MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

97. ÉVFOLYAM 1973. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

97. ÉVF. 1973. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

Petőfi költői önarcképe

Dalaim

Elmerengek gondolkodva gyakran,
S nem tudom, hogy mi gondolatom van.
Átröpűlök hosszában hazámon,
Át a földön, az egész világon! —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek
Holdsugári ábrándos lelkemnek.

Ahelyett, hogy ábrándoknak élek,
Tán jobb volna élnem a jövőnek,
S gondoskodnom . . . eh, mért gondoskodnám?
Jó az isten, majd gondot visel rám. —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek
Pillangói könnyelmű lelkemnek.

Ha szép lyánnyal van találkozásom,
Gondomat még mélyebb sírba ásom,
S mélyen nézek a szép lyány szemébe,
Mint a csillag csendes tó vizébe. —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Vadrózsái szerelmes lelkemnek.

Szeret a lyány? iszom örömemben;
Nem szeret? kell inni keservemben.
S hol pohár és a pohárban bor van,
Tarka jókedv születik meg ottan. —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Szivárványi mámoros lelkemnek.

Oh de míg a pohár van kezemben,
Nemzeteknek keze van bilincsen;
S amilyen víg a pohár csengése,
Olyan bús a rabbilincs csörgése! —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Fellegei bánatos lelkemnek.

De mit tűr a szolgaságnak népe?
Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?
Arra vár, hogy isten kegyelméből
Azt a rozsda rágja le kezéről? —
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Villámlási haragos lelkemnek!

E költemény Petőfinek egyik legjellemzőbb verse. Nemcsak azért, mert szerkezete világos, gondolatmenete logikus lépcsőzésű, hangja minden költői mesterkedés nélküli, s mert képei, hasonlatai a virágok természetességével bomlanak ki, hanem elsősorban tárgya miatt. Petőfi önmagát és költészetét jellemzi benne. Nem meglepő persze, sőt magától értődő, hogy a költő önmagáról szól verseiben, még ha egészen másról beszél is. Bármi a tárgya, mondanivalója, saját tudatán szűri át, a maga érzéseivel színezi, egyéni szemléletmódja érvényesül benne. Ezzel pedig — ha közvetve is — önmagát fejezi ki, a stílus egyénítő erejéről nem is szólva.

Petőfit korának értetlen kritikusai és meghökkent széplelkei „népköltő"-nek gúnyolták: cicomátlan egyszerűségét, üde természetességét, őszinte kitárulkozását parlagiasnak, ízléstelennek bélyegezték. Amivel azonban ellenfelei vádolták, éppen azért fogadta rögtön szívébe a nép s hamarosan az egész magyarság; sőt a külföldet is meghódította költészete. Bár minden lírai költőnek legfőbb tárgya önmaga, az önkifejezés módjában és mértékében, a vallomásra ösztönző erő hőfokában nagy különbségek vannak.

Petőfi a szenvedélyes önmagukról-beszélők közé tartozik. Az iskolakönyvek az őszinteség költőjeként jellemzik, s bár ez a jelző lényegében minden költőre érvényes kell hogy legyen, Petőfire való kiemelő alkalmazása különlegesen minősítő értékű. Szinte műfajt alkotnak önjellemző versei, lírai önarcképei. Személyessége, önmagának előtérbe állítása azonban sohasem terhes, mint a hivalkodó és tolakodó önreklámozóké. Rokonszenves nyíltság és természetesség, bizalmas közvetlenség van modorában és valami kamaszos bájú, játékos hetykeség, szerepjátszó kivagyiskodás. Nem is csodálhatjuk ezt a virtuskodó hangot: első ilyen verseit 20—21 éves korában írja, fiatalos szertelenkedéssel. Ha később hangjuk komolyodik, s szemléletük elmélyül is, kezdeti jellegzetes alaphangjuk vissza-visszatér, az önarckép fő vonásai megmaradnak.

Ezt látjuk a Dalaimban is, mely 1846 április végén íródott. Ha az előző hónapok versterméséval összevetjük, meglepő a költemény tárgyilagos önszemlélete, higgadt hangja. Az előző év Petőfinek és költészetének egyik legkomorabb korszaka. A kis Csapó Etelke hirtelen halála a Cipruslombok temetői hangulatába meríti, ébredő új szerelme — Mednyánszky Berta iránt — csalódást, sőt megaláztatást szül. A kritika gáncsoskodva fogadja verseit, diákéveinek kebelbarátja, Szeberényi Lajos is ellene fordul. Az irodalmi életben nem tud meggyökerezni, anyagi létbizonytalanság gyötri. 1845 végén kénytelen hazamenni Szalkszentmártonba, szüleihez, akik szintén gondokkal küszködtek. A csalódottság keserűsége azonban nem süllyeszti reménytelen tétlenségbe: ha sötét hangulatban és komor témákon is, de szakadatlanul dolgozik. Drámája és regénye már címében tükrözi írójuk hangulatát: Tigris és hiéna, A hóhér kötele. Darabjának előadását a színház egyre halogatja, ezért visszaveszi, s ez a méltánytalanság csak növeli a világgal való meghasonlását. Olvasmányai, Byron és Shelley illenek lelkiállapotához: az elsőben a világ-

gyűlöletet, a másikban a lázadó szabadságvágyat érzi lelkével rokonnak. „Az őrült" szertelen, shakespeare-i drámaisága után a komor Felhők vonulnak költészetének egén. Ahogy azonban kiírja magából keserűségét, s a tavasz megújító ereje átjárta, a tél sötétjével együtt eloszlanak a lélek árnyai is. A falu csendje, a szülői ház védő nyugalma, kedves barátok társasága meghozza lassan a gyógyulást: felülkerekedik egészséges, optimista énje, lerázza magáról a csalódottság fájdalmának nyűgét, sőt már gúnyos megvetéssel szól azokról a költőkről, akik — éppen az ő verseinek utánzásával — divattá tették a világgyűlöletet. Néhány megenyhült hangú vers, a falu idillje sugallta könnyed dalok tükrözik a változást, s amikor április vége felé Petőfi visszamegy Pestre, szinte újjászületett emberként és költőként tekint vissza elmúlt korszakára. Vonalat húzva addigi költői termése alá, összegezi egyéniségének és költészetének a múló hangulatoktól független, lényegesnek érzett alapvonásait. Így születik meg nagy költői önarcképe, a Dalaim.

A cím nemcsak Petőfi lényegsűrítő egyszerűségére jellemző, hanem a kor költői szóhasználatára is. A *dal* a nyelvújítás idején veszi föl 'lírai vers' jelentését, és a múlt század elejétől jellegzetes szava a költői nyelvnek. Kölcseytől a fiatal Adyig találkozunk vele — verscímként is —, de a hagyományos hangot továbbörökítő vagy epigon költők mellett modern líránkban is felbukkan a *dal* és az *ének* szó ilyen használata, Weöres Sándorig és Juhász Ferencig. A költészet zenei fogantatását, dallam és szöveg ősi egységét tükrözi ez a jelentésbővülés. Petőfinél, a múlt század közepén, egészen természetes és korszerű tehát a *dal* megjelölés: tizenhat versének címében találjuk meg. A szó birtokos személyragos alakja azonban bizonyos egyéni jelleget kap, s a szerény egyszerűségében is öntudatos cím első öltése annak a szálnak, amely a refrén vörös fonalával összefűzi a vers hat versszakát.

A szakaszzáró sorismétlés 1844-től válik Petőfi kedvelt költői eszközévé, francia példaképének, Béranger-nak hatása alatt (58 ilyen verse van). A magyar népdalra nem jellemző a refrén; a francia chansonnak ez a hagyományos kelléke tehát érdekesen színezi Petőfi népiességét. Szerepe a vers gondolati vagy hangulati csúcspontjának végighullámoztatása a szakaszokon.

A *Dalaim* cím egyszersmind a refrén első szava, a vers kristályosodási pontja, s többes számú alakjával már jelzi a jellemzésből kibomló változatos gazdagságot. Ebbe a szóba tömörül tehát a lényeg, amelyet a refrén azután más-más árnyalatban old fel. E színezést azzal éri el Petőfi, hogy elhárítva a henye vagy gépies ismétlés csábítását, magasabb, művészi igénnyel alkalmazza a refrént: a versszakok tartalma szerint módosítja. (Gondoljunk például A természet vadvirága c. költemény hasonló, egyetlen szónyi sorváltoztatására a vers végén: az előző versszakok önérzetes vallomása — „A korláttalan természet Vadvirága vagyok én" — a gúnyolódó kritikusoknak szóló figyelmeztetéssé keményedik: „A természetnek tövises Vadvirága vagyok én".) A Dalaim refrénjének második sorában csak az előző *teremnek* sorvégre felelő *lelkemnek* rím állandó, a két első szó szakaszról szakaszra változik. Így rögzíti, a refrén szerkezeti formulájával nyomósítva, a versszakban kibontott jellemvonást. Az ilyen refrén célja elsősorban nem az, hogy a vers vagy szakasz sugallta hangulatot sűrítse, fokozza; szerepe inkább logikai: összegező.

Az egyes versszakok a költő önjellemzésének tételei. Petőfi egyéniségének vonásait és költészetének tárgyköreit gazdagabban árnyalva is fel tudnánk sorolni; lényegibb, érdekesebb azonban, hogy ő maga mit tart és vall közülük leginkább jellemzőnek, kiemelendőnek.

A romantika korában vagyunk: Petőfi is a költői egyéniség alapjának tekintett ábrándos képzeletet említi elsőnek. A vers gondolatmenete, mondatszövése és szóhasználata természetes ötletkapcsolással bontja ki a többi vonást. Az önarcképben van néhány megjátszott túlzás, játékos, legénykedő póz is: a kristályjellemű és józan életű Petőfi könnyelműnek és korhely borisszának mondja magát. Úgy véli talán, hogy ez a hetyke szertelenség romantikusan eredetinek hat, és illik a „népköltőhöz", ha már annak kiáltották ki. Kövessük azonban a versszerkesztés lépéseit:

Költői ábrázolás helyett józan életszemléletre inti magát Petőfi, de rögtön el is hessenti a jövővel törődő, megfontolt, földhöz tapadó élet gondolatát inkább vállalja a könnyed, vidám, bár bizonytalan lét csapongó gondtalanságát. Bohém könnyelműség és szerelmes lobbanékonyság pedig közeli rokonok. A szerelem boldogságát a bor mámora fokozza, fájdalmát is ezzel csitítja. Jókedvét azonban elkomorítja az a tudat, hogy népek milliói senyvednek rabságban. De miért tűrnek? Lázadjanak föl, vívják ki szabadságukat!

Az első négy versszak természetes gondolati és hangulati láncba kapcsolja az önjellemzés vonásait: ábrándos képzelet, könnyelműség, szerelmes természet, mámorkedvelés.

E képzetsor automatizmusát föltárják az egymásba fogódzó szavak, kifejezések: *ábrándozás* tölti be lelkemet — *ábrándok* helyett a *jövőnek* kellene élni — a *jó isten* majd *gondot visel* rám — egy *szép lány* elfeledteti *minden gondomat* — ha *szeret a lány, borral* vigadok, ha *nem*, azzal vigasztalódom.

A *borospohár*-ig játszi természetességgel szövődő gondolatsor a helyenként szinte csevegő hangról egyszerre költői szólamra vált át, a *pohár* felidézte meglepő ellentét-párhuzamokkal:

Oh de míg a *pohár* van *kezemben,*
Nemzeteknek *keze* van *bilincsen;*
S amilyen *víg* a *pohár csengése,*
Olyan *bús* a *rabbilincs csörgése!*

Kissé mesterkéltnek, programszerűnek érezzük e hang- és hangulatváltást, a hirtelen elborulást: a költőben az elnyomott milliók sorsának fájdalma sajdul fel, s éppen a csillogó mámor önfeledt perceiben. A *bilincsbe* vert *kéz* és a *rablánc* képzete azonban a következő, utolsó versszakban ismét jellegzetesen petőfis közvetlenségű fordulattal robbantja ki a lázító-haragos kérdést: meddig tűri még a nép a rabszolgaságot?

A refrén második, módosuló sorának változó jelzői adják Petőfi önarcképének fő vonásait: *ábrándos, könnyelmű, szerelmes, mámoros, bánatos, haragos.* Mindegyikhez társul egy jelkép, amely színezi, költőivé emeli a jellemzést. A természeti motívumok és a lelki tulajdonságok párosítása egyszerre tükrözi a romantika lírai képtárát és szókincsét s Petőfi népiességét: holdsugár — ábránd, pillangó — könnyelműség, vadrózsa — szerelem, szivárvány — mámor, felleg — bánat, villámlás — harag. E jelképmotívumok legtöbbje egyébként igen gyakori Petőfi verseiben, szerepük és használatuk tehát jellegzetes. Versbeli egymásutánjukban pedig megfigyelhetünk bizonyos szerkezeti rendszert és fokozatosságot: a *holdsugár* még elszigetelt tagja a képsornak, de az állat- és a növényvilágot képviselő *pillangó* és a *vadrózsa* páros csoportot alkot, s fölidézi bennünk a virágról virágra csapongó szerelmet; végül a *szivárvány, felleg* és *villámlás* hármassága az égbolt jelenségeinek kifejező sorával zárja a költeményt.

A refrénváltozatok stilisztikai modellje a metafora. Futó számbavétel azt mutatja, hogy a költői képalkotás eszközei közül Petőfi — legalábbis pályája első szakaszában, így a Dalaim keletkezésekor is — a hasonlatnál szívesebben és gyakrabban alkalmazza a metaforát. Az asszociációk rendszerint összetett vagy párhuzamos képsorrá, esetleg allegóriára bővítik, de különösen eleinte jellemző Petőfire a tömör, zárt teljes metafora, mégpedig ennek azonosító, állítmányi típusa, mint a Dalaim refrénje is, pl.: „Dalaim . . . Holdsugári ábrándos lelkemnek." Könnyed és komoly hangú verseiben egyaránt találkozunk vele, pl.: „Az én torkom álló malom"; „A szerelem sötét verem"; „Hatalmas orvos az idő". Stilisztikai értékében, hangulati hatásában kevésbé „költői" az ilyen cicomátlan, szinte prózai közlés, az egyenes azonosítás, de e forma is tükrözi Petőfi szemléletmódjának természetességét, költői nyelvének mesterkéletlen egyszerűségét. Egyéniségének és költészetének bevezetőben említett énközpontúsága pedig abban is megnyilvánul, hogy ezeknek az állítmányi metaforáknak nagy része önjellemző, a Dalaim refrénjéhez hasonlóan, pl.: „Szentegyház keblem belseje" (Honfidal); „A költészet fája életem" (Verseim); „Szerelmem zúgó tenger"; „Börtönéből szabadult sas lelkem" (Az Alföld); lásd még A természet vadvirága refrénjét és az Arcképemmel . . . c. vers szakaszkezdő metaforáit. Az így megnyilvánuló személyesség is Petőfi költészetének egyik alapvonását emeli ki. (A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy Petőfi költői alakzatai általában ilyen egyszerűek, egysíkúak. A legkülönfélébb bonyolult, átmeneti és egymásba fonódó-olvadó formákat találjuk nála, annak bizonyító példájaként, hogy az elvont stilisztikai kategóriák a költői gyakorlatban ritkán fordulnak elő tisztán.)

Az utolsó két versszak refrénjének jelzője, a *bánatos* és a *haragos* nem annyira jellemvonást, mint inkább — alkalmi — lelkiállapotot jelöl. Ezért a jellemzés-felsorolás egységét megtörik, a maguk helyén pedig kevéssé találónak, erőtlennek érezzük őket. *Bánat*-nál és *harag*-nál sokkal több, más érzés tölti el Petőfit, amikor az elnyomottak, voltaképpen az emberiség sorsára gondol. Ha e két versszak lényegét költői megfogalmazásuktól függetlenül, nem egy pillanatnyi hangulat, egy érzésasszociáció keltette lelkiállapot kifejezésének tekintjük, hanem általánosítva, egy újabb jellemvonás felmutatásának, akkor ezt szabadságrajongásnak, forradalmi szenvedélynek nevezhetjük. Bár kora ifjúságától fogva hozzátartozik Petőfi egyéniségéhez a függetlenség és a szabadság vágya, ilyen erős közösségi tartalommal és éles politikai színezettel ekkor hangzik föl először költészetében.

Korábban csak a szónokias vagy búsmagyarkodó hazafiság harsog és borong verseiben — gondoljunk például ezekre: Részegség a hazáért, Egri hangok, Rabhazának fia, A magyar nemzet, Rég veri már a magyart a teremtő . . ., A hazáról, Isten csodája, Honfidal. A meghasonlás és világgyűlölet Felhőinek elvonulása után azonban a földerülő fiatal lélekben új erő és tettvágy feszül, s ha stílusban nem vált is hangot, egy új alkotói korszak nyitányaként új eszmekör szólal meg költeményeiben: romantikus forradalmiság, prófétai szenvedély és a szabadság harcos elszántsága. Egyéni, személyes fájdalmaitól a nép, a magyarság, az elnyomottak és szenvedők, a megváltásra váró emberiség felé fordul, a jövő látomása és a történelmi elhivatottság hite tüzel benne. Lelkesítő szózatát „A XIX. század költői"-hez intézi, s feltör belőle a közösség és a jövő szolgálatának izzó vágya: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek Az emberiségért valamit . . ." És az önfeláldozás szenvedélyével kínálja fel majd életét a legszentebb eszméért, a világszabadságért.

A Dalaim tehát nemcsak költői önarckép, hanem eszmei fejlődésrajz is: a lényeges vonások fölvázolásával összegez egy szakaszt, s előhangja egy új korszaknak, amelyben az én-líra igazi közösségi költészetté érik.

Érdemes végigfutnunk a korszakváltást is jelző számadás tételein, hogy Petőfi költői magatartásának, jellegzetes modorának, egyéni hangjának varázsát éreztessük. Ahogyan egyénisége vonásait és — velük kapcsolatban — költészetének tárgyköreit sorra veszi, egy-egy versszakba sűrítve, nem jelképekben, hanem közvetlenül, mégsem hivalkodva, hanem egy életkép természetességével, az hű képe emberi és költői arcának. Mint Horváth János finom megfigyelése föltárja, Petőfi lírai önszemlélete nem pusztán a jellemző vonások és költői tárgykörök elősorolása bizonyos stiláris keretben, hanem uralkodó lelkiállapotainak, verset sugalló hangulat- és eszmeköreinek mintegy elbeszélő fölidézése, megelevenítő újraélése. Ez ad az önjellemzésnek vonzó közvetlenséget és életszerűséget. A verset szülő és alakító ösztönös lírai folyamat és a tudatos önszemlélet tökéletes egybeolvadása a költemény. Alaphangja a Petőfire oly jellemző lírai egyszerűség és természetesség, amelyet a szakaszok hangulatsora váltakozó stiláris színekkel árnyal, a valóban funkcionális stílus példájaként. Idézzük föl ennek néhány jellemző motívumát, szóhasználatban és mondatfűzésben:

Az *ábrándozás* emelkedett, „költői" hangon szólal meg:

Elmerengek gondolkodva gyakran . . .
Átröpűlök . . . a földön, az egész világon!

A *szerelem* is költői hasonlatot sugall:

. . . mélyen nézek a szép lyány szemébe,
Mint a csillag csendes tó vizébe.

A népek elnyomásán *bánkódó* költő az ellentétek stíluseszközével ad nyomatékot a hangulatváltás érzelmi hatásának:

Oh de míg a pohár van kezemben,
Nemzeteknek keze van bilincsen;
S amilyen víg a pohár csengése,
Olyan bús a rabbilincs csörgése!

A páratlan számú versszakok mellett a párosak viszont kevésbé emelkedett hangulatokat, érzéseket fejeznek ki, ehhez illő könnyedebb, csapongó hangot váltva. A *könnyelmű* ifjú így hessenti el a megkomolyodás gondolatát:

Tán jobb volna élnem a jövőnek,
S gondoskodnom . . . eh, mért gondoskodnám?
Jó az isten, majd gondot visel rám.

Hasonlóképpen az élőszó természetes tagoltságát, szaggatott, kihagyásos mondatszerkesztését tükrözi a megjátszott *mámoros* kedvű borivó kedélyes érvelése:

Szeret a lyány? iszom örömemben;
Nem szeret? kell inni keservemben.

A feltételes értékű rövid kérdő mondat különösen jellemző az élőbeszédre. Az utolsó versszakban kitörő *haragos*-lázongó indulat is kérdésbe burkolt felszólításokat halmoz:

De mit tűr a szolgaságnak népe?
Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?
Arra vár, hogy isten kegyelméből
Azt a rozsda rágja le kezéről?

E sorjázó kérdő mondatok bizonyos ingerült, sőt gúnyos ízt adnak a bennük rejlő türelmetlen sürgetésnek.

A páratlan és a páros szakaszok ünnepélyesebb és közvetlenebb hangjának váltakozása — az érzelmi tartalomhoz illeszkedőn — a stílusjelleg hullámzásával erősíti a vers szerkezeti és hangulati ritmusát.

Az utolsó versszak pedig a legszemléletesebben mutatja, hogyan tágul és emelkedik a költő szűk, hangulati-érzelmi önszemlélete közösségi távlattá, az emberiség és az egyetemes szabadság eszméjéig. E fejlődésnek jele az is, hogy a személyes vonatkozású nyelvi alakok (mint pl. *gondolatom, lelkem, elmerengek, nézek, iszom)* a vers vége felé hirtelen fogynak. Az egyes szám első személyre utaló szóalakok száma az első öt versszakban: 7, 7, 6, 5, 3, az utolsóban pedig — csak a refrénben — kettő: az *én* helyébe a *nép* és a kivívandó szabadság eszméje lép.

Ez a forradalmi gondolat és a lázító felhívás azonban már szemet szúrt a derék Reseta János cenzornak, aki abba még belenyugodott, hogy a költő *bánatos* a szolgaságban sínylődő népek sorsa miatt, de a rablánc letépésére sarkalló utolsó, haragos versszakot bekerítette piros ceruzájával, amikor a költő benyújtotta hozzá kéziratát. Petőfi nem volt hajlandó megtagadni önmagát, ezért a megcsonkított verset nem is vette föl költeményeinek 1847-i kötetébe. Pedig hogy mint önjellemzést és mint eszmei hitvallást egyaránt jelentősnek tartotta ezt a versét, mutatja az is, hogy — ami nagy ritkaság — hat eredeti kézirata maradt fenn. Sokszori lemásolása egyúttal a kortársak érdeklődését bizonyítja. De azt is tudjuk, hogy a Dalaim volt Petőfi egyik legkedvesebb verse. Amikor 1847 márciusában, Összes költeményeinek megjelenésekor a Nemzeti Körben ünnepelték, s hallani akarták őt, ezt szavalta el. Októberben pedig, Koltóról Kolozsvárra utazva, az ottani ifjúság fáklyászenével tiszteli meg, s az üdvözlésre a költő ismét ezzel a versével válaszol.

Illyés Gyula azt mondja, hogy Petőfi szinte az irodalomtörténet számára írta e verset, „a leghívebb jellemzést, melyet nyugtalan, derülő-boruló lírájáról adni lehet" (Petőfi 11. fej.).

Kovalovszky Miklós

Petőfi versformakincse

Az újabb Petőfi-kutatásokban kezdenek méltó helyet kapni a költő művészi eszközeire, verstechnikájára vonatkozó vizsgálatok. Ezeknek eredményei segíthetnek eloszlatni azt az évszázados tévhitet, hogy Petőfi hanyag verselő, aki nem sokat ad a műgondra. Petőfi formagazdagságáról már azáltal is meggyőződhetünk, ha megnézzük, hányféle versformát használ csupán elbeszélő költeményeiben, — amelyeket a régi kiadások a kötet elején közöltek. A magyar epika hagyományos versformája a magyaros tizenkettős és a hexameter. Az utóbbit Petőfi nem használta elbeszélő műben, az előbbit azonban több változatban is: páros rímű négysoros strófákban (János vitéz, Szerelem átka, A táblabíró), páros rímű nyolcsoros strófákban (Lehel vezér), hatsoros strófákban *ababcc* rímképlettel (Szécsi Mária). Emellett találunk nála magyaros tízest (Szilaj Pista), szakozatlan, rímtelen drámai jambust (Salgó), egy lírai színezetű, rímes jambusi strófaképletet (Tündérálom); A helység kalapácsa, a Bolond Istók és Az apostol pedig egy-egy teljesen egyéni, egyszeri és megismételhetetlen, kötetlen versformát képvisel anapesztusi, trocheusi, illetőleg jambusi ritmusrendszerben. Ha módszeresen számba veszszük Petőfi teljes versformakészletét, formai tekintetben is kora legjobb színvonalán álló, sokszor előremutató, sőt merész újító költőnek ismerjük meg.

Petőfi versformakincsének áttekintésekor nem a ritmusrendszert, az ütemet és metrumot veszem rendszerező elvnek, hanem a sorfajra épülő versszerkezetet. Nézetem szerint ugyanis egy tiszta jambusi hatosokból álló vers közelebbi rokonságban van egy magyaros ritmusrendszerű hatosokból állóval (pl. egyrészt a Két vándor: „Honán kül a fiú, | Honában a patak", másrészt Az árva lyány: „Virágot ültettem | Anyám sírhalmára"), mint egy ugyancsak jambikus, de hosszabb és többféle sorfajból szerkesztett képlettel (pl. „Hol a leány, ki lelkem röpülését | Követni birná, te kivűled?"). Azonkívül noha a Petőfi-versek nagy többségének ritmikai hovatartozása első tekintetre világosan felismerhető, a magyaros és a trocheusi, illetőleg jambusi rendszer határai eléggé elmosódnak. A trocheusnak is felfogható magyar ritmus, a magyarosan is ütemezhető trocheus közismert jelenség. A Tiszát pl. a verstani munkák általában trocheusként tartják számon, de az iskolásgyerek, amikor először találkozik vele, természetes ritmusérzékét, anyanyelvi vershallását követve ugyanolyan magyarosnak fogja fel, mint az Alkut vagy a Szülőföldemen-t. A Tiszával megegyező versformája van a Távolból-nak; ezt Petőfi, mint ismeretes, Bajza tanácsára „mértékelt népdal"-nak szánta, amint Bajzának írta: „aligha sikerrel". Valóban, a ritmusban a magyaros ütemezés nemegyszer elnyomja a trocheusi lejtést, ellenben a trocheusi alapelgondolás a népdaltól idegen stíluselemeket csempészett a versbe („Kínok égtek a szülőkebelben", „tömkeleg" stb.). Később jóval több sikerrel járt Petőfi a népdal megmértékelésében: a Piroslik már a fákon a levél c. jambusi versben hamisítatlanul népdalszerű a hang, a nyelvi és képanyag.

A magyaros és a trocheusi ritmus széles érintkezési sávjánál szűkebb területen, de viszonylag nagy számban jelentkezik Petőfinél a jambusba való átbillenés. A Kutyakaparót és A gólyát pl. Péczely László (Tartalom és versforma. 1965. 27) jambusi alapsémájúnak tartja („Kivül-belül szomorú csárda ez | A Kutyakaparó"; „Sokféle a madár, s egyik ezt, másik azt | Leginkább kedveli"), noha néhány sorral lejjebb félreismerhetetlenül felszínre bukkan a

magyaros ritmusterv („Megátkozza Nóét, hogy szőlőt is | Vett be a bárkába"; „Édes szülőföldem, a drága szép alföld | Hűséges lakója"). Jóval erősebb a jambusi lejtés pl. a Száműztem magamat c. versben: itt minden sorvégen következetesen jambust találunk, csak néhány sormetszet előtt van a magyaros ritmusrendszerre jellemző ereszkedő zárlat („És minden emlék olly | gyász dolgokat beszélt, | | Mik fölforgathatnák | a szív s ész tengelyét").

Megtaláljuk Petőfinél a magyaros ritmusra ráépülő choriambusta, onicus a minorét is, noha bizonnyal nem olyan tudatossággal alkalmaztés mint előtte Csokonai és utána Arany. Az előbbire példa: „Egy jó öreg ember benne a kocsmáros" (A jó öreg kocsmáros), „Hallod-e szív, szívem?"; az utóbbira: „Csak eredj, hold, csak eredj a | Barna éjszakához" (Szerelem vándorai), „Jőj el végre, valahára, | Te határzó, te nagy óra".

A versforma megítélésében fontos szerepet tulajdonítok a vers írásképének. Meggyőződésem szerint ugyanis az írás-olvasás közkinccsé válása óta a vers nemcsak a fülnek, hanem a szemnek is szól (sőt gyakran elsősorban a szemnek; minden bizonnyal vannak olyan versek, amelyek még sohasem hangzottak el szóban); ezért ragaszkodik a versírás — a vele egy tőről fakadt zeneköltéssel ellentétben — évszázadok óta a különálló sorokhoz. A történetileg kimutathatóan valamely hosszabb sorfaj kettévágásából eredő periódusokat (pl. a nibelungi sorból származó jambusi 7 + 6 vagy a kanásznóta-, ill. vágánssorra visszavezetett magyaros 7 + 6 periódust) tehát nem tekintem puszta változatnak, hanem önálló versformának, amelynek más a hatása, a hangulata: a sormetszet sorhatárrá lép elő, s ez megköveteli, hogy új szó kezdődjék; ha csak egy pillanatra is, de megállunk az olvasásban, az íráskép ezáltal a vers melódiáját is befolyásolja. — Petőfi versformáit az elmondottak alapján a következő csoportosításban tárgyalom: 1. egyforma sorokból álló, egynemű formák, 2. periódusos formák, 3. több sorfajtól álló kötött formák (itt szóok az antik formákról is), 4. kötetlen formák, 5. vegyes formák.

Egynemű formák

Az egyazon sorfaj tiszta sorozatából felépült versforma hatása, hangulata a verssor tempójától: az ütemek számától, ezen belül a szótagok és szünetek, illetőleg a szünetet kitöltő, nyújtott ejtés arányától, végső soron tehát a szótagszámtól függ. A legrövidebb sor, amely Petőfinél önállóan előfordul, a jambusi négyes, éppen szokatlan rövidsége miatt csonkának hat, s ezért alkalmas a Félálomban összefüggéstelen tudatképeinek kifejezésére:

Szép kedvesem
Lágy kebele . . .
Szíved buját . . .
Mind érezem . . .

A . . . ok egyaránt érzékelteti k a gondolat és a verssor befejezetlenségét. Ugyanez a sorfaj sűrűn csendülő páros rímekkel az Est gyöngéd idilljének finom, szinte filigrán formája:

A nap lement.
Eljött a csend.

A hat szótagú sor végén minden ritmusrendszerben szünetet, illetőleg nyújtottabb ejtést érzünk; ez a lassítás a viszonylag ritkán, minden második sorban megszólaló rímekkel együtt többnyire lágy, elégikus líraiság hangulatát kelti, magyaros ritmusban pl. Mi foly ott a mezőn . . ., Elmondom, mit eddig . . ., Reszket a bokor, mert . . ., Az árva lyány 3., Két sohaj, Szeretlek, kedvesem . . .; jambusban: Két vándor, Könyeim 2., Élő halott, Láttam két hosszu nap . . .. Trocheusban hasonló a rímtelen hatosokból álló Vahot Sándorhoz:

Bizalommal adtam
Kezemet baráti
Szoritásra, és te
Vissza nem taszítád . .

A nyolcas a leggyorsabb sorfaj, mivel ütemeinek minden ízét szótag tölti ki; különösen a magyaros rendszer párrímes szerkezeteiben szinte pattogón élénk: Lánggal égő teremtette, Befordúltam a konyhára, A faluban utcahosszat . . ., Kinn a ménes, kinn a pusztán . . ., Mit nem beszél az a német, néha fenyegetően kemény: Bíró, bíró, hivatalod . . .. De a félrímmel fellazított jambusi képletekben is öntudatos magabiztosságot, olykor fiatalos hetykeséget éreztet a pergő ritmus: Sovány ősz, Apám mestersége s az enyém, A nap, Sorshuzás előtt, S. K. emlékkönyvébe:

Hajolj meg, ha a fejtörő
Gerenda ellenedre van . . .
Én inkább betöröm fejem,
Semhogy meghajtsam derekam!

Ilyen hangulatú a rímtelen Halhatlan a lélek . . . s a trocheusi félrímes El innét, el e városból . . . is. Természetesen a különböző rendszerű nyolcasok sokaságában (54 ilyen verse van Petőfinek) ellenpéldát is könnyű találni, mint a bánatos Temetésre szól az ének vagy Szivem, te árva rabmadár.

A tízes szélesebb ívű, lassúbb sorfaj: a magyaros rendszerben gyakran epikus jellegű (Kuruttyó 1., A csaplárné a betyárt szerette . . ., Pusztai találkozás, Szilaj Pista, Kun László, Péter bátya). A jambusi tízesek alaphangja többnyire komoly, súlyos — ez a nyugat-európai drámai jambus egyik fő sorfaja is —: Az utánzókhoz, Falun, Olaszország, Elpusztuló kert ott a vár alatt . . ., Akasszátok föl a királyokat!, Vajda-Hunyadon 2. A trocheusi tízes is komoly, de lágyabb hangú: Jőj, tavasz, jőj!, A koldús sírja, Ne feledd a tért . . ., s az előző nemzedék kedvelt „szerbus manír"-ja: Első szerelem, Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe („Mint a felhők, titkos sejtelemből, | Napkeletre vándoroltam én is . . . —").

Tizenkét szótag Petőfinél egynemű sorozatban a maximális sorhosszúság (kivéve természetesen a hexametereket.) A magyaros felező tizenkettős az elbeszélő költemény fő formája (János vitéz, Szerelem átka, Szécsi Mária, A táblabíró, Lehel vezér), de az ilyen formájú kisebb költeményekben is gyakran megvan az epikus, részletező szélesség: A csárda romjai, Három fiú, Fölszedtem sátorfám . . ., A hold elegiája, A kisbéres, Vérmező. Különösen lassúk a félrímes tizenkettősök, amelyekben a rím huszonkét szótag távolából

felel: Az erdei lak, A jó öreg kocsmáros, A majtényi síkon, s az élet múlását mesteri áthajlással festő Még alig volt reggel:

Még alig hogy játszánk apáink térdén, s már
Maholnap ott alszunk nagyapáink mellett . . .
Csak annyi az élet, mint futó felhőnek
Árnya a folyón, mint tükrön a lehellet.

A szokványos felező típustól eltér harmadoló, 4, 4, 4 osztásával az Árvalányhaj a süvegem bokrétája. — Trocheusi tizenkettős tisztán nem fordul elő, jambusi is csak az Egressy Etelkében, a töredékben maradt Tündérkalandban s a Felhőknek egy szándékos döccentéssel — az utolsó jambus helyett spondeus alkalmazásával — baljóssá színezett darabjában, a Vajon mi ér? címűben:

Vajon mi ér? vajon mi történik velem?
— —
Sejtek, s e sejtelem, ez ollyan rettentő!
Úgy rángatózik, úgy ugrándozik szivem,
— —
Miként a porban a levágott emberfő.

A második és negyedik, döccentett sor teljesen megegyezik a — nálunk csak néhány deákos költő által kultivált — szkázon vagy choliambus nevű antik sorfajjal (vö. Catullus: „Miser Catulle, desinas ineptire . . .”). Mivel azonban az első és harmadik sor szabályos jambus, nem hihető, hogy Petőfi tudatosan írt volna szkázont.

A páratlan szótagszámú sorok a végükön levő csonka ütem, ill. láb miatt általában szaggatott, nyugtalan, izgatott hatásúak. Jambusi ötösben zokog a fiatalkori Könyeim 5. darabja:

Hullasz könyüm, hullj;
Ó a halálban
Számodra is tán
Megnyúgovás van.

Gyászos, tragikus hangulatú a jambusi hetesben írt Álltam sírhalma mellett . . . és A hevesi rónán („S talán a hold valóban | Egy holt menyasszony árnya”); a trocheusi hetesben írt Sírom („Hogyha én majd meghalok, | Nem leszen kő síromon”); szerelmi bánatról panaszkodnak a Nehéz, nehéz a szivem magyaros hetesei. Jambusi kilencesben szólal meg a legpesszimistább, legkomorabb Petőfi-versek egyike, Az utósó ember, s az Etelkét sirató ciklus két darabja (Nem háborítom-é nyugalmad . . . és Barátim, csak vigasztalással . . .). Ugyanitt trocheusi kilences: Ő, a kedves drága kis leány . . .. A 4, 2, 3 osztású magyaros kilencesekben írt versek derűsebbek: némelyikben a ritmus egyenetlensége a boros hangulat kifejezője (De már nem tudom, mit csináljak . . ., Van a nagy alföldön csárda sok . . ., Bordal); a Rózsabokor a domboldalon-ban ringatássá szelídül.

A magyaros tizenegyes gyakori formája a gyors, élénk népdaloknak: ezek között is vannak bordalok (Hortobágyi kocsmárosné, Dínomdánom, Üresen áll már a kancsó . . ., Hejh nekem hát vigasztalást mi sem ad . . ., Rég veri már a magyart a teremtő), de illik az izgatott és izgató élénkség a

töredékben maradt Toborzóhoz is. A jambusi tizenegyes — a tízes mellett a másik drámai sorfaj — „A királyok ellen" való forradalmi kitörésben, a Hír és a Mi a dicsőség? keserű kiábrándultságában, a Három szív története komor regéjében s a Pest maró szatírájában jelenik meg.

Anapesztusi tiszta sorozat a Forradalom, amelynek spondeusokkal le nem fékezett ritmusa olyan, mint a csatába — vagy kivégzésre — indulókat kísérő dobpergés: „Halványul a gyáva szavamra . . . dalom | Viharodnak előjele, forradalom!" A tiszta anapesztusi forma szokatlansága azonban sajnos megbosszulja magát: a költő nem tudja megtartani az első sorpár roppant energiáját, a forma üresen kopogóvá válik, a vers ellaposodik („Szaporán ide, kedvesem, ajkaidat, | S te fiú, szaporán ide a poharat!"), s csak a hatalmas első versszak ismétlése menti meg a végén.

Periódusos formák

Periódusnak a versszakon belül szabályosan visszatérő, két vagy három különböző hosszúságú sorból álló egységet tekintem. A kétsoros periódusból szerkesztett versek félrímesek, ritkábban keresztrímesek. A periódusok nagy többségében a második sor egy szótaggal rövidebb, mint az első. A páros és páratlan szótagszámú sorok szabályos váltakozása, a sorhosszúság minimális különbsége különösen a rövid sorú versekben könnyed, dallamos, szinte énekelhető hullámzást eredményez. Petőfi egyik legkorábbi zsengéje, a feltehetőleg 1838-ra keltezhető Bú (vö. ÖM. 7: 644) az ionicus a minoréval erősen átszőtt magyaros hetest 4 + 3 periódusra tördeli („Gili árván | Szomorú"). 6 + 5 magyaros ritmusban: Esik, esik, esik; magyarosan is ütemezhető jambusban: Erdőben („Sötétzöld sátoros | Erdőben járok"); trocheusban a mézeshetek kedves meghittségét ábrázoló Állj meg, feleségem . . . . A magyaros 7 + 6 népies forma: Megy a juhász szamáron . . ., Te a tavaszt szereted . . ., Csuklyában jár a barát . . . . A jambusi 7 + 6 Petőfi egy jellegzetes témakörének, a családverseknek és a gyengéd szerelmes verseknek gyakori formája: Egy estém otthonn („Borozgatánk apámmal, | Ivott a jó öreg"), Vizen, Busúlnak a virágok, Amott az a hegy . . ., Hideg, hideg van ott kinn . . ., Ti ákácfák e kertben . . ., s ugyanebbe a hangulatkörbe tartoznak a Szülőimhez és a Szilveszter éje 1847-ben 2. részének magyaros trocheusai („Még csak egy magam valék | Tavaly illyen tájban").

A magyaros és a — gyakran magyarosan is ütemezhető — trocheusi 8 + 7 élénk, nemegyszer vidám forma: Mi lelt?, A naphoz, Bírom végre Juliskámat, Egykor és most!, Feleségem neve napján; trocheusban: Tolvaj huszár, A borozó, Az én mátkám, Deákpályám, Nem csoda, ha újra élek . . ., Augusztus 5.-én, A vándor legény. Ez a szatirikus Okatootáia és (trocheusban) a Pató Pál úr, a forradalmian harcias 15. március 1848., Már mi nékünk ellenségünk . . ., A márciusi ifjak, trocheusban a Beaurepaire formája is. Az Itt van az ősz, itt van újra . . . melankolikus tájképét ez a dallamosan csengő forma ragyogja be az ősz verőfényével:

Mosolyogva néz a földre
A szelíd nap sugara,
Mint elalvó gyermekére
Néz a szerető anya.

(Ugyanez a ritmikája és hangulata Arany versének is: „Bús az ősznek hervadása, | Hulló lombok, néma táj; | De az ősznek van varázsa, | Enyészetben méla báj." Juliskához, 1859.) A jambusi 8 + 7 ritkább: a vidámság a Dáridó után, a harci lendület az Ismét magyar lett a magyar s az Egész világ a harcmezőn . . . c. versekben mutatkozik meg („S e vágy, e láng még most is ég, | Még most sem halt ki bennem"). Olyan szomorú vers, mint a trocheusi Halálvágy, kissé hamisan is cseng ebben a hangnemben („Sírt nekem, sírt és koporsót, | Mélyen fekvőt föld alatt!").

Nyolc szótagon felüli sorokkal a periódusnak ez a szokványos típusa mindig úgy alakul, hogy az első sor gyenge, a második sor erős ízre végződik; jambusban tehát 9 + 8, 11 + 10 és 13 + 12, trocheusban pedig 10 + 9 és 12 + 11. (Magyaros ritmusrendszerben ilyen periódusok nincsenek.) A jambusi 9 + 8 komoly, patetikus, hősi versek formája: Jövendölés, Szeretek én . . ., A bilincs, A XIX. század költői, A magyar politikusokhoz, Megint beszélünk s csak beszélünk, A gyáva faj, a törpe lelkek, Föl! („Elég volt már a furulyából, | Riadjatok meg, harsonák!"), bár ebben a nemben is akad humoros darab: Takarékosság, Utazás az alföldön („Ne dögönyözze kend csikóit, | Ne dögönyözze kend, kocsis").

A trocheusi 10 + 9 a Szerelem gyöngyei ciklus jóvoltából Petőfi leggyakoribb ritmusformája: 58 ilyen verse van, többségükben lágy, érzelmes hangúak, mint az említett ciklus (pl. „Éj van, csend és nyúgalomnak éje, | A magas menny holdas, csillagos"), továbbá: Természet! még te is gúnyolódol?, Felhő és csillag, A szerelmes tenger, Alkony, A mióta én megházasodtam . . ., de kemény, harcos versek is megszólalnak ebben a hangnemben: A világ és én („Megvetésem és utálatomnak | Hitvány tárgya, ember a neved!"), A rab, A királyokhoz, Rákóczi, Mit daloltok még, ti jámbor költők?, Az erdélyi hadsereg. — Komoly, drámai versek formája a jambusi 11 + 10: Mért vagyok én még a világon . . ., Minden virágnak . . ., Egy pár rövid nap . . ., Ne bántson az meg . . ., Egy emlék a kórházban, Itt benn vagyok a férfikor nyarában . . ., Élet vagy halál! („A Karpatoktól le az Al-Dunáig | Egy bősz üvöltés, egy vad zivatar!") stb. — E gyakori versformák mellett a — magyarosan is ütemezhető — trocheusi 12 + 11 csak A magyarok istene („A magyar nemzetnek volt nagy és sok vétke, | S büntetéseit már átszenvedte ő"), a jambusi 13 + 12 pedig a Cs. E. kisasszony emlékkönyvébe c. versben jelenik meg („Ha e sötét betűk, a miket itt leírok, | Lennének a balsors, a melly tán téged ér"). Ötödfél és négy lábból álló anapesztusi, ill. anapesztizált jambusi versek (szótagszámlálás itt nem lehetséges): Javulási szándék, Én és a nap (ebben a páros sorok következetesen sima jambusi nyolcasok: „Egymás szeretői vagyunk mi a nappal; | Mi hűséges két szerető!"), Sors, nyiss nekem tért . . . s a sorkezdő lábak híján tiszta anapesztusi September végén.

A periódusok másik típusában a második sor egynél több szótaggal rövidebb, mint az első; az ilyen periódus, különösen ha a második sor csak két-három, esetleg csupán egy szótagú, kevésbé kiegyensúlyozott, szaggatott hatást kelt. Ez a szaggatottság humoros a Disznótorban tréfás felköszöntőjében („Egy gömböc legyen a | Magas ég, | És mi a gömböcben | Töltelék!"), a vágtató hajszát érzékelteti a Lopott lóban („Mint a porszem szélvész | Fuvatán, | Röpül a legény gyors | Paripán"). Csak egy szótaggal hosszabb, mégis jóval lassúbb a magyaros 6 + 4: „Keresztúton állok, | Merre tarsak?" (Keresztúton állok). Tréfás csattanóként hatnak az egy szótagú rímelő sorok az Ezrivel terem a fán a meggy . . . 8 + 1 szerkezeteiben („Feleségem van

nekem csak | Egy"). A Gyönge vagyok . . . 8 + 2 periódusai ellenben a halálfélelmet olyan döbbenetes csupaszsággal érzékeltetik, amilyenre a kényelmes, epikus tízes talán nem is volna képes:

Gyönge vagyok, lelkem testem
Fáradt.
Vessétek meg nekem azt az
Ágyat.

Képzeljük el így: „Gyönge vagyok, lelkem testem fáradt" — mennyivel vontatottabb!

A magyaros 8 + 3 a sima tizenegyes élénkségét fokozza a Pálnapkor és az Igyunk! boros köszöntőiben (mintájuk Vörösmarty Fóti dala), a Szeget szeggel és a Nézek, nézek kifelé . . . egészséges jókedvében, a Dicsőséges nagy urak . . . és a Van-e mostan ollyan legény . . . harci riadójában. (A Dicsőséges nagy uraknak tizenegyesekben írt nem autográf kézirata is fennmaradt.) A komoly jambusi tizenegyes 8 + 3 periódusokra töredelve ellenállhatatlanul humorossá válik az Orbán szójátékos rímeivel („Komor, mogorva férfiú | Volt Orbán, | Bár olly vidám hajnal pirult | Az orrán"). Trocheusi 8 + 3 a zsengék közül való Csal („Völgy homályán, fák hüsében, | Kert megett"). Élénk, fürge forma a magyaros 8 + 4: „Gyors a madár, gyors a szélvész, | Gyors a villám"; hasonló trocheusban a Kuruttyó 2. része és a Szemrehányás. Az árva lyány első része jambusi 8 + 4. Szintén élénk, de kevésbé pattogó a 8 + 5 periódus: magyaros a Líliom Peti („Líliom Peti volt ám csak | A derék legény!"), trocheusi a Víz és bor, Barátimhoz, Már, galambom, engedj meg . . . és A tavaszhoz. A Honfidalnak különös ünnepélyességet kölcsönöz a szokatlan jambusi 8 + 5 forma („Tied vagyok, tied, hazám! | E szív, e lélek").

Gyakori periódus az első sorban élénken nekilendülő, a másodikban lelassuló 8 + 6: magyarosban lehet gyöngéden lírai, mint a Szerelem vándorai, Te vagy, te vagy, barna kis lyány . . ., de ironikus-szatirikus is, mint A jó tanító vagy a Dobzse László, sőt a forradalmi hangú Háború volt . . .-nak is ez a formája („Békét csupán a szabadság | Fölszentelt kezéből"). A jambusi 8 + 6-ot, az ún. Chevy-Chase-strófát Petőfi az intim Füstbe ment terv, az elégikus Ki gondolná, ki mondaná . . . mellett néhány gunyoros hangú versben használja: Dalforrás, Az öreg úr, A boldog pestiek („Egész török basák vagyunk | Mi boldog pestiek!"). Jambusi 9 + 4-et találunk a Vándordalok 2. darabjában s a Miért tekintesz be szobámba? című versben („Miért tekintesz be szobámba? | Kiváncsi hold!") Talán puszta véletlen, hogy a jambusi 9 + 6 főleg szerelmes versekben jelentkezik: Zsuzsikához („Kicsinke szőke kis leányka! | Az én szerelmem nagy"), Első szerelmem, Szeretlek én, szeretlek téged . . .. Egészen szokatlan a két páratlan szótagszámú sorból összetett 9 + 7, akár jambusban (Eger mellett, Földét a földmives . . .), akár magyaros trocheusban (Így ni . . .: „Három a tánc s minden, a mi jó: | S így vedd három csókomat"). Magyaros tizenkettős váltakozik hatossal A gólya és A honvéd széles ívű strófáiban.

Egy-egy darabbal képviselt, ritkább periódusok: trocheusi 10 + 3 (Galga partihoz), jambusi 10 + 4 (A dal), trocheusi 10 + 5 (Magány), magyaros trocheusi 10 + 8 (A külföld magyarjaihoz). Negyedfeles és harmadfeles daktilizált trocheusokból állnak az Etelkéhez című vers strófái.

A periódusos szerkesztésnek jóval ritkább módja az, amikor az első sor rövidebb a másodiknál. A magyaros 4 + 6 a tízesnek tördeléssel nyugtala-

nabbá tett változata (Elválás II.: „Vert az óra | Halnak a remények", Álmodom-e?). Szívszorító keserűség árad az Anyám, anyám . . . jambusi 5 + 10-eiből („Anyám, anyám, oh | Legjobb s legboldogtalanabb anya!"). Szinte hisztérikusan nyugtalan A jegygyürű miniatűr melodrámájának jambusi 6 + 7 formája („Ezennel önts golyót | E gyűrűből barátom! . . ."). A Mi bűvösbájos hang . . . édesbús ábrándozásában nekiszaladó és megtorpanó jambusi hatosok váltakoznak szélesen hullámzó tizenegyesekkel („Mi bűvösbájos hang? | Völgyben csendült meg ünnep-est harangja?"). A Hires szépség csattanóját a merőben szokatlan trocheusi 7 + 8 periódusok készítik elő („Hogy lehetne szép? hiszen | Nem hasonlít kedvesemhez"). Izgatott riadó a Véres napokról álmodom (jambusi 8 + 9: „Véres napokról álmodom, | Mik a világot romba döntik"); szokatlan kapcsolás a jambusi 9 + 10 (Könyeim 4: „O télnek dermesztő hidegje! | Melly a folyókat lebilincseléd", Virágos kert a költő szíve). A trocheusi 9 + 10 (Egy fiatal iróhoz: „Üdvezellek, ifju pályatárs! | Pályatársam s szeretett barátom!") és a jambusi 10 + 11 (Mért nem születtem ezer év előtt?, Ismerjetek meg!, Dicsérsz, kedves . . ., Respublica: „Respublica, szabadság gyermeke | S szabadság anyja, világ jótevője") fordítottjukhoz hasonlóan komoly, de amazoknál valamivel nyugtalanabb hatású formák. A Temetőben négyes-ötödfeles anapesztusi formája a September végén képletének fordítottja („Itt élek a szív komoly álmainak | A halk temető morajatlan ölében"). A Megjött az idő . . . kezdetű töredékben két és ötödfél lábbó| álló anapesztusi sorok alkotnak lázas izgatottságú periódust) „Megjött az idő, l Mit láta profétai lelkem előre").

Háromsoros periódusok, amelyeknek első két sora egyenlő, harmadik sora hosszabb vagy rövidebb, zárt, lekerekített szerkezetű, harmonikus felépítésű hatsoros versszakokat alkotnak (többnyire aabccb, néha xxaxxa rímképlettel), bár e versek tartalmilag igen különbözők. A Kellemetlen őszi reggel xxaxxa rímképletű 4 + 4 + 7 trocheusai („Kellemetlen | Őszi reggel. | Kedvetlen, borús idő") a félrímes 8 + 7 felbontásából származnak; talán e forma derűs, napsugaras hangulatát akarta a költő, témájához alkalmazva, megtörni. A Szép napkeletnek . . . ugyancsak xxaxxa rímképletű strófái ugyanazokból a jambusi ötösökből és tízesekből épülnek, mint az Anyám, anyám . . . című verséi, de a hangulata egészen más: amott fájdalmas zokogás, emitt a földöntúli boldogság hullámzása:

Mint ágrul ágra
A csalogánypár,
Csillagrul csillagra szállunk, te s én?
Vagy mint két hattyu
Ringunk szelíden
Az örökkévalóság tengerén?

Hasonló hangulatú a Szerelmem zúgó tenger (jambusi 7 + 7 + 12: „A síma habtükörben | Evez föl és le lekem | Szelíd merengésnek hintázó csónakán"). Trocheusi 6 + 6 + 5 a Szivem („Isten, alkotál-e | Több ily szívet is már | Mint az én szivem?"), choriambizálható magyaros 8 + 8 + 3 a Csatadal

— ∪ ∪ — — ∪ ∪ —

(„Trombita harsog, dob pereg, | Kész a csatára a sereg. | Előre!"), magyaros 8 + 8 + 7 Az utósó virágok („Őszi idő a javából, | A természet homlokáról | Minden szépet leragad"), trocheusi 8 + 8 + 7 a Változás („Míg a földet gyász

temette, | Dúlván fergeteg felette | Pusztaságnak vad telén"), jambusi 8 + 8 + 7 a Lehel II. („A kürtkebelbe fú Lehel, | S a kürt riadva énekel | Vad éneket csatára"). Igen dallamos a trocheusi 10 + 10 + 9: A hűtelenhez, Bucsúpohár:

A miért a sorshoz úgy esengtem,
Bár sokára, de megadta: engem
Házasélet boldogsága vár.
Hányt-vetett a vad hullámos élet,
S végre, végre meglelém a révet . . .
Cimborák, ez a bucsúpohár!

A Be szomorú az élet én nekem formája jambusi 10 + 10 + 11, A magyar ifjakhoz c. versé magyaros 12 + 12 + 6.

Három különböző, igen rövid sor alkot periódust Az éjben: 4 + 2 + 3.

Feküdjetek
Már le,
Emberek!
Vagy ha jártok,
Halkan
Lépjetek.

Nyilvánvaló, hogy a párrímes magyaros kilences apróra szaggatásából keletkezett ez a sejtelmes hangulatú forma. Az esti, éjszakai hangulatokat másutt is szívesen ábrázolja Petőfi rövid sorokkal.

Ugyanannak a periódusnak két- és háromsoros változatából építi föl Petőfi kedvelt xabba rímképletű ötsoros strófáit: jambusi 6 + 4 + 6 + 6 + 4 Az árva lyány 2. része, jambusi 7 + 6 + 7 + 7 + 6 az Elhagytam én a várost s a Föltámadott a tenger:

Föltámadott a tenger,
A népek tengere,
Ijesztve eget földet,
Szilaj hullámokat vet
Rémítő ereje.

Ugyanígy áll trocheusi, ill. magyaros 8 + 7-ből a Változó ízlés, Részegség a hazáért, Ősz elején, Az év végén. Erről a strófaképletről Horváth János megjegyzi, hogy „már szinte hagyományosan a merengő mélabú s az őszi hangulatok formájává képződött ki a 40-es évek lyrájában" (Petőfi 477); Erdélyi János, Riskó Ignác, Sárosy, Tompa Mihály, Lévay József, Szemere Miklós hasonló formájú és hangulatú verseire utal (uo. 568). Ilyen szerkezetek jambusi 9 + 8-ból: Hiába várlak hát . . ., Hogy van, hogy azt a sok gazembert . . ., Nagy-Károlyban, A nép; jambusi 11 + 10-ből: Kéket mutatnak még . . ., trocheusi 12 + 11-ből: Van-e egy marok föld . . .:

Van-e egy marok föld a magyar hazában,
A mellyet magyar vér meg nem áztatott?
Hajh, de már nem látszik a nagy ősök vére,
Fiaik befesték újra feketére
A földet, rá kenték a gyalázatot!

Hasonló szerkezetű hétsoros strófa, két 8 + 3 és egy 8 + 8 + 3 magyaros periódusból xaxabbx rímképlettel a Valahogy; kilencsoros, három 9 + 8 és egy 9 + 9 + 8 jambusi periódusból, xaxaxbccb rímképlettel a Pinty úrfi.

A periódus továbbfejlesztett formájának tekinthető az olyan versszak, amely egy periódusból és annak fordítottjából, tükörképéből áll: ilyen a magyaros trocheusi 7 + 8 + 8 + 7 sorképletű, ölelkező rímes Vas-uton:

Tenger kéj veszen körűl,
Közepében lelkem fürdik . . .
A madár röpült csak eddig,
Most az ember is röpűl!

Ilyen, „tükörperiódus"-nak nevezhető formát mutat a Panaszkodám hát? és Forrás és folyam (mindkettő ölelkező rímes jambusi 10 + 11 + 11 + 10) és a Kis-Kunság (magyaros 6 + 12 + 12 + 6, félrím). Két-két egyforma periódust két-két tükörkép követ az Egressy Gáborhoz és A négy ökrös szekér nyolcsoros jambusi versszakaiban (10 + 11 + 10 + 11 + 11 + 10 + 11 +10).

Egynemű sorozatok és periódusok szigorú rend nélkül váltakoznak a következő, jambusi tízesekből és tizenegyesekből álló versekben: Tündérálom, Ujonnan visszajött a régi baj (félrímes nyolcsoros strófák), Szemere Pálhoz, Látom kelet leggazdagabb virányit (szakozatlan versek páros, keresztés ölelkező rímekkel) s a rímtelen drámai jambusban, az úgynevezett blank verse-ben, amely Petőfinek egyik kedvelt versformája, különösen komoly, súlyos gondolatoknak emelkedett hangon való kifejtésére (pl. Erdélyben, Kazinczy Gáborhoz, A nemzetgyüléshez; ez a Salgó versformája is). Ugyancsak drámai forma: a spanyol drámáé és a Csongor és Tündé-é a rímtelen trocheusi nyolcas-hetes; Petőfinél a Kard és lánc romantikus allegóriája s a Csendes tenger rónaságán . . . szinte túlvilági lírája szólal meg ebben a lágyabb hangnemben:

Csendes tenger rónaságán
Szeliden reng csónakom,
Mint tavasszal esti szellő
Kebelén a rózsafa.

Kötött formák

Két vagy több sorfajból nem periodikus szerkesztésmóddal igen változatos formakincset alakít ki Petőfi. Vannak kétsoros, párrímes strófái két különböző (kilences és tizenegyes) jambusi sorból: Könyeim 3.:

Eljött az ősz; a part virága
Hervadva hull a csermelyár habjába.

Háromsoros strófák két jambusi tizenegyesből és egy tízesből aax rímképlettel: Karácsonkor:

Nem nap vagyok én, föld és hold körében;
Mint vészt jelentő üstökös az égen,
Magányos pályán búsan bújdosom.

A Fresco-ritornell első két tercettjében két jambusi tizenegyes között egy tízes áll, az utolsó csupa tizenegyes (rímképlete: aba cbc ddd). A Visegrád

táján rímtelen háromsoros strófáiban két jambusi kilences egy refrénszerű ötöst zár közre.

Gyakori, hogy az egynemű sorok tiszta sorozatát csak a versszak végén zárja le egy eltérő szótagszámú sor. A Vizet iszom jambusi hatosai, a Meredek a pincegádor magyar nyolcasai és a Rózsavölgyi halálára magyar tizenegyesei egy-egy rövidebb (négyes, négyes, ill. hetes) ráütő sorban végződnek:

Keseregtem, mikor szólt a hegedűd,
Hejh, nem szól már, s ez nekem még keserűbb,
Ez nekem még keserűbb!

Ugyancsak a többinél rövidebb, de önálló szövegű zárósorai vannak a következő versek szakaszainak: Mi van innen távol . . . (félrímes magyaros trocheusi 9 és 7), A betegséggel szomszéd a halál (félrímes jambusi 10 és 6), Menny és föld, Mosolyogj rám! (trocheusi 10 és 9, axax, ill. aaxx), A csillagos ég (párrímes magyar 12 és 6). A költő s a szőlővessző szakozatlan, rímtelen, erősen metrizált magyaros nyolcasait („Semmi vágyam, semmi kedvem| A boros- tyánkoszorúhoz!") egy ötös zárja le:

Lelkeink, a bor s dal mellett
Vígad a világ! — — —

Hosszabb zárósorai vannak a következőknek: Hideg idő, hűs őszi éj (jambusi 8 és 10, félrím), Mit csinálsz, mit varrogatsz ott? (magyar 8 és 10, páros rím; a zárósor variált refrén: „Varrj inkább egy zászlót, feleségem!"), Katona-élet (magyar 8, páros rím, a kétsoros refrén második sora réjaszerű toldással: „Muzsika szól, verbuválnak, | Csapj fel, öcsém, katonának, hahaha!"), A ledőlt szobor (jambusi 10 és 11, rímtelen).

A Függ már a lant . . . strófáinak az első sora rövidebb a többinél (jambusi 10 és 11, félrím). A Vándorélet trocheusi kilenceseit ugyanennek a sorfajnak 4 + 5 periódussá alakított változata vezeti be:

Szent Kleófás!
Millyen karaván . . .
Nem lehet más,
Mint oláhcigány;
Avvagy e szép útazási rend
S pőre purdék serge mit jelent?

Az íráskép itt sem puszta külsőség: a rövid, keresztrímes sorok jobban kiemelik a meglepett felkiáltást, a „Szent Kleófás" humoros hatását, s ezzel megadják a tréfás intonációt.

A Miért zárjátok el az útamat? négysoros strófáinak a második sora eltérő: jambusi tízesek között négyes:

Miért zárjátok el az útamat?
Bocsássatok!
Előre vonnak vágyaim, de én
Használni s nem ragyogni akarok.

A strófák harmadik sora eltérő ezekben a versekben: Szőke asszony, szőke asszony . . . (trocheusi 8, ill. 7, rímtelen), Hintón és gyalog (jambusi 8, ill. 9, félrím), Álmaim (jambusi 10, ill. 11, félrím), A völgy s a hegy (jambusi 10, ill. 9, félrím), Pacsírtaszót hallok megint! (jambusi 8, ill. 10, félrím):

Pacsírtaszót hallok megint!
Egészen elfeledtem már.
Dalolj, tavasznak hírmondója te,
Dalolj, te kedves kis madár.

Különböző hosszúságú párrímes sorpárok szabálytalanul váltakoznak a Mi a szerelem?, Uton vagyok s nem vagy velem (jambusi 8 és 9, szakozatlan), A csonka torony, A rab-oroszlán, Az országgyüléshez (jambusi 10 és 11, kétsoros strófák) c. versekben. A Mint megfogamszott átok . . . anapesztizált kétsoros strófái 4, 4 1/2, illetőleg 5 lábúak. Két-két, egyenként páros rímmel összekapcsolt, eltérő szótagszámú sorpárból épülnek fel a négysoros versszakok a következő versekben: János gazda (magyar 8 és 7), A magyar nemes (magyaros trocheus 8 és 7), Tedd le, bojtár, a subádat (magyar 8 és 10), Ha (jambusi 9 és 8), Szeretsz tehát . . . (jambusi 10 és 11), Téli éj, Mivé lesz a föld? (jambusi 11 és 10):

Mivé lesz a föld? . . . megfagy-e, elég-e?
Én úgy hiszem, hogy meg fog fagyni végre,
Megfagyasztják a jéghideg szivek,
A mellyek benne s bele fekszenek.

Nem ritkaság, hogy a négysoros versszak alkotásában három sorfaj vesz részt. Egy-egy magyaros nyolcas sorpárt játékos 3 + 7 követ a Szomjas ember tünődésé-ben; A hazáról jambusi nyolcasaira hosszabbodó, súlyosodó sorok következnek: kilences és tízes:

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttenek. Sötét az ég.
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Jambusi 8 + 8 + 10 + 4 a formája a Pálffy Albert aláírással megjelent Eulaliához c. Petőfinek tulajdonított állítólagos paródiának (vö. ÖM. 7: 633, 648.). Az Ismét könny!-ben jambusi 9 + 6 után két nyolcas következik. Más versekben a strófák páratlan sorai egyenlő, páros sorai különböző hosszúságúak („felemás periódus"): A Dráván (trocheusi 8 + 5 + 8 + 7), A nemes (jambusi 9 + 8 + 9 + 6), Volnék bár . . . (jambusi 10 + 7 + 10 + 9), A gyüldei ifjakhoz (jambusi 10 + 6 + 10 + 12):

A honnak egy igaz zászlója van,
Ezt mi álljuk körűl,
S ti elhagyátok a hon zászlaját?
Elhagyhatátok, oh, ifjak, hitetlenül?

Hasonló szerkezet (magyaros 8 + 3 + 8 + 7) megkettőzve alkotja a Föl a szent háborúra! nyolcsoros strófáit; Horváth János szerint ez „dallamos, túlságosan dallamos, és részben emiatt is a helyzet rettentő komolyságához képest kisszerű ihletésű versforma" (Petőfi 472).

Ötsoros, nem periódusos szerkezetű strófák két sorfajból: Zsuzsikához („Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány!" jambusi 10 + 10 + 8 + 8 + 10), E szobában küszködött . . . (magyaros 8 + 8 + 4 + 4 + 8). Több sorfajból: Szemek, mindenható szemek! (jambusi 8 + 8 + 10 + 8 + 4), Gyermekkori barátnémhoz (jambusi 8 + 8 + 11 + 9 + 10). E bonyolult, sőt mesterkélt formák mellett egészen egyszerűek, megkapóan tiszta líraiságot árasztanak a Hull a levél a virágról . . . egyre rövidülő, halkuló ütemű sorai:

Hull a levél a virágról,
Elválok én a babámtól.
Isten hozzád, édes,
Isten hozzád, kedves
Galambocskám!

Ehhez hasonló rendkívül dallamos, szinte a megzenésítés után kiáltó népdalszerű forma: A hegyoldalt venyigesor takarja (11 + 11 + 7 + 7 + 10, aabbb) és a hatsoros strófákból álló Boldog éjjel (11 + 11 + 11 + 4 + 4 + 7, aabccb). E szerkezetekben világosan érezhető a versszaknak két különböző formájú és tempójú részre való tagolása; még erősebben érvényesül ez a kétfelé tagolódás a hatsoros vagy ennél nagyobb versszakokban.

A „Borús, ködös őszi idő"-vel kapcsolatban Horváth János rámutat, hogy a két magyaros nyolcasból álló, közlő tartalmú strófakezdettel szemben a strófák második, dallamosabb ritmusú — négy hatosból álló — fele líraibb, dalszerűbb (Petőfi 288):

A múlt idők nagy mezein
Hervadt lombok emlékeim;
Összeszedem őket,
Kötöm egy csomóba,
Úgy vetem bele az
Égő kandallóba.

Hasonló szerkezetű a két-két magyaros tízesből és négy-négy hatosból felépített Katona barátomhoz és Te szivemnek szép gyönyörűsége. Az erősebb mozgalmasságot, dallamosságot, lírai feszültséget sokszor periódusos szerkesztés hordozza: ilyen a Nemzeti dal, a nyolcas sorokat követő, 8 + 3 felépítésű refrénben felharsanó esküvel; az ehhez igen hasonló, de nyersebb, hetykébb hangú Itt a nyilam, mibe lőjjem? 2 + 7-es szerkesztetlen refrénjével (fél periódus: „Éljen, | Éljen a köztársaság!"); továbbá: Egy barátom az ifjúság (magyaros 8 és 8 + 3), Mint felhők a nyári égen (magyaros trocheusi 8 és 8 + 7), Carmen lugubre (jambusi 8 és 9 + 8), Szerelem és bor (jambusi 9 és 9 + 8), A szájhősök (trocheusi 10 és 10 + 9). A strófák második felének dallamosabb, mozgalmasabb volta különösen megfigyelhető a komoly, drámai jambusi tízesekből és 11 + 10 periódusokból szerkesztett versekben: Szomorú éj (aabcbc), Magyar vagyok (nyolcsoros, keresztrímes strófák) és Beszél a fákkal a bús őszi szél (nyolcsoros, félrímes strófák). Ilyen még a különösen lassú, trocheusi tizenkettősökből és 12 + 11 periódusokból álló Oh ne bántsd a költőt . . ., s a különösen élénk, anapesztusi Milly szép a világ! (2 1/2 és 2 1/2 + 2 láb). — A hatás a játékosságig fokozódik, ha a strófa építésében három sorfaj vesz részt: Csokonai (jambusi 10 és 9 + 8), A varró leány (jambusi 8 és 7 + 10), Mi kék az ég! (jambusi 2 és 9 + 8), különösen pedig a Tíz

pár csókot egy végbül, amelyben a magyaros hetes sorpárt 3 + 3 + 4 + 3 követi, valamint a Lennék én folyóvíz, amelynek különleges zeneiségét, a strófakezdő komoly képekhez igazodó lassú hatosok s a derűsebb képeket elénk állító 7 + 6 + 8 + 6 „felemás periódusok" kontrasztját Horváth (i. m. 287 8) és Péczely (Tartalom és versforma 23–4) elemzi. Az ilyen szerkezetű versek közül csak a Palota és kunyhó (négy jambusi tízes és 8 + 8 + 9 + 8), a K. J. kisasszony emlékkönyvébe (két jambusi tízes és 11 + 6), valamint Petőfi híres mottója, a Szabadság, szerelem! (két jambusi hetes és 8 + 4) nem játékos hangulatú.

E strófaszerkesztési eljárás fordítottja, tehát a rövidebb sorokat követő hosszabbak, a periódusokat követő sima sorok fékező, lassító hatásúak (vö. Horváth, i. m. 289, 301). Magyaros négyesekre nyolcasok következnek a Mi volt nekem a szerelem?, magyaros hatosokra tizenkettősök a Szüleim halálára, jambusi hatosokra nyolcasok Az időhöz c. versben. A Téli világ jambusi nyolcasokban festett humoros képeit a kilencesekből álló komoly refrén zárja le:

A hosszu lábu drótos tót
Kopott gubáját cepeli,
Az orra érett paprika,
S hidegtől folynak könnyei.
Hol a boldogság mostanában?
Barátságos meleg szobában.

(E verssel kapcsolatban nem állhatom meg, hogy rá ne mutassak Petőfi mesteri ritmuskezelésére; a meglehetősen szabályos jambusi ritmus éppen ebben a

∪ ∪ — — ∪ ∪ — —

sorban billen meg: „Fuj a szél, táncol a tányér | A borbélyműhelyek előtt".) — A periódusi strófakezdés és az egynemű sorokban való folytatás ellentéte a legszembeszökőbb Az elhagyott zászló-ban, ahol a lágy jambusi 7 + 6-ok kemény, zord, szinte zörgő hetesekbe mennek át:

Megtépve, megcsufolva,
Sivatag közepén,
Magában áll a zászló,
Mellyet szolgálok én.
Nagy és hosszú vihar volt,
Melly rajta ennyit tépe,
De bármint meg van rontva,
Még most is látszik csonka
Szárnyán az isten képe.

Hasonló szerkezetek: Búcsu Kun-Szent-Miklóstól (magyaros 8 + 4 és ismétléssel alakított 8 + 8), Te az enyim, én a tied (magyaros 8 + 6 és 8), Egy apához (jambusi 8 + 6 és 8), Csak ugy omlanak most hozzám . . . (magyaros 8 + 7 és 8), A conservatívok (jambusi 8 + 7 és 8), Miért kisérsz . . . (jambusi 10 + 8 és 10), A munkácsi várban (magyaros trocheus 10 + 9 és 10, kétsoros refrénnel), Gazdálkodási nézeteim (jambusi 11 + 10 és 10, kétsoros variált refrénnel), Bucsú (1840.; jambusi 11 + 10 és 11), S. Zs. kisasszony emlékkönyvébe (négy jambusi 11 + 10 periódust egy tizenegyes sorpár zár le), Fekete-piros dal (magyaros 12 + 6 és 12, kétsoros refrénnel), Kolmár József emlékkönyvébe (jambusi 13 + 12 és 13), valamint a S boldog uton . . . kezdetű töredék zsenge

(4 + 3 1/2 és 3 1/2 daktilus). - Kettőnél több sorfajból: Fölösleges aggalom (jambusi 7 + 6 és 8), Kuruttyó 3. (trocheizált magyaros 7 + 6 és 11), Ivás közben (magyaros 8 + 3 és 11; vö. a tizenegyesekben és a 8 + 3 periódusokban írt bordalokkal), Ifjuság (jambusi 8 + 4 és 10), Téged keresnek szemeim (jambusi 8 + 7 és 10), Kérdezd: szeretlek-e? (jambusi 11 + 8 és 10), Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz (3 1/2 + 3 és 4 1/2 anapesztus). A Szilveszter éje 1847-ben című vers 3. része hasonló módon négy sorfajból, jambusi kilencesből, hetesből, tizenegyesből és tízesből van szerkesztve, kétsoros refrénnel:

De félre, félre a tréfával,
Hisz beteg mellett állunk;
Beteg, haldoklik az esztendő,
Ez a mi drága kedves jó barátunk . . .
Fonjunk áldásból líliomfüzért,
Megkoszorúzni haldokló fejét.

Van olyan strófatípus is, amelynek két felét két különböző periódus alkotja: trocheizált magyaros 8 + 4 és 8 + 3 az O. B. kisasszonyhoz, magyaros trocheusi 8 + 7 és 8 + 3 az Egri hangok nyolcsoros versszakaiban. (A 8 + 3 ismét bordalban szerepel!). Ebben a strófatípusban is többnyire komolyabb, súlyosabb hatást kelt, ha a hosszabb sorok a versszak második felébe kerülnek: Ha férfi vagy, légy férfi (jambusi 7 + 6 és 8 + 6), Nem ért engem a világ (magyaros 7 + 6 és 8 + 7), Költő lenni vagy nem lenni (jambusi 10+6 és 6 + 11), Hol a leány, ki lelkem röpülését . . . (jambusi 11 + 9 és 11 + 10), Hatalmas orvos az idő (jambusi 12 + 6 és 12 + 7), Költői ábránd volt, mit eddig érzék (jambusi 11 + 10 és 13 + 12). A Bucsú 1844-től és a Béranger-tól fordított Honvágy strófáinak második fele ugyanúgy indul, mint az első: jambusi 11 + 10 periódussal, de az utolsó két sor mindkét versben eltérő alkatú: az előbbiben 10 + 11 „tükörperiódus" (a rímképlet ennek megfelelően ababcddc), az utóbbiban 10 + 8 (ez félrímes vers).

A strófa második felében háromsoros periódusokat (illetőleg fél periódusokat) találunk a következő versekben: Jókay Mórhoz (jambusi 8 + 7, 9 + 8 és 9 + 9 + 8, kilencsoros strófák, xaxaxbccb), Felsülés (jambusi 9 + 8 és 7 + 7 + 8, xabbc), Bányában (magyar 10 + 4 és 10 + 10 + 7, xaxabbx). A Gyalázatos világ hatsoros strófái egy-egy jambusi 12 + 6 + 6 + 12 „tükörperiódusból" és egy tizenegyes sorpárból állnak. Hatsoros strófák mindkét felükben más-más háromsoros periódussal: Én (magyaros trocheusi 8 + 8 + 3 + 8 + 8 + 7), Végszó ***hoz (jambusi 10 + 10 + 4 + 9 + 9 + 8):

Isten veled, te elpártolt barát,
Veszett ebként ki szívem megmarád,
Isten veled;
Fogadd a vett sebért emlékül,
Melly fölszivárog belsejébül,
Lelkemnek vérét, könnyemet.

Nagyobb versszakokban nemegyszer hármas tagolódást figyelhetünk meg. Két-két magyaros tizenkettős sorpár egy-egy hatos sorpárt fog közre A puszta télen hatsoros versszakaiban. A tintás-üveg jambusi tízes sorpárjait két kettes szakítja meg, rímével játékosan a megelőző és a következő hosszabb sorhoz kapcsolódva:

Körmölgeté, mint más, a színlapot.
Kapott
Ezért
Egyszer vagy öt forintnyi bért.

A nép nevében nyolcsoros strófáinak első része négy félrímes jambusi tízes, ezt egy tizenegyes és ismét egy tízes sorpár követi. Az Elegia egy várrom fölött nyolcsoros, xaxabbcc rímelhelyezésű strófáiban két trocheusi 10 + 9 periódusra egy tízes és egy kilences sorpár következik (formahű fordítás). A Keserű élet, édes szerelem ugyancsak nyolcsoros, aabcbcdd rímképletű strófáiban egy-egy trocheusi kilences sorpár fog közre két 10 + 9 periódust.

Még bonyolultabb, de szigorúan szabályos képletek három sorfajból: Szörnyű idő (jambusi 8 + 8 + 4 + 4 + 7 + 8 + 8 + 7, aabbcddc), Szemek, mindenható szemek! (jambusi 8 + 8 + 10 + 8 + 4, aabbb, az utolsó sor ráütő ismétlés), Ujév napján, 1849. (jambusi 8 + 8 + 8 + 8 + 10 + 10 + + 4 + 8, xaxabbcc). Háromnál több sorfajt találunk a következő bonyolult jambusi képletekben: Rabhazának fia (7 + 4 + 2 + 7 + 8 + 8, abbacc), Pál mester (10 + 5 + 8 + 5 + 10 + 10 + 9 + 9, kereszt- és páros rím, refrén), A hó, a holt föld téli szemfedője (tükörképszerű elrendezés: 11 + 4 + + 5 + 2 + 2 + 5 + 4 + 11, félrím), s a trocheusi 1848-ban („Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag!": 10 + 9 + 10 + 9 + 4 + 4 + 8 + 8 + 10 + 10, xaxabbccdd).

Az antik formában írt, ránk maradt Petőfi-versek száma mindössze 17, s többségükben a zsengék időszakából valók. Klasszikus metrumban való versek írása az iskolai tananyaghoz tartozott; Petőfi maga sem tartotta ezeket a verseit poétikai gyakorlatnál többnek. Legkorábbi fennmaradt verse, az 1838-ban Aszódon írt Búcsúzás hexameteres (néhol kissé döcögős, licenciás, illetőleg a nyelven kénytelen erőszakot tenni: „S ti kedves helyek, ahol szám-t'lanszor mulatoztunk"). Disztichonos az Eszmélet nélkül . . . kezdetű töredék 1839-ből, az Epigrammok, Szeberényi Lajos emlékkönyvébe, Róza, Az őrágyhoz, Elegia. Petrics Somához szapphói strófákban ír verset; az 1840-ből származó Honvágy a magyar verselésben szokatlan, jambusi tizenkettősöket és nyolcasokat váltogató epódoszi formát mutatja:

Borúnak éjjelén, derűnek hajnalán
Feléd siet remegve bús
Pillantatom, mindig feléd, arany kalász
Hazája, boldog róna, hol
Csókolva ölelkeznek Csepel mezőivel
Dunának ezüst hullámai.

(E versforma legismertebb példája Horatiustól: „Beatus ille, qui procul negotiis, | ut prisca gens mortalium"; XX. századi költészetünkben ilyen Babits Balázsolása.) Figyelemre méltó, hogy e versek prozódiája a korabeli magyar verselési gyakorlattól már túlhaladottan latinos: az *ai, ei* egy szótagnak számít (pl. „Szökdele berkének kedvesem árnyai‿alatt" — Róza), a *h* elidál („Rákosnak szomorú mezején járván, magyar,‿hallod" — Epigramm [1839]); az úgynevezett „muta cum liquida" nem alkot pozíciót („A hanyatló Pheobus ha nyugalomra megyen" — Epigrammok 1.); különösen az 1841-ben írt Elegiában majdnem következetes a magánhangzó-elízió („Hullj le, bilincs, szünjön, lant, szomoru,‿árva jajod"; „Föltészi‿a sziklát hegy tetejére,

Sysiph"). E latinos prozódiai sajátságok nyomai még későbbi, nem antik formájú versekben is föllelhetők, pl. az 1843-ban írt, rímes anapesztusi Temetőben címűben: „Fölhangolom olykor a lant idegeit" (ríme: „sebet ejt"); „A holtat honához a hamvadozásnak".

Érett korszakában már csak elvétve nyúlt Petőfi az antik formához, abból is csak a hexameterhez, illetőleg a disztichonhoz. Két, 1847-ben írt hexameteres verse azonban életművének legjelentősebb darabjai között foglal helyet: egyik Az ítélet hatalmas politikai hitvallása, másik a Levél Arany Jánoshoz, amelyet — többek között — a magyar hexameter széles skálájú kifejezőképességének példájaként szoktak emlegetni. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt gyanítjuk, hogy ez „az elragadó szél", amely a költő „képzeletének százrétű vitorlájába beléfújt", s a tréfás baráti enyelgés, a házias idill partjáról kiragadta a nyílt tengerre, hogy a „százszor szent égi szabadság harsány himnuszát" zengje, — maga a hexameteres forma. — A disztichon egyik leggyakoribb alkalmazási formájából, az epigrammából nőtt ki a vörösmartyas hangú A bokor a viharhoz, a gúnyos Nyakravaló s az 1848-ból való, kétes hitelű Sírvers. — Csak közvetve tartozik az antik formakincshez a Játszik öreg földünk . . . című, sokat emlegetett leoninus; a rímes hexametereket Petőfi a cezúránál kettévágta, s ezáltal négysoros, félrímes, daktilusi és anapesztusi sorokból álló versszakokat hozott létre.

Kötetlen formák

1844-ben jelennek meg az első olyan Petőfi-versek, amelyekben hosszabbrövidebb, rímes jambusi sorok szabálytalanul váltogatják egymást: A borhoz címűben a sorhosszúság kettőtől tíz szótagig terjed, az Egy telem Debrecenben címűben négytől tizenkettőig, A nap házaséleté-ben kettőtől tizenkettőig, tarka változatosságban. Az utóbbit utolsó soraiban még anapesztikus aprózás is élénkíti:

Ha jön az est,
∪ ∪ —
S a felleg oszlani kezd,

az utolsó két sor éppenséggel kétféleképpen skandálható:

(∪ ∪ —) (∪ ∪ —)
Látjátok őtet, amint mámorosan
(∪ ∪ —) (∪ ∪ —)
Piros pofával az égről lezuhan.

Ugyanebből az évből való A helység kalapácsa, amely — Pándi Pál szerint (Petőfi. 1961. 452) a klasszikus hexameteres eposzok paródiájaként — különböző hosszúságú, rímtelen anapesztusi sorok teljesen kötetlen áradása. E költeményekben erős emóció — elkeseredés, tréfa, gúny — talált kifejezésre a szabálytalan formában.

Az 1845 szeptemberében keletkezett Búm és örömem-ben ugyancsak szabálytalan, de ezúttal rímtelen trocheusi-daktilusi formában ábrázolja Petőfi lelkiállapota szélsőségeit:

Nincs olly bú,
Mint az én búm.
Oh ha én busúlok!
Keblem egy oroszlánbarlang,
S szívem benne bárány . . .

A hangulat másik pólusának festésekor daktilusokba lendül:

Ollyan öröm sincs,
Millyen az én örömem.
Oh mikor én örülök!
Keblem egy édeni kert
S rózsa e kertbe' szivem . . . [stb.]

Első példája ez annak a ritmusváltásnak, amelyet leginkább az Egy gondolat bánt engemet-ben szoktunk megcsodálni.

A kötetlen formák első nagy csomópontja 1846 eleje, a Felhők időszaka. Petőfi előző két ciklusa körül a Cipruslombok-at csak a tematika azonossága foglalja egységbe, az egyes versek mind más-más formájúak (közülük a Tizenkettőt ütött az óra . . . ugyanolyan kötetlen rímes jambus, mint az előbb tárgyaltak). A Szerelem gyöngyei-ben a versforma is végig azonos, s ez az egyöntetűség — a versek ihletének nem kellő mélységével párosulva — óhatatlanul egyhangúságot eredményez. A Felhők-ben a hangulati egységhez a formának éppen a változatosságban megmutatkozó, művészi egysége járul. E ciklus sötét ötletei — kevés kivétellel — néhány, különböző hosszúságú, gyakran anapesztizált jambusi sornak sűrű és többnyire bonyolultan elhelyezett rímekkel való összefűzésében öltenek testet. Jellemző példa a Futó folyam hullámai . . ., abcabdcd rímképlettel:

Futó folyam hullámai
Az ember miljom vágya;
Perc hozza őket, perc ragadja el.
A sors azért nem szokta teljesíteni,
Azért nem hallgat rája;
Jól tudja: mikorra egy kegyét leejti,
Az ember már régen mást esdekel,
S hogy kérte amazt, el is felejti.

A ciklus 66 verse közül csak négyben találunk egyenletes hosszúságú sorokat vagy periódusokat páros, ill. keresztrímmel (Mit ettél, föld . . ., Földét a földmives . . ., Mivé lesz a föld?, Vajon mi ér?). További három vers rímtelen (Oh lyány! szemed . . ., Mi a dicsőség?, Igazság! alszol?) A Szeretném itt hagyni . . ., a Mi szebb, mint . . . és a Kereszt című rímes versekben a jambusi alapritmus gyakran szabálytalan, kötetlen ritmusnak ad helyet:

Aranykeresztet tűznek a fejedelmek
Jobbágyaik mellére; a földmivesnek
Oszt a természet búzakereszteket . . .
Fakereszt illet, megváltók, titeket!

A ciklust lezáró Átok és áldás pedig kötetlen ritmusú, rímtelen, „szabályos" szabad vers, akárcsak a Felhők-kel egy időben keletkezett, vele hangulati

rokonságban levő Az őrűlt, amelyet a verstörténet az első magyar szabad versként tart nyilván. — A Felhők és Az őrűlt verselésével kapcsolatban Gáldi László (Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról. Tanulmányok Petőfiről. 1962. 485) Shelley Fragment-jeinek hatására utal.

1846-ban még néhány kötetlen formájú verset írt Petőfi. Két jambusi emlékvers: T. M. kisasszony emlékkönyvébe és E. R. kisasszony emlékkönyvébe szabályos rímképletével és a rímelő soroknak csaknem mindig egyenlő hosszával jóval kevésbé szeszélyes formájú, mint a Felhők versei. A Volt egy szegény fiú . . . négysoros, félrímes strófákból áll, a sorok hosszúsága 6 és 11 szótag között ingadozik. Jambusi ritmusát leszámítva ez a vers a Bolond Istók csírájának tekinthető. A végig anapesztusi Láttál-e a róna felett . . . ellenben egyenes folytatása a Felhők-nek. Két hosszabb, szakozatlan, váltakozó hosszúságú, részben anapesztizált jambusi sorokból álló, sűrűn rímelt költemény: a Csalogányok és pacsírták és az Egy gondolat bánt engemet . . . átvezet a kötetlen formájú versek másik csoportjába, az 1847. és 1848. év nagy gondolati és politikai költeményeihez, amelyeknek betetőzése Az apostol.

1847 rendkívüli gazdagságú termésében az egyszerű és bonyolult kötött formák, a naiv népdalok, a mesteri szerkezetű metrikus képletek, az újjáéledt hexameterek mellett olyan terjedelmesebb, kötetlen hosszúságú jambusi sorokból álló verseket találunk, mint a rímes Múzsám és menyasszonyom, a rímtelen A szerelem országa, s a gondolati tartalmánál fogva különösen jelentős Világosságot! és Széphalmon (szintén rímtelenek). 1848-ban a lágyabb líraiságú darabok folytatója a rímes Adorján Boldizsárhoz és a rímtelen, de refrénjével 10 soros strófákra tagolt, legmagasabbra szárnyaló szerelmi költemény, a Minek nevezzelek?; a legizzóbb politikai szenvedély fűti az Ausztria, a Készülj, hazám! című rímtelen, a Két ország ölelkezése és a Vesztett csaták, csufos futások! című rímes, kötetlen jambusi verseket. Az apostolban, költőnk életművének e hatalmas summázásában is a rapszodikusan változó rímtelen jambus az a forma, amely egyaránt alkalmas a városi szegénység sorsának dickensi színekkel való festésére, a filozófiai gondolatok, a keserű és mégis előrelendítő politikai élmények költői formába öntésére, a szerelem, a börtön, a királygyilkos merénylet és a vérpadi halál romantikus pátosszal való ábrázolására. Csak egy helyen szelídül a harsogó áradat szelíd ringatássá: a halott gyermek altatódalának négyes-ötös soraiban.

Kötetlen, rímtelen anapesztus a formája a Homér és Oszián-nak; rímes és strófás, de egyenlőtlen hosszúságú anapesztusi sorokból áll A nagyszombati csata c. töredék, amelyből a harci paripák dübörgő kavarodását halljuk ki:

Föl, föl magyarok
Harcolni vitézül!
Zeng a riadó szilajúl, komoran,
Szörnyű csata készül.

A haraghoz című vers anapesztusi sorai nagyjából egyenlő hosszúságúak ugyan, de a ritmusváltásnak olyan példájával találkozunk benne, amely felér az Egy gondolat bánt engemet művészi ségével. A „zuhatagos, vad bérci patak" módjára iramló anapesztusok, amelyekkel Petőfi „nemes indulatát", az „ifju-haragot" festi, vánszorgó spondeusokra váltanak át, amikor a gondolatmenet ide ér:

Hát vállatrántó
És fejbillentő
És hálósapkás
Jó békés polgár
Lesz a tüzes ifju?

s innentől kezdve újra anapesztusok viharzanak:

Ki néha magával
Nem bírt, kinek ez
Volt a neve egykor
Mindenkinek ajkán:
Haragos Petőfi!

A vers végén pedig a „harag pataka" egyetlen, váratlan, kurta és minden ritmust elsöprő sorba zúdul:

Mint a feneketlen
Örvénybe a féktelen
Niagara!

Jambuson és anapesztuson kívül a többi versmérték csak kivételesen, úgyszólván kísérletképpen alkalmas szabad képlet létrehozására. A már említett Búm és örömem-en kívül 1847 termését gazdagítja két ilyen kísérlet, amelyek a patetikus jambusi-anapesztusi versekkel ellentétben humorosak, játékosak: a magyaros ritmusú Arany Lacinak, mind a mai napig a legklasszikusabb gyermekvers, s a négysoros, félrímes trocheusi versszakokban írt Bolond Istók. Figyelemre méltó, hogy a ritmusnak a tartalomhoz igazodó átváltása a Bolond Istókban is megvan: a költemény vége a megtalált harmonikus családi boldogságot szabályos, lágyan hullámzó 10 + 9 periódusokban festi. — Végezetül említsük meg — ugyancsak 1847-ből — Petőfi harmadik „szabályos" szabad versét, a Heinétől fordított Koronázást.

A XX. század első harmadában virágkorát élt európai szabad vers tudvalevőleg Walt Whitmant tekintette ősének. Petőfi nem ismerhette a — vele csaknem egykorú — tengerentúli költőt; az ő külső ihletője közelebbi: Heine. (Vö. Horváth: Petőfi 544, Gáldi: Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról 490). A heinei szabad vers viszont szerves folytatása a Klopstock, Goethe, Hölderlin nevéhez fűződő, a „Sturm und Drang" érzésvilágát, világnézeti forradalmát kifejező formai újításnak (vö. E. Arndt: Deutsche Verslehre. Berlin 1960. 103, 136). E költészet himnikus hangja és antikizáló vonatkozásai (Goethe: Prometheus, Hölderlin: Hyperions Schicksalslied stb.) végső soron az ókori görög himnuszokra és kardalokra mutatnak vissza, amelyeknek ritkább verslábait — az amphibrachyst, paeont, bacchicust stb. — az újkori fül már nem érzi szabályos metrumnak.

Vegyes formák

A metrikai változatosságnak eszköze az is, ha egyazon versen belül különböző kötött formák váltogatják egymást. Erre többnyire olyankor kerül sor, amikor a hosszabb vers többé-kevésbé önálló részekre tagolódik, illetőleg több, tematikailag összefüggő kisebb vers kap közös címet. Ezeket a különböző formájú részeket Petőfi számozással is elkülöníti egymástól. A zsengék között

ilyen a jambusi Vándordalok (7 + 6 és 8 + 4) és több elbeszélő jellegű vers, amelyben a történet egyes szakaszai más-más formában jelennek meg: Kuruttyó (magyaros trocheusi 10, 8 + 4 és 7 + 6, 11), Szín és való (jambusi 9 + 6, 6 és 10), Lehel („Mennydörg az óriás kürt": jambusi 7 + 6 és 5 + 6) s a kétes hitelű Ida (jambusi 9 + 8, 10 és 7 + 6). 1843-ból ilyen az öt apró jambusi versből álló Könyeim. A sivatag koronája keretes elbeszélés, amelyben a jambusi 7 + 6 periódusokban írt keretet *** különöníti el a tölgynek tízesekben elmondott élettörténetétől. A szökevények-ben csak az ötsoros strófák utolsó sora más-más hosszúságú az egyes részekben. (E balladaszerű Shelley-költemény fordítása egyébként nem formahű: az eredeti anapesztusi sorokat Petőfi jambussal adta vissza.) A Vajda-Hunyadon két része között csak egészen csekély az eltérés (jambusi 10 és 11 + 10). Az árva lyány-ban ellenben nemcsak a metrum, hanem a ritmusrendszer is megváltozik: az első és második rész jambusi (8 + 4 és 6 + 4), a harmadik magyaros hatos. Hasonló a Szilveszter éje 1847-ben: itt a két első rész magyaros, ill. magyaros trocheusi ritmusban fejezi ki az intim, családias hangulatot (8, ill. 7 + 6), a magasabbra szárnyaló harmadik és a hitvallássá harsuló negyedik rész jambusi formájú (9 + 7 + + 9 + 11 + 10 + 10, ill. 9 + 8).

Néhány versben a szabályos periódusos forma a vers végére másik periódusra vált át. Az előbb említett Lehel második részének szokatlan, nyugtalan 5 + 6 periódusai („Zajatlan áll a | Gyász-arcu csatahely") az utolsó két versszakban — talán még különösebb — 5 + 7-re változnak („Te felmagasztalsz | És én a porba váglak!"). A Kutyakaparó magyaros 10 + 6 periódusait az utolsó versszak második felében 12 + 6 váltja fel („Ennek is valaki egy kopott tarisznyát | Akasztott nyakába"). Az 1842-ből való Ideál mesterkélten zenei formája trocheusi 12 + 11 + 12 + 12 + 5, az utolsó versszak utolsó sora ötös helyett tizenegyes. — Egyedülálló kísérlet az 1840-ben írt Álom versformája, amely hat rövid versszakon belül — tagoló számozás nélkül — kétszer változik: az első ötsoros trocheusi szakaszt „(„Kór valék, fájdalmaimnak | Szenvedém nagy kínjait") a szerelmi álomnak négy jambusi négyesből álló strófákban való lírai leírása követi („És láttam ott | A szőke lányt"; a jambusi négyes másutt is az álom versformája, vö. Félálomban), végül anapesztusok fejezik ki a reményt („Majd égi való jön az álmak után"). (Vö. Pándi: Petőfi. 56.)

Végezetül vessünk egy rövid pillantást Petőfi versformáinak számszerű eloszlására. A 859 vers összesen 420 különböző versformát képvisel. Ezeknek nagy többsége természetesen egyszerű: a verseknek mintegy 34%-a egyforma sorokból, 39%-a egyforma periódusokból áll. De elég nagy szám képviseli a bonyolult, összetett versformákat is, s itt egy-egy formára egy, legföljebb két vers jut. Csupán a kötetlen formák Petőfi verseinek több mint 10%-át teszik ki. Ami a különböző ritmusrendszerekhez való tartozást illeti, Petőfinél legtöbb a jambusi vers: 42%, az anapesztiz ált formákkal együtt 48%. Magyaros formában verseinek mintegy 30%-át írta; a metrizált — jobbára trocheizált, ritkábban jambizált vagy choriambizált, ill. ionicus a minoréval átszőtt — formák hozzászámításával ez az arányszám 35%-ra emelkedik. A trocheusra — az Etelkéhez daktilizált formájával együtt — csak 13% jut. A nyugat-európai anapesztusi formákat 11, a daktilust mindössze egy töredék zsenge (S boldog uton'. . .), az antik formákat 17 vers képviseli. A szabad ritmusú versek száma 6, ebből 3 rímtelen is; a hetedik — ha ezt is versnek tekintjük — a

Burián Pál emlékkönyvébe írt egyetlen sor: „Lantom, kardom tied, oh szabadság!'.

Petőfi leggyakoribb versformája a trocheusi 10 + 9 periódus félrímes, négysoros strófákban: 53 ilyen verse van (ebből 40 a Szerelem gyöngyeihez tartozik). 36 verset írt magyaros nyolcasban, párrímes négysorosokban, 24-et magyaros tízesekben, párrímes négysorosokban (ezeknek nagy része népdalszerű). A jambusi 9 + 8, félrímes négysoros versszakokból álló versek száma 22, az ugyanilyen szerkezetű jambusi 7 + 6-é 20. 18-szor fordul elő a trocheusi 8 + 7, félrímes négysorosokban, valamint a magyaros tizenegyes, páros rímű négysorosokban; 15-ször a jambusi tízes, félrímes négysorosokban, valamint a magyaros tizenkettős, páros rímű négysorosokban. A gyakoriság sorrendjében a 14 blank verse következik, majd a 13 magyaros 8 + 7, félrímes négysorosokban. A disztichonos formák száma 12. 11—11 vers képviseli a félrímes, négysoros jambusi hatost, a félrímes, nyolcsoros jambusi 11 + 10-et és a párrímes, szakozatlan jambusi tízest; 10 vers mutat magyaros hatosokat félrímes, nyolcsoros versszakokban.

Ha azt nézzük, hogy oszlanak el az egyes versformatípusok az alig tizenegy évnyi pálya folyamán, a költői működés minden szakaszán mindenfajta versformára találunk példát. A zsengék korszakában különösen sok a formailag csiszolt, már-már virtuozitásra törekvő darab (antik formák, triolett stb.); ez is azt mutatja, hogy Petőfi már diákkorában birtokában volt a magas színvonalú verselési technikának, s későbbi úgynevezett hanyagsága művészi szándékából fakadt. Az 1843–44. évet az irodalomtörténet Petőfi „népdalkorszakaként" tartja számon: ekkor valóban többségben vannak az egyszerű magyaros formák. 1845-ben a Szerelem gyöngyei révén a trocheusi formák, 1846-ban a Felhők révén a kötetlen formák dominálnak számszerűen. A költői pálya delelőjén egyforma gazdagságban áll egymás mellett valamennyi formatípus. Nemcsak szerelmi boldogságát, politikai lelkesültségét zengi gazdag húrozású hangszeren; nem tartja méltatlannak a kimunkált formát a tragikus pillanatokban sem (vö. Ujév napján, 1849, Föl a szent háborúra!, Szörnyű idő . . .). „Oh keblemben még annyi dal szunyad" — írta még 1847-ben egy halálsejtelmes pillanatában (Ujonnan visszajött a régi baj . . .), s 1848 szilveszterén így biztatja lantját kincseinek teljes gazdaságukban való felragyogtatására:

Adj ki minden hangot, lantom,
A mi benned még maradt . . .
A nap is, midőn lemégyen,
Pazarolva földön égen
Szétszór minden sugarat.

J. Soltész Katalin

Vegyes hangrendű igéink

1. A magyar anyanyelvű emberek számára nem okoz gondot az, hogy a *csíp* igéhez magas hangrendű végződések *(csípünk, csíptek, csípnek)*, a *hív* igéhez viszont mély hangrendű járulékok *(hívunk, hívtok, hívnak)* kapcsolódnak. Napjainkban azonban egyre több idegen ajkú ember is megismerkedik nyelvünkkel, akiknek bizony komoly nehézséget okoz, hogy az ilyen típusú igék közül melyekhez járul mély és melyekhez magas toldalék. Az alábbiakban számba vesszük, és az illeszkedés szempontjából megvizsgáljuk a VégSz. segítségével az Értelmező Szótárban található összes vegyes hangrendű igét. Együttes vizsgálatukból igyekszünk szabályokat levonni, ezzel pontosabb ismereteket kapunk anyanyelvünkről, és az idegenek számára is megkönnyítjük a nyelvünkkel való ismerkedést.

Igeragozási rendszerünkben vannak úgynevezett egyalakú *(-ik)*, két alakú *(-nak/-nek)* és három alakú végződések *(-tok/-tek/-tök)*. Az egyalakúak nem illeszkednek, tehát egyaránt járulhatnak magas és mély hangrendű tövekhez. A két alakúak a palato-veláris illeszkedés szabályait követik: magas hangrendű tőhöz a magas változat *(kér + nek)*, mély hangrendűhöz a mély változat járul *(vár + nak)*. A három alakú végződések palatális változatai a tő utolsó magánhangzója szerint illeszkednek: ha ez illabiális magas hang, akkor a végződés illabiális formája *(vesz + tek)*, ha labiális, akkor pedig a végződés labiális változata *(derül + tök)* kapcsolódik a tőhöz (vö. MMNyR. 1: 95—8; Papp István: Magyar hangtan 124—8).

Hogyan illeszkednek a több alakú toldalékok a vegyes hangrendű vagy más néven vegyes magánhangzójú igetövekhez? Hangtanaink együtt tárgyalják a vegyes hangrendű névszók és igék illeszkedését, és főképpen a névszók problémáival foglalkoznak. Hasonlóképpen jár el Szépe György is „Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez" című tanulmányában (NytudÉrt. 17. sz. 105—29), pedig a vegyes magánhangzójú igékben tapasztalható illeszkedés nem teljesen azonos a hasonló névszók illeszkedésével.

2. A vegyes hangrendű igéket két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyek szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmaznak *(hív)*, de mély járulékot kapnak *(hív + nak)*. A másik csoportot azok az igék alkotják, amelyeknek már szótári alakjuk is vegyes magánhangzójú *(kiabál)*.

Melyek azok az igék, amelyek szótári alakjukban magas magánhangzójúak, de mély járulékokat vonzanak? A nyelvünkkel ismerkedő idegenek már az első magyarórákon megtanulják, hogy nyelvünkben illeszkedés van, és később bizony sok szóról kiderül, hogy bár szótári alakjukban csak magas hangot tartalmaznak, mégis mély magánhangzójú végződést kell fűzni hozzájuk. Volt olyan próbálkozás, amely az ilyen szavak ragozását külön kívánta tárgyalni, és vegyes hangú ragozásnak nevezte el (vö. Szabó Sándor: A vegyeshangúság. Nyr. 41: 201—8).

Ismeretes, hogy az olyan egy szótagból álló igék egy részéhez járulnak mély végződések, amelyekben *i* ~ *í* magánhangzó áll. Az Értelmező Szótárban a következő ilyen igék szerepelnek címszóként: *bír (el-, ki-, le-, meg-, rábír)*, *bíz (meg-, rábíz)*, *hív (át-, be-, elő-, fel-, haza-, ide-, ki-, le-, létre-, meg-, mellé-, oda-, össze-, visszahív)*, *ing (meging)*, *ír (alá-, át-, be-, bele-, egybe-, el-, elő-, fel-, felül-, gép-, gyors-, hozzá-, jóvá-, ki-, körül-, külön-, le-,*

meg-, oda-, össze-, rá-, tele-, visszaír-), írt (el-, kiírt), nyí, nyír (ki-, le-, megnyír), nyit (be-, fel-, ki-, meg-, rá-, szétnyit), rí (ki-, le-, sí-rí, sír-rí), ring, sí, sír (el-, ki-, le-, tele-, visszasír), szíd (ki-, le-, meg-, összeszíd), szít (felszít), szív (be-, el-, ki-, le-, meg-, tele-, visszaszív), tilt (be-, el-, ki-, le-, meg-, visszatilt), vív (ki-, meg-, visszavív). Idetartozik néhány ikes ige is, amelyeknek a töve szintén csak egy *i*~*í*-t tartalmaz: *bíz* + *ik (megbízik), dívik, fingik, hízik (ki-, meghízik), iszik (bele-, be-, ki-, le-, meg-, összeiszik), ívik, izzik (átizzik), nyílik (ki-, széjjel-, szétnyílik), siklik (el-, le-, végigsiklik).* Összesen 27 egyszerű ige és ezeknek 103 összetett változata található fenti összeállításunkban. Ha csak a 27 egyszerű igét vesszük, az is túl sok ahhoz, hogy könnyen fejben lehessen tartani.

Talán egyszerűbb lenne azokat az egytagú *i* ~ *í*-t tartalmazó igéket megjegyezni, amelyekhez magas magánhangzójú végződések fűződnek. Ezek a következők: *csíp, hint, hisz, int, nincs, sincs, visz; díszlik, hírlik, ihlik, illik, ízlik, sízik.* De ez is még 13 szót jelent. Hogyan foglalhatnánk szabályba a két igecsoport elkülönítését? Könnyen megjegyezhető és kivétel nélküli szabály nincs. Annyi azonban mégis levonható, hogy az egyszótagú *i* ~ *í* hangot tartalmazó i k e s igék közül magas végződéseket kapnak a képzettek (*díszlik, ízlik, sízik*), valamint az *ihlik* és az *illik*, a többihez mély hangrendű formáns járul. Az i k t e l e n e k közül magas toldalékot vesznek fel a *cs, p, sz* végűek, valamint a *hint* és az *int* (az *nt* végűek). A többi mély magánhangzójú járulékot kap.

Már kevésbé ismert az a tény, hogy nemcsak az egytagú tövek között találunk ilyen típusúakat. Vannak két szótagból álló igék is, amelyek szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmaznak, de mégis mély magánhangzójú végződéseket kapnak. Ilyen szavakat az *-ít* képzős származékok között találunk. Az *-ít* egyalakú képző, tehát mindenféle hangrendű tőhöz ugyanabban a formában járul.

Így jönnek létre az alábbi igék: *bénít (megbénít), csitít (el-, lecsitít), fitít, hígít (felhígít), ifjít (megifjít), indít (be-, el-, fel-, ki-, meg-, visszaindít), izzít, pirít (le-, meg-, rápirít), piszkít (le-, oda-, összepiszkít), rikít, ritkít (ki-, megritkít), sikít, simít (el-, hátra-, ki-, le-, meg-, végigsimít), sipít, sivít (be-, felsivít), tisztít (ki-, le-, megtisztít), vidít (felvidít), virít (el-, ki-, levirít), visít.* Összesen 19 ilyen ige és ezeknek 34 összetett változata fordul elő címszóként az ÉrtSz.-ban, valamint az *elnémít* és *megnémít*, amelyek csak igekötővel szerepelnek.

Amint látjuk, a fenti igék nagy többségében is *i* hangot tartalmazó tőhöz járul az *-ít*, egyszer találunk a tőben hosszú *í*-t *(hígít)*, a *bénít, (el-, meg-)némít* szavakban pedig *é*-t. Hogyan jegyezhetjük meg, hogy a nagyszámú *-ít* képzős, szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmazó igék közül, melyekhez járulnak mély magánhangzójú végződések? A szabály egyszerű: azok a két szótagból állóak, amelyeknek első szótagjában *i* ~ *í* van, valamint a *bénít* és a *némít*. A *csíp, hint* stb. szintén *i* ~ *í*-t tartalmazó magas hangrendű igéknek ugyanis nincs *-ít* képzős származékuk. A névszói származékok között pedig csak két kivétel van, a *frissít* és a *díszít;* ezek magas hangrendűek, és két kivétel könnyen megjegyezhető.

Megemlítjük, hogy a szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmazó, de mély magánhangzójú végződéseket vonzó igék az illeszkedés tekintetében nem ingadoznak. Mind az egytagúak, mind a kéttagúak követ-

kezetesen viselkednek: mindig mély hangrendű végződéseket kapnak a ragozásban, és továbbképezni is mély magánhangzójú képzővel képezhetjük őket, kivéve természetesen az egyalakú magas magánhangzójú járulékokat.

3. Nagy számmal vannak olyan igéink, amelyek már szótári alakjukban is vegyes magánhangzójúak. Ilyeneket találunk a *d, g, l, n, r, sz, t, z* és *dz* végűek között.

a) A *d* végűek csoportjában találunk ikes és iktelen vegyes hangrendű igéket. Az iktelenek a következők: *csikland, elsikkad, hervad (el-, le-, meghervad), higgad (le-, meghiggad), imád, izzad (át-, bele-, ki-, meg-, összeizzad), pirkad (megpirkad), riad (el-, fel-, meg-, visszariad), szikkad (ki, megszikkad), tikkad (eltikkad), vigad, virrad (fel-, ki-, megvirrad), zsibbad (elzsibbad).* A szavak végén levő *d, nd* elem, képző.

Nagyobb számban fordul elő vegyes magánhangzójú a *d* végű ikes igék között. Ezek *-od, -ód,* valamint *-kod/-ked* képzősök, csupán egy kivétel van, az előzőkben már említett *csikland* szónak *csiklandik* változata is szerepel címszóként az ÉrtSz.-ban.

Az *-od* végű igék különböznek az előző csoporttól először is alaki tekintetben. Míg a fentiek két szótagúak, az utóbbiak töve három vagy több szótagból áll, itt is csupán egy kivétel van a *(meg/ifjod/ik).* Másik különbség az, hogy az *-od* képző a *csillapodik, elkámpicsorodik, elvigyorodik, iramodik (el-, nekiiramodik), iszonyodik (eliszonyodik), kificamodik* és a *megtébolyodik* igéken kívül melléknévi alapszóhoz járul. A *ficamodik, iramodik* szavakban a képzőnek *-mod* változatával találkozunk, és ugyancsak ez volt az *iszonyodik* igében is (vö. TESz.). A melléknévi alapszó többnyire *-s* képzős származék: *acélosodik (megacélosodik), csillagosodik, csinosodik, férfiasodik, ikrásodik, indásodik, iparosodik, iszaposodik (eliszaposodik), izmosodik (megizmosodik), kristályosodik (kikristályosodik), nyirkosodik, piszkosodik, pirosodik (ki-, megpirosodik), világosodik (ki-, megvilágosodik), virágosodik (megvirágosodik), zsírosodik (elzsírosodik).* Némely *-s* képzős származékból létrejött ige csak igekötővel fordul elő: *bebizonyosodik, megbizonyosodik, meghibásodik, megittasodik, eliszákosodik, elproletárosodik, elsivatagosodik, elvilágiasodik, elzsidósodik, rábizonyosodik.* Néhány más vegyes hangú, nem *-s* képzős melléknévből is keletkezik *-od* képzős származék: *fiatalodik (megfiatalodik), finomodik (kifinomodik), igazodik (el-, kiigazodik), silányodik, szilajodik, vékonyodik (el-, megvékonyodik), vidámodik.* — Végül néhány vegyes hangú *-od* képzős igében csak az egyalakú *-i* melléknévképző miatt állt elő a vegyes hangrend: *elállatiasodik, elparlagiasodik, elvárosiasodik, polgáriasodik (elpolgáriasodik).* Ezekben a szavakban az *-i* képző mélyhangú tőhöz járult, majd ebből először *-s* képzős szó jött létre, és ebből született azután az ige: *polgár + i + as + od + ik.*

Az *-ód* képzős igék között találunk néhány olyat, amely a már ismert egyszótagú *i~í*-t tartalmazó mély járulékokat felvevő igei tövekből keletkeztek. Ilyenek az *átivódik (be-, beleivódik), íródik, nyitódik, szívódik (felszívódik), vívódik.* A *civódik* szóban eddig nem szereplő, de hasonlóképpen viselkedő hangutánzó tő jelentkezik, amely azonban csak képzett szavakban fordul elő. A többi *-ód* képzős vegyes magánhangzójú ige már korábbi képzett igéből származott. A *tipródik -r,* a *számítódik -ít* képzős alapszó sarja, a *pallérozódik, szitkozódik, tájékozódik* és *tisztázódik* pedig *-z* képzős tőből született. Nagy számban találunk *-l* képzős alapszóból keletkező származékokat. Ezek közül néhány régi tagja szókincsünknek: *beigazolódik, csinálódik, csiszolódik (lecsiszolódik), kínlódik (át-, elkínlódik), piszkálódik, piszkolódik (be-, elpiszkolódik), vigasztalódik (megvigasztalódik), vizsgálódik,* de a többségnek idegen szó az alapszava: *akklimatizálódik, aktualizálódik, amerikanizálódik, amortizálódik, asszimilálódik, civilizálódik, deklasszálódik, demokratizálódik, devalválódik, differenciálódik, elbürokratizálódik, fasizálódik, indignálódik, informálódik, komplikálódik, koncentrálódik, materializálódik, nivellálódik, normalizálódik, orientálódik, oxi-*

dálódik, palatalizálódik, proletarizálódik (elproletarizálódik), regenerálódik, regrutálódik, specializálódik, verbuválódik.

A *-kod/-ked* képzős vegyes hangú igék között is találunk olyant, amely egyszótagú *i*-t tartalmazó igei tőből keletkezett: *bizakodik (elbizakodik)*. Eddig elő nem forduló hangutánzó-hangfestő tő származékai a *bámészkodik (elbámészkodik), civakodik, rimánkodik, ripakodik (ráripakodik)*. A *csimpaszkodik (bele-, rácsimpaszkodik)* és a *pironkodik* töve önállóan szintén nem él. A többi idetartozó szó azonban vegyes hangrendű névszói tőből származik. Az alábbiak alapszava főnév: *betyárkodik, cigánykodik, farizeuskodik, hóhérkodik, inaskodik, leánykodik, mecénáskodik, partizánkodik, virtuskodik, viszálykodik, titánkodik; kóklerkedik, korteskedik, kupeckedik*. A következőkben vegyes hangú melléknév szerepel alapszóként: *bizonykodik, dévajkodik, dévánkodik, finomkodik, finnyáskodik, hamiskodik, hitványkodik, jótékonykodik, kacérkodik, komiszkodik, pimaszkodik, ripacskodik, zsiványkodik; konfidenskedik, korhelykedik*. Néhány szóban pedig fosztóképzős melléknévi alapszót találunk: *bizalmatlankodik, bizonytalankodik, csintalankodik, méltatlankodik*. — Képzőnknek analógiás úton kialakult *-lkod/-lked*, illetőleg *-skod/-sked* változata is (vö. D. Barta: A magyar szóképzés története 60). Megtaláljuk ezeket a változatokat vegyes hangú igéinkben is. A *pletykálkodik* igei alapszava él a köznyelvben, a nyelvjárások ismerik a *tisztálkodik (megtisztálkodik)* alapszavát is, például *kitisztál* (SzamSz.), de az *alamizsnálkodik, álmélkodik, cifrálkodik, disznólkodik, hivalkodik, sivalkodik* szavakban alighanem *-lkod* képzőt kell keresnünk. — Hasonlóképpen számos *-s* képzős vegyes magánhangzójú melléknévből alakult *-kod/-ked* képzős ige: *áhítatoskodik, akadékoskodik, aprólékoskodik, bizalmaskodik, diadalmaskodik, diákoskodik, díjnokoskodik, fortélyoskodik, hazafiaskodik, hepciáskodik, hivatalnokoskodik, indulatoskodik, írnokoskodik, iszákoskodik, katicáskodik, piszkoskodik, primadonnáskodik, szélhámoskodik, takarékoskodik, tanítóskodik, titokzatoskodik, turistáskodik, udvariaskodik; kotnyeleskedik (belekotnyeleskedik), krakélereskedik*. De az alábbiak *-s* képzős alapszavát aligha lehet kimutatni: *bíráskodik, csacsiskodik, izgágáskodik, kíváncsiskodik (bekíváncsiskodik), léháskodik, viaskodik, zsugoriskodik*.

Az Értelmező Szótárban a *d* végű igék között 165 vegyes hangrendű található, továbbá ezeknek 58 összetett variánsa szerepel külön címszóként, 23 szó pedig csak igekötővel szerepel anyagunkban.

b) A *g* végű vegyes hangrendű igék között találunk két és három szótagúakat. Ezek mind iktelenek mint a *g* végű igék általában, és a tő végén álló *g* elem képző, amely egyedül vagy képzőbokorban általában önállóan nem élő, többnyire hangutánzó—hangfestő tőből képez igét. A következők két szótagból állanak: *cincog, csillog (csillog-villog), csicsog, csipog, csivog, inog (meginog, inog-binog), nyifog, nyikog, nyiszog, nyivog, picsog, pillog, pislog, piszmog (elpiszmog), riog, rivalg, szipog, vernyog, vihog (ihog-vihog), vijjog, villog, vinnyog, zsibog*. Az alábbi szavak *-ng* képzővel jöttek létre: *sikong, villong, visong, zsibong*. Három szótagból állanak a következők: *csikorog, fintorog, imbolyog, nyikorog, szivárog (át-, be-, el-, fel-, haza-, ki-, le-, visszaszivárog), tébolyog, vicsorog, vigyorog, viszolyog, zsivajog*. Ezek utolsó szótagja *jog* ~ *lyog* és *rog*. Az utóbbi kétségkívül képzőbokor (vö. D. Bartha i. m. 30), de az lehet a *-lyog* ~ *-jog* is (vö. uo. 28). Talán csak a *tébolyog*-ban van puszta *-g* képzőelem.

A *g* végű igék között 37 vegyes magánhangzójú fordul elő, és ezeknek 13 összetett változata szerepel címszóként forrásunkban.

c) Az *l* végű igék csoportjában igen sok vegyes magánhangzójú szót találunk. A nagy szám elsősorban az idegen szavaknak köszönhető. Az idetartozó igék mind származékszók, *-l, -ll, -al, -ál/-él, -ol, -ul, -dul, -lal, -bál, -gál, -dogál, -kál, -kol, -ákol/-ékol, -ikol, -ácsol, -icsál, -fikál, -izál* és *-ml* képzős származékok.

A magánhangzóra végződő jövevény vagy idegen névszóhoz közvetlenül járul az

-l képző: *árendál, bérmál (megbérmál), bírál (el-, felül-, le-, megbírál), centrifugál, cimborál, citerál, dézsmál (megdézsmál), differenciál, disputál, eszkábál (összeeszkábál), esztergál (megesztergál), esztrengál, fantáziál, hintál, intrikál, kintornál, masinál, muzsikál, piál, pipál (el-, ki-, le-, megpipál), pisál (be-, le-, összepisál), pletykál (kipletykál), prédál (el-, felprédál), prófétál, repetál, sétál (át-, be-, el-, fel-, ki-, le-, végig-, visszasétál), statisztál, szervál, szitál (át-, ki-, megszitál), tréfál (el-, meg-, visszatréfál), trombitál (összetrombitál), vizsgál (át-, felül-, ki-, meg-, végigvizsgál).* Az itt felsorolt szavakban *á* hangra végződő tőhöz járul a képző. A *kótyavetyél* szóban *é* áll a formáns előtt, a *puszil* igében pedig *i*.

Mássalhangzóra végződő vegyes hangú tövekhez a képzőnek előhangzóval bővült változata járul. Csupán néhány szóban találunk *-al* ~ *-all* elemet: *inal (elinal), irdal, lehidal (áthidal), rivall (rárivall), vigasztal (megvigasztal).* Ugyancsak *a* magánhangzó van a *fial* igében és a *-lal* képzőbokorban a *bírlal, hizlal (fel-, ki-, meghizlal)* szavakban. E származékokban található alapszavak mind régi elemei szókincsünknek.

Már nagyobb számban található *-ál* képzős származék, de a képző magas hangú *-él* párjával mindössze egy vegyes hangrendű ige alakult: *alél* (TESz.). Az *-ál* változatot megtaláljuk ősi, ugor tőhöz fűződve: *herdál (elherdál),* valamint hangutánzó-hangfestő jellegű szavakban, amelyekben mintegy igésítő funkciót tölt be: *cincál, csiszál, fitymál (lefitymál), kalimpál, káricál, kelebólál, kiabál, (át-, be-, bele-, el-, ki-, tele-, túlkiabál), kínál (fel-, meg-, visszakínál), kóricál, nyiszál, piszkál (fel-, ki-, le-, meg-, szurkapiszkál), riszál, sikál (fel-, ki-, le-, megsikál), zihál, zilál (össze-, szétzilál).* — Ugyancsak *-ál* végződéssel illeszkedett nyelvünkbe néhány jövevény ige: *citál (becitál), cirkál, csinál (be-, el-, fel-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, utána-, végig-, visszacsinál), diktál (be-, bele-, lediktál), dirigál, diskurál, elsinkófál, firkál (irka-, ki-, össze-, telefirkál), ibrikál, licitál (fel-, rá-, túllicitál), pingál (lepingál), prédikál (kiprédikál), testál (el-, rátestál).* Jövevényszóból hoz létre igét képzőnk a *telefonál (át-, le-, meg-, rátelefonál)* kifejezésben.

A legtöbb *-ál* végű ige azonban még ma is idegen szónak tekinthető: *adminisztrál, adresszál, affektál, agitál (megagitál), akceptál, akkreditál, akvirál, alliterál, alterál, ambicionál, animál, annektál, apellál, aprehendál (megaprehendál), argumentál, artikulál, aspirál, asszekurál, asszimilál, asszisztál, asszociál, buzerál, cedál, celebrál, cementál, cirkulál, cizellál, dedikál, deferál, definiál, dehonesztál, deklamál, deklarál, deklinál, dekorál, delegál, demonstrál, denunciál, deponál, deportál, deprimál, derogál, destruál, desztillál, determinál, devalvál, dezavuál, dezertál, dezignál, dezinficiál, diffamál, diszkreditál, diszponál, disszertál, disszidál, disztingvál, dokumentál, dominál, egzaminál, egzekvál, egzisztál, eliminál, elparentál, emancipál, emigrál, evakuál, exkommunikál, exkuzál, expediál, experimentál, expiál, explodál, exponál, exportál, fabrikál, farcinál, filozófál, filtrál, fixál, frekventál, fumigál, funkcionál, fuserál (elfuserál), fuzionál, gesztikulál, gravitál, guberál (kiguberál), habilitál, hallucinál, hezitál, hospitál, ignorál, illuminál, illusztrál, imitál, imponál, importál, impregnál, imprimál, indukál, inficiál, informál, inhalál, inkasszál, inspiciál, inspirál, instál, instruál (beinstruál), integrál, internál, interpellál (meginterpellál), interpolál, interpretál, interveniál, intonál, investál, invitál (meginvitál), involvál, inzultál, iringál, irrigál, irritál, izolál, jubilál, kandidál, kapacitál, kapitulál, kokettál, koledál, kombinál, kommendál, kommentál, kompenzál, kompilál, komplikál, kompromittál, koncentrál, kondenzál, kondicionál, kondoleál, konfekcionál, konferál (bekonferál), konfirmál, konfiskál, konspirál, konszolidál, kontemplál, konveniál, konvergál, konvertál, konzervál, kooperál, koordinál, korrepetál, korrigál, kreál, kulminál, kultivál, kurrentál, kvietál, lamentál, ledegradál, lektorál, liferál, likvidál, litografál, macerál, manifesztál, manipulál, maximál, meditál, menstruál, ministrál, modellál, moderál, molesztál, motivál, navigál, nivellál, numerál, operál (ki-, le-, megoperál), orientál, oxidál, penzionál, percipiál, perfektál, perforál, permutál, perorál, persziflál, peticionál (megpeticionál), poedál, predesztinál, prelegál, preparál (kipreparál), presszionál, prezentál, prézsmi-,lvtál), poráprofitál, prosperál, prostituál, protestál, protezsál, publikál, rafinál, reagál, reakti-*

vál, recitál, redukál, referál, reflektál, reformál (megreformál), regenerál, regnál, regisztrál, rehabilitál, rekapitulál, reklamál (megreklamál), rekommendál, rekompenzál, rekvirál (elrekviál), renovál, reparál (kireparál), repatriál, reprezentál, respektál, restaurál, retirál (megretirál), retusál, revanzsál, revelál, revideál, rezonál, spekulál (kispekulál), stimulál, szankcionál, szekál, szekundál, szelektál, szeparál, szignál, szimulál, sztenografál, szublimál, szubvencionál, szuggerál, szuperál (kiszuperál), telegrafál, temperál, tendál, tetovál, titulál, travesztál, triumfál, vacillál, variál, vegetál, vegzál, verbuvál, vibrál, vindikál, vizitál, zsirál.

Az *-ál* formáns előfordul képzőbokorban is. Itt a vegyes magánhangzójú igékben megtaláljuk a *-bál, -gál, -dogál, -kál* változatokat: *cibál (le-, megcibál), himbál, nyirbál (megnyirbál); birizgál, kapirgál; iddogál (eliddogál), írdogál, sírdogál; babirkál, bóbiskál, csicsikál, fluoreszkál, foszforeszkál, hajcsikál, irkál, kapiskál, nyirkál, piszterkál, tapicskál.* E képzőváltozatok közül vizsgált igéink csoportjában csak a *-kál* fordul elő idegen szavakban is. — Képzőinknek van *i* hanggal bővült *-ibál, -igál, -ikál* variánsuk a következő származékokban: *ordibál; hajigál (ki-, meghajigál), ráncigál (ki-, le-, megráncigál), taszigál; csórikál, kandikál (kikandikál), kornyikál, mórikál, sántikál (be-, lesántikál), subrikál, suprikál, szundikál, (elszundikál).*[1] Ezekben a szavakban a vegyes hangrendűséget éppen a képző vegyes hangúsága okozza. Hasonló alakulat az *-icsál* formáns, amely szintén létrehoz vegyes hangrendű igéket: *hangicsál, rágicsál.* Ezek között a játszi képzőkkel keletkező származékok között szintén nincs idegen szó.

Az *-ál* elemre végződik két latin eredetű képzőnk: *-fikál, -izál* (vö. Gyalmos János: MNyTK 31: 24—7; D. Bartha, i. m. 132—3). A megfelelő idegen szóvéget a nyelvtudat az *-l* képzőhöz vonta, és az így kiegészült képző önállóan is hozott létre új származékokat. Mindkettő vegyes magánhangzójú, így bármilyen alapszóhoz is járulnak, vegyes hangrendű alak keletkezik. Az Értelmező Szótárban a következő *-fikál* végű igék szerepelnek: *diszkvalifikál, elektrifikál, glorifikál, identifikál, klasszifikál, kodifikál, kvalifikál, nosztrifikál, perszonifikál, pontifikál, ratifikál, sétifikál, trafikál.* Ezek a *sétifikál* és *trafikál* kivételével idegen szavak. E két említett szóban kétségkívül már egészében magyar *-fikál* toldalék van.

Nagyobb számban fordulnak elő az ÉrtSz.-ban *-izál* végű igék. Ezt a végződést is latin eredetű szavakból vontuk el, de később más idegen (főképp német) igék is illeszkedtek be ezzel a formánssal nyelvünkbe. A mai nyelvben elsősorban idegen szavakban szerepel: *agonizál, akklimatizál, allegorizál, amerikanizál, analizál, archaizál, atlétizál, atomizál, automatizál, avizál, bagatellizál, bolsevizál, botanizál, centralizál, civilizál, decentralizál, demilitarizál, demobilizál, demokratizál, demoralizál, detronizál, dezorganizál, dramatizál, egalizál, etimologizál, exorcizál, extemporizál, fanatizál, fasizál, favorizál, fetisizál, galvanizál, gargarizál, generalizál, germanizál, harmonizál, hipnotizál, idealizál, immunizál, improvizál, individualizál, ionizál, irizál, ironizál, kanalizál, karakterizál, katalogizál, kategorizál, katolizál, kollektivizál, kolonizál, konkretizál, kritizál (le-, megkritizál), legalizál, lokalizál, mechanizál, militarizál, mobilizál, modernizál, monologizál, monopolizál, moralizál, motori-*

[1] Kétségtelenül *-bál* képző van a *himbál, nyirbál* igékben, de szerintünk a hangutánzó-hangfestő *cibál* is ezzel a járulékkal született. Ugyancsak idetartozik az *ordibál*, habár ezt az *ordít* és a *kiabál* kontaminációjának tartják. A TESz. nem fogadja el Szabó Zoltán véleményét, mely szerint szavunk *-bál* képzővel alakult (MNy. 56: 375). A szótár azt írja, a szónak az „*ordít* ige **ord-* tövéből a *kiabál*-tól függetlenül alakult származékszóként való magyarázata nem valószínű". Nyilván a szó *i* elemét nem tudják a szerzők a *kiabál* nélkül megmagyarázni. A fenti adatokban viszont azt látjuk, hogy egyes *-ít* képzős származékoknak van *-igál, -ikál* képzős párjuk: *hajít* ~ *hajigál, taszít* ~ *taszigál, sántít* ~ *sántikál, szundít* ~ *szundikál* stb. És mintahogy a *-csál (rágcsál), -gál* és *-kál* mellett él *-icsál, -igál, -ikál* változat, ugyanúgy van a *-bál* mellett *-ibál* alak; és ahogyan a *hajít* stb. igék mellé keletkezett a gyakorító *hajigál* stb., úgy az *ordít*-nak is megszületett az *-ibál* képzős *ordibál* gyakorító megfelelője. Kontaminációt tehát nem szükséges feltennünk.

zál, nacionalizál, narkotizál, neutralizál, normalizál, onanizál, opalizál, organizál, palatalizál, parodizál, pasztőrizál, plagizál, polemizál, politizál (átpolitizál), popularizál, praktizál, privátizál, privilegizál, profanizál, proletarizál, racionalizál, realizál, reorganizál, rivalizál, sematizál, silabizál (kisilabizál), specializál, stabilizál, standardizál, sterilizál, stilizál (át-, megstilizál), szatirizál, szekularizál, szimbolizál, szimpatizál, szinkronizál, szisztematizál, szocializál, terrorizál, tipizál, uniformizál, valorizál, vulgarizál, vulkanizál. Néha olyan „idegen" igéket is alkotunk a képzővel (idegen alapszóból), amelyek más nyelvekben nemigen mutathatók ki: *humorizál, kurizál, szincerizál, szolmizál.* Az alábbi származékok pedig már magyar tőből keletkeztek: *hévizál, komótizál, pityizál, urizál.*

Az *-l* képző igen gyakran középső nyelvállású magánhangzóval bővül. Vegyes hangrendű igéket az *-ol* végűek között találunk. Itt is előfordul néhány idegen szóból képzett ige: *batikol, dauerol, doppingol, gründol, interjúvol (meginterjúvol), kistájgerol, kifiruncvancigol, móringol, sakterol, síbol (kisíbol), suvikszol (kisuvikszol).* Az idetartozó igék nagy része azonban nem idegen szó. Hangutánzó-hangfestő eredetűek a következők: *csihol (kicsihol), csiszol (ki-, le-, összecsiszol), karistol, koszpitol, sikárol, szimatol (ki-, megszimatol), tiktakol, viháncol.* Egyes hangutánzó szavakban az *-ol* képzőbokorban jelentkezik. Így előfordul az *-ácsol* végződés vegyes magánhangzójú igékben: *rikácsol;* a *-kol* képző: *bóbiskol (elbóbiskol), ficánkol, iszkol (eliszkol), lubickol;* ennek találunk *-ákol/-ékol,* valamint *-ikol* változatát: *cikákol, miákol, nyivákol, pislákol, szipákol, vernyákol; kukorékol, toporzékol, turbékol; tapsikol.* Az utóbbi *-ékol* és *-ikol* végű szavak vegyeshangúságát a képzők maguk okozzák.

Az alábbi igék vegyes magánhangzójú névszókból születtek az *-ol* végződéssel: *árnyékol, (beárnyékol), besuszterol, bírságol (megbírságol), birtokol (elbirtokol), bitangol (elbitangol), borítékol, bugyborékol, csibukol, gyilkol (le-, meggyilkol), hézagol, hiányol (meghiányol), igazol (át-, be-, leigazol), indokol, istápol, iszapol, kavicsol, kubikol, kuvikol, méltányol, mészárol (lemészárol), miskárol, piacol, piszkol (be-, le-, összepiszkol), pocsékol (elpocsékol), silbakol, sípol, szándékol, tartalékol, titkol (eltitkol), viaszol, világol, záradékol, zsinatol.* — A *leszámítol, visszleszámítol* igék pedig deverbális származékok.

Az *-ul* képzős igék között is találunk vegyes hangrendűeket. Ezek főként vegyes hangrendű névszókból keletkezett denominális származékok, idegen szó nincs közöttük: *bénul (megbénul), bizonyul (be-, rábizonyul), csinosul, elnémul (megnémul), finomul, hígul, idomul (hozzáidomul), ifjul, irányul (odairányul), ittasul (megittasul), izmosul, meghiúsul, megigazul, nyilvánul (ki-, megnyilvánul), pirosul, ritkul (megritkul), silányul, simul, (el-, hozzá-, ki-, le-, oda-, össze-, rásimul), szilárdul (megszilárdul), tisztul (fel-, ki-, meg-, letisztul), vékonyul, vidul (felvidul), viszonyul.* — Hangutánzó-hangfestő tőből keletkeztek a következők: *csillapul (lecsillapul), csitul (el-, lecsitul), pirul (bele-, el-, irul-, ki-, megpirul), virul (el-, fel-, kivirul).* Ugyancsak hangutánzó tőből, de *-dul* képzővel jött létre a *csikordul (megcsikordul).* — Önállóan már nem élő nem hangutánzó tő származéka az *indul (el-, fel-, ki-, meg-, neki-, visszaindul)* és az *izgul (felizgul).*

Néhány *l* tövű ikes ige is vegyes hangrendű. Ezek is képzett szavak. Denominális *-l* képzővel vegyes hangrendű névszóból származik a *piroslik, világlik, villámlik, viszonylik.* Hangutánzó tőből keletkezett a *kibicsaklik (megbicsaklik).* Ugyancsak hangutánzó tőből, de *-ml* képzőbokorral alakultak az *iramlik (eliramlik), csillámlik, sikamlik, sillámlik* szavak. A *pitymallik* és *nyilallik (bele-, végignyilallik)* igékben *-ll* képző van, az előbbi hangutánzó-hangfestő tövű, az utóbbi vegyes hangrendű névszóból keletkezett.

Az *l* végű igék között 599 vegyes hangrendű fordul elő vizsgált forrásunkban. Ezeknek 207 összetett változata szerepel címszóként, 16 igét pedig csak igekötővel szótároztak.

d) Az *n* végű igék között csak néhány vegyes magánhangzójút találunk: *csillan (át-, fel-, ki-, megcsillan), illan (elillan), kiviggyan, meghibban, nyikkan (megnyikkan), nyisz-*

szan, rian, rikkan, sikkan, villan (át-, fel-, ki-, meg-, összevillan). Ezek mind hangutánzó-hangfestő tő származékai, az *-n* képző. A *kíván (el-, meg-, visszakíván)* az egyetlen szó ebben a típusban, amely feltehetőleg nem hangutánzó-hangfestő eredetű (vö. TESz.). Itt 9 igét és ezeknek 14 összetett változatát, valamint 2 csak igekötővel szereplő szót találunk.

e) Az *r* végű igék között mindössze 2 vegyes hangrendű fordul elő: *csikar (kicsikar)* és *tipor (el-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, széttipor)*. Mindkettő hangutánzó tőből jött létre *-r* képzővel. E két szónak 8 igekötős változatát tartalmazza az Értelmező Szótár.

f) Ugyancsak 2 *sz* végű vegyes magánhangzójú igét találunk az ÉrtSz.-ban: *vihorász* és *csikászik*. Az előbbi hangutánzó tő származéka, az utóbbi vegyes hangrendű névszóból keletkezett.

g) A *t* végű igék csoportjában sok vegyes hangrendű fordul elő. Ezek *-t, -at, -gat, -tat, -tatik, -(o)lt, -(a)nt, -(a)szt, -ít, -int* képzős származékok.

A *-t* képző magában a *vitat (el-, megvitat)*, és a *vizslat* denominális, valamint a *megcsillant, villant (megvillant)* deverbális származékokban szerepel. De ugyancsak egyszerű *-t* az igésítő elem a *(keát >) kiált (át-, be-, bele-, el-, elő-, fel-, hátra-, ki-, közbe-, le-, meg-, oda-, rá-, visszakiált), rikat (megrikat)* hangutánzó szóban. Az *-at* változattal már több vegyes hangú ige alakult névszói vagy igei alapszóból: *csirkorgat, fintorgat, hívat (át-, le-, meghívat), iklat, ingat (megingat), írat (át-, be-, fel-, ráírat), izgat (felizgat), kisiklat, megfingat, méltat, nyírat, ringat (elringat), riogat, sikongat, sirat (el-, megsirat), tiprat, vicsorgat, villogat*.

A *-gat* képző előfordul hangutánzó-hangfestő szavakban: *cirógat (körül-, megcirógat), csicsígat, csígat, óbégat, pirongat (le-, megpirongat)*. A többi *-gat* képzős idetartozó szó vegyes hangrendű igéből vagy névszóból származik: *állítgat, ámítgat, bizgat, bizonygat, biztatgat, bólingat, célozgat, csitítgat, hintázgat, hívogat, igazgat (el-, megigazgat), írogat, irtogat, iszogat (eliszogat), javítgat, kacsingat, nyitogat, példázgat, sétálgat, simogat (meg-, végigsimogat), számítgat, tisztogat (el-, fel-, ki-, le-, megtisztogat)*.

A *-tat* képzős vegyes hangrendű igék általában deverbális származékok: *biztat (fel-, megbiztat), cincogtat, csillogtat (megcsillogtat), csináltat, csíráztat, egzecíroztat, felvirágoztat, hibáztat, igazoltat, itat (át-, fel-, le-, megitat), iskoláztat, kiforditat, kinyilatkoztat, kivirágoztat, muzsikáltat, sétáltat, tájékoztat, taníttat (kitaníttat), villogtat, vizsgáztat*. Hangutánzó-hangfestő tőből keletkezett a *firtat (kifirtat)* és a *fitogtat*. Az *iktat (be-, ki-, közbeiktat)* töve pedig ma már önállóan nem él. — A *-tatik* formáns mindössze egy vegyes magánhangzójú szóban fordul elő: *méltóztatik*.

Az *-(o)lt* képző a *rikolt* és *sikolt (felsikolt)* szavakban található. Mindkettőben hangutánzó tőből formál igét. — Az *-(a)nt* szintén hangutánzó-hangfestő igéket alkot: *nyisszant (lenyisszant), pillant (át-, bele-, be-, fel-, félre-, ki-, le-, oda-, rá-, visszapillant), pislant (le-, végigpislant), rikkant, sikkant, szippant (felszippant)*. Talán csak a *firkant (alá-, le-, megfirkant)* nem hangfestő eredetű. — Az *-(a)szt* képzős vegyes hangrendű igék a következők: *izzaszt (ki-, megizzaszt), hervaszt (el-, lehervaszt), riaszt (el-, fel-, meg-, szét-, visszariaszt), sikkaszt (elsikkaszt), szikkaszt, tikkaszt (eltikkaszt), virraszt (átvirraszt), zsibbaszt*. Ezekben a szavakban a képző hangutánzó-hangfestő, illetőleg ma már nem élő tövekből képez származékokat.

Az *-int* és az *-ít* végződések egyalakúak, így egyaránt járulhatnak magas és mély hangrendű tőhöz. Az *-int* képzős vegyes magánhangzójú szavakban csupán a járulék okozza a vegyes hangrendet. Hasonló a helyzet az *-ít* végűek csoportjában is, nagy részükben csupán az egyalakú képző bontja meg a hangrendet, de van vegyes hangú tőből keletkező *-ít* képzős származék is.

Az *-int* képzősök között aránylag sok hangutánzó-hangfestő tőből jött létre: *bólint (rábólint), csahint, kacsint (hátra-, oda-, össze-, rákacsint), kattint, koccint, kólint,*

koppint, pattint, suhint, tapint (ki-, meg-, rátapint), zuhint. Deverbális származékok az alábbiak: *csavarint, habarint, kaparint (el-, megkaparint), nyalint (megnyalint), nyomint, sodorint (megsodorint).*

Az *-ít* vegyes magánhangzójú hangutánzó-hangfestő tövekből alkot igét a következő szavakban: *csillapít (lecsillapít), ficamít (kificamít), fintorít (elfintorít), vicsorít (kivicsorít).* Denominális származékok vegyes hangú névszókból: *bizonyít (be-, rábizonyít), biztosít (bebiztosít), csírátlanít, csinosít (fel-, kicsinosít), elállatiasít, fiasít, fiatalít (megfiatalít), finomít (kifinomít), fiúsít, hamisít (meg-, odahamisít), idomít (átidomít), igazít (be-, el-, előre-, hátra-, helyre-, hozzá-, ki-, meg-, össze-, visszaigazít), illatosít, iparosít, irányít (át-, rá-, visszairányít), ivartalanít, izmosít, korszerűsít, kristályosít, meghiúsít, nyilvánít (kinyilvánít), nyirkosít, okszerűsít, pirosít (kipirosít), silányít (tönkresilányít), szigorít (megszigorít), szilárdít (megszilárdít), tárgyiasít, tébolyít, vékonyít, vidámít, világít (át-, be-, el-, ki-, le-, meg-, rávilágít), világosít (fel-, ki-, megvilágosít), villamosít, villanyosít, viszonyít.*

Az esetek többségében azonban képzőnk mély hangrendű tőhöz járul, és csupán a képző miatt áll elő vegyes magánhangzójú ige. Néhány szóban ma már nem élő tövet találunk: *alít, bódít (elbódít), bonyolít (le-, összebonyolít), borít (be-, el-, fel-, ki-, le-, ráborít), fordít (alá-, át-, be-, bele-, el-, fel-, félre-, hátra-, ki-, le-, meg-, rá-, szembe-, visszafordít), gyarapít, háborít (fel-, megháborít), hajít (át-, be-, el-, fel-, ki-, le-, visszahajít), hasít (át-, be-, bele-, el-, ketté-, ki-, le-, össze-, szét-, végighasít), hódít (el-, meg-, visszahódít), homlít, homorít, lódít (át-, el-, ki-, meglódít), megállapít, passzít (összepasszít), rándít (ki-, megrándít), sajdít, sápít*[2], *szárít (be-, fel-, ki-, le-, megszárít), szundít (elszundít), szorít (agyon-, át-, bele-, be-, el-, hátra-, ki-, le-, meg-, oda-, össze-, rá-, visszaszorít), tódít, zsugorít.* — Hangutánzó-hangfestő tőből keletkeztek az alábbiak: *áhít, ámít (elámít), andalít (elandalít), ásít, buzdít (felbuzdít), csábít (át-, elcsábít), csordít, csurdít, gabalyít (ki-, összegabalyít), gombolyít (fel-, legombolyít), gurít (el-, ki-, legurít), hárít (át-, elhárít), hurít (meghurít), kondít (megkondít), konyít (lekonyít), kukorít, kunkorít, mozdít (el-, elő-, ki-, megmozdít), ordít (be-, el-, fel-, leordít), sápít*[1], *tántorít (el-, le-, megtántorít), uszít (ráuszít), zúdít (ki-, le-, rázúdít).*

Találunk néhány *-ít* képzős vegyes hangú deverbális származékot is: *állít (át-, be-, bele-, egybe-, el-, elő-, fel-, félre-, helyre-, ki-, le-, meg-, oda-, össze-, szembe-, visszaállít), dugít, elfacsarít, fájdít (megfájdít), hajlít (fel-, ki-, le-, meghajlít), hunyorít (összehunyorít), szállít (alább-, át-, be-, el-, fel-, haza-, ki-, le-, visszaszállít), szólít (be-, el-, fel-, haza-, ki-, le-, meg-, visszaszólít), takarít (be-, el-, fel-, ki-, le-, meg-, összetakarít), taszít (el-, fel-, hátra-, ki-, le-, meg-, visszataszít), vásít, vonít, zsongít (elzsongít).* Az idetartozó szavak nagy többsége azonban névszói alapszóból keletkezett. Ha a névszó magánhangzóra végződik, akkor a tő végén levő magánhangzó kiesik, és képzőnk a kieső magánhangzó előtt levő mássalhangzóhoz járul: *bandzsít, barnít (megbarnít), butít (elbutít), csonkít (megcsonkít), csorbít (kicsorbít), csúnyít (be-, el-, lecsúnyít), drágít (megdrágít), durvít, ellustít, kábít (elkábít), kurtít (megkurtít), lazít (fel-, meglazít), legorombít, puhít (el-, megpuhít), pusztít (el-, kipusztít), rondít (összerondít), sandít (rásandít), sántít (lesántít), sárgít, satnyít, szaporít (el-, megszaporít), turkít, tompít (el-, letompít); kancsít, sunyít; aprít (bele-, el-, fel-, összeaprít), hasonlít (összehasonlít), kifakít, porhanyít (fel-, megporhanyít); domborít (kidomborít), gyanít, lassít (le-, meglassít), savanyít (be-, elsavanyít), szomorít (el-, megszomorít).* A névszói alapszó végén *a, i, ó* és *ú* magánhangzó áll.

Képzőnk igen sok *s* végű melléknévből hoz létre származékot. Ezekben szintén csak az *-ít* miatt lesz a hangrend vegyes: *aknásít, aljasít (elaljasít), álmosít (elálmosít), általánosít, arányosít, árusít (el-, kiárusít), azonosít, benyálkásít, bolyhosít, búsít, cukrosít, csoportosít (átcsoportosít), dúsít, elhomályosít, eloroszosít, elzálogosít, fásít (befásít), foganatosít, folyósít (cseppfolyósít), forradalmasít, gázosít (elgázosít), gyanúsít (meggyanúsít), gyarmatosít, gyorsít (fel-, meggyorsít), hajlamosít, hasznosít, házasít, (ki-, meg-, összeháza-*

sít), honosít, jogosít (feljogosít), kohósít, korcsosít, központosít, langyosít, laposít (ellaposít), lekozmásít, lovasít (meglovasít), magasít (felmagasít), magyarosít (el-, megmagyarosít), másít (megmásít), megkárosít, megvalósít, módosít, okosít (ki-, megokosít), összpontosít, párhuzamosít, parkosít, párosít (összepárosít), polgárosít, ráncosít, sokszorosít, súlyosít, szabványosít, szagosít, szakosít, szlávosít (elszlávosít), tagosít, tartósít, tanúsít, tornyosít, tudatosít, tudósít, utasít (el-, ki-, rendre-, visszautasít). A fenti és a hozzájuk hasonló magas hangrendű szavakból azután önállósult egy *-sít* végződés, és a nyelv ezzel is alkot új igéket. Például *állandós* melléknév nincs, de *állandósít* ige van: ennek alakulása tehát: *állandó* + *sít*. Ehhez hasonló alakulatok még: *államosít, egyenjogúsít, karcsúsít, mozgósít, nagykorúsít, önállósít, sokasít (megsokasít), társadalmasít.* És *-sít* képző van a már korábban felsorolt *korszerűsít, okszerűsít* szavakban is.

Az *-ít* képző egyéb denominális vegyes hangrendű származékai: *alacsonyít, (lealacsonyít), alakít (át-, ki-, meg-, újjáalakít), alapít (megalapít), arányít, azonít, boldogít, bolondít (el-, fel-, ide-, ki-, megbolondít), bodorít (felbodorít), bátorít (felbátorít), csucsorít, csúfít (elcsúfít), elbátortalanít, elsajátít, eltávolít, fodorít (kifodorít), gazdagít, gyámolít, gyógyít (meggyógyít), halkít (lehalkít), halványít, haragít (fel-, megharagít), hasonít (áthasonít), hatálytalanít, hatástalanít, hosszabbít (meghosszabbít), javít (fel-, ki-, megjavít), jobbít, kancsalít, kanyarít (el-, ki-, körül-, le-, odakanyarít), kártalanít, kiábrándít, kiakolbólít, kijózanít, kimarjít, kisajátít, lágyít (el-, meglágyít), lapít (el-, összelapít), lázít (fellázít), lomtalanít, magyarít, mámorít, megfutamít, megjuhászít, nagyít (fel-, megnagyít), nagyobbít (megnagyobbít), nyomorít (el-, megnyomorít), nyugtalanít, okít, olcsóbbít, páratlanít, portalanít, porít, rokonít, romtalanít, rosszabbít, rútít (elrútít), salaktalanít, sarkít, soványít (lesoványít), súlyosbít, szabadít (fel-, ki-, meg-, rászabadít), szagtalanít, szakít (át-, el-, félbe-, fel-, ketté-, ki-, le-, meg-, széjjel-, szétszakít), számít (át-, bele-, be-, fel-, hozzá-, ide-, ki-, le-, meg-, oda-, össze-, utánaszámít), tágít (ki-, megtágít), tanít (be-, el-, ki-, megtanít), társít, torzít (eltorzít), továbbít, tulajdonít (eltulajdonít), újít (fel-, megújít), undorít (elundorít), vadít (el-, megvadít), vakít (el-, megvakít), vastagít.*

A *t* végű igék között 357 vegyes hangrendűt találtunk. Ezeknek 446 összetett változata szerepel címszóként az Értelmező Szótárban, 31 ige pedig csak igekötővel fordul elő forrásunkban.

h) A *z* végű vegyes magánhangzójú igék mind képzettek, általában *-z* képzős származékok, de a *-z* elem többször magánhangzóval kiegészülve vagy képzőbokorban is jelentkezik.

Ha az alapszó magánhangzóra végződik, akkor a *-z* képző közvetlenül járul a vegyes magánhangzójú tőhöz. A tővégi *a* természetesen megnyúlik: *bélistáz, beszekundáz, céduláz (kicéduláz), cenzúráz (ki-, megcenzúráz), cérnáz, cicomáz (fel-, kicicomáz), cifráz (fel-, kicifráz), csigáz (agyon-, el-, fel-, túlcsigáz), csipáz, csíráz, dekáz, deszkáz (be-, kideszkáz), elhibáz, felpántlikáz, figuráz (kifiguráz), fricskáz (fel-, megfricskáz), gerendáz, gurigáz, gyertyáz, hintáz, iskoláz (beiskoláz), karikáz (bekarikáz), karimáz, kicikornyáz, kipletykáz, kozmetikáz, krétáz (be-, megkrétáz), kukoricáz, leigáz, megbicskáz, megreguláz, megszentenciáz, megvöröseruzáz, méláz (elméláz), mintáz (le-, megmintáz), összetintáz, paprikáz (fel-, megpaprikáz), parcelláz (felparcelláz), parittyáz, parkettáz, példáz, pocskondiáz (lepocskondiáz), ráhibáz, replikáz, rubrikáz, simáz, szecskáz, szentenciáz, szirénáz, talicskáz, taligáz, tapétáz, tarisznyáz, tégláz (kitégláz), tisztáz (el-, le-, kitisztáz), tituláz, tréfáz, végigrazziáz, vitláz.* Némely idetartozó ige ikessé vált: *amerikázik, anekdotázik, ceremoniázik, cicázik, cigarettázik, citerázik, csigázik, csírázik (kicsírázik), devernyázik, diétázik, éjszakázik, harmonikázik, hibázik, hintázik, hisztériázik, iázik, instanciázik, karikázik (bekarikázik), kocsikázik, konferenciázik, kozmetikázik, kvaterkázik, kukoricázik, métázik, pálinkázik, pikulázik, pipázik (elpipázik), pletykázik, razziázik, sikolyázik, sikonkázik, szénázik, szentenciázik, sziporkázik, taktikázik, talicskázik, tarisznyázik, teázik,*

teketóriázik, tétovázik, tivornyázik, trémázik, trillázik, vitázik, vitorlázik, vizsgázik (alap-, levizsgázik).

A fenti igékből elvonódott egy *-áz* végződés, amellyel mássalhangzóra végződő vegyes magánhangzójú tőből is alkottak új szót: *cikázik (által-, átcikázik), furikázik, ladikázik; bifláz (bebifláz), fennhéjáz, mórikáz, pecáz, tépáz (megtépáz), vigyáz (felvigyáz).*

A vegyes magánhangzójú alapszó végződhet *é* hangra: *csetepatéz, ganéz (kiganéz), pomádéz; kávézik, parádézik.* A *morzézik* szóban *e* > *é* nyúlás történt a *-z* képző előtt. — Számos ige *ó* végű alapszóból keletkezett: *béklyóz (megbéklyóz), digóz, gingallóz, hernyóz, injekcióz, inspekcióz, istállóz, légóz, megvétóz, porcióz (kiporcióz), silóz, simítóz, torpedóz (megtorpedóz); bimbózik (kibimbózik), csellózik, csikózik (megcsikózik), dáridózik, deputációzik, dikciózik, dominózik, frakciózik, kacskaringózik, kaszinózik, kígyózik, komissiózik, melózik, passziózik, pillangózik, rádiózik, tempózik, tilinkózik, vakációzik, zsidózik.* Ezek analógiájára néhány mássalhangzóra végződő vegyes hangrendű alapszóból is képződött ige *-óz* járulékkal: *ácsingózik, szállingózik (be-, el-, le-, visszaszállingózik), birkózik (megbirkózik), irtózik (elirtózik).*

Az alábbi igék *i* végű névszókból keletkeztek: *bebóvliz, bedaciz, bedutyiz, cucliz, csakliz (elcsakliz), faramuciz, fásliz, frocliz, gumiz (kigumiz), írásbeliz, kurbliz (be-, felkurbliz), pusziz, vándliz; batyuzik, bumlizik, focizik, fusizik, hajcsizik, hokizik, kocsizik (át-, kikocsizik), kuglizik, kulizik, murizik, mutyizik, paklizik, papizik, ródlizik, szóbelizik, szundizik, tízóraizik, ultizik.* — Egy szóban a *-z* képző előtt *ú* áll: *szivattyúz (kiszivattyúz).*

A fentiekben láttuk, hogy analogikusan kialakult a képzőnek *-áz* és *-óz* változata, amelyek mássalhangzós tőhöz járulnak. Ezekre itt, a vegyes hangrendű igék között csak néhány példát találunk. Ugyancsak ritkán fordul elő képzőnknek az *a* hanggal bővült variánsa. Ez él az egyszótagú vegyes magánhangzójú névszókból képzett igékben: *díjaz (nyug-, kényszernyugdíjaz), héjaz, nyilaz (le-, megnyilaz), szíjaz (hozzá-, láb-, leszíjaz),* valamint a hasonló alapszavú *-alom* képzős névszók igei származékaiban: *cirkalmaz (kicirkalmaz), irgalmaz, szidalmaz, tilalmaz.* És képzőnknek alsó nyelvállású palatális rövid *e*-vel bővült változata szerepel az alábbi igékben: *bankettez, kábelez, káderez (lekáderez), koncertez, mágnesez, manőverez, revolverez; bukfencezik (felbukfencezik), pókerezik.* Ezek főként idegen névszókból képzett igék.

Gyakrabban fordul elő ez a járulék *-oz* formában, így névszóból és igéből egyaránt képezhet származékot: *ajándékoz (el-, meg-, odaajándékoz), ankétoz, árnyékoz (beárnyékoz), betonoz, borítékoz, céloz (megcéloz), ciánoz, cigányoz, csiklandoz (ki-, megcsiklandoz), csíkoz, csillagoz, csínoz, elbarikádoz, esztergályoz (ki-, megesztergályoz), felszerszámoz, felvirágoz, furnéroz, gálicoz, generáloz, gitároz, indítványoz, irányoz (előirányoz), kárpitoz, kavicsoz, kiáltoz, kínoz (agyon-, megkínoz), kivirágoz, kvártélyoz (bekvártélyoz), leszerszámoz, megacéloz, megtáviratoz, palléroz (kipalléroz), páncéloz, papíroz (kipapíroz), politúroz, profiloz, púderoz, radíroz (ki-, leradíroz), reklámoz, ricsajoz, rigoloz, riposztoz, sikítoz, sikoltoz, sipítoz, szállítmányoz, szigonyoz, szipolyoz (kiszipolyoz), szivárványoz, tájékoz, tányéroz, táviratoz, telefonoz (át-, ki-, le-, meg-, rátelefonoz), templomoz, viaszoz, viharoz, villamoz, villanyoz (felvillanyoz), visítoz, viszonoz, vivátoz, zsibbadoz, zsinóroz, zsíroz (be-, megzsíroz); áhítozik, ásítozik, biliárdozik, cimbalmozik, cirkuszozik, csibukozik, divatozik, harmóniumozik, hervadozik, illatozik, italozik, máriásozik, ordítozik, piacozik, rikoltozik, sápítozik, szándékozik, szigorlatozik (leszigorlatozik), szivarozik, vigadozik.* — És előfordul a *-z* képző *ö*-vel bővülve is vegyes magánhangzójú szavakban: *manikűröz (kimanikűröz), parfümöz, pasztőröz.*

A továbbiakban a *-z* képzőbokrokban szerepel. Az *ingadozik, nyiladozik* szavakban egytagú vegyes hangú alapszóból képez újabb igét a *-doz* képző. A *fickándozik* és a *vickándozik* igék pedig hangutánzó-hangfestő tőből keletkeztek.

Ugyancsak járulhat vegyes hangrendű tövekhez a *-koz* képző: *beiratkozik, dévánkozik, feliratkozik, hivatkozik, imádkozik (el-, le-, rá-, végigimádkozik), kínálkozik (felkínálko-*

zik), kívánkozik (át-, be-, el-, haza-, ide-, ki-, le-, visszakívánkozik), nyilatkozik (megnyilatkozik), nyiratkozik (megnyiratkozik), siránkozik, szárítkozik, szorítkozik, tiltakozik, tréfálkozik, vitatkozik.

A *-z* képzőelem előfordul az *-éroz, -íroz* német eredetű képzőben (vö. D. Bartha i. m. 133). Minthogy a képző maga vegyes magánhangzójú, akár magas, akár mély hangrendű tőhöz járul, mindenképpen vegyes hangú szó jön létre. Az *-éroz,* változat mindössze két tájszóban fordul elő vizsgált anyagunkban: *dombéroz, kunéroz.* Az *-íroz* variáns az ÉrtSz.-ban idegen szavak járuléka: *alarmíroz, brillíroz, defilíroz, dresszíroz, egzecíroz, finanszíroz, fixíroz, forszíroz (kiforszíroz), frappíroz, frottíroz, gardíroz, garníroz, guvríroz, hazárdíroz, kandíroz, karikíroz, kasíroz, klisíroz, kopíroz, lanszíroz, lavíroz, markíroz, masíroz (bemasíroz), maszíroz (megmaszíroz), maszkíroz (kimaszkíroz), morfondíroz, paníroz, parkíroz, paszíroz (átpaszíroz), patentíroz, planíroz, plisszíroz, poentíroz, profilíroz, randalíroz, reszkíroz (megreszkíroz), rigolíroz, satíroz, sifríroz, spendíroz, stafíroz (kistafíroz), storníroz, studíroz, szaldíroz, szceníroz, szekíroz, szervíroz, szondíroz, szortíroz, tempíroz, trancsíroz (feltrancsíroz), treníroz, vagoníroz (bevagoníroz), zseníroz.*

Néhány hangzóhiányos tövű igében közvetlenül a mássalhangzóra végződő névszói tőhöz járul a *-z* képző: *hiányzik, ivarzik, tajtékzik, viharzik, (elviharzik), virágzik (el-, fel-, kivirágzik).*

A *z* végű igék között 346 vegyes hangrendűt találtunk. Ezeknek 126 összetett változata szerepel az ÉrtSz.-ban címszóként. Ezeken kívül van még 27 olyan ige, amelyeket csak igekötővel szótároztak.

i) A vegyes magánhangzójú *dz* tövű igék szintén képzettek, *-dz,* illetőleg *-ódz* képző van bennük. Számuk mindössze 6, és van 1 igekötős változat: *fiadzik (megfiadzik); himbálódzik, példálódzik, ringatódzik, titkolódzik, tréfálódzik.*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy már szótári alakjában is vegyes magánhangzójú ige 2495 van az Értelmező Szótárban. Papp Ferenc számításai szerint 14 986 ige van forrásunkban (vö. OMKDK. 11. sz. 106), ennek tehát 16,65 százaléka tartozik ebbe a típusba a következő megoszlás szerint:

	Egyszerű ige	Összetett változat	Csak igekötős	Összesen
d végű	165	58	23	246
g végű	37	13	—	50
l végű	599	207	16	822
n végű	9	14	2	25
r végű	2	8	—	10
sz végű	2	—	—	2
t végű	357	446	31	834
z végű	346	126	27	499
dz végű	6	1	—	7
Összesen:	1523	873	99	2495

Ezek a vegyes hangrendű igék mind képzettek. Az idegen szónak tekinthető igék is valamilyen képzővel illeszkednek be nyelvünk rendszerébe. A vegyes hangrendűség egyrészt függ az alapszótól, másrészt a járuléktól. A fenti igék

egy része vegyes magánhangzójú alapszóból keletkezett. A vegyes hangú alapszó szókincsünknek eredeti, főként hangutánzó-hangfestő eleme, vagy jövevény, illetőleg, idegen szó. Előfordul, hogy vegyes hangrendű igénk alapszava csupán a benne előforduló egyalakú formáns miatt lett vegyes magánhangzójú (pl. *polgáriasodik)*. Igéink másik csoportja pedig az alapszóhoz fűződő igeképző következtében válik vegyes hangrendűvé. Vannak egyelakú képzők, amelyek egyaránt járulhatnak magas és mély hangú tőhöz. Így az *-át* és az *-int* számos vegyes hangrendű igét hoz létre veláris hangrendű alapszóból. Azután vannak vegyes magánhangzójú képzőink is: *-ibál, -icsál, -igál, -ikál, -fikál, -izál, -éroz, -íroz,* amelyekkel szintén sok szó alakul. Megemlítjük még, hogy az *-él* képző is formált egy vegyes magánhangzójú származékot: *alél.*

4. Milyen szabályok szerint járulnak a végződések az igeragozásban ehhez a 2495 vegyes hangrendű szóhoz?

a) Először is megállapíthatjuk, hogy ezekben az igékben az illeszkedést az utolsó szótagban levő magánhangzó szerint kell vizsgálnunk. Ha az utolsó szótagban veláris magánhangzó áll, akkor a több alakú végződéseknek mindig a mély magánhangzójú variánsa járul a tőhöz, például *izmosod + nak, agitál + tok, vihorász + unk, cincogtat + juk, birkóz + na* stb. Ez a szabály azonos a megfelelő névszók illeszkedésére vonatkozó szabállyal (vö. MMNyR. 1: 97; Papp István i. m. 125).

b) Ha a vegyes hangrendű ige utolsó szótagjában magas magánhangzó van, akkor a szabály már nem ilyen egyszerű. A következő magas magánhangzók fordulnak elő az ilyen igék utolsó szótagjában: *i—í, e—é* és *ö*. A *g, n, r, sz* és a *dz* végű vegyes hangrendű igék között nincs olyan, amelynek utolsó szótagjában magas magánhangzó lenne. A *d* végűek között olyanokat találunk, amelyeknek kérdéses szótagjában *e* van (vö. 3. *a)*. Az *l* végűek utolsó szótagjában *é* és *i* található (vö. 3. *c.*), a *t* végűekében *i* és *í* (vö. 3. *g.)*, a *z* végűekében pedig *e, é, i* és *ö* (vö. 3. *h.)*.

Ha számszerűen vizsgáljuk a kérdést, megállapíthatjuk, hogy sokkal kevesebb az olyan vegyes hangrendű ige, amelynek az utolsó szótagjában magas magánhangzó áll, mint az olyan, amely veláris magánhangzójú utolsó szótagra végződik. A 246 *d* végű között 8, a 822 *l* végű között 3, a 834 *t* végű között 655, és a 499 *z* végű között 49 ilyen szót találunk. Amint látjuk, csak a *t* tövűek csoportjában vannak ezek többségben. Összesen 715 olyan vegyes hangrendű szó van vizsgált anyagunkban, amelynek utolsó magánhangzója palatális.

c) Az első szabály, amit ezek illeszkedésére levonhatunk a következő: ha a vegyes hangrendű ige utolsó szótagjában *ö*, tehát palatális labiális hang áll, akkor a szó mindig magas magánhangzójú járulékot kap, például *manikűröz + nek, parfümöz + tök, pasztőröz + ne.* Ez a szabály is azonos a megfelelő névszókra vonatkozó szabállyal (vö. MMNyR. 1: 97; Papp István i. m. 125). A különbség csupán annyi, hogy a másik palatális labiális magánhangzó, az *ü* nem fordul elő az anyagunkban szereplő vegyes magánhangzójú igék utolsó szótagjában.

d) Ha a vegyes magánhangzójú ige kérdéses szótagjában *é* van, akkor a ragozásban általában mély toldalék járul a tőhöz. Ilyen szavakat az *l* és a *z* végű igék között találunk. A *z* végűekre kivétel nélkül érvényes a fenti megállapítás. Összesen 7 ilyen szavunk van: *csetepatéz, ganéz, pomádéz; kávézik, morzézik, parádézik, tajtékzik.* Az *l* végűek között az *alél* és a *kótyavetyél* utolsó

szótagjában áll *é* hang. Az *alél* mély magánhangzójú járulékokat vonz, a másik viszont magasat. Mi az oka a *kótyavetyél* kivételes viselkedésének? Az egyik ok az lehet, hogy a mai nyelvérzék ezt a szót összetételnek fogja fel (vö. TESz.), és a magas hangú utótaghoz magas járulékokat kapcsol. De az okot keresheljük a szó hangszerkezetében is. Szépe megállapítása szerint a mély magánhangzó + *e* + *é* szerkezetű idegen szavak általában magas toldalékot kapnak nyelvünkben (vö. i. m. 118). — Egyébként az utolsó szótagban *é*-t tartalmazó névszók is általában mély járulékot vesznek fel. A névszók között azonban járulékolás tekintetében ingadozó szavakat is találunk, olyanokat, amelyek magas és mély toldalékokat egyaránt felvehetnek, például *oxigénnal* ~ *oxigénnel* (vö. Papp I. i. m. 126). Ez a típus az igéknél hiányzik. Fenti szavainkhoz, a *kótyavetyél* kivételével, mindig mély végződések kapcsolódnak, a *kótyavetyél*-hez viszont mindig magasak.

e) Az *l* és a *z* végű vegyes magánhangzójú igék egy részében rövid *i* szerepel az utolsó szótagban, a *t* végűek utolsó szótagjában pedig lehet rövid és hosszú is. Az *l* tövűek között mindössze egy ilyen szó van, a *puszil*, a *z* végűek között 37 (vö. 3. *h.)*. A *t* végűek csoportjában, amint már említettük, 655 olyan vegyes hangú ige van, amelynek utolsó szótagjában palatális magánhangzó áll. Ebből 626 *-ít* képzős szó, 29-ben pedig az *-int* formáns van a szó végén (vö. 3. *g.)*. Összesen 693 vegyes magánhangzójú ige utolsó szótagjában van *i* vagy *í*. Ezek általában mély hangú járulékokat kapnak a hasonló szerkezetű névszókhoz hasonlóan: *puszil* + *tok, cucliz* + *nak, kugliz* + *na, tanít* + *unk, kacsint* + *nak* stb. A névszóknál azonban előfordul ingadozás: *pozitívnak* ~ *pozitívnek* (vö. Papp I. i. m. 126; Szépe i. m. 114—25). Ilyen ingadozó alakok az igeragozásban nincsenek. Ellenben van ebben a típusban is néhány ige, amely magas magánhangzójú járulékot kap. Ezek a következők: *korszerűsít, okszerűsít; írásbeliz, szóbelizik (korszerűsít* + *ünk, írásbeliz* + *nek* stb.). Ingadozás itt sincs, ezek következetesen magas toldalékokat vonzanak. Mi az oka annak, hogy a csaknem 700 hasonló ige közül csupán ez a 4 viselkedik kivételesen? Nyilván az, hogy a *-(s)ít*, illetőleg *-z* képzők előtt egy másik járulék, a *-szerű*, valamint a *-beli* áll. Ezek pedig viszonylag fiatal végződések. D. Bartha Katalin írja az előbbiről. hogy „néhány régebbi adatban már képzőnek érezzük, alkalmilag formált újabb kapcsolatokban még mindig inkább önálló szónak hat, illetve összetétel utótagjának" (i. m. 125—6). Papp István szerint pedig ezek a járulékok funkciójukban már képzőként viselkednek, alakjukban azonban még önálló szóként (i. m. 127). Ezt bizonyítja az is, hogy a végződések hozzájuk illeszkednek.

f) Végül azokat a vegyes hangú igéket vizsgáljuk meg, amelyeknek az utolsó szótagjában *e* áll. Ilyeneket a *d* és a *z* végűek között találunk: *kóklerkedik, konfidenskedik, korhelykedik, korteskedik, kotnyeleskedik (belekotnyeleskedik), krakélereskedik, kupeckedik; bankettez, kábelez, káderez (lekáderez), koncertez, mágnesez, manőverez, revolverez; bukfencezik (felbukfencezik), pókerezik*. Egyöntetű szabályként vonható le az, hogy a fenti igékhez magas magánhangzójú végződések járulnak: *kóklerked* + *nek, korhelyked* + *ne, kábelez* + *ünk, bukfencez* + *tek* stb. Ingadozás nincs. A fenti szavak származékszavak, és az illeszkedés már eldől az illető szóban levő képző. illetőleg képzők kiválasztásával.

Így a *d* végűek csoportjában például a vegyes magánhangzójú névszói alapszóhoz *-ked*, magas magánhangzójú igeképző járul: *kotnyeles* + *ked(ik)*. Némelykor a *-kod* változat is megfelelne, az Értelmező Szótár azonban a fenti

d végű igéknek a *-ked* képzős változatát vette kivétel nélkül címszónak. Csupán a *kupeckedik* mellett szerepel a szócikkfejben a *kupeckodik* minden minősítés nélkül, tehát a szótár szerzői ugyanúgy helyesnek tartják mint az előbbit. A többi szócikkfejben nem említik a *-kod* képzős alakot, pedig a *korteskodik, korhelykodik* él a népnyelvben (vö. SzegSz.), tehát „tájnyelvi" minősítéssel meg lehetett volna említeni őket. Mi hallottuk már a *kóklerkodik* változatot is. A többi igének nemigen van *-kod* képzős alakja. — Hasonló a helyzet a *z* végűeknél is. Itt mindössze a *bankettoz* és a *káderoz* szerepel a szócikkfejben minden megszorítás nélkül. Kétségtelenül él azonban a *kábeloz, koncertoz* és a *mágnesoz* is. Ezekről nem esik szó forrásunkban. Meg kell viszont említenünk, hogy 2 szónak a mély toldalékos változatát vették címszónak: *ankétoz, púderoz,* ezek magas variánsai a szócikkfejbe kerültek.

Az Értelmező Szótár itt tehát észrevehetően a magas változatokat részesíti előnyben. És a szakemberek nagy része is hasonló esetekben a magas változatokat pártfogolja. (A kérdés irodalmát l. Szépe i. m. 111—3). Ez azonban — amint erre Deme László már 1954-ben felhívta a figyelmet — „nem szerencsés törekvés" (Nyr. 78: 307, 449). A *-kod* és az *-(o)z* képzős alakok használatával csökkenteni lehetne az *e* hang amúgy is nagy megterheltségét. Ha ugyanis a képző magas magánhangzójú, akkor az utána következő összes járulék az lesz: *kupeckedjenek, kupeckedésekkel* stb., és ezek tovább növelik az *e* hangok számát. A mély képzőváltozat alkalmazásával ezt elkerülhetjük: *kupeckodjanak, kupeckodással.*

A fentiekben együtt láthattuk az Értelmező Szótárban található vegyes magánhangzójú igéket. A belőlük levonható illeszkedési szabályok elég világosak és egyszerűek, nincs sok kivétel, és azok is jól megmagyarázhatók. A megfelelő névszók illeszkedésében észlelt ingadozások itt teljesen hiányoznak.

Jakab László

Ellenpont

(Egy zenei műszó megváltozott jelentésbeli használata)

I. Az *ellenpont* főnév zenei szakszó, olyan többszólamú zenei szerkesztési módot jelent, amelyben az együtt hangzó szólamok megtartják önállóságukat. Ebből az alapszóból képezték az *ellenpontoz* igét, majd tovább az *ellenpontozott* melléknévi igenevet. A szót és származékait az ÉrtSz. csak zenei értelemben tartja számon, de az utóbbi években nyelvünkben kialakult új, nem zenei jelentésbeli használata. Ez főként az irodalom- és színházkritika, az irodalomtörténetírás, a művészeti tárgyú rádió- és televízióműsorok, ritkán a szépirodalom nyelvében fordul elő. Első ilyen adatom 1963-ból való, akkor még szórványos volt, de újabban gyakran lehet rá példát találni napilapoknak és folyóiratoknak a felsorolt tárgykörökkel kapcsolatos cikkeiben.

A zenei műszóként használt *ellenpont* a latin *contrapunctus,* illetőleg a német *Kontrapunkt* ('ua.') tükörfordításaként keletkezett a magyar nyelvben, de nem szorította ki teljesen az idegen szót, a *kontrapunkt*-ot. Rendszeres zeneelméleti munkák a múlt század végétől jelennek meg magyar nyelven, s ezek mindegyikében szerepel tükörszavunk. (Dehn Siegfried Vilmos: Az ellenpont tana. Bp., 1893. Kereszty István, a könyv fordítója előszavában

közöl néhány szakkifejezést németül és „magyaros, gyakran nem betűszerinti" [!] fordításban: *együtthangzás:* Zusammenklang, *hármasösszhang:* Dreiklang, *lekötött ellenpont:* gebundener Contrapunkt stb.; az eredeti munkáknak már a címében is tükörszavunk áll, pl.: Major J. Gyula: Az ellenpont, a canon és a fuga. Bp.—Lipcse 1903.; Siklós Albert: Zeneköltészettan 2. kötet Ellenponttan Bp. 1913.; Harmat Artur: Ellenponttan I—II. kötet Bp. 1947. stb., valamint Szabolcsi Bence—Tóth Aladár: Zenei Lexikon Bp. 1930., Böhm László: Zenei műszótár Bp. 1955. stb.)

A l a k t a n i l a g vizsgálva az *ellenpontot* azt állapíthatjuk meg, hogy a határozós és minőségjelzős összetételek határán álló, jelentéssűrítő összetétel; az *ellen-* előtag határozószó, tulajdonságjelzőszerű funkcióban (a HSz. 171. szabálya szerint „tulajdonságjelzőnek érzett határozószó"). Az ÉrtSz. *ellen-* előtagú összetett szavait megvizsgálva az utótag szófaja, illetőleg az összetett szó alaktani felépítése szerint három típust tudunk megkülönböztetni. (Ez az osztályozás A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában közölttől függetlenül jött létre, s — mivel nem történeti szemléletű — kis mértékben eltér tőle.)

1. Igei utótagú határozós összetételek: *ellenáll, ellenvet, ellenszegül.* Ezekben az összetételekben az *ellen-* igekötővé alakult (a MMNyR. 1: 265, a HSz. 162. sz. az igekötők között is felsorolja az *ellen* szót, a TESz. szerint pedig „igekötőszerű funkciója is fejlődött"), s az összetett szó két tagja — miként általában az igekötős igéké — szét is válhat (pl. *ne állj ellen).*

2. Főnévi utótagú, igeképzős származékban is élő összetételek *(ellenőr — ellenőriz, ellensúly — ellensúlyoz, ellenpont — ellenpontoz* stb.). A képzett igék nem minősülhetnek igekötős igéknek, mert — mint Fábián Pál megállapítja — nyelvi felépítésük nem ez: *őriz* > *ellenőriz,* hanem *ellenőr* > *ellenőriz* stb. (MNyh. 1967: Fábián: A szóalkotás kérdései 156).

3. Az utótag főnév (tőszó vagy igei származék), az előbbi típustól abban különbözik, hogy igei utótaggal nem használatos: *ellenajánlat, ellenanya, ellenanyag, ellenbizonyíték, ellendarab, ellenérték, ellenérv* stb.

A két utóbbi csoportba tartozó szavaknak csaknem mindegyikéhez stílusminősítést is ad az ÉrtSz., így kiderül, hogy sok közülük valamely szakma vagy tudományág műszókészletének a tagja: az *ellenanya* a műszaki, az *ellenanyag* a természettudományi, az *ellenjavallat* az orvosi, az *ellenkirály,* az *ellenpápa* a történettudományi, az *ellenirány* az irodalomtörténeti szaknyelv műszava, az *ellenindítvány, ellenintézkedés, ellennyugta* hivatalos, az *ellenhatás, ellensúly* választékos, az *ellentábor, ellenhad* régi, az *ellenajánlat* ritka stb., hangulatukra tehát kisebb fokú választékosság, hivatalos vagy szakmai íz jellemző, s ennek a hatásnak a kialakulásához hozzájárul az is, hogy általában mesterséges úton: tükörfordítással vagy tükörszavak mintájára alakultak ki. Több közülük — pl. az *ellensúly,* az *ellenméreg,* az *ellenérzés* — a nyelvújításkor keletkezett (l. TESz.). A tárgyalt összetételcsoportból csak az *ellenáll* típusába tartozók keletkeztek teljesen szabályos szóalkotással. (Vö.: Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 307. TESz. !.) Nyelvhelyességi szempontból mégsem kifogásolható egyik *ellen-* előtagú összetett szavunk sem, mert — bár egy-kettő akad csak közülük olyan, amely alapszókincsünkbe tartozik — mindegyik a használatban rég meggyökeresedett, szükséges eszköze a magyar nyelvnek.

A j e l e n t é s v á l t o z á s, amelyen *ellenpont* szavunk átment, nem elszigetelt jelenség nyelvünkben. A tudomány, a technika fejlődése, s ezzel

összefüggésben a foglalkozások, a szakmák differenciálódása következtében a szaknyelvek állománya szaporodik, s szélesebb körben válnak ismertté bizonyos szakszavak. Az árnyalt, pontos kifejezésmódra törekvés (ritkábban az egyénieskedés, finomkodás) új és új szinonimákat keres az egyre bonyolultabbá váló valóság tényeinek ábrázolására. Egyik leggyakoribb módja nyelvünkben az ilyen szükségletek kielégítésének az, hogy az egyes szakterületek átveszik egymás szavait — megváltozott jelentésben. Így kerülnek bele pl. az irodalomkritika nyelvébe a sport, a technika, a biológia, a képzőművészet, a zene stb. szakszavai. Ez a metaforikus szóhasználat színessé, változatossá, bonyolult, finom árnyalatok kifejezésére alkalmassá teheti az értekező prózát.

Sajnálatos azonban, hogy az árnyalt kifejezésmód igénye nem mindig jár együtt világosságra, egyértelműségre törekvéssel. Ez pedig azért is fontos volna, mert a szokásostól eltérő jelentésben használt szó értelmét a szövegkörnyezetnek kellene megvilágítani, ám néha olyan bonyolult, sőt szinte érthetetlen szövegbe kerül, hogy az alig ad valami fogódzót a szó új, még tisztázatlan jelentésének megfejtéséhez.

II. Ezek után sorakoztassuk fel az *ellenpontnak* és származékainak újabban kialakult jelentéseit és jelentésárnyalatait!

1. Az első jelentéstípus azt fejezi ki, hogy a kapcsolatba hozott dolgok, személyek, folyamatok, jelenségek egymást kiegészítik, kiegyenlítik, a jelenségek sokoldalú bemutatásához, egymáshoz való viszonyításukhoz alapot adnak.

Ez a metaforikus névátvitel a szó zenei jelentéséből indul ki, a szerzők sokszor — a szövegbe beágyazva hasonlatként — tudatosan hivatkoznak a zenei összefüggésekre, mint például az a kiváló és zeneileg is művelt színművésznőnk, akinek rádióműsorából idézek (elhangzott a Kossuth rádióban 1972. január 10-én 19.39-kor „Méregből s mézből összeszűrve" címmel): „Mert a Tragédiát hatalmas szimfóniához hasonlíthatjuk. Kepler és Borbála párbeszéde — hogy zenei hasonlattal éljek — fúgaszerűen *ellenpontozott* . . ."[1]

Az *ellenpontozott* kifejezés itt arra utal, hogy Madách drámai költeményében Kepler és Borbála alakja (és mondanivalója, amit kettejük párbeszéde fejt ki) egymással szemben áll, oly módon, hogy egymást kiegészíti, s feltételezi is, mint a szólamok a polifonikus zeneműben. Ezután már világos a szó értelme akkor is, amikor a művésznő „méz és méreg *ellenpontjá*"-ról, „Ottó és Gertrudisz *ellenpontokban* megszerkesztett párbeszédé"-ről szól.

Hasonló módon teszi érthetővé a elgondolását szerző egy sokrétű, gazdag költői szöveg (Kassák: A ló meghal, a madarak kirepülnek) magas színvonalú, stílusában sem leegyszerűsített elemzésekor. A verset olyan „harmonikus polifon" zeneműhöz hasonlítja, amelyben a műalkotás tartalmi-formai rétegei az elképzelt zenemű egy-egy szólamával azonosíthatók: „A hagyományos szintakszis tagoltságának a hiánya nem teszi lehetővé, hogy a vers viszonylag zárt részekből épüljön fel. Különböző stílusrétegek önálló *szólamként*, párhuzamosan mozogva vonulnak végig a költeményen, a zenei kifejezéssel analóg módon érvényre juttatva a költő pluralisztikus látását. Az első *szólam* múlt idejű, első személyű elbeszélés, melyre a Kassák bécsi

[1] Az *ellenpontot* és származékait, valamint az előforduló többi zenei szakszót a szövegekben mindig én emelem ki. R. R.

évei alatt keletkezett számozott versek metafora-technikája jellemző. *Ellenpontként* kíséri egy saját közösségéhez, második személyhez jelen idejű megállapításokban vagy felszólításokban szóló hang . . ." (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971. 436).

Ugyanennek a versnek (az előzővel egy kötetben kiadott) más szempontú elemzése is a zenei többszólamúság, illetőleg az összhangzattan fogalomköréből átvett kifejezésekkel kapcsolja vissza egy kissé az eredeti, zenei képzetkörébe a szerző az *ellenpontoz* igét, miután szövegbeli értelmét szinte előre megadta a *szembenállnak, feleselnek* szinonimákkal: [A ló meghal . . .] „két oldalra, pólusra bontható (A – B); ezek ellentétes töltésűek, egymással szembenállnak, feleselnek, egymást *ellenpontozzák,* — egyben feszültségben, mozgásban tartják. Ez, a kettő együttese: (C) maga a feszültség, a mozgás, a lényeg. Ez összegződhet paradoxonként, *konszonáns* vagy *disszonáns* módon egyaránt . . ." (uo. 91 – 2).

Az egybe nem tartozó zenei fogalmak összekapcsolása viszont azt eredményezi, hogy a szöveg értelmét csak homályosan lehet megállapítani. A *ritmusváltozás, variáció,* a *hangnemváltás* semmiképpen sem foglalható össze az *ellenpontozással,* így csak sejthetjük, hogy az itt következő szöveg jelentése körülbelül ez: az irodalmi alkotás soha nem a mindennapi, formális logika, hanem művészi elrendezési elvek szerint épül fel. „A legfontosabb dolog — és ezt itt »A San Franciscó-i úr«-ban kifejlesztettem [sic !] — a *szimfonizmus,* amellyel minden világszellem a legmagasabb fokon rendelkezik, vagyis a művészi próza nem annyira logikai, mint inkább zenei felépítése, *ritmusváltozásokkal, variációkkal* egyik *hangnemből* a másikba való átmenetekkel, egyszóval abban az *ellenpontozásban,* amelyet például Lev Tolsztoj próbált alkalmazni a »Háború és béké«-ben Bolkonszkij halálának leírásakor." (Bunyin mondja Katajev Gyógyír a feledésre c. regényében, a magyar fordítás 1969-ben jelent meg Budapesten. 92. l.)

A tárgyalt jelentéscsoportba még több jelentésárnyalat sorolható be, az ide vonható szövegekben zenei utalás nincs, de a szövegkörnyezet hozzásegít az értelmezéshez.

'Alap a viszonyításhoz, párhuzamba állításhoz': „A Nyugat-nemzedék összegző, értékteremtő erejének és nagyságának megértéséhez e szakasz ismerete alig nélkülözhető előiskola, viszonyítási *ellenpont*" (Németh G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad Bp. 1971. 6).

'Kiegyenlítő, megszorító (módszer)': „Szabó Lőrinc a klasszicizáló köntöshöz a legrafináltabb módon idomította hozzá a legellentétesebb, modern formaképleteket. Ezzel az egymást *ellenpontozó-korlátozó* módszerrel szabadítja meg magát mindkettő végleteitől" (Irodalomtörténet 1970. I. 47).

'Kíséri, aláfesti': „A szinkronizált film teljes hűséggel képes az eredeti film tolmácsolására, anélkül, hogy a képekről elvonná a figyelmet, ami azért is fontos, mert a filmművészetben a kép és a hang (a szöveg) nem egyszerűen megismétli, hanem kiegészíti vagy *ellenpontozza* egymást" (Élet és Tudomány 1971. VIII. 13., XVII. évf. 33. sz. 1556).

'Kísérő, kiegészítő': „A jégtánczene szól nagyon messziről, szinte már nem is erről a világról. De nem misztikus, hanem szépen hangszerelt muzsikája most fájdalmas *ellenpontja* a szövegnek, a valaha volt boldogságnak" (Fejes Endre: Kéktiszta szerelem. Rivalda 69 – 70. 205.). A szöveg szépirodalmi alkotás: televíziójáték részlete, de jellege és stílusa nem tipikusan szépirodalmi. Nem is a drámai szövegből, csak a rendezőnek szóló szerzői utasításból való.

A szó idegen megfelelője is előfordul az eddigi példákéhoz hasonló értelemben. A következő szövegben azt fejezi ki, hogy az ábrázolásmód, amelyet a szerző jellemez, a szerkesztés párhuzamaival és ellentéteivel sokoldalúan, dialektikusan mutatja be a jelenségeket: „Azt hiszem, a könyvet [Húsz óra] ezért is szerették, és sikere egyértelmű volt a fanatizmus elutasításával. Szomorúságot okoz viszont, hogy a kevésbé művelt, olvasásban iskolázatlan, vagyis egyszerű emberek többsége nem volt képes megbirkózni a könyvvel formai, szerkezeti tulajdonságai, eléggé rejtett *kontrapunktos* módszere, asszociációs rendszere miatt" (Látogatóban. Kortárs magyar írók vallomásai. Bp., 1968. 384).

Azonban nem mindig deríthető ki ilyen pontosan, mi is volt a szerző elgondolása az *ellenpontozott* használatával. Következő idézetünk egy filmkritikából való: „[A női főszereplő] érdekes, hideg, szenvedélyes egyénisége, még gyakorlatlan játéka ellenére is, helyenként élettel telítette a figurát. Jobban *ellenpontozott* történetben minden bizonnyal izgalmasabb alakításra képes" (Népszabadság 1971. március 4.). Ez a kis részlet nem ad alapot az *ellenpontozott történet* szószerkezet jelentésének megfejtésére, a cikkben azonban a *történet*-nek még kétféle minősítésére találunk rá: *leegyszerűsített, didaktikus*. Arra gondolunk tehát, hogy a kritikus a bonyolultabb, sokrétűbb, egysíkúságtól mentesebb, ennek következtében művészibb cselekménybonyolítást kéri számon a film írójától.

2. Az *ellenpont* másik új jelentése a szóban forgó dolgoknak, személyeknek, jelenségeknek kapcsolata, összefüggése mellett (sokszor: helyett) e l l e n t é t é t emeli ki. Ez a jelentés az előzőnél jobban eltávolodik a szó zenei értelmétől, s kialakulásában nagyobb szerep jut az összetételt alkotó tagok (főként az *ellen-* előtag) alapjelentésének. Az ellentét több, kisebb-nagyobb fokának kifejezésére használatos:

'Szembeállítás':[1] „A ló meghal szerkezeti egységét, egyedi jellemét megfogalmazhatjuk úgy, mint a részekben, egészben, — részek és egész viszonyában jelenlévő dadaista összhatást, »fintor«-t, mely reális ⇆ szürreális, ill. közvetlen képiesség ⇆ közvetett »látványok« stb. *ellenpontozásaiból* jön létre" (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 89). — „A »Paplan alá ! Hajjcsi !« biedermeier nyájassága sem *ellenpontozza* (szerintem) — szerves egységet alkotva — a »meg kell halni« erejét, hanem inkább gyengíti azt" (Uo. 113). — „A telt szótagok súlyosabbá, az élesek zaklatottabbá teszik az elégikus megnyugvást az ellenséges tavasz és a letört karó nyugtalanító képével *ellenpontozó* zárószakaszt, melynek kiemelkedő, legmagasabban *intonált* éles *dallamcsúcsa* idézi a halállal szembenéző, magára maradt költő egyetlen hűséges, tehetetlenségében is vigasztaló emberi társát" (Uo. 177). — „S fura vagy végletesen önző, szörnyeteggé torzuló alakjai . . . fejezik ki Sarkadi meghasonlott, az ötvenes évek megrendülései nyomán »hitetlenséggel« kacérkodó lelkét ? Vagy éppen *ellenpontozó:* az élet, a harc, a forradalmi folytonosság elvét megtestesítő hősei hordozzák Sarkadi meggyőződését . . ." (Népszabadság 1971. dec. 5.).

'Ellentét, kontraszt'. Az ide sorolható nagyszámú példa változatos témakörből, sokféle előfordulási helyről ered, s mind az írásos, mind az élőszavas közlésekben megtalálható. „A nyelvanyag képei és zenei formáltsága, a szer-

[1] Az értelmezéseket az *ellenpont* szófajának megfelelően adom meg, de a példák igei és igenévi származékokat is tartalmaznak *(ellenpontoz, ellenpontozott* stb.).

kezet párhuzamai és *ellenpontjai*, a jellemvonások és mesemozzanatok az eszmények tüzétől izzanak; az alkotást szinte szétfeszíti a belekacagó, belesíró, győzedelmeskedő és porba sújtott ember." (A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve, 1963. 312–3). — „a hattyúk fönt ültek a hintákon és két hangon nevettek. A belgiumi éjszakai munkásgyűlés után olvashatjuk ezt a sort. Folytatja, jelzi a lebegő lelkességet, a munkásszolidaritás eleven élményének szinte elérzékenyült utóhullámait. Ugyanakkor, ismét, mindezek *ellenpontozását* is" (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 80). — „A nagyjából azonos teljesítményt nyújtó szereplők közül H. P.-t emeljük ki, aki az újat vállaló papot alakítva, nyugalma alatt parázsló szellemi izgalom jól érzékelhető alakításával mintegy *ellenpontja* is volt az előadás egészében érvényesülő viharsebes tempónak" (Népszabadság, 1971. december 1.). — „P. É. a gyöngédséget és líraiságot képviseli — a dráma kietlen emberi kapcsolatainak *ellenpontjaként*" (Népszabadság, 1972. febr. 26.). — „A tér déli oldalát múzeum foglalta el, amelyet háborús sérülései miatt 1962-ben lebontottak. De a Mendelbrunnen (Mendelkút), amely előtte állt, ma is helyén van, a tér északi oldalán fehérségével messziről szinte világító Operaház érdekes *ellenpontjaként*" (Drezda, Lipcse, Szász-Svájc, Panoráma Külföldi Útikönyvek é. n. 189). — „A Paprikás Hattyú kuvasz nevében a kennelnév mérges, harapós természetet gyaníttat, s a felidézett pirosság képzete megkapó *ellenpontot* alkot a hattyúi fehérséggel" (Nyr. 94: 303). — „A meggyötört kender, melyből a tisztaság, a megtisztulás kelléke, törülköző lesz, egyben természet és ember — növény és ember — értelmes, valódi kapcsolatát jelképezi. *Ellenpont* szerepet kap tehát ez a prózavers" (Uo. 95: 429).

Példák rádióműsorokból: „[a régi telefonkapcsolási] technika *ellenpontjaként* . . . tárcsázhatjuk Stockholmot. (A szép Koppenhága. 1971. május 31. Kossuth, 20.49). — „Korábban inkább az állapotok izgattak, az *ellenpontok* és a végletek . . ." (Költők albuma, Kossuth, 1972. március 26. 16.43).

'Ellenpólus': „. . . az író megmintázta Mirát, az egyik legragyogóbb színekkel ábrázolt női alakot irodalmunkban. Ő az, aki Sebők Zoltán egyik *ellenpontja* (a főhős édesapja mellett), az erőtől, tennivágyástól duzzadó, értelmesen cselekvő ember emlékezetes alakja" (Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8: 81). — „A Viharban és a Bolond és szörnyeteg groteszk-ironikus hangja, ügyesen *ellenpontozott* figurái jelképes értelmekkel bírnak ugyan, de egy társadalmi jelenség végső kifejletét jelzik" (Uo. 85). — „Így ez [a röpülő szamovár] a vers utolsó szavaként nem jelentéktelen gesztus, hanem utalás a korra, történelemre. S mint ilyen is *ellenpontja* az »én KASSÁK LAJOS«-nak, a személy mögé a korszakot vetíti, a történelmet" (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 72–3).

'Ellenpár': „Ha magyar költőkre gondolok: Bartók Béla *ellenpontjának* talán Berzsenyi Dánielt mondanám. Majdnem mindenben különböznek. De mindkettőjük életében van egy elem, amely mégis kísérletiesen azonos, s a két sors a polifon zenei szerkesztés szabályai szerint összeér" (Népszabadság, 1970. október 11.). — „Rábai Miklós mondataihoz [a Népi Együttesről] érdekes *ellenpontként* szolgálhat a Pécsi Balett . . ." (Jó reggelt, vasárnap! Kossuth, 1971. május 29. 8.20).

'Ellendarab': „A Szent Antal megkísértésé-ben (La Tentation de saint Antoine 1874; magyarul Tellér György fordításában, Flaubert művei sorozat, 1966.), a Salammbóhoz hasonlóan újra keletre, az ókorba viszi el olvasóit az író. A »kísértések« fantáziagazdag leírásával az emberiség történetében élt

nagy illúziók, hitek lepleződnek le az ördög cselvetéseiként. E regény *ellenpontjaként* a tudományokba vetett hit értelmetlenségét és ostobaságát kívánta ábrázolni befejezetlenül maradt utolsó művében, a Bouvard és Pècuchet-ben (1881; magyarul: Tóth Árpád fordításában 1946), amelyet az emberi ostobaság enciklopédiájának szánt . . ." (Száz híres regény. Bp., 1971. 285. Megjegyzendő, hogy a könyv első, 1960-i kiadásában ez az elemző igényű részlet s az *ellenpont* szó nem szerepel.)

III. A felsorakoztatott példákból az derül ki, hogy vizsgált szavunk (és néhány származéka) többféle, de egymástól csak árnyalatokban eltérő jelentésben használatos az utóbb eltelt tíz évben egy — hatásában is — jelentős nyelvi rétegünkben. Az a gondolat, hogy ezt a zenei szakkifejezést nem zenei, de valamely más művészeti ághoz kapcsolódó jelentésben is lehet használni, valószínűleg nem a magyar nyelvterületen született, de elterjedésében a külföldi minták csak kevés szerepet játszhattak (s az esetleges idegen eredet a használat helyességét nem is csorbítja). A jelentésváltozás idegen eredetére vonatkozó feltevésem voltaképpen egy példára támaszkodik: Aldous Huxley Pont és ellenpont című, angolul 1928-ban megjelent regényére. A részlet (az 1968-ban, Bukarestben megjelent magyar nyelvű kiadás 332. lapjáról idézem) a regény szereplőjének, Philip Quarles-nak, az írónak elmélkedése, s világosan kiderül belőle, hogy az *ellenpont* szót a regény zenei szerkesztésének követelményével összefüggésben használja. Maga Huxley ebben a regényben él is a szereplője által vázolt módszerrel:

„A regény megzenésítése. Nem szimbolista eljárással, az értelmet alárendelve a hangzásnak. (Pleuvent les bleus baisers des astres taciturnes. Tisztára nyelvbetegség.) Hanem nagyvonalúan, a regény konstrukciójában. Gondolj Beethovenre. Hangulatváltozások, hirtelen átmenetek. (Például a fenséges váltakozása a tréfással a B-dúr kvartett első tételében. Komédia, mely hirtelen, hatalmasan tragikus ünnepélyességet jelez a cisz-moll kvartett scherzójában.) Még érdekesebbek a modulációk, nem csupán egyik hangnemből a másikba, de hangulatból hangulatba is. A téma adott, fejlődni kezd, kiárad keretei közül, alig észrevehetően változik, míg egészen átalakul, bár még mindig felismerhetően ugyanaz. Variációs formában a folyamat tovább fejleszthető. Például azok a hihetetlen Diabelli-variációk. Gondolatok és érzések egész sora, egytől egyig szerves kapcsolatban egy nevetséges kis keringő dallamával. Tedd át regénybe. Hogyan? A hirtelen átmenetek elég könnyen megoldhatók. Csak megfelelő számú szereplő és *párhuzamos, de ellenpontos cselekményszálak* kellenek hozzá. Míg Jones öli a feleségét, Smith gyerekkocsit tologat a parkban. Váltogasd a témákat. A modulációk és variációk érdekesebbek, de nehezebbek is. A regényíró úgy modulál, hogy megsokszorozza a helyzeteket és a jellemeket."

A többi szépirodalmi példám a szó eredetéhez nem ad támpontot, csak a felhasználás néhány árnyalatát mutatja meg. James Schevill drámai költeménye századunk nagy német zeneszerzőjének, Anton Webernnek emlékét idézi. Sok szókapcsolatban, igen stílusosan szerepel a költemény magyar fordításában az *ellenpont*. Nem zenei értelemben, de azt érzékeltetve, hogy a muzsikus minden tényt, eszmét a zenén átszűrve él át: *ellenpontozott természet — a világ hangjai a metsző ellenpontozásban — az ellenpontig felsodort karok — hang és szó, a meztelen ikerpár ellenpontozása* (James Schevill: Anton Webern halála. Nagyvilág 1971. 1820—8).

Szavunk megjelent a legcsiszoltabb stílus követelményével fellépő műfaj: a líra nyelvében is. Vas István Ellenpont (Mit akar ez az egy ember? Összegyűjtött versek. Bp., 1970. 2: 211) és Simonyi Imre Pont, ellenpont (Népszabadság, 1972. február 13.) c. szép versében a szó – úgy gondolom – a dialektika tartalmát fejezi ki, sokat sejtetően s az idegen szónál hangulatosabban.

Nem helyteleníthető tehát az *ellenpont* sem keletkezésében, szerkesztésében, sem zenei műszói használatában – de még megváltozott jelentéseiben sem, bár ezek az új jelentések (az én óvatos értelmezéseim is tanúsítják) meglehetősen nehezen körvonalazhatók, s nem is mindig egészen világosak. Összegezésképpen tehát a következőket mondanám:

1. Világos, egyértelmű szövegekben ennek a – viszonylag – fiatal szónak a jelentése(i) is pontosan kialakítható(k).

2. Bonyolult tartalom érzékeltetésére, a stiláris árnyalás szándékával használva igen kifejező lehet. Ilyen összefüggésben hivatalos, szakmai ízét már elveszítette, stílusértékéből csak a választékosságot őrizte meg.

3. Választékos, színes, kifejező stíluseszköz azonban csak akkor maradhat, ha nem válik a gyakori előfordulás folytán „műelemzési műszóvá" vagy éppen divatszóvá, nyelvi modorossággá. Erre a veszélyre figyelmeztet minket a Népszabadság egy kitűnő glosszája (az 1972. március 12-i számban). A szó filmkritika-paródiában, a stílust jellemző eszközként, gúnyosan szerepel: „Kellene például egy nagymenő, aki könnyen jutott kocsihoz, nyaralóhoz, vedeli a viszkit és undorítóan viselkedik, ezt aztán *ellenpontozni* becsületesen dolgozó állampolgárral, az se baj, ha szocialista brigád tagja . . ."

Raisz Rózsa

Adatok és szempontok a diáknevek vizsgálatához

Az iskolai ragadványnevek (diáknevek, kamasznevek) tipologizálására több kísérlet történt a korábbi ragadványnév-osztályozások mintájára. Legutóbb Bachát László tekintette át ezeket az osztályozásokat folyóiratunkban a lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevekről írt dolgozatában, egyszersmind új felosztási kísérletet ismertetve szűkebb témájából (Nyr. 96: 16 kk.). Cikkében tanulságos mennyiségi mutatókat is közölt; ezek szerint több mint tízezer iskolai ragadványnév feldolgozása azt mutatta, hogy „A nevek 20,5%-a keletkezett valamilyen lelki tulajdonság alapján. Csak a testi tulajdonságra utaló és a hivatalos névből alakult nevek száma nagyobb ennél" (i. h. 17). Az uralkodó szerep tehát a statisztikák szerint is a két utóbbi típusé: ezen belül is elsősorban a konkrét nyelvi elemek (hivatalos nevek) továbbképzésével alkotott ragadványneveké. E tekintetben lényegesen eltérnek az iskolai ragadványnevek az egyéb ragadványnevektől: az előbbieknél ugyanis a tulajdonságjelző neveket és a nyelvi jelképeket megelőzve a hivatalos nevekből alkotott (játékos) továbbképzések uralkodnak. Ezt igazolja lényegében Mizser Lajosnak korábban megjelent tipologizálási kísérlete (Nyr. 95: 40—42), s ezt igazolják saját megfigyeléseink is, amelyeket egy iskolai osztály konkrét ragadványnév anyagán végeztünk, s a következőkben ismer-

tetünk. Meg kell azonban már itt jegyeznünk, hogy a hivatalos (család-, ill. utónévből) ferdített, torzított ragadványnevek is igen gyakran összefüggésben vannak viselőik testi vagy lelki tulajdonságaival.

A diáknévvizsgálat elméleti részét tekintve egyetérthetünk Kovalovszky Miklóssal abban, hogy e nevek nem igazi ragadványnevek, mivel csak ritkán szolgálják a megkülönböztetést, s abban is igaza van, hogy e névtípusnak csak egy része gúnynév (l. Köznevelés 25. évf. 24. sz. 19). Szerintünk fő szerepe van e névadásban a fiatalkor játékos teremtő kedvének, nyelvi tekintetben annak az ösztönös törekvésnek, hogy a legtöbbször semmitmondó, csak a puszta azonosításra alkalmas anyakönyvi nevekkel szemben olyan neveket — ún. „beszélőneveket" — alkosson, amelyek a megnevezettnek testi-lelki tulajdonságát szemléletesen kifejezik. A gyerek- és a serdülőkor realitásigénye, gazdag képzeletvilága s gúnyolódó kedve kétségkívül közrejátszik e névtípus kialakulásában, s e neveket aztán az a szűkebb közösség, amely megteremtette, évtizedekkel később, az érettségi után is szinte kizárólagosan használja, de már némi tapintattal: többnyire csak akkor, ha a ragadványnév viselője nincs jelen. Mizser Lajos szerint e névtípus kialakulásában az „elsődleges szerepet a diákság tréfálkozó kedve játssza" (Nyr. 95: 40); a hivatalos nevekből játékosan elferdített, eltorzított sok ragadványnévben valóban ez a tréfálkozó ösztön jelentkezik. (Éppen az életkori kötöttségek miatt, s mivel e nevek esetenként az iskolán kívül is kialakulhatnak, lehetne megpróbálkozni a „kamasznév" terminussal, hiszen a kamaszkor játékos, kötekedő, tréfacsináló kedvének éppúgy szerepe van e névtípus létrejöttében, mint a serdülőkor túlburjánzó képzeletének.)

Idézett cikkében Mizser megpróbálkozott a diáknevek tipologizálásával is, hét fő típust sorolva föl. Gyűjtött anyagának statisztikai eredményei alapján vehette előre a hivatalos nevekből alkotott gúnyneveket (1—4.), s bizonyára statisztikai okoból szorultak hátrább a testi és a lelki tulajdonságokat kifejező nevek: „A nevek rendszerezésekor az alábbi csoportokat állapíthatjuk meg: 1. Az előnév (= vezetéknév] becézése, 2. Szokatlan képzésű utónév, 3. Idegen név, 4. Tv- és filmélmény alapján adott nevek, 5. Külső tulajdonságokat kifejező nevek, 6. Belső tulajdonságot jelentő nevek, 7. Egyéb nevek" (i. h.). Ezeken belül néhány típusváltozatot is említett, s a 7. „Egyéb" kategóriában három típusra hozott példát: a szülő foglalkozására utaló nevekre, az elírásból, illetőleg a szótévesztésből („baki") származó diáknevekre. Mivel a névtípusok gyakorisága gyűjtésünkben is Mizser sorrendjét igazolja, az ő felosztásából indulunk ki, a megfelelő típusnál elfogadva Bachát László újabb rendszerezési kísérletét. Megfigyeléseink alapján néhány újabb típussal egészítjük ki az eddigi felosztásokat.

Vizsgálatunk alapja az a mintegy hetven diáknév, amely a mezőtúri fiúgimnázium 1947-ben érettségizett osztálya körében alakult ki nyolc év folyamán, legtöbbször már az első és második iskolai évben. (Ritka az olyan eset, hogy valakinek diákneve évekkel később módosult vagy változott meg valamilyen újabb mozzanat, epizód alapján.) Fontosnak tartjuk, hogy helyenként utaljunk a megnevezettek személyiségére, egyéni tulajdonságaira is, mivel például az elferdített vezetéknevek vagy keresztnevek is gyakran valamilyen összefüggésben vannak viselőjük egyéniségével.

1. A vezetéknév továbbképzésével alkotott diáknevek köréből a következő típusok határolhatók el:

a) Mizser első helyen említette a „hosszú nevek" megrövidítésének

esetét; itt lényegében a játszi szóalkotás egyik változatával van dolgunk. Osztályunk diákneveiből idevehető a *Rozi* (< Rozenstein), *Szatyesz* (< Szathmári), *Szinye* (< Szinetár; az *n* palatalizálódása nem a megnevezett ejtéssajátosságát, hanem az egyik tanár kedélyes-tréfás névferdítését tükrözi); *Sziszi* (< Szilágyi; tanári névadásból terjedt el); *Szutyi* (< Szutor). Valójában nem rövidítés, inkább játékos, játszi továbbképzés, szóferdítés eredményei a következő nevek: *Jaksi* (< Jakab), *Tröcsi* (< Török) továbbá a *Kokó*, ill. *Kokesz* (< V. Kovács). (A *Kovács*-ból alkotott *Kokó*-ra Mizser is idézett példát.)

A „rövid nevek" játékos megnyújtásának példájaként idézte Mizser a *Szücsi* (< Szűcs) alakot; e diáknév osztályunkban is előfordult; hasonló alkotású hozzá a *Kuni*, illetőleg *Kunyi* (< Kun). A lényeges mozzanat itt sem a „megnyújtás", hanem — mint az előző típusban — a játékos, becéző továbbképzés.

b) Érdekes esete a diáknevek e típusának a vezetéknév végszótagjaiból alkotott név; voltaképpen egyfajta „metszet"; ilyen volt osztályunkban a *Lota* (< Palotai).

c) Mizser is említette a keresztnévi eredetű vezetéknevek becézésével alkotott diákneveket; erre példa tárgyalt osztályunkban a *Gazsi* (< Gáspár Ernő).

d) A Mizser által is említett névtorzítás példái: *Csilicsala* (< Csala), *Kanada*, ill. *Canada* (< K. Nagy), *Mülkoch*, ill. *Smülc* (eredetileg *Mlcoch*,[1] de a kiejtésbeli nehézségeket okozó szokatlan név már a feleltető tanárok ajkán — akaratlanul is — eltorzult), *Lukécs* (< Lukács), *Nyiszi* (< Nyíri; megjegyezve, hogy vékony, törékeny alkatú, vékony hangú fiú kapta). Idetartozik még az *Óra-bóra* (< Bora, ill. Bóra) s a *Cobi*, amelynek eredete, illetőleg alkotásmódja nem egészen világos, de valószínűleg összefüggésben van viselőjének vezetéknevével (< Kiss-*Dombi*); hasonlóképpen lehet összefüggés a *Kole* diáknév s viselőjének vezetékneve (K. Tóth) között.

Érdekes típusa a névtorzításnak a *Fejenagy* (< F. Nagy; egyszersmind viselője testi tulajdonságára is utalt) s a *Kerek Ferkó* (< Elek Ferenc; szintén összefüggésben volt viselőjének személyi vonásaival: zömök, mokány, kerek arcú fiú viselte), amelyek megszületésébe irodalmi, olvasmányélmények is belejátszottak. E típusba tartoznék a *Kisbence* is (< Bencze János; a név egyaránt összefüggésben volt viselője termetével s az „Egyszer volt egy kemence . . ." kezdetű gyermekversikével).

e) Voltaképpen nyelvi „intarzia", illetőleg mozaik a *Dzsottó* (< Szabolcs Ottó).

f) Egyszerűen az *úr* címzéssel alakult a *Magyar úr*, *Tóth úr* vagy a *Kis úr* (az utóbbi tanári szójárásból a *Kiss-Dombi* névből).

g) Tanári szójárás alapján született a *Vancák* (szótévesztés *Venczák* helyett) s a *Csal-a-Lacika* ! (< Csala L.).

2. *a)* A keresztnevek becéző továbbképzése megszokott, s itt csak azért kívánkozik külön típusba, mivel a köznyelvtől s a családi nyelvhasználattól is eltérően e becéző alakok állandó jellegűek, nincsen külön kedveskedő, „becéző" funkciójuk, s kizárólagos nevei viselőjüknek, akiknek személyiségével gyakran valamilyen vonatkozásban vannak. A *Bandika* (< Andor), a *Barnuci*

[1] Végső elemzésében *Mlčoch* lehetett, de ősei anyakönyvezésekor a magyar ábécé ben ismeretlen „hasek"-ot elhagyták.

(< Barna,) a *Janika* (< János) viselőjük alacsony vagy törékeny termetére utalt, ahogy a *Tomika* (< Tamás) viselőjének gyerekességére, játékos kedélyére. Az *Erika* (< Erik) név birtokosa lányosan finom vonásairól kapta nevét.

Részben tanárok, részben nagyobb diákok apáskodó becézéséből keletkezett a *Frecsó* (< Ferenc), a *Gézuka* (< Géza; különben tanárgyerek), *Jeje* (< Jenő).

Különösebb személyi vonatkozás nélkül keletkezett s állandósult becenevek: *Benő* (< Ernő), *Csapzi* (< Csaba), *Csibi* (< Tibor; rendszerint csak a vezetéknévvel együtt használták); *Mifó(ka)* (< Miklós), *Pityuli* (< István).

A keresztnevekből alkotott közismert becéző neveknek — mint már említettük — a diáknyelvben legtöbbször nincs kedveskedő szerepük: a puszta azonosításra szolgálnak, gyakran az illetők vezetéknevével együtt említve; ide tartozik pl. a *Binye* (< Imre), *Girga* (< Gergely), *Karesz, Káró* (< Károly), *Kaló* (< Kálmán; *Szatyesz Kaló), Miku* (< Miklós), *Paja, Palika* (< Pál).

b) A keresztnév játékos továbbképzésével keletkezett a *Nyulám* (< Gyula, ill. Gyulám), s ugyanebből a *Nyulam-Bulam,* illetőleg a *Buló.* Némileg homályos a *Cefár* eredete, de valószínű az összefüggés viselője *Ferenc* nevével

c) Tanári névadásból, játékos névferdítésből, illetőleg becézésből keletkezett a *Dezsőke,* a *Gejza* (Géza) és a *Guszti* (eredetileg István), a *Johannes* (< János), a *Laji* (< Som*la(j)i Laji),* a *Lojás* (< Lajos) vagy a *Mikulás* (< Miklós). Játékos, tréfás szótorzítás eredménye a *Girzson* (< Gerzson).

Altípusként idetartoznék még az ún. hanglejtésnév, amely csak élőszóban realizálódik; ilyen volt pl. a *Dezső—Dezsőke!* egy sajátos feddő, fenyegető tanári hanghordozást utánozva.

3. A Mizser által említett harmadik típusba, az idegen személynevek nyomán alkotott diáknevekre vizsgált osztályunkból egy példát említhetnénk a *Bill*-t, de ez viselőjének testi tulajdonsága folytán ragadt rá (ökölvívó volt és saját boxkesztyűi voltak).

Külön típusba tartoznának viszont a vezeték-, illetőleg keresztnevek szinonímáival, ill. antonimáival alkotott diáknevek. Mizser az „idegen nevek" csoportjában említette a *Lupus*-t (< Farkas), amely voltaképpen rokon a szinonimikus névadással. Osztályunkból idetartozik a *Kis Ző(l)d* (< Barna [keresztnév!], a *Piros Miki* (< Veress Miklós) és a *Verebész* (< Madarász).

4. Mizser negyedik típusa a „tévé- és filmélmény" alapján adott nevek. Osztályunkból a *Fejenagy* s a *Kerek Ferkó* lényegében nem idetartozik, mivel más motívumok — egyéni tulajdonságok, ill. névferdítés — alapján keletkeztek.

5. *a)* A külső tulajdonságok alapján adott nevek csoportjába tartozik a *Bill* (Big Billről, a ponyvaregények erős öklű hőséről), *Cungu* (talán a *cingár* játékos továbbképzése; különösen bátyjához képest kicsi növésű fiú viselte), *Csöves; Kis Cső* (bátyja neve után, akit rendkívül magas növése miatt *Cső*-nek becéztek), (Kis) *Csuli* (bátyja után, aki mongoloid arcával erősen emlékeztetett a kínaiakra), *Kutya* (talán tatáros arcáról), *Lombroso* (az olasz karakterológus típusaira emlékeztető vonásairól), *Ripacsos.* Ide tartoznék még a „*Kis*" *Csikós,* „*Kis*" Tóth-féle névtípus is, ahol az állandó jelző viselőjük kicsi — törékeny vagy alacsony — termetére utalt.

b) Voltaképp ide tartoznának az úgynevezett „beszédmodor nevek" s; ebbe a típusba a „szavajárás-nevek"-en kívül beletartoznak a „hangejtés- és hanglejtés-nevek" is, amelyek a megnevezettek ejtéssajátságait, legtöbbször

beszédhibáit (orrhang, pöszeség) utánozva alkotják újra az illetők neveit. Ebbe a típusba tartozik vizsgált osztályunkból a *Bihály, Bisu* (< Mihály) és a *Kofnár* (< Kosnár). Volt olyan diáknév is, amely nem volt más, mint az illetőnek nazalizálva ejtett eredeti neve.

c) Alaptípusként talán ide tartoznak azok a diáknevek is, amelyek viselőjük keresztnevét úgy torzítják el, hogy az parodisztikusan utaljon az illető általános nyelvhasználatára, ejtéssajátságaira. Ilyen volt vizsgált osztályunkban a *Girga* (< Gergely), a *Pesta* (< István) s az *Ebzsány* (< István).

6. A belső tulajdonságokra utaló diáknevek közé tartozik a *Tunya*, a viselője komolyságára vagy koraérettségére utaló *Öreg*, s a *bátyám* az ilyen állandósult kapcsolatokban, mint pl. „*Gerzson bátyám*". Idetartozik a nagyotmondóra alkalmazott *Háry* is, ennek keletkezésébe belejátszott, hogy az illető keresztneve *János* volt s tanári névadás folytán ez *Johanes*-sé változott.

A megvizsgált mintegy hetven név alapján, látjuk, legtöbb a viselőjük vezeték- és keresztnevéből játékosan továbbképzett diáknév, noha gyakran ezek is összefüggésben vannak viselőjük tulajdonságaival. Előfordul olykor, hogy egy diák több nevet is kap (*Barnuci* ~ *Kis Ződ, Nyulám* ~ *Buló, Kunyi* ~ *Csöves* stb.); ilyenkor rendszerint mindkét név él egymás mellett.

A 48-as érettségi létszámú osztálynál fölvettük a közben kimaradtakat is, akik ebben az osztályban kapták ragadványnevüket. Így a névanyagnál figyelembe vett tanulók létszáma 70 lett.

Feltűnően kevés azoknak a száma, akik nem kaptak ragadványneveket; mindössze 6 tanuló. A családi név alapján kapott ragadványnevet 26, a keresztnév alapján 33 diák. Külső tulajdonság nyomán keletkezett 17 diáknév, belső tulajdonság alapján mindössze 4, bár ez a szám nő, ha az előző csoportból idevesszük az ejtéssajátságokra utaló keresztnévi eredetű gúnyneveket. Bizonytalan eredetű 2. A két vagy több ragadványnevet is viselő tanulóknál valamennyi nevet fölvettük, innen adódik a többlet az alapul vett 70 névhez képest; ahol ún. „átfedés" van, ott csak az egyik típusnál vettük fel a ragadványneveket.

Szilágyi Ferenc

Ragadványnevek az általános iskola felső tagozatos tanulóinak köréből

A gyermekek körében keletkezett tréfás, gúnyos és kedélyes elnevezéseket vizsgáltam az általános iskola felső tagozatán, tehát a 10—14 éves tanulók körében. Az anyaggyűjtést 1967. februárjában kezdtem meg a következő szempontok alapján:

1. A tanuló neve, osztálya:
2. A nevén kívül milyen ragadványneve, -nevei vannak?
3. Mi az oka, hogy a nevén kívül más nevet, neveket is kapott?
4. Haragszik-e a kapott névért, nevekért?

A gyűjtést a következő iskolákban végeztem: Mecsekaljai Általános Iskola Pécs, 39-es dandár úti Általános Iskola Pécs, valamint Balogunyom, Gersekarát, Nárai községek iskoláiban, Vas megyében.

A felsorolt iskolák igazgatóinak engedélyével, az úttörő csapatvezető és az őrsvezetők segítségével tudtam dolgozatomhoz szükséges anyagot összegyűjteni. Mivel egyedül erre nem vállalkozhattam, minden iskolában a csapatvezető jelenlétében az őrsvezetőkkel megbeszéltem a feladatokat a fentebb már említett szempontok alapján. Az őrsvezetőknek az volt a feladatuk, hogy őrsük tagjainak adatait összegyűjtsék és csapatvezetőjükön keresztül eljuttassák hozzám.

Az őrsvezetőket azért bíztam meg ezzel a feladattal, mivel ők jól ismerik őrsük tagjait, másrészt szélesebb körben nem akartam közölni a tanulókkal a gyűjtést, ugyanis ez nagy visszhangot keltett volna az egész iskolában a tanulók között. A tanulókat — életkori sajátosságaik miatt — az ilyen módon való adatszerzés is felizgatta főleg akkor, ha valamelyik tanuló tudomást szerzett arról, hogy az ő gúnynevét, melyért haragszik — s a keletkezés okát is — megírták. Minden tanulóra vonatkozó adatot külön cédulára vezettek az őrsvezetők; ha valamelyik tanulónak több ragadványneve volt, azt is feltüntették. A kapott adatok között természetesen több olyan akadt, amelyet nem lehetett hasznosítani, mivel valamelyik kérdésre nem vagy hiányosan adtak választ. A három Vas megyei iskola tanáraival személyes ismeretség folytán állandó kapcsolatot tartottam, így az anyaggyűjtést 1968-ra befejeztem. Az anyaggyűjtésben közreműködők fáradságát ezúttal is köszönöm.

1969. szeptemberében a Jáki Általános Iskolában kezdtem meg tanári pályám, s a korábban megkezdett névtani kutatásaimhoz itt sem akartam hűtlen lenni, így tovább folytattam tanítványaim körében. Az anyaggyűjtést magam irányítottam, s arra törekedtem, hogy korábban végzett munkám eredményeit e későbbi gyűjtés adataival kiegészítsem.

1. Összesen 937 tanuló adatát használtam fel a dolgozat elkészítéséhez melyből 460 a fiú és 477 a leány. A 460 fiúból ragadványneve van 416-nak, összesen 788. Az egy főre eső átlag 1,7. A 477 leányból ragadványneve van 373-nak, összesen 662. Az egy főre eső átlag 1,8. Nincs ragadványneve 44 fiúnak és 104 leánynak.

Az osztályonkénti statisztikai vizsgálatok azt bizonyították, hogy legkevésbé az ötödik osztályos tanulók adnak egymásnak ragadványneveket. Ebben az osztályban a legnagyobb azon tanulóknak a száma, akik nem kapnak ragadványneveket. A következő, felsőbb osztályokban a nevek száma fokozatosan nő. E növekedésnek fejlődéslélektani okai is vannak.

2. A névtudomány egyes kategóriái alkalmazhatók a 10—14 éves tanulók névadásában is. Mégis bizonyos különbségeket kell észrevennünk akkor, ha ezeket a neveket összehasonlítjuk a felnőttek névadásával. Erre vonatkozó tapasztalatait már több kutató ismertette pl. Kovalovszky Miklós a Köznevelés 1969. 24. számában, vagy Bachát László a Nytud.Ért. 70. sz. 134. oldalán stb.

Minden vizsgált tanuló családi és utónevének, azaz keresztnevének vizsgálatától eltekintek. Kizárólag azokat a neveket vizsgálom, amelyeket a családi és utónév mellett jelentkeznek, s mindezeket ragadványneveknek tekintem, s ezeken belül próbálok elkülöníteni, differenciálni újabb típusokat.

A felnőtt emberek főleg a falvakban rendelkeznek ragadványnevekkel. A felnőtteknél az ilyen névalkotás legősibb mozgatója a megkülönböztetés szükségessége (Nyr. 92: 213). Azonban pusztán ezzel a gyakorlati céllal ma-

gyarázni a dolgot nem volna szerencsés. A névkeletkezés vizsgálói mindig egyetértettek abban, hogy maga a megkülönböztetés nem elégséges indoklás. (Nyr. 92: 210). Nemcsak az azonos nevű személyeket látják el megkülönböztető névvel, hanem a falu mindenkire rá-ráragasztja valamilyen fogyatékosságára tapintó csúfnevét, igen sokszor az illetőnek éppen a bosszantására (Nyr. 82: 478).

A tanulóknál a ragadványnevek megkülönböztető szerepe minimális, a legtöbb esetben semmi. Náluk kizárólag lélektani alapja van a névadásnak; a gúnyolódás, kedveskedés, bosszantás a fő cél. A keletkezett nevek sem családnévvel, sem utónévvel tartósan nem kapcsolódnak össze. A ragadványneveknek pedig egyik jellemző tulajdonságuk, hogy legtöbbször a hivatalos név valamelyik elemével együtt fordulnak elő, csak ritkán önmagukban. A felnőtt közösségben keletkezett ragadványnév — bármilyen funkciójú is — örökérvényűen az egyéné, de a 10—14 éves tanulók esetében, főleg a városi iskolák tanulóinál ezt nem bizonyíthatjuk, vagyis az iskolai közösség felbomlásával a nevek egy része elvész a feledés homályában.

Igaz, hogy az iskola melegágya a ragadványnevek keletkezésének, ahol a diákok osztálytársaik és tanáraik egy részét ragadványnéven nevezik. Az iskolában keletkezett nevek egyéniek, a családig nem érnek el, s a városi iskolák tanulóinak esetében az öröklődés is kisebb, mint falun (vö. Kálmán Béla: A nevek világa 1967. 103). Az iskolában kapott név a városi tanulóknál legtöbbször addig marad meg, míg a közösség együtt él. Az általános iskola elvégzése után a közösség felbomlik, s a kapott nevet csak úgy viszi tovább az egyén egy másik közösségbe, ha az általános iskolai osztálytársai közül mások is bekerülnek az újabb közösségbe, például egyazon középiskolai osztályba. A falusi iskolák esetében más a helyzet. A tanulók az általános iskola befejezése után is együtt élnek, annak ellenére, hogy sokan továbbtanulnak, de a lakóhely szorosabban összefogja őket, hiszen a faluban általában mindenki mindenkit ismer, tudja hol lakik, s ez a magyarázata annak, hogy az iskolában kapott név tovább él. Ekkor már a hajdani, általános iskolai tanulmányok idején kapott név valóban ragadványnévvé válhat.

A gyűjtött anyagomban a névadás indítékait vizsgálva meg lehet állapítani, hogy a falusi tanulók egy része a szüleitől örökölte, illetve kapta a ragadványnevét az iskolában. Pl: *Csácsi, Burka, Köpöc, Csontos, Csicsa.* Ezek a szülők ragadványnevei. A ragadványnevek egy része a gúnyolódás, bosszantás céljait szolgálják. A tanulók erre különbözőképpen viselkednek. Vannak, akik haragszanak érte és megvetik gúnyolódó társukat, azonban meglepően sok azoknak a száma, akik közömbösek a gúnynevük iránt, még akkor is, ha abban testi tulajdonságaikat gúnyolják. Az a tanuló, aki gúnynevet kapott, kezdetben haragszik érte, de a későbbiek során ez megszokottá, közömbössé válik számára, s a felnőtt közösségben már a név gyakran az identifikáló szerepet tölti be. Vagyis: „a nevek nem örökérvényűen tartoznak egy-egy funkcionális névtípushoz, hanem átkerülnek egyikből a másikba" (B. Gergely Piroska: MNyj. 14: 5).

3. A következőkben szeretnék rámutatni arra, hogy mi a névadás indítéka, mi okból, milyen tulajdonságokra, eseményekre stb. vonatkozóan keletkeztek a nevek (vö. B. Gergely P.: MNyj. 14: 6).

A tanulók ragadványneveik keletkezésének okát indokolták, de előfordult néhány esetben, hogy nem tudtak magyarázatot adni. A felnőttek

ragadványneveinek keletkezését sem tudják minden esetben indokolni a községben, ugyanis nem emlékeznek a névadás okára (vö. Kálmán Béla: i. m. 166).

„A névkutatásban is elsődleges fontosságú a rendszerszerűség szem előtt tartása, a névállománynak, mint olyan rendszernek a felfogása, amelynek tagjai, az egyes névtípusok összefüggésben állnak egymással, változásaik kölcsönösen befolyásolják egymást " (B. Gergely Piroska: Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban. A Kolozsvári Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményei 1966. 2. szám 389. A továbbiakban: KTNyIK.).

A fentiek figyelembevételével, s a gyűjtött anyagom adta lehetőségek szerint rendszereztem a neveket. A tanulók ragadványneveinek rendszerezésére is már több kutató vállalkozott, de az egységes rendszerezésről még éppen úgy nem beszélhetünk, mint a felnőttek ragadványneveinek esetében sem (vö. Kálmán Béla i. m. 104).

A) Testi tulajdonságok a névadás indítékai:

a) Kicsi, alacsony növésű: *Tökmag, Cincula, Csöpi, Muslinca, Pesztonka, Tojás, Szuh Pista.*

b) Hajáról: *Sündisznó* (tüskés, bozontos a haja), *Göndör, Szöszi, Róka Rezső* (vörös, mint a róka).

c) Sovány: *Csonti, Csontos, Cincula.*

d) Kövér: *Dagi, Döme, Hájas, Gombóc, Pocó, Pókhasú, Szalonna.*

e) A fül alakjáról: *Egérfülű, Lapátfülű, Laska, Lespi.*

f) Magasságáról: *Hosszú, Colos, Gólyaláb.*

g) Fejének alakjáról: *Kutyesz* (kutyafejű), *Tojás, Hegyes.*

h) Orráról: *Papagáj, Turcsi, Pirosorrú.*

i) Fogáról: *Kapafog, Nyúlfogú.*

j) Szeméről: *Boa, Négyszemű* (szemüveges), *Dobzó* (nagyszemű).

k) Mozgásáról: *Tityi-tötyi, Csámpás.*

l) Lábáról: *Strucc* (hosszú lábú), *Zebra lábú* (csíkos harisnyát hordott) *Gólya* (hosszú lábú).

m) Bőrszínéről: *Füstös, Kormos, Lumumba, Néger, Brazil.*

n) Beszédhibás: *Pösze, Házsikenyér.*

o) Szeplőiről: *Rozsdás, Pöttyös.*

p) Szemöldökéről: *Boszorkány.* (Annak az embernek a szeme árt embernek, állatnak, akinek szemöldök szőrzete összeér. E hiedelem alapján keletkezett a név.)

B) Lelki tulajdonságok a névadás indítékai:

a) Eszre, tehetségre, vagy ennek hiányára utalnak: *Stikkes* (buta), *Süsü vasutas, Kuka.*

b) Valamihez különösképpen ért, vagy nem ért: *Szikra* (jó futó), *Szakértő, Mester, Csodacsatár* (jól tud futballozni)

c) Uralkodó jellemvonásáról: *Fülig Jimmi* (nevetős), *Nyafi, Kasszafúró* (lopós), *Sunyi, Pujka Kakas* (indulatos, hirtelen haragú), *Szélanyja Komisz, Tökfejű* (makacs), *Ringyó* (hízelgő), *Banya, Nyanyuska* (bátortalan), *Kofa, Csurimadár* (sokbeszédű).

d) Kedvelt cselekvéséről: *Zene Matyi* (szeret zenélni), *Csincsilla nyuszika* (Nyulakat tenyészt), *Füttyös, Gombóc* (szerette énekelni: „Kiugrott a gombóc

a fazékból"), *Miszter Szőr* (szerette nézni a tv-ben az Ivanhoet), *Irnok* (gyakran irnokoskodik), *Vaddisznó, Pulyka* (szeret verekedni), *Baka* (katonásdit szeret játszani), *Vakkancs* (kutyával szívesen játszik).

e) Kedves ételéről: *Lasponya, Langalló* (szereti a lángost), *Bukta, Mácsik, Tüdőtünde, Zsíros tojás, Kocsonya, Kolbász, Debreceni, Kekszes, Plutyka* (szereti a kelkáposztát),

f) Szavajárásáról: *Bubu, Sipirc, Koponya, Édes, Supró, Satöbbi, Mokkán.*

g) Valaki vagy valami különösképpen tetszik: *Révai (Princ), Bubu, Bibi, Lolo, Szörényi Levente, Garszia őrmester, Zorró, Bene, Géczi, Olivér, Vadölő, Miett.*

h) Milyen pályára készül: *Hekus* (rendőr akart lenni), *Papsegéd* (papnak készül).

C) Emlékezetes tettek alapján keletkezett nevek:

a) Egyszeri jellegzetes, emlékezetes tette miatt: *Balláb* (ezzel rúgta a 11-est), *Kisegér* (ezt a szerepet játszotta), *Tojás* (pallos tojásért akart fagylaltot venni), *Banya* (a jelmezbálon banyának öltözött), *Pálinkás* (őrsi gyűlésre pálinkát hozott, társait is megitatta), *Bagós,* (tízpercben dohányzott), *Szappanos* (április elsején beszappanozta a táblát).

b) Nyelvbotlás, helyesírási hiba a névadás indítéka: *Csuzma* (*csizma* helyett írta), *Kunya (kutya* helyett írta,) *Csildi (Ková-Csildi,* így választotta el nevét), *Conce, Gyetor, Lebegő, Fagy, Zöldhajú* (a kínaiak hajszínére mondta), *Barométer* (szerinte ezzel mérik a hőmérsékletet)

D) A család, rokonság, állatok, foglalkozások a névadás indítékai:

a) Szülőktől kapott nevek: *Rozi, Totó, Naca, Csuszka, Köpöc.*

b) Rokonságtól: *Nejnej, Linder.*

c) Állatokról: *Bodri, Csucsu Ágrágó Mariska, Burkus, Csöpi.*

d) Foglalkozásokról, melyeket a szülők munkája alapján kaptak: *Pék, Utas, Super* (apja traktorának típusai), *Mozis* (apja mozigépész), Hekus, *Méhecske, Fináncpalánta, Patikus, Koffein.*

E) Egyéb okok alapján keletkezett nevek:

a) A tanár kezd elnevezni valakit: *Kuci, Kromec.*

b) A tananyagban szereplő különös szóhasználat: *Ricinus* (a Lúdas Matyiból).

c) Falurészről: *Kánya* (a Kányavárról), *Árvizi Tóth* (patak mellett lakik a falu szélén).

A névadás indítékai szerint történő rendszerezésben, a lelki tulajdonságok alapján keletkezett nevek besorolásakor Bachát László (Nyr. 96: 18) csoportosítását követtem. Az egyes névtípusok mellett említett példák felsorolásakor nem törekedtem teljességre.

A testi tulajdonságok, mint a névadás indítékai leggyakoribbak tanulóinknál. Néhány testrész jellemző tulajdonságainak kifejezésére különféle szavakat használnak a tanulók, amelyek jelentése azonos vagy rokon. Rokon értelmű nevek ezek valójában. Nézzünk néhány szinoním sort az egyes tulajdonságok kifejezésére:

a) Kicsi, alacsony növésű tanulók nevei: *Bütyök, Cincula, Csöpi, Csöki, Csuri, Csitri, Csicskenye, Egér, Fácán, Füge, Kertitörpe, Kotradék, Mikiegér, Mütyürke, Nemecsek, Nyúltojás, Patkány, Pesztonka, Pici, Picinke, Picur, Pintyőke, Pötti, Pöttöm, Szuh Pista, Tojás, Tökmag, Tücsök.*

b) A kövér tanulók nevei: *Bendő, Csikasz* (fokozottabb bosszantást szolgálja), *Dagi, Dódi, Döllencs, Dagadt, Döme, Dömper, Dögi, Gombóc, Hájas, Kalács, Kozma* (bírkózóról), *Pocó, Pókhasú, Pufi, Mackó, Medvebocs, Szalonna.* Rokonértelmű névhasználat van akkor is, ha az eredeti névvel rokon jelentésű, de más hangulatú nevet találnak ki társuk számára: *Katona Zsuzsa — Baka,* Juhász Magda — *Bojtár.*

Az antonímia jelensége is megtalálható a névadásnál, amikor kölcsönös viszonyban levő, de ellentétes tartalmat kifejező nevek jönnek létre: *Kuruc* Terézia — *Labanc,* Farkas Márta — *Farkatlan.* Heteronim neveket is tartalmaz gyűjtött anyagom: Rozs László a *Búza, Rozs, Árpa, Ocsu;* Liszt Mária a *Dara, Korpa* neveket kapta társaitól. Az említett nevek köznévi értelemben, mint egyes gabonafajták beletartoznak egy közös főfogalomba, a gabona fogalmába.

4. A keletkezett neveket alaktanilag is rendszereztem. A rendszerezésem alapjául a becenevek alaktani felosztása szolgált, s ezt egészítettem ki néhány, a tanulóknál használatos móddal.

a) Első alaktani típusba soroltam a tőrövidüléssel vagy tőrövidítéssel keletkezett neveket. „A teljes név hangtestéből csak az első két szótag marad meg, és az így megrövidült tő szolgálja a megnevezést (Szabó T. Attila: KTNYIK. 1966. 2. sz. 279): *Gregur* (Greguricz Éva), *Szenti* (Szentirmai Ferenc), *Pala* (Palanaics Zsuzsa), *Bánhegy* (Bánhegyi Sándor), *Lakat* (Lakatos Katalin).

b) A második típust a tőcsonkítással keletkezett nevek alkotják. A fentebb tárgyalt tőrövidítéssel szemben tőcsonkításnak nevezem a névalakulásnak azt a módját, amelynek során a névtest néveleji szótagjában, illetőleg szótagjaiban csonkul meg (Szabó T. Attila i. m. 280). *Nekker* (Kaltanekker Erzsébet), *Hegyi, Gyi* (Bánhegyi Sándor).

c) A harmadik csoport: az ikerítéssel keletkezett nevek. Ezek „úgy keletkeztek, hogy magát az alapnevet a hangalak valamelyes megváltoztatásával megismételték, ikerítették" (Szabó T. Attila i. m. 280).

I. A családnév ikerítése úgy történik, hogy a teljes név, amely magánhangzóval kezdődik, egy hanggal bővül: *Bunger* (Unger Ferenc).

II. A névkezdő hang helyett másikat használnak, és ennek a hangnak jelentésváltoztató szerepe van: *Saller* (Szaller Mária), *Pince* (Vince János), *Fót* (Tóth Árpád), *Flaskó* (Blaskó Ferenc), *Dida* (Vida Sándor).

III. A következő nevekben az ikerítés és a szójáték együttesen eredményezi az új név keletkezést: *Cserga* (Varga József), *Csongor* (Pompor Vilma), *Pampula* (Matula Zsuzsa), *Burkulics* (Dobronics Mária).

d) A negyedik alaktani csoportba soroltam azokat a neveket, amelyek képzéssel keletkeztek, de oly módon, hogy az eredeti név rövidült vagy csonkult tövéhez képzők járultak (vö. Szabó T. Attila i. m. 281): *Kovi* (Kovács László), *Csari* (Csarankó József), *Buji* (Bujtor Béla), *Szigi* (Szigetvári József). Ezeknél a neveknél a rövidült névhez az *-i* kicsinyítő képző járult. — *Csonesz* (Csonkó Judit) *Beknyó* (Beke Zsuzsa), *Harcsa* (Harmat József), *Darinyó* (Darvas Gábor), *Petró* (Peticsvics Béla), *Latyak* (Lakatos Zsuzsa), *Köcög* (Kövágó Mária). Az utóbb felsorolt nevek esetében már a rövidült tőhöz különböző toldalékok járultak.

e) Az alábbi neveket a név elé járuló prefixum, mint jelentéstváltoztató toldalék hozta létre: Biró Csilla — *Csincsilla,* Bonyár Ida — (Idácska) — *Gidácska,*

f) A kontamináció mint a játszi szóalkotás egyik jellegzetes formája is előfordul a nevek között: Unger Ferenc — *Bungelló*. Korábban már említettem, hogy ez a tanuló a *Bunger* nevet kapta, s e mellé még az *Andzselló* név is odakerült, mivel zenét tanult. *Bunger* + *Andzselló* nevekből a *Bung* + *elló* összekapcsolásával jött létre a *Bungelló* név.

g) A hangrendi átcsapás eredményeként kapta a *Szamara* nevet Szemere Endre.

h) Külön kell szólnom azokról a nevekről, amelyek az eredeti név mindkét tagjának átalakításával keletkeztek. Alaktanilag nehéz lenne besorolni valamelyik típusba. Ezek a tanulók tréfálkozó kedve, szellemessége folytán jöttek létre. Az eredeti név különleges asszociációt okoz a tanulótársakban, s ez okozza az névkeletkezést: *Mesztelen Csiga* (Mesztegnyei Csaba), *Nyekkenő Nyöki* (Nyéki Tibor), *Szállasi Ferkó* (Szabó Ferenc), *Szilikózis Titó* (Szilvás Tibor).

A következő neveket a tanulók nevei asszociálták társaikban úgy, hogy híres, népszerű emberekről lettek elnevezve: *Vata* (Vati Attila), *Dugovics Titusz* (Dugmonics Márta), *Ludvig von Beethoven* (Ludvig Zsuzsa), *Pitkin* (Pintér István), *Templár* (Temesi Ferenc).

i) A vidéki iskolákban gyűjtött adatok között akadt két olyan tanuló, akiknél mondat szerepel ragadványnévként. Keletkezésükhöz történet fűződik. *Te vagy a hibás.* (Horváth Margit), *Papa a tető megeszi a kant.* (Horváth Tibor) („Elmentem a papával disznókat őrizni, akkor mondtam. A testvérem kezdte rám).

Hogy az említett példák mennyire életképesek, s maradnak meg tulajdonosaiknak, nem tudni, de bizonyíték lehet arra, hogy a tanulók között is előfordul a névadásnak ilyen formája is, nemcsak a felnőtteknél (vö. Nyr. 92: 211).

Guttmann Miklós

Antikvitás és modernség Babits prózastílusában

1. Joggal kérdezhetnők, hogy Herczeg Gyula (A nominális stílus a magyarban: Nyr. 80: 40–57), Károly Sándor (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: NytudÉrt. 16. sz.), J. Soltész Katalin (Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965.) megállapításai után lehet-e további következtetésekre jutni a Halálfiai alapvető stilisztikai jellegzetességének, a zárt mondatszerkezet fellazulásának újabb vizsgálata során. Úgy hiszem, aligha. E cikk szándéka is csupán a kiegészítés: az anakoluthia, azon belül is a felbomlott értelmezős szerkezet funkciójának néhány sajátos szempont alapján való elemzése, mely talán közelebb visz bennünket azokhoz az írói habitusból eredő indítékokhoz, melyek magát a szándékot inspirálhatták.

2. A Halálfiai az európai hagyományok összegezője: antik zártság, tömör rendezettség és analitikus, „regénytelenített, létezésközpontú regény".[1] A latin auktorokon nevelkedett Babits számára az értelmen átszűrt élmény rendet kívánt versben és prózában egyaránt; költői, arisztokratikus szigorától fegyelmezett prózastílusa mégis túllépett a korlátokon. Ez az ellentmondás elsősorban az említett stilisztikai sajátosságon alapszik. Elöljáróban lássuk ennek néhány fontosabb típusát. (Megjegyzem, hogy a csoportosítás alapja az értelmező által betöltött szerep, s nem a szófaji hovatartozás.)

a) „Cenci néni megjött és tipegett, *agg Szibilla,* egyforma közönnyel bölcsők s koporsók közt" (1: 19);[2] „Az utolsó kérdés a pincérhez szólt, aki jött már, *készséges szakértő,* a Laci drága literével" (1: 74).

Az első tagmondat alanyának értelmezője a másodikba kerülve megbontja annak egységét. *Cenci néni, az agg Szibilla megjött, és egyforma közönnyel tipegett bölcsők s koporsók közt* lenne a megszokott szórendi forma, de *tipegett* és *agg* (vagy *jött már* és *készséges)* mint egységes írói képzet a széttagolt elemeket *(Cenci, Szibilla,* illetve *pincér, szakértő)* is összeköti.

[1] A meghatározást Török Endre alkalmazza Dosztojevszkijjel kapcsolatban Orosz irodalom a XIX. században (Bp., 1970. 208) című könyvében. Az összefüggéshez l.: „— Óh, hisz egész mai életünkben van valami az orosz regények levegőjéből! S a magyar lélek különösen lázas és gyötrött, mint az orosz" — írja Babits a regényben egy helyütt.

[2] A citátumok forrása: Babits Mihály: Halálfiai. 1—2. kötet. Európa Könyvkiadó — Szépirodalmi Könyvkiadó. H. n. 1959.

b) „Óh Nelli, én neked adom őt, — mondta — nekem csak szenvedés már; én neked adom őt!... — s folytatta még, *érzelmes színésznő,* aki alig várta már vissza közönségét, de csak azért, hogy rögtön elfelejtse, a hellyel és idővel együtt, mert az igazi színész időtlenül is önmagának beszél" (1: 61).

Az értelmező gondolatot zár és indít: ...*s folytatta még* [*ő (Erzsi)*], *az érzelmes színésznő* lenne a mondatvég, noha fantáziánk tovább szövi a rákövetkezést, ám az író egy váratlan fordulattal magát az értelmezőt kezdi magyarázni.

Hasonló k a p c s o l ó funkciója alapján ide soroljuk azt a változatot is, melyben a fő- és mellékmondat közötti értelmező, az előbbi példától eltérően, nem osztja meg a tudattartalmat: „Közben Imruskára gondolt: *kis éhes,* aki az udvaron szaladgál" (1: 61).

c) Másutt az elszakadt értelmező a szerkezettelen elemen belül növeli annak közismert stilisztikai értékét (vö. Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1971. 288): „S ez volt Miska sorsa, amint — kabátot váltva, *jólnevelt férj* — készült Hintássékhoz, a késő feleségért; tudván csakugyan, hol kell őt keresni" (1: 39); „— Apa, ugye ez csárda? — kérdezte, *kicsi snob*" (1: 124).

A stílushatás efféle összegzését eredményezi, amikor a főnévi értelmezőhöz mint értelmezetthez melléknévi értelmező járul:

„A főtanácsos zordon viszonozta köszöntését; *javíthatatlan agglegény, magányos, szófukar,* ami elég, hogy különös és okos emberek tiszteljék őt Sóton" (1: 68).

d) Az értelmező és a jelzett főnév elszakításának módszerei közül igen gyakori a „szóban forgó mondat befejezése, lezárása" (vö. Herczeg Gyula i. m. 53): „De amint a szép asszonyt meglátta, fölugrott és fölkapta kabátját, *igazi úriember*" (1: 56); „Gyula magyarázott, kifogyhatatlanul, *szerelmes cicerone*" (1: 145).

3. Fenti példáinkban a nem várt értelmező a mondattal lezárt pillanatny lelki élmény egy újabb asszociációját — az értelmezett valamely lényeges minőségét — a „prózai közlés" fölé, az állandóság világába helyezi, miközben az erős kiemelő szerep hangulati és nyomatéktöbbletével, de azzal is, hogy esetenként szimmetrikusan tagolja a mondatot, ismét rendezi a gondolatot. Mindezt aláhúzza a tény, hogy bár az értelmező jellemzője a kongruencia, Babitsnál mégis mindig nominativusban áll: „Ám Gyula Gittát reklamálta, engesztelésül verset mondani; *egy kicsi fenomén*" (1: 36).

Idézett munkájában Herczeg Gyula hívja fel a figyelmet arra, hogyha „a lezárult mondat után következő értelmező nem az alanyra vonatkozik, hanem az előző mondat valamelyik határozójára", az értelmező akkor sem egyeztetett (i. m. 54): „Hősök kétfélék vannak mint angyalok: s Gyula fekete hőssé nőtt, *egy új Nopcsa-báró*" (1: 176).

A lírikus Babitsnál „az értelmezős szerkezet gyakori megjelenési formája a teljes metaforának. A kifejezendő tárgyat az értelmezett nevezi meg, a képet az értelmező" (vö. J. Soltész Katalin i. m. 228—9). A próza viszonylag lazább kötésmódja inkább lehetővé teszi értelmezett és értelmező, illetve a tárgy és az értelmezettel jelölt kép elszakadását, ami látszólag ellentmond a képalkotás logikájának, távoleső fogalmak kapcsolásának: „A lakoma hallgatag kezdődött, csak Gyula volt, mint mindig, elemében, lenn ülvén az asztal végénél Kováts Laci mellett, *vén sas,* biztatva a fiatal poétát" (1: 51).

De valóban így van-e? A szétfeszített szerkezetben, ahol a távolság a hiányzó nyelvtani kapcsolat, az értelmező, a lényeg tömör summázata, csak fokozza az asszociatív erőt.

4. Már most az a kérdés, a mondatszerkezet fellazítása során milyen úton-módon jutott el Babits a tömörítés e kifejező válfajához. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemelnek az alábbi mondatformák: „Oly színész ő, aki beleszól a komédiába, mint Mefisztó hajdan az Isten komédiájába: *örök gáncs szelleme* (1: 47—8); „Menekült oda, mint papnő a szentélybe: *gyámoltalan kis Iphigénia*" (1: 60).

Értelmező és értelmezett közé mindkét esetben hasonlító mellékmondat ékelődik, mintegy közvetítőül a végső megállapítás igazáért. Ugyanakkor gyakorta találkozunk Babitsnál a *mint* kötőszós állapothatározói értelmű mondatrésszel is, melynek az értelmezős szerkezethez való kérdéses viszonya ismeretes. „A mint kötőszós mondatrész — írja Károly Sándor (i. m. 37) — eredetileg állapothatározói mellékmondat, s még ma is átmenet mondat és mondatrész között": „Erzsi azonban, *mint komplikált tragika*, ki átérzi komor szerepét s titkon mégis örül a sikernek: nem kerülte bánatával az emberek szemeit" (1: 25).

Nem szorul különösebb igazolásra: a babitsi értelmező, amely elől „hiányoljuk a névelőt, illetőleg névelőtlensége miatt többnyire olyannak érezzük, mintha a *mint* maradt volna el mellőle, tehát állapothatározónak" (Károly Sándor i. m. 40), a *mint* kötőszós alakzatból s a hasonlító mellékmondatból kristályosodik, s hogy e források még alkalmibb szemléltetők, lazább, „pongyolább" variánsok.

5. Az eddigiek kissé bővebb szemléltetésére idézzük a mondatok további sorát:

„És Döme bácsi dörmögött, *minden gyerek közös keresztapja*" (1: 20); „Miska türelmetlen vonta a vállát, Erzsi távozott tüntetőleg, királynői gondokkal, *tragikus háziasszony*, Nelli megrezzent, mint a madár, ha a szél feléje csapja a kereplő hangját" (1: 41); „Laci azonban ugrott, *szolgálatkész apród*, kitárni az ajtót a fényes udvarra" (1: 42); „Döme azonban, *különb kor tanuja*, tétlen és dohogva üldögélt elsötétített zsalui mögött s ki-kijött folyton az udvarajtóba, akármilyen okból" (1: 45); „— szegény Ákos is előtte volt újra, *az örök kísértet, a tékozló fiú*, aki ballerinák után szaladt tőle Bécsbe" (1: 45); „Térdestül a deszkán, ép kicsapta a zsalut, *nevető kis kém és hálás publikum*, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény komédiájának" (1: 47); „Miska azonban negyedik volt: *bölcs, de erős férfi*, aligha kapható romantikus és perverz megbocsátásokra" (1: 56); „— Nelli szabad, nem rab, — szólt Miska komolyan, *örökudvarias az asszonyokkal szemben*" (1: 122); „Jolán is megnőtt már, *száműzött hercegnő*, aki nem akart férjhezmenni" (1: 205); „— Imrus azonban époszi magaslatra emelkedett, *egy ifjú Luther vagy Giordano Bruno*, könyvvel kezében, az Előítéletek csökönyös hatalmai ellen" (2: 129); „Gyula mosolygott az advocatus diaboli mosolyával: valaki, akit már a legvadabb gyanúk szárnya is ért; *nagy titkok embere*" (2: 152); „Noémi hagyta magát ápolni s vezetni, fölszíva könnyeit, *beteg kislány, s egyúttal elszánt, modern nő is*, Gittára gondolva, s az önző férfierkölcsre, amelyről Gitta annyit beszélt neki hajdan, mikor még jóba voltak, nagyon magas elvi szempontokból: mert nem tehet-e mindenki a saját testével, amit akar" (2: 210).

a) Az azonos (az értelmezettől távoli) helyzetben levő értelmező visszatérése egyfajta szabályos ismétlődés, mitikus ritmus, kétségtelenül lírai elem. „A lírai hangvétel elterjesztése a prózában főképp az epikai műfajok szubjektivizálódásával magyarázható" (vö. Zsilka Tibor: Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. Helikon. 1970. 351), s az értelmezős szerkezet szétesése mindenképpen az. Károly Sándor (i. m. 40) is rámutat, hogy a fent említett névelőtlen főnévi értelmezős szerkezet elsősorban a költészetet jellemzi. De az értelmező vajon nem a szóképek egyik genezise-e?

b) A költői kép esztétikai információját a szó, a szófűzés közvetíti, hiszen a dekódolás során minden esetben a jelentett „prózai" síkjáról közelítünk a költői szférához, s e fordított folyamatot egyrészt a nyelvi jel expresszivitása, másrészt a dologról alkotott szubjektív szemlélet nagymértékben motiválja. Így érthető a költői kép jelentéstani ambivalenciája, az, hogy benne néha olyan művészi tartalmat is fellelünk, mely több és kevesebb vagy más, mint a költői szándék. A kétirányú érvényesség a többértelműség számára a befogadó felől mindenképpen, az alkotó felől a kép funkciójától függően nyitott. Az esztétikumot továbbító nyelvi jel ezáltal alkotója és értelmezője között szimmetrikusan foglal helyet, jelentése a prioritásánál fogva bizonyos mértékig mindkettőtől elkülönül. A költői kép ezáltal önállósodik, s potenciálisan, alkotójától függetlenül, az új gondolati szintézis számos lehetőségét hordozza.

c) E felé a költői szintetikus nyelv felé mutat Babitsnál — az értelmező erős sűrítő, általánosító jellegével — a prózai kötöttség fellazulása. „...Sokszor esszészerűvé válik a regény, noha babitsi esszére kell gondolni, mely stílusában erősen lírai" — írja Kardos Pál a Halálfiairól (Babits Mihály. Bp., 1972. 366). És Babits nyilván tudatosan él a költőiséggel, mert nála éppen a líraiság jelenléte őrzi meg a kötöttségből adódó fegyelmet. Ez az ellentmondás a Halálfiai különleges stilisztikuma.

6. Külön dolgozatba kívánkozna annak a vizsgálata, hogy a regény haladtával a „tartás", a hagyományos világrend felbomlása milyen mértékben csökkenti a babitsi értelmezők, e modern epitheton ornansok jelenlétét.

Gáspári László

A magyarnak mint anyanyelvnek a tanítása — Amerikában

I. Nyelvkönyvek terve. A nyugati országokban élő magyarság nyelvi műveltségének ápolására az 1970-ben megrendezett Anyanyelvi Konferencia — amelyen a nyugat-európai és a tengerentúli országokban élő magyarság képviselői is részt vettek — fontosnak nyilvánította „olyan alsó fokú magyar olvasókönyvek, közép- és felső fokú nyelvkönyvek és egyéb oktatási segédeszközök (magnetofonszalagok, diafilmek stb.) összeállítását, amelyek messzemenően figyelembe veszik a külföldön élő magyarság sajátos kulturális körülményeit" (A magyar nyelvért és kultúráért. Tájékoztató, 1971. 186). Ugyancsak az Anyanyelvi Konferencia hozta létre a magyar nyelv barátai körének előkészítő bizottságát Lőrincze Lajos elnökletével.

A Magyar Nyelv Baráti Köre előkészítő bizottsága keretében 1971-ben két munkacsoport alakult meg abból a célból, hogy a külföldön élő magyar családok gyermekei számára magyar nyelvi tankönyvek szerkesztéséhez fogjon hozzá. A munka a megírandó tankönyvek tartalmi és módszertani elveinek a megfontolásával kezdődött. Úgy gondoltuk, hogy a tankönyveknek a következő követelményeknek kell eleget tenniük:

1. Legyenek alkalmasak a külföldön élő magyar gyermekek anyanyelvi tudatának és tudásának fenntartására és fejlesztésére; nyújtsanak tehát elegendő segítséget a magyar nyelvi készségek megerősítéséhez.

2. Jóformán „nyelvtan nélküli nyelvkönyvek" legyenek, hogy elsősorban maga a nyelvi anyag vonzása hasson a gyermekre.

3. Tartalmazzanak evégből olyan magyar szövegeket, amelyek megfelelnek a gyermekek életkorának, esztétikailag értékesek, lélektanilag vonzók, továbbá mentesek legyenek politikai és világnézeti célzatosságtól.

4. A szövegekkel legyenek kapcsolatban olyan feladatok, amelyek felkeltik a gyerekek kedvét a tanuláshoz, gondolkodásra, olvasásra serkentik őket.

5. Metodikai korszerűségüket támogassa külsejük és tipográfiájuk is, diaképsorozatokkal legyenek vonzók a szem számára is, de a fület is foglalkoztassák a tankönyvhöz melléklendő hangszalagok vagy lemezek.

6. Legyenek alkalmasak mind az iskolarendszerű foglalkoztatásra, mind otthoni-családi gyakorlásra. Bár tankönyveink gyermekek számára készülnek, számítanunk kell arra is, hogy a szülők is érdeklődnek gyermekük nyelvtanulása iránt, sőt esetleg maguk is együtt tanulnak gyermekükkel.

Ezeknek a szándékoknak a jegyében két szerkesztő bizottság Ginter Károly és Szende Aladár vezetésével hozzáfogott két korosztálynak szánt

tematika eltervezéséhez és mintafejezetek kidolgozásához. A két korosztály: a 8—12 évesek és a 16—20 évesek korosztálya.

Mindkét fokozatú tankönyvhöz előzményül csupán az írni-olvasni tudást, valamint a szellemi érettségnek ezekre az életkorokra jellemző fokát tételeztük föl, s tekintetbe vettük az akarati jellemzőket is (hogy ti. mennyire képesek kitartóan és célratörően tanulni).

Grammatikával nem akartuk terhelni a tanulókat, ezért tételes szabályokat még az idősebbek számára készült próbafejezetek sem tartalmaznak. Ezt a megoldást azért is választottuk, mert bizonyos fokú magyar nyelvtudást következetesen feltételeztünk, tehát számítottunk a meglevő anyanyelvi diszpozíciókra. Támaszkodtunk tehát a tanulók élő nyelvérzékére, bár tudtuk, hogy ez a nyelvérzék sokszor bizonytalan. De elegendő alapnak tartottuk ahhoz, hogy ne idegen nyelvként tanítsuk a magyart. Ezért szorítkoztunk egy kezdetleges szintű grammatikai tájékoztatásra: a kisebbeknél a szófaji kategóriák körvonalainak tudatosítására, tehát arra a minimális nyelvtani anyagra, amely az érettebb korban vállalt nyelvtanuláshoz okvetlenül szükséges, s amelyet egyébként is megismer a tanuló az idegen nyelvű iskolában. A 16—20 évesek számára készült fejezetek fel is használják ezt az ismeretet, de még mindig inkább implicit formában: egy-egy minta analógiás hatására számítva, gyakorlati eljárásokat sugallva a tanítónak, s közvetlen gyakorlási lehetőséget nyújtva a tanulónak. Ezen — a felső — fokon a magyar nyelvnek eszköz jellegű tanítása uralkodik, azaz az ifjú tanulókat a magyar nyelvben való gyakorlati előrehaladásban kívánja segíteni. Evégből előtérbe kerülnek a nyelvrendszerbeli problémák, ezekre épülnek a gyakorlatok és feladatok, mindenkor ügyelve az oppozíciós szemlélet instruktív hatására (egyes szám — többes szám, tárgyas — alanyi igeragozás, „honnan?"—„hová?", „mi?"— „milyen?" stb.), a mondatszerkesztés variálására transzformációs műveletekkel („az egész várost lehet látni" — „az egész város látható"). Ez utóbbi megoldásoknak nem az a céljuk, hogy a tanuló megtanulja a különféle változatokat (hiszen a beszédhez egyfajta kifejezésmód is elegendő); hanem utat kívántunk nyitni az irodalmi értékű szövegek különféle megoldásainak tudatos felfogására, értékelésére, majd élvezésére.

Mindenesetre ezen a fokon nagyobb a racionalizálás szándéka, mint a kisebbekén.

A kisebbek taneszközéül a munkafüzet-műfajt terveztük el, a nagyokéul megosztott eszközt: tankönyvet + munkafüzetet.

1972. tavaszára a mintafejezetek elkészültek. Közös címük: „Tanuljunk magyarul!". A kisebbek számára munkafüzet készült „Magyar szavak világa" címmel 30 nagy alakú lapon, az idősebbek számára tankönyv és munkafüzet „Hogy mondjuk helyesen?" címmel 79 lapon. A mutatványokat útmutatóval is elláttuk egyrészt azért, hogy tájékoztassuk a nevelőket a szerzők szándékairól és a tankönyvek használatának általunk célravezetőnek tartott módjairól (tartalmazzák a feladatok megoldását is), másrészt megkérjük őket véleményük és — használat közben felgyűlt — tapasztalataik közlésére, jól tudván azt, hogy ezek nélkül nem tudjuk folytatni munkánkat. Ezzel a biztatással kívántuk kifejezésre juttatni azt a már kezdetben megfogant elhatározásunkat, hogy a tankönyvek szerkesztésére külföldi kollégáink segítségét is meg kell nyernünk. (Később említendő tapasztalataink ebben a szándékunkban alaposan megerősítettek.)

II. Tanulmányúton. Ilyen előzmények után 1972. áprilisában és májusában hármunknak — Ginter Károlynak, Maróti Gyulának és Szende Aladárnak — módunk volt az Egyesült Államokban és Kanadában helyszíni megfigyelések megtételére és tapasztalatok gyűjtésére. Ezúton is hálás köszönetet mondunk mindazoknak, akik támogatták küldetésünk sikeres teljesítését tájékozódásunk előkészítésében, megszervezésében és lebonyolításában. Barátaink áldozatos együttműködése nélkül feladatunkat aligha tudtuk volna teljesíteni. A kényszerűen rövidre szabott idő — négy hét — csak sűrített és sokszor fárasztó programmal volt kiaknázható.

Egy hónap alatt sokféle és sokfelől származó információkat kaptunk — igen széles társadalmi bázisról. Megbeszélést folytattunk iskolafenntartó testülettel, iskolaszervezőkkel, iskolavezetőkkel, katolikus és protestáns lelkészekkel, ifjúsági egyesületek — többek között cserkészcsapatok — vezetőivel, értelmiségiekkel, dolgozó szülőkkel, óvónőkkel, tanítókkal, tanárokkal, egyetemi tanárokkal, politizáló és nem politizáló állampolgárokkal, családokkal, a magyar művelődés amerikai gondozóival (sőt — mondhatjuk: apostolaival): könyvtárossal, költővel, íróval, karvezetővel, népi együttesek vezetőivel, „öregdiákokkal", fiatalokkal, felnőtt és gyermek tanulókkal. Mivel pedig — házigazdáink páratlan vendégszeretetéből — az amerikai települések, etnikumok, szárazföld és tenger, a politikai, társadalmi, gazdasági élet, egyetemek, hangversenytermek, a filmművészet, a tévé, a korszerű amerikai iskolai törekvések világába is betekintést nyerhettünk, olyan kiterjedt információs bázisról ítélhettük meg kísérletező próbálkozásunkat, amilyenre előre nem számíthattunk, de amely nélkül nyilvánvalóan nem folytathatjuk eredményesen megkezdett munkánkat.

Sajnos egyetlen dolognak nem lehettünk tanúi: tankönyvi mintafejezeteink használatát sehol sem figyelhettük meg. Ott voltak azonban az illetékesek kezében, tanulmányozták őket nagy gonddal és előlegezett szeretettel, de alapos kritikával is, amit elsősorban nekünk szerkesztőknek és szerzőknek kell megköszönnünk, mert a bírálat — gondos aprólékossága és néha szigorúsága ellenére — jószándékú és segítő erejű volt. Lapozgatták, tanulmányozták, megvitatták velünk tankönyvmintáinkat és útmutatóinkat tanítók, Dél-Amerikát és Ausztráliát ismerő fiatalok és idősek, egyháziak és világiak, nevelők, szakemberek és laikusok.

Ilyen módon lehettünk részesei annak a szinte az egész világot átfogó társadalmi „közegnek", amely — bármilyen távoli és bonyolult tényezőként is — de fontos alakítója munkánk folytatásának. A kint élő magyar gyermek ugyanis olyan technikai és társadalmi hatásrendszerben él és fejlődik, amely általános emberi szempontból is sajátos feltételeket szab pedagógiai megfontolásaink számára, és sajátos követelményeket állít döntéseink elé akkor, amikor a magyar nyelv tanulásának sikerességén fáradozunk.

III. Tapasztalatok és következtetések. Melyek tehát azok a lényeges meghatározó körülmények, amelyek között a külföldi gyermekek — főleg az amerikaiak — élnek, s amelyek elsősorban veendők tekintetbe nyelvpedagógiai terveink kialakításában?

1. Azt tapasztaltuk, hogy az a magyarság, amely eddig nagyobb települési tömbökben élt, most — nem is olyan lassan — széttelepülőben van. Egy-egy régebbi „magyar utcán" járva láthattuk magyar üzletek megürülését.

Clevelandban a „Bokály" (Buckeye), Torontóban a Spadina, New Brunswickban (vagy ahogyan ott mondják: New Brunswickon) a Sommerset street egybefüggő településű magyarsága ritkulóban van annak az általánosan ismert tendenciának a következtében, amely a városközpontokból a „szuburbiába" irányítja a lakosokat, hogy ott függetlenebbül, de ugyanakkor elszigeteltebben éljen saját házában. Amikor egy Clevelandi iskola udvarán láttuk azokat a gépkocsikat, amelyek tetemes távolságról szállították be este a magyar gyerekeket, hogy egy-két órai foglalkozáson részt vehessenek, megértettük, hogy milyen áldozatot hoz a szülő a család magyarságának megőrzéséért. Modern szórványalakulásnak a tanúi lehettünk, s tisztelettel gondoltunk azokra a lelkes papokra vagy szülőkre, akik a környékükön élő egy-két magyar család gyerekeinek magyarra tanítását vállalják, önként és lelkesen. Nem lehetetlen tehát, hogy a nagyobb iskolai gyermekközösségek szórványközösségekké alakulnak át.

A településformák alakulása azt a követelményt támasztja programunkkal szemben, hogy diaszporikus állapotnak is megfelelő segédleteket szerkeszszünk: vegyük tekintetbe a magántanulás — a családi vagy a kiscsoportos tanulás — szükségleteit is.

2. Különösen az 56-ban vagy a még később ben távozottak itthon hagyták családjukat, s odakint sokan közülük új családot alapítottak. Házastársul magyar vagy idegen feleséget, illetőleg férjet kaptak. Megilletődve láttuk, hogy egy bécsi származású, magyarul nem tudó fiatal anya kisgyermekét magyar óvodába kísérte. Más családokban természetesen az egyensúly a másik nyelv felé billen. Mivel azonban tetemes lehet a vegyes nyelvű családok száma, munkánkban tekintetbe kell vennünk ezeknek a családoknak az igényeit is. Hiszen ezek a gyerekek nem is a kétnyelvűség, hanem a három nyelvűség állapotában élnek. Nem lehet közömbös számunkra, hogy a magyar szó ezekben a családokban tovább él-e vagy nem.

De nem is elsősorban a két- és három nyelvűség problémája miatt érintem a családi struktúra kérdését, hanem a gyermek sajátos társadalmi állapota miatt. A fiatal magyar családok gyermekei ugyanis csupán édesanyjukat és apjukat ismerik, felmenő és oldalági rokonságuk legtöbbször itt él, Magyarországon. Az ilyen értelemben „rokontalan" gyermek más társadalmi élményrend részese, mint az az angolszász osztálytársa, aki nagyszülők, nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek szerteágazó, népes családjának körében él. Hallottuk, hogy milyen nagy élményt jelent egy-egy amerikai gyermek számára, ha itthon megismeri a szűk családon kívüli rokonsági kört. Tudatának nem lebecsülendő elemévé válik az itthoni társadalmi mikroháttér megismerése, mintegy azonos rangúnak érezheti magát bármelyik gyermekkel odakint is.

Tankönyveink olvasmányanyagában ezért kell, hogy megfelelő súllyal szerepeljenek az itthoni családi életet bemutató szövegek, képek. A család „kitágulása" egyben kitágítja a gyermek érdeklődési körét a még nagyobb közösségek és ezeknek élete felé is. Tudjuk, hogy milyen gazdagító élményekben van részük azoknak a gyerekeknek, akik először érkeznek édesapjuk vagy édesanyjuk szülőfalujába, először lépnek be abba a házba, ahol szüleik nevelkedtek. Amilyen mértékben ezáltal kitágul a világképük, olyan mértékben gyarapszanak emberi kapcsolatokban, a hazai föld ismeretében. S ha nagyobbak, akkor a szülőhely személyes ismerete városismeretté, sőt országismeretté is bővülhet.

Ezért szükséges tehát tankönyveink szerkesztésében arra is gondolnunk, hogy h i t e l e s képet adjunk a magyar földről, tájairól, városairól, falvairól, valamint az ezeken, illetőleg ezekben munkálkodó emberekről. Tanúi voltunk egyik iskolában annak, hogy a tanítónő képről ismertette meg a gyerekeket a nárcisszal. Hazalátogatva már ismerősként gyönyörködhetnek ebben a virágban. Itthon viszont elmondhatják, hogy tavasszal milyen gyönyörű Amerikában a pompásan virító magnóliafa... Mi láttuk.

3. Mélyül a magyar gyermek történeti tudata is azzal, ha nemcsak állóképet kap a magyarországi emberekről és mai életünkről, hanem annak a népnek a történelméről is megtud valamit, amely évezredekre visszamenőleg ismeri múltját, történetét. Ott, ahol mi jártunk, nincsenek ódon várromok és két-három évszázadnál régebbi műemlékek. Az amerikai történelem nem tart számon több évszázada történt eseményeket és régi korokban élt nagyszerű hősöket. Ilyeneket a magyar gyermek a magyar nép történelméből ismerhet meg. Társadalmi öntudatosodása történelmi tudatosulással párosulhat, ha megtud valamit a honfoglalás előzményeiről és lefolyásáról, a szent istváni államalapításról, a középkori Magyarország európai tekintélyéről, a tatár és török harcokról, szabadságmozgalmainkról stb. Megkapó élményben van része annak a gyermeknek, aki pl. az esztergomi várromokon először látja saját szemével a nemzetvédelem hajdani színhelyét. Amit nem tapasztalhat meg minden külföldi gyermek személyesen, azt még megismerheti tankönyvének képeiről, a tankönyvhöz mellékelt diapozitívról.

Tankönyveink tehát tekintélyes mértékben járulhatnak hozzá a kint élő magyar gyermekek nemzeti büszkeségének meggyökeresztetéséhez azáltal, hogy – életkorhoz mért feldolgozásban és műfajokban – tájékoztatást kapnak a magyar nép múltjáról is. Kezdetben mondák és legendák idézhetik fel régi magyarok tetteit; de még előbb akár olyan mondókák is, amelyekben régmúlt események emléke csapódott le – mint amilyen például a „Gólya, gólya, gilice" kezdetű. Később történeti énekek, irodalmi és képzőművészeti alkotások, majd tudományos írások szólhatnak a tanulókhoz népünk változatos történetéről.

4. A vázoltakból is kitetszik, hogy minden magyar gyermek voltaképpen kettős kultúra közegében él odakint – ha ugyan a családban végképp el nem halványultak az anyaországhoz fűző kapcsolatok emlékei. Hadd utaljak azonban itt arra, hogy ebben a tekintetben is milyen érdekes jelenségek tanúi lehettünk. Meglepett bennünket, hogy miképpen éledt fel a Magyarország, a magyarság iránti érdeklődés azoknak a szülőknek a gyermekeiben, akik a honi kapcsolatokat megtagadták, s nem vállalják a közeledést mai társadalmi rendünkhöz. Váratlanul tör fel sok, immár a harmadik generációhoz tartozó fiatalban az ismerkedés őszinte vágya Magyarországgal és a magyarsággal, kultúránkkal. A kinti kultúráról sok ismerete, talán kiteljesedett képe is van a fiataloknak. A magyar kultúráról töredékes képük van ugyan, de ezt a kultúrát – ha elmosódó vonásokban is – sok esetben magukban hordozzák – a családon keresztül, bármilyen legyen is a család mentalitása. Halványuló emlékek, addig csak nyomokban ható diszpozíciók elevenednek meg ilyenkor a fiatalokban. Személyes múltjukban nincsen semmi, ami távol tartaná őket tőlünk és világunktól, érthető tehát, hogy a közeledésnek nem látják és nem érzik akadályát. Ilyenformán két kultúra tudatos vállalóivá nőnek fel, nőhetnek fel. A kettős kultúra egyrészt kétnyelvűséggel jár együtt, másrészt érté-

kesen kiszélesedhet több művelődési területre is: irodalomra, zenére, képzőművészetre, táncra stb.

A magyar gyermekek nyelvi nevelésének — többek között — tehát az is egyik feladata, hogy nyelvi erősítést nyújtson azoknak a törekvéseknek a táplálására, amelyek az új haza műveltségének elsajátításával együtt — vagy amellett — megőrzik az óhazáét is. Tankönyveinknek, taneszközeinknek egy gazdag érzelmi-logikai skála jegyében nemcsak többrétű ismereteket kell közölniük a magyar művelődésről, hanem sajátos magatartás- és szokásrendszer kialakítását is sugalmazhatják, s így élesztheti a magyar származású gyermekekben és fiatalokban a tiszteletet az egyetemes magyar kultúra iránt, s vágyat egyre mélyebb megismerésére.

5. Útunk során az amerikai társadalomnak sok érdekes vonását figyelhettük meg. Ez a társadalom napról napra hozza létre a technikai újdonságokat, a jelentősebbnél jelentősebb tudományos találmányokat. Az a gyermek, aki ilyen közegben él, ösztönösen csodálatot érez a nagy teljesítmények iránt. A nagy emberek igézetében egy magyar gyermek is ösztönösen fordul szüleihez azzal a kérdéssel, hogy vannak-e olyan nagy magyarok, mint amilyen nagy amerikaiakról az iskolában hall.

Nem közömbös tehát egy amerikai gyermek számára az, hogy tudomást szerez-e nagy magyarok életéről és tetteiről, magyar tudósok és művészek világraszóló sikereiről éppúgy, mint a magyar sportolók eredményeiről. Természetesen időtálló és történelmi jelentőségű tettekről kívánatos tájékoztatni a magyarul tanulókat azért, hogy ne tartsák alább való népnek a magyart a többinél, hanem gyarapodjék tudatuk olyan emberek cselekedeteinek megismerésével is, akikre méltán lehetünk büszkék. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy van miből válogatnunk nemcsak történelmünk és művelődéstörténetünk századaiból, hanem a „magyarok a világban" témaköréből is.

6. Az amerikai iskolákról csak töredékes ismereteink vannak, mindössze két általános iskolában jártunk. De amit ezekben láttunk, s amivel informátoraink a látottakat interpretálták, elegendő alapul szolgálhatott ahhoz, hogy megítéljük a mai pedagógiai törekvések tendenciáit. Ezek szerint igen nagy mértékben támaszkodik az iskolai gyakorlat a tanulók aktivitására. Valóban: annak a tevékenységnek van igazán nevelő értéke, amit a tanuló szívesen vállal, amibe bele tud mélyedni, ami iránt érdeklődik, képességet érez, amiben eredményt érhet el. Az a hallatlanul gazdag felszereltség, amely a tanulót és a tanárt támogatja munkájában, az érdeklődés felkeltésére sokféle indítékkal szolgál. A tankönyvek és egyéb segédletek felkínálkozó tálalása teszi vonzóvá a legkülönfélébb ismeretterületeket, ezekben azután a gyermek kedve és hajlama szerint tájékozódhat. Minket a tájékozódásnak a szabadsága, a gyerekek érdeklődésének kiszolgálása nemcsak azért gondolkoztatott el, mert még nincsen annyi lehetőségünk a fakultativitás nagyobb mértékű megvalósulására, hanem mert a gyermekek pszichológiai beállítódása is más, mint a magyar iskolák tanulóié.

Ezért okozott csalódást bennünk az — a sok tekintetben régibb hazai gyakorlatra emlékeztető — tanítási mód, amely nem tudja lekötni az angol iskolában ehhez a szabadabb bánásmódhoz szokott tanulókat. Sok mechanikus eljárás (pl: „Számolj százig!") silányítja a tanítást, s a tanár még a legjobb esetekben is „vezette" a tanulókat ahelyett, hogy feladatok kijelölésével

önálló gondolkodásra serkentette volna őket. Inkább tehát egy autokratikus oktatási mód volt jellemző arra, amit láttunk, ez pedig a korszerű külföldi törekvésekkel szemben az elavult iskolát őrzi meg olyan környezetben, amely egyre kevésbé tűri el — már csak lélektani szempontból is — a rossz értelemben vett hagyományos nevelői magatartást.

Igaz, nem igen van mód szakképzett nevelők szolgálatainak igénybevételére. Láttunk ilyeneket is, akik tiszteletre méltó hozzáértéssel és nagy becsvággyal gondozzák növendékeiket, s akik sokat tanulnak a modern pedagógiai törekvésektől. De még ezek is elég távol vannak annak a speciális képzettségnek a birtoklásától, amely egyrészt metodikai elveiket, másrészt gyakorlatukat felemelhetné a kívánatos szintre. Ma még inkább érzik a problémákat, fel is tárják őket (— mi is szerencsés részesei lehettünk több szakmai beszélgetésnek —), megoldásukra törekszenek is, de nem azzal az eredménnyel, amely kívánatos volna, s amely már ma is elérhető lehetne.

Sok-sok kívánság hangzott el megbeszéléseinken, s teljesen indokoltan. Nincsenek olyan tankönyveik, amelyek a kinti adottságok figyelembevételével keletkeztek volna. Még az is elég kényszerű megoldás, hogy ábécés tankönyveinket használják. Nagyobb nehézségek merülnek fel azonban a későbbi évfolyamokon, amikor azokat az antológiákat, szemelvénygyűjteményeket használják, amelyek már csak terjedelmüknél fogva sem lehetnek alkalmasak tankönyvként való használatra, nem lehetnek azonban alkalmasak tartalmuknál fogva, pontosabban: tartalmi sokféleségüknél, szövegeik felfoghatóságának különböző szintjeinél fogva. Az odakint megjelenő gyűjtemények ráadásul néha esztétikai értékben is nagyon vegyes szövegeket tartalmaznak.

Nehézséget okoz a gyerekek egyenetlen magyar nyelvi alaptudása. Láttunk ugyan Clevelandban olyan tanulócsoportot is, amely nagyjából megfelel egy hasonló korú magyar iskolai csoportnak (osztálynak), s amellyel szinte ugyanolyan módon lehet foglalkozni, mint az itthoni gyermekekkel. Több olyan csoportot láttunk azonban, amelyeknek a tagjai mind életkorban, mind nyelvtudásban szinte szélsőséges különbségeket mutattak, s a tanítónő nagy erőfeszítéseket tett, hogy minden gyermeket foglalkoztasson: ötéves kicsit és tizenötéves nagyot, bátort és bátortalant, ügyeset és ügyetlenebbet, magyarul alig értőt és jól beszélőt. Jellemzésül hadd mondjam el azt is, hogy aki folyékonyan beszél magyarul, legtöbbször az is a családi körben használatos nyelven fejezi ki magát. Egy kislány hozzáfogván egy történet elbeszéléséhez, minduntalan ezzel a formulával lendített egyet-egyet a mesén: „oszt akkó, ... oszt akkó" — jeléül annak, hogy csak olyan nyelvi kultúra birtokában van, amely nem éri el a köznyelvi szintet. A tanítónőnek mégis örülnie kellett, hogy a kislány megszólalt és folyamatosan beszélt. A családi háttér tehát meghatározó jelentőségű a nyelvtanulásban.

7. Felmerült a tanítók elszigeteltségének a problémája is. Nem elsősorban arra gondolunk, hogy sokszor mekkora harcot kell megvívniuk azért, hogy ellenálló környezetben egyáltalán fenntarthassák a magyar tanfolyamokat, hanem arra, hogy nincsen olyan értelemben vett testületi élet, mint amilyen az állami iskolákban van. Kevés módjuk van tehát a nevelőknek tapasztalatcserére, egymás meglátogatására, tervek közös kialakítására. S ha a személyes érintkezés lehetősége megvan is, nincsen mellettük speciális képzettségű és nagy tapasztalatú metodikus, aki támogatná a kezdőket, vinné a hasznos tapasztalatokat a szomszédba, ellátná a tanítókat szakirodalommal, tájékoz-

tatná őket az újabb törekvésekről (a hazaiakról is), itt-ott esetleg kísérletbe fogna a helyi körülményekhez igazodó metódus kialakításának szándékával, összhangba hozná az idegen nyelvű iskola életével és oktatásával a magyar nyelv oktatását stb. Egyszóval: hiányzik mind a tanítóképzés, mind a továbbképzés lehetősége, pedig nagyot lendítene a tanítás színvonalán a szervezett szaktanácsadás. A magunk részéről a tankönyvi próbafejezetekhez készített útmutatóval kívántunk valamelyest a tanítók támogatását szolgálni, ami — előzmények nélkül, kezdetnek — talán fontos, hiszen eddig ilyen sem volt. De egy általánosan magasabb színvonalú nyelvoktatásnak egy szervezettebb szakirányítás volna igazi feltétele.

A problémának a megoldására több javaslat tehető:

a) „Vándortanítókat" — helyesebben „vándortanácsadókat" — küldünk ki azokba az országokba, amelyekben fellendülőben van a magyar nyelv tanítása. Ezek képzett metodikusok lennének, akik vállalnák specializálódásukat a vázolt sajátos irányban. Feladatuk a magyar iskolák felkeresése, a magyart tanítók közvetlen kapcsolaton alapuló támogatása, gondoskodás a pedagógiai és metodikai műveltség terjesztéséről. *b)* Olyan lektorok kiküldése felsőoktatási intézményekhez, akik a magyar nyelvet az intézmény keretében maguk is tanítanák, feladatuk volna azonban egy-egy állam területén folyó magyartanítás áttekintése, az iskolák, illetőleg tanfolyamok számon tartása, a nevelőknek tanácsokkal való ellátása, tapasztalatcsere megszervezése, (esetleg tanfolyamszerű előadásokon), gondoskodás a nevelők szakirodalmi tájékoztatásáról, mintegy tehát a magyartanítás regionális központjainak a kialakítása. *c)* Célszerű volna Magyarországra hívni a magyartanítással foglalkozó nevelőket, s továbbképzésükről pl. nyári egyetemen vagy ehhez hasonló szervezésű tanfolyamokon gondoskodni. Itt esetleg bemutatókon vehetnének részt, megismerkedhetnének anyanyelvoktatásunk és egyéb tárgyak (ének, földrajz, történelem stb.) oktatásának problémáival, korszerűsítési törekvéseinkkel, s vinnék magukkal friss értesüléseiket és tapasztalataikat.

Ezeknek az elgondolásoknak az a közös vonásuk, hogy személyes részvételt, illetőleg érintkezést tételeznek fel. Meggyőződtünk arról, hogy a közvetlen kapcsolaton alapuló tanácsadást vagy éppen irányítást más megoldás nem pótolhatja. Tapasztalataink szerint nem pótolja a tankönyv kísérője, az útmutató sem. Több helyen megfigyeltük, hogy útmutatóink tartalmát — kellő szintű képzettség híján — nehezen fogták föl, intencióinkat különbözőképpen értelmezték. Azt pedig hazai tapasztalataink alapján állíthatjuk, hogy a leggondosabb tájékoztatással együtt útnak bocsátott taneszköz előre nem látható okokból — az inadekvát kezelés miatt — sikertelen maradhat.

Az a minimum, amit egy útmutató egyértelmű interpretálásához szükségesnek tartunk: a pedagógia és a didaktika szaknyelvének valamelyes ismerete. Ezt pedig nem tehetjük föl minden tanítóról — hiszen igen sokan nem is tanítók, hanem csak tanítást vállalók.

8. Az idegen kultúra tárgyi és szellemi elemeinek elsajátítására a kint élő gyermeknek számos alkalma van. Az információk tömegéből okvetlenül átszűrődik az agyán annyi ismeret, amennyit érettségének foka megenged. A szebbnél szebb könyvek (amelyek a mesétől a szaklexikonig minden elképzelhető műfajban rendelkezésére állnak), a hanglemez és hangszalag, a rádió, főként pedig az egész délelőttöt betöltő iskolatelevíziós műsor (amelynek igen vonzó adásait magunk is értékelhettük) minden normális képességű gyermeket

megtanítanak olvasni, helyesen beszélni, logikusan gondolkodni, bizonyos szépségeket felfogni, erkölcsi értékelését megalapozni stb. Magam is megfigyelhettem egy három éves kisgyermeket, aki hasmánt feküdve végigélvezte a Sesame street egész délelőtti műsorát, s így idők folyamán akkor is megtanult volna angolul, ha más angol nyelvű benyomás nem érte volna. Ugyanitt láttam azonban azt is, hogy a gyermek a szülők kérdéseire a látottakat magyarul is képes volt reprodukálni, mert a család otthon csak magyarul beszél. Ugyanez a kisgyerek apja ölében ülve kinyitotta a mi gyermekkönyvünket, amely Petőfi „Arany Lacinak" című versét — képekkel illusztrálva — tartalmazza, s anélkül hogy magyarul olvasni tudott volna, ujját a szövegre téve, elkezdte magyarul reprodukálni a szöveget — némi apai segítséggel.

De hány ilyen család van, amely ilyen intenzíven gondozza gyermekének magyar nyelvi készségeit? Márpedig értékes kétnyelvűség csak ilyen intenzív gondozással válhat a kétkultúrájúság szerves építőelemévé. S ha ezt nem vállalja a család, vállalnia kell az intézményes oktatásnak — ha erre egyébként megvan a szülők igénye. (Vö. Makkai Ádám: A szerves kétnyelvűség. Vigilia 1972. 538—41.)

Újabb követelmény tehát tankönyveinkkel szemben: legyenek alkalmasak az intenzív nyelvoktatásra is, ezzel lehetőséget adva arra, hogy a megbillenő egyensúly némileg helyreálljon a spontánul elsajátított — később pedig a rendszeres iskolai munkában megerősödő — idegen nyelv és kultúra, valamint a korlátozott volumenű, bár tervszerű magyartanítás között.

IV. Javaslatok. Felmerülhet a kérdés: a vázolt elvek megvalósulásának vagy legalábbis szolgálatának megvannak-e azok a társadalmi feltételei, amelyeknek a megléte nélkül csak légvárakat lehet építeni.

Bizonyos, hogy sem ma, sem holnap nem lehetnek meg a magyartanítás számára teljes mértékben ezek a feltételek. Vannak azonban olyan jelek az amerikai társadalom mai életében, amelyek némi reményt kelthetnek bennünk a magyartanítás megerősödését illetően. Az etnikumok általános felemelkedésének a tendenciája látszik olyan alapvető társadalmi mozgásnak, amely egy szélesebb alapú és hosszabb távlatú tervezést megenged, sőt esetleg meg is kíván. Bizonyára nem véletlen, hogy az USA-ban állítólag először jelent meg olyan cikk, amely pártolólag szólt az idegen anyanyelvű gyermekek dolgában. Az Education Saturday Review című lap 1972. évi április 29-i száma közölt egy tekintélyes írást ezzel a címmel: „The Compelling Case for Bilingual Education" (54 8). (Megközelítő fordításban: „A kétnyelvű nevelés jelentősége".) Teljes lapon gúnyrajz: egy puffadt képű, szemforgató, összekulcsolt kezű alak; alatta ez olvasható: „English only spoken here" (itt csak angolul beszélnek). Mint megtudtuk, az amerikai törvények újabban lehetőséget adnak az etnikumok számára iskolák létesítésére. Ha valóban szabad út nyílik a kétnyelvűség megvalósulása felé, akkor bátrabban bízhatunk abban, hogy a mi nyelvünk is jelentősebb szerepet tölthet be a várható társadalmi alakulásban. Megkaphatja ugyanis azt az életteret, amelyben teljesítheti funkcióját, amelyet az élő nyelv általában teljesít: társadalomépítő jelentőségűvé válik.

Mivel pedig etnikus hátterű alakulásról lehet szó, a nyelvnek is együtt kell emelkednie az etnikum emelkedésével. A nyelvoktatás tehát etnikus alapúvá válhat, sőt kell hogy váljék, ami azt jelenti, hogy a magyar nyelvvel együtt a magyar műveltséget is tanítanunk kell, s fordítva: a magyar művelő-

dés elsajátítására alkalmas különféle és változatos tevékenységi formákkal együtt a magyar nyelvet is tanítjuk, műveljük.

Milyen konkrét megállapításokat és további javaslatokat tehetünk a fejtegetett sokrétű helyzet megismerése, tapasztalataink és megfontolásaink alapján?

Véleményünk szerint ajánlatos szétválasztani a magyar anyanyelvűek magyaroktatásának ügyét az idegen anyanyelvűek magyartanulásának ügyétől — társadalmi, pedagógiai és módszertani okokból. Másképpen funkcionál egy nyelv mint anyanyelv, ismét másképpen mint idegen nyelv. A magyar származású, magyarul bármilyen szinten beszélő családok felnőttjei és gyermekei számára nyelvünk nem csupán a tárgyilagos közlés eszköze, hanem sokárnyalatú rendszer az emberi kapcsolatok mindenfajta változatának kifejezésére: általa szólalhat meg a gyengédség és az utasítás, lapos közhely és eredeti gondolat, üdvözlés érkezéskor és búcsú távozáskor, örvendetes hír éppúgy, mint szomorú, nyájasság és ridegség, ábránd, sőt álom, valóságot közvetítő üzenet éppúgy, mint egy egész nagyszerű nemzeti költészet — egyszóval a teljes etnikai érzés- és gondolatkincs. Az idegen nyelvet az ember más céllal, elsősorban az egyszerű közlés elsajátítása vagy a közlés megértése végett tanulja; mélyebben elsajátítani sok időbe és nagy fáradságba kerül. Más egy nyelvet kívülről nézni, hallani és megközelíteni, mint belülről továbbépíteni meglevő diszpozíciók alapján, bizonyos fokú kompetencia birtokában. Számosan tanulnak Amerikában magyarul a legkülönfélébb okokból, számukra a magyar nyelv azonban legtöbbször csak eszközt jelent, s ez megszabja az elsajátítás mértékét is. Idegen anyanyelvűek számára más metódussal közelíthető meg a magyar nyelv, különösen gyermekkorban. Tehát másfajta segédeszköz — tankönyv — készítendő számukra, mint a magyar anyanyelvűek számára.

A magyar anyanyelvűséget alapul véve is igen sokrétű képet mutató helyzettel állunk szemben. A család, az iskola, a szórványhelyzet, az egy csoportot alkotó gyermekek különböző életkora és különböző értelmi s nyelvi fejlettsége, az idegen nyelv elsajátításának — exisztenciális — kényszere, a gyermek játékigénye, egész lélektani struktúrájának változatossága és változékonysága, érdeklődésének spontánsága, társulási lehetőségeinek különfélesége, a körülötte zajló élet gazdag változatossága, a családi elszigeteltség és mégis nyitottság ellentmondásának ténye, a kettős kultúrájúság stb. mind meghatározói további munkánknak. Ha optimális lehetőségeink lennének az igények sokféleségének kielégítésére, akkor pontosan azokat az eszközöket lehetne alkalmazni, mint amelyek az amerikai gyermekek rendelkezésére állnak, azaz sokféle könyvet, kisebb-nagyobb terjedelmű szótárakat, vonzó kis szakkönyvecskéket, ismeretterjesztő képeskönyveket, játékos- és daloskönyveket, rajzolásra alkalmas vázlatokat, ifjúsági irodalmat, nép- és műköltészetet stb. stb. Effélék azonban csak Magyarországon jelennek meg kellő bőségben, s ezek sem mind egyformán értékesek és hasznosak. A könyvterjesztésnek lehetne a feladata ilyen könyvek kínálása. Magyar nyelvű tévéadásokat és rádióműsorokat azonban nyilvánvalóan nem várhatunk.

Mivel azonban a legkedvezőbb „terítés" is csak egy spontán — főképpen családi — igény kielégítését szolgálná, a mi feladatunk az, hogy egy intézményes, tervszerű, céltudatos és intenzív anyanyelvi neveléshez — képzéshez — adjunk segítséget. Ezért iskolarendszerű — tehát csoportos — oktatásra

alkalmas könyveket, „tankönyveket" óhajtunk szerkeszteni olyan megoldásban, hogy otthoni tanulásra is alkalmasak legyenek.

Erre az elhatározásra késztet bennünket az is, hogy csak egy tankönyvsorozat adhat keretet mindazoknak a szempontoknak a szervezett megvalósítására, amelyeket vázoltunk, tehát a következőkére:

a) A tankönyvek tartalma (tematikája) terjedjen ki a magyar nép történelmére, a magyar föld természeti viszonyaira, népünk életére, anyagi és szellemi kincseire: irodalmára (népköltészetére és műköltészetére), dalaira, játékaira stb.

b) Nyelvi anyaguk rendeződjék el a szövegmegérthetőség fokozatossága szerint, életkorokhoz igazodó feldolgozásban. Valamennyi tankönyv az imént említett tematikát tartalmazza, de fokozatos szintű feldolgozásban. (Például a magyar történelmi eseményeket kezdetben mondák, később szépirodalmi feldolgozások, azután pedig esetleg tudományos jellegű szövegek közvetítsék.) A tematikával azonban nem lehet mindig párhuzamban a nyelvi-nyelvtani anyag, mivel fejlettebb tanulók túl vannak a mesekorszakon, viszont a magyar nyelvben esetleg kevésbé jártasak, mint egy hatéves gyermek. Magát a nyelvtanítást tehát minden fokú tankönyvvel újra és újra „elölről kell kezdeni".

c) A magyar nyelvtanítást a kontrasztív nyelvtudományi eredmények felhasználásával kell megszervezni. Ebben éppen az angol- magyar összevető nyelvtudományi vizsgálatok lehetnek segítségünkre. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy nem elsősorban grammatikát akarunk tanítani, hanem nyelvet, ezért a grammatikai szabályrendszert mint a beszédtevékenységet működtető és irányító generatív elvet ajánlatos bevonni, s ennek explicitségét a fokozatosság gondos szem előtt tartásával növelni. Alsóbb korosztályok számára csak implicit — azaz háttérben működő — szintjén, gyakorlati formák alkalmazásával ajánlatos „tanítani".

d) Mint taneszközök mind metodikájukban, mind kivitelükben a komplexitás követelményeit valósítsák meg, tartalmuknak megfelelően. Ne csak szövegeket és azokhoz kapcsolódó feladatokat tartalmazzanak, hanem a tanulók egész személyiségét foglalkoztassák dalokkal, játékokkal, bábjátékokkal — mintegy mozgáskultúránk elemeivel is támogatva a szellemi kultúra elemeivel gazdagodó gyermekeket. Vizuális észlelésekre éppúgy alkalmasak legyenek, mint auditív benyomások keltésére, tehát kivitelükben legyenek sokszínűek, tipográfiailag levegősek, legyenek felszerelve lemezzel vagy hangszalaggal, diával, filmmel. Nemcsak ezzel a technikai szereltséggel, hanem a tanulás irányításával is a tanulók öntevékenységére építünk: olyan feladatokat szerkesztünk, amelyek nem nehezek, mégis érdekesek, gondolkodtatók. Nem tévedtünk, amikor mintafejezeteink anyagát a kisebbek számára munkafüzetben, a nagyobbak számára tankönyvben és munkafüzetben dolgoztuk föl. A feladatrendszernek alkalmasnak kell lennie az intenzív tanulásra — vonzó formában, lélektanilag megalapozott motiváltsággal.

e) Tekintettel kell lennünk a tanítóra is, munkájában támogatnunk kell írott útmutatókkal, majd kézikönyvekkel, amelyeket a tankönyvekhez mellékelünk.

f) A tankönyvek és munkafüzetek szolgálják szerves egymásra épüléssel pedagógiai és metodikai elveinket. Nem bizonyult helytelennek, hogy mintafejezeteink a 8—10, illetőleg a 16—20 éves korosztályokat célozták meg. Egyrészt azonban meg kell tervezni ezek előzményét (tehát a legkisebbeknek való könyveket), s ki kell töltenünk azt a hézagot, amely a két célba vett

korosztály között támadt. A kisebbeknek Frittmann Lászlóné állított össze rövidesen megjelenő tankönyvet, a 13—15 éveseknek való tankönyv kiadásának tervével Tankönyvkiadónk foglalkozik.

g) Újból hangoztatni kell, hogy a kifejtett elgondolás csak külföldi szerkesztők (lektorok) közreműködésével valósítható meg. A kinti életet, a gyermekek nyelvi problémáit ugyanis csak ők ismerik alaposan. Bizonyára meggyorsítaná a tankönyvek megjelenését, ha nemcsak a szerkesztésben, hanem a kiadásban is megtalálnánk az együttműködés célszerű módját.

Szende Aladár

Leíró nyelvtanunk és a magyar mint idegen nyelv oktatásának két kérdése

1. A leíró nyelvtan és az oktatás szolgálatában álló grammatika közti különbségeket az érzékeli a legjobban, aki a nyelvet tanítja. A magyar iskolákban ez a tanítás az addig ösztönösen használt nyelvi rendszer tudatosítását, helyes, sőt magasabb szinten szép, művészi használatát célozza. Ha azonban idegeneket vezetünk be a magyar nyelvbe, nincs mit rendszereznünk: a beszédet, a szavakat és a nyelvi rendszert egyszerre sajátítja el a tanuló. Minthogy a modern nyelvoktatás erősen beszédközpontú, a tanítás nem követheti a leíró nyelvtan fejezeteit, hanem mintegy keresztmetszetet ad belőlük. Az új nézőpontból tekintve megváltozik a nyelvi jelenségek bemutatásának a sorrendje, maguknak a jelenségeknek a „fontossága": az, ami a magyarul tudóknak készült leíró nyelvtanban kisebb jelentőségű megjegyzés, fontos kérdéssé válhat az oktatásban, mert esetleg sok más törvényszerűség megértésének a kulcsa lehet. Nemegyszer olyan kérdéssel is találkozik az oktató, amelyet a leíró nyelvtan nem vesz figyelembe, vagy csak elszórt példák, utalások formájában tárgyal.

A továbbiakban a főnévi igenévvel és a részeshatározóval kapcsolatos néhány kérdést szeretnénk vizsgálni. Ezek a kérdések éppenúgy, mint bármely egyéb nyelvi jelenség, a tanuló anyanyelve szerint nehezek vagy könnyebbek, érthetők vagy hosszabb magyarázatot kívánnak. A tapasztalatok a franciák magyarra való oktatásából erednek, így természetszerűen a francia—magyar összevetésen alapulnak.

2. A főnévi igenév már a leckék szószedetében problémát okoz: az idegen nyelvi infinitivusszal a magyar ige alanyi ragozású, kijelentő módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakja áll szemben. A magyar ige infinitivusát itt, a szószedetben nem találja meg a tanuló. Sok kérdés megelőzhető annak a megjegyzésével, hogy a magyarban a megadott igealak sokkal jellemzőbb az igére, mint a főnévi igenév: megmutatja az ige legfontosabb tövét, jelzi az ikes igéket. A magyar főnévi igenév egyébként is távolabb áll a ragozott igei formáktól, mint pl. az újlatin nyelvek infinitivusi alakjai: sokkal ritkábban is helyettesít igés mellékmondatokat, mint ezek. A latinban viszont éppen az infinitivus szerint sorolják az igéket ragozási csoportokba, így ismerheti fel valaki azt a ragozási mintát, amely szerint az egyes igealakok megszerkeszthetők.

A magyar főnévi igenév összetett igealakokban az állítmány része (jövő idő), de önállóan lehet a mondatnak alanya, tárgya, illetve határozója. Az összetett alak vizsgálata az alaktanba tartozik.

a) Alanyként az infinitivus a *kell, lehet, szabad, illik, sikerül* stb. állítmányú és a névszói állítmányú mondatokban található meg *(Gyalogolni jó)*. Az igenévvel jelölt cselekvés végrehajtójának a személyét majdnem mindig mutatja személyrag *(mennem kell)* vagy részeshatározó *(mindnyájunknak el kell menni)*. A személyrag megléte biztos irányadó abban a tekintetben, hogy a főnévi igenév valóban alany; tárgyi funkcióban ugyanis sohasem veheti fel ezt a végződést, határozóiban is olyan ritkán, hogy hallatára az anyanyelvi beszélő felüti a fejét, a mondatot szokatlannak, furcsának érzi (MMNyR. 1: 548: „Segítek a csomagot vinned".).

b) A főnévi igenév tárgyként főleg az akarást, óhajtást és néhány érzékelést jelentő ige mellett áll *(olvasni akar, futni szeretne, hallom énekelni* stb.). Az *akar, szeret, tud* és még néhány igét azonban el kell határolnunk az igék legnagyobb részétől, használatuk ugyanis nem teljesen azonos ezekével. A használati azonosság fennáll akkor, ha a ragozott ige alanya és a felsorolt példákban infinitivusszal jelölt cselekvések végrehajtója különböző személy, ilyenkor a mellékmondat használata kötelező: *Akarom, hogy olvasson, Tudom, hogy keresett,* illetve *Gondolom, hogy elmegy, Remélem, hogy megérkezik.* Eltérő a mondatszerkesztés akkor, ha a ragozott ige alanya végzi az infinitivusszal kifejezett cselekvést is: az *akar, szeret, tud, kíván, kezd* mellett kötelező a főnévi igenév használata, a többi ige mellett nem állhat meg az infinitivus. A felsorolt igék infinitivusos szerkezetének viselkedése nagyon hasonlít az összetett jövő idő alakjaihoz. Nemcsak az infinitivus szempontjából, hanem a mondatszerkesztés más oldalát tekintve (az igekötő elváló volta, a tárgyas ragozás használata) is párhuzamot lehet vonni a két szerkezet között, pl. *Fel fog hívni engem — Fel akar hívni engem; Be fogja mutatni őt — Be akarja mutatni őt.* A *fog* és az *akar* ige hasonló viselkedésére éppen a szórend kapcsán utal a MMNyR. is (2: 485). Az időviszonyokat tekintve is van közöttük összehasonlítási lehetőség, hiszen mindegyik azt jelzi, hogy a főcselekvés, amelyet a főnévi igenév fejez ki, n e m a jelenben folyik. Aki *fog dolgozni,* az pillanatnyilag éppúgy nem dolgozik, mint az, aki *akar dolgozni.* Hozzátehetjük: aki *tud dolgozni,* az az esetek többségében nem a kijelentéssel egy időben tevékenykedik, és a *kezd dolgozni* is éppen csak a határon van. Természetes, hogy mindegyik „összetett igealak" más-más kapcsolatot jelent az alany és a végzendő tevékenység között, ez azonban nem változtat a kifejezésbeli megfelelés tényén. Az említett magyar verbumok segédige jellegét jól szemlélteti a *tud* ige: azonos személy esetén *(el tud menni)* az elmenetel lehetőségét, az alany elmenetelre való képességét jelzi, személykülönbséggel pedig *(tudom, hogy elmegy)* teljes értékű „főige", amelynek az alanya és az elmenetel képessége között semmi kapcsolat nincs.

Az említett igék mellett a főnévi igenév használata megfelel a francia mondatszerkesztésnek: *Menni akarok — Je veux partir, Szeretne olvasni — Il voudrait lire, Tud zongorázni — Il sait jouer du piano.* Az infinitivusi tárgy használatának a lehetősége más igékkel is hasonló szerkezetek alkotására készteti a tanulót, erősíti az anyanyelvi interferenciát. Ilyen mondatok jönnek létre: **Gondolom elmenni a barátaimhoz, *Remélem meglátogatni a szüleimet* a helyes *Gondolom, hogy elmegyek a barátaimhoz* és *Remélem, hogy meglátogat-(hat)om a szüleimet* helyett. Az anyanyelv parancsa lép itt közbe, amely az

alany azonossága esetén előírja az infinitivus használatát a ragozott igés mellékmondat helyett. Természetes nyelvi ökonómia ez olyan nyelvekben, amelyekben a ragozott igealak mellett kötelező a személyes névmás használata, és a névmás a mondatot elnehezítené, s esztétikailag is hátrányos volna. A magyarban viszont nincs szóismétlés, még a személyragok is különbözők lehetnek *(Gondolom, hogy elmegyek)*, tehát a főnévi igeneves alárendelés szerepe, jelentősége kisebb. (A *lát* és a *hall* igék mellett előfordul: *Látom atyámat jönni, Hallottam őt énekelni.* Ezekben a mondatokban viszont nemigen valósulhat meg a ragozott ige és az infinitivusi cselekvés alanyának az azonossága, mivel az infinitivusszal kifejezett cselekvés alanya a ragozott ige tárgya. Az azonosság csak visszaható névmási tárggyal jöhet létre: *Látja (saját)magát a tükör előtt állni, Hallja magát a rádióban beszélni;* az ilyesféle mondatok azonban — főleg a *hall* igével kapcsolatos — nyelvi lehetőségeink határán vannak.)

Érdekes egyébként, hogy a **Gondolom menni* típusú hibák főleg az átlagosnál jobban értő és beszélő hallgatók mondatszerkesztésében fordultak elő. Arra lehet ebből következtetni, hogy az anyanyelvi beidegződések néha háttérben maradnak a nyelvtanulásnak azon a fokán, amikor még a mondatszerkesztés a figyelem teljes összpontosítását igényli. Ha viszont a tanuló bizonyos jártasságot szerezve a tartalomra ügyel, újból előtérbe kerül az anyanyelvi hatás, s elég sokáig megmaradó, nehezen kiküszöbölhető hibának válik forrásává.

c) Határozóként a főnévi igenév a mondat célhatározója *(Megyek aludni)*, tekintethatározója *(Hallani hallom)*, állandó határozója *(Mi sürget mondanom nem hallott dolgokat?)*, tehát a ragozott igei állítmány bővítménye, s csak igen ritkán kap személyragot. Hasonló használat található a francia nyelvben is, sőt ott még teljesebb a sor, az infinitivus minden határozó helyén megállhat. Problematikusabb az az eset, amikor az infinitivus névszóhoz kapcsolódik, ún. complément déterminatif. Érdemes volna közelebbről megvizsgálni, hogy az így kialakuló francia szerkezetek magyar megfelelői adnak-e valamilyen rendszert. (Pl. *machine à écrire — írógép, machine à laver — mosógép;* de már *crème à raser — borotvakrém* stb.)

3. A másik vizsgálandó terület a *-nak, -nek* dativusrag használata. Komoly és sokáig tartó nehézséget okoz a *kell, lehet, szabad, sikerül* stb. mellett álló, a cselekvés végrehajtóját jelző részeshatározó *(neki kell elmennie)*. Főleg az **én sikerülök vizsgázni* szerkesztés marad meg sokáig, talán azért, mert az anyanyelvi interferencián kívül (a francia *réussir* teljes ragozású ige) a magyar *kerül, ül* stb. igék teljes ragozása is a tanulók fülébe cseng. Tapasztalat szerint az *il lui faut partir, il me vient une idée*-féle szerkezetek segítenek a jelenség megértetésében.

a) A birtokviszonyban szereplő *-nak, -nek* ragot most nem vesszük figyelembe. Azzal sem szükséges itt foglalkozni, hogy a magyar ragnak elöljáró felel meg, hiszen ezt a kérdést a tanítás kezdeti szakaszában bemutatott helyhatározóragok stb. kapcsán már megismerték a magyarul tanulók. Érdemes viszont a magunk számára összegyűjteni a rag különféle funkcióit. Így felsorolható a dativusi szerep:

pénzt ad a fiának — il donne de l'argent à son fils,

a helyhatározói:

a kikötőnek tart — il se dirige vers le port,

a célhatározói:

a földet előkészítik a vetésnek (vetésre) — on prépare la terre pour les semailles,

az állapothatározói:

bolondnak tartják (őt) — on le prend pour un fou,

az eredményhatározói:

tanárnak alkalmazták (őt) — il a été employé comme professeur,

az állandó határozói szerep:

nem hisznek ennek az embernek — on ne croit pas à cet homme.

b) A főnévi igenév melletti dativusrag adódik az igés mondatból: *a fiának adni vmit — donner qch a son fils, a kikötőnek tartani — se diriger vers le port, a vetésnek (vetésre) előkészíteni — préparer pour les semailles, bolondnak tartani — prendre pour un fou, tanárnak alkalmazni — employer comme professeur, ennek az embernek hinni — croire à cet homme.* A ragnak azonban nem mindig ugyanaz az idegen nyelvi forma felel meg.

c) Van a magyarban két ige, amelynek a főnévi igeneve mellett ragos és ragtalan alak váltakozik aszerint, hogy a főnévi igenév milyen funkciót tölt be a mondatban: megmarad, ha az infinitivus alany, elmarad, ha tárgy:

nehéz komolynak lenni/maradni — il est difficile d'être sérieux/de rester sérieux,

nem akar beteg lenni/maradni — il ne veut pas être malade/rester malade.

Végül mindkét lehetőséget megengedi a főnévi igenév határozói szerepe:

Péter igyekszik kedves lenni/maradni,

Péter igyekszik kedvesnek lenni/maradni —

Pierre tâche d'être gentil/de rester gentil.

4. Nagyon fontos, hogy a nyelvi jelenségeket fokozatosan, a hallgatók teherbírásának figyelembevételével adagoljuk; ha mindent egyszerre akarnánk eléjük adni, kedvüket szegnénk. Az ismeretek koncentrikus bővítésével biztosítjuk a nyelvi formák változatosságát, azt, hogy a megfelelő, a gondolatot jól kifejező mondatokat megtalálják hallgatóink, s hogy az ismeretek gyarapítása ne legyen egyoldalú, pl. csak a főnévi igenévre kiterjedő. A koncentrikus bővítés minél több pontján célszerű keresni a hasonlóságokat vagy éppen a különbségeket, hogy hallgatóink rendelkezzenek bizonyos anyanyelvi támpontokkal. Az idegen környezetben úgysem tudjuk biztosítani a tanítás és a gondolkodás teljes magyar nyelvűségét; helyesebb tehát, ha a fogódzókat mi adjuk, tudatosan megszabadulva attól a tévhittől, hogy a tanuló „nulláról indul". Lehet, hogy az első magyar szót a tanárától hallja, de előzőleg diákunk elsajátított már egy vagy több nyelvi rendszert, s ezt a tényt nem tekinthetjük nem létezőnek. Az anyanyelvre való hivatkozás valami „captatio benevolentiae"-féle is, amelynek a vonzását a nyelvtanításban okvetlenül fel kell használnunk.

Ginter Károly

Mutatvány a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárából

1970-ben (Nyr. 94: 334—44) közzétettem a FNESz. tervezetét és ötven próbaszócikkét. Azóta megírtam mintegy 2600 szócikket, a teljes szótárnak jó harmadát. Ebből a 2600 elkészült szócikkből mutatok be ötvenet.

Ada 'Tisza melletti helység a Bácskában' [1702: Iványi: BácsBodr. 4: 3]. A szb.-hv *Àda* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. szb.-hv. *àda* '(folyóban vagy tóban levő) sziget; N. árterület; folyó menti föld' < oszm. *ada* 'sziget'. (Iványi: BácsBodr. 1: 2; Schütz: GeogrSkr. 80; Popović: GSkr. 491; Györffy: 1: 225 *Kisad* a.; Skok: EtRj. 1: 8.)

Ararát [1559: Szék: Krón. 5]. Az 'ókori Örményország' értelmű héb. *Ărărăṭ*-ból. Etimológiailag azonos az asszír *Urarṭu*-val [magyar adatként l. 1893: PallasLex. 2: 231 *Assziria* a.], amely egy rabszolgatartó államot jelölt a mai Örményország területén. Ararát hegyét az oszmánok *Ağrıdağı*-nak (tkp. 'szirtes, meredek hegy'), az örmények pedig *Masis*-nak (tkp. 'a nagy') hívják. (Egli[2] 48; Hübschmann: AarmOn. 278; Brockhaus[16] 12: 21 *Urartu* a.; DizEncIt. 12: 538 *Urarţu* a.; Sturmfels—Bischof[3] 20; Słuszkiewicz: Onomastica 12: 354; Nikonov: KrTopSl. 30; Staszewski: SłowGeogr.[3] 40; Jung: RIO. 23: 201.)

Balatonaliga [1907: Hnt. 64, de l. 1797: *Aliga* 'egy Balaton menti vendégfogadó': VeszprHtLex. 127 is]. Az *Aliga* csárdanév, amely később átvonódott a környéken épült településre, talán a Biharpüspöki határából ismert *Aligáll csárda* [1834: MNy. 46: 183, de l. 1808: *Aligál, Alligáll* 'egy praedium': Lipszky: Rep. 1:6 is] tréfás nevével (vö. *Becsali, Kutyakaparó* stb.) tartozik össze úgy, hogy az esetragos *Aligá(ll)t, Aligá(ll)ba*-féle alakokból *Aliga* alapalakot következtettek ki. Kevésbé valószínű az a feltevés, hogy *Aliga* forrása a szb.-hv. *Àlaga* 'Ali aga'.

Belgrád [1559: Szék: Krón. 168v]. A szb.-hv. R. *Bělъgradъ*-ból. L. még mai szb.-hv. *Beògrad*. Tkp. jelentése 'fehér vár'. A név arra utalhat, hogy a belgrádi vár fehér kövekből épült, élesen különbözve a Száva túloldalán levő Zimony egykori földvárától. — A m. R. *Nándorfehérvár* [1388: Fejér: CD. 10/1: 415, de l. 1336: *Castrum Nandoralbense:* MNy. 13: 234 is] minden bizonnyal 'Bolgárfehérvár' értelmű. A *nándor* népnévben a dunai bolgárok *onoγundur* nevének egyik változata rejtőzhet. Ez utóbbi az *onoγur* (l. *Hungária* a.) képzett alakja. — Az ókorban a mai Belgrád helyén a latinul *Singidunum*-nak hívott helység állott. *Singidunum* kelta eredetű, s 'kör alakú vár'-nak értelmezhető. (Egli[2] 97; Melich: MNy. 3: 170, 5: 165, 367, Száz. 50: 160; Eckhart: MNy. 5: 311; Šišić: Száz. 49: 615; Baróti: MNy. 13: 233; Pais: MAn. 107; Németh: HonfKial. 59; Kniezsa: RS. 11: 7; Györffy: MElHonf. 7, 52, 210, MÁllEr. 64, 131, SomLevÉvk. 1: 18; Frančić: SlSS. 1: 106; Pavlović: NNK. 8: 375, OJ. 1: 41; Staszewski: SłowGeogr.[3] 61; Losique: Onoma 14: 109; Skok: EtRj. 1: 152.) — Vö. **Székesfehérvár.**

Bizánc l. *Istanbul* a.

Bukarest [1655: MonOkm. 24: 495]. Forrása a rom. *Bucureşti*. Vokalizmusára a ném. *Bukarest* volt hatással. Az 1459 óta adatolható rom. *Bucureşti* tkp. jelentése 'Bucur nemzetsége, Bucurék'. A *Bucur* szn.-hez vö. albán *búkur* 'szép, gyönyörű'. (Egli[2] 152; Iordan: TopRom. 164; Constantinescu: DOR. 219; Staszewski: SłowGeogr.[3] 81; DicţTur. 77.)

Caricin l. *Volgográd* a.

Dorpat l. *Tartu* a.

Egyiptom [1416 u./1466: MünchK. 171. Az e. lat. *Egiptus* tárgyesetéből: *Egiptum*-ból hazai latin kiejtéssel. A lat. *Aegyptus* < gör. *Αἴγυπτος* Memphis városnak az új birodalom korában (i. e. 16—11. sz.) használatos egyiptomi nevére — *ḥ.t-kꜣ-ptḥ* (tkp. 'Ptah [isten] szellemének háza') — megy vissza. — Egyiptomot arabul *Miṣr*-nek hívják. Ebből származik a m. R. *mizer* 'egyiptomi'. — A *kopt* [1816: Hübner: Lex. 1: 36 *Aegyptus* a.] népnév az 'egyiptomiak' jelentésű gör. *Αἰγύπτιοι*-ból keletkezett. (Egli² 10; EtSz. 1: 1499; Partridge: Or. 177; IntDictBible. 2: 39; Staszewski: SłowGeogr.³ 127; Šmilauer: ZMK. 11: 107; TESz. 2: 937 *mizer* **a.**)

Európa [1559: Szék: Krón. 20v]. A lat. *Europa* < gör. *Εὐρώπη* átvétele. A görög név előbb a 'félsziget'-tel és a 'sziget'-tel szembeállított 'szárazföld'-et jelölte, majd — ellentétben Kisázsiával és Líbiával — a ma is így hívott földrészt. Etimológiája nincs tisztázva. Egy feltevés szerint sémi eredetű, s tkp. értelme 'napnyugati föld'; vö. akkád *erēb šamši* 'napnyugta', héb. *'érebh* 'napnyugta, est'. (Egli² 300; EtSz. 2: 99; Deroy: RIO. 11: 1; Frisk: GrEtWb. 1: 593; Stewart: Names 9: 79; Nikonov: KrTopSl. 133; Klein: EtDictEngl. 1: 550; Staszewski: SłowGeogr.³ 134; Georgacas: Names 17: 45.)

Fok l. *Siófok* a.

Galya-tető [1900: Thirring: BpKörny. 369, de l. 1275: ad montem *Gala:* ÁÚO. 12: 157 is]. A 'hegynek legfelső, viszonylag lapos része' jelentésű *tető*-vel megtoldott *Galya* valószínűleg egy szlk. R. **Gol'a* hn. (< *szlk. R. **gol'a* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő', l. mai szlk. *hol'a* 'ua.') átvétele. A Galya-tetőn száz holdnyi rét terül el, s alig van rajta fa. — Nem meggyőző az a feltevés, amely szerint a szlk. R. **gol'a* köznévként honosodott meg a magyarban, s *Galya*(-tető) magyar névadás eredménye. A köznévi m. *galya* 'hegyi tisztás; erdőtlen, kopár hegy' (Erdey—Hubay—Vigyázó: Bükk 44) nincs megbízhatóan igazolva. (EtSz. 2: 940 *2. Galya* a.; Stanislav: SlovJuh. 2: 181.)

Gangesz [1604: MA. *Gangéticus* a.]. A lat. *Ganges* < gör. *Γάγγης* átvétele. Ez utóbbi a minden bizonnyal preindoeurópai ősiségű ói. *Gáṅgā*-ból származik. Végső soron talán a *Mekong* folyónév *-kong* elemével, esetleg a szantali *gāḍa* 'folyó' köznévvel tartozik össze. (Egli² 341 *Ganga* a.; Słuszkiewicz: Onomastica 3: 205; Mayrhofer: EtWbAltind. 1: 313 *Gáṅgā* a.)

Hámori-tó [1897: a *hámori tó:* PallasLex. 15: 886 *Taj* a.]. A tavat Fassola Frigyes (18. sz. vége — 19. sz. eleje), a környékbeli vasolvasztó és vasverő üzemek igazgatója hozta létre 1810—1813 között úgy, hogy Hámor fölött egy völgyzáró gáttal mesterségesen felduzzasztatta a Garadna vizét. — A korábban használt *Taj(-tó)* [1884: *Taj:* MagyLex. 15: 268] névben a szlk. N. *tajch* 'gáttal felduzzasztott víz; gát; (kis) tó, halastó' < ném. *Teich* '(kis) tó' rejlik. (Erdey—Vigyázó: Lillafüred 3, 6; Bükk útikalauz 39.)

Házsongárd 'temetőjéről híres városrész Kolozsvárt' [1503: *Hasongarth:* Szabó T. A.: VálTan. 1: 397]. Német eredetűnek látszik, de a részletek vitatottak. Talán egy ném. **Haselgarten* 'mogyorókert' vagy **Hasengarten* 'nyúlkert' erdélyi szász változatából származik. A szóvégek megfeleléséhez vö. TESz. 1: 339 *bongor* a. (Lumtzer—Melich: DOLw. 132; Szabó T. A.: VálTan. 1: 397.)

Hiroshima [1895: PallasLex. 9: 239]. Japán eredetű, s tkp. jelentése 'széles sziget'. Vö. japán *hiroi* 'széles' és *shima* 'sziget'. (Staszewski: SłowGeogr.³ 171; Nelson: JapEnglDict. 362, 97.)

Hódmezővásárhely [1601: VásTan. 99, de l. 1231: *Houd:* Györffy 1: 858, 1266: *Wisarahel:* Györffy 1: 859, 1385: *Hodwasarhel:* Györffy 1: 859 is]. A 14. sz.-ban kialakult Hódvásárhely két Árpád-kori falunak, Hódnak és Vásárhelynek az összeolvadásából keletkezett. A *Hód* hn. a legvalószínűbb feltevés szerint a *hód* állatnévvel azonos. A vidék egykori tavai közül a *Hód-tava* [1282: circa lacum *Hood* (= Hód-tava körül):

Györffy 1: 858] volt a legnevezetesebb. Erre emlékeztet a *Hód-tava* határrész a várostól délnyugatra, továbbá a *Hód-tavi-csatorna*. A *Vásárhely* hn. arra utal, hogy a településnek vásártartási joga volt. A *Hódvásárhely*-be később betoldott *mező* névelem a helység mezővárosi jellegét domborította ki. (Pesty: MoHn. 133; Csokán: Nyr. 32: 510; ÚjMagyLex. 3: 292; Györffy 1: 858; TESz. 2: 127 *hód* a.; Sziget: VásTan. 92.) — Vö. **Kézdivásárhely, Kisvásárhely, Marosvásárhely, Somlyóvásárhely.**

Hollywood [1927: RévaiLex. 20: 387]. Az 1886 óta adatolt ang. *Hollywood* átvétele. Ha a nevet a helyi természeti viszonyok alapján alkották meg, akkor tkp. olyan cserjést, erdőt *(wood)* jelöl, amelyben a Photinia arbutifolia *(California holly)* tenyészik. Lehet azonban, hogy Arkansas, Georgia, Maryland és Észak-Carolina *Hollywood* (tkp. 'magyalerdő') helynevének valamelyikét „telepítették át" Californiába. (Gudde: California 151; Stewart[3] 350; AmPlN. 208.)

Hungária [1757: Bertalanffi: Vil. 691]. A k. lat. *Hungaria* átvétele. E névalak francia- és olaszországi írók műveiben már a 10. és 11. sz.-ban megtalálható, de eredeti magyarországi oklevélben először csak 1137-ben fordul elő (PRT. 1: 90, 596). Etimológiailag összetartozik a ném. *Ungarn*, fr. *Hongrie*, le. *Węgry* (> or. *Венгрия)* stb. országnévvel. Tövében a török *onoγur* (tkp. 'tíz törzs') népnév rejlik, az tehát, amelyből a m. *ugor* is származik. (Melich: MNy. 1: 68, 8: 192; Hóman: MNy. 14: 65; Jakubovich: MNy. 19: 81; Eckhardt: MNy. 25: 9; Németh: HonfKial. 113, 178; Györffy: MElHonf. 6; Pais: MNy. 66: 292; Lytkin—Guljajev: EtSlKomi. 112; Lytkin: Etim. 1968. 197.) — Vö. **Belgrád.**

Istanbul [1816: Hübner: Lex. 1: 648 *Constantinápoly* a., de l. 1757: *Stampol:* Bertalanffi: Vil. 809 is]. Az oszm. *Istanbul*-ból. A városnév legkorábbi ismert változata *Istan Bulin*, amely egy 10. sz.-i arab írónál bukkan fel. Forrása a gör. N. *στὴν Πόλιν* (< *εἰς τὴν Πόλιν*) elöljárós szókapcsolat. Ennek 'a Városban' vagy 'a Városba' a jelentése. — A m. *Konstantinápoly* [1519 k.: *konftancinapoliba* gr.: DebrK. 159] latin eredetű; vö. lat. *Constantinopolis* < gör. *Κωνσταντινούπολις* (tkp. 'Konstantin városa'). A görög név Nagy Konstantin római császárra (ur. 306—337) emlékeztet, aki a nagy múltú görög városba tette át székhelyét, jelezve azt, hogy a római világbirodalom súlypontja átbillent a keleti, görögök lakta területekre. A birodalom új fővárosát 330. május 11-én avatták fel. — A m. *Bizánc* [1831: Horvát E.: Árpád 468: NSz., de l. 1559: *Bizanciomot* gr.: Szék: Krón. 10 is] a ném. *Byzanz*, illetőleg a lat. *Byzantium* (< gör. *Βυζάντιον*) átvétele. Ez utóbbi egy trák szn. elgörögösített *Βύζας, -αντος* alakjából képződött. A trák szn.-ben talán az ie. **bhŭĝo-s* 'bak' rejlik. (Egli[2] 504 *Konstantinopel* a., 874 *Stambul* a.; Pokorny: IndEtWb. 1: 174; Georgiev: BEtOn. 100; Moravcsik: AntTan. 13: 227, BevBiz. 7; Nikonov: KrTopSl. 393 *Стамбýл* a.; Staszewski: SłowGeogr.[3] 402 *Stambuł* a.)

Jurjev l. *Tartu* a.

Kairó [1757: Bertalanffi: Vil. 952]. Vö. ang. *Cairo*, ném. *Kairo*, ol. *Càiro* stb. Forrása az arab *al-Qāhira*. A várost a Mars bolygóról nevezték el; vö. arab *al-Qāhir* 'a Mars' (tkp. 'a győztes'). A nevet az magyarázza, hogy a 969-ben Dzsauhar fátimida hadvezértől alapított katonai tábort, amely a későbbi városnak magja lett, abban az órában kezdték el építeni, amelyet — az asztrológusok szerint — a Mars uralt. (Egli[2] 466; Becker: EnzIsl.[1] 1: 856 *Cairo* a.; Staszewski: SłowGeogr.[3] 204; Brockhaus[17] 9: 608.)

Kánaán [1416 u./1450 k.: BécsiK. 197]. A lat. *Chanaan* < gör. *Χαναάν* < héb. *Kenáʿan* átvétele. A kanaanita eredetű név tkp. 'bíborország'-ot jelent. Kánaán volt a bíborfestékkel való gyapjúfestés és a bíborkereskedelem hazája. (Egli[2] 471; IntDictBible. 1: 494 *Canaanites* a.; Klein: EtDictEngl. 1: 229; Johanna Schmidt: NNK. 10/1: 470; Brockhaus[17] 9: 681.) — Vö. **Fönícia, Kanári-szigetek.**

Karjala [1859: Fábián: Finn nyelvtan 15, de l. 1788: *Karjel:* Ványi 264 és 1691 u.: *Careliát* gr.: MonÍrók. 8: 219 is]. A finn *Karjala*, illetőleg a ném. *Karelien*, k. lat. *Carelia*, or. R. *Корѣла* stb. átvétele. A finnből terjedt el. Ott feltehetőleg a *karja* 'marha, jószág,

nyáj' származékaként keletkezett, s eredetileg olyan területre vonatkozott, amelyen sok jószágot lehetett legeltetni. (Egli[2] 476; Zsirai: FgrRok. 419; Vasmer: RussEtWb. 1: 624; SKES. 1: 162; Kettunen: NNK. 6/3: 461; Nissilä: Vir. 1962. 345; Sauvageot: RIO. 15: 127; Nikonov: KrTopSl. 178; Staszewski: SłowGeogr.[3] 211.)

Kína [1757: *Chinának* gr.: Bertalanffi: Vil. 903; 1760: *Kinai* sz.: Molnár J.: Jel. Épül. 72: NSz., de l. 1734: *Sinábol* gr.: Spangar—Petthő: Kronika 13: NSz. is]. A *ch* és *k* kezdetű változathoz l. ném. *China*, ol. R. *China*, a *s* kezdőbetűhöz l. port. *China* [ejtsd: *šina*]. Feltehető végső forrása az i. e. 246-tól 207-ig fennállott kínai *Ts'in* (tkp. talán 'férfi, ember') birodalom neve, amelyből az indek népnevet formáltak; vö. ói. *Cīnāh* [többes sz.] 'a kínaiak'. A *č* kezdetű ind nevet a portugálok *č* : *š* hanghelyettesítéssel mint *China*-t vették át, az olaszok *pedig* a port. *ch*-t *k*-nak olvasták. Ezt a régi olaszos ejtést tükrözi a m. *Kína*. [Ma az olaszban *Cina*-nak hívják 'Kíná-t.] (Egli[2] 194; Brockhaus[16] 11: 669 *Ts'in* a.; DizEncIt. 3: 216; Mayrhofer: EtWbAltind. 1: 392; Słuszkiewicz: Onomastica 2: 359; Klein: EtDictEngl. 1: 277; Staszewski: SłowGeogr.[3] 97.)

Kolbach l. *Tar-patak* a.

Konstantinápoly l. *Istanbul* a.

Latium [1604: MA. *Látius* a.]. A lat. *Latium* átvétele. Ennek etimológiája bizonytalan. Ha indoeurópai eredetű, akkor 'lapály, alföld' lehet a jelentése (vö. lat. *latus* 'széles'), és a szabinoktól lakott hegyvidékkel állhat szemben. (Egli[2] 527; Walde—Hofmann: LatEtWb.[3] 1: 770; Pokorny: IndEtWb. 1: 1019; Staszewski: SłowGeogr.[3] 240; TESz. 2: 728 *latin* a.)

Lillafüred [1893: PallasLex. 4: 38 *Bükk-hegység* a.]. Az üdülőtelep 1892-ben keletkezett az akkori földművelésügyi miniszternek, gróf Bethlen Andrásnak (1847—1898) kezdeményezésére. Nevét a miniszter feleségéről, báró Vay Lilláról kapta. A *-füred* utótaghoz l. *Tátrafüred* szócikkét. (Erdey—Vigyázó: Lillafüred 3.)

Linz [1559: Szék: Krón. 203v]. A ném. *Linz* átvétele. Forrása a lat. *Lentia*. Tövében valószínűleg a kelta *lenta* 'hársfa' fejlik. (Bach: DtNam. 2/2: 47; Kranzmayer: ÖstBund. 27; TESz. 2: 773 *linzer* a.)

Lipica 'méneséről híres szlovéniai község a Karszt hegységben' [1882: MagyLex. 11: 466 *Lótenyésztés* a.]. A szln. *Lípica* átvétele. Ez a 'hárs' jelentésű szln. *lípa*-ból képződött. Az 1580-ban II. Károly főhercegtől, Stájerország, Karintia, Krajna és az Adriai-tenger melletti birtokok urától itt alapított ménesnek szép mozgású lófajtája a községről kapta nevét; vö.: m. *lipicai* [1882: MagyLex. 11: 466 *Lótenyésztés* a.]; ném. *Lipizzaner;* ol. *lipizzano;* szln. *lipicánec, lipičàn*. (Umlauft: ÖU. 132; ÚjIdőkLex. 17: 4213; DizEncIt. 7: 44; MezőgLex. 2: 43; Bezlaj: PUOK. 4: 14.)

Louvre 'az egykori királyi palota Párizsban' [1757: *Leuvre* (ɔ: *Louvre)* · Bertalanffi: Vil. 283]. A fr. *Louvre* átvétele. Legkorábbi ismert névváltozata a 12. sz.-ból való *Louvrea*. Etimológiája bizonytalan. Egy feltevés szerint a lat. *ruber, rubra, rubrum* 'piros, vörös' nőnemű *rubra* alakjából keletkezett, és a vöröses agyagtalajjal kapcsolatos. Azt, hogy arrafelé valamikor agyagbánya lehetett, a királyi palota kertjének, a Tuilériának fr. *Tuileries* [többes sz.] neve bizonyítja; vö. fr. *tuilerie* 'tetőcserépgyár, cserépégető' <: fr. *tuile* 'tetőcserép' < lat. *tegula* 'ua.'. (Dauzat—Rostaing 415; Wolf: RIO. 21: 223).

Magas-Tátra [1880: Hátsek: MegyTérk. *Liptó megye* térképén, de l. 1725—64/1892: *Tátra:* Amadé 291: NSz. és 1748: *Tatra:* MNy. 9: 83 is]. Arra utal, hogy a *Tátrá*-nak hívott két hegységcsoport közül ez a magasabb. Vö. ném. *Hohe Tatra*, szlk. *Vysoké Tatry* [többes sz.]. A m. *Tátra* a h. lat. *Tatra* [1718: MNy. 10: 75] < szlk. *Tatry* [többes sz.] átvétele. A keletszlovák nyelvjárásból származó szlk. *Tatry*, valamint a le. *Tatry* (< R. **Tartry)* minden bizonnyal ősi ie., közelebbről talán trák név, amelynek etimológiai rokonságába tartozhatnak a következők: szb.-hv. *Trtra* '689 m magas hegy Hercegovinában Mostartól délnyugatra', gör. *Τάρταρος* 'az alvilág mint a kárhozat helye'. — A Tátrát az ómagyar-

ban *Turtur*-nak hívták; l. 1150 k./13—14. sz.: „per montes *turtur*" (An. 18.). Ennek előzménye egy szlk. R. **Tŗtry* [többes sz.] lehetett. (Melich: MNy. 8: 337, HonfMg. 329, 330, 373, 379, NytudÉrt. 41. sz. 29; Szemkő: MNy. 9: 82; Asbóth: Nytud. 4: 198; M. J.: MNy. 9: 287; Putnoky: MNy. 10: 75; Vasmer: RussEtWb. 3: 82 *Тампы* a.; Milewski: Onomastica 12: 318; Polák: OP. l. sz. 65; Frisk: GrEtWb. 2: 858. — Vö. **Alacsony-Tátra.**

Moldova 'tartomány Románia északkeleti részén' [1416 u./1466: MünchK. 215]. A rom. *Moldóva* átvétele. Ez a Szeret jobb oldali mellékfolyójáról, a *Moldóva*-ról kapta a nevét. A folyónév a rom. *molíd* 'lucfenyő' szláv *-ov(a)* képzős származéka, s nyilván arra utal, hogy a folyó forrásvidékén vagy folyása mentén lucfenyőerdő volt. (Egli[2] 614 *Moldau* a.; Vasmer: RussEtWb. 2: 149 *Молдáвия* a.; Iordan: TopRom. 478; Nikonov: KrTopSl. 272 *Молдáвская ССР* a.; Staszewski: SłowGeogr.[3] 283 *Mołdawia* a.)

Moldva 'folyó Csehországban' [1620: *Molda:* Szepsi Csombor 269]. A ném. *Moldau* átvétele. Ez elhasonulással keletkezett a cseh *Vltava*-ból. Feltehető végső forrása egy germ. **Wilþahwō* (tkp. 'vad folyó'). Kevésbé meggyőző az a magyarázat, amely szerint a cseh N. *vltavá* (ti. *voda)* 'hullámzó, hullámos (ti. víz)' volna az előzménye. — A m. *Vltava* [l. 1816: Hübner: Lex. 3: 518 *Moldau* a] a csehből való. (Egli[2] 614 *Moldau* a.; Schwarz: ONGesch. 28; Profous 4: 585; Fischer: Bach-Eml. 359; Machek: EtSlČ.[2] 695 *vltat'* a)

Morva 'Dévénynél a Dunába ömlő folyó' [1150 k./13—14. sz.: *Moroua:* An. 35.]. A szlk. *Morava* átvétele. Ennek végső forrása egy ősi ie., közelebbről talán illír *Marus*, amelyben a 'mocsár, mocsaras vízfolyás' jelentésű **mor-* tő rejlik. A germánok a *Marus* folyónevet a maguk *aha* 'víz' köznevével kapcsolták össze. Az így keletkezett germ. **Marah(w)a*-ból származik a ném. *March*, továbbá a cseh, szlk. *Morava* is. — A m. *morva* népnév végső soron a *Morva* folyónévre megy vissza. (Melich: MNy. 2: 100, HonfMg. 225; Schwarz: ONGesch. 10, NNK. 5/2: 287; Kniezsa: SztIstván-Eml. 2: 443; Krahe: UÄFl. 47; Urbańczyk: SlSS. 3: 288; TESz. 2: 960.) — Vö. **Maros.**

Nándorfehérvár l. *Belgrád* a.

Ottawa 'Kanada fővárosa' [1883: MagyLex. 13: 273]. Az ang. *Ottawa* átvétele. A város 1854-ben kapta nevét arról a folyóról, amelynek partján fekszik. [A folyónév magyar adataként l. 1850: IsmT. 2: 73 *Canada* a.]. Az indián törzsnévből származó folyónév végső forrása a huron *andatahouats* (tkp. 'a [prém]kereskedők'). (Egli[2] 680; Sturmfels—Bischof[3] 186; Nikonov: KrTopSl. 316; Rayburn: Names 15: 206.)

Pannónia [1559: Szék: Krón. 149v]. A lat. *Pannonia* átvétele. Ez — a legvalószínűbb feltevés szerint — illír eredetű, s az ie. **pen-* 'iszap, mocsár, víz; nedves' tövet rejti magában. A névadás alapja a ma *Kis-Balaton*-nak hívott mocsárvidék lehetett. (Melich: SzlJSz. 1/2: 201, NytudÉrt. 41. sz. 27; Kemenes Pál: MNy. 17: 222; Pais: MAn. 132; Kerényi: MNy. 28: 280; Höring: GNP. 45; Santarius: Onomastica 5: 370; Pokorny: IndEtWb. 1: 808; Staszewski: SłowGeogr.[3] 330.)

Pétfürdő 'Várpalotához tartozó település' [1913: Hnt. 1044, de l. 1150 k./13—14. sz.: in campo *Peytu* (= Pejtü mezején): An. 48. is]. A *Pét* hn. puszta személynévből alakult magyar névadással. Az alapul szolgált szn.-ben talán a török eredetű m. *bő*-nek '*vezér, törzsfő' jelentésű előzménye rejlik *-ti (-di)* kicsinyítő képzővel megtoldva. A *-fürdő* utótag a helység gyógyfürdőjére utal. — A *pétisó* 'egy fajta műtrágya' [1935: RévaiLex. 21: 596 *Mészammonsalétrom* a.] onnan kapta nevét, hogy az 1932-ben üzembe helyezett Péti Nitrogénművek állítja elő. (Melich: MNyTK. 15. sz. 12; Pais: MAn. 134, MNy. 24: 174, SRH. 1: 97; Galambos: MNyTK. 64. sz. 38; TESz. 1: 356 *bő* a.)

Rahó [1477: *Raho* Mezeu: Bélay: Már. 181]. A helység a Tiszába ömlő *Rahó* [1373: *Rahow:* Bélay: Már. 181] patak völgyében épült, s a patakról kapta nevét. A pataknév feltehető nyelvi forrása egy rom. **Rahov* < **Oreahov* < szláv **Orěchovъ* (ti. *potokъ)* 'Mogyorós-, Diós-patak'. Vö. rom. *Rahova* hn. Az ukr. *paxyвámu* 'számol' (< le. *rachować* 'ua.' < kfn. *rechen* 'ua.') igével való összekapcsolása téves, egy ki nem mutatható ukr.

**Pax* szn.-ből való magyarázata nem meggyőző. — A helységnév ukrán alakja *Páxis*. (Bélay: Már. 52, 54, 181; Iordan: TopRom. 84, 361; ZakarpObl. 476; Petrovici: StDialTop. 187, 193, 194, 302).

Róma [1519: JordK. 710]. Vö. ol. *Róma* < lat. *Rōma*. Végső forrása vitatott. A legelfogadhatóbbnak látszó feltevés szerint a Tiberis folyó ősi *Rūmōn* nevével, továbbá a hősmondai *Rōmulus* és *Remus* személynevekkel együtt egy etruszk **rūma* nemzetségnévre megy vissza. (Egli[2] 786; Walde—Hofmann: LatEtWb.[3] 2: 441; DizEncIt. 10: 505; Olivieri: DizEtIt.[2] 601 *ruminare* a.; Staszewski: SłowGeogr.[3] 366; Jung: RIO. 23: 189, 24: 33.)

Románd [1237—40: *Roman:* PRT. 1: 776]. A m. *Román* (< lat. *Romanus* szn. [tkp. 'római férfi']) szn.-ből keletkezett *-d* helynévképzővel. (Melich: SzlJsz. 1/2: 203; Tamás-Treml: Száz. 68: 218; [Mikesy:] VeszprHtLex. 340.)

Sankt Gallen [1757: Bertalanffi: Vil. Mutató]. A ném. *Sankt Gallen* átvétele. Az eredeti névalak *Sankt Gallen hūs* ('Szent Gálnak a háza') volt. A helységnév az ír nemzetiségű Szent Gálra (550 k.—641 v. 645) emlékeztet. A legenda szerint az itteni bencés kolostort Szent Gál alapította, de ezt a legrégibb történeti források nem valószínűsítik. (Egli[2] 340 *Gallen, St.* a.; Bach: DtNam. 2/1: 234, 2/2: 187; Wimmer[3] 233 *Gallus* a.) — Vö. **Szentgál.**

Siófok [1780 u.: *Sio Fok:* MNy. 47: 265, de l. 1389—90: *Fok:* PRT. 10: 497 és 44 is]. A *Siófok* hn. két összetételi tagja a Balatonból itt kiömlő vízfolyásnak régebbi és újabb nevével azonos. A *Fok* folyónév [1055: *fuk:* ÓMOlv. 20] a '(magas vízállású) folyóág vagy tó vizét elvezető ér, csatorna' jelentésű *fok*-ból keletkezett. A *Sió-* előtaghoz l. *Sió* szócikkét. (Strömpl: HidrK. 9: 118; EtSz. 2: 333 *fok* a.; Lukács: MNy. 47: 255; Bárczi: TihAl. 14; TESz. 1: 941 *fok* a.; Reuter: NytudÉrt. 70. sz. 104.) — Vö. **Foktő, Sió.**

Skansen szabadtéri falumúzeum Stockholmban' [1924: RévaiLex. 16: 846]. A svéd *Skansen* átvétele. Ez a svéd *skans* 'sánc, (föld)erődítmény, (kis)erőd' végartikulussal ellátott *skansen* ('a sánc') alakjára megy vissza, s etimológiailag azonos a m. *sánc* német eredetijével. Az 1891-ben létesített falumúzeum helyén korábban erődítmény volt. — A stockholmi Skansen mintájára máshol épített szabadtéri néprajzi múzeumot ugyancsak *Skansen*-nek hívják. [Magyar adataként l. 1931: Ethn. 48: 330]. (Vargha: Ethn. 48: 330; Hellquist: SvEtOb.[3] 2: 926 *skans* a.)

Stockholm [1757: Bertalanffi: Vil. 633]. A svéd *Stockholm* átvétele. Az 1252 óta adatolható összetett név előtagja a svéd *stock* 'tuskó, tönk', utótagja pedig a *holme* 'kis sziget'. *Stockholm* tkp. értelme tehát 'a kivágott erdő szigete'. (Egli[2] 880; Hellquist: SvEtOb.[3] 2: 1080; Langenfelt: NNK. 5/2: 237; Nikonov: KrTopSl. 395.) — Vö. **Durham.**

Szarvas [1461: Csánki 1: 654, de l. 1284: *Zorwossholm:* Györffy 1: 513 is]. A *Szarvas* hn. a korábbi *Szarvashalom* hn. előtagjából önállósult. Ez eredetileg egy olyan halmot jelölt, amelyen szarvasok jártak. A k. lat. *Cervinus Mons* 'Szarvas' [l. 1150 k./13—14. sz.: An. 50.] a m. R. *Szarvashalom* fordítása. (Pais: MAn. 138, SRH. 1: 103.)

Szeged [1138/1329: *Cegedí* sz. szn.: ÓMOlv. 29]. Az 'ék, sarok, kiszögellés' jelentésű *szeg*-ből keletkezett *-d* helynévképzővel. A névadás indítéka az a nagy, derékszögszerű kanyar lehetett, amelyet a Tisza alkot a város közepénél, a régi települési mag táján. A Tisza—Maros szögére aligha gondolhatunk, mert a város nem e folyók összefolyásánál, hanem attól 3—4 km távolságra lejjebb fekszik. — A h. lat. *S(z)egedinum*, ném. *Szegedin*, szb.-hv. *Segèdīn* a magyarból való. (Inczefi: NytudÉrt. 22. sz. 83; Györffy 1: 900; Trubačev: IGN. 103; V. Š.: ZMK. 8: 287; Skok: EtRj. 1: 721.)

Szentgál [1319: AnjouOkm. 1: 526, de l. 1281: de villa *Sancti Galli* (= Szent Gál falvából): ÁÚO. 4: 231 is]. Az itteni templom védőszentjének nevéből keletkezett. (Melich: SzlJsz. 1/2: 77, MNy. 10: 199; EtSz. 2: 816 *Gál* a.; [Mikesy:] VeszprHtLex. 359.) — Vö. **Sankt Gallen, Szentgáloskér.**

Sztálingrád l. *Volgográd* a.

Taj-tó l. *Hámori-tó* a.

Tar-patak 'vízeséseiről híres patak a Magas-Tátrában' [1888 e.: Lumtzer—Melich: DOLw. 44, de l. 1820: *Kolbach*: TudGyűjt. 2: 24 is]. A tévesen értelmezett szepesi szász *Kolbach* fordítása, illetőleg átvétele. A ném. *Kolbach*-ban a ném. *kalt* 'hideg' és *Bach* 'patak' rejlik, de Hunfalvy J. (1820—1888), aki *Kolbach*-ot magyarra fordította, az előtagot a ném. *kahl* 'kopasz, tar' mn.-vel azonosította. A földrajzi köznévként használt *tarpatak*-kal a régebbi térképészek olyan folyóvizeket szoktak jelölni, amelyeknek medre hóolvadáskor vagy, záporok idején nagy víztömeget szállít, egyébként pedig részben vagy teljesen száraz. (L. Jelkulcs 94.) —Szlovákul Tar-patakot *Studený potok*-nak, azaz 'hideg patak' -nak hívják. (Kúnos: NyK. 17: 308; Lumtzer–Melich: DOLw. 44; Kronsteiner: ZMK. 13:

Tartu [1927: NapkeletLex. 2: 563, de l. 1880: *Tartolin* 'Tartu város': MagyLex. 6: 271 *Dorpat* a. is]. Az észt *Tartu* átvétele. Legkorábbi ismert névváltozata a 13. sz. elejéről adatolt, latinosított *Tarbatum*. (A lettben a város neve ma is *Tērbata*, N. *Tārbata*.) Végső forrása az észt **Tarpātto* (tkp. 'bölényben gazdag hely', vö. m. *Belényes)*. Alapszava, az észt *tarvas* '(európai) bölény' a balti nyelvekből származik. A ném. *Dorpat* az észtből, a m. R. *Dorpat* [1816: Hübner: Lex. 2: 76; l. még 1757: *Torpatum:* Bertalanffi: Vil. 640] a németből való. — Oroszul Tartut korábban *Юрьев*-nek [magyar adataként l. 1880: MagyLex. 6: 271 *Dorpat* a.] hívták. *Юрьев*-et a tartui orosz erőd építtetőjének, Bölcs Jaroszláv (978—1054) kijevi nagyfejedelemnek keresztény nevéből, *Юрий*-ból ('György') képezték. (Egli[2] 259 *Dorpat* a.; Vasmer: RussEtWb. 1: 334 *Дерпт* a., 3: 473 *Юрьев* a.; Kettunen: EO. 252; Frankel: LitEtWb. 2: 1067; Nikonov: KrTopSl. 409; Staszewski: SłowGeogr[3]. 121; SKES. 4: 1240; Ariste levélbeli közlése.)

Udine [1817: Hübner: Lex. 5: 254]. Az ol. *Ùdine* átvétele. Legkorábbi ismert előfordulása a 983-ból való *Udene*. A középkori latinban a várost *Utinum*-nak hívták. A név prelatin ősiségű. Tövében feltehetőleg az ie. **ōudh-*, **ūdh-* 'tőgy' rejlik, amelynek 'halom' jelentése is fejlődhetett. Vö. fr. *mamelon* 'mellbimbó; kerek domb'. — A m. R. *Utinum* [1757: Bertalanffi: Vil. 389] a latinból származik. (Battisti—Alessio: DizEtIt. 5: 3942 *udinése* a.; Giovanni Frau: Studi Linguistici Friulani 1: 307; Pokorny: IndEtWb. 1: 347; DizEncIt. 12: 481; Skok: EtRj. 1: 537 *Fùrlān* a.)

Urartu l. *Ararát* a.

Vltava l. *Moldva* a.

Vaszjugan 'az Ob mellékfolyója' [1934: Á. T. I. Kisatlasz 22. sz. térkép]. Az or. *Васюган* átvétele. Ennek forrása az osztj. Ko. *waś-jŏ̯an), (-jŏyan)*, amely tkp. 'keskeny folyócská'-t jelent. Az osztj. Ko. *waś* a m. *vézna* tövével egyeztethető; a *jŏ̯an — jŏyan* töve etimológiailag ugyanaz, mint a *Berettyó*-ban, *Hejő*-ben, *Sajó*-ban szereplő m. R. *jó* 'folyó'. (Vasmer: RussEtWb. 1: 172; Steinitz: SzlNK. 2: 9; Nikonov: KrTopSl. 76; Staszewski: SłowGeogr.[3] 467; Radomski: OstjOrtsn. 171, 186.)

Velence[1] 'város Észak-Olaszországban' [1519 k.: *venóczeben* gr.: DebrK. 17]. Vö. lat. *Venetia* > ol. *Venèzia*. A város az 5. sz.-ban keletkezett úgy, hogy a hunok támadása elől a *Veneti* nép egy része az Adriai-tenger partmenti szigeteire menekült. A *Veneti* népnév tövéhez vö. óír *fine* 'rokonság', ófn. *wini* 'barát'. — A magyarban *Venöce* > *Venece* > > *Venence* > *Velence* fejlődés ment végbe. (Egli[2] 967 *Venezia* a.; Melich: MNy. 2: 212; Krahe: ABGN. 102, III. 1: 113.)

Velence[2] 'község Fejér megyében' [1516: „*Welence* al. nom. Venecia": Csánki 3: 315]. Etimológiailag azonos az észak-olaszországi *Velencé*[1]-vel. A Fejér megyei község első telepesei, névadó lakói velencei olaszok lehettek, akik e nevet magukkal hozták. Antonio Bonfini (1425 k.—1502) a helységnévnek latinos—olaszos alakját használta: 1486 u./?: „Inter Albam et Budam *Venetia* est oppidum" [= Székesfehérvár és Buda között Velence városa van] (Csánki 3: 315). (Melich: HonfMg. 183; Gáldi: NNK. 3/2: 362.)

Velencei-tó [1816: „a' Pátkai és *Velenczei tókban*" gr.: Hübner: Lex. 2: 227 *Fejér Vármegye* a., de l. 1786: *Welencze*: Korabinsky 823 és 1799: *Velencze:* Vályi 3: 617 is].

A tó arról a községről kapta nevét, amely északkeleti partján fekszik. Nem helytálló az a vélekedés, hogy *Velence* eredetileg a tavat jelölte, valamint az, hogy a tulajdonnévben a m. R. *velence* 'széljelző zászló, szélkakas' köznév rejlik. (A m. R. *velencé*-hez l. Kniezsa: SzlJsz. 778.) — A tó neve a középkorban *Fertő* [1193: OklSz.] volt. Ehhez l. *Fertő* szócikkét. (Ortvay: Vízr. 1: 306 *Ferteu* a.; Mikos: MNy. 31: 247; Holényi: Vel. 103 *Velence* a.)

Volgográd [1961: l. ÚjMLex. 6: 712]. Az or. *Волгоградъ* (tkp. 'Volga menti város' átvétele. Ezt 1961-ben alkották meg az 1925 óta használt *Сталинградъ* (tkp. 'Sztálinváros') helyett. [Magyar adataként l.: 1934: *Sztalingrad:* Á. T. I. Kisatlasz 21. sz. térkép.] A város eredeti neve *Царицын.* [Magyar adataként l. 1817: Hübner: Lex. 5: 461 *Zarizyn* a.] Ez minden bizonnyal a város földrajzi helyzetére utal: ott épült, ahol a *Царица* nevű folyó a Volgába ömlik. A folyónév a török nyelvekből magyarázható; vö. tat. *sarï su* 'sárga víz'. Egy keleti forrás *Sarïčïn* 'Caricin' adata azonban olyan értelmezést is lehetővé tesz, amely szerint a városnévben szereplő *sari* melléknévhez *-čin* kicsinyítő képző járult. Az orosz nyelvérzék a folyó- és városnevet a *царица* 'cárnő' köznévvel kapcsolta össze. (Németh: HonfKial. 212; SzovjEncikl. 40: 426 *Сталинградъ* a.; Vasmer: RussEtWb. 3: 283 *царица* a.; Gombocz: NytudÉrt. 24. sz. 23; Nikonov: KrTopSl. 88; Staszewski: SłowGeogr.[3] 489.)

Rövidítések

A TESz. I. és II. kötetében használt rövidítések itt nincsenek feloldva

AmPlN. = Stewart, George R.: American Place-Names. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. New York, 1970.

Á. T. I. Kisatlasz = Á. T. I. [= Állami Térképészeti Intézet] Kisatlasz. Budapest.[1934]

Bach-Eml. = Namenforschung. Festschrift für Adolf Bach zum 75. Geburtstag am 31. Januar 1965. Heidelberg, 1965.

Bélay: Már. = Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Budapest, 1943.

Bertalanffi: Vil. = Bertalanffi Pál: Világnak Két rend-béli rövid ismérete. [. . .] Nagy Szombatban, 1757.

Bükk útikalauz = Bükk útikalauz. Szerkesztette Dely Károly. Budapest, 1970.

Constantinescu: DOR. = Constantinescu, N. A.: Dicționar onomastic romînesc. București, 1963.

Dauzat—Rostaing = Dauzat, A.—Rostaing, Ch.: Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France. Paris, 1963.

DicțTur. = Constantinescu, I.: România de la A la Z. Dicționar turistic. București, 1970.

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano. I—XII. Roma, 1955—1961.

Egli[2] = Egli, J. J.: Nomina geographica. Sprach- und Sacherklärung von 42 000 geographischen Namen aller Erdräume. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1893.

Erdey—Hubay—Vigyázó: Bükk = Erdey Gyula—Hubay József—Vigyázó János: Bükk. Budapest, 1932.

Erdey—Vigyázó: Lillafüred = Erdey Gyula—Vigyázó János: Lillafüred. Budapest, 1932.

Etim. 1968. = Этимология 1968. Москва, 1971.

Gudde: California = Gudde, Erwin G.: California Place Names. A Geographical Dictionary. Berkeley—Los Angeles, 1949.

Györffy: MÁllEr. = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959.

Györffy: MElHonf. = Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1958.

Hátsek: MegyTérk. = Hátsek Ignácz: A magyar szent korona országainak megyei térképei. Budapest, 1880.
HidrK. = Hidrologiai Közlöny. Folyóirat. Budapest. I. (1921)—.
Hnt. = Magyarország helységnévtára. (Az évszám mutatja, melyik munkáról van szó.)
Höring: GNP. = Höring, Emil: Die geographischen Namen des antiken Pannoniens. Heidelberg, 1950. (Disszertáció.)
Hübschmann: AarmOn. = Hübschmann, H.: Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Straßburg, 1904.
IGN. = Изучение географических названий. Москва, 1966 (Вопросы географии. Сборник 70.)
IntDictBible. = The Interpreter's Dictionary of the Bible. An Illustrated Encyclopedia. I—IV. New York—Nashville, 1962.
Iordan: TopRom. = Iordan, Iorgu: Toponimia romînească. București, 1963.
Iványi: BácsBodr. = Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I—V. Szabadka. I.[2]: 1909. [Első kiadásban: 1889.] II.: 1895. III.: 1906. IV.: 1906. V.: 1907.
Jelkulcs = Jelkulcs a topografiai térképek számára. 8 melléklettel. Budapest, 1930.
Kettunen: EO. = Kettunen, Lauri: Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki, 1955.
Korabinsky = Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786.
Krahe: ABGN. = Krahe, Hans: Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. Auf Grund von Autoren und Inschriften. Heidelberg, 1925.
Krahe: Ill. = Krahe, Hans: Die Sprache der Illyrier. I—II. Wiesbaden, 1955—1964.
Krahe: UÄFl. = Krahe, Hans: Unsere ältesten Flußnamen. Wiesbaden, 1964.
Lytkin—Guljajev: EtSlKomi. = Лыткин, В. И.—Гуляев, Е. С.: Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, 1970.
Moravcsik: BevBiz. = Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Budapest, 1966.
Names = Names. Folyóirat. Berkeley—Los Angeles [később: Orinda, California. Berkeley, California. Youngstown, Ohio. Potsdam, New York]. I (1953)—.
Nelson: JapEnglDict. = Nelson, Andrew Nathaniel: The Modern Reader's Japanese—English Dictionary. Revised edition. Tokio, 1969.
NNK. 3 = Troisième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie. Bruxelles, 15—19 juillet 1949. I—III. Louvain, 1951. (A III. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus anyaga.)
NNK. 5 = Cinquième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie. Salamanca, 12—15. avril 1955. Actes et Mémoires. I—II. Salamanca, 1958. (Az V. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus anyaga.)
NNK. 6 = VI. Internationaler Kongress für Namenforschung. München: 24.—28. August 1958. Kongressberichte. I—III. München, 1960—1961. (A VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus anyaga.)
NNK. 8 = Proceedings of the Eight International Congress of Onomastic Sciences.The Hague—Paris, 1966. (A VIII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus. anyaga.)
NNK. 10 = 10. Internationaler Kongress für Namenforschung. Wien 8.—13. IX. 1969. Abhandlungen. I—II. Wien, 1969. (A X. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus anyaga.)
OJ. = Onomastica Jugoslavica. Folyóirat. Ljubjana. I (1969) —.
Onoma = Onoma. Folyóirat. Louvain. I (1950) —.
Onomastica = Onomastica. Folyóirat. Wrocław—Warszawa—Kraków. I (1955) —.
OP. = Onomastické práce. Sorozat. Praha. 1. sz. (1966)—. [A sorozat első kötetén a „Svazek 1" nincs feltüntetve.]

Ortvay: Vízr. = Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig. I—II. Budapest, 1882.

Pesty: MoHn. = Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Budapest, 1888.

Petrovici: StDialTop. = Petrovici, Emil: Studii de dialectologie şi toponimie. Bucureşti, 1970

Profous = Profous, Antonín: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. I—V. Praha, 1947—1960. [A IV. kötet társszerzője Jan Svoboda. Az V. kötetet Jan Svoboda és Vladimír Šmilauer írta.]

PUOK. = Повідомлення Української ономастичної комісії. Folyóirat. Київ. I (1966). —.

Radomski: OstjOrtsn. = Radomski geb. Brachwitz, Rosemarie: Ostjakische Ortsnamen. Kiel, 1969. (Disszertáció.)

RIO. = Revue Internationale d'Onomastique. Folyóirat. Paris. I (1949) —.

RS. = Rocznik Slawistyczny. Folyóirat. Kraków [később: Wrocław—Warszawa—Kraków, majd: Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk]. I (1908)—.

Schwarz: ONGesch. = Schwarz, Ernst: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München—Berlin, 1931.

Skok: EtRj. = Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I—. Zagreb, 1971—.

SomLevÉvk. = Levéltári Évkönyv. I—. Somogy megye múltjából. Kaposvár. 1970—.

Staszewski: SłowGeogr.[3] = Staszewski, Józef: Mały słownik. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych. Wydanie trzecie. Warszawa, 1968.

Stewart[3] = Stewart, George R.: Names on the Land. A Historical Account of Place-Naming in the United States. Third edition. Boston, 1967.

Sturmfels—Bischof[3] = Sturmfels, Wilhelm—Bischof, Heinz: Unsere Ortsnamen im ABC erklärt nach Herkunft und Bedeutung. Dritte, verbesserte und stark erweiterte Auflage. Bonn, 1961.

Szabó T. A.: VálTan. = Szabó T. Attila: Válogatott tanulmányok, cikkek. I—III. Bukarest, 1970—1972.

Szepsi Csombor = Szepsi Csombor Márton összes művei. Budapest, 1968.

SzlNK. 2 = Slawische Namenforschung. Vorträge auf der II. Arbeitskonferenz der Onomastischen Kommission beim Internationalen Slawistenkomitee in Berlin vom 17. bis 20. Oktober 1961. Berlin, 1963. (A II. Szláv Névtudományi Konferencia anyaga.)

Thirring: BpKörny. = Thirring Gusztáv: Budapest környéke. Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői részére. Budapest, 1900.

Umlauft: ÖU. = Umlauft, Friedrich: Geographisches Namenbuch von Österreich—Ungarn. Eine Erklärung von Länder-, Völker-, Gau-, Berg-, Fluß- und Ortsnamen. Wien, 1886.

Vályi = Vályi András: Magyar országnak leírása. [. . .] I—III. Budán, 1796—1798.

VásTan. = Vásárhelyi tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1970.

VeszprHtLex. = Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964. [A helynevek magyarázatai Mikesy Sándortól valók. L. VeszprHtLex. 20.]

Wimmer[3] = Wimmer, Otto: Handbuch der Namen und Heiligen. Mit einer Geschichte des christlichen Kalendars. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Innsbruck—Wien—München, 1966.

ZakarpObl. = Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. Київ, 1969.

ZMK. = Zpravodaj Místopisné komise ČSAV. Folyóirat. Praha. I (1960)—.

1972. december 6.

Kiss Lajos

Szó- és szólásmagyarázatok

Madárnevekről

(Második közlemény)

Csilpcsalp. A *csilpcsalp füzike* 'Phylloscopus collybita' népi neve. Első látásra fölismerhetően hangutánzó eredetű névvel van dolgunk. E madár éneke ugyanis a „csilpcsalp, csilp-csalp" hangok szorgalmas ismételgetése (Európa madarai 211; Chernel 739; EtSz. 1 : 1057 *csilp-csalp* a.). Hangutánzó eredetű madárnév számos van valamennyi nyelvben. A sok hangutánzó madárnév közül viszonylag kevés azonban azoknak az ugyanazon madárfajtát jelölő neveknek a száma, amelyek azonosak vagy nagyon hasonlók több nyelvben is. Ezek közé tartozik a *csilpcsalp*. Idegen nyelvi megfelelőkre vö. angol *Chiffchaff, Chip—chop*, német *Zilpzalp*, N. *Zilzepfle*, holland *tjiftjaf*, luxemburgi német *Zillzäppchen*, finn *tiltaltti*, észt *tsilk-tsolk* ~ *silk-solk, silts-sults*, török *Zilpzalp* stb. (Suolahti 76; Jørgensen 81; Mäger 161; uő.: Linnud rahva keeles ja meeles 83). A *csilpcsalp*ból népetimológiával keletkezett a Herman Ottó közölte nyelvjárási *szíj-csap* (Nyr. 27: 538.)

Halászka. A *küszvágó csér* 'Sterna hirundo' egyik népi elnevezése a sok közül (Chernel 58; l. föntebb az *árvízhozómadár* a.). Ezt a nevét, miként másokat is, „mesterségéről" kapta: tápláléka ugyanis különféle halakból áll, amelyeket rendkívül ügyesen fog meg. Chernel ezt írja róla: „Ha a víz színéhez közel jutott halacskát, keszeget, küszt pillantanak meg, hirtelen összecsapják szárnyukat, s mint a kő esnek alá, belevágnak a vízbe annyira, hogy félig meg is fürödnek s úgy ragadják ki csőrükkel prédájukat . . . Nagygyomrúságuk majdnem szüntelenül táplálék után nógatja őket, s azért a nap legnagyobb részét folytonos vadászgatás, élelemkeresés közt töltik el" (61). A madár életmódjának az ismeretében magyarázat nélkül is megértjük madarunk következő neveit is: *kis halászmadár, halászcsér* (a *csér* is madár), *halkapó, halászfecske, kiszvágó, küszvágó* (a *kisz* ~ *küsz* egy halfajta) (Chernel 58). Az is természetes, hogy más nyelvekben is találkozunk hasonló elnevezésekkel; vö. német *Fischerlein* [tkp. 'halászka'], *Fischer* [tkp. 'halász'], *Fischermöwe* [tkp. 'halászsirály']: 'küszvágó csér' (Suolahti 404—5), észt *kalatiir* 'csér' [tkp. 'halcsér'], *kalatirk* 'alka' [tkp. 'hal-alka'], *kalakajakas* 'sirály' [tkp. 'halsirály'], *kalakull* 'sirály' [tkp. 'halgém'] (Mäger 82, 86, 88), finn *kalatirkka* 'alka' [tkp. 'hal-alka'] (Mäger 88), udmurt *čorəgas dušes* 'halászka' [tkp. 'halászó héja'] (Соколов: Записки. Выпуск 21. Ижевск. 1970. 155), cseh *rybák* 'küszvágó csér' [tkp. 'halász'], svéd *fisktärna* 'ua.' [tkp. 'halcsér'] (Jørgensen 48; Svensk uppslagsbok. Malmö, 1954. 30: 280, 282—3; Machek: EtSlČSl. 526 *ryba* a.).

Hujtó és ujtó. A *nagypóli* 'Numenius arquata' nyelvjárási elnevezései a Drávafokban (Chernel 205). Szótárakban nem találjuk őket, ezért föltehető, hogy csak ezen a viszonylag szűk területen nevezik így magyarul a legnagyobb európai parti madarat. A madártani leírás szerint a *nagypóli* sokat éneklő madár. Chernel szerint hangja „csengő,

tiszta, fuvolázó" (207). Hivatalos névként is használt nevét dallamos, hol magasabban, hol mélyebben hangzó *pó-li, pó-li* énekéről kapta (Chernel uo.; Európa madarai 130). Ugyanígy hangutánzó eredetű azonban *hojsza* elnevezése is végső soron (Chernel 205; TESz.). Hangos természetére utal még a *szélkiáltó* név (Chernel 205, 207). Mi sem természetesebb tehát, hogy a *nagypóli* jellegzetes hangos életmódjáról több nevet is kapott. Hogy elemezhető azonban a *hujtó?* A nyelvjárási szókincs rendelkezésünkre álló adatai alapján a következőképpen. A szó abba a hangutánzó szócsaládba tartozik, amelyiknek köznyelvi tagja a *huj* indulatszó (TESz.). A nyelvjárásokban számos ide tartozó szóegyed él még, mint például: *hujánt, hujángat, hujákol, hujikol, hujjongat, hujjít* 'kiabál, kurjongat, rikoltoz', *hujjogat* 'hejehujáz, rikkantgat', *hujjogtat* 'kiabálva zaklat' (MTSz.), *hújogat* 'vonít (a kutya)' (NyAtl. 377. térképlap, M 20. kutatópont), *hujákul* 'huhog' (MTsz.; ÚMTsz.), stb. Ezek a szavak meglepetést, megdöbbenést tükröző kiabálást, rikoltozást és efféléket jelölnek elsősorban (l. TESz. *huj* a.), azonkívül a kutya vonítását, sőt a bagoly huhogását is némely helyen (l. a fölsorolt adatokat). A *hujtó* a *hu* ~ *huj* indulatszó, illetőleg hangutánzó „tő" *-t* képzős (éspedig mozzanatos képzőjű) származékának a melléknévi igeneve s a *csattogó, cserregő, süvöltő*-típusú madárnevek sorába tartozik. A jelentéstanilag talán különösnek ható madárelnevezéshez vö. *bölömbika* („Az előtag is a *bika* utótag is a madár hímjének jellegzetes párzási hívó hangjára, a bika bömböléséhez hasonló buffogatásra utal": TESz.; vö. még: „Nevüket kilométerekre is elhangzó hangjukról kapták": Kapocsy György: Madarat tolláról. Natura. Budapest, 1970. 58).

Összefügg-e a *hujtó* az *ujtó*-val? Igen. A hangutánzás síkján van kapcsolat közöttük. Az *ujtó* első fokon azonban a következő szavakkal van rokonságban: *ujjant* 'kiabál, kurjongat, rikoltoz' (MTsz.; vö. ehhez *hujjant, hujánt), újjogat* 'vonít (a kutya)' (NyAtl. 377. térképlap, P 17. kutatópont; vö. ehhez *hujjogat), újongat* 'ua.' (NyAtl. 377. térképlap, Cssz. 22. kutatópont; vö. ehhez *hujjongat), uʲít* 'ua.' (NyAtl. 377. térképlap, Cssz. 24. kutatópont; vö. ehhez *hujít), ujukął* 'ua.' (NyAtl. 377. térképlap, Cssz. 21. kutatópont; vö. ehhez *hujákol).* Ezek az igék az *u-uu-uú-ú* hangsorral leírható hangmegnyilvánulásokat fejezik ki, miként az *uvít, uvítt* 'vonít (a kutya)' (NyAtl. 377. térképlap, Cssz. 4, 5, 10., 13, 14, 15, 16, 24. kutatópont), *uvíkó* 'ua.' (NyAtl. 377. térképlap, Cssz. 10. kutatópont) és a köznyelvi *ugat*, valamint az eredetileg kutyauszítóként használt *uccu*, illetőleg az *uszít* ige is (l. SzófSz. *uccu* a.). A *hujtó, ujtó* madárnevekhez jelentésbeli párhuzamként vö. az idézett *bölömbiká*-n kívül a következőket: *vizibika, nádibika, ökörbika, víziborny*ú: 'bölömbika' (TESz. *bölömbika* a.), *Sándor-ökre* 'vmi madár' (MTsz.), *fakutya* 'törpegém' (Chernel 291), mert hangja „kisebb kutya ugatására emlékeztet" (Chernel 293; Európa madarai 42); vö. még az alföldi ember időjóslását: „ha nagyon ugatnak: eső lesz".(Chernel i. h.); német N. *Bellhenne* 'szárcsa' [tkp. 'ugató tyúk'] (Suolahti 303), német *Brellochs* 'bölömbika' [tkp. 'üvöltő bika'] (Simonyi: Nyr. 40: 448), észt *merekoer* 'ezüstsirály' [tkp. 'tengeri kutya'], amely nevét sajátos hangjáról kapta (Mäger 84), latin szakny. *botaurus* 'bölömbika' [tkp. 'ökörbika'], angol *bull-of-the bog* [tkp. 'mocsári bika'], francia *taureau des étangs* [tkp. 'tavi bika'], olasz *tarabuso* [tkp. 'bikavércse'], spanyol *avetoro* [tkp. 'bikamadár'], orosz nyelvjárási *водяно́й бык* [tkp. 'vízi bika']: 'bölömbika' (TESz.). Az *ujjant* : *uʲít* : *ujukął* - *uvít* : *uvíkó* : *ugat* szembenállás alapján föltehető, hogy ezekben a szavakban a *j* és a *v* hiátustöltő elem lehetett eredetileg (ezekre l. Bárczi: Htört.[2] 100, MNyTört. 131). A *hujtó* : *ujtó* viszonyára l. a *huhu* : *uhu* madárnévpárt (MTsz; Európa madarai 163); l. továbbá *uccu* : *huccu, uszít* : *huszít* (MTsz.; SzófSz. *uccu* a.). Megjegyezzük, hogy a fölsorolt szavak különböző nyelvjárásokból származnak: székely tájszavak, felvidékiek és bácskaiak is szerepelnek közöttük. Annak ellenére, hogy abból a nyelvjárástípusból, amely ből az *ujtó*-t Chernel közli, nem tudunk hozzá kapcsolható igét kimutatni, nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a madárnév etimológiailag s más nyelvjárásokból közölt, 'vonít' jelentésű igével és társaival függ össze.

Jöttment madár. A *rózsaseregély* 'Sturnus roseus' egyik nyelvjárási elnevezése (Chernel 577; l. még föntebb, *csacska* a.). Nem nagyon hízelgő név, de rászolgált viselője. Két okból is. Egyrészt, mert „Magyarországon rendszertelenül jelenik meg; egyes években nagy tömegekben is" (Európa madarai 257), másrészt pedig, mert látogatásai alkalmával rendetlenül viselkedik: előszeretettel dézsmálja a gyümölcsösöket. Chernel arról tudósít bennünket, hogy Kis-Tokajon „1884-ben az eperfák termését rövid idő alatt tönkretették" (579; l. még 577). Bár hasznos, „jó" tulajdonsága is van — nagy sáskapusztító, innen egyik neve: *sáskamadár* (Chernel 577) — a névadó emberek mégis rossz véleménnyel voltak róla: ezért illették a hébe-hóba, rendszertelenül megjelenő s „tisztességet" nem ismerő madarat a lenéző, pejoratív *jöttment* jelzővel.

Juhászlegény. A *fütyülő réce* 'Anas penelope' népi neve Heves megyében, Dinnyésháton (Chernel 109). Azt gondolhatnánk, miként a *csikós* 'karvaly' (l. föntebb) esetében, akként itt is a szóban forgó madár és bizonyos emberi tevékenység, jelen esetben a juhász terelő ténykedése közti hasonlóság lehetett a névadás alapja. A *fütyülő réce* életmódjának ismeretében, az ornitológiai leírások alapján azonban el kell vetnünk ezt az ötletet. Chernel igazít útba bennünket: szerinte e madár azért kapta sajátos elnevezését, mert „fütyül mint a juhászlegény" (uo.). Ez a magyarázat összhangban van a madártani leírással: a *fütyülő réce* ugyanis, miként hivatalos elnevezése is mutatja, a jellegzetesen „hangos" madarak közé tartozik: „gyakran hallatja *hi-jú, hjú, vi-jú* erős füttyszerű szavát, mely igen jellemzi" (Chernel 110—111). Ezt jól mutatják a madár más nyelvjárási és idegen nyelvi elnevezései is; vö. *sipulóréce, siposréce* (Chernel 109), német *Pfeifente* [tkp. 'fütyülő réce'], észt *viupart (viu* a madár hangja, *part* 'kacsa': Mäger 31), lengyel *świstun* [tkp. 'fütyülő'], orosz *свистун* [tkp. 'fütyülő'] (Vasmer: RussEtWb. 2:595 *свиязь* a.). Hogy lett mégis a *fütyülő réce juhászlegény*-nyé? Névátvitellel, az elnevezett és az elnevezés alapjául szolgáló közötti „hasonlóság" alapján: fütyülni általában jó hangulatában szokott az ember s a juhászokat a népdal is irígylésre méltó sorsú embereknek tartja (vö.: „A juhásznak jól megy dolga . . . "). Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a juhászlegény fütyörészett, de az sem, hogy fütyörészése megragadta a szemléletes elnevezések iránt fogékony emberek fantáziáját. Miként a *csikós*, éppúgy a *juhászlegény* is a névadó ember, illetőleg közösség szóteremtő leleményességét, névadó szellemességét dícséri. Jelentéstani párhuzamul vö. *juhászka* 'parti lile' (Chernel 151), észt *karjapoiss* 'házi veréb' [tkp. 'pásztorfiú'] (Mäger 179).

Kakukk. Hangutánzó eredetű. A madár sajátos hangját megjelenítő hangsor vált a madár nevévé (TESz.; vö. még: a kakukk „a nevét kiáltja": Európa madarai 161). Számos más nyelvben is ez történt, ez a magyarázata annak, hogy olyan hasonlók a kakukk-elnevezések a legkülönbözőbb nyelvekben. Lásd például a következőket: német *Kuckuck*, angol *cuckoo*, francia *coucou*, latin *cuculus*, görög *kókkux*, olasz *cuculo, cuccù*, orosz *кукýшка* (TESz.), spanyol *cuquillo*, portugál *cuco*, provenszál *cogul*, román *cuc* (Meyer—Lübke: RomEtWb. 219 *cŭcūlus* a.), dán *gøg*, izlandi *gaukur*, holland *koekoek*, norvég *gauk*, svéd *gök*, finn *käki*, török *guguk*, cseh *kukačka*, szerb—horvát *kukavica*, lengyel *kukutka* (Jørgensen 53), észt *kägu*, karjalai *kägi*, vepsze *kägi*, lív *keG*, lett *gẽgė* (SKES 2 : 259 *käki* a.; Mäger 94), bolgár *kukavíca*, óind *kōkĭláh* (Kluge: EtWb.[20] *Kuckuck* a.), zürjén *kuku* (Fokos—Fuchs: SyrjWb. 1 : 499), *kuk, kök* (Wiedemann: SyrjWb. 117, 125), votják *kiky, kikokuky, kök* (Wiedemann: SyrjWb. 486, 488), *kuki, kukê* (Munkácsi: VotjSz. 170, 201), moksa-mordvin *kuku* (Juhász—Erdélyi 74), cseremisz *kuku, kükö*, vogul *kukukk*, grúz *gugui* (Lytkin—Guljajev: Краткий этим. словарь коми языка 139), lapp *kieka* (Lagercrantz: LpWsch. 1 : 303), osztják *kukukk* (Karjalainen—Toivonen: OstjWb. 1 : 394), jurák-szamojéd *χutti* (Lehtisalo: JuraksamWb. 206), nyenyec *χuti* (Пырерккa —

Терещенко: Русско-ненецкий словарь 122), kalmük *kukuɢ* (Ramstedt: KalmWb. 244), tatár *kükə*, csuvas *kůkkůk* (Siro: Ost-TscherWb. 55), kirgiz *kökök*, oszmánli *kuku*, *kuyuk* (Vasmer: RussEtWb. 1 : 686 *кукушка* a.), koreai *ppakuk sā (sā* 'madár': H. Lie szóbeli közlése), stb.

A fölsorolt szavak etimológiai magyarázatára l. Kluge: EtWb.[20] *Kuckuck* a.; Vasmer: RussEtWb. 1:686 *кукушка* a.; SKES *käki* a.; Lytkin: i. m. 139 *kök* a.; Partridge: Or. *cuckoo* a.; Hellquist: SvEtOb. *gök* a.; Bloch—Wartburg: DictÉtFr. *coucou* a.; Meyer—Lübke: RomEtWb. *cŭcūlus* a.; Battisti—Alessio: DizEtIt. *cuculo* a.; Mäger 94; SzófSz.; TESz.

Kálomista varju — pápista varju. Különös madárnevek. Külön-külön is, hát még együtt. Az előbbi a *dolmányos varjú* 'Corvus corone cornix', az utóbbi a *vetési varjú* 'Corvus frugilegus' nyelvjárási elnevezése (Chernel 549, 555; leírásukat l. Chernel 550—8; Európa madarai 263). A két madár meglehetősen hasonló egymáshoz, s mint jó testvérekhez illik, megtűrik egymás társaságát: a dolmányos varjú „tavaszszal és őszszel a vetési varjuval együtt a szántóvetőt követi" (Chernel 1:9). Vajon miért kapták mégis címül írt nevüket? Elöljáróban annyit: abban a faluban vagy városban, ahol mindenki magyar, senkit sem fognak a *Magyar* családnévvel jelölni. Ha ez a családnév valahol fülbukkan, biztosak lehetünk abban, hogy a névadók nem magyarok voltak. Ebből az következik, hogy a *kálomista varju* nem „kálomista", a *pápista varju* nem „pápista" közösség szülötte, hanem éppen fordítva: a *kálomista varju* katolikus, a *pápista varju* protestáns (református vagy evangélikus) közösségben, vidéken keletkezett. A rendelkezésünkre álló adatok nyelvföldrajzi tanúvallomása szerint a *pápista varju* az Alföldön és Zemplénben járja, s ez egybe is vág a fönt mondottakkal (nincs kizárva, hogy a *pápista varju* a kálomista Róma: Debrecen környékéről terjed el). Hogy a *kálomista varju* hol használatos, nem derül ki, föltehetőleg azonban nem a Dunántúlon, mert ott a *varjú*-t *kányá*-nak mondják, ott tehát *kálomista kánya* lenne, erre azonban nincs adatunk. Kérdés azonban, miért kapták a szóban forgó varjak fenti jelzőjüket? A tájszótár egyik adata igazít útba bennünket, a madártani leírás segítségével pedig bizonyítani is tudjuk e különös madárnévadás rejtélyét. A MTsz. szerint a *pápista-varnyu* jelentése: 'gabonaevő (hússal nem élő) varjú'. Az elnevezés tehát a katolikusok böjtölésére utal (vö. ehhez Kiss Lajos: NytudÉrt. 71. sz. 81—2; l. továbbá Petőfi: „Pápista nem vagyok, és mégis voltak böjtjeim, pedig nagyok": Egy telem Debrecenben), s tegyük hozzá, pontos megfigyelésre vall, mert a *vetési varjú* valóban nagyon ritkán él hússal, Chernel szerint „soha sem annyira, mind a dolmányos varjú" (557). Annál inkább híve azonban az elvetett, sőt már kicsírázott gabonaszemeknek (Chernel uo.). A *kálomista varju* ezzel szemben nagy húsevőnek mondható — vö. a protestánsok nem böjtölnek —, mert nemcsak madárfiókákat, elöregedett madarakat, békákat, rákokat, néha baromfiak kicsinyeit, de még nyulakat is megfog és megeszik (Chernel 553). A két madárnév korrelatív: egymásra utaltak, egyik magyarázza a másikat. Nem kétséges, mind madártani, mind nyelvészeti szempontból kifogástalan elnevezések. A két madár közti különbséget ugyanis nagyon helyesen figyelte meg a névadó ember s kitűnő stilisztikai érzékkel, nyelvileg is találó szellemességgel nevezte „néven" őket.

Kecskefejő. Nehezen hinnénk el, ha nem tudnánk, hogy madárnévről van szó. A tény tudomásul vételén túl ugyancsak izgatja fantáziánkat: vajon mi fán termett ez a furcsa madárelnevezés? Mint mindegyik madárnév eredetvizsgálatakor, első lépésként itt is azonosítanunk kell e nevet a vele jelölt madárfajtával. A *kecskefejő* (Chernel 505) mai hivatalos elnevezése *lappantyú*, amely a nemzetközi nomenklaturában latinul *Caprimulgus europaeus*nak nevezett madárral azonos (Európa madarai 168).

A *kecskefejő* eredetének megfejtéséhez vissza kell mennünk a messzi múltba, egészen a rómaiak, görögök világába. Görög és római írók voltak ugyanis az elsők, akik beszámoltak arról a különös népi hiedelemről, amelynek madarunk sajátos nevét köszönheti. Plinius Historia Naturalis című munkájában — Aristoteles nyomán — pontos „leírását" adja e különös madár még különösebb „tetteinek". Éjnek idején — így Plinius — e madár fölkeresi a kecskéket istállóikban, hogy tejüket kiszopja, amelynek következményeként aztán szegény párák meg is vakulnak (Suolahti XI, 17, 351). Ez a hiedelem, ahogy azt különböző forrásokból tudjuk, tudós körökben sok helyütt ismert és elterjedt volt. Nálunk Magyarországon például egy 1702-ben megjelent könyv következő mondata szolgálhat ennek bizonyságául: „A ketske-fejő madár az ö nevezetit vötte az ö tolvaj tselekedetitöl, hogy alattomban a ketskéket megszopja" (Misk: VKert 472: NySz.). E hiedelmen kívül rejtélyes az is, miért éppen e köré az egyébként ártatlan, hasznos madár köré fonta a nép képzelete nem éppen jóindulatú legendáját. Chernel sokat idézett, élvezetes stílusú, szép magyar nyelven írott munkájában így nyilatkozik erről: „Lappangó élete, alkonyatban való járása kelése, roppant nagy szája, nesztelen repte a régiek szemében megbabonázták őt; így keletkezett az a mese, melynek révén nevét is kapta, hogy éjszakának idején megfeji a kecskéket" (506). Ehhez kiegészítésként hozzáfűzzük Herman Ottó leírását is: „Az akol és környéke sok rovart fejleszt, ez csábítja a madarat [ti. a kecskefejőt], melynek roppant öblös a szájanyílása; ez és az akol vezette Aristotelest a kecskefejés föltevésére" (Nyr. 27: 539). Úgy látszik, a szürkületben és éjszaka röpködő madarak az emberek szemében általában valami rosszat jelentenek, mert majd mindegyikhez asszociálunk valami hátborzongatót, valami kellemetlent.

Mint említettük, a *kecskefejő* története ismert volt már a görög—római világban is. Mindkét nyelvben: a görögben is és a latinban is ennek a hiedelemnek köszönheti a madár nevét. Görögül ugyanis *αιγοθήλης*, latinul *caprimulgus*-nak hangzik, s mindkettő 'kecskefejő'-t jelent szószerinti fordításban is. De úgyanígy — többek között — ezzel a névvel jelöli egy sor más nyelv is a szóban forgó madarat; vö. például angol *Goat-sucker*, *Goat-milker*, német *Ziegenmelker*, francia *tette-chévre*, olasz *succiacapre*, dán *gjedelmelker*, holland *Geitenmelker*, orosz *козодой*, lengyel *kozodój*, szlovák *kozodoj*, litván *oszka-melże* (Suolahti 17; Herman: Nyr.27: 539), finn *vuohenlypsäjä:* 'kecskefejő'. Kérdés azonban, hogyan keletkeztek ezek a nevek a fölsorolt nyelvekben: a madárról szóló hiedelem terjedt el római földről s ez alapján, egymástól függetlenül keletkeztek e madárnevek a szóban forgó nyelvekben; vagy pedig egyszerűen mint szaknyelvi szavak, tehát a latinból való szolgai fordítások váltak idővel köznyelvi szóvá, életre kelvén szakkönyvek és szótárak lapjairól? A második föltevés sokkal valószínűbb s ezt mindenekelőtt az a körülmény támogatja, hogy a nyelvjárások szókincsében — s ez nemcsak a magyarra vonatkozik: az MTsz.-ben nincs rá adat! — ez a madár nem olyan széles elterjedtségű s közönséges szó. Suolahti azon a véleményen van — ezt a nézetét igazolja is egyébként —, hogy a német *Ziegenmelker* tudatos fordítás a latinból (18). Német földön a szó előbb csak művelt körökben terjedt el, általánossá csak később vált. Az idézett európai nyelvek *kecskefejő* szavai is minden bizonnyal latinból való fordítások (vö. Suolahti: i. h.; Mäger 103; uő.: Linnud rahva keeles ja meeles 172).

A magyar nyelvben 1641-ben bukkan fel e madárnév, mégpedig *kecskeszopó-madár* alakban (Nom.[2]: NySz.); vö. ehhez német *Ziegensauger* (Dornseiff: Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1959. 114). Rá két évre, 1643-ban jelenik meg a mai *kecskefejő*, a következőképpen írva: *Kecskefejű madár* (Com: Jan. 30: NySz.). Chernel közli a név *kecskeszopó* és *tehénfejő* változatát is (505; a *tehénfejő*-re l. a német *Kuhsauger*-t 'ua.' [tkp. 'tehénszopó': Dornseiff: i. h.]. Nincs okunk abban kételkedni, hogy a magyarba e madárnév fordítás útján került (nincs egyébként egyedül e tekintetben). A *kecskefejő* tehát latinból való fordítás, amelynek elterjedését elősegítette a német *Ziegenmelker* is.

Kétkés. A költőktől sokszor megénekelt *haris* 'Crex crex' egyik népi neve (Chernel 246). Különös név, valljuk meg őszintén. Voltaképpen egy fajta népetimológia: a madár hangját utánozza (vö.: „madarunk egyik népies neve a »két-kés« hangjának jól festő elnevezése nyomán származott": Chernel 247; l. még Beke: Nyr. 67:51) oly módon keletkezvén, hogy a madár érthetetlen énekét „megértelmesítették" egy, a madár hangjához leginkább hasonló vagy hasonlítható szóval: a *kétkés*-sel. A madár hangjának emberi nyelvre való „lefordítására" vö. például *csacska, lotyó, vakvarjú.* Népetimológiás, hangutánzó eredetű madárnév gyakori más nyelvekben is (Suolahti XVIII; Mäger 169).

Királyka. A *sárgafejű királyka* 'Regulus regulus' és a *tüzesfejű királyka* 'Regulus ignicapillus' nevekben fordul elő, mindkettő hivatalos elnevezés (Chernel 691—3; Európai madarai 214). Ez a madárnév is egy ismert mondának köszönheti létrejöttét. A monda szerint egy bizonyos napon összegyűltek a madarak, hogy királyt válasszanak maguk közül. Versenyt rendeztek s a megegyezés szerint azt a madarat illette meg a korona, amelyik a legmagasabbra repül. A sas jutott legmagasabbra, de amikor győzelmi mámorában éppen kezdett leereszkedni, egy kis madárka, amely észrevétlenül a hátán húzódott meg, a sas hátáról elrugaszkodva még nála is magasabbra ruccant a levegőben. Hiába dühöngött a sas, ez a kicsi madár lett — a legkisebb valamennyi között (Európában) — a madarak királya. S mint királyhoz illik, koronával diszítették (Suolahti 81). Ez a „korona" a madár feje búbján levő, jól látható, szép narancsszínű vagy sárga sáv (l. Chernel 692; Európa madarai 214, 318). A röviden emlékezetbe idézett monda egyébként nagyon régi: Pliniusnál, sőt már Aristotelésnél megtalálható bizonyos nyomokban (Suolahti 81). A monda keletkezésére bizonyára e kedves kis madárka szép fejdísze adott okot.

A monda és a madárnév is antik hatásra terjedt el s vert gyökeret az európai nyelvekben. A görög *βασιλεύς* [tkp. 'király'], különösen azonban a latin *regulus* [tkp. 'királyocska']: 'királyka' madárnévnek számottevő szerepük volt a hasonló európai madárnevek kialakulásában; vö. francia *roitelet* [tkp. 'királyocska'], olasz *regolo* [tkp. 'király'], svéd *kungsfågel* [tkp. 'királymadár'], norvég *fuglekonge* [tkp. 'madárkirály'], dán *fuglekonge* [tkp. 'madárkirály'], cseh *králicek* [tkp. 'királyocska'], szerb—horvát *kraljić, kràljic, kraljič* [tkp. 'királyocska'], orosz *королек* [tkp. 'királyocska'], litván *karalius* [tkp. 'királyocska']: 'sárgafejű királyka' (Suolahti 81; Simonyi: Nyr. 40: 395; Jørgensen 83). A németben a *királyka* neve *Goldhähnchen* [tkp. 'aranykakasocska']. Használják azonban a magyar *királyká*-nak megfelelő nevet is, csakhogy vele a madárvilág másik törpéjét, az *ökörszem*-et jelölik: *Zaunkönig* [tkp. 'sövénykirály'] (Suolahti 80—82), miként a hollandok is, vö. holland *winterkoning* [tkp. 'téli király'] (Jørgensen 69). Összetételekben, más madarak elnevezéseként is találkozunk a *király* szóval; vö. *királyfácán* (Chernel 337), *szarkakirály* (Chernel 536), *vizikirály* (Chernel 493), *fágutu-király* 'ökörszem' [MTsz.; tkp. 'favágító', azaz 'favágó'-király], német *Mäusekönig* [tkp. 'egérkirály'], *Schneekönig* [tkp. 'hókirály'], *Dornkönig* [tkp. 'tüskekirály'], *Pfutschkönig* [tkp. 'csúszókirály']: 'ökörszem' (Suolahti 82—3), angol *king-fisher* 'jégmadár' [tkp. 'király-halász'] (Simonyi: Nyr. 40: 395, 449), stb.

Küncsicsmadár. A *széncinege* 'Parus major' egyik nyelvjárási neve (Chernel 664) Ez a madár a legismertebb cinegefajta nálunk, s „egyike magyarságunk népszerű madarainak, mely éppen gyakoriságánál, feltűnőségénél fogva népünk felfogásában határozott helyet kapott" (Chernel 669). Jellemző e madár népszerűségére, hogy „hangutánzó szavakkal népünk a széneczinege szólásváltozatait majdnem egytől-egyig kifejezi" (Chernel: uo.). Minthogy pedig a széncinege hangja rendkívül változatos, számottevőnek mondható azoknak a kifejezéseknek a száma is, amelyekkel a madár hangját nyelvünkben visszaadjuk; l. például a következőket: „*kicsit-ér, kicsit-ér*", „*nyitni-kék, nyitni-kék*", „*nincs-erre, nincs-*

erre, nincs-erre" (az ehhez kapcsolódó rábaközi regét l. Chernelnél, 669), „*kis-cipő, kis-cipő, kis-cipő*", „*itt-itt, itt-itt, itt-itt*" (Somogyban), „*künn-csücsü, künn-csücsü*" (Székelyföld), „*kün-csics, kün-csics, kün-csics*" (Torockó) stb. (Chernel 669—672; Európa madarai 235). A *küncsicsmadár* név a madár hangját utánzó *küncsics*-nek és a *madár*-nak az összetételéből keletkezett. Ilyen típusú madárnévre vö. *csilpcsalpfüzike, csiviszmadár, csettegető gébics*, német *Kirrmöwe* 'dankasirály' *(kirr* a madár hangját utánzó szó; vö. német *Kerren* 'dankasirály', m. *kerreg)* (Suolahti 402), *Quakreiher* 'bakcsó' (tkp. 'kvak-gém'; vö. ehhez m. *kvakvarju)* (Suolahti 382), észt *kärrkajakas* 'dankasirály' *(kärr* a madár hangját utánzó szó; vö. német *kirr*, m. *kerreg), täristilind* 'szőlőrigó' *(täristi* a madár hangját utánzó szó, *lind* 'madár') (Mäger 172—3) stb.

Lengyel lúd. A *nagylilik* 'Anser albifrons' egyik népi elnevezése (Chernel 129). Azt gondolhatnánk e madárnév láttán, hogy a szóban forgó madár hozzánk Lengyelországból került s ezért, tehát származási helyéről nevezték el *lengyel-lúd*-nak. Ornitológusoktól származó hivatalos madárelnevezésekben találkozunk olyan madárnevekkel, amelyek valóban a madár származási helyét jelölik, mint például az *izlandi kerceréce* (Európa madarai 70), *kanadai lúd* (i. m. 50), *skót hófajd* (i. m. 98), *balkáni hantmadár* (i. m. 219), *balkáni tarkaharkály* (i. m. 177), *egyiptomi lappantyú* (i. m. 169), *indiai lúd* (i. m. 266), *balkáni gerle* (i. m. 159) stb., nem szabad azonban elfelednünk, hogy ezek a nevek szakemberek tudatos alkotásai, s mint ilyenek bizonyos értelemben más elbírálás alá esnek, mint a laikusoktól származó elnevezések. A madarat *lengyel lúd*-nak elnevező ember vagy közösség legföljebb azt figyelhette meg, hogy e nálunk csak vendégként előforduló, tehát idegen madár északról jön és észak felé távozik. Minthogy pedig az északhoz Lengyelországot asszociálták, az északról jövő madarat „kinevezték" lengyelnek. A *lengyel* jelző ebben a madárnévben csupán annyit jelent tehát, hogy abból az irányból származó madár. Chernel megállapítása szerint: „Alföldi népünk ismeri a liliket s azt is tudja, hogy nem nálunk fészkelő madár, amit azzal, hogy „lengyel lúd" — a lengyel nyilván északi értelemben szerepel — fejez ki; de meg azzal a régi közmondással is: „majd tojik neked a lilik" vagyis: hiába! — mert az nálunk nem tojik" (130). Hasonló madárnevekkel más nyelvekben is találkozunk. Ausztriában például a *szalakóta* egyik nyelvjárási elnevezése *der ungarische Häher*, azaz „a magyar szajkó" (Suolahti 16). A német madárnevek nagyérdemű kutatója, a finn Suolahti szerint ebben a madárnévben a *magyar* jelző csupán arra utal, hogy a madár nem honos, azaz idegen Ausztriában („Wegen des sporadischen Auftretens sieht man an einigen Orten die Blaukrähe für einen Fremdling an, daher der . . . Ausdruck *der ungarische Håher*": Suolahti 16). Ugyanezt a madarat a svédek *spansk kråka*-nak, azaz „spanyol szalakótá"-nak mondják — a *spanyol* jelzővel fejezvén ki, hogy ez a madár Svédországban ritka vendég (Mäger 109). A *fülespacsirta* hasonló okok miatt kapta a lappban az *orosz* jelzőt: *ruoššа-hāllap* (Lagercrantz: LpWsch. 2:752). Az észt nyelvben a szalakótának többek között a következő elnevezései járatosak: *saksamaa vares* (tkp. 'németországi szalakóta), *saksavares* (tkp. 'német szalakóta), *saksamaa harakas* (tkp. 'németországi szarka'), *saksamaa pasknäär* (tkp. 'németországi szajkó'), *austria vares* (tkp. 'osztrák szalakóta') és *jaapani vares* (tkp. 'japán szalakóta') (Mäger 109). Vö. még vogul *maskåu kwörəχ* 'csóka' (tkp. 'moszkvai varjú') (NyK. 61: 354).

Lotyó. Köznyelvi *lotyó* szavunk a történeti-etimológiai szótár szerint hangutánzóhangfestő eredetű. „A *lotyog* családjába tartozik, és olyan igenévi jellegű származék, mint a *kotyó, szütyő* stb." Van egy *lotyó* madárnevünk is, erről a TESz. ekként nyilatkozik: „Az 1840 óta adatolható *lotyó* 'egy fajta vízimadár' . . . szintén ide tartozhatik; az elnevezés alkalmasint a madár mocsári, vízi életmódjával kapcsolatos". Ebből sajnos nem derül ki, hogy a TESz. miként látja a madár vízi életmódjának és nevének a kapcsolatát.

Az alább előadandó körülmények miatt az a véleményünk, hogy a *lotyó* madárnév biztosan a *lotyog* családjába tartozik.

A madár leírásának pontatlansága miatt („egy fajta vízimadár") a *lotyó*-t nem tudjuk egy meghatározott egyedhez kötni. Chernel közöl azonban egy madárnevet, amely segítségünkre van a *lotyó* keletkezésének a megfejtésében. Ez a madárnév a *lotyósneff* (a *sneff* német jövevény nyelvünkben; vö. ir. német *Schnepfe)*, hivatalos nevén *nagygoda* (Chernel 203; Európa madarai 128). Chernel a következőket írja róla: „nyakát előre nyújtja s nyivákoló, sajátságos hangját hallatja, melytől hangutánzóan egyik magyar nevét is kapta. Tényleg *lotyó, lotyó, lotyó* vagy inkább *tyü-ii-tyóó, tyű-ii-tyoó, ü-tyó, i-tyó* vontatottan ejtett hangokkal fejezhető az ki. Különösen párosodás szakában sokat beszélget . . . " (204). Chernel leírása nem hagy kétséget afelől, hogy a *lotyósneff* nevét sajátos hangjáról és „beszédes" természetéről kapta. E két tényező egymást erősítette: a sokat „beszélgető", csacsogó, lotyogó madárnak ugyanis a hangja is hasonlít a *lotyó*-hoz. (Az ugyancsak sokat csacsogó, de más hangokat hallató *rózsaseregély* egyik népi elnevezése ezzel szemben *csacska*, l. föntebb). Nem tudjuk, hogy a címül írt *lotyó* 'egy fajta vízimadár' azonos-e a *lotyósneff*-fel (nem lehetetlen), úgy véljük azonban, legvalószínűbben a *lotyósneff*-hez hasonló módon keletkezett, azaz jelzős szerkezet lehetett eredetileg — például *nlotyó madár* —, amelyből az előtag kivált, önállósult, s jelentését jelentéstapadás útján nyerte. A magyar *lotyó*-nak, illetőleg *lotyósneff*-nek szerkezetileg pontos megfelelői van-*ak a rokon észt nyelvben. A karvalyposzáta egyik észt nyelvjárási elnevezése *lobiseja* (tkp. 'csacsogó, fecsegő, lotyogó'). A mezei poszáta észtül *lobiseja põõsalind* (tkp. 'csacsogó, lotyogó poszáta'). Az előbbi madárnak van az észtben még egy népi elnevezése is, amely tán a legkifejezőbb neve a szóban forgó madárnak, a névátvitellel keletkezett *saunanaine*, amelynek eredeti jelentése '⟨falusi⟩ öregasszony, (falusi) szolga felesége' (Mäger 160). Magyarázat — úgy vélem — nem szükséges. Hasonló madárnév van az ugyancsak rokon udmurt nyelvben is: *veraskis papa* 'papagáj' (tkp. 'beszélő madár') (Соколов: Записки. Выпуск 21. Ижевск 1970. 155); vö. még a német nyelvjárási *Schwäderle* 'csicsörke' (l. fent *csacska* a.). A mi *traccsol* igénk etimológiai megfelelőjét (a magyar *traccsol* a bajor—osztrák *tratschen* 'ua.' átvétele: Lumtzer—Melich: DOLw. 255) egy német nyelvjárási madárnévben is viszontláthatjuk: a stájer *Tratschkatel* 'csörgő szarka' szóban (Suolahti 196; l. még Simonyi: Nyr. 40: 450).

Nikovic és klikovic. E két, csupán mássalhangzóiban különböző szó azonos jelentésű: mindkettő a *téli pinty* 'Fringilla montifringilla' nyelvjárási elnevezése (Chernel 594). Chernel nem közli lelőhelyüket, szótárakban nem találtam őket, nincs adat rájuk az ÚMTsz.-ben sem. Eredetükről tudomásom szerint még senki sem nyilatkozott Chernel következő etimológiai megjegyzése azonban — mint alább kiderül — téves: „*nikoviczok* vagy *klikoviczok* . . . a mi madarunknak tótba és németbe is átment neve" (595). A *nikovic* véleményem szerint délszláv eredetű; vö. szlovén *nikovec* 'fringilla, montifringilla' (Matzenauer 263), szerb—horvát *nìkavac* 'Tannenfink, Bergfink, Rotfink, Quitschfink, Quakfink' (Filipović: Neues Wb. der kroatischen und deutschen Sprache. Ugram, 1875. 2:820). Ezek a szavak a következő, hangutánzó eredetű, déli és nyugati szláv szavakkal függenek össze etimológiailag: szerb—horvát *ikavac*, szlovák *ikavec*, cseh *jíkavec*, lengyel *ikawiec:* 'ua.' (Machek: EtSIČSl. 226; Rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika 3: 784). A szerb—horvát *nìkavac:* m. *nikovic* viszonyára vö. szerb—horvát *čámac* 'csónak, ladik': m. N. *csámic* 'dereglye, ladik' (Kniezsa: SzlJsz. 120—1; TESz. *csámesz* a.). Hasonló alakú s azonos jelentésű madárnév van a német nyelvjárások egynémelyikében is, méghozzá több is. A legelső előfordulású a *Nickawitz*, alakváltozatai: *Nicabitz, Nigowitz, Nigowitzer* (Suolahti 114). E német madárnevek zömmel osztrák nyelvjárási elnevezések, s minden kétséget kizáróan szláv jövevények ezek is. Suolahti szerint a fölsorolt német madárnevek

a cseh eredetű német N. *Igawitz, Igowitz* (< cseh *jikavec* 'ua.') anorganikus *n* elemmel bővült változatai (i. h.). Véleményem szerint nem így van. Az *n*-es szavak ugyanis, amelyek Suolahti szerint az *i*-s változatokból alakultak, jóval korábbról adatolhatók, mint föltett kiindulópontjuk. Filinus ante patrem esettel lenne tehát dolgunk. Úgy vélem, legvalószínűbben kettős átvétel történt. A *Nickawitz* szlovén vagy/és szerb—horvát jövevényszó, a már idézett szó/szavak átvétele (elvileg lehetne éppenséggel a magyar *nikovic* átvétele is, ezt azonban teljesen valószínűtlennek tartom). Az *Igawitz* — mivel Suolahti közép- és kelet-stájer szónak mondja alakváltozataival együtt: i. h. — legalább olyan valószínűséggel, sőt valószínűbben származhat a szerb—horvátból (ne feledjük, horvátok nem kis számban éltek a történeti Vas és Sopron megyében is már évszázadok óta; vö. Fényes: Magyarország statisztikája 1: 250) vagy a szlovénből, mint a csehből. Ezt azonban csak megfelelő szóföldrajzi anyag birtokában lehet eldönteni. Fölvetődik a kérdés: a magyar *nikovic* nem a német *Nickawitz* átvétele? Ez ugyan nem lehetetlen, a közvetlen szláv eredet azonban valószínűbb. A szóföldrajzi adatok itt is eloszlathatnák aggályunkat. A MTsz. egy adata: *nigovics* 'egy madárfaj' (1840: Heves megye) nem oldja meg a kérdést.

Problematikusabbnak látszik a *klikovic* magyarázata. A szó szláv eredetében biztosak vagyunk, ilyen madárnevet azonban nem tudunk egy szláv nyelvből sem kimutatni. A *klikovic* véleményünk szerint szerb—horvát eredetű lehet, s etimológiailag a következő szavakkal függ össze: szerb—horvát *klikovanje* 'Jubel, Gejubel, Jubelgeschrei', *klikovnica* 'Ausrufungswort', *kliktanje* 'das Hakken des Spechts' (Filipović i. m. 2: 445), *klȉkovati* 'rufen, voco, clamo' (Rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika 5: 72), *klȉknuti* 'ua.' (Vasmer: RussEtWb. 1: 570). Ezek a szavak a következő, hangutánzó eredetű szláv szócsaládba tartoznak: orosz *клю́кать*, ukrán *klýkaty*, bolgár *klíkam*, szlovén *klíkniti* stb. (Vasmer: RussEtWb. 1: 570). Mind a *nikovic*, mind a *klikovic* hangutánzó eredetű szavakra mennek vissza tehát. Az *-ac* végződés, amely szerb—horvát madárnevekben gyakori,[1] nomen agentis képző. A tárgyalt szavak eredetének kérdésében a végső szót azonban csak a szóföldrajz és a szlavisztikai háttér tüzetes földerítése után várhatjuk. Ennek elvégzésére nem érzem illetékesnek magam.

Pitypalaty. A *fürj* 'Coturnix coturnix' jól ismert népi neve (Chernel 347). Ha „személyesen" nem ismernénk, ha nem hallottuk is kedves, vidám éneklését, irodalmi alkotások, versek bizonyára eszünkbe juttatják ezt a nevét is. A madártani leírást olvasva megfejtődik előttünk a név eredetének rejtélye. Chernel a *fürj* énekét ugyanis így írja le: „pity palaty — pity palaty — pity palaty" (350). Semmi kétség, a *pitypalaty* is hangutánzó eredetű. Azok közé a hangutánzó madárnevek közé tartozik, amelyek a madár hangját hűen utánozzák, mint például a *csilpcsalp, csiviszvisz, csóka, csér, csicsiri, csörö-csirr, csuvik, buhu, huhu, kakukk, kuvik, küncsics (madár), külü, lili, lilik, pirpió, piripió, uhu, zsezse* stb. A *fürj*-et több más nyelvben is hasonló névvel jelölik; vö. például perzsa *bildertsin*, román *teptalak* (Chernel 350), orosz *перепел*, ukrán *perepel*, lengyel *przepiórka*, cseh *křepelka*, szerb—horvát, szlovén, szlovák *prepelica* (Machek: EtSlČSl. 299; Jørgensen 29), észt *tutpelup, tutletup, putpadadi* (Mäger 56), zürjén *podpal'* (Wiedemann: SyrjWb. 240). Ezek közül a *pitypalaty*-hoz többé-kevésbé csak az észt *putpadadi* (a *d* betű zöngétlen mediát jelöl az észtben!) és a román *teptalak* hasonlít, valamint egy rokon nyelvi hangutánzó szó, amely a fürj hangját jelöli: az udmurt *kwat'pat'ak* (Munkácsi: VotjSz.232).

Süvöltő. Ez a madár, szaknyelven 'Pyrrhula pyrrhula' laikus számára is fölismerhetően sajátos, süvöltéshez hasonlítható hangjáról kapta nevét; vö. a madártani leírást: „különösen télen, csillogó hóban — a bokorra telepedett süvöltő csapat megkapó szép"

[1] M. Adamović szóbeli közlése (Göttingen)

(Chernel 617). A szó madárneveink azon újabb rétegébe tartozik, amelyek hangutánzó igei tőből alakult folyamatos melléknévi igenevek, mint például *csettegető* (l. föntebb), *csücsörgő* (Chernel 623), *fütyülő* (Chernel 151), *hujtó* (l. föntebb), *lotyó* (l. föntebb) stb. A *süvöltő* tehát a *süvölt* ige származéka (l. Beke: Nyr. 87: 257) s minden bizonnyal egy korábbi *süvöltő madár*-féle jelzős szerkezetből vált ki és önállósult. Igeneves madárnév úgyszólván minden nyelvben van, különösen jellemző azonban ez a madárnévtípus a finnugor nyelvekre; vö. *bukó, repeső, verebésző*, összetételekben *halkapó, küszvágó, fövenyfutó, szélkiáltó, nádmászó, légykapó, barázdabillegető, tüskebujkáló* (Lehr: MNy. 3: 178) stb.; észt *kiivitaja* 'bibic', *tikutaja* 'sárszalonka', *tohotaja* 'bagoly', *tututaja* 'búbosbanka', *üütaja* 'erdei pinty' (Mäger 65, 78, 101, 111, 181), finn *kehrääjä* 'lappantyú', *huuhkaja* 'bagoly' (vö. *huhogó)*, *kakertaja* 'egy fajta galamb', *kuhankeittäjä* 'egy fajta rigó' (Suolahti: Lintujen nimityksiä suomen kielessä: Vir. 1906: 138—42) stb. Idegen nyelvi, hangutánzó eredetű *süvöltő*-megnevezésekre vö. német *Quetsch* (a madár hangjáról), *Gügger* (tkp. 'fütyülő'), *Hellschreier* (tkp. 'élesen kiáltó'), észt *lüübik, krüükslind, krüügitaja* (a madár sajátos hangjáról) (Mäger 186). A *süvöltő* (l. még nyelvjárási *süvöltyü:* MTsz.) nyelvjárási változata a *sivítyű* (MTsz.), amely a köznyelvi *süvít* ige nyelvjárási *sivít, sivol* '"zsinatol" a madársereg' (MTsz.) változatának a tövéből alakult (l. Beke: i. h.).

Szula. A 'Sula bassana' magyar neve. Ez a madár Magyarországon még nem fordult elő, mert „Tengeri szigetek meredek sziklafalain költ" (Európa madarai 37). Tudatos kölcsönzés a latin madártani szaknyelvből: a latin szaknyelvi *sula* átvétele. A latin szó, amely a görög *Σουλα* -ra megy vissza, bekerült más nyelvek madártani nomenklaturájába is; vö. olasz *sula*, finn *suula*, svéd *(havs)sula*, norvég *(hav)sule*, dán *sule*, izlandi *sula* (Jørgensen 8; Battisti—Alessio: DizEtIt. 5: 3675; Svensk uppslagsbok 12: 1236, 27:1199; Nykysuomen sanakirja 5: 369; Európa madarai 37).

Vakvarju. A *bakcsó* 'Nycticorax nycticorax' egyik nyelvjárási elnevezése (Chernel 286), amely előfordul többek között egy gyermekversikében is („Csipcsip csóka, Vakvarjúcska . . . "). Arról persze szó sincs, hogy ez a madár vak: nagy szemeivel igenis jól lát, annyira, hogy egyebek között apróbb halakkal, ebihalakkal és rovarokkal is táplálkozik (Chernel 287—8). Herman Ottó szavaival: „A vakvarjú sem nem vak, sem nem varjú, mert látó, gémféle" (Nyr. 27: 539). Herman Ottó szerint „Lehet, hogy a név a hangfestő *bakcsó, bakcsóka*, melynek szava *bak-vak*, a *vakcsókán* át *vakvarjúvá* fejlődött" (uo.). Ez a magyarázat, miként arra már Simonyi is utalt (Nyr. 40: 448), túl bonyolult és valószínűtlen. Nyelvészeti szempontból jóval egyszerűbb magyarázat is kínálkozik, amely összhangban áll a madártani leírással. A *vakvarjú* népetimológiával keletkezett a madár hangutánzó elnevezéséből, a *kvakvarjú*-ból (ez a szó is ismert a magyar nyelvjárások egy részében, l. Chernel 286). A bakcsó hangja ugyanis „koák, kvák vagy koáu, káu" (Chernel 287), illetőleg „kvak-vakk" (Európa madarai 42): innen — s a varjúval való hasonlósága miatt; vö. Herman: Nyr. 27: 539 — a *kvakvarjú* név. A *kvak* előtagnak azonban nincs értelme, ezért a szót használói „megértelmesítették": a *kvak*-hoz legközelebb álló, leginkább hasonló szóval, a *vak*-kal helyettesítették. Így jött létre a *vakvarjú*. A Kisalföldön, ahol a *varjú*-t *kányá*-nak hívják, ugyanennek a madárnak *vakkánya* a neve (Chernel 286): ez is a fönt vázolt módon keletkezett. E madár jellegzetes „kvak" hangjáról kapta nevét több más nyelvben is; vö. például szerb—horvát *gak kvakavac*, holland *kwak*, orosz *кваква*, cseh *kvakva*, német *Quakreiher*, N. *Quaker* (Suolahti 382; Jørgensen 11; Vasmer: RussEtWb. 1: 545 *кваква* a.).

Zöldike. A 'Carduelis chloris' hivatalos magyar elnevezése (Chernel 599; Európa madarai 247). Mind madártani, mind etimológiai szempontból kifogástalan az a magya-

rázat, amely szerint ez a madár tollazata jellegzetes színéről kapta nevét. Az ornitológiai leírás szerint ugyanis „a hím tollazata olívzöld. Farcsíkja zöldessárga" (Európa madarai 247), illetőleg „színezetük túlnyomóan zöldes" (Chernel i. h.). Más nyelvekben is éppúgy zöld színéről nevezték el a *zöldiké*-t; vö. például angol *Greenfinch* (tkp. 'zöld pinty'), német *Grünfink* (tkp. 'zöld pinty'), *Grünling* (a *grün* 'zöld' származéka), izlandi *graenfinka* (tkp. 'zöld pinty'), holland *groenling* (tkp. 'zöldike'), norvég *grønfink* (tkp. 'zöld pinty'), svéd *grönfink* (tkp. 'zöld pinty'), finn *viherpeippo* (tkp. 'zöld pinty'), észt *roheline põõsalind* (tkp. 'zöld bozótmadár'), orosz *зеленушка* (tkp. 'zöldike') stb. (Jørgensen 91; Suolahti 136—7; Chernel 599; Mäger 182; CzF.). A *zöldike* népi elnevezései között is találkozunk a névadó színnel: *zöldi, ződi, gréli, krédling* (az utóbbi kettő a német *Grünling* bajor—osztrák nyelvjárási változatainak az átvétele, mindkettő alapszava 'zöld'-et jelent; l. Chernel 599). Alaktanilag a *zöldike* a *zöld* melléknév *-ike* kinyítő képzős származéka. Ez a képző madárnevekben gyakori s szinte kivétel nélkül kedveskedő, becéző funkciójú, kifejezvén az embernek a kicsi madarakhoz való viszonyát. Ilyenek például: *kenderike, füzike* (TEsz.), *pipiske, pintyőke* (SzófSz.), *gyurgyóka, herjóka, hivóka, kukóka, pirike, pityerke, sármánkó, szántóka, szutyóka* (MTsz.) stb.

Zsezse. Az 'Acanthis flammea' hivatalos magyar neve (Chernel 601; Európa madarai 250). Hangutánzó eredetű, a madár hangját utánzó szó; vö. a madártani leírást: „Röptében hallatott gyors hívó hangja fémes csengésű „zse-zse-zse". Csicsergő énekébe hívó hangjait is beleszövi" (Európa madarai 250; l. még Chernel 604). Hasonló hangalakú igék nyelvjárásaink egynémelyikében előfordulnak, mint például *zsebeg* 'zúg, zajong', *zsevereg* 'zsibong' (MTsz.). Munkácsi szerint (KSz. 8: 342—3) szavuk ősi, finnugor eredetű madárnév (vö. még Lytkin—Guljajev: i. m. 89): nem fogadható el. Hangutánzó eredetű szóval más nyelvekben is jelölik a zsezsét, többek között például a következőkben: orosz *чечетка* cseh *čečetka*, lengyel *czeczotka*, szlovák *čečetka*. A szlovák szó bekerült a szlovákkal érintkező magyar nyelvjárás(ok)ba; vö. *csecsetka* 'kenderike' (EtSz. 1: 902; Kniezsa: SzlJsz. 124), a cseh és a lengyel szó pedig a németbe; vö. német N. *Tschütscherle, Tschekerle, Schetschke* stb. (Suolahti 122—3). Az ugyanazon jelentésű észt *kasesiisike*, illetőleg annak *siisike* utótagja pedig a 'csíz' jelentésű, cseh eredetű német *Zeisig* (Kluge: EtWb.[20]) madárnévnek az átvétele (Mäger 184). E két utóbbi szó etimológiailag a magyar *csíz*-zel és *cájzli*-val (l. föntebb) függ össze. A *zsezsé*-vel megegyező szerkezetű, szótagkettőztetésű, hangutánzó eredetű magyar és idegen nyelvű madárnevekre vö. a következőket: *dzsadzsa* (vö. *dzadzog* 'csacsog (a madár)': EtSz. 1: 1461), *huhu* 'bagoly' (MTsz.), *lili* 'kiskacsa', *pipi* 'kiscsibe' (Rábaköz, saját gyűjtés), latin *bubo* 'uhu', *turtur* 'galamb', *upupa* 'búbosbanka' újperzsa *pûpû* (Suolahti 12, 216), német N. *Hupphupp, Wuppwupp, Wuddwudd, Butbut* 'búbosbanka' (Suolahti 12—15), svéd N. *kucku* 'kakukk' (Suolahti 7), francia *coucou* 'kakukk', *boubou, poupou* 'búbosbanka', *chackchack* 'fenyőrigó' (Suolahti 16, 6, 64), óind *kiki(-dîvi)* 'varjú' (Suolahti 199), észt *iutiu* 'kormos cankó', *tärr-tärr* (Mäger 70, 172) stb. (l. még a *kakukk* szócikkét).[1]

Kiss Jenő

Tombácos malom. Reuter Camillo közli (Nyr. 96: 232.), hogy a baranyai népnyelvben a *tombác* szót 'faoszlop' jelentésben ismeri. Szerinte a szó a török *tombász* 'ponton' szó átvétele. A jelentésfejlődést a vízi élettel magyarázza: a Tiszán „a vízimalom vízikerék főtengelyét tartó úszójárművet" ismerik *tombác* néven. Ezt az úszójárművet a

[1] Pusztai Ferenc nek gondos, lelkiismeretes lektori munkájáért ezúton is köszönetet mondok.

zakirodalom *tombácos malom* néven emlegeti, tehát nem maga a tombác az úszójármű, hanem a tombáccal felszerelt szerkezet az úszó malom, amely a gabonát megőrli.

Beszédes József (1786—1852.), a reformkor híres vízépítő mérnöke Határszók c. kis feljegyzésében (1832.), amely a MTA kézirattárában található (Nyelvtud. 2° 23/II. sz. alatt), idegen — főként német vízi szakkifejezések értelmezésére és magyarítására gyűjtött népi eredetű adalékokat. Az adatok származási helyét nem jelölte. Mivel vízszabályozó tevékenysége során az ország több részén is évekig működött, nyelvi adalékait egy vidékhez sem köthetjük. Mégis értékesek, mert az általunk idézettek a vízimolnárság országosan elterjedt műszavainak tekinthetők. A témánkat érdeklő műszavak a következők:

Mola aqua impulsa: *vizimalom.*

Schifmühle: *hajós malom* vagy *tombátzos malom.*

Dicitur *Házhajó,* melyben az őrlés történik, — *völgyhajó,* melyen a *göröndöly:* Grindel, hypomorlione van.

Tombácz azon három hizós [*hizós:* 'vastag'] nagy fák, melyeken a malom van. Itt is *Háztombátzok,* és *Völgytombátz.*

Hajós, vagy *tombátzos malmot* tartja vasmacska lántzon, vagy *czejtéskas, czejtén* azaz vesszőből font kötélen.

Ufermühle: *partimalom.* Ez Unterschlägtig, halberschlächtig, oberschlägtig: *alucsapó, féligcsapó, fölücsapó kerék vizimalom.*

Mühlwerk: *malomcsin.*

Wasserrad: *vizeskerék.* Ez Staberrad: *két pereczü kerék*

Stauberrad: *egy pereczü kerék*

Stirnrad: *tarajos kerék*

Lefogyott a garatról, a molnár így szól: *lecsöndült,* mivel akkor a kő csörgés által jelt ád.

Frecskay János Mesterségek szótára (Bl. 1912. 281, 579) szerint a tombácos malom „hajósmalom, kompos malom, hidas malom". Leírása szerint három vastag gerendát hívnak tombácnak, „melyeken a malom van". A tiszai tombácos malmokon a tk.-i hajókat „hajóvá kivájt törzsökök" képezik. Két ilyen kivájt törzsökön (závártombác és középtombác) áll a malomház (más leírás szerint hajóház). A harmadik tombác szélről a készségen túl áll, ezért tártombác v. tárhajó. A kettő között van a készség (vö. Juhász Antal: Tápé története és néprajza. Tápé 1971. 428), amely a malomházban levő őrlőkövet forgatja. Frecskay szerint „mindkét hajót tárgerendák, völgygerendák kötik össze egymással".

Beszédes József adalékai vázlatosan utalnak a tombácos malom szerkezetére, azonban megvilágítják azt a tényt, hogy a malom tk. a *tombác* nevű gerendákon úszik. Ezeknek a gerendáknak a funkciója pedig ugyanaz, mint a pontonoké, azoké a fagerendáké, amelyekből összeállt a vízen való átkelést elősegítő szerkezet. A név arra utal, hogy a tombácos malom szerkezete összefügg azokkal az átkelést elősegítő készségekkel, amelyek hazánkban a törökvilág idején váltak ismertekké.

Dömötör Sándor

Hogy az én istenem tenne (rakna) a villahajtóba! Hogy az én istenem tegyen (rakjon) a villahajtóba! [Hogy az éin istenem tegyík (rakjík) a villa hajtóuba!] Óhajtó és felszólító formában egyaránt mondják.

Enyhe átkozódás és méltatlankodó szidás, amelybe egy kis tréfa és kötődés is vegyül. Fokát és mértékét a beszélő kedélyállapota, az előzmények és körülmények, magának a szólásnak a hangsúlya és hanglejtése módosíthatják, alapjában véve kedélyes

hangulata azonban mindig megmarad. Nem lévén benne semmi durvaság, inkább az asszonyok szájából lehet hallani.

De mi is az a villahajtó, amelybe a beszélő valakit tetetni, rakatni akar?

Még nem is olyan régen a gyűjtésnek, nyomtatásnak, a széna, szalma és törek rakodásának legfontosabb kéziszerszáma a favilla volt. Nyomtatásnál nem is használhattak vasvillát, mert avval a szűrű sima földjét véletlenül is feldöfhette az ember.

Az új favillát rendszerint nyomtatás előtt, a július első csütörtökén tartott nagyvásárban, az ún. „meggyírísi" vásárban vették, s a nyomtatás előkészületéhez hozzátartozott a villahajtás is. Az új favilla ugyanis egyenes, nyele és ágai egy síkban vannak. Így azonban munkára nem alkalmas, ezért meg kell hajtani, hogy kézbe álljon, hogy ágai ívelten görbüljenek. Ezt a formát a favilla a villahajtóban kapja meg.

A villahajtó egy kb. 50 cm széles, három fokú létrához hasonló faalkotmány. Az egymástól 25 cm-re levő alsó és középső foka az ún. oldalfába *(óydalfába)* van rögzítve. A két oldalfán a középső foktól felfelé kb. 25—38 és 50 cm-re bevágás van, amelyek egyikébe a harmadik, a mozgatható fokot teszik, s állítják aszerint, ahogyan a villát fokozatosan hajlítani kell vagy lehet.

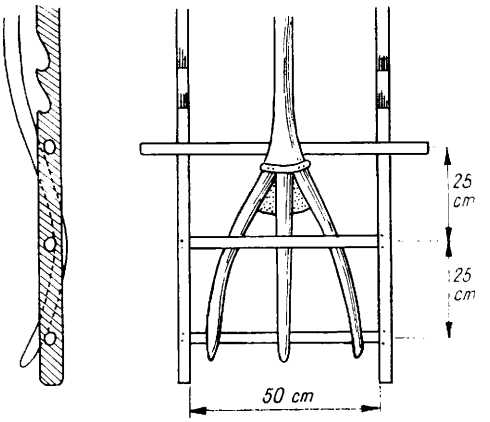

Mielőtt azonban az új favillát a villahajtóba betennék, jól beáztatják, hogy ágai hajlékonyak legyenek, s csak azután teszik a villahajtóba. Legalább egy hétig vagy még tovább is benne tartják — természetesen száraz helyen — hogy jól kiszáradjon, és felvegye a kívánt és szabályszerű villaalakot. A favilla három, négy vagy öt ágú.

A szólást átvitt értelemben használják. Eredeti jelentésére már sem az, aki mondja, sem az, akinek mondják, nem gondol, de nem is gondolhat. Ugyan hányan vannak a ma élők között, akik még láttak villahajtót?

É. Kiss Sándor

Rácz Endre — Szemere Gyula: Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó, Budapest 1972. 372 lap.

A nyelvtantanítással foglalkozó szakirodalomban nagyon sokat írtak már arról, hogy mennyire fontos a nyelvtanóra minden egyes szakaszában az elemzés. „...igen hatékony — a nyelvtani tudást, a nyelvi gondolkodást fejlesztő — módszeres eljárás..." „...szinte vezető módszer a megismerés folyamatában. Jelentős a szerepe a gyakorlásban, sőt az ellenőrzésben is" (Muszty László—Rónai Béla, A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1970. 113). Külön is kiemeli a szakirodalom a mondattani elemzés hatékonyságát. A gondolatközlés, a beszéd egysége a mondat. Amikor az elemző munka során a mondatot boncolgatjuk, és a nyelvi elemek között fennálló törvényszerű viszonyokat vizsgálgatjuk, nemcsak e törvényszerűségeket láttatjuk meg a tanulókkal, s nemcsak a helyes szóbeli és írásbeli kifejezési mód elsajátíttatásában támogatjuk őket, hanem a logikus gondolkodás kialakulását és fejlesztését is szolgáljuk. Ugyanis „a mondattani elemzés tevékenysége nemcsak befogadó (receptív), hanem nagy mértékben alkotó értelmi művelet is: a mondatelemzés lényegében egy gondolat nyelvi újjáépítése" (i. m. 119).

A nyelvtani elemzésnek ebben a korszerű, valódi didaktikai értékében való értelmezése és az öncélú grammatizálás elleni harc hívta életre az utóbbi 15 évben a nyelvtani szakirodalom és a tanári segédkönyvek különleges típusát, a gyakorlókönyvet, a példatárat. Az eddig megjelentek (Benkő László—Szemere Gyula: Nyelvtani elemzések I. Bp., 1959. Rácz Endre: Nyelvtani elemzések II. Bp., 1960. és III. Bp., 1961. Bachát László—Benkő László—Chikán Zoltánné: Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok. Bp., 1968., Bachát László—Mező András: Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok és feladatok I. Hangtani és szótani gyakorlatok és feladatok. Nyíregyháza, 1969.) nagy szükségességét igazolja az, hogy ma már szinte hozzáférhetetlenek. A felsorolt munkák közül egyik sem éri be annyival, hogy példákat, feladatokat ad a nyelvtani elemzéshez. Jelentős elméleti anyagot elevenítenek fel, és megadják azokat az ismereteket s módszereket, amelyekkel példáik elemezhetőek, gyakorlataik megoldhatóak.

Ezek az előzményei Rácz Endre és Szemere Gyula „Mondattani elemzések" című munkájának. A két szerző a műbe beolvasztotta az előbb említett hasonló célú munkájának eredményeit.

A „Mondattani elemzések" egyetemi tankönyvnek készült, „a jövő magyartanárainak szakmai felkészülését óhajtja előmozdítani az egyetemi nyelvészeti oktatásnak egyik igen fontos területén. Emellett — úgy véljük — szaktárgyi továbbképző anyagként való tanulmányozását már működő általános és középiskolai tanár kartársainknak is ajánlhatjuk" — írják az Előszóban a szerzők (5). A példamondatok elemzésében megnyilvánuló mondattani felfogásuk „mindenekelőtt az akadémiai leíró magyar nyelvtanban (MMNyR.) és a mai magyar nyelv egyetemi tankönyvében (MMNy.) érvényesülőt követi, tehát lényegében hagyományosnak minősül" (5).

Az első rész a mondattani elemzés módszerével foglalkozik. Ebben a részben a szerző, Szemere Gyula így fogalmazta meg a mondattani elemzés jelentőségét, hasznát a nyelvtanításban: „A mondattani elemzés alkalmával az analízis boncolgató művelete közben végigjárjuk a gondolat megszületésének egész nyelvi útvonalát, közelebb kerülünk ahhoz a gondolkodási folyamathoz, melynek eredményeként a mondat létrejött. Ily módon a mondatelemzés mindenkor egy-egy tudattartalom nyelvi újraépítését is jelenti" (9).

A mondattani elemzés módszeres menetének a könyv szerint az első lépése a mondatfajta meghatározása. Ezt az egyszerű mondatok esetén a mondatrészek és a szószerkezetek funkciójának vizsgálata, az összetett és a többszörösen összetett mondatokban a tagmondatok egymáshoz való szintaktikai viszonyának a meghatározása követi. Részletesen tárgyalja a szerző a mondatfajta meghatározásának kérdéseit, a különböző mondatfajták elemzésének problémáit. Az egyszerű mondatokkal kapcsolatosan például a következő kérdéseket feszegeti részletesebben: Puszta vagy szerkezetes mondatrészeket keressünk? Mit tekintsünk az elemzés alkalmával a mondat alanyának és állítmányának, s milyen sorrendet kövessünk a fő részek meghatározásában? A bővítmények vizsgálatának mi legyen a sorrendje, milyen a formája az elemzésüket segítő kérdéseknek? Hogyan foglalkozzunk a többféleképpen elemezhető bővítményekkel? Mi a szerepe a mondatban a kötőszónak, a módosító szónak, az indulatszónak és a megszólításoknak? E problémáknak már csak a felsorolása is azt mutatja, az elemzés módszerével foglalkozó részben minden olyan kérdést kifejt a szerző, amely a szaktanárnak gondot okozhat. Különösen nagy figyelmet fordít az átmeneti és a komplex, a többféleképpen elemezhető formákra. A mondatelemzés ez elvi és gyakorlati kérdéseinek ismerete nélkül eredményes és igénvesebb elemző munka az iskolában nem képzelhető el.

A módszertani részt 1237 folytatólagosan számozott példamondat követi. Az első 600 példamondatban az egyszerű mondat, a következő 390-ben az összetett mondat, s végül 247-ben a többszörösen összetett mondat szintaktikai vizsgálatában adódó problémákat vetik fel és oldják meg a szerzők. Az 1237 példamondatnak valójában a többszörösét tartalmazza a könyv. A legtöbbnek a magyarázatában, elemzésében több hasonló mondat kerül még elő. A példák zömét a szépirodalomból merítik, de igen magas a beszélt nyelvből vett példák száma is. Kiválasztásukkor arra törekedtek, hogy a tipikus jelenségeket tartalmazó, könnyen elemezhető, tehát az iskolai tanításban nagyon jól hasznosítható mondatok mellett legyenek olyanok is, amelyek átmeneti jellegűek vagy vitás elemzésűek, hiszen egyetemi tankönyvnek készült a példatár, a magyar szakos tanárnak pedig ismernie kell az efféle típusú mondatok elemzési problémáit és megoldási módjait is.

A mondatok csoportosítása a leíró nyelvtanok hagyományos kategóriái és ezek tárgyalási sorrendje szerint történt. Az egyszerű mondat példatárában például a fejezetcímek a következők: A mondat fő részei, A tárgy, A határozók, A jelzők. A jelzők fejezetében az alcímek: A minőség- és mennyiségjelző, A birtokos jelző, Az értelmező jelző. Sajnálatos dolog az, hogy a határozós példamondatok csoportosítása nem a határozófajták, hanem a Benkő—Szemere „Nyelvtani elemzések I."-ből megismert csoportosítási szempont, a kifejező eszközök szerint történt. Ugyancsak nagyon formálisnak hat a többszörösen összetett mondatoknak a tagmondatok száma szerinti csoportosítása. Nem sokat segít ez utóbbin az sem, hogy a szerző a rész elején bemutatja a 3 tagmondatból álló többszörösen összetett mondatok alaptípusait. A határozóknak és a többszörösen összetett mondatoknak ez a tárgyalási módja szemponttörést jelent a mű egységében, az oktatómunkában, a tankönyv felhasználásában nehézségeket okoz.

A fő részek és az egyes fejezetek élén felidézi a könyv azokat a legfontosabb nyelvtani elméleti tudnivalókat, amelyeknek ismerete az elemzéskor elengedhetetlen.

A számozott példamondatok után a magyarázó, elemző részekben nem egyszerűen a megoldást kapjuk. Igen gazdag anyagot ölelnek fel ezek a magyarázatok a legtöbb mondat után. Ismertetik azokat a fogódzókat, nyelvi eszközöket, elméleti, szakirodalmi ismereteket, amelyek lehetővé teszik vagy indokolják a megoldási módot. Számba veszik a szakirodalom minden olyan vitáját, tudományos eredményét, amely egy-egy mondattípus vagy mondatrész elemzésével kapcsolatban megjelent, és a nyelvtantanításban hasznosítható. Gyakran a hasonló, a rokon, az összetévesztésre lehetőségeket nyújtó szerkezeti felépítésű példák egész sorát vonultatják fel a megoldás indokolására, a feladat tisztázására. Az azonos vagy rokon problémát fejtegető példamondatokra azok számával utalnak.

Az elmondottak igazolására idézem „A mondat fő részei" fejezetből a 17-es példát és az alanyi mellékmondatok példatárából a 607-es példa magyarázatának egyes részleteit.

„17. *Kukorica Jancsi becsületes nevem.* (Petőfi)

Annak az elvnek az alapján, hogy az állítmány mint minősítő a tágabb, az alany pedig mint minősített a szűkebb körű neve (vö. 14., 15.), nem tudjuk meghatározni a fő részeket ebben a mondatban.

A *Kukorica Jancsi érdekes név* mondat állítmánya kétségkívül a minősítő jelzős *név*, hiszen ez a tágabb körű fogalom, amelybe belefoglalható a *Kukorica Jancsi* (egy személynek a neve), az alany. Ugyanígy egyértelműen megállapítható, hogy például a *Gyarlóság, asszony a neved!* Shakespeare-idézetben a határozott névelős és birtokos személyragos *neved* az alany, az *asszony* pedig az állítmány. Fenti példamondatunkban azonban nemcsak a *Kukorica Jancsi* nevez meg mint tulajdonnév egyedi fogalmat, hanem a *név* is egyedi fogalom jelölőjévé lett a birtokos személyragos *nevem* alakban. A mondat két fő része közé egyenlőségjelet tehetünk: *Kukorica Jancsi* = (becsületes) *nevem.*

A mondat elemzését illetően két felfogás áll egymással szemben.

1. Az egyik a beszédhelyzetet veszi alapul. Amikor János vitéz az idézett szöveget mondja, a francia király felszólításának („Mindenek előtt is mondd meg a nevedet...") tesz eleget: bemutatkozik. Szavai válasznak tekinthetők erre a kérdésre: *Mi a (becsületes) neved?* Ebben a kérdésben a *mi?* a minősítő jegy iránt érdeklődik (vö. 14.), ezért a felelő mondatban a helyére kerülő *Kukorica Jancsi* tölti be az állítmány szerepét, a minősítő jelzős *nevem* pedig az alanyét.

2. A másik felfogás szerint a predikatív viszonyba állított főnevek közül mindig az az alany, amely nyelvtani eszközökkel való megszűkítés nélkül is egyedi fogalmat jelöl (Papp István: MNyj. 3 (1956): 3—13). E felfogás szerint a *Kukorica Jancsi* az alany, a minősítő jelzővel bővített *nevem* pedig a névszói állítmány. (Vö. MMNy. 247.)

A logikában az azonosítást tartalmazó ítéleteket (pl. *Budapest* = *Magyarország fővárosa)* megfordítható ítéleteknek nevezik. (Vö. Tompa: Nyr. 83 (1959): 450; MMNyR. 2: 68, 125—6.) Azonosító ítélet fejeződik ki a következő mondatokban is: *A sógorom az orvos. — A tett halála az okoskodás.* (Madách) — *Az én atyám e jó öreg kocsmáros.* (Petőfi)

Ez a mondattípus iskolai elemzésre kevésbé alkalmas."

„607. *Meglehet, nem is hallotta.*

Az utalószó és a kötőszó hiánya problematikussá teszi ennek az összetett mondatnak az elemzését. Felfoghatjuk az első tagmondatot főmondatnak, a második tagmondatot pedig kötőszó nélküli alanyi mellékmondatnak. Elég gyakori jelenség ugyanis, hogy a nyomatékos mellékmondatba nem kerül be a *hogy* kötőszó. Vö. 608., 649., 651., 743., 745., 874., 885. Mindamellett mondatunk közel áll a mellérendeléshez. Fordított mondatrenddel talán még kevésbé lehetne alárendelt mondatnak tekinteni: *Nem is hallotta, meglehet.* „Régóta ismert bökkenő... — írja Tompa József —, hogy kötőszó és rámutató

szó nélküli mondatösszetétel esetén néha nem tudjuk, vajon mellé- vagy alárendelő viszonyban van-e a két tag. Pl.: *Igaz, így volt.* Világos, hogy e ponton minden találgatást fölöslegessé tenne, ha az utótag *hogy* (mellékmondati) kötőszóval kezdődnék; s a további elemzést is az tenné egyértelművé, ha az előtagban mondattanilag világos rámutató szót találnánk." (AnyIsk. 1 (1954—55): 69.) Hozzátehetjük még, hogy idézett mondatainkban a mellékmondat azért nyomatékosabb a főmondatnál, mert a főmondat kezdi elveszíteni eredeti szerepét, s csupán a beszélőnek a mellékmondatban foglaltakkal kapcsolatos állásfoglalását, vélekedését fejezi ki, azaz módosító értelmű. Az ilyen főmondat grammatikailag már eléggé szervetlenül kapcsolódik a mellékmondathoz, sokszor alig tekinthető önálló tagmondatnak, hanem csupán módosító mondatrészletnek, s útban van afelé, hogy valódi módosítószó váljon belőle (így alakult ki például a *bizony* módosítószó vagy a *jóllehet* kötőszó). Az efféle módosító jellegű tagmondatok valódi főmondatként való elemzése ezért problematikus lehet, még akkor is, ha van bennük utalószó: *Annyi bizonyos, készültél. Készültél, annyi* (vagy: *az) bizonyos* (itt a mellérendelő viszony szintén föltehető). Sőt kötőszós, illetőleg kötőszós és utalószós mondatszerkezet esetén is fennállhat a főmondat módosító szerepe: *Valószínű, hogy a lány Darabonth Károlyt nem szerette.* (Tersánszky) — *Elég az hozzá, hogy Jóska bekukucskált a kerítésen.* (Móra) — Különösen akkor homályosul el a módosító értelmű főmondat tagmondat-jellege, ha beékelődik eredeti mellékmondatába: *A közvetlen dologra, igaz, nógatni kell őket.* (Illyés)."

A példákat követő nagyon gazdag elemző, magyarázó anyag emeli e munkát a hasonló céllal írt gyakorlókönyvek fölé. Elmondhatjuk róla, ha valaki egy mondattani témakör példáit és magyarázó anyagát gondosan áttanulmányozza, a kicsiny mozaikokból összeállíthatja a témakör egész elméleti anyagát.

Szaktárgyi továbbképzési anyagként nagyon nagy haszonnal forgathatnák magyar szakos általános és középiskolai tanáraink. Kár azonban az, hogy egyetemi tankönyv volta miatt csak nehezen szerezhető meg.

Bachát László

A magyar nyelvtan tanításának módszertankönyve (Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Második [változatlan] kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 190 lap)

A magyartanárok s a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók egészen a legutóbbi évekig csak különféle sokszorosított jegyzetekben találhatták meg anyanyelvünk tantárgypedagógiájának teljességére törekvő kifejtését. Éppen ezért igen nagy várakozással vettük kézbe Szemere Gyula Kossuth-díjas pedagógusnak, az általános és középiskolai magyar nyelvtankönyvekből és helyesírási segédkönyvekből jól ismert szerzőnek nemrég megjelent munkáját, amely a magyar nyelvtan tanításának teljes problémakörét feldolgozza, s amely mindenki számára könnyen hozzáférhető. (Az 1969. évi, első kiadás 3000 példányban, az 1971. évi második — változatlan — kiadás pedig 4000 példányban jelent meg.)

Szemere módszertana a szónak legjobb és legszélesebb értelmében való felsőoktatási t a n k ö n y v, mely nemcsak tudományos, hanem olvasmányos is, és az egyetemen kívül is széles körben hasznát lehet venni.

Szemere gondos megfogalmazásban, világos kifejtésben, logikus elrendezésben tárja elénk munkájának anyagát. Elméleti megállapításai és igen hasznos tanácsai mindig gyakorlati tapasztalatokra épülnek.

Könyve — számozatlanul — nyolc nagyobb fejezetre oszlik. Az első, az Előszót követő 27 lap terjedelmű rész ezt a címet kapta: Bevezetés (9—36). E részben a szakmódszertan általános kérdéseiről szól, a magyar nyelvtan tanításának történetét ismerteti,

valamint nyelvtantanításunk feladatait és tantárgypedagógiai elveit (a tananyag tartalmának és feldolgozásának elvi kérdéseit).

Csak helyeselhetjük, hogy a nyelvtantanítás feladatait nem a régi módszertanokban szokásos oktatási és nevelési feladatokra osztja, hanem közvetlen és közvetett feladatokra.

A nyelvtantanítás közvetlen feladatai szerinte: 1. a magyar nyelv törvényeinek tudatosítása, 2. a szókészlet és a kifejezőképesség fejlesztése, 3. a helyesírás megtanítása, 4. a helyes és szép magyar kiejtés elsajátíttatása. A nyelvtantanítás közvetett feladatai pedig: 1. a logikus gondolkodás fejlesztése, 2. a dialektikus materialista világnézet alapjainak erősítése, 3. hazaszeretetre és internacionalizmusra nevelés (19—29).

Igen világosan fejti ki a szerző, hogy egész értelmi nevelésünkben és a tanulók személyiségének fejlesztésében „sajátos szerephez jut a nyelvtantanítás, hiszen egyrészt az anyanyelv kifogástalan elsajátítása alapfeltétele mindennemű ismeret birtokba vételének, másrészt a gondolkodás és a nyelv dialektikus összefüggéséből következik, hogy a nyelvi formák világos megértése és céltudatos gyakorlása egyben a gondolkodás formáinak megvilágosodását és gyakorlását is jelenti" (25).

Szemere munkájának második fejezete ezt a címet viseli: „Az anyanyelvi oktatás és képzés tartalma" (37—47). Itt először a nyelvtantanítás pedagógiai egységéről szól, azután az általános és a középiskolák magyar nyelvi tanterveit és tankönyveit ismerteti, végül a tankönyveknek az oktatásban való szerepéről ír a szerző. Megszívlelésre méltó, fontos figyelmeztetése többek között: „A tankönyv anyagtárgyalásának vezérfonalul való elfogadása legkevésbé sem jelenti a tanári alkotómunka gúzsbakötését. A tananyag feldolgozásának egyes módszeres lépései során nemcsak nem kötelező, hanem éppenséggel hiba volna szolgai módon ragaszkodni a könyvhöz. Igényes nevelő nem is hajlandó ilyesmire. Nem a tankönyvből, hanem a tankönyv alapján kell tanítanunk" (47).

„A nyelvtantanítás didaktikai feladatai és módszerei" című — legnagyobb terjedelmű — fejezetben (49—100) az új ismeretek feldolgozásának és megszilárdításának módszereiről, a gyakorlásról, továbbá az ismeretek, a jártasságok és a készségek ellenőrzésének módszereiről meg az „újabb metodikai törekvésekről" — főként a programozott nyelvtantanításról, a munkafüzetről és a csoportmunkáról — olvashatunk.

A könyv negyedik fejezetének címe: „A nyelvtantanítás tervezése és szervezése" (101—30). Itt van szó a nyelvtani tanmenetről, a nyelvtanóra típusairól (a televíziós óráról is), továbbá a tanítási órára való felkészülésről és a nyelvtanóra elemzéséről. Az utóbbival kapcsolatban hasznos lett volna megjegyezni, hogy az óraelemzés nem szorítkozhat csupán az óralátogatásokra, tehát mások óráinak vizsgálatára, hanem saját megtartott óráinkat is tanácsos utólag mindig végiggondolnunk. Tanítási óráink rendszeres önellenőrzése és elemző vizsgálata többnyire megmutatja: mi sikerült, mi nem, mit kell legközelebb másként, jobban csinálnunk. Ha óráink önkritikus módon épülnek egymásra, az eredmény sokkal jobb lesz, mint e nélkül.

Igen fontos két fejezete Szemere Gyula módszertanának „A helyesírás tanítása" (131—9) és ezt követően „A tanulók kifejezőképességének fejlesztése" (141—55). Szerintem jobb volna, ha a szerző megcserélte volna ezek sorrendjét, vagyis ha a nyelvtantanítás közvetlen feladatainak a 20—5. lapon megjelölt sorrendjét követné, és előbb tárgyalná — mint alapvetőbb és általánosabb feladatot — a tanulók szókészletének, élőszóbeli és írásbeli kifejezőképességének fejlesztését, csak azután a helyesírás tanítását. Egyébként a fejezetek az aránylag szűk terjedelemben szinte remekmívű kifejtései és összefoglalásai két nagyon jelentős, de meglehetősen szerteágazó problémakörnek.

Legföljebb azt hiányoljuk itt, hogy nem foglalkozik a szerző az akadémiai helyesírási szabályzatnak a magyartanár és a tanulók szempontjából való felhasználási lehető-

ségeivel, és nem figyelmeztet rá: gyakoroltassuk tanulóinkkal — különösen a középiskolában fontos ez —, hogy a helyesírási szabályzat tárgymutatója segítségével keressék meg azokat a szabályokat, amelyekre éppen szükségük van. (Nem elég, ha a szabályzatnak csak a függelékét: az ábécérendű szótári részt tudják használni.)

S a helyesírási fejezetbe kívánkozik még egy megjegyzés az ország különböző tájainak pedagógusai számára: A helyesírás eredményes tanításához elengedhetetlen, hogy a magyartanár jól megfigyelje annak a helységnek vagy tájnak a nyelvjárását, ahol tanít, mert csak így tud óráin mindig különös gondot fordítani a nyelvjárási sajátságokból adódó helyesírási hibák elkerülésére.

A kifejezőképesség fejlesztését tárgyaló fejezet „A nyelvtan- és az irodalomtanítás kapcsolata" című, igen hasznos résszel zárul (152—5). Szerintem ez a magyar nyelv és irodalom korszerűbb, eredményesebb tanítása szempontjából annyira fontos ismeretanyag, hogy külön fejezetet és nagyobb terjedelmű kifejtést, még több példát érdemelne. (A nyelvtan- és az irodalomtanítás kapcsolata nem szűkíthető le csupán a kifejezőképesség fejlesztésének körére.) Megjegyzendő, hogy Szemere Gyula ennek a 3 lap terjedelmű résznek a megírásával így is úttörő munkát végzett.

Értékes új fejezete a könyvnek „A tanulók beszédkultúrájának fejlesztése" (157—73). A korábbi módszertanokban ez sem kapott helyet, vagy legalábbis nem a fontosságának megfelelő súllyal foglalkoztak vele.

Igaza van a szerzőnek: „A megbízható helyesírási készség, a mondanivalónak élőszóban és írásban való s az alkalomhoz illő kifejezése, valamint a zenei szempontból is kifogástalan beszéd az a három terület, amelyen a nyelvtantanítás hatásfoka — a grammatikai szabályok ismeretén alapuló, nyelvtanilag helyes megnyilatkozás mellett — a legbiztosabban mérhető le" (6).

Helyeslem, hogy Szemere a nyelvhelyesség tanításának nem szánt külön fejezetet. Az iskolákban ugyanis nem tanítunk külön nyelvhelyességet, hanem a nyelvhelyességi ismereteket mindig a leíró nyelvtan megfelelő leckéiben nyújtjuk a tanulóknak. A nyelvtantól elszakított nyelvhelyesség nagyon elméleti ízű és kevés eredménnyel biztató ismerethalmaz volna az iskolában.

A könyv utolsó fejezetének címe: „Az anyanyelvi oktatás különleges feladatai" (175—83). Ez tárgyalja a felnőttek körében folyó nyelvtantanítás problémáit, valamint az anyanyelvi oktatásnak-nevelésnek az órákon és az iskolán kívül adódó — vagy keresendő — lehetőségeit és feladatait.

Igen hasznos Szemere könyvében a minden nagyobb anyagrész végén található és főleg folyóiratcikkekre utaló, ábécérendű szakirodalom-jegyzék meg az utolsó — nyolcadik — fejezet után közölt bibliográfia: „Irodalom a magyar nyelvtan tanításához" (185—6), mely a tanítási munkánkhoz ajánlott folyóiratokat, önállóan megjelent kiadványokat és szótárakat sorolja fel a szerzők nevének ábécérendje szerint.

Három fontos könyvet azonban méltán hiányolhatnak e bibliográfiák használói. Az egyik „A magyar helyesírás szabályai" című, széles körben ismert és használt kézikönyv (az akadémiai helyesírási szabályzat). A másik Hoffmann Ottó munkája (Mondatalkotás. Gyakorlatok a kifejezőképesség fejlesztésére az általános iskola felső tagozatában. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, 1967.). Ennek a nagyon hasznos könyvnek Szemere csak az előzményeit említi. A harmadik a „Tanári kézikönyv a magyar nyelvtan tanításához az általános iskolák 5. és 6. osztályában" (Hernádi Sándor 1967-ben kiadott munkája). A 7—8. osztályos meg a középiskolai I—II. osztályos kézikönyv már Szemere kéziratának nyomdába érkezése után jelent meg.

A 187. lapon olvasható Végszó megérdemli, hogy minden tanárjelölt és minden magyartanár megszívlelje. Sőt minden más pedagógus számára is örökké időszerű az

a figyelmeztetés, melyet a szerző egy másfél évszázados könyvből idéz: Szilasy Jánosnak „A nevelés tudománya" című, Budán 1827-ben kiadott munkájából. Sajnos, az idézetbe — nyilván a közvetett átvétel miatt — hibák csúsztak. Egy könyvtárban megkerestem Szilasy könyvét. Abból kiderül, hogy ez a régi pedagógiatudósunk a kérdéses sorokat — egész pontosan — így írta: „. . . minden nevelőnek szükséges a' folyvást való tanúlás. . . Vagynak. . . ollyanok, kik a' nélkűl, hogy valaha más hivatalra akarnák magokat adni, a' nevelésben foglalatoskodnak. . . azoknak kötelességek [= kötelességük] a' felebb előadottakban naponként magokat tökéletesíteni, kötelességek észrevételeiket 's tapasztalásokat a' nevendékek' hasznára fordítani, egy szóval kötelességek az idővel és tudományokkal szüntelen előbb menni." (Az eredeti helyesírással idéztem ezt a helyesbítést Szilasy János könyve II. kötetének 18. lapjáról. Itt jegyzem meg, hogy Szilasy nem két *s*-sel írta a nevét, ahogy Szemere hivatkozik rá, hanem csak eggyel.)

Kitűnő és gazdag Szemere Gyula munkájának a p é l d a t á r a, s általában igen jó a könyvben a s z e m l é l t e t é s (táblázatok stb.). A tanmenetek készítésére például egy ált. isk. 7. osztályos és egy gimn. I. osztályos téma tanmeneti feldolgozásával ad mintát (104). Minden tanár és tanárjelölt számára nagyon tanulságos, ahogy a szerző részletesen bemutatja a felkészülést egy vegyes típusú órára: az állapothatározó tanítására az általános iskola 7. osztályában (122—3); utána ugyanennek az órának — hasznos mintául szolgáló — részletes óravázlatát is közli (125—6).

A könyv harmadik fejezetének két nagyon értékes gyakorlati részére külön is felhívnám a figyelmet: az egyik „A nyelvtani elemzés" (68—78), a másik a „Szintetikus gyakorlatok" című anyag (78—83). Ezeknek komoly tanulmányozása nemcsak a tanárjelöltek és a kezdő tanárok, hanem a már gyakorlottabb, tapasztaltabb magyartanárok számára is sok haszonnal járhat.

Helyes, hogy Szemere — ellentétben a tanárképző főiskolák nyelvtan-, illetve irodalomtanítási jegyzetével — nem beszél külön „nyelvtantanár"-ról és külön „irodalomtanár"-ról, hanem többnyire „magyartanár"-t emleget, esetleg „a magyar nyelv tanárá"-ról ír, aki egyben a magyar irodalom tanára is.

„Egy tantárgynak két, egymást kölcsönösen feltételező ága a nyelvtan és az irodalom" — hangsúlyozza a szerző (152). Arra figyelmeztet bennünket, hogy a magyartanításban „igazán értékes eredményeket csak akkor érhetünk el, ha a nyelvtan és az irodalom kapcsolatát nem formális és alkalmi jelenségként szemléljük, hanem olyan r e á l i s, t a r t a l m i ö s s z e f ü g g é s t látunk és láttatunk meg benne, amely szükségképpen á l l a n d ó a n jelen van" (uo.).

Min alapul ez a mély összefüggés a nyelv és az irodalom, illetőleg ezeknek tanítása közt, és mi következik belőle? Szemere ezt így világítja meg: „Az a tény, hogy a nyelv a maga egészében, immanens grammatikai rendszerével és stilisztikai lehetőségeivel együtt e s z k ö z e é s a n y a g a az irodalomnak, a legszorosabb kapcsolatot létesíti a két stúdium között, s azt követeli, hogy oktatásuk harmonikus egységben, egymást kölcsönösen támogatva valósítsa meg feladatait" (uo.).

Ezek nagy jelentőségű megállapítások, mert a korábbi szakirodalom — tudtommal — sehol sem mutatott rá ilyen határozottan és világosan tantárgyunk két ágának egymásrautaltságára s az ebből következő feladatainkra.

A könyv nyomtatása tetszetős és gondos. Sajtóhiba alig fordul elő benne. De a középiskolai osztályoknak arab számmal való jelölésével nem érthetünk egyet (pl. a 40., a 114. lapon), mert ez ellentmond a középiskolai tantervekben és tankönyvekben megszokott, római számos írásmódnak. A szerző nyilván abból indult ki, hogy az általános iskolai tanterv arab számmal jelöli az osztályokat, s ő egységesen akart eljárni; csakhogy az általános iskolai tanterv készítői többek között épp azért vezették be az arab számokat, hogy az általános iskolai osztályok — az iskolatípus külön kiírása nélkül is — világosan

elkülönüljenek a jelölésben a középiskolai osztályoktól. (Például a *4. osztály* írásmód általános iskolára, a *IV. osztály* pedig középiskolára utal.)

Úgy gondolom, Szemere Gyulának ez a munkája megoldhatná a tanárképző főiskolákon még hiányzó, megfelelő tankönyv gondját is. Nemcsak egy ilyen jó kézikönyv birtokában, de ettől függetlenül sem tartom szerencsés dolognak, hogy az általános iskolai tanárjelöltek jelenleg más magyar nyelvi tantárgypedagógiát tanulnak, mint a középiskolaiak. E két szint anyanyelvi munkájában nem az elkülönülést, hanem az egymásra épülést és az együttműködést kellene erősebben hangsúlyozni. Aki végigolvassa Szemere művét, jólesően állapíthatja meg, hogy a szerző mindvégig együtt látja és együtt láttatja a magyar nyelv általános iskolai és középiskolai tanításának problémáit. Meg is jegyzi az Előszóban, hogy ő az anyanyelv alsó és középfokú oktatását szervesen összekapcsolódó, pedagógiailag egységes folyamatnak tekinti.

Szemere Gyula a hagyományos nyelvtantanítás korszerűsítésének szükségességét hangoztatja. Sajnáljuk, hogy nem fejti ki részletesen, mit is jelent — elméletben és gyakorlatban — tantárgypedagógiánk korszerűsítése. Érinti ezt a témát az Előszóban és az Újabb metodikai törekvések a nyelvtantanításban című anyagrészben, de — úgy gondoljuk — az anyanyelvi oktatás és nevelés korszerűsítésének kérdéseivel nem csupán metodikai szempontból, hanem a tartalom és a tanári szemlélet vonatkozásában is foglalkozni kellene. Ez bizonyára megvalósítható lesz a könyv remélhető újabb kiadásaiban.

Pásztor Emil

Szende Aladár — Szabolcs Árpád: Helyesírás lépésről lépésre — Tankönyvkiadó, 1970. 259 lap.

Az 1954-es akadémiai helyesírási szabályzat anyagát megjelenése óta számos kiadvány* dolgozta fel főleg iskolai oktatás céljára, és népszerűsítette a nagyközönség számára. Ez a speciális szerkesztésű munka az előbb említett művek szándékain túl még a szórakoztató tanulás örömeit is ígéri az olvasónak, ami meglehetősen egyedülálló és rendhagyó. Miben rejlik rendhagyó jellege? Megtudhatjuk a használati utasításból:

„Ez a könyv nem ad készen egyetlen szabályt sem: mindegyiket Önnek kell megalkotni! De azért ne riadjon meg, hiszen meg fogja látni, hogy ebben az »alkotásban« öröme telik. Ugyanis nem kell a helyesírási szabályokat »bevágni«, csupán felfedezni." — „...ez a könyv érdekessé teszi az Ön számára a tanulást. Fogadja hát szívesen az irányítást. Az irányítás abban áll, hogy állandóan feladatokat fog kapni, s ezeket Ön figyelmesen megoldja." — „Ez tehát olyan könyv, amely egyben munkafüzet is" (7).

A könyv lehetővé teszi az önellenőrzést a mellékelt „kulcs" segítségével. Másképpen fogalmazva, olyan tanuláslélektani elvek, és olyan korszerű módszertan megoldások érvényesülnek benne, amelyek fokozott mértékben segítik az eredményes tanulást, a hatékony ismeretszerzést.

A kötetet alkotó 33 lecke anyagát 500 lépésben dolgozták fel a szerzők. Ezzel azt is

* Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára (Szerk.: Szemere Gyula). Tankönyvkiadó, 1955. Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára. Tankönyvkiadó, 1959.[2] Szemere Gyula: Hogy is írjuk? Gondolat, 1961. A magyar helyesírás rendszere. Akadémiai Kiadó, 1966. Hernádi Sándor: A helyesírási készség fejlesztése. 1970. Szabó Kálmán: Helyesírási szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, 1971. Helyesírás és tipográfiai tanácsadó. 1971.

elárultuk, hogy a programozás alapvető elveinek felhasználásával „tálalják" az anyagot, szerencsésen ötvözve ezt a módot az oldottabb, olvasmányos jellegű magyarázó kiegészítésekkel. Az ilyen módon feldolgozott ismeretanyag gerincét a betűrendbe szedés, az intézménynevek írása, az állandó és egyedi címek írása, a múlt idő írása, az egybeírás, a különírás, a kötőjeles írás egyes esetei, a fontosabb rövidítések, az írásjelek, az igekötők írása és a szavak elválasztása témák egységei alkotják. Amint a felsorolt anyagmennyiségből következtethető, olyan helyesírási minimumszint (alapszint) megállapítására történt itt kísérlet, amelyet az utóbbi évtizedben sokszor és sokan igényeltek, és amely ismeretminimumra — véleményünk szerint — mindenkinek szüksége van a mindennapi életben. Ezzel tehát a könyv jelentős társadalmi igényt is igyekszik kielégíteni. Aki végigjárja az önálló tanulásnak ezt a sajátos jellegű, ötszáz lépésből álló alapiskoláját, és megtanulja „lépésről lépésre" a kis egységekre tagolt ismereteket, az súlyos helyesírási hibát valószínűleg már nem követ el.

Annak bemutatására, hogy hogyan haladhatunk „lépésről lépésre" a helyesírásnak sokak által félelmetesnek tartott birodalmában, idézzük az első lecke első két lépését:

„Az írást **betűvetésnek** is szoktuk mondani. Hogy milyen betűket vetünk papírra, azt a magyar ábécé határozza meg. Nyissa ki könyvünket a 8—9. lapon, s ott megtalálja a magyar ábécét, mégpedig két oszlopban: az elsőben a **nagybetűket**, a másodikban a **kisbetűket**.

Általában kisbetűket használunk. Nagybetűt csak meghatározott esetekben írunk. Mindjárt oldjon is meg néhány feladatot a kisbetűk és a nagybetűk használata köréből.

1. Írja le a következő két mondat üresen hagyott helyére a *békés* szót!

a) Boltunkat ..... vásárlók keresik fel.

b) Az Alföld délkeleti részén terül el ..... megye.

Második mondatunkban azért kell nagybetűvel kezdeni a szót, mivel egy .... a neve.
(minek?)

2. Ugyanez a kettősség van meg a *vas* szó írásában is a következő két mondatban:

a) Legfontosabb fémünk a .....

b) A jövő héten ..... megyébe utazom.

Az első mondatban azért írjuk kis kezdőbetűvel a *vas* szót, mert nem a megyének, a neve, hanem ..... a neve" (11).
(minek?)

Említésre méltó tulajdonsága még a kötetnek gyakorlatias jellege. Állításunkat már a 2. lecke címe is igazolja: „Hogyan kell névsort összeállítani?" Ezután a következőket olvashatjuk: „Az ábécé arra is jó, hogy a szavakat rendbe rakjuk. Sokszor kell személyneveket ábécérendbe sorolni, és sokszor kell névsorokban egy-egy nevet kikeresni. Ilyenkor jó, ha tudjuk, hogy milyen szabály szerint sorakoznak a nevek egymás után. Tanulja hát meg Ön is!" Majd a 13—30. lépésig következnek a változatos feladatok (15—9). Még néhány példa: A 8. lecke 101. lépése az intézménynevek gyakorlása „ürügyén" könyvtári jelentkezőlap, illetve kölcsönzőlap kitöltését kéri (45—6); a 13. lecke 184. lépése a mássalhangzó-kettőzés gyakoroltatására megadott tartalommal táviratszöveget fogalmaztat (67); a 26. lecke 365. lépése egy postautalvány kitöltését írja elő a számnevek írásának gyakorlására (120); a feladatot megelőzi a következő nevelő célzatú megjegyzés: „Ha postán pénzt adunk föl, akkor bizony nem elég az összeget számmal kiírni, hanem betűkkel is meg kell ismételni. Adjon föl a 122. oldalon található postautalványon 1503 forint 50 fillért! Töltsön ki minden rovatot pontosan, hogy a postán elfogadják!"; a 27. lecke 394. lépése pedig az elválasztás legfontosabb szabályait kéri számon négy kérdésre egyenként egyetlen szóval adandó válasz formájában. A kérdések a következők:

a) Milyen írásjellel választjuk el a szavakat a sor végén?
b) Hány mássalhangzót vihetünk át a következő sorba?
c) Ha két magánhangzó van egymás mellett, akkor hová kerül a kötőjel?
d) Mit csinálunk a hosszú kétjegyű mássalhangzókkal? (127—8).

Mindezt a sok jótanácsba rejtett nyelvi szabályt és törvényt é l e t s z e r ű, friss, gyakorlati jellegű témákról szóló s z ö v e g e k közvetítik. Olvashatunk többek között tanácsi ügyintézésről (45), országos napilapokról (48), az Országos Széchényi Könyvtárról (45), életrajzírásról (154); irodalmi és művészeti témák közül megfilmesített regényekről (49), Bartók-operáról (50); továbbá Petőfi (82), Tömörkény (59), Nagy Lajos (114—5) idézeteket stb. De nem hiányzik a h u m o r sem, például tréfás népdal nyelvi felhasználása formájában (57); stb.

Végül ha arra a kérdésre keressük a választ, mit ér e könyv, illetve segítségével „meddig juthatunk el a helyesírás tanulásában", a választ a 31. leckében kapjuk meg: „Ha lelkiismeretesen dolgozta föl a leckéket, akkor lépésről lépésre birtokába jutott a helyesírás legfontosabb tudnivalóinak. Ha pedig helyesírásunk legfontosabb tudnivalóit ismeri, akkor már tekintélyes tudása van!" (145.) Ezt a „tekintélyes" tudást kívánjuk a könyv minden használójának.

Graf Rezső

Józef Bubak: Nazwiska ludności dawnego starostwa nowotarskiego. I—II. [Az egykori Nowy Targ-i járás családnevei.] Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1970—1971. 433 lap.

A lengyel névtudománynak amúgy is szép számú és értékes kiadványai újabb művel gazdagodtak. A szerző, aki nem először ad közre hasonló tárgyú munkát (l. J. Bubak: Nazwy geograficzne i osobowe Starych i Nowych Siołkowic: Biblioteka Etnografii Polskiej. Wrocław, 1966. 56—98), a nemzetközi hírű krakkói nyelvésznek, Witold Taszyckinek a tanítványa. Az ő elméleti és módszertani útmutatásainak megfelelően készült a szóban forgó munka is. Bubak jelenleg hazánkban, éspedig a debreceni egyetemen működik mint lengyel lektor.

A mű a régi Nowy Targ-i járás (starostwo) családneveinek szótárát és a nevek feldolgozását tartalmazza. (A régi Nowy Targ-i járás nem azonos a maival (powiat), mivel a mainál többet, összesen 51 helységet, azaz 49 falut és 2 várost foglalt magában.) Maga a vidék, a Nowy Targ körül elterülő medence, Podhale (tkp. 'a havasi legelők alja' vö. lengyel *hala* 'havasi legelő') néprajzi és nyelvészeti tekintetben egyaránt számos sajátossággal tűnik ki" (Kiss: NyK. 66: 246). E vidék lakóinak, a guráloknak élete és nyelve nemcsak a lengyel kutatók érdeklődését keltette fel, hanem a magyarokét is. (Vö.: Kniezsa: Ethn. 45: 62—73; Kiss: Nyr. 82: 111—2, NyK. 66: 246—7; Földes: Ethn. 82: 578—96.) Magyarország kapcsolata a vidék székhelyével, Nowy Targ-gal régi keletű. Már a helység neve is (tkp. 'új vásárhely') arra utal, hogy a településnek fontos szerepe volt a történelmi Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelemben.

Bubak a régi Nowy Targ-i járás területének történeti és jelenkori anyagát egyaránt összegyűjtötte és feldolgozta. Adatait a járási székhely anyakönyveiből, valamint 18 plébánia születési, keresztelési, házassági és halotti anyakönyvéből, továbbá a krakkói érseki kúria és a Nowy Targ-i járási levéltár irataiból szerezte. Legkorábbi adatai az 1601-es évekből valók.

A kétkötetes könyv előszóra, szótári részre, a nevek osztályozását tárgyaló fejezetre és összegezésre oszlik. Mindezt egy francia nyelvű összefoglalás és bőséges bibliográfia

egészíti ki, ezenkívül egy térkép, amely a gyűjtés területét ábrázolja. A könyv legterjedelmesebb része természetesen a szótár. Több mint 5500 szócikket tartalmaz, nem számítva az utaló címszóként szereplő névváltozatokat. Az egyes nevek betűrendben követik egymást. A szócikkek felépítése: a címszó után a legkorábbi szótörténeti adat áll, hely- és forrásmegjelöléssel, majd az egyes alakváltozatok következnek, első előfordulásuk idejének, helyének és forrásának feltüntetésével, végül a név (= címszó) etimológiáját közli a szerző. (A névváltozatok etimológiája mindig az alapnév szócikkében található.) A címszóként szereplő nevek egyes szám alanyesetben állnak, s mindig a hímnemű alak szerepel. Abban az esetben, ha adatként csak nőnemű alak állt rendelkezésre, akkor a szerző kikövetkeztette a hímnemű formát.

A nevek osztályozása szófaji és alaktani szempontok szerint történt. Bubak három nagy csoportra osztotta fel a neveket: I. tulajdonnévi, II. köznévi és III. tisztázatlan eredetű nevekre. Az első csoporton belüli altípusok: *A)* keresztnévből alakult családnevek, éspedig *a)* nemzeti vagy *b)* idegen eredetű keresztnévből; *B)* helynévből alakult családnevek; *C)* népnévből alakult családnevek. A második nagy csoport altípusai: *A)* lengyel köznévből alakult családnevek; *B)* idegen köznévből alakult családnevek, azaz latin, német, román, szlovák, ukrán és magyar köznévi eredetű családnevek. A magyarból átvett családnevek száma megközelítőleg 50, (pl. *Bator, Bekiesz, Czakla, Kisz, Szyposz).* Feltehetően félreértésből került ebbe a csoportba az *Ujwary* és *Zaroszy* név, amely mint magyar családnév jutott át a lengyelbe, a magyarban pedig nem is köznévi, hanem helynévi eredetű, *-i* képzővel megtoldva. A három csoport közül a legnagyobb a köznévi eredetű családneveké. Az alaktani osztályozás szerint vannak tulajdonnévvel *(Stanislav)* illetőleg köznévvel *(Baran)* egyező névalakok, és ezeknek rövidült *(Domin)* vagy továbbképzett *(Bartkowic[z])* formái. A képzőket több szempontból is vizsgálja Bubak: a jelentés és a funkció oldaláról, valamint abban a vonatkozásban, hogy az egyes névtípusokhoz milyen jelző járul. Így például az *-ała, -oła, -uła* jellegzetesen köznévi, míg a a *ch, -ica* a személynévi eredetű családnevek tartozéka. A mintegy 80 képző közül az *-ak; -ewicz, -owicz; -ik, -yk; -ek* és a *-ski* a leggyakoribb.

Bubak könyve nyereség mind a lengyel, mind pedig a szomszédos nyelvek névkutatói számára. Szempontjait, módszereit a hazai feladatokhoz igazítva mi is hasznosíthatjuk. Különösen azok számára lehetnek tanulságosak, akik olyan területen kezdenek névtani kutatásokba, amely korábban e tekintetben szinte teljesen érintetlen volt.

Posgay Ildikó

A Kolozsvári Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékének kiadványaiból. Bibliográfia (1872—1971.)

A Kolozsvári Tudományegyetem fennállásának száz esztendeje alatt számos értékes mű látott napvilágot az egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének kiadásában.

1945 előtt a magyar nyelvtudományi tanszék professzorai, vendégprofesszorai, oktatói közé olyan neves magyar és finnugor nyelvészek tartoztak mint Brassai Sámuel, Csengeri János, Finály Henrik, Gombocz Zoltán, Halász Ignácz, Imre Sándor, Kniezsa István, Kristóf György, Mészöly Gedeon, Szilasi Móricz, Szinnyei József, Zolnai Béla és Zolnai Gyula. Sajnos e nyelvtudósok kiadványainak egy része elpusztult, illetőleg elkallódott, így egyetemi munkásságukat csak a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban megmaradt néhány litografált jegyzet fémjelzi. Ezek a hang-, szó-, jelentés- és mondattani, stilisztikai, valamint nyelvtörténeti egyetemi jegyzetek úgyszólván teljesen ismeretlenek a kutatók körében, ezért talán csonka listáju-

kat sem érdektelen közölni. Az alábbi munkák nemcsak tudománytörténeti szempontból jelentősek, hanem számos olyan megállapítást is tartalmaznak, amelyeknek érettsége, modern szemlélete meglepi, elgondolkoztatja vagy éppen vitára készteti — tehát foglalkoztatja — korunk nyelvészét is.

Míg korábban a tanszék munkáját általában egy-egy kiváló nyelvészprofesszor tevékenysége jelentette, 1945 után valamennyi tanszéki oktató bekapcsolódott — ki-ki közelebbi szakterületének tüzetes tanulmányozásával és vizsgálódásai konklúziójának publikálásával — a tudományos és az egyetemi oktató munkába. Márton Gyula, Szabó T. Attila és Gálffy Mózes professzorok irányításával az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék a magyar és finnugor nyelvészet fontos, aktív központja lett. A kollektív, társszerzős és egyéni munkák egész sora, a leíró és történeti nyelvészet minden fontos kérdésének elemző vizsgálata és a jegyzetek rendszeres és tervszerű kiadása kitűnő oktatói együttműködés eredménye. A magyarországi nyelvész aligha tudja, hogy 25 év alatt mintegy húsz, általában sokszorosított formában megjelent művet készítettek el a tanszék oktatói, sőt e munkáknak csupán csekély hányadát ismeri. A Magyar Nyelvtudományi tanszéken összegyűjtött anyag közzététele tehát tudományos és didaktikai szempontból is hasznos és ösztönző lehet. Nagy Jenő kitűnő könyvészete (NyIrK. 15 [1971.]: 193—214) nem sorolja fel „a magyar nyelv tanításával foglalkozó közleményeket és kiadványokat,"

Kolozsvári nyelvészkollégáimnak ezúton is hálásan köszönöm az anyaggyűjtő munkám során kapott jelentős és önzetlen segítséget.

Rövidítések:

BBTK = Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár [= UBBC]
BCUBB = Biblioteca Centrală a Universității „Babeş-Bolyai" [Cluj] (Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár)
BTK = Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
UBBC = Universitatea „Babeş-Bolyai" Cluj [= BBTK]

I.

Csengeri János: Magyar mondattan. I—II. rész. Dr. ~ e[gyetemi] t[anár] magyarázata után. [Az] 1905—[1]906. évben. Kolozsvár, [1906.] 149 p. [I.: BCUBB, II.: OSZK]

[Halász Ignácz: Jelentéstan. Kolozsvár, 189?] 233 p. [OSZK, a 7. lappal kezdődő csonka példány]

[Halász Ignácz]: Magyar mondattan. [Kolozsvár, 189?] 205 p. [OSZK]

Halász Ignácz: A magyar nyelv eredete és fejlődése. ~ [egyetemi] előadásai után. Kolozsvár, 1896. 151 p. [OSZK]

Halász Ignácz: Magyar szótan. Dr. ~ után. [Kolozsvár,] 1898. 182 p. [OSZK]

Kristóf György: A magyar nyelv rendszere. Dr. ~ egyetemi tanár előadásai után. Kolozsvár, 1933. 35 p.[BCUBB] — [Bevezetés. Hangtan, helyesírás, nyelvjárástan. Szó-, alak- és jelentéstan. Mondattan.]

Mészöly Gedeon: Magyar nyelvhelyesség és stílus. ~ ... [egyetemi] előadásai alapján jegyezték Incze Miklós és Kólya István. [Kolozsvár, 1941.] 24 p. [OSZK]

Zolnai Gyula: Hangtan. Kolozsvár, 1940. 94 p. [BCUBB, OSZK]

Zolnai Gyula: Jelentéstan. ~ egyet[emi] tanár előadásai után. [1906—1907-i tanév.] [Kolozsvár, 1907.] 100 p. [BCUBB, OSZK]

II.

Antal Árpád—Balogh Dezső: Bevezetés a magyar filológiába. București, 1962. 216 p. (UBBC)

A Babeș-Bolyai Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének munkaközössége: Bevezetés a nyelvtudományba. Kolozsvár, 1961. 405 p. [Gépirat.] — [Szerzők: *Balogh Dezső, Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Márton Gyula, Szabó Zoltán, Teiszler Pál, Vámszer Márta, Vő István, Zsemlyei János*]

Balogh Dezső: A jelenkori magyar nyelv. București, 1962. 324 p. (UBBC)

[Balogh Dezső—Pamfil, Viorica]: Gramatica limbii maghiare. [Kolozsvár, é. n.] 110 p. [Kézzel írott példány.]

[Gálffy Mózes]: A jelenkori magyar nyelv. [Kolozsvár é. n.], 141 p. [Gépirat.]

Gálffy Mózes: Mai magyar nyelv. 1. [I. rész]. Kolozsvár, 1957. 167 p. (BTK) — [A szóhangulatról és a szinonímákról szóló részt *Szabó Zoltán* készítette.]

Gálffy Mózes—Szabó Zoltán: Mai magyar nyelv. II. rész. Kolozsvár, 1958. 151 p. (BTK)

Gálffy Mózes: Mai magyar nyelv. III. rész. Stalinváros [Brașov—Brassó], 1958. 215 p. (BTK)

Kósa Ferenc—Péntek János: Szemelvények a magyar nyelvemlékekből. [Kolozsvár, 1970.] 104 p.

Márton Gyula: Magyar nyelvjárástan. Kolozsvár, 1959. 197 p. (BTK)

Márton Gyula: A nyelvtudomány története. Kolozsvár, 1961—1962. 172 p. [Gépirat.] (BBTK)

Szabó T[örpényi] Attila: Magyar történeti mondattan. [Kolozsvár, é. n.] 110 p. [Gépirat.]

Szabó T[örpényi] Attila: Magyar történeti nyelvtan. I—II. Történeti hang- és alaktan. București, 1962. 164 p. (UBBC)

Szabó T[örpényi] Attila: Magyar történeti nyelvtan. III. A magyar szókincs története. București, 1962. 168 p. (UBBC)

Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképzőrendszere. Kolozsvár, 1957. 20 p. (BTK Kandidátusi értekezés tételei)

Teiszler Pál: Bevezetés a nyelvtudományba. [Kolozsvár, é. n.] 224 p. [Gépirat.]

Vámszer Márta: Bevezetés a nyelvtudományba. Kolozsvár, 1957. 285 p. (BTK)

Vámszer Márta: Finn nyelvtan és olvasmányok. Kolozsvár, 1958. 173 p. (BTK)

Vámszer Márta: Finnugor összehasonlító nyelvészet. Bukarest, 1962. 207 p. (BBTK)

Zaicz Gábor

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Kibontakoztat. Ez ellen a kifejezés ellen tiltakozik Molnár Antal professzor. — Íme válaszunk: Úgy látjuk, nem mai keletű az Ön harca a *kibontakoztat* ige ellen. Igazat kell adnunk abban, hogy mesterkéltnek látszó, részint talán választékosságra-eredetieskedésre törő szándékból született terjengős szóalak, amely sokszor fölöslegesen szorít ki más, egyszerűbb, természetesebb igéket *(kialakít, kifejleszt)*. Úgy véljük, Ön azt helyteleníti, hogy visszaható igéhez járul műveltető képző, egyszerű cselekvő ige használata helyett. Nincs azonban minden igének olyan megfelelője, mint a *nő*-nek a *növeszt* v. *növel*, a *süllyed*-nek a *süllyeszt*, a *szépül*-nek a *szépít*, a *csillapodik*-nak a *csillapít*. Ilyenkor használnunk kell a visszaható igéhez kapcsolódó műveltető képzőt: *működik—működtet, párolog—párologtat, gondolkozik—gondolkoztat, emlékezik—emlékeztet, gyönyörködik—gyönyörködtet, foglalkozik—foglalkoztat* stb. E sorba tartozik a *kibontakozik—kibontakoztat* is. Ön az azonos tőből való *kibont* igét ajánlja helyette többek közt. Jelentésük azonban nem ugyanaz (l. Értelmező Szótár). A *kibont* általában konkrét értelmű, a *kibontakozik* gyakran átvitt, s a belőle képzett *kibontakoztat* műveltető ige a *kibont*-tal szemben az áttételességet is kifejezi, azt, hogy nem közvetlenül *bontok ki* valamit, én magam, hanem lehetővé teszem, elősegítem, hogy ő maga *kibontakozzon*. Hasonló eset némiképpen a *vár—várat* és a *várakozik—várakoztat* esete is: ez utóbbi tartós igének *-tat* képzős műveltető alakja is folyamatosságot őriz meg. A *kibontakoztat* tehát — ismételjük — nyelvtani szempontból kifogástalan képzés, jelentésárnyalati többlete is hasznos lehet. Egyszerű megfelelők helyett való gyakori használata azonban modoros. Nyilván ez keltette föl az Ön nemtetszését.

K. M.

Lesipecsenye. Kerekes Dezsőnének, budapesti olvasónknak a levelében föltett kérdésekre ezt válaszolhatjuk:

Eötvös Károlyra hivatkozva azt írja, hogy a „hirtelen — bő zsírban — sült húst magyarok régen *lesipecsenye* szóval nevezték, nem pedig *lacipecsenye* annak a neve." Miért lett a *lesipecsenyéből lacipecsenye?*

Először is forduljunk A magyar nyelv értelmező szótárához. Ott mind a kettő címszó. A *lesipecsenye* első jelentése: 'Disznóöléskor az ott nézelődő, esetleg segédkező gyermekeknek adott, juttatott húsdarab, szelet'. Második jelentése: 'Disznóöléskor reggelire hirtelen sütött friss disznóhús'. Ennek jelentésárnyalata: 'Lacipecsenye'. A *lesipecsenye* szót ez a szótárunk „tájias"-nak, „tréfás"-nak minősíti. A *lacipecsenye* szót pedig „népies"-nek, ebben a jelentésében: 'A lacikonyhán bő zsírban, hirtelen sült; rendszerint két szelet kenyér közé tett és így fogyasztott pecsenye'. Jelentésárnyalata a konyhaművészetben: 'Bő zsírban, hirtelen sült pecsenye; cigánypecsenye, zsiványpecsenye'.

Úgy látjuk, hogy régebben s a nyelvjárásokban ma is (ahol ez a fogalom egyáltalán ismerős) a *lesipecsenye* járta, járja; például a száz évvel ezelőtti Czuczor—Fogarasi-

féle magyar szótár csak az utóbbit ismeri. Szinnyei Magyar Tájszótárában szintén csak a *lesipecsenye* van meg, mégpedig két jelentésben: 1. 'Disznóöléskor az ott sündörgő gyerekeknek kivágott húsdarab'. 2. 'Lacikonyhán sütött pecsenye, melyet nagyon lesnek, várnak'. Bálint Sándor Szegedi Szótárában fordítva csak a *lacipecsenyé*-t találjuk, ebben a jelentésben: 'lacikonyhán frissen sült pecsenye'. (A *lesipecsenyét* hiába keressük benne.)

Az előadottak után nem csodálkozhatunk a két szónak részleges jelentéskeveredésén. *F. G.*

Megajánlanák. A Diósgyőri Gépgyár villamos-import csoportjának tagjai a következő mondat fogalmazásán vitatkoztak: „Szívesen vennénk, ha a fenti gyűrűket a teflongyűrűkkel azonos méretben Perbunán N minőségű anyagból is *megajánlanák*."

Valóban szokatlan a *megajánlanák* állítmány. Egészen mást jelent ez a *megajánl* ige, mint ami odavaló volna; ilyenféle az értelme: 'felajánl; megszavaz'. A kereskedelmi szóhasználat szerint az *ajánl* vagy itt inkább az *ajánlatot tesz* volna helyes. Egyebet nem módosítva így javíthatjuk a mondatot: „Szívesen vennénk, ha a fenti gyűrűkre a teflongyűrűkkel azonos méretben Perbunán N minőségű anyagból is *ajánlatot tennének*.

F. G.

Kuka, kukás. Hornyik István levelében azt írja, hogy nagyszülei dohánykertészek voltak, s foglalkozásuk szerint *kukásoknak* hívták őket. Most arra kíváncsi, honnan ered ez a szó, s mi a jelentése.

Az alföld keleti és középső részén valóban *kukások*-nak nevezik a dohánykertészeket, feles dohánytermelőket. Alapszava, a *kuka*, szláv eredetű, jelentése: 'horog alakú fa, kampó, amellyel a zsinegre fűzött dohányt a szárítóra felaggatják'. Megfelelői megtalálhatók a szerb-horvátban és a bolgárban is, azonos jelentéssel. A *kuka* a dohánymunkák, speciálisan a szárítás fontos és jellegzetes tartozéka volt, amíg olyan fajtákat termesztettek, amelyeket a napon kellett szárítani. A *kukát* (kampót) a levéllel telefűzött zsineg két végére kötötték, és segítségével szükség esetén (vihar, eső közeledtekor) gyorsan a pajtába tudták hordani a napon száradó dohányt. A *kuka* tehát mint a dohánykertészek jellegzetes és fontos munkaeszköze, alkalmassá vált arra, hogy a vele dolgozókat is a belőle képzett szóval jelöljék. Megemlítjük még, hogy semmi kapcsolata nincs a hangutánzó eredetű 'süketnéma, rosszul, makogva beszélő' *kuka* melléknévvel, s az egészen új keletű 'szemétgyűjtő teherautó, illetőleg tartály' jelentésű *kuka* főnévvel sem. Ez utóbbi német eredetű szó, a Keller und Knappich Augsburg gyár nevének kezdőbetűiből alakult.

U. I.

Kongózás. Dr. Pénztáros Imre levelében arról ír, hogy a Hajdú-Bihari Napló tavaly karácsonyi számában cikk jelent meg egy Hajdúszoboszlón ma is élő népszokásról, a szilveszter délutánján szokásos zenebonáról, zajcsinálásról „A szilveszteri kongózás" címmel. A szoboszlóiak ezt a hagyományos szokást szilveszteri *csergetés*-nek, *kolompolás*-nak, *kongatás*-nak nevezik, de a *kongózás* kifejezést nem használják, nem is ismerik.

Az Ön által leírt népszokás nem ismeretlen előttünk. A szilveszteri lármázás, zajcsinálás az ország más részein is ismeretes és hagyományos szokás. De kolomppal, ostorral, bádoggal stb. lármát csapni nemcsak szilveszter napján, hanem az év más nevezetes napjain is szoktak. Főleg a farsangot búcsúztatják ilyen módon, azaz farsang utolsó estéjén, húshagyó kedden vagy hamvazó szerdán a legények minden elképzelhető zajcsináló eszközzel végigkongózzák, vagy ha jobban tetszik végigkolompolják, kongatják az utcákat, miközben ilyenféle mondókákat kiáltoznak: „Húshagyó, húshagyó! Lányokat itthon hagyó!" stb. Másutt az óévet búcsúztatják így. Hajdúdorogon óesztendőkergetésnek is

nevezik ezt a szokást. Találtunk adatot újévi, azaz január elsejei kongatásra, kongózásra is — ezt egyes vidékeken ördögűzésnek nevezik —, amely a népi hiedelem szerint a szerencsés termést biztosítja. Megjegyzem még: az ország egyes vidékein az ellenség elűzéséhez, megfutamításához kapcsolja a hagyomány e szokás kialakulását, s ennek emlékére kongóznak, kongatnak, kolompolnak.

A néprajzi szakirodalom ezt a zajcsinálással, zenebonával járó szokást általában a *kongózás* szóval jelöli, amely a tájnyelvi adatok tanúsága szerint az ország nagy területén, főleg Dél- és Kelet-Magyarországon ismert és használatos kifejezés. Alapszava a 'kolomp' jelentésű *kongó*, amely az említett alkalmakkor a zajcsinálásnak egyik fő eszköze. A *kongózás* mellett élő helyi változatok, a *cserdítés*, *kolompolás*, *kongatás* is kifogástalan, bár az utóbbinak inkább 'ostorral való cserdítés' jelentése az elterjedtebb. Amikor tehát a szóban forgó cikk szerzője az említett szokást a *kongózás* szóval jelölte, országosan ismert szaknyelvi terminust használt, s az ellen semmi kifogásunk nem lehet. *U.I.*

Hűtött gyümölcstároló. Szuchy Béla — Állampuszta — azt kérdezte levelében, helyes-e ez az írásmód: *hűtött gyümölcstároló.*

Attól függ, mit jelent ez a kifejezés. Ha olyan tárolót jelent, amely előzetesen máshol lehűtött gyümölcsnek az elraktározására szolgál, akkor *hűtöttgyümölcs-tároló* a helyes írásmód. Ha ellenben maga a tároló van hűtőberendezéssel ellátva, azaz nem csupán raktározásra, hanem egyúttal a benne elhelyezett gyümölcs hűtésére is szolgál, akkor ez a helyes forma: *hűtött gyümölcstároló.* Bizonyára ez utóbbiról van szó, hiszen világszerte egyre szaporodnak a korszerű hűtőházak, légkondicionáló berendezéssel ellátott tárolóhelyiségek és épületek. Eszerint az az írásmód helyes, amelynek megítélésére levélírónk kért bennünket. *G. L.*

Zsoldos hadsereg — zsoldoshadsereg. Erdődy Valéria II. osztályos gimnázium tanuló azt kérdezi levelében, mi a különbség a *zsoldos hadsereg* és a *zsoldoshadsereg* között?

Zsoldos szavunk kettős szófajú, főnévi és melléknévi jelentésben egyaránt használatos *-s* képzős névszó, ugyanúgy, mint például a *fazekas*, *téglás* vagy a *munkás*. A következő példamondatokban, e szavak melléknévi, illetve főnévi alkalmazásának párhuzamba állításával, világosabban érzékelhető a kétféle szerkezet közti jelentéskülönbség. „A felfordulásban az edények a *fazekas polcról* a földre estek": ebben a mondatban a *fazekas* m e l l é k n é v alkalmi jelzője a *polc* főnévnek (ezért különírjuk !), jelentése pedig: 'fazekakkal megrakott, fazekakat tartalmazó'. — „Ha a korong forog, a *fazekaspolcon*, azaz 'a fazekasnak a polcán', az agyag mindig nedves": a *fazekas* f ő n é v jelöletlen birtokos jelzős összetételt alkot a *polc* jelzett szóval (egybeírjuk !). Ugyanígy: „A roskatag *téglás házak* az árvíz idején mind összedőltek" ('részben téglából épített, téglával borított házak'). — „Az égetőkemencétől nem messze épült a *tégláshá*z": a téglaégető hajléka ('a téglásnak a háza'): „Csendben, de eredményesen teltek *munkás hétköznapjai*" ('munkával teli hétköznap'). — „Láthatod, ilyen a *munkáshétköznap:* egészen más, mint például a parasztoké" ('a munkásnak a hétköznapja').

A fenti példák alapján a *zsoldos hadsereg* — *zsoldoshadsereg* közti jelentéskülönbséget a következőképpen foglalnám össze:

A *zsoldos hadsereg* minőségjelzős szerkezet melléknévi jelzője nem a legfontosabb, legjellegzetesebb tulajdonságát emeli ki a hadseregnek, hanem csak egyet a sok közül: arra utal, hogy a hadsereg tagjai fizetséget is kapnak. Korunkban szinte minden hadseregről el lehet mondani, hogy fizetett, azaz *zsoldos hadsereg*, mert tagjai ellátmányképpen zsoldot, fizetést is kapnak. Az állam által sorozás útján szervezett és fenntartott reguláris hadsereg tagjai is kapnak bizonyos összegű zsoldot, ennek értelmében tehát ez is *zsoldos hadsereg.*

A *zsoldoshadsereg* (tömörítéssel keletkezett határozás összetétel) előtagja, a *zsoldos* főnév a hadseregnek azt a lényegét meghatározó jellemzőjét emeli ki, hogy zsoldosokból áll, olyan katonákból, akik a katonai szolgálatot, a harcot foglalkozásul, élethivatásul választják.

Az elmondottakból következik, ha Mátyás király híres fekete seregéről van szó, akkor az egybeírt írásforma a logikus. A fekete sereg tehát *zsoldoshadsereg* volt: lényegét, minőségét nem fizetett volta határozta meg (hiszen ilyen értelemben minden hadsereg fizetett), hanem az, hogy a harcot foglalkozásnak vagy akár hivatásnak tekintő katonák, zsoldosok alkották. Mátyás király halála után megtörtént, hogy évekig nem kapott zsoldot a fekete sereg, mégis *zsoldoshadsereg* volt, mert jellege, lényege nem változott. *U. I.*

Keresztnyűgbe tesz, ill. kerül. Olvasmányai során találkozott a *keresztnyűg* szóval — írja Jánoshalmáról Czenthe Béláné —, és sehogy sem tudja kibogozni a jelentését.

Minthogy nem idézte a megfelelő szövegrészt, csak általánosságban szólhatunk hozzá kérdéséhez.

A *keresztnyűgbe tesz* több vidéken ismeretes kifejezés, a Székelyföldön ezt jelenti: az állatnak mind a négy lábát megköti, hogy az állat (rendszerint ló) ne tudjon messzire elkószálni. A *nyűg* a kötél, gúzs, béklyó neve, amellyel a ló lábait egymáshoz kötik, nyűgözik. Dunaszentgyörgyön a *keresztnyűg* a keresztbe kötött kötél egy pár ló első lábain (legeléskor). Másutt így határozzák meg: 'ló kinyűgözésére használt béklyó' (Kopács). Ebből a konkrét jelentésből fejlődött az átvitt, amelyben a kellemetlenség érzete az uralkodó. Aki a másikkal haragban , ellenkezésben van, arra azt mondják, *keresztnyűgbe kerültek* (például házastársak; Kiskunhalas). Makón csak annyit jelent: 'keresztben' *(vitt két talyicskát is, egyiket a másikon körösznyűgbe)*. Az ÚMTsz cédulaanyagának tanúsága szerint *keresztbéklyó* néven is használatos. Így dalolják Hódmezővásárhelyen:

A jó lóra nincsen rossz út,
De a rossznak télbe, nyárba
Kereszt békóba a lába. *R. L. G.*

Személy—személyiség—egyéniség. Fazekas Antóniát a *személy, személyiség, egyéniség* szó jelentése közötti különbség érdekli. Legjobb lesz, ha A magyar nyelv értelmező szótárának pontos meghatározásai alapján (mert több értelme is van mindenik szónak) összefoglaljuk jelentéstartalmuk legfőbb jegyeit. A *személy* legáltalánosabb értelmében annyi mint 'egyén, valaki'. Pontosabban: 'valakinek egyéni vonásokkal jellemzett, egyedi mivolta, énje, kiléte'. A *személyiség:* 'valamely szempontból jelentős vagy érdekes személy'; így is mondhatjuk: 'jelentős vagy érdekes egyén', még rövidebben: '(kiemelkedő) egyéniség'. Igaza van tehát Önnek, hogy közel áll egymáshoz a *személyiség* és az *egyéniség* fogalma. A jogi nyelvben a *személyiség:* 'a személy mint jogalany; az ember társadalmi volta; az a képesség, hogy valakinek jogai és kötelességei lehetnek'. Az *egyéniség* pontosabban tekintve 'azoknak a lelki, szellemi, jellembeli tulajdonságoknak összessége, amelyek valakit minden más embertől megkülönböztetnek; a személy mint bizonyos egyéni tulajdonságok hordozója'. *F. G.*

Sóder — betonkavics. Kun László az iránt érdeklődik, melyik kifejezés helyes, a *sóder* vagy a *betonkavics*.

Mindkettő kifogástalan. Csak használati körük tekintetében alakult ki különbség közöttük. A köznyelvben inkább a *sóder* változat szokásos, műszaki folyóiratokban, tudományos cikkekben viszont általában a *betonkavics* kifejezés használatos.

U. I.

A Nyelvőr hírei

Zsoldos Jenő

(Elhangzott néhai kedves munkatársunk temetésén, 1972. nov. 15-én)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének képviseletében, de valójában minden anyanyelvünk iránt érdeklődőnek a nevében fájdalmas megilletődéssel búcsúzom nyelvtudományunk kiváló kutatójától, dr. Zsoldos Jenőtől, társaságunk szeretett és tisztelt választmányi tagjától, két magyar nyelvészeti folyóiratunk egyik legtermékenyebb munkatársától.

Jól tudom: sokirányú munkásságának csak egyik részlete ez, s egyetemes érdeklődéséhez nem volna illő, ha elszigetelnénk működésének egyes területeit. De mikor a magyar nyelvtörténet búvárának elévülhetetlen érdemeiről megemlékezünk, akkor is munkásságának oszthatatlan teljességére kell gondolnunk. Zsoldos Jenő igazi mai uomo universale volt. Klasszikus filozófiai és latin filológiai alapképzettségéhez részben még Simonyi Zsigmond iskolájára valló magyar nyelvtörténeti készültség járult; de ez már sokoldalú, modern társadalomtörténeti tájékozottsággal gazdagodott. A nagy összefüggéseket keresve, elkerülte az akkor divatos szellemtörténeti módszer veszélyeit. Hatalmas irodalomtörténeti olvasottsága és a haladásért folytatott politikai harcokra vonatkozó tudása is egyre komplexebbé tette vizsgálódásait. Nevelői vénája élőszóban és írásban egyaránt megnyilatkozott. Hallgató és olvasó szinte észre sem vette izgatott érdeklődése közben, hogy Zsoldos tanár (majd: igazgató) úr milyen bonyolult problémákat tárgyal: olyan kristályos logikával, olyan szabatos, színes, hatásosan árnyalt irodalmi nyelven közölte gondolatait.

Az sem meglepő, hogy ez a sokoldalú tudós egyéniség a nyelvészetben mind következetesebben a szótörténet szolgálatába állt. Hiszen a társadalomnak minden tárgyi ismerete, életének legapróbb változása is a szókincsben kísérhető nyomon leggyorsabban és legteljesebben. A magyar nép egész múltbeli szellemi életére kiterjedő érdeklődése itt elégült ki legjobban — sok-sok olyan összefüggést megláttatva, mely addig rejtve maradt előttünk.

A gazdasági, politikai és műveltségbeli haladásért folyó nemzetközi küzdelmek magyar szóanyagának föltárásában különösen sokat köszönhetünk neki. A felszabadulás után itt ismerte föl leginkább az addigi hazai kutatás hiányos voltát és elavult módszereit. Hogy csupán a fő csomópontokra utaljak: a felvilágosodástól 1848—49-en és 1918—19-en át egész 1945 utánig fáradhatatlanul vizsgálta a magyar szókészlet társadalomtörténeti tanulságait. Dialektikus, nemzetközi hátterű kutatásai olyan fogalmainkkal kapcsolatosak, mint *forradalom*, *proletár*, *népnevelő*, *elvbarát*, *elvrokon*, *elvtárs* stb.

Az 1848-as napisajtó, sőt az egész munkásmozgalom szókincsével összefoglalóan is foglalkozott, s ha e feldolgozások még nem ölelhették is föl a teljes idevágó anyagot, igen értékes eredményekre jutottak. Írásai amellett mentesek maradtak minden szólamtól, esetleg „a levegőben levő", divatos túlzástól; saját személyét, érdemeit pedig soha nem

érintették. Egyelőre elszigetelt adatait sem tartotta rejtve, hogy előbb külön cikkekké egészítse ki őket, hanem kéziratos jegyzékekbe foglalva, nyomban hozzáférhetővé tette „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának" készítői számára. Nem véletlen, hogy az 1896-ban született, immár nagybeteg tudós még 1972-ben is hatalmas cikkeket tett közzé mind a Magyar Nyelvőrben, mind a Magyar Nyelvben; sőt remélhetjük, hogy egyideig még holtában is folytatódnak értékes publikációi.

A Magyar Nyelvőrnek 1931-ben, tehát a legnehezebb idők kezdetekor lett dolgozótársa, s nemsokára meg kellett érnie Simonyi egykori folyóiratának betiltását is. Annál boldogabban kapcsolódott bele az újjászülető Nyelvőr életébe. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak utóbb lett tagja, 1950 óta választmányában is részt vett. — Csak röviden jelzem már, hogy az 1945 utáni művelődési forradalomban az alkalmazott nyelvtudomány több területén szintén közreműködött: írt nyelvtani tankönyvet, sokféle ismeretterjesztő cikket lapok, illetőleg előadásokat a rádió számára stb. (Régebben a költői stílus különféle részleteivel is szívesen foglalkozott.)

Nekünk, tisztelő barátainak azonban a legszebb példát mindig életével és személyiségével adta; emlékét kegyelettel fogjuk őrizni!

Tompa József

A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. augusztus 22—26. között rendezte meg Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen a magyar nyelvvel foglalkozó hazai és külföldi szakemberek második találkozóját. A tudományok fejlődése egyre sürgetőbben követeli a rendszeres nemzetközi információcserét, a végzett munka gyakori áttekintését; bízvást mondhatjuk tehát, hogy kialakulóban van a magyar nyelvésztalálkozók hagyománya, amely bizonyítja a magyar nyelvtudomány állandó fejlődését.

Mi is történt az első, az 1966-os debreceni kongresszus óta? Hogyan hajtottuk végre az ott hozott határozatokat (Nyr. 90: 461—2)? Megjelentek nyomtatásban a kongresszuson elhangzott előadások (Nytud. Ért. 58. sz.); nem szükséges felsorolni, hány magyar nyelvészeti munka látott napvilágot azóta, közülük néhány idegen nyelven is; ha nem alakult is meg a javasolt nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság, fejlődnek a kétoldalú kapcsolatok, amelyeket a kontrasztív nyelvészeti munkák megindulása szinte szükségszerűvé tett, és amelyeknek a keretében elvégezhetők a Debrecenben kitűzött feladatok. A határozatok javasolták az addig elhanyagolt kutatási területek művelését, így pl. a jelentéstan, a stilisztika, a névkutatás, a nyelvszociológiai kérdések tanulmányozását, és mintegy öt évenként újabb kongresszus rendezését. A szegedi kongresszus összehívásával és a téma kiválasztásával — jelentéstan és stilisztika — ez a két javaslat is megvalósult.

A szegedi kongresszus megnyitó plenáris ülésének felszólalói áttekintették az elmúlt huszonöt év magyar nyelvészeti munkásságát, és egybehangzóan megállapították, hogy a magyar nyelvtudomány gyors, lendületes kibontakozásának lehettünk és lehetünk tanúi. Károly Sándor előadása a jelentéstan, Szathmári Istváné a stilisztika helyét jelölte meg a nyelvtudomány részterületei között.

A munkaülések augusztus 22-én délután kezdődtek, és hat félnapon át, 25-én délig tartottak, egyidőben három-négy teremben. Talán szerencsésebb lett volna a semleges „terem" beosztás helyett szekciókat létrehozni és néhány szempont alapján csoportosítani

az előadásokat; kisebb lett volna a vándorlás, és kevesebb az előadásokról lemaradt érdeklődő.

A záróülésen Bárczi Géza akadémikus foglalta össze a négy nap munkáját. A résztvevők egyhangúlag elfogadták a kongresszus határozatait, amelyek az elkövetkező öt évben irányt adnak a szakemberek kutatásainak.

A jelentéstannak egyik központi témául való kijelölése önmagában is jelentős dolog. A szemünk előtt bontakoztak ki olyan, igen sok értéket magukban hordozó nyelvészeti irányzatok, amelyek nem vagy csak alig tudtak helyet adni rendszerükben a szemantikának. A kongresszuson szóba kerültek a szorosan vett jelentéstan kérdései, a jelentés kialakulása, a jelentésváltozások okai — közöttük a nyelven kívüli, társadalmi tényezők, — de ami mindennél fontosabb: bebizonyosodott, hogy a szemantikai rendezési elv átfogja és összekapcsolja a nyelvtudomány valamennyi részterületét; nélküle a nyelvtudomány tárgya nem az emberi kapcsolatteremtés eszköze, hanem valamely, az embertől szinte független formarendszer. Nyilvánvaló, hogy a nyelvnek mint a tartalomtól független formarendszernek a tanulmányozása is szükséges bizonyos területeken, így például a gépi fordításban. Egyoldalú felfogás azonban a nyelvet elvágni az emberi gondolkodástól, a szavakat, a szószerkezeteket, a mondatokat elvágni jelentésüktől. A kongresszus előadói a leíró és a történeti nyelvészet tárgyát éppen a szemantika nézőpontjából szemlélték, keresték a nyelvi forma mögött levő tartalmat, a jelentést. A jelentés változásai — eltérései — mint megállapították — fontos támpontul szolgálhatnak az írásos kor előtti történelmi folyamatok feltárásában, illetve a diakrón vizsgálódás terén az egyes mikrotársadalmak nyelvének tanulmányozásában.

A nyelvtudomány másik ága, amelyet a kongresszus közelebbről áttekintett, a stilisztika volt. A stilisztika mintegy határterület a nyelvtudomány és az irodalomtudomány között; megközelíthető mindkettőnek az oldaláról. A nyelvészetéről tekintve: az irodalmi szöveg nem a grammatikai szabályokat szemléltető szép példa, hanem szép szöveg, amelyből kiindulva bizonyos — egyre inkább mérhető nyelvi tényeken alapuló — szabályok állapíthatók meg. A stilisztikai vizsgálódás során viszonylag gyorsan ki kell lépni a mondatkeretből, hogy az írói—költői szövegeket mint nagyobb önálló egységeket is tanulmányozni lehessen. Egyre inkább szükségesnek látszik, hogy a nyelvleírás más területén is figyelemmel legyünk a mondatoknál nagyobb szakaszokra, hiszen több mondatbeli jelenség jóval könnyebben megmagyarázható akkor, ha a vizsgálat kiterjed az adott jelenséget tartalmazó mondat környezetére is.

A kongresszuson elhangzott stilisztikatörténeti tárgyú előadás is, de a legtöbben beszélt, illetve írott nyelvünk egy-egy jól elhatárolt területét vagy egy költő, író művét választották vizsgálódásuk tárgyául. Zrínyi Miklóstól Juhász Ferencig több mint egy tucat jelentős irodalmi személyiség alkotásait boncolgatták az előadók; eredményeik ismertetése mellett képet adtak a stílusértékek megítélésének nehézségeiről is. A mai magyar nyelvben elemezték az egyes nyelvi rétegek szavainak stiláris értékét más nyelvi rétegű szövegben, valamint a beszélt nyelv stílusjegyeit, ezek összefüggését a beszélők társadalmi helyzetével. Érdekes és a nyelvi rétegekéhez kissé hasonló kérdés a kétnyelvű területeken a kölcsönszavak stílusértéke, sőt nem egyszer jelentésváltozása. Más probléma volt viszont a műfordítás-stilisztika, az eredeti művek és a fordítások stílusjegyeinek összevetése.

A mai magyar nyelvtudományt ezer szál köti a gyakorlathoz. A gyakorlatból, az élő nyelvből veszi megoldandó problémáinak nagy részét, és eredményei rövid idő alatt átszűrődnek a nyelvoktatásba. Természetes tehát, hogy a szegedi kongresszuson sorra kerül-

tek az alkalmazott nyelvészetnek, közelebbről a nyelvoktatásnak azok a kérdései, amelyek a jelentéstannal vagy a stilisztikával vannak kapcsolatban. Elhangzott előadás az skolai stílustanítás módszereiről, s a nyelvoktatás egyik, egyre központibbá váló feladatáról: arról, hogy előkészítse a diákokat idegen nyelvek tanulására, megfelelő alapot adjon a sikeres nyelvtanuláshoz. Helyet kapott a mintegy 120—130 előadás között az alkalmazott magyar nyelvészetnek egy kevésbé ismert, de növekvő jelentőségű területe is: a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása. A gyakorlati munka során szükségessé vált több olyan kérdés vizsgálata, amelyről a magyart anyanyelvként beszélő tanításakor nem szoktak említést tenni a tanítók, tanárok.

A Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusa áttekintést adott arról a sokirányú munkáról, melyet a magyar nyelvvel foglalkozó szakemberek itthon és határaikon kívül végeznek. Lehetőséget adott a mintegy negyedfélszáz hazai és külföldi résztvevőnek a személyes találkozásokra, megbeszélésekre, vitákra, új együttműködési formák kidolgozására: hasznos volt tehát. Köszönet érte mindazoknak, akik közreműködtek a kongresszus szervezésében és lebonyolításában.

Ginter Károly

Nyelvtudományi vándorgyűlés Hódmezővásárhelyen

A Magyar Nyelvtudományi Társaság a Csongrád Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztályának, a TIT hódmezővásárhelyi szervezetének, a Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztályának és a Bethlen Gábor Gimnáziumnak együttes szervezésében — a gimnázium fennállásának 250. évfordulója alkalmából — 1972. október 21—22-én vándorgyűlést rendezett Hódmezővásárhelyen.

Az ünnepélyes megnyitás — Sajti Imre tanácselnöknek és Bárczi Géza akadémikusnak, a Társaság elnökének köszöntő és bevezető szavai — után

Sipka Sándor tartott előadást „Imre Sándor nyelvtanírói és nyelvművelői munkásságáról". Az 1843—47-ig és 1849—60-ig volt hódmezővásárhelyi gimnáziumi tanárnak (később debreceni főiskolai és kolozsvári egyetemi tanárnak) főleg két nyelvtankönyvét elemezte. (Magyar mondattan az irály és verstan rövid vázlatával és útmutatással a magyar nyelv gimnáziumi tanításához, Debrecen 1862.; Rövid magyar nyelvtan középiskolai alsóbb osztályok számára, Debrecen 1874.) Az elsőről megállapította az előadó, hogy a maga korában igen hasznos, a református gimnáziumokban 20 éven át használt tankönyv volt. Főleg nyelvművelő irányzata volt korszerű; irálytana — az egyszerű, a szép, az emelkedett stb. stílus megkülönböztetésével — a stílusrétegek tanának előfutára. A tanároknak szóló utasítások az önálló gondolkodásra való nevelésre, a példamutató beszédre buzdítják az akkori nevelőket — ezért ma is korszerűnek. Imre Sándor elvitathatatlan érdeme, hogy a nyelv dialektikus fejlődését felismerte, a nyelvművelés bázisának a történeti alapok ismeretét jelölte meg, és a magyartanárok legfőbb erényét a hivatásukban való „buzgóságban" látta.

Korga Györgyné „Németh László stílusáról" szóló dolgozatában az Iszony c. regény egy részletének elemzésével mutatta be azokat a stílussajátságokat, amelyekből a szerző egyedi, közismerten „nehéz", írott nyelv-szerű, tömör és bonyolult jellege összetevődik. Bőséges példaanyaggal illusztrált előadásában arra a végső következtetésre jutott, hogy Németh László stílusára sajátos tömörség jellemző és az a módszer, hogy az olvasót aktívvá teszi mondanivalójának befogadásában.

Hajdú Mihály „A Vásárhelyi-puszta földrajzi nevei" címen beszámolt arról a gyűjtőmunkáról, illetve annak a munkának eredményeiről, mely most folyik a Hódmezővásárhely környéki földrajzi nevek megörökítésére. Felsorolta a kb. 2000 név típusait, a névtípusok kialakulását és változásait, rámutatott ezek történelmi—társadalmi okaira, hátterére.

Szathmári István „A legújabb stilisztikai eljárásokról" szólva bemutatta, hogy az új próbálkozások, kísérletek egész sora született meg annak következményeképpen, hogy az egész nyelvtudomány fokozottan a gyakorlati élet felé fordul. Az utóbbi évtizedek stilisztikai irodalma rendkívül változatos: a hagyományos módszerek továbbfejlődése mellett újak is keletkeztek (strukturalista irányzatok, információ-elmélet, generatív eljárások stb.). A kétségtelen gazdagodás azonban zavarokat is okoz, még olyan alapvető kérdésekben is, mint a stílus mibenléte, a módszerek használhatósága stb. A kívánalom a különféle eljárások szintézisének megteremtése volna. A tanítás számára — a nyelvoktatási reform követelményeinek megfelelően — a funkcionális stilisztika jelentheti az alapot.

Szende Aladár „Az anyanyelvi nevelés megújításának problémái"-ról tartott előadást. Arról tájékoztatta a hallgatóságot, hogy milyen elvek és szempontok alakultak ki a jövő iskolai tantervének előkészítése során. Egy koncepció körvonalait ismertette azoknak a tervtanulmányoknak alapján, amelyekben különféle tudományszakok képviselői tárták fel gondolataikat és javaslataikat az iskolai anyanyelvi oktatásról. A lélektan, a pszichiátria, a filozófia, az idegennyelv-oktatás, a matematika, a természettudomány, az irodalomtudomány, a zenetudomány, a nyelvészet, a jeltudomány szakembereinek észrevételei alapján a nyelvi nevelés tantervi céljának és feladatainak újszerű körvonalai bontakoznak ki. Az anyanyelvnek az oktatását — mint minden ismeretszerzés hagyományos eszközének az oktatását — minden iskolafokon a mainál intenzívebben kell végezni, úgy, hogy megfeleljen az anyanyelv integráló és koncentráló szerepének.

Kovalovszky Miklós „A nyelvművelés és a középiskola" kapcsolatával foglalkozott. A rendszeres anyanyelvi nevelés és oktatás az iskola feladata. Az általános iskolának inkább az anyanyelvi készséget kellene fejlesztenie, a rendszerezés a középiskola feladata, de itt is elsősorban a nyelvtani alakok funkciójának, helyes használatának megismertetése, elsajátíttatása legyen a cél. Helyes a középiskolai tanterv és a tankönyvek nyelvművelői és stilisztikai szemlélete, de az eredménnyel való elégedetlenség újítást, főleg módszerbeli reformot kíván. Az előadó összefoglalta a korszerű nyelvhelyességi elveket, és ismertette a középiskolai nyelvművelő munka területeit és további lehetőségeit.

Az előadásokhoz a hallgatóság köréből értékes kiegészítések hangzottak el. Kiváltképp Németh László stílusának elemzését és az anyanyelvoktatás reformjának tervét követték magvas hozzászólások (a tanár—író hivatástudatáról, az idegen nyelvek oktatásának anyanyelvi—nyelvtani megalapozásáról stb.).

Fajcsek Magda

A szép magyar beszéd 1972. évi versenye.

1972-ben az állami és a társadalmi szervek (vö. Nyr. 95: 505) hetedik alkalommal rendezték meg a szép magyar beszédnek Kazinczyról elnevezett versenyét. Az országos döntő, melynek házigazdája immár hagyományosan a Győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola volt, a győri Rába Művelődési Központban zajlott le 1972. április 21—23-án.

A döntőn résztvevő hatvanöt középiskolás diákot (negyvenkilenc leányt és tizenöt fiút), valamint az egybegyűlt tanár és diák vendégeket Hérics Lajosné a Kazinczy Gimnázium igazgatóhelyettese köszöntötte, majd dr. Csernitzki Gyula a városi tanács elnöke nyitotta meg a háromnapos diáktalálkozót. Ünnepi szavaiban — többek között — örömét fejezte ki, hogy e nemes vetélkedő túl van a kezdeményezés érdekességén; segítését hazafias kötelességnek érezzük — mondotta —, mert közvetve az egymást értés és megértés szellemét is szolgálja. Beszélt Győr történelmi, irodalmi, nyelvtörténeti hagyományairól, szólt Révai Miklósról, a Kisfaludyakról, dr. Kovács Pálról és Kazinczyról, aki élete végén Győrbe is ellátogatott.

A megnyitó szavai után az ország különböző megyéiből származó versenyzők — kik a verseny szabályainak megfelelően az iskolai, megyei döntők, majd az országos középdöntő magnetofonfelvételeinek meghallgatása után nyertek jogot a győri döntőn való részvételre — a szabadon választott szöveget mondták el. Örömmel állapíthatjuk meg most utólag, hogy a magyar nyelv iránti érdeklődők köre jelentősen bővült a szakmunkásképző intézetek tanulóival. Minden szereplő magas színvonalú teljesítményt nyújtott, s hogy példamutatásukkal feltehetően újabb híveket szereznek az anyanyelv ügyének mind szűkebb, mind tágabb környezetükben. A szabadon választott szövegek tematikai gazdagsága most is a versenyzők sokoldalú érdeklődését tükrözte. A nyelvről szóló írásokon kívül megszólaltak az olvasásról, könyvről, kiejtésről, esztétikáról, zenéről, néprajzról, nagy költőinkről, íróink nyelvi művészetéről, sőt még a szakácsművészetről szóló szövegek is.

Jellegüket tekintve a viszonylag sok — és először sok — szépirodalmi részlet mellett több tanulmánynak, levélnek, életrajznak, könyvismertetésnek, publicisztikai műnek stb. a részletét hallhattuk. A szerzők között változatlanul Illyés, Kosztolányi és Szabó Lőrinc szerepelt a leggyakrabban, de hallhattuk Csoóri Sándor, Hatvany Lajos, Juhász Ferenc, Németh László, Sütő András, Szerb Antal, valamint Deme László, Lőrincze Lajos és mások nevét is.

Április 22-én a verseny második napjának délelőttjén a kötelező szöveg hangzott el, huszonegy sor Devecseri Gábor Kalauz Homéroszhoz című művének előszavából („Égigérő fán a versfordítás ezüstbaltájával vágva magam följebb és följebb, ismerkedtem az antik költészettel. . . . Ez a kötet annak párja és folytatása").

Az eredményhírdetésre április 23-án délelőtt került sor. „Egyetlen győztes a magyar nyelv ápolásának ügye" — fogalmazta meg a verseny végső eredményét Szaló Lajos, a megyei tanács általános elnökhelyettese. A hét esztendő eredményeiről szólva utalt rá, hogy a köztudatban megnőtt az anyanyelvi műveltség szerepe, jelentős a feladata a hagyományok megőrzésében, a jellem kiformálásában és a jövő építésében. A lelkesedés, melyet ez az idei verseny is mutat, biztosíték arra, hogy a mozgalom nemcsak tovább él, hanem évről évre újabb eredményeket hoz.

A bíráló bizottság nevében — mint ez már hagyománnyá vált — dr. Bencédy József, a MM főosztályvezetője, a zsűri elnöke értékelte a versenyt, és foglalta össze a tapasztalatokat. Mint mondotta, a szabadon választott szövegek életre keltése általában — néhány túlhangsúlyozástól, kissé érzelgős előadási módtól, prelegáló jellegtől eltekintve — jó volt. A kötelező szöveg megszólaltatása, megfelelő felolvasása főleg hangsúlyozásban, helyesen megválasztott szünetekben, a hangerőnek, a hang magasságának, a beszéd tempójának megváltoztatásában kívánt meg finom árnyalással való különbségtételt. Ezt a finom árnyalást a versenyzők többségükben meg is valósították. Joggal állíthatjuk — hangsúlyozta —, hogy a verseny résztvevői mintaszerűen beszélő tanulók. Ez magya-

rázza, hogy a versenyek mai foka már a megformálás részleteiről: a szűkebb értelemben vett kiejtésről, helyes hangsúlyozásról, hanglejtésről, a szünetek helyének jó megválasztásáról, a jó beszédtempóról alig kell szólni, mert ilyen jellegű hiba csak elvétve fordul elő. (Ez a tény az elődöntők, s nem utolsó sorban a diákokat felkészítő tanárok jó, igényes munkáját dícséri.) Mégis van néhány olyan elvi és gyakorlati jellegű tanulság, mely szót érdemel. Most is, az előző évi versenyeken is, feltűnően érezhető volt a különbség a szabadon választott és a kötelező szöveg elmondása, megszólaltatása között — meglepő módon — az utóbbi javára.

Ennek feltehetően két oka lehet. Az egyik, hogy a döntőbe jutók nyelvérzéke már annyira kifejlődött, hogy képesek rövid idő alatt megérteni az ismeretlen szöveget is; rövid idő alatt megtalálják az akusztikus: mondat- és szövegfonetikai eszközöket, melyek a tartalomnak és a nyelvi formának egyaránt megfelelnek. — Ugyanakkor azonban, mivel nincsen sok idejük a felkészülésre, nem tudják a szöveget „agyonpreparálni", túlzottan „cizellálni", s ennek következtében nem válik öncélúvá a szövegmondás. A gondolatok és a nyelv logikáját igyekeztek érvényre juttatni a versenyzők, és — helyesen — ezzel akarnak hatni a hallgatóra, nem pedig öncélúan szép hanggal. A szabadon választott szövegek eltúlzott kidolgozása nemegyszer éppen azért váltott ki negatív hatást a hallgatóban, mert a „szép" szövegmondás mögött elsikkadt a mondanivaló lényege. A másik ok az lehet, hogy a kötelező szöveg a célnak jobban megfelelt, bár nem volt annyira hatásos, mint némely szabadon választott szöveg. A legfőbb cél a szöveg megszólaltatása: a helyes szövegértelmezés.

A tanulságok összegezése után — ismét a hagyományoknak megfelelően — dr. Bencédy József, Péchy Blanka és Markó Sarolta a Kazinczy Gimnázium igazgatóhelyettese átadta a Kazinczy-érmet, a Kaziczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, a Győr-Sopron megyei Tanács, Győr megyei Város Tanácsa és a KISZ Központi Bizottsága jutalmát a húsz első helyezettnek.

A bíráló bizottság (tiszteletbeli elnöke Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze; elnöke dr. Bencédy József, az MM főosztályvezetője; tagjai: dr. Deme László, a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár; Gálos Tibor, az MM közoktatási főosztályának előadója; Herczegi Károly, az MM szakoktatási főosztályának osztályvezetőhelyettese; Körmendy László, a Magyar Rádió bemondója, Kazinczy-díjas; dr. Perédy László, színművész, a Győri Kisfaludy Színház tagja; Sasvári Erzsébet, a KISZ KB munkatársa; Wacha Imre az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos munkatársa) a következő tanulókat jutalmazta a Kazinczy-éremmel:

Bánk Judit (Budapest, Fazekas Mihály Gimnázium), Bellai Klára (Fót, Szakközépiskola), Duró Győző (Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium és Szakközépiskola), Fodor Judit (Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium), Gácser Mária (Hatvan, Bajza József Gimnázium), Hász Erzsébet (Budapest, Ságvári Endre Gimnázium), Hornai Gábor (Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium), Jelenkó István (Miskolc 1. sz. Szakközépiskola), Katona Ágnes (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Szakközépiskola), König Éva (Győr Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola), Kuzma Anna (Budapest, 12. sz., Dallos Ida Ipari Szakmunkásképző Intézet), Mészáros Mihály (Budapest, 1. sz., Ipari Szakmunkásképző Intézet), Mihályi Győző (Miskolc, Bláthy Ottó Villamosenergiaipari Technikum), Medgyesi Pál (Budapest, Piarista Gimnázium), Munkácsi Ildikó (Debrecen, Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium), Nagy Zoltán (Debrecen, Kereskedelmi Szakközépiskola), Révész László (Székesfehérvár, József Attila Gimnázium), Sárossy Kinga (Eger, Gárdonyi Géza Gim-

názium), Török Mária (Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium), Zöldhegyi Sarolta (Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium és Szakközépiskola).

A hagyományos Kisalföldi Nyelvművelő Napot ismét a versennyel egy időben rendezte meg a Kazinczy Gimnázium.

Gálos Tibor, az MM főelőadója az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének néhány kérdéséről szólt. Általános feladatként hangsúlyozta az előadó, hogy az anyanyelv oktatásának sokkal tudatosabb szerepet kell vállalnia a tanulók személyiségének formálásában.

Deme László egyetemi tanár az új nyelvészeti irányzatok iskolai felhasználásának lehetőségeiről szólt. Érzékletesen foglalta össze a strukturális, a generatív és a funkcionális nyelvszemlélet lényegét. Óvott attól, hogy bármelyik szemléletnek részmegállapításait — bárha önmagukban helyesek is — kritika nélkül juttassuk érvényre és általánosítsuk a mindennapi iskolai gyakorlatban.

Wacha Imre

A kiadásért felel az Akadémiai kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. XII. 8. — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)

73.74424 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A Nyelvőr hírei

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
   [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

Magyar Nyelv, évi előfizetése ..... 44 Ft
Nyelvtudományi Közlemények, évi előfizetése ..... 40 „
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, kötetenkénti előfizetése ..... 60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ..... 9 Ft
Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban ..... 100 „
Imre Samu: A Szabács Viadala ..... 58 „
Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ... 15 „
Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből ..... 12 „
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből ..... 15 „
Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ..... 15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. *Benkő Loránd*) ..... 28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft) .....à 200 „
Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása ..... 14 „
Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez ..... 15 „
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák ..... 12 „
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz ..... 100 „
Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában ..... 130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. *Pais Dezső* közreműködésével *Mikesy Sándor*) ..... 50 „
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában ..... 28 „
Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői ..... 10 „
Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet ..... 5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. *Tompa József*) .....à 90 „
Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig ..... 15 „
Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan ..... 6 „
Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai ..... 8 „
Pais Dezső: Szer ..... 12 „
Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..... 16 „
Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai ..... 14 „
Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya 35 „
Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből ..... 62 „
Grétsy László: A szóhasadás ..... 65 „
Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig 18 „
Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése ..... 10 „
Papp László: Magyar nyelvűlevelek és okiratok formulái a XVI. században 14 „
Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere 12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. *Pais D.—Benkő L.*) ..... 20 „
Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere ..... 18 „
Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete ..... 15 „
Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok ..... 18 „
Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ... 12 „
J. Perrot: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben 9,50
Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer ..... 20 „
Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere 9 „
Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..... 16 „
Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében ..... 19 „
Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt ..... 16 „
Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században ..... 35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II. .....à 250 „
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben 15

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

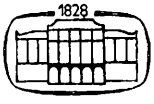

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

97. ÉVFOLYAM 1973. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

97. ÉVFOLYAM * 1973. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

Pais Dezső és a nyelvművelés

A magyar nyelvtudomány, sőt az egyetemes magyar művelődés nagy veszteségére a közelmúltban elhunyt Pais Dezsőnek, ki évtizedeken át nyelvésztársadalmunknak vezéregyénisége volt, roppant gazdag és sokszínű munkásságában szinte alig akad olyan cikk, tanulmány, melyet a nyelvművelés valamely fontos elméleti vagy gyakorlati kérdésének szentelt volna (l. mégis Msn. 14 15: 31; Nyr. 75: 135). Ennek ellenére élénk szelleme állandóan figyelemmel kísérte, mi történik a nyelv eleven jelenében és a vele foglalkozó tudományágakban, egyebek között a nyelvművelésben. Ez az érdeklődés többféleképpen is megnyilvánult, egyebek közt egyes, főleg a túlzó puristákra célzó epés megjegyzéseiben, mint például ebben a szállóigévé vált mondásában: „A nyelvet a nyelvművelők ellen is védeni kell!" (Nyr. i. h.). Ámde mint vérbeli nyelvtörténész, inkább a nyelvművelés számára nélkülözhetetlen szilárd tudományos, történeti alapok kiépítésén fáradozott. Nagyszámú etimológiai és szómagyarázó cikkeinek jó részében — amikor a szó történetét napjainkig követi — gyakran állást foglal a szó helyes értelmezése és használata ügyében, nem normatív kijelentéssel, hanem a meggyőző példák erejével; de különösen értékes megjegyzéseivel gyarapította a nyelvművelő fegyvertárát a stílusmagyarázatokkal és a szóalkotással foglalkozó cikkeiben, például a szóösszetételeknek és az ikerítésnek szentelt dolgozataiban (Melich-eml. 302; MNy. 35: 135; 41: 87; 42: 73; 46: 296; 47: 135; 50: 274; MNyTK. 79. sz.: 30; stb.), valamint jelentéstani és főleg mondattani tanulmányaiban (MNyTK. 79. sz.). Részletesebben és ismételten foglalkozott azonban a nyelvművelésnek két, mondhatni peremterületével, a helyesírással (MNy. 27: 216; 39: 246; 46: 380; Csillag 9: 421; Nytud. ért. 4. sz.: 63; stb.) és a nyelvtantanítással (MNy. 50: 11, 17; Szoc. Nevelés Könyvtára 67. sz.: 129; stb.).

Az új helyesírási szabályzatot kidolgozó nagy létszámú Helyesírási Bizottságban állandóan és következetesen közreműködött, és bár az ott kialakított helyesírásreform nem volt mindenben a szíve szerint, az utólagos vitában is élénk részt vett védőleg, magyarázóan, de bírálva is, s általában mind alkotóan, mind kritikusan ismételten hallatta józan szavát a helyesírás vitás kérdéseiben. E bizottságnak különben haláláig elnöke volt, s ő az ilyen feladatokat is mindig igen lelkiismeretesen látta el. Az iskolai magyar nyelvtantanítás is szívügye volt, hiszen értelmiségünk nyelvi öntudata a középiskolában alakul ki, ha kialakul, de egyetemi tanári tapasztalataiból is jól tudta, hogy a középiskola nyelvtanoktatása körül eléggé súlyos bajok is mutatkoznak.

Életének egyik igen jelentős alkotása, a magyar irodalmi nyelv kialakulásával foglalkozó hatalmas tanulmánya (Ak. I. OK. 4: 425, 485) a nyelvművelés számára is igen nagy fontosságú. A nyelvművelés, ha nem is kizárólag, de elsősorban a nyelv legfontosabb változatára, az irodalmi nyelvre veti a figyelmét, ennek a kialakulása, a története, mely a mesterséges beavatkozások

számos és egymással ellentétes irányú példájával szolgál, kimeríthetetlen tanulságokat kínál mind elméletileg, mind gyakorlatilag a nyelvművelőnek. Ez a tanulmány tehát, mely a kutatásnak új utakat nyitott, új nyelvtudományi diszciplínát teremtett meg, nyilván a nyelvművelés számára is rendkívül becses, nélkülözhetetlen forrás, ösztönzés és tanulság.

A helyes magyarság érdekében azonban a legtöbbet Pais saját példájával, stílusának mintaszerűségével és főleg szerkesztői működésével tette. Saját írásai minden józan ortológust kielégíthetnek, noha minden túlzó purizmusnak ellensége volt, írásai egyszerűen, oly természetesen és nemesen magyarok, hogy nem lehet észrevenni bennük a „helyes magyarság" szándékát. Hogy mindez nagyon is tudatos volt benne, arra rámutat egyrészt az, hogy igen nagyra becsülte Nagy J. Bélát, és a nyelvművelés elméletében és gyakorlatában a legtöbb ponton legföljebb árnyalati különbségek választották el e jeles nyelvművelő felfogásától, mint sokszor volt alkalmam ezt hallani Pais Dezsőnek saját szájából; másrészt azonban főleg szerkesztői működése vall különösen meggyőzően. Közismert dolog, hogy kiválóan gondos szerkesztő volt, ki, mondhatni, a szerkesztésnek új iskoláját teremtette meg a Magyar Nyelvben, melynek évtizedeken át állt az élén. Minden kéziratot szerfölött gondosan átnézett, majd a későbbiek során korrigált is (a szerzői korrektúrát szorosan ellenőrizte), s ez a gondos vizsgálat nemcsak a formai alakításra vonatkozott, mint sokan talán — kaján híresztelések alapján — gondolják, tehát nemcsak a vesszők, kettőspontok és pontosvesszők szabatos használatával bíbelődött, hanem kiterjedt az adatellenőrzésre, ami igazán nem lehet a szerkesztő feladata, és főleg a közlésre benyújtott cikk stílusára, nyelvezetére, magyarosságára is. Erre vonatkozó megjegyzései, javításai mutatják, mennyire tudatosan nyelvművelő volt szíve mélyén, sőt olykor igen szigorú egyes nyelvújítási alkotásokkal szemben is (például nem szerette, irtotta a *zöm* szót), ám e szempontból sem volt makacs. Minden javasolta módosítást megbeszélt a szerzővel, igyekezett meggyőzni őt, de ha az makacsul ragaszkodott eredeti fogalmazásához, rendszerint belenyugodott a szerző döntésébe; ha pedig a nézeteltérés különösen súlyos volt, esetleg félretette a kéziratot. Ennek a szerkesztő-javító munkának köszönhető, hogy a Magyar Nyelv stílusa, nyelvezete szép, szabatos, a mondatok mindig logikusan vannak fölépítve és egybefűzve (amit egykor nem lehetett minden folyóiratunkról elmondani). Amellett a stílus nem feltűnően magyarkodó, ezt a szerkesztő ízlése nem engedte volna meg, hanem egy szakfolyóirathoz méltóan szabatos, kifogástalanul, de föltűnés nélkül magyaros.

Pais Dezső szerkesztőnek ezeken a javító beavatkozásain nevelkedett nyelvészgárdánk messze túlnyomó része (majdnem azt írtam: zöme, de ez itt kegyeletsértésnek hangzanék). Mindenesetre az ő jóvoltából a Magyar Nyelv a nyelvhelyesség, tehát egyszersmind a józanul fölfogott nyelvművelés iskolájává vált, mely mértéktartásával és rugalmas elvszerűségével példát mutatott. E példán és a szerkesztő javításain, tanácsain érlelődött, teljesedett ki anyanyelvi öntudata sok fiatal és nem egy, nem éppen fiatal munkatársnak.

A rendkívül széles tudományos munkásságot kifejtett Pais Dezső a nyelvművelésnek is — bár ebben ritkán hallatta szavát nagy nyilvánosság előtt — igen fontos tényezője, munkálója volt, kit ebben is segített szakmai tudásának biztonsága és átfogó terjedelme, mely őt egyébként is a magyar nyelvtudomány klasszikusainak sorába emelte.

Bárczi Géza

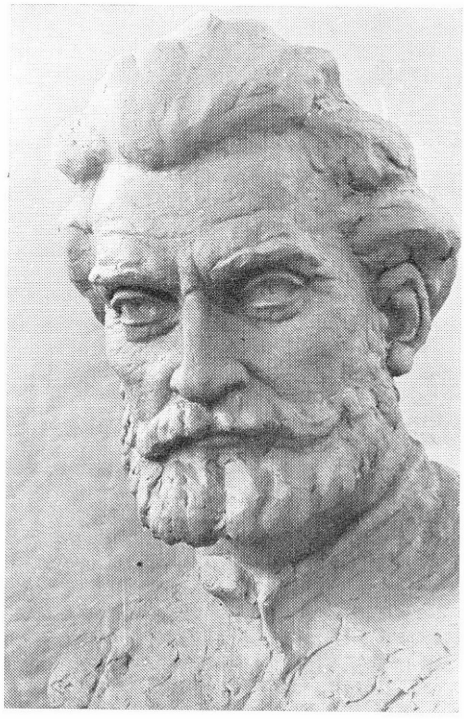

Szarvas Gábor

A jugoszláviai magyar nyelvművelés múltjáról*

Feladatomat mint irodalomtörténész és mint a hazai magyar művelődés kutatója elsősorban a magam szakterülete felől és módszereivel közelítettem meg, így rövid áttekintésemből hiányoznak a nyelvtörténet sajátos szempontjai. Előadásom e hézagainak természetesen rajtam kívül eső okai is vannak: egyrészt az, hogy objektíve kevés nyelvápoló és nyelvművelő szervezet, egyesület és társulat működött ezen a vidéken, másrészt pedig mindmáig még e szórványos kezdeményezések, az alkalmi nyelvművelő tevékenység sajtóbibliográfiája sem készült el. Így aztán e rövid vázlat legfeljebb csak a szakkutatás ösztönzését szolgálhatja némi siker reményében, de arra már nem tarthat igényt, hogy kijelölje a kutatás irányait.

A nyelv ügyét felkaroló kezdeményezések indítékait vizsgálva a polgári társadalomban általában kétféle irányt különböztethetünk meg. Az egyik a „védelmezett magyar nyelv"-ért száll síkra a gyarmatosítás, az elnyomás s a jogfosztás ellen, a másik a terjeszkedés, a hódítás szándékával lép fel. A nyelvművelés e Janus-arca ezen a története folytán nemzetségileg heterogénné vált területen is megfigyelhető, s egyebek mellett azzal is magyarázható, hogy itt a nyelvi mozgalmak mindig sokkal szorosabban szövődtek össze a nemzeti létezés problémáival s a társadalmi és politikai élet által felvetett kérdésekkel, mint a nemzetileg egységes területeken. A tudomásunk szerint legrégibb, az 1840-ben Szabadkán megalakult Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat a felvilágosodás gondolati talajából, Bessenyei örökségéből táplálkozó reformkori eszmevilágnak megfelelően a tisztán irodalmi célokon túl csak a szónoklás, a szavalás, a „magyar nyelven való ékesen szólás" gyakorlását, valamint az „új szavak" megvitatását tartotta céljának, tehát a nyelvet illetően a meglevő gondozására, „csinosítására" korlátozódik. A millennium körüli idők szellemének megfelelően a nyelvápoló törekvések már kilépnek ebből a keretből, nem elégszenek meg a nyelvet passzíve művelő, a nyelv szépségén, kifejező erején és tisztaságán őrködő szándékkal, hanem a nyelv t e r j e s z t é s é r e irányulnak, társadalmi hatósugarának növelésére s a más ajkúakkal való elfogadtatására, ahogyan ezt a szándékot a Torontál megyei Magyar Nyelvterjesztő Egylet már nevében is mutatja.

Nyelvművelő mozgalmaink jellegét illetően még egy sajátságra kell felfigyelnünk, ez pedig a szépirodalmi tevékenységhez, az írók, a literátorok személyéhez való kötöttség. Ezen a tájon nem a főiskolákhoz, a tudományos intézményekhez vagy a tudós társaságokhoz kapcsolódik a nyelvápolás, egyszerűen azért nem, mert ilyenek nem is nagyon voltak, hanem a literátorokhoz, az esetek többségében az alkalmi nyelvművelőkhöz. Kezdve a már említett társaságoktól a két világháború közötti magyar sajtóig s még tovább, a magyar olvasó társaságokig, kaszinókig és irodalmi csoportosulásokig azt látjuk, hogy főleg az irodalmároké a kezdeményezés ezen a téren. Igaz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságban, sőt kezdetben még az MTA-ban sem válik el mereven egymástól a nyelv és az irodalom (az Akadémia helyesírási bizottságának Vörösmarty az elnöke, Aranka Györgynek pedig legalább akkora gondja van a „játszó színre", a tudomány és literatúra előbbre vitelére, mint a nyelvművelésre), nálunk mégis mintha fokozottabb mértékben jutna kifejezésre az író

* Az adai Szarvas Gábor nyelvművelő napokon elhangzott előadás. Az adai ünnepségről e szám hírrovatában közlünk tájékoztatást. (A szerk.)

szerepe a nyelv kérdéseiben, mint másutt, úgyhogy itt — megfordítva Horváth János tételét — nem annyira „nyelvi érdekű irodalom" - ápolásról, hanem inkább — hogy így nevezzük — irodalmi érdekű nyelvápoló munkáról szólhatunk. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat nevében előforduló *nyelven* szóalak azt jelenti, hogy magyarul végezte munkáját, nem pedig azt, hogy működése a nyelv kimunkálására irányul. Mindez arra mutat, hogy a nyelvkérdés nálunk túlnőtt a „szakmabeliek", a filológusok és katedrák keretein, s valóban a társadalmi élet kérdésévé vált. A nyelvművelést — különösen annak testületi, egyesületi formáját — nem a kedvtelés, nem a passzionátus nyelvészkedés iránti hajlam teremti meg, hanem a nyelv társadalmi szerepében és funkciójában bekövetkezett zavarok és rendellenességek. Ugyanígy a nyelvről való gondolkodás a nyelv iránti egyéni vagy kollektív magatartás is csak függvénye egy közösség mindenkori állapotának, nemzetileg-nemzetiségileg rendezett vagy rendezetlen voltának.

Ezt végiggondolva természetesnek látszik, hogy az 1918 előtti Magyarország államkeretébe tartozó Dél-Magyarország (a mai Vajdaság) területén a magyar nyelvi mozgalmak másodrendűek és jelentéktelenek, hisz az állam primátusa nyomja rá a bélyegét a nyelvhasználatra, s a magyar művelődés ügye a magyar állami szervek, intézmények, intézetek, iskolák és hivatalok kezében volt. A görögkeleti szerb egyház nagyobb autonómiára való törekvése, az államtól követelt mind nagyobb önállóság érdekében folytatott harca is jórészt ezzel hozható összefüggésbe: az intézmények feletti egyházi gyámkodás az államtól (az idegen nemzeti hegemóniától) mentesebb fejlődés lehetőségét jelenti a szerbség számára. Míg tehát az állami centralizmus érvényesülése az oktatási és művelődési intézmények életében (s ezzel párhuzamosan a főváros mind nagyobb felszívó ereje, monopolhelyzete, Pest centripetális művelődési politikája és mind mohóbb étvágya egyfelől a vidéki magyar kultúra elszegényedésével járt együtt, addig a viszonylagos autonómiát élvező görögkeleti egyház befolyása és nagyobb konzerváló ereje a szerb nemzeti nyelvű művelődésre azt hozza magával, hogy a múlt század közepétől kezdve a vajdasági magyar nyelvi és irodalmi kultúra a szerbhez viszonyítva pozícióiban meggyengül, intézményei gyérülnek, s látszólagos helyzeti előnye ellenére is visszavonulóban van. A múlt századi magyar polgári fejlődés, úgy látszik, ezen a tájon még a feltételeit sem teremti meg egy erős, regionális öntudatú, a maga erejére támaszkodó magyar művelődésnek. Az ún. „művelt köznyelv" elerőtlenedésének a feltételei tehát már a múlt században is adva voltak — éppen az állam centralizációs művelődéspolitikai intézkedései következtében.

A szervezett nyelvápoló munkát az 1918-ban bekövetkezett változások még nagyobb erővel sürgették, ugyanis a régi államszervezet felbomlása az állami iskolák és más intézmények az addig az állam patronátusát élvező magyar nyelv életében is rendkívül hátrányos helyzetet teremtett. Ezt — legalábbis a húszas években — a kisebbségi sorsot inkább csak eltűrő, mintsem annak konzekvenciáit levonó maradék magyar értelmiség nem tudja felfogni eléggé felelősen s történelmi mélységeiben. A magyar szellemi emberek, az írók, a szerkesztők, a politikusok egyszerű impériumváltozást látnak 1918-ban, s nem úgy élik meg, mint a nemzeti létezés egészét érintő minőségileg új korszakot, következőleg mint a nyelvre s annak helyzetére is kiható lényegbeli változást, hanem csak úgy, mint az uralmi rendszer fordulatát, kormányzatváltozást, rezsimcserét, ami az alapvető dolgokig talán le sem képes hatolni. A polgári liberalizmus emlőin nevelkedett jugoszláviai magyar intellektuális

körök talán meg sem értették, hogy itt nem az államhatárok megváltozásának, nem a felségjogoknak vagy a legfelső szuverén személyének egyszerű cseréjéről van szó, hanem egy nemzettestrész transzplantációjáról, arról, hogy az újonnan alakult állami organizmus befogadja-e vagy kilöki az idegen szövetet. Ez az értelmiség valóban nem tudta, hogy mi a követendő út: a felszívódás, a beolvadás vagy pedig az önálló életformák és a történelmi kultúra elsáncolása. E polgári szemlélet kései bajnokai, Szenteleky, Milkó Izidor stb. mindvégig megőrizték illúzióikat, hittek az egyetemes humánumban, a nemzeteken, nyelveken és kultúrákon felülemelkedő európai eszményekben.

A polgári értelmiség a nyelvet csak eszközfunkcióban értékeli és szemléli: az újságírás vagy a szépirodalom kifejezőereje és rendeltetése felől közelíti meg, de nem látja műveltséghordozó, hagyományőrző jelentőségét, következőleg nemzeti tartalmait sem. A hazai magyar nyelv romlásáról alkotott véleményüket az újságok és folyóiratok s általában a nyomtatott szöveg alapján, legfeljebb az ún. városi köznyelv példáin alakítják ki, de meg sem kísérlik, hogy a magyarul beszélők egész társadalmát, a népet és a népnyelvet is bevonják vizsgálataikba, sőt az általuk „földszagúnak", „igazándinak", „mokánynak" minősített kifejezéseket és nyelvi ízeket éppúgy elutasítják, mint az idegen szavakat és idiómákat.

A két háború közti korszakban, legfőként íróink és gondolkodóink szűkös, a céhbeliség kérdéseire szorítkozó nyelvszemlélete miatt nincsenek meg a feltételek a nyelv életének egészével, társadalmi és nemzeti funkcióival komolyan számot vető s a végső következtetésekig eljutó nyelvművelő tevékenység kialakítására. Talán a mozgalom feltételeinek mostohaságával, de minden bizonnyal a kellő számú, jól képzett magyar szakos tanár hiányával is magyarázható az a jelenség, hogy a harmincas évek második felében gomba módra szaporodnak a műkedvelő nyelvészek, a jó szándékú, de felületes nyelvészeti tájékozottságú közírók. Úgyszólván minden lapnak és folyóiratnak megvan a maga — legtöbbször a szépirodalom vizeiről átrándult — „házi nyelvésze" (Berényi János és Gergely Boriska — Reggeli Újság; Kókay Károly — Híd; Tátrai László — Kalangya; Meskó Lajos — Testvériség stb.). Ezek rendszerint külön rovatot kapnak a laptól, az idegen szavak üldözésére, a germanizmusok kipécézésére, a nyelvi dísztelenségek megrovására s persze az elkorcsosodás, beolvadás, a megsemmisülés rémének felidézésére — jó táptalajt teremtve a nyelvi babonák, délibábos etimológiák, a purista túlzások számára. Cikkeik nem mentesek a kispolgári nézetektől, a romantikus nemzetgondolattól, a nyelvi sovinizmustól sem. A Kalangya, a Reggeli Újság, a Napló, a Testvériség, de még a Híd cikkeit is jórészt ez a szellem hatja át, a nemzeti és kulturális önvédelembe szorult magyarság jellegzetes magatartásformájaként.

Nem feledkezhetünk meg a Híd körül csoportosuló fiatalok baloldali „hatalomátvétele" után jelentkező nyelvészekről sem, akik a folyóirat hasábjain egy maihoz egészen közel álló materialista érveléssel, modern felfogással közelednek a nyelv kérdéseihez, s benne nemcsak a társadalmi és emberi kommunikáció eszközét, hanem a nemzeti műveltségnek a forrásait is látják. Elvi jelentőségűnek tartjuk Kossa János 1939-i, Híd-beli tanulmányát, amelyben a szociális és gazdasági tényezők felől kiindulva jut el a kisebbségi magyarság kulturális elmaradásának lesújtó képéig, a nemzeti és szociális kérdések együttes, egyidejű és egyenrangú feltárásáig.

Végigpásztáztunk — igaz, csak hiányosan és felületesen — a két világháború közötti korszakon, de sok nevet, cikket, tanulmányt, közlönyt, folyó-

iratot, kiadványt, érdemes szerzőt és nyelvészt még név és cím szerint sem említettünk meg. A lényeges dolgokban azonban — úgy hisszük — nem tévedünk: a kisebbségi magyarság az államnyelv mindenhatóságának árnyékában, torzult nyelvi tudatával, polgári ideológiájával és téves nyelvszemléletével nem volt képes önerejéből egy olyan nyelvművelő mozgalmat szervezni, amely legalábbis a megmaradás és folytonosság biztatásával és ígéretével kecsegtethetett volna. Gyökeres változásoknak, új szervezettségű társadalomnak, szociális és nemzeti felszabadulásnak kellett beköszöntenie, hogy a több mint két évtizeden át emlegetett és felpanaszolt hibák és mulasztások gyógyírt találjanak. Egy olyan korszaknak, amely a magyar nyelvre már nem az állami felsőbbség ellenséges indulatával és nem is valami nyelvi kizárólagossággal tekint, hanem mint egyenrangú és egyenjogú népcsoport természetes és elidegeníthetetlen jogára. S ez a korszak csak 1945-ben, az új Jugoszláviával születik meg. Talán mondanunk sem kell, hogy ez az állami-társadalmi változás nem automatikusan és nem is minden harc nélkül teremtette meg a nemzetiségek nyelvi egyenrangúságát és egyenjogúságát. Alapjában véve ez egy ma sem minden időkre végleg megoldott kérdés, hanem folyamat, de olyan, amelynek biztató távlatai és határozott koncepciói vannak.

A felszabadulást követő első néhány évben a nyelvművelő kezdeményezések mintha alábbhagytak volna: a nagy társadalmi változásoknak természetes kísérőjelenségeként az ideológia, világnézet, az osztályviszonyok nagy kérdései kerültek előtérbe; a nyelviek csak másodlagos, kísérő problémaként merültek fel, szégyenlősen, mellékesen s nagyobbára a polgári világtól örökölt formában, talán egy kissé tudatosan is mellőzve őket. Az anyanyelvi kultúra fejlesztésére irányuló nyelvi mozgalom ebben az időben meg sem születhetett. A nyelvész legfeljebb ha megállapíthatott bizonyos fogyatékosságokat, hiányokat, elégtelenségeket, de ezt is csak a tömegkultúra, a nép felvilágosítása, a politikum szemszögéből.

A háború utáni első szervezet a Magyar Nyelvművelő Tanács, amely a sajtóban többször és nyomatékosan hangsúlyozott nyelvi korcsulás ellensúlyozására alakult meg a Híd szerkesztőségének és a Testvériség-Egység Kiadóvállalatnak a kezdeményezésére. Ez az első hivatalosan jegyzett nyelvművelő szervezet azonban — alig egy-két hónapos buzgólkodás után — 1949-ben megszűnt működni.

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet az a szándék hívta életre, hogy hathatós társadalmi szervezetet teremtsünk nyelvünk ápolására és fejlesztésére a társadalmi érintkezés minden területén. Ennek a célnak a nyomatékos hangoztatása különösen időszerű lett az utóbbi néhány esztendőben, ugyanis a nyelvek egyenjogúsága és egyenrangú használata éppen az elmúlt években került közgondolkodásunk és politikai életünk előterébe. Jóllehet az itt élő félmilliós magyarság egymás közti érintkezésben eddig is anyanyelvét használta, s a közhivatalok sem zárkóztak el mereven a nemzetiségek nyelvétől, a közéletben pedig már a szocialista Jugoszlávia megteremtése óta érvényben van a szabad nyelvhasználat elve — ennek ellenére a felszabadulást követő két évtizedben szüntelenül fakult nyelvi öntudatunk, folyton erősödött a nyelvi disszimiláció irányzata, amit különösen a gyökértelenebb művelődési hagyományú területeken az anyanyelvcsere tömegesebb előfordulásához vezetett. Az anyanyelvfeladás és a környezethez való (közömbösségből, félreértett érdekből, rosszul értelmezett hazafiságból történt) önkéntes nyelvi elhasonulás ma már „bejáródott" útja az anyanyelvű iskoláztatás jogáról való nagyarányú

lemondás. Kulturális kormányzatunk intenciói és a Kommunista Szövetség proklamált elvei ellenére is az anyanyelvű oktatás aggasztó méretű erőtlenedése, az anyanyelvi műveltség iránti igény állandó halványodása s a nyelvi kérdések iránti érdeklődés megcsappanásának igen sok más aggasztó jele figyelhető meg társadalmunkban. Az itt csak néhány mozzanatban vázolt kedvezőtlen folyamatnak a megállítása és irányzatának megváltoztatása éppen úgy feladata egyesületünknek, mint a szűkebben értelmezett úgynevezett „szakfeladatok": a helyesírás feletti őrködés vagy a „makaróni nyelv" elleni küzdelem.

Az imént említett sok egyéni és társadalomlélektani indíték közül, amelyek nyelvünk szüntelen szegényedéséhez vezettek, ezúttal csak egyre kívánok kitérni: a nyelvpolitikai tényezőre, amely a múltban éppúgy, mint a jelenben igen fontos szerepet játszott egész nemzeti létezésünkben, s pozitív vagy negatív törekvéseivel és irányzataival jelentős mértékben hatott nyelvünk mindenkori állapotára és társadalmi érvényesülésére.

A két világháború közötti rezsim drasztikus formát öltő társadalmi, nemzeti és politikai elnyomása, a szerbhorvát nyelv államnyelvi rangja, a tanulók „névelemzéssel" történt átirányítása az „állami nyelvű" iskolákba, a magyar nyelvű oktatás megszüntetése stb. igen erős nemzeti ellenállást idézett elő az itt élő százezrekben, aminek természetes következménye volt az anyanyelvhez való tudatos ragaszkodás, s ez sokszor a szélsőséges nacionalizmus s a nyelvfetisizálás jellegét öltötte. Ezt az irányzatot még csak erősítette az a körülmény, hogy az akkori magyarországi nyelvművelő mozgalmak sem voltak mentesek a nyelvi sovinizmustól és a nemzeti türelmetlenségtől. Az akkori polgári pártok „nemzetmentő" jelszavai a mondottak ellenére sem érlelődtek azonban átgondolt nyelvművelő programmá, és nem sikerült átfogó nyelvművelő szervezetet megalakítaniok.

A felszabadulással bekövetkező hatalmas rendszerbeli változással a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában is gyökeres változások álltak be. A negyvenes évek indokolt politikai radikalizmusa nem volt (nem lehetett) olyan körültekintő figyelemmel az olyan érzékeny kérdésekre, mint például a nyelvi. A gyűléseken, a politikai összejöveteleken, a hivatali életben a spontán gyakorlat alakította ki a „többségi" és „kisebbségi" nyelvek viszonyát, s a politikai vezetés megelégedett az általános (s éppen ezért elégtelen vagy csekély értékű) nyilatkozatokkal, mint például a nyelvhasználat szabadsága. Még a publicisztikai vagy a szépirodalmi gyakorlat is a nyelvre mint „formára" tekintett, s lényegében a lektor, korrektor, fordító stb. hatáskörébe utalta mint mellékes kérdést. Az író, a publicista, a pedagógus, de még a recenzens sem léphetett fel a nyelvi gondozottság, kiérleltség vagy helyesség igényével, mert a korszak politikai dinamikája a nyelvben csak műhelykérdést látott, a nyelvi gondosság, tisztaság és készség követelményére hivatkozó irodalom pedig csak afféle „tanári bakafántoskodás" ebben a szemléletben. A nagy társadalmi és politikai feladatok lázában elmaradtak az olyan (főleg a közigazgatásban, oktatásban és közéletben foganatosításra váró) intézkedések, amelyek szabályozták volna a nyelvhasználat kérdését. Mint az ilyen esetekben mindig, ezúttal is a „többségi" nyelv spontán átvételével kialakult az egynyelvű gyakorlat a közélet legtöbb területén, s az államhatalom primátusa következtében a vegyes lakosságú területeken a nemzetiségek nyelve visszavonult a családi és köznapi élet körébe, vagy a legjobb esetben a szépirodalom és a publicisztika sáncai közé, s ott élte pangó, üvegházi életét, fejlesztésének és csiszolásának egyetlen

és legfontosabb feltételétől, az eleven társadalmi gyakorlattól megfosztottan. Azokért a következményekért, amelyek egy ilyen felületes, sőt káros hozzáállásból eredtek, voltaképpen nem a „többségi" nyelvi türelmetlenség a felelős, hisz egy ilyen politikai irányzat bábái között nagy számban magyarokkal is találkozunk; sokkal inkább okolható ezért a nyelv társadalmi jelentőségének lebecsüléséből származó vulgarizáló, tudománytalan felfogás, amely a „felépítmény" egyéb kategóriái mellett a nyelvet is másodlagosan meghatározó, mellékes tényezőként kezelte a társadalmi életben.

Az 1948 utáni helyzetben, a magyar nyelvtudomány eredményeitől, a könyvektől, a szakfolyóiratoktól, az eleven irodalmi és nyelvi kontaktustól, a nyelv természetes fejlődési menetétől egy egész évtizedre elszigetelten a hazai magyar nyelvkultúra egyébként sem magas színvonala ijesztően kezdett süllyedni. A legnehezebb helyzetbe talán az iskolák, a szerkesztőségek, az ismeretterjesztés és híradás szervei jutottak; nap mint nap újabbnál újabb ismereteket, a közgazdaság, a tudomány, a kultúra, a politika, a technika frissen keletkezett fogalmait kellett megnevezniök anélkül, hogy képzett nyelvészekre, nyelvművelésben jártas szakemberekre, egyetemi fokon iskolázott emberekre vagy legalábbis a gyakorlat által szentesített nyelvszokásra támaszkodhattak volna. A nyelvtudat és az egészséges nyelvösztön pusztulásának jeleként hovatovább egy olyan szemlélet kezdett kialakulni a magyar tömegekben (sajnos, túlnyomórészt az ifjúság soraiban), hogy a tudományos, politikai, technikai stb. tevékenység magyar nyelven nem is művelhető, s hogy a magyar nyelv nem is alkalmas a magasabb szellemi és társadalmi funkció eszközéül, hogy az csak a földművesek, iparosok s általában az alacsonyabb szintű társadalmi érintkezésnek a nyelve. Egy gondos elemzés és stílusvizsgálat, amire mind ez ideig csak igen kevés kísérlet történt irodalmunkban, kétségtelen nyomait mutathatná ki a nyelvi megrekedtségnek, a nyelvalkotó képzelet bágyadtságának, a stílus erőtlenségének a negyvenes és ötvenes évek szépirodalmában is ennek az általános nyelvi dekadenciának következményeképpen. Az ötvenes évek végén újra helyreállt kapcsolat az élő magyar köznyelvvel, a nyelvtudománnyal és irodalommal a nyelvi elmaradottságnak riasztó képét tárta elénk: szinte újra kellett tanulni a fogalmakat, százával és ezrével a művészet, a tudomány, a technika köréből származó kifejezésseket, de nemcsak ezt, hanem a mondatalkotástól a stílusig mindent.

A sajnálatos későn megnyílt Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéktől — csekély számú szakemberekre és más jellegű feladatai következtében — nem is várhattuk, hogy a tömegek nyelvkészségének fejlesztésében számottevő szerepet játsszon, jóllehet a maga szűkebb szakterületén és közvetve az intézményes nyelvápolás jelentős fellegvára lett. A döntő lökést a nyelvápolás és nyelvfejlesztés terén éppen ebben az időszakban bekövetkezett s társadalmunk egész valóját mélyen átható nagy változás, az önigazgatási rendszer kiteljesedése hozta meg. Ez a történelmi jelentőségű változás a dolgozó embert teljes mértékben és szó szerint k ö z é l e t i emberré, a társadalmi mechanizmus jelentéktelen csavarját a társadalom aktív tényezőjévé tette. Más tanulmány feladata lesz, hogy e változás nyelvi térre is kisugárzó jelentőségét felmérje és értékelje, ezúttal csak ennek a tényezőnek elhatároló jelentőségére kell felhívnom a figyelmet, mert mindeddig nem méltányolt mértékben járult hozzá a nyelvi készség fejlesztésének serkentéséhez. Ez volt tehát az az indíték is, amely a jugoszláviai magyar nyelvművelő kezdeményezéseket is kibontakoztatta, s életre hívta a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet.

Ha most ennek tudatában gondoljuk át a hazai magyar nyelvművelő mozgalom születésének és szervezeti kialakulásának a tényét, akkor világosan kitűnik, hogy az nem a „kisebbségi" nemzettudatban, nem valami romantikus „nyelv- és nemzetmentő" gondolatban gyökerezik, s nem is valamilyen „védekező" alapállásból indul ki, mint amilyeneket a két háború közötti kisebbségi öntudat táplált, hanem éppen ellenkezőleg: a jugoszláv társadalmi életben való aktív és egyenrangú részvétel szándéka hatja át, s e metamorfózis folyamatában a társadalmilag passzív egyed közösségi emberré és az önigazgató társadalom tevékeny alkotóelemévé válik. A JMNYE kezdetben jórészt a pedagógusokra alapozta munkáját, noha a cél a nyelvi élet más területeinek a felkarolása és nyelvi felemelése volt. Jellemző, hogy az alakuló közgyűlés (1964. I. 29.) is a pedagógusok szabadkai szemináriumához kapcsolódott, s a vezetőség nagyrészt tanárokból, tanítókból került ki. Az akkor elfogadott alapszabályzat és munkaprogram tervbe veszi ugyan a sajtó, a közélet stb. nyelvének fejlesztését és vizsgálatát is, az egyesület vezetőségét és tagságát mégis inkább a beszédművészet, az iskolai — egyébként professzionálisan is ellátott — nyelvművelés, s a szépirodalmi nyelv kérdései foglalkoztatják, de már kevésbé törődött a magyar nyelv társadalmi helyzetének felmérésével, a közéletben való érvényesítésének kérdésével, a nyelvi egyenjogúságból adódó nyelvművelő feladatokkal. S éppen ezért volt kezdetben kicsiny az egyesület társadalmi jelentősége is.

Idővel világossá vált tehát, hogy a gyomlálás és kertészkedés munkáját a szervezett és intézményesített nyelvművelő munkának, a társadalmi akciónak kell felváltania; ki kellett lépni a szakmaiság zárt köréből, s a korszerű társadalmi fejlődés, a nyelvi egyenrangúság és egyenjogúság időszerű kérdései által kijelölt új teendők felé kell fordulnia, ha nem akarjuk, hogy nyelvünk ügye csupán néhány képzett nyelvészünké maradjon, s mert elsősorban új körülmények és viszonyok megteremtésére, az egész társadalmi organizmust szem előtt tartó intézkedésekre kell figyelmünket fordítanunk.

Ezeknek a céloknak a felismerése s a megvalósításukra tett javaslatok csak 1968-ban, az egyesület közgyűlésén nyertek világos megfogalmazást. E közgyűlés után alakult meg többek között a Terminológiai Bizottság keretében a jogi terminológiai albizottság is, amely elsőrendű feladatának a jugoszláviai magyar nyelv társadalmi érvényesítésének, az intézményekben és a hivatalokban betöltött helyének, valamint a nyelvhasználatra vonatkozó törvényeknek és rendeleteknek a tanulmányozásával volt hivatva foglalkozni. Ez időtől kezdődik az egyesület aktívabb bekapcsolódása közéletünk mindaddig bizonyos passzivitással és csak távolról figyelt eseményeibe: a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya, a törvényhozó szervek, a községi politikai szervezetek, a közhivatalok, titkárságok, szakszervezeti tanácsok, munkaszervezetek mind gyakrabban fordulnak véleménynyilvánításért és tanácsért az egyesület megfelelő szerveihez. Ez a szerteágazó nyelvpolitikai tevékenység természetesen nem talált mindenütt pozitív visszhangra és méltánylásra: sokan az egyesület korábbi, pusztán szakmai pozícióinak feladását, alapvető célkitűzéseitől és rendeltetésétől való eltávolodását látták benne, holott már az 1970 januárjában tartott közgyűlés is nyomatékosan hangsúlyozta: „Mind ez ideig első és legfontosabb feladatunknak a nyelvművelő tevékenységet tekintettük, s a következők folyamán is ezt tekintjük feladatunknak. Minden olyan törekvés, szándék vagy kísérlet, amely az alapszabályzatból következő feladatokat másképpen értelmezve olyasmire irányul, ami meghaladja az egyesület jogkörét, helytelen, s csak akadályt gördít szervezetünk zavartalan és

sikeres munkája elé, mert a jelenlegi viszonyok és társadalmi-politikai keretek között nem tölthetjük be valamilyen csúcsszerv hatáskörét. Másfelől azonban szeretnénk, ha alaptevékenységünkben és statútumunk szelleméből eredő feladataink végzésében senki sem látna ok nélkül hatásköri túllépést. Mert ha a jóváhagyott alapszabályzat lehetővé, sőt kötelezővé teszi számunkra, hogy a magyar nyelvnek érvényt szerezzünk mindazon területeken, ahol ezt a nyelvet beszélik, használják és hivatalosan is beiktatják, akkor az egyesület tagjainak nemcsak joguk, hanem kötelességük is, hogy ezeken a feladatokon munkálkodjanak."

Az egyesület eddigi életében 1968 óta bekövetkezett változásokat (a társadalom felé való fordulás, a magyar nyelv jugoszláviai életében észlelt jelenségek sokoldalú vizsgálata stb.) az 1970 októberében szervezett adai nyelvművelő napok illusztrálják kézzelfoghatóan. E rendezvényen először történt kísérlet a hazai magyar nyelv társadalmi életfeltételeinek, állapotának, fogyatékosságainak és fejlődési távlatainak tüzetes megvitatására. E nemzetközi méretekben is visszhangot keltő tanácskozás tetőzte be az egyesület eddig végzett munkáját, s jelölte ki azt az utat, amelyet az önigazgató jugoszláv társadalmi viszonyok a hazai magyar nyelv fejlesztésében, a művelődésben számunkra még járhatóbbá tettek.

Szeli István
(Újvidék)

Jelentésfejlődés és nyelvművelés*

1. Köztudomású, hogy a nyelvi változások parole-jelenségekben gyökereznek. Egy-egy szó jelentésváltozása, egy szó új jelentésárnyalatának kialakulása során az egyéni nyelvhasználatban felbukkanó alkalmi módosulásoktól vezet az út egyes jelentéseknek előbb a nyelvközösség kisebb-nagyobb részében — nyelvjárási vagy csoportnyelvi jelleggel — történő nyelvténnyé válásához, majd bizonyos feltételek mellett köznyelvi rangúvá szilárdulásához.

A természetes fejlődés keretében jelentkező, sokszor alig észrevehető módosulások nem minden esetben és nem is hirtelen okoznak nyelvi változást. Ha megfelelő feltételek meglétében sor kerül jól elkülöníthető jelentésváltozat kialakulására, az ilyenféle változások lefolyásába a nyelvművelés nemigen szólhat bele. Azért kell azt mondanunk, hogy nemigen, mert az igényes nyelvhasználatra való nevelésnek mégis meglehet az a hatása, hogy a nyelvközösség tagjai közül többen felfigyelnek egy-egy szóhasználatnak kisebb mértékű szokatlanságára is, többen fontolóra veszik az újszerű alkalmazás szükségét, esetleges előnyeit és hátrányait. Az alakuló többértelműség, egyes szavaknak az alkalmi szövegkörnyezetre és beszédhelyzetre túlságosan ráhagyatkozó kezelésmódja nem felel meg a kifejezés pontosságára, szabatosságára irányuló törekvéseknek. Nyelvünk fejlettségének mai állapotában a nyelvhasználat tudatossága, igényessége, színvonalának magasabb foka jelentéstani vonatkozásban inkább a konzervativizmust szolgálja. Egy-egy új „jelentésváltozat" megítélésekor gyakran az derül ki, hogy az illető fogalmi árnyalat kifejezésére vagy van is már megfelelőbb szavunk, vagy rendelkezésünkre állnak hagyományos

* A cikknek egy része rövidített változatban előadásként elhangzott az 1972 augusztusában Szegeden megrendezett nyelvészkongresszuson.

szóalkotási lehetőségek (képzés, összetétel), amelyekkel élve a valóban fennálló szükséglet kielégítésére sokkal jobb módot találhatunk, mint hogy kritikátlanul elfogadjuk az igénytelenebb nyelvhasználati szinten felbukkanó jelentésváltozatot. Nem árt tehát, ha a nyelvművelés a szóhasználat szabatosságának követelményére figyelmeztet, bár tudjuk, hogy a nyelvközösség e figyelmeztetés nélkül sem követ akármilyen példát, s tudnunk kell, hogy e figyelmeztetés ellenére sem leszünk képesek valamennyi nem kívánatos hatásnak ellenállni. Hiszen a tudatosság mértéke nem fokozható korlátlanul. Az előbeszédbeli megnyilatkozás feltételei, körülményei nem teszik lehetővé, hogy minden szóválasztás esetében fontolóra vegyük a lehetőségek finomabb különbségeit is, ezért a kissé pongyola szóhasználatban gyökerező természetes jelentésváltozásokat nem tudjuk megakadályozni akkor sem, ha szigorú megítélés szerint fölöslegesek.

A nyelvész szakemberek állásfoglalásának jelentősége és a nyelvművelők felelőssége összehasonlíthatatlanul nagyobb azoknak a jelentésváltozatoknak az elbírálásában, amelyeknek kialakulása nem apró mozzanatokban, nem sok esetben ismétlődő azonos irányú eltolódások révén történik. Vannak ugyanis példáink tudatos jelentésmódosításra, sőt egy-egy újszerű szóhasználat mesterséges megszilárdításának kísérletére is. Károly Sándor (Általános és magyar jelentéstan 218) a szándékosság mozzanatának figyelembevétele alapján a *jelentésadás* kifejezéssel jelölhető folyamatként jellemzi a jelentésváltozásnak azt a típusát, amelyet ezek az esetek is képviselnek. A szóhasználat újszerűsége ilyenkor nagyon is szembeötlő lehet. Az új jelentésváltozat mégis könnyen megszilárdul, ha a szokatlan egyéni választás valódi szükséglet kielégítését szolgálja, s ha a választás helyes nyelvérzéken alapul. Az új fejlemény sikerének feltétele itt sem más, mint bármely nyelvújítási alkotás esetében. A szóhasználatot bővebb magyarázat nélkül is megértik, a választást találónak ítélik, a példát szívesen követik sokan, akik maguk talán nem lettek volna képesek e „jelentésadás"-ra, de úgy figyelnek fel rá, mint egy anyanyelvük természetes állapotában benne rejlő lehetőség megvalósulására. Úgy érezzük, hogy a helyes szóválasztáson alapuló új jelentésváltozat létrejötte nyelvünk fejlődésének javára válik, mert szókincsünk nem bővült ugyan, de kifejezési lehetőségeink gazdagodtak. Ha viszont egy tudatos fejlesztési kísérlet esetében a szóválasztás sokunk nyelvérzékének megítélése szerint nem jó, akkor a törekvés vagy nem érhet célt, vagy — s ez nagyobb baj — lényegében „nyelvromlás"-nak minősíthető eredményre vezet. Főként a különféle szaknyelvek területén megfigyelhető téves szóválasztásnak lehet káros hatása, mivel a szaktudás tisztelete gyakran elfogulttá teszi az embereket. Tárgyilagosabb bírálatra — sajnos — néha csak akkor kerül sor, amikor ez már szinte nagyobb ellenállással találkozik, mint amilyet a tekintélyi alapon hódító téves szóhasználatnak kell legyőznie. Az idejében adott nyelvtörténeti felvilágosítás nagyon könnyen megváltoztathatja az erőviszonyokat, ráébreszthet ugyanis arra, hogy a szűkebb köröknek és a nyelvközösség egészének érdekellentétei látszólagosak. Egy pillantás a múltba és egy kis kitekintés a jövőbeli lehetőségekre — mert a jövő is része a történelemnek — igazolhatja a laikus közönségnek a korlátlan társadalmi érvényű nyelvi normákon alapuló ítéletét.

A szójelentésnek természetes, az ép nyelvérzéket nem sértő alkalmi módosulásai és a rossz nyelvérzéken alapuló, téves szóhasználat esetei között nemegyszer nehéz határt vonnunk. A nyelvművelés fontos feladatai közé tartozik, hogy a helyes nyelvérzék fejlesztése révén megakadályozza a célszerűtlen vagy

téves szóválasztásoktól megindított, szükségtelen jelentésváltozási folyamatok kibontakozását, a mesterségesen erőltetett „ál"-jelentések megszilárdulását. Tudjuk, hogy a nyelvi változásokban nem mindig érvényesül a logika, hogy a fejlődés nem mindig minőségi „javulás", s hogy a többértelműség kialakulása nem mindig „romlás". Úgy gondoljuk azonban, hogy ha egy szó használatának múltbeli szabályozódása arra vezetett, hogy más szavakkal szemben finom fogalmi megkülönböztetés vagy stílusárnyalás eszközeként élhetünk vele, nem szabad megengednünk, hogy ezt az eredményt egy mesterséges, önkényes szóválasztás kockára tegye, sőt tönkretegye. A nyelvésznek a nyelvtörténeti tanulságok adnak ösztönzést a nyelvműveléshez. A szóhasználat szabatosságáért folytatott harcban az a tudat bátorít bennünket, hogy amikor a múltban elért eredmények védelméért küzdünk, a nyelvközösség jövőbeli érdekeinek szolgálatában végezzük munkánkat.

Az alábbiakban a kereskedelmi élet köréből vett példákkal kívánom egyfelől a célszerűtlen választások sikertelenségét, másfelől a nyelvművelő beavatkozás szükségét igazolni.

2. Először az *áruház* szóval foglalkozom.

Nemrégiben egy helyesírási tárgyú megbeszélésen került szóba az *áruház* újszerű, kereskedelmi nyelvi használata. A kiadói és nyomdai szakembereknek ugyanis némi gondot okozott néhány új létesítésű vagy új elnevezésű üzlet nevének, megjelölésének leírása. A kérdéses megjelölések *áruház* alaptagú kapcsolatok voltak, olyan — egy vagy több szóból álló — determináló előtétekkel, amelyek az illető helyen vásárolható árucikkekre utaltak, például *élelmiszer-áruház, férfiruha-áruház, fotóáruház, könyváruház* stb. A jelenlevők többsége e megjelöléseket rossznak tartotta, nem azért, mert egyikük-másikuk írásmódjáról (egybeírásáról vagy kötőjeles tagolásáról, tulajdonnévként vagy közszói értékű kapcsolatként való kezeléséről) valóban nem könnyű megnyugtatóan dönteni, hanem mert az áruház fogalmával és az *áruház* szó jelentésével nem találta összeegyeztethetőnek, hogy e g y bizonyos fajta árucikkekkel kereskedő bolt minősítése *áruház* legyen. Új nyelvi fejleményekkel kapcsolatban, nyelvhelyességi kérdésekben gyakran a nyelvtörténész szakemberek állásfoglalása sem egységes, véleménye nem egyezik. A megbeszélés nyelvész és nem nyelvész résztvevőinek a kérdést illető nézeteltérései nem szakképzettségük különbségéből adódtak. Talán inkább életkorbeli tényezők, illetőleg egykori anyanyelvjárásuknak más-más állapota, szókészleti vagy szóhasználati eltérései okozhatták a különböző állásfoglalást. Behatóbb tudományos vizsgálódás nélkül a nyelvész szakember is csupán nyelvérzéke alapján nyilatkozhat, sőt vitatható esetekben a döntést néha még kissé nehezítheti is a sajátos szakképzettség. Az újonnan felbukkanó jelentésváltozat létrejöttének okait ugyanis a nyelvtörténész könnyebben tisztázza, mint a laikusok, s a fölösleges változási folyamatok tömegének múltbeli kibontakozásáról is jóval többet tudva sokszor kevésbé szigorú egy-egy szokatlanabb jelenség megítélésében. A tárgyilagos állásfoglalás feltételeit az biztosítja, ha az újszerű szóhasználat létrejöttére irányuló vizsgálatokat kiegészítjük azoknak az okoknak a felderítésével is, amelyek miatt sokak nyelvérzéke tiltakozik a szokásostól eltérő alkalmazás ellen. A nyelvművelés szempontjából a nyelvtörténeti kutatásoknak az a része a jelentősebb, amely a nyelvi változások minőségi értékelésének nyomozására irányul, ennek tanulságai hasznosíthatók leginkább a jelenben folyó változások megítélésében.

Bevallom, engem nagyon meglepett, hogy akad valaki, aki elfogadhatónak tartja az *áruház* szónak 'nagy árukészlettel, gazdag választékkal rendelkező szaküzlet' értelemben való alkalmazását, még ha az ilyen jelentésben való használat lehetőségét egy '<csak az árufajtára utaló jelzővel>' megszorítás korlátozza is. Ezért gondoltam arra, hogy a szó és a fogalom múltjának vizsgálata alapján megpróbálom megokolni, hogy miért tiltakozik joggal a laikusok többségének nyelvérzéke a kereskedelmi nyelv szóválasztása ellen. Az a körülmény ugyanis, hogy az *áruház* szó vitatható alkalmazásával nem a vásárlók körében, nem az üzletek hivatalos nevét különben is rövidebb megjelöléssel helyettesítő mindennapi élőbeszédben találkozunk, már előre is sejteti, hogy ebben az esetben nem természetes jelentésfejlődéssel van dolgunk.

Célszerű, ha az ÉrtSz. (I. kötet, 1959.) alapján felidézzük azt a mai köznyelvi jelentést, amelynek ismeretéből kiindulhatunk: „Gyak. önálló épületben elhelyezett, sokféle, főleg típusáru eladására berendezett nagyobb méretű üzlet", illetőleg árnyalatként: „Az az épület, amelyben az ilyen üzlet el van helyezve".

Ha nagyon szűken értelmeznők feladatunkat, a szó történetéről alig volna mondanivalónk. A vizsgálatok szűk körre korlátozása azonban nem kedvez eredményüknek. A történeti, főként szókészlet-történeti és jelentéstani szempontokat érvényesítő szótani kutatások csak megfelelő tárgykörre és nyelvi anyagra kiterjesztve elégíthetik ki a korszerű igényeket. A nyelvtörténészt egyetlen szó, egyetlen mai szójelentés iránt felébredt érdeklődése is szélesebb körű vizsgálódásra készteti, sőt a feltétlenül hasznos kitekintésen kívül olyan elkalandozásokra is csábítja, amelyekről előre nem lehet megmondani, hogy fölöslegesek lesznek-e. Az *áruház* múltjának nyomozása közben számos kereskedelmi kifejezést, főként bizonyos típust képviselő szókapcsolatot és összetételt vizsgáltam meg, elsősorban az akadémiai nagyszótár cédularengetegében keresgélve. A most közreadható eredmények ismertetésekor a kört igyekszem ismét szűkíteni, az *áruház*-at állítva középpontba.

Az *áruház* szó nyelvünkben sokkal régebbi, mint amilyen régi nemcsak nálunk, de egyáltalán bárhol az áruház mint üzlettípus. A mai jelentés vizsgálata szempontjából a tárgytörténet és a tárgykör szókészletének története sokkal fontosabb magának a szónak a történeténél; a kifejezésnek sajátos funkcióban való újjászületése csak fogalomtörténeti alapon magyarázható.

Az áruház fogalmáról a jelentősebb magyar lexikonok az *Áruház, Kereskedelem*, illetőleg *Budapest, Magyarország* címszók anyagában adnak tájékoztatót (az utóbbiakban a gazdasági élet fejlődésével foglalkozó szakaszokban). Legelőször a Pallas-lexikon (*Kereskedelem* a.), legrészletesebben a Révai-lexikon, legkorszerűbb gazdaságtörténeti megalapozással természetesen az Új Magyar Lexikon foglalkozik az áruház mibenlétét és történetét illető kérdésekkel. Megtudható, hogy bizonyos fajta, tisztán kereskedelmi célra szolgáló „áruház"-ak már a középkorban is épültek. Ezekben az áruk tárolására és eladására szolgáló helyiségeken és üzleti irodákon kívül a tulajdonos lakása is helyet kaphatott. Az ilyen áruházak régi típusú nagykereskedések voltak, amelyekben egy csoportba tartozó árukat adtak el a kisebb kereskedőknek. Merőben különbözik ezektől az áruház mint modern üzlettípus. Ennek létrejötte azok közé a kereskedelmi életben ugrásszerűen bekövetkező változások közé tartozik, amelyeket a kapitalista nagyipar kialakulásának eredményeként jelentkező tömegtermelés és a tőkének a kereskedelem területén is jelentkező koncentrációja idézett elő. Ez az áruház lényegében kiskereskedelmi nagy-

üzem; olyan, különféle üzletágakat egyesítő nagyméretű kereskedelmi vállalat, amely a kiskereskedő kiiktatásával, közvetlenül a fogyasztóközönségnek ad el árucikkeket, esetleg részben saját tulajdonát képező gyárakban készült termékeket. Nagy tőkével, nagy személyzettel, sajátos üzleti berendezésekkel dolgozik. Fenntartása csak nagy forgalom gyors lebonyolításának feltételével, nagy városokban érdemes, illetőleg lehetséges. Az áruház rendeltetésű, különleges követelményeknek megfelelő épületek kialakítása építészeti szempontból is új feladatokat jelentett (pilléres megoldások, földszinti kirakatsor, több emelet magasságú csarnok, lift, mozgólépcső stb.). Ilyen modern típusú áruházak létesítésére a múlt század közepe tájától került sor, először Nyugat-Európában (Londonban, Párizsban) és Észak-Amerikában, majd inkább már a század utolsó évtizedeiben Közép-Európa nagy városaiban. — E lexikonok nem tájékoztatnak róla, de más forrásokból tudjuk, hogy Budapestnek a XIX. század legvégén volt már áruháza. Az üzlettípust a felszabadulás utáni kereskedelem is fenntartja, s a fogyasztók igényeinek, érdekeinek megfelelően viszonylag nem nagy méretű áruházakat nagyobb számban és kisebb települési helyeken is létesít. 1948-ban az országban 25, 1959-ben 90 állami áruház működött. Az Új Magyar Lexikon *Áruház* címszavának anyagával alább még foglalkozom. — Az újabb statisztikák bizonyára 1959 óta is fokozódó fejlődésről vallanának, ezeknek részletes vizsgálata és bemutatása azonban messze vezetne vállalt feladatunktól, de nem is járulhatna hozzá jelentősebben ahhoz, hogy az *áruház* szó használatának kérdéseiben helyesen tudjunk állást foglalni. A gazdasági fejlődésnek ezekre az újabb mozzanataira inkább csak azért utaltam, hogy felhívhassam a figyelmet arra: bár ma már Budapestre eljutni és itt vásárolni sem olyan elérhetetlen dolog a vidékiek jelentős többségének, mint amilyen harminc vagy negyven évvel ezelőtt volt, nem is kell okvetlenül a legnagyobb fővárosi áruházakat felkeresni ahhoz, hogy az *áruház* szó közvetlen élményeken alapuló, eleven jelentéstartalommal telítődött kifejezés legyen valakinek, a magyar nyelvközösséget alkotó milliók bármelyikének a számára. (Feltéve persze, hogy a vidéki áruházakat ezzel a szóval jelöli a kereskedelem, s nem titulálja őket *szupermarket* címmel. Ezt a szóhasználatot később még érinteni fogom.) Elsősorban ezek az életbeli körülmények alapozzák meg a mai köznyelvi jelentés szilárdságát, ezek miatt nem tehet a szóval akármit a kereskedelmi szaknyelv, illetőleg ezek miatt nem szabad akármit tennie.

Az elmondottak alapján érthető, hogy az *áruház* szó mai használatának megítélése szempontjából a modern típusú áruház hazai létesítését megelőző időből való adatok meglehetősen közömbösek. Ezekben a szó jelentése nemcsak nem azonos a maival, de jelentékeny hányadukban a pontosabb jelentés meg sem állapítható. Mégsem volna helyes, ha teljességgel lemondanánk a régi *áruház* adatoknak, továbbá a tárgykör egyéb figyelmet érdemlő kifejezéseinek a bemutatásáról, mert csak ezeknek segítségével adhatunk megfelelő képet a szó nyelvi helyzetéről, annak a sajátos szerepnek a kialakulásáról, amelynek megtartása a jövőben is kívánatos.

Az *áruház* szókészlet-történeti előzményeként a NySz. alapján a következő kifejezéseket tarthatjuk nyilván: *vásárház* 1541: „ne tegítek az en aťāmnak hāzāt *vāſār hāzzā*" (Sylvester: ÚT. 1 : 128 v.); latinja: *domus negotiationis;* az előtag a kereskedelmi tevékenység folytatására, adás-vevésre utal | *árusház* 1618-ban szintén a templomnak üzleti tevékenységgel való megszentségtelenítéséről szóló szövegben (MA: Scult. 7: NySz.); 1620: „Calmaroknak szántalan *árús háza*" (SzCsomb: Útleir. 198: NySz.). A

vásárház és az *árusház* első adatában tehát eredetileg nem kereskedelmi célra készült épületet jelölnek e szavak. Középkori bibliafordításainkban különben *komplárságnak háza* (MünchK. 86. levél) és *kereskedőknek háza* (JordK. 628) a megfelelő, tehát ha a szótárilag nyilván nem tartott szókapcsolatokat is számba vesszük, a tárgykörben a hasonló felépítésű és némileg rokon jelentésű *ház* alaptagú kifejezések keletkezését még távolabbi múltból is kimutathatjuk. Az 1620-i *árusház* szó jelentéséről csak az a bizonyos, hogy épületben levő kereskedelmi rendeltetésű helyre utal, de a *ház*-nak 'helyiség' jelentésére is gondolva (első biztos adatát a MünchK.-ből idézi a TESz.) még azt sem állíthatjuk, hogy külön épületet elfoglaló kereskedelmi vállalkozásról van szó. A „számtalan árusház" talán inkább üzletsorra, bazárfélére utalhat. Az *árusház* feltehető értelme tehát nem különül el az 'üzlethelyiség' jelentésben régóta közhasználatú *bolt*-ától (ennek jelentésszűküléssel vagy jelentéstapadással magyarázható 'üzlet, üzlethelyiség' jelentését a TESz. 1481-től mutatja ki). A *bolt* szerepel alaptagként is az üzlethelyiségre utaló *árusbolt, kalmárbolt, kalmárárubolt* összetételekben, továbbá számos sajátos üzletfajtát jelölő kapcsolatban, pl. *fűszerszámos bolt, könyváruló bolt, patikaszerszámos bolt* stb. (vö. ezekre a NySz. anyagát). Megemlíthető még a régi nyelvből a *vásárló hely*, illetőleg *kereskedő hely* kifejezés (első adata 1577—80/1631: Tel: Evang. 2: 608: NySz.), továbbá a *könyváruló műhely* (1585: Cal. 599). A tárgykör régi szóanyagában tehát számos példát látunk arra, hogy a determináló előtag teszi alkalmassá az általánosabb jelentésű alaptagot tartalmazó kifejezést kereskedelmi rendeltetésű hely jelölésére. A nagyszótári gyűjtésben részben ezeknek a régi keletkezésű szavaknak, szókapcsolatoknak későbbi adatait is megtaláljuk, s rengeteg hasonló típusú kifejezésre van adatunk, amelyek részben elárusítóhelyre, részben raktárra, esetleg több kereskedőnek is helyet adó közös területnek (vásár, kiállítás stb.) egy-egy részére utalnak. Példák: *áru* előtaggal: *árubódé, árubolt, árucsarnok, áruhely, árupad, árurakhely, áruraktár, áruszín, árutár* | *árus* előtaggal: *árusbódé, árusbolt, árusház* | *áruló* előtaggal: *árulóhely* | *kereskedés* előtaggal: *kereskedésház* | *vásár* előtaggal: *vásárbódé, vásárcsarnok, vásárház, vásárhely* || *csarnok* alaptaggal: *árucsarnok, vásárcsarnok* | *ház* alaptaggal: *kereskedésház, vásárház, üzletház* | *hely, rakhely* alaptaggal: *áruhely, árukirakóhely, árurakhely, vásárhely* | *tár, raktár* alaptaggal: *áruraktár, árutár*. Kissé más típusú alakulatok: meghatározott árura utaló előtaggal: *divatcsarnok, divatház, gyógyszertár, tejcsarnok, tejesház* | kereskedelmi rendeltetésre utaló alaptaggal: *árubazár, árubolt, árucikkes bolt, árukereskedés, áruüzlet, árutőzs*. — A feltehető élőszóbeli gyakorlatban, főként az árusítás szakosodása és a helyhez kötött kereskedelmi tevékenységnek előtérbe kerülése, szinte kizárólagossá válása folytán az üzletmegjelölésnek az az újabb típusa vált egyre inkább uralkodóvá, amelyben a kételemű szerkezetnek az alaptagja utal az üzleti rendeltetésre, az előtagja pedig az áruféleségre. A régi magyar nyelvben kizárólag a *bolt* szolgálhatott megfelelő alaptagul. Olyan egyszerű szavakkal, amelyek nem merőben új jelentéstartalmi mozzanat felvételével váltak alkalmassá az 'üzlethelyiség' fogalmának kifejezésére, rendkívül későn találkozunk. Ezek szóképzéssel létrejött alakulatok, kereskedelmi tevékenységre vagy az adásvétel tárgyára utaló alapszóból, a származék azonban a két fontosabb szó esetében szintén nem kezdettől fogva szerepel helyre vonatkoztatva, s később sem vált egy jelentésűvé. A régi *kereskedés*-nek első kétségtelenül árusítóhelyre utaló adata összetételi alaptagként 1848-tól mutatható ki (RefNy. 483, 484). E jelentésben való használatának megszilárdulását és előtérbe kerülését a nyelvújítási *kereskedelem* létrejötte is elősegítette, ez utóbbi ugyanis a tevékenységnek, illetőleg a gazdasági ágnak sajátosabb jelölőjévé vált. A mai nyelvhasználatban uralkodó, nyelvújítási eredetű *üzlet* hosszabb időn át csak tevékenységre vagy ennek eredményére utaló főnévként, továbbá elvontabb 'kereskedelmi cég' jelentésben élt, árusítóhelyre

csak a századforduló óta vonatkozik (első biztos adata: 1900: B. H. febr. 2. 9: NSz.). A kisebb boltok némelyikének neveként máig is előforduló nyelvújítási *áruda* (1847-től, vö. TESz. *ár*[1] *a.*) eleinte talán az 'áruraktár' fogalmát is jelölte. (Azért „talán", mert a szinonimájaként megadott *raktár* jelentése sem kétségtelen; ez a szó ugyanis üzletre is utalt, amint 1845-től kezdve több adat mutatja, vö. RefNy. 217, Budapest enciklopédia. 1970. 400.)

Az *áruház* szó szerkezeti felépítésénél, alkotóelemeinek eredeti jelentéstartalmánál fogva létrejöttekor beleillett azoknak az árueladás lebonyolítására szolgáló helyekre utaló kifejezéseknek a sorába, amelyek a régi magyar nyelvben évszázadokon át megtalálható üzletnévtípust képviselték. Alább majd látni fogjuk, hogy később a laikus szóelemzés az újabb típusú kételemű üzletmegjelölésekkel párhuzamba vonva az utóbbiak rendszerébe is jól beillőnek értékelte az *áruház*-at, s ez a laikus elemzés fontos szerepet játszott a mai jelentés köznyelvivé szilárdulásában. Egyelőre azonban maradjunk a régi adatok vizsgálatánál.

Az *áruház*-nak jelenleg kimutatható első adatai Comeniusnak sárospataki tanársága idején, 1650 és 1654 között írt „Orbis sensualium pictus" című művéből valók (2. kiadás, 1685. 254, 260 és az index). Két fejezetben van szó *árú-ház*-ról, illetőleg az ezzel egyenlő értékben alkalmazható *kalmár-ház*-ról: a város belső részeit tárgyaló és a kereskedés (kalmárság) fogalomkörével foglalkozó részben. A német megfelelő mindkét esetben *Kauffhaus*, a latin az egyik helyen *domus mercatúrae*, a másikon *domus commerciorum*. Érdemes megnézni, az illusztrációk segíthetnek-e az értelmezésben. A 254. lapon található adat 8-as jelzéssel van ellátva, a megfelelő képen a szám egy épületekkel körülvett udvar mezőjében van ehelyezve. (Az 1675-i kétnyelvű kiadás 264. lapján a szám az épülettömb külső szélén látható, tehát az 1685-i megoldás némiképpen korrigálásnak minősülhet.) A 260. lapon található adat fejezetéhez tartozó képen az áruház viszonylag nagyobb méretű, zárt épület a mellette levő épület földszintjén elhelyezett, nyitottabb oldalú, kirakodópulttal rendelkező kalmárboltokhoz képest. A szövegkörnyezet: „Az *áruk* (Kalmárhak [ɔ: Kalmármarhák, vö. 59, 185. lap]) máshunnan el-hozattatván, az *árú-* (kalmár) *-házban* vagy elcseréltetnek, vagy el-adni ki-tétetnek a' kālmár bóltokban (fátorokban) és el-adattatnak pénzen". Úgy sejtjük, hogy Comenius munkájában a jelentősebb üzleteket lebonyolító, tekintélyes nagykereskedőknek megfelelő tárolóhelyeket magában foglaló épületére vonatkozhat az *áruház*. Ezt a feltevést támogathatja, hogy a 261. lapon található szöveg szerint a sátorocskákban áruló kalmárokat, piaci csélcsapokat és zsibvásárosokat nem illeti meg a *kereskedő* név; a képen a kereskedő nincs lerajzolva (nyilván az ő tartózkodási helye az *áruház* nevű épület belseje), a többiek az udvari pultok, asztalok körül csellengenek.

A Comenius művében található korai *áruház* után az első figyelmet érdemlő adat az *áruk háza* kifejezés. 1791: „a' Hollandiai Társaságnak *árrúk házába* mégyen" (Sándor I.: Jelki András 15: NSz.). A híres világjáró Jelkyről szóló műben feltehetően egy gyarmatárukkal kereskedő holland cégről van szó, a szókapcsolat a kereskedelmi vállalatnak áruraktárait, hivatalos irodáit magában foglaló épületre utalhat.

Az *áruház* összetételnek a múlt század második harmadában előforduló adataiban, amelyekkel a Magyar Tudós Társaság zsebszótárában és Bloch (Ballagi) kétnyelvű szótáraiban 1835-től kezdve találkozunk, a szó pontos jelentése bizonytalan. Bár az *áruház* ebben az időben a német *Waarenhaus* fordítására szolgáló nyelvújítási tükörszóként is megszülethetett volna, mégsem tarthatjuk függetlennek a magyar szótörténeti előzményektől. A pontos német megfelelőtől bizonyos fokig független vagy függetlenedett használatra vall, hogy 1835-ben a *Waarenhaus*-on kívül a *Kaufhaus*-nak is ez a megfelelője (Tzs.), s hogy valamennyi említett szótár magyar—német részében az *áruház* csak *Kaufhaus* szóval van fordítva. Szerepel a Tzs.-ben a *Waarenlager* s az ennek megfelelő *áru-*

raktár, áruhely, Ballaginál *Kaufladen: árubolt* is. A tárgytörténeti háttér azonban a német *Kaufhaus* és *Waarenhaus* esetében sem teljesen tiszta. Így ezek a szótári adatok inkább csak az *áruház* összetétel meglétéről tanúskodnak, jelentéstanilag kevéssé értékelhetők.

1862-ben, a CzF. szótárban az *áruház*-nak a következő értelmezésével találkozunk: „Kereskedelmi épület, melyben áruboltok, áruraktárak vannak, milyeket nagyobb kereskedelmi városokban láthatni". A szót itt még nem tarthatjuk a modern üzlettípus megjelölőjének, főként az *áruboltok* többes száma miatt; ez inkább azt sejteti, hogy több külön kereskedésnek helyet adó üzletházról van szó. Az *áruraktárak* alapján nagyobb méretű vagy nagykereskedelmi lerakatra is gondolhatnánk, de meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időben az *áruraktár, raktár* szavakkal a raktár és az eladóhely együttesét, illetőleg egyszerűen az 'üzlethelyiség'-et is jelölték (l. fent az *árudá*-nál említett adatokat). Az inkább lexikonba illő második mellékmondat alapján arra gondolhatunk, hogy a mi akkori kereskedelmi viszonyaink között a szélesebb körű közönségnek az ilyen értelemben vett áruházat sem igen volt alkalma megismerni. — Ballagi értelmező szótáraiban (először 1868-ban) az *áruház* jelentése ez: „áruraktárakat magában foglaló épület".

Az akadémiai nagyszótár kéziratos anyagában található első szövegbeli adatból a szó pontos jelentése nem állapítható meg. 1887: „Mondd, látod-é odalenn, odalenn, Odalenn az *áruházban* [a boldogságot]" (Radó A.: Versek 133: MSz.). A tágabb szövegkörnyezet ismerete nélkül bizonyosat nem mondhatunk; jelenleg úgy gondolom, hogy a szó itt átvitt értelemben szerepel, s talán az élet forgatagára vonatkozik, amelyben az anyagi érdek mindent adás-vevés tárgyává tesz.

Kétségtelenül a modern kapitalista termelés és áruértékesítés fejlődésének következményeként kialakuló nagyvárosi üzletfajtára utal az az adat, amelyet a Pallas-féle lexikon 1895-ben megjelent kötetének *Kereskedelem* címszava alatt találhatunk (10: 415). A kereskedelmi élet legújabb fejlődéséről többek között a következőt olvashatjuk: „Ez [ti. az áruknak a többszörös közvetítés folytán bekövetkező drágulása] ösztönzött sokakat nagy *áruházak* létrehozására, amelyek a kiskereskedő mellőzésével a nagykereskedő és a fogyasztó közvetlen érintkezéséhez vezetnek, s igy olcsóbbá teszik a fogyasztást. Ugyanezen célra törekesznek a szövetkezetek . . . egyes fajtái is". A lexikonnak *áruház* címszava nincs; a *vásárcsarnok* szinonimával megtoldott *Árúcsarnok* alatt (2. kötet, 1893.) a 'vásárcsarnok' fogalmának magyarázatával találkozunk. A *Budapest* címszó alatt, amely 1893-ban megjelent kötetben található, kereskedelmi rendeltetésű középületeink között áruház nincs említve, csupán néhány — részben díszes üvegcsarnokos megoldású — bazárházról, üzletsorról szerzünk tudomást. Más jellegű nagyvárosi kereskedelmi létesítményekről is kapunk tájékoztatást, így a főváros 1880—81-ben épült nagy közraktárairól, az 1872 óta működő közvágóhídról, központi tejcsarnok létesítéséről, a nyitott vásárpiacok mellett a modern kívánalmaknak megfelelő zárt vásárcsarnokok építéséről. Valószínűnek tartom, hogy a lexikon nem hallgatott volna a modern értelemben vett áruházak budapesti létesítéséről sem, ha lettek volna már ilyen áruházaink, bár kétségtelen, hogy ezek jelentősége nem volt olyan mértékű, mint a hatósági kezdeményezésre létrejövő, középületben működő említett intézményeké. — A ma köznyelvi jelentés, amelynek első biztos adatát e lexikonból idéztük, a múlt század 90-es éveinek elején még nem volt közkeletű, áruház hiányában nem is lehetett az.

Az adatok időrendjében haladva itt kell megemlítenünk azt a szópályázatot, amelyet Palágyi Menyhért, a Jelenkor szerkesztője tűzött ki bizonyos idegen szavaknak

jó magyar kifejezéssel való helyettesítésére. A Magyar Nyelvőrben Bartha József foglalkozik a pályázat eredményének értékelésével, s idézi (26: 116) a 'bazár' fogalom kifejezésére ajánlott szavak sorában az *áruház*-at is (a nyertes szó egyébként a *végyott* volt). Zlinszky Aladár később a Magyar Nyelvben (22: 353) tért vissza erre a pályázatra, illetőleg ennek kissé pesszimista Nyr.-beli értékelésére. Szerinte a 'bazár' fogalom jelölésére az *áruház* vált be. Ebben nem érthetünk vele egyet, sőt éppen annak bizonyítékát látjuk az *áruház* pályázati ajánlásában, hogy a szónak a jelentése itt nem azonos azzal, amelyben később bevált.

Egy 1899-i nagyszótári adatban „fényes *áruházakat* egyesítő fedett utczák"-at említ a szerző, de nem hazai, hanem olaszországi városokkal kapcsolatban (Berzeviczy A.: Itália 89). Valószínű, hogy nem mai értelemben vett áruházakról van szó, hanem üzleteknek helyet adó épületek együtteséről, üzletházakról, üzletsorokról. Mint már említettük, ilyen fedett csarnokú üzletsoros épületeink ekkortájt már nekünk is voltak. A mai (tulajdonképpen már második) Párizsi Udvar, amelynek két szintjén üzletek helyezkedtek el, az 1892-ben létesült Belvárosi Takarékpénztár épületének volt az átjárója. A már említett „Budapest enciklopédiá"-ban van egy fénykép (30), amely a Párizsi Udvar 1900 körüli állapotát mutatja. Egy kicsi üzlet cégtáblájának felirata: „Bleyer Sándor | Maradékok | *áruháza*".

1900-tól kezdve a nagyszótári cédulák adatai az *áruház*-at már többnyire a mai köznyelvi alkalmazásban mutatják. A legelső ilyen adatból különben arról is értesülünk, hogy a múlt század végén megvolt már egyik nagy jövőjű áruházunk. 1900. január 21-én ugyanis a Budapesti Hírlapban (10. lap) „(A Párisi Nagy Áruház milliomodik vevőjének megjutalmazása)" került szóba (a céduláról nem derül ki, hogy már megtörtént vagy éppen küszöbön álló jutalmazásról van-e szó). A „Budapest enciklopédiá"-ból különben megtudjuk, hogy 1909-ben a Terézvárosi Kaszinó 1882-ben emelt palotájának Sugár úti szárnyát lebontják, hogy itt építhessék fel a Párizsi Áruház új épületét (213). — A mintegy két tucatnyi XX. századi adat közül érdemes kiemelnünk a szónak az *áruházpalota* összetételben való előfordulását, amellyel egy 1921-i apróhirdetésben többször is találkozunk (Bp.-i Hírlap júl. 24. 12). A sajátos rendeltetésűnek jelzett épületeket más *kereskedelmi paloták*-kal együtt „potom olcsón" kínálják megvételre. Meg kell mondanunk, hogy Budapestnek sohasem volt annyi árusítóhelyként szolgáló „palotá"-ja, mint amennyiről itt szó van. Egy-egy nagyobb épületnek az egészét elfoglaló áruházunk egyidejűleg nemigen volt több, mint három-négy. Valószínű tehát, hogy a maga idejében korszerű földszinti üzletsornak, legfeljebb két-három szintre kiterjedő — a mi körülményeinkhez képest már eléggé nagy — áruháznak az elhelyezésére alkalmas épületekre vonatkozik a hirdetés. Egyébként az üzletfajta minősítése szempontjából nem volt lényeges, hogy az áruház külön épületben foglal-e helyet. — Ugyancsak 1921-ben fordul elő a „»Kéve« r u h á z a t i *áruház-szövetkezet*" megjelölés (Bp.-i Hírlap aug. 6. 5). Ez nem csupán két modern kereskedelmi formának az összefonódásáról tanúskodik (legalább is nevében), hanem a *ruházati* determináns miatt is figyelmet érdemel. E jelző felbukkanásával kapcsolatban érintenünk kell azt a kérdést is, hogy mit árulhattak és mit nem árultak a modern áruházban. Nyilvánvaló, hogy ez az üzletfajta a múltban sem szolgált a naponta vagy nagyon gyakran vásárlandó áruféleségek beszerzésére. Nem hozott forgalomba kisipari termékeket; a kisiparos rendszerint egyben kiskereskedő is volt. Az áruház nem foglalkozott nagyobb összegbe kerülő áruknak részletfizetésre történő eladásával sem. A nagyipari termékek szélesebb vevőkörre számító fajtáinak, illetőleg a különféle árucikkek iránti kereslet arányainak figyelembevételével természetesnek látszik, hogy áruházainkban a ruházati cikkek árusítása állt előtérben. Arra nemigen volt szükség, hogy az üzlettípus megjelölésében utaljanak e körülményre; a *ruházati áruház* kifejezés hangzása miatt sem mondható sikerültnek. Az áruháznak ilyen jellegé-

ből következik azonban, hogy találkozunk áruház megjelöléseként a *divatház* és a *ruhaház*, illetőleg a *divatcsarnok* kifejezéssel is. Közülük az utóbbinak van egy kissé távolabbi időbe visszanyúló múltja és jelentősebb szerepe. A *divatcsarnok* szó először egy 1853 és 1863 között megjelent folyóirat címeként fordul elő. (A címválasztásra talán a régi divatlapok műfaja is hatással lehetett, de egyébként e folyóiratnak még kevésbé volt köze a ruházati divathoz. Különféle szakterület ismeretanyagából merítő értekezéseket, szépirodalmi újdonságokat stb. közöltek benne. Vö. Pallas-lexikon 5: 377.) A szónak 'divatszalon'-féle jelentésben való használatát — ebben a német *Modehalle* fordítása lehet? — először egy 1857-i adat képviseli: „Alter Antal *divatcsarnoka*" (Délibáb Naptár 297: NSz.). Egy 1863-i kőrajz „Alter és Kiss | előbb Alter Antal | női *divatcsarnoká*"-t ábrázolja (Budapest enciklopédia 399). A rajzon tágas, valóban csarnokszerű üzlet látszik, a polcokon végszámra textiláruk, az üzlettérben kelméket vizsgálgató, válogató vásárlók, illetőleg feltehetően megrendelők. Kész ruha, próbababa, szabó-varró műhelybeli munkának jele a képen nem látható, de a reklámozásból mégis az a valószínű, hogy rendelésre dolgozó divatcégről és nem textiláruházról van szó. Bár a századvég táján a *-csarnok* utótag már eléggé lefoglalódott másfajta kereskedelmi intézményeket, egységeket jelölő kifejezések számára (vásárcsarnok, tejcsarnok, a központi tejcsarnoknak egy-egy fióküzlete stb.), mégis előfordult szórványosabban *divat-* előtaggal, divatszalon vagy ruhaüzlet fogalmára vonatkoztatva is. Századunkban az egyik legnagyobb, a történelmi viszontagságok folytán kisebb megszakításokkal máig működő budapesti áruháznak a neve újította fel és tartja életben már hagyományossá vált megjelölésként a *divatcsarnok* szót. — A *divatház* 1910-ben fordul elő először (Bp.-i Hírlap febr. 20. 34: NSz.); adatai részben 'divatszalon' jelentésűek. A *ruhaház* első nagyszótári adata 1928-ból való (Bp.-i Hírlap jún. 7. 10), a szövegkörnyezetben ugyanaz az üzlet *áruház*-ként említve is szerepel.

Ideje azonban visszatérnünk sajátosabb feladatainkhoz: az *áruház* szó századfordulói alkalmazásának, az akkor még új jelentésben való használat fogadtatásának, a kifejezés új nyelvi helyzetének, helyzetváltozásának kérdéseihez.

A szónak a Pallas-lexikonban elénk kerülő jelentése mesterséges jelentésadás eredményeképpen jött létre a kereskedelmi szaknyelv szóhasználatában. A századforduló táján létesültek az első budapesti áruházak, ez adta meg az alapot a szakszerű szóhasználat közkeletűvé válásához. Egy-két rokon fogalomra utaló kifejezés alkalmazásában volt még ugyan egy rövid ideig némi ingadozás, de az *áruház* új jelentésében csakhamar nélkülözhetetlen köznyelvi szóvá vált. A vele korábban jelölt fogalmaknak (mint 'elárusítóhely', 'nagykereskedelmi cég székháza', 'raktárépület', 'üzletház' vagy egyéb) soha nem volt ez a kizárólagos jelölője, ezekben a szerepekben más kifejezések helyettesíthették, maga pedig most jutott először olyan szerephez, amelynek betöltése sürgős és fontos feladat volt, s amelyben más szavak nem bizonyulhattak volna ennyire jónak. Az új üzlettípus megkülönböztetésének szüksége okozta a szó szakszerűtlenebb és korszerűtlenebb használatainak gyors elavulását. Az új használat köznyelvivé szilárdulását viszont az segítette elő nagymértékben, hogy a kereskedelem nyelve jól választott: olyan szót választott, amelynek jó voltát a laikusok széles köre is meg tudta ítélni, kereskedelmi és nyelvészeti szakismeretek nélkül is. A nyelvészek megállapíthatják, hogy a szó sajátos szerepű, valódi összetétel. A laikus mégis

érzi külön is mindkét tagjának fontosságát: a szó két alkotóelemét kapcsolatba hozza az üzlettípus két fontos jellemző jegyével (ti. az áruk sokfélesége és az üzlet nagy mérete jegyekkel), azonkívül a két elemet párhuzamba állítja más üzlettípusok kételemű megjelölésének tagjaival. A laikus úgy ítéli meg, hogy az ilyen vagy olyan árucikkekkel kereskedő kisebb boltok nyelvi megjelölésével (pl. *cipőbolt, edényüzlet, vaskereskedés, dohányáruda)* összevethető *áruház*-ban az utótag az üzlet nagyságára, az áruknak ezzel összefüggő bő választékára, a speciális árufajtát jelölő előtét helyén álló *áru* pedig közömbösségével, határozatlanságával, általánosságával a vásárolható cikkek sokféleségére utal.

Hogy a köznyelvi jelentésen kívül (de nem attól függetlenül) kinek mit „jelent" még az *áruház* szó, azt valójában az áruházi vásárlásokhoz, élményekhez fűződő emlékei határozzák meg. A sok idővel, pénzzel, különleges igényekkel rendelkező ember nyilván sajátosképpen ítélte meg ezt az üzlettípust, s az ilyen ember szóhasználatában kereshető az alapja annak, hogy az *áruházi* melléknévnek rosszalló alkalmazása is kialakult, amelyben jelentése 'tömegcikk jellegű', 'silány', 'nem eléggé ízléses' (a rosszalló árnyalat enyhébb, mint pl. a *vásári* hasonló használatának esetében). De sokan vagyunk, akik ezt az üzletformát szeretjük, s akiknek a szó nem egy száraz kereskedelmi fogalom megjelölése csupán, hanem kedves élmények felidézője. A szónak nemcsak jelentésében fontos tartalmi mozzanat az árucikkek sokfélesége, hanem a hozzá fűződő hangulat is erősen összefügg e színes sokféleséggel: az áruházi barangolások, nézelődések, felfedezések, előre nem sejtett apróságok, filléres kis örömök meglepetéseivel. Kétségtelen, hogy aki kisgyermek korában, anyanyelvjárásaként sajátította el a budapesti köznyelvet, olyan korszakban, amikor abban az *áruház* szó mai jelentésében már forgalomban volt, az sokkal több okot lát arra, hogy ragaszkodjék e kifejezés használatában fontosnak érzett 'sokféle áru' mozzanathoz, mint azok az emberek, akik más életkorban, más korszakban, másutt, esetleg más jelentésben ismerték meg az *áruház*-at. De az is kétségtelen, hogy éppen ezért jobban tudja képviselni a köznyelv, helyesebben a nyelvközösség álláspontját, érdekeit egy szokatlan szaknyelvi szóhasználat megítélésekor.

Az Új Magyar Lexikon *áruház* címszavának rövid szövegét azért idézem, mert nagyon jól látható benne az ellentmondás az előzmény és az utolsó mondat között. Ez utóbbi tudniillik az újszerű szaknyelvi használatot mutatja, illetőleg ennek alapját magyarázza. Tehát: „*áruház:* a kiskereskedelem nagyüzemi formája. Az egyéb kiskereskedelmi formáktól abban különbözik, hogy a fogyasztási cikkek sok fajtáját bő választékban hozza forgalomba, és ennek megfelelően szervezeti felépítése is sajátos. Újabban létrehoznak specializált ~akat is, ahol egy- v. néhány fajta cikket árusítanak nagy választékban". A második mondatban kiemelt két fontos megkülönböztető jegy közül tehát az úgynevezett specializált áruházak esetében az egyik hiányzik. Mivel a másik megvan, így nem tagadhatjuk annak lehetőségét, hogy természetes jelentésfejlődés is vezethetett volna az egyik jelentéstartalmi mozzanat elmaradásához, tehát a 'bő választékkal szolgáló üzletfajta' jelentés kialakulásához. A köznyelvi normát követő beszélők azonban a laikus vásárló számára fontos mozzanatok közül egyiket sem tartják elsikkaszthatónak, sőt az áruk sokféleségét szinte fontosabbnak ítélik a bő választéknál. A vásárlót végső soron nem az érdekli, hogy egy kereskedelmi egység mekkora, hanem hogy mit vásárolhat benne. Az üzlet nagysága, a választék bősége nagyon relatív tényező (persze nem akarjuk tagadni, sőt mindjárt rátérünk arra, hogy egy kissé a sokféleség is az). A szókészlet története azt mutatja, hogy az üzleti egységek különböző mérete egymagában nem tett szükségessé soha különféle megjelöléseket. Kielégítő

választéknak minden üzletfajtában kell lennie, sőt a különleges igényeket is szolgáló szaküzletben még inkább, mint egy áruházban, amelynek megfelelő részlege egyébként a nagy szaküzletnél esetleg jóval kisebb is lehet. A szervezeti felépítés, a raktár mérete, a személyzet létszáma, a forgalomnak összegszerűen kimutatható nagysága vagy egyéb tényezők a laikus számára az üzletfajta megnevezése szempontjából teljességgel közömbösek.

Az a véleményünk tehát, hogy ha a kereskedelmi szakemberek a specializált áruházak és a nagyobb szaküzletek között látnak olyan különbséget, amely miatt a köznyelvben nagyon jól bevált *szaküzlet* szót nem találják kielégítőnek az előbbi fogalom jelölésére, akkor keressenek valami más megoldást, s ne erőltessenek bele új jelentést egy olyan szóba, amit a közhasználat egyértelműen alkalmazható kifejezéssé fejlesztett.

Az *áruház* szó századfordulói újjászületését és mai létjogát tehát elsősorban a 'sokféle dolog vásárlási lehetősége egy helyen' tartalmi mozzanat okolja meg. A „mindent egy helyen" vásárlás persze a reklámokban ezt hirdető áruházakban sem volt soha megvalósítható. Bizonyos mértékű vagy fajtájú szakosodást az áruház üzlettípus keretén belül valóban természetes fejlődési tünetnek látunk. Ennek megfelelően érthetőnek és elfogadhatónak tartunk több olyan üzletmegjelölést is, amelyben a kissé szakosított áruház neve az árucikkeknek még eléggé széles körére utal. Például nem tiltakozott nyelvérzékünk az *Úttörő Áruház* vagy az *Otthon Áruház* megjelölés ellen. Az *ABC-áruház* esetében az üzlettípusnak az elnevezését is megszerettük, bár — vagy talán éppen azért, mert — az előtagot nem úgy értelmezzük benne, ahogyan a kifejezést javasló ötlet szerint kellene, hanem népetimológiás alapon. A betűket nem rövidítésszóként fogjuk fel, hanem régebbi *ábécé* szavunkat érezzük bele a determinánsba. Az üzlettípusnak az a rendeltetése, hogy sokféle elemi vásárlói igény szerény kielégítésének lehetőségét biztosítsa, s ezért bárhogyan értelmezzük is az előtagját, az *áruház* alaptag ellen nem tiltakozunk. Az így nevezett üzlet jellemzője valóban az, hogy a sok mindent árusító áruházhoz közeledett. — Azokban a kapcsolatokban azonban, amelyekben a determináns túlságosan szűkre korlátozza az üzletben vásárolható árucikkek körét, az *áruház* alaptagot már nem találjuk helyénvalónak. Úgy érezzük, hogy ezekben a jelző ellentmondásban áll a jelzett szó értelmével. Éppen ezért — bár más, alább még érintendő szempontból szintén nem valami rokonszevesek — még mindig elfogadhatóbbnak találjuk az *áru* előtagot meghatározott árucikk vagy szak nevével helyettesítő kifejezéseket (pl. *bútorház*, a fentebb említett *divatház*, *ruhaház)*, mint például az *élelmiszer-áruház*, *férfiruha-áruház*, *fotóáruház*, *könyváruház* megjelölést.

Az *áruház* szó használatának elkoptatása, köznyelvileg tisztult jelentésének szaknyelvi eltorzítása azzal a veszéllyel jár, hogy a kereskedelem hovatovább nem fogja tudni ezzel a szóval jelölni azt a fogalmat, amelynek hosszú ideig ez volt jól bevált neve. Részben az ilyen téves megítélésben gyökerező elégedetlenség jele lehet újabban a *szupermarket* alkalmazása. Ennek egy másik oka kétségtelenül a túlzott mértékű alkalmazkodás a hazánkban járó külföldiek szempontjaihoz. Pedig éppen az utóbbiak, főként a nyugatiak szemében tesszük magunkat nevetségessé azzal, ha hazai viszonylatban nagy fejlődést jelentő vidéki kis áruházainkat e rájuk nem illő névvel illetjük. Hiszen a szupermarket nyugati üzlettípusának létesítésére nekünk mai körülményeink között nemcsak lehetőségünk, de szükségünk sincs, s ha megtanulunk végre a magunk útján járni, talán soha nem is lesz.

Röviden még azt a kérdést szeretném érinteni, hogy a szóhasználat mai alakulásának vizsgálatában, a helytelennek érzett szaknyelvi szóválasztás bírálatában kell-e vagy szabad-e mintegy mentő körülményként vagy igazolásként idegen nyelvi mintával, hatással számolnunk. Úgy gondolom, hogy amint a különféle üzlettípusok hálózatának fejlesztésében a magyar társadalom legszélesebb rétegeinek érdekeit és igényeit kell szem előtt tartanunk, s ezért a tőkés országok kereskedelmi életében kibontakozó folyamatok, az ott jelentkező tünetek nem szolgálhatnak mindenben követendő mintákkal, ugyanúgy a magyar nyelvközösségnek a józan ész megítélése szerint kell bánnia *áruház* szavával, figyelmen kívül hagyva azt, ami más nyelvközösségekben a *Warenhaus*-szal vagy egyéb megfelelőkkel esetleg történik.

Cikkemnek 4. pontjában még visszatérek az *áruház* helytelen szaknyelvi használatának kérdéséhez.

3. A másik szó, amelynek újabb kereskedelmi nyelvi használatát nem tartjuk összeférőnek régebbi és szélesebb körökben is eléggé elterjedt alkalmazásával, népnyelvi életével és irodalmi művekben való szereplésével, a *butik*. Bár ez a nyelvünkben régebben meghonosult kifejezés ma meglehetősen periferikus helyzetű, nem is egészen köznyelvi rangú eleme szókészletünknek, megérdemli, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk vele, mert éppen ilyen jellegéből következőleg története még sokoldalúbb, jelentéstani vonatkozásokon kívül a különféle nyelvi változatok egymáshoz való viszonyának szempontjából is érdekes tanulságokkal szolgál.

A *butik* szót tartalmazó újabb nyelvészeti szakmunkák közül az ÉrtSz. (I. k. 1959.) az, amelynek rövidke szócikkét különösképpen sikerültnek találom. A címszó melletti stílusminősítés: „*(rosszalló)*". Az alkalmi jelentésárnyalatoknak nehezen végrehajtható szótári taglalását ez a viszonylag jelentéktelenebb szerepű kifejezés nem érdemli meg; értelmezésnek tehát elég volt ennyi: „Elhanyagolt, piszkos, rendsz. sötét kis bolt, italmérés v. falatozó". A két irodalmi példa — Jókaitól és Mikszáthtól — figyelmeztet, hogy ha egyébként nem lett volna is a szó használata közkeletű, milyen úton válhatott szélesebb körökben is ismertté. Ezenkívül e példákban a szövegkörnyezet, a „pálinkás" és az „utolsó" jelző sejteti, miféle használat révén tapadt a szóhoz a rosszalló árnyalat. A szócikk végén értelmezés nélkül nyilvántartott *butikos* azt tanúsítja, hogy a *butik* új szó alapjául is szolgáló eleme a magyar szókészletnek.

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára" (I. k. 1967.) rendeltetésénél fogva másféle tudnivalókat közöl a *butik*-ról. Részben a szótár szerkesztési elveiből következik, hogy a szócikknek a szótörténeti részével nem lehetünk megelégedve. Erősen vitathatónak tartjuk, hogy egy, a múlt század közepén megjelent idegen szavak szótárának idegen írásmódú címszava és a helyes olvasást előíró ejtésközlése elfogadható-e teljes értékű magyar nyelvi adatként. Ez esetben az első, 1854-i adat ilyen, a szó a forrásban franciának van jelezve. Hiányoljuk tehát a szótár által felhasznált nagyszótári gyűjtésből idézhető első, kétségtelenül magyar adatot, amely különben csak négy évvel későbbi, s azonos az ÉrtSz.-ban közölt Jókai-idézet *pálinkás butik*-jával (1858/1894: Jókai 12: 251: NSz.). Egy szótörténeti előzményként vagy itt, vagy a *bodegá*-nál érinthető korábbi adatra alább még rátérek. A másik hiba, hogy a régebbi szótári adatok, amelyek jelentéstani szempontból kevéssé értékesíthetők, sőt sokszor félrevezetők is lehetnek, ez esetben eléggé nehezen megokolható jelentéstagolásra csábították a szócikk szerzőjét. Itt ugyanis a következő jelentések vannak felvéve: 1. 1854: 'sátor | kunyhó' (szótári forrásból);

2. 1865: 'bódé' (szótári forrásból); 3. 1878: 'csapszék, falatozó'. Nem tudjuk, hogy a 'kunyhó' miért áll közelebb a 'sátor'-hoz, mint a 'bódé'-hoz, nem tudjuk, hogy a 'kunyhó' és a 'bódé' elkülönítésének mi lehetett az alapja. Hiányoljuk, hogy a '< rendszerint vagy főként elárusítóhelyül szolgáló>' megszorítás sem az 1., sem a 2. jelentésben nem szerepel az illető főnevek előtt. Hiszen a szócikk szerzője a rendelkezésére álló nagyszótári anyagból láthatta, hogy húsznál több adat között csupán egy olyan van, amelyben a szó bizonyosan nem elárusítóhelyre utal, s még egy olyan, amely e szempontból kétes. Azzal a rendkívül nehéz kérdéssel, hogy az 1858-i Jókai-adatot nem lehetne-e, illetőleg hogy az 1878-i adatot több joggal lehet-e a 3. jelentés képviselőjének minősíteni, most nem foglalkozom. A TESz.-ban közölt szótörténeti anyagnak egyetlen, de nagyon nagy értéke viszont, hogy számos — részben az ÚMTsz. kéziratos anyagából vett — nyelvjárási alakváltozatot közöl. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy a *butik* széles körben elterjedt, népnyelvi szinten élő kifejezés. — A szó eredetéről adott tájékoztatás megfelel a szótári keretek között kielégíthető várakozásnak. Megtudható belőle, hogy a *butik*-ot a német nyelvjárásokból vettük át; a német szó francia eredetű, a francia pedig arra a görög-latin szóra megy vissza, amely végső forrása *bodega* és *patika* szavunknak is. A megadott egyeztetésekben csak azt találjuk kifogásolhatónak, hogy a német és francia megfelelő magyarul megadott jelentései között a *butik* is szerepel, noha fent egyik jelentésében sincs köznyelvinek nyilvánítva. Valószínű, hogy nem szabad a szótárban elkülönített jelentéseknek mindegyikére gondolnunk. Az a sejtésünk, hogy az idegen szavak magyar értelmezésében szereplő *butik* arra akar utalni, hogy a szónak a németben és a franciában is van pejoratív használata. A francia szónak például az Eckhardt-féle francia—magyar szótárban 14 jelentése van felvéve; a 4. helyen nyilvántartott rosszalló használatban „hitvány bolt, butik" kifejezésekkel van magyarra fordítva. A francia *boutique* alapjelentése, jelentéstartalmának magva a 'bolt, elárusítóhely". Akármilyen rendeltetésű 'sátor, kunyhó, bódé' jelentés sem a franciából, sem a németből nem mutatható ki; a magyar szó szövegadatain kívül ez szintén gyanússá, megalapozatlanná teszi a szótörténet jelentéstani részének megoldását. Feltehető, hogy az egyre inkább rosszalló szóhasználatra korlátozódás már a közvetítő német nyelvjárás(ok)ban is megindult. Ennek tüzetesebb vizsgálata természetesen nem lehet követelmény egy magyar szófejtő szótárral szemben, bár ha a szócikk szerzője meg tudott valamit állapítani, egy fél mondatban utalhatott volna rá. A szócikk végén említett „alacsony stílusérték" egyik forrásának megvilágításaképpen egy ilyenféle megállapítás közlése nem lett volna fölösleges. Mindenesetre egy, a magyar szó történetével foglalkozó munkában inkább helye volna ilyenféle észrevételeknek, mint annak a tájékoztatásnak, hogy a francia szó német közvetítéssel még milyen más nyelvekbe került be. De ne keressük tovább a szálkákat a nehéz feladatokat lényegében mégsem rosszul megoldó szótárkészítők szemében.

Az akadémiai nagyszótár kéziratos anyagában a *butik*-ra nem valami sok cédula található (1972-ben az adatok száma a *butikos* származék adataival együtt sem éri el a harmincat). Figyelemre méltó egy 1844-i *butega*, amelyet a TESz. sem a *butik*, sem az 1879-től adatolt *bodega* alatt nem idéz. Jósika Miklós él e szóval, egy milánói nagy tér „ismeretes *butegájá*"-ról szólva (Élet útjai 91). Úgy véljük, hogy ha magának a *butik*nak az esetében helyénvaló is az olasz származtatás elhárítása, ezzel a *butega* adattal kapcsolatban, amelyről vagy a *butik*, vagy a *bodega* szócikkében említést tehetett volna a TESz., számolnunk kell az olasz *bottega*, R. és N. *buttiga*, *botteca* 'bolt' hatásával is; ez a francia *boutique*-nak és a *bodega* forrásául szolgáló spanyol szónak etimológiai rokona. — A nagyszótári *butik* adatok többsége egyébként a múlt század utolsó harmadából való. Az olvasottabb szerzők közül a több adattal képviselt Jókain és Mikszáthon kívül Justh Zsigmond, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán neve szerepel a cédulákon. Vannak adatok kevésbé jelentős íróktól és újságokból is. Az 1910-es évek közepétől mutatkozó nagyobb

szünet részben a XX. századi gyűjtés hiányosságával magyarázható, részben azzal, hogy a *butik* mégis inkább az élőbeszéd kifejezése lehetett. De az is valószínű, hogy a *butik* használata más rokon értelmű szavakéval szemben meg is ritkult, újabban pedig, a kereskedelem felszabadulás utáni átszervezésének nyomában tárgytörténeti oka is van a használat ritkaságának. A viszonylag újabb adatok közül említésre méltó a József Jolánnak József Attila életéről írt első, először 1940-ben megjelent könyvében előfordult *butik* és *butikos*. A szó itt — és feltehetően a budapesti népnyelvben — a külvárosi kocsmáknál is szegényesebb italkimérésre utal. Mai íróink közül Urbán Ernőtől találunk adatokat a gyűjtésben a *butik*, illetőleg a *vásárbutik* szóra. Ezek 1956-ban és 1962-ben folyóiratban, újságban megjelent írásokból valók. A szó bennük a *zugkimérés*, *lebuj* szavak mellett, azok rokonértelműjeként szerepel, „ordináré" szórakoztatóhelyre utal, egyszer olyan helyre, ahol nem köznyelvi szavakat lehet felszedni, az összetételben pedig zsibáruspiaci elárusítóhelyre, amelyre nem érvényes a zárórarendelet.

Az irodalmi adatok különben Jókaitól Urbán Ernőig arról tanúskodnak, hogy a kifejezetten rosszalló használat nem egészen kizárólagos, illetőleg hogy mint sok rosszalláan alkalmazható szónak, tréfás és így kedves hangulata is lehet. A rosszalló használat és az alacsony stílusérték fogalma nem egészen azonos, illetőleg mivel a stílusérték relatív fogalom, s ami stílusérték, az már pozitívum, maga az „alacsony stílusérték" kifejezés is kissé vitatható. Látjuk azt is, hogy bár a ritka használat és a sajátos stílusérték nem feltétlenül akadálya egy szó köznyelviségének, a területi és csoportnyelvi kötöttség hiánya pedig a lehető legjobb alapja a köznyelvivé szilárdulásnak, a *butik* mégsem egészen köznyelvi szó. Egy szó vagy szójelentés köznyelvisége és előfordulási gyakorisága között mégis többnyire szoros kapcsolat van. Az is megfigyelhető, hogy egy területileg korlátlan használatú szót sem avat az irodalmi alkalmazás feltétlenül köznyelvivé. Előfordul, hogy a különleges hangulatú, stílusértékű szavak használatában az igényesség szempontjából szélsőségeket képviselő nyelvi változatok — egyfelől a nyelvjárási és városi népnyelvi, másfelől a szépirodalmi nyelvhasználat — sok hasonlóságot mutatnak többet, mint amennyi egyikük vagy másikuk és a közbülső helyzetű művelt köznyelv között észlelhető.

E sokféle észrevételnek a summája ez: a több mint százéves magyar *butik* szó élete elég gazdag ahhoz, hogy egy átlagos műveltségű és jó nyelvérzékű ember — ha maga nem használja is — valamelyest ismerje, nyelvi helyzetét fel tudja mérni, stílusértékét esetenként meg tudja ítélni.

Nem valami szakmai elfogultságon alapul tehát az a megállapítás, hogy az eddig tárgyalt *butik* nem minősíthető nyelvünkben idegen szónak. Mégis találkozunk vele a Bakos Ferenc szerkesztette „Idegen szavak szótárá"-ban is (2. kiadás 1960.), l. 'bódé; kis, szegényes elárusítóhely' és 2. 'csapszék' jelentésekben. Ennek megemlítésével nem is éppen helyteleníteni akarom a szótár szerkesztőjének eljárását (a szótár készítésekor különben még nem is volt olyan szakmunka, amely a *butik* magyar nyelvbeli életéről megfelelő képet adott volna). Inkább csak fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy egy művelt magyar ember, aki idegen nyelvtudása folytán a franciában sokkal köznyelvibb és gazdagabb jelentésű szót e nyelvből jobban ismerhette, mint anyanyelvének ritkábban alkalmazott, feltáratlan múltú szavát, a *butik*-ot egy ilyen műfajú szótárba felvehető vagy felveendő szóként ítélte meg. A francia szót nem ismerő magyar emberek közül senkinek sem jutott volna eszébe, hogy a *butik*-ot idegen szónak tartsa.

Amikor először találkoztam egy különleges divatcikkeket árusító kiskereskedő boltjának cégtábláján egy valóban idegen szóként ható, franciás

írásmódú *boutique*-kal, alig hittem a szememnek. Nem tudtam, hogy nevessek-e az üzletét minél előnyösebb színben feltüntetni kívánó, rangosnak vélt címmel tituláló egyén furcsa választásán, amelyet valami külföldi minta majmolásának sejtettem, vagy bosszankodjam és aggódjam azon, hogy az anyanyelvi ismeretek hiányosságáról árulkodó felirat a járókelők és a vásárlók sokasága előtt tartósan díszelegve talán nem is megütközést fog okozni, hanem másféle, nem kívánatos hatást kelthet. Rövidesen több hasonló üzleten is megpillantottam a *boutique* megjelölést. Ismerőseim körében érdeklődve meggyőződhettem arról, hogy a szó ilyen alkalmazását mások is furcsának találták. Azt is megtudtam, hogy Hámos György humoristánk már bírálta is e szóhasználatot, amikor egy „nagyhírű" pesti divatszalon újsághirdetésével foglalkozott („Van-e viszonya?" 1969. 288–92: „Pirkad már a divatszalonban").[1] A divatszalon londoni és párizsi mintára egy olyan *boutique* nevű részleget nyitott, ahol olcsóbban beszerezhetők a drága luxusholmikat árusító cég készítményei. Hogy a mi gazdasági körülményeink között hogyan értékelhető egy ilyen részleg létesítésének ténye és az erről szóló híradás szövege, az kiderül Hámos György remek kis cikkéből. Mindenesetre mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy a kereskedelem nem csinál olyan újítást, amelyre rá kellene fizetnie. Feltehető tehát, hogy a Nyugaton korábban megnyitott boutique-okban vagy az árunak van valami kis rejtett hibája, vagy a tárolási lehetőség rosszabb, a hely szűkebb, a berendezés kevésbé fényes, a kiszolgálás, áruszállítás stb. körülményei mások, azaz bőven vannak okok, amelyek megengedik a luxuscikkeknek szerényebb áron való eladását. E körülményekkel számolva úgy véljük, az újabb nyugati szóhasználat a francia szó korábbi jelentései alapján jól érthető, és voltaképpen nem áll ellentétben a 'szegényes kis elárusítóhely'-lyel sem, amelyből a régen magyarrá vált szó esetében kiindulhatunk. A mi újabban szaporodó *boutique*-jaink és *butik*-jaink azonban sem jellegüket, sem elhelyezésüket, sem kirakati áraikat tekintve nem hasonlíthatók ezekhez az üzletrészlegekhez.

Nemrégiben az egyik budai áruház kirakatában lepett meg egy nem valami ízléses díszítéssel ékesített *Boutique* felirat. Ez a női kötöttholmikat tartalmazó kirakatrekesz üvegtábláján látható. Hogy nem egyetlen állami alkalmazásban levő kirakatrendezőnek a magánkereskedőket utánzó különcködéséről van szó, hanem a több fiókkal rendelkező vállalat vezetőségének, illetőleg a kereskedelmi szaknyelvnek az állásfoglalásáról, azt egy hirdetésből tudtam meg, amellyel a Budapest című folyóirat 1972. júliusi számában találkoztam (45). A „Szivárvány áruházak"-ról, „Szivárvány szaküzletek"-ről, „Szivárvány műszaki áruházak"-ról, „Szivárvány méteráru szaküzletek"-ről és a vállalat „Slágerbolt-hálózatá"-ról kissé rendszertelenül tájékoztató, csupán egy-két fiók lelőhelyét közlő reklám két „Szivárvány butik" címét is közli (az egyik az általam már korábban „felfedezett" áruházi üzletrészleg). A budai áruházban a *Boutique* egy földszinti beugrásban van elhelyezve. Nemcsak kötöttárut, hanem különféle divatholmit árusítanak benne. Az eladók felvilágosítása szerint kizárólag olyasmit, amit az áruház megfelelő osztályain nem lehet megtalálni. Az árak természetesen nem alacsonyabbak a becslésünk szerint várhatónál, azaz elég magasak.

Legutóbb egy 1972. augusztus eleji rádióadásban ütötte meg fülemet a *butik* szó. Egy kereskedelmi szakemberrel folytatott rövid beszélgetésben sor került a gazdasági élet fejlődését tükröző új kifejezések néhány példájának

[1] Hámos György írására Márffy István volt szíves felhívni figyelmemet.

említésére. A társadalmi és gazdasági változásokkal együtt járó szókincsbővülést valóban jól szemléltető, részben már köznyelvivé is vált szavak — főképpen szabályszerűen megalkotott új összetételek és származékok — között bizony elég furcsán hatott a jelentés nélkül, de nyilván nem a nyelvünkben hagyományos jelentések alapján említett *butik*. Véleményem szerint semmiképpen nem írhatjuk a kereskedelmi nyelv újabb fejlődésének javára, hogy hiányos műveltségű magánkereskedők téves szóhasználatát az üzletfajtának mintegy hivatalos minősítéseként elfogadja, s állami vállalatoknál, intézményeknél dolgozó, tekintélyes szakemberek közreműködésével igyekszik terjeszteni.

Azt mondhatná valaki, hogy a *butik* szó régebbi, korlátlanabb nyelvi helyzetű és újabb, kereskedelmi szaknyelvi használata esetében kettős átvétellel van dolgunk, s mivel a rosszalló alkalmazásban egykor közkeletűbb szó már szinte elavult, nem tarthatjuk helytelennek, ha más értelemben, más stílusértékű alkalmazásával kísérleteznek a különleges divatcikkeket árusító kereskedők vagy az elkülönített üzletrészlegek kialakítói. Nem tagadjuk, hogy a múltban történtek kettős, ritkán többszörös átvételek. Sőt elismerjük azt is, hogy a nyelvünkben több jelentéssel élő jövevényszavak esetében néha egymástól többé-kevésbé független folyamatokkal, párhuzamosan történő közvetítésekkel számolhatunk, bár az ezekre vonatkozó feltevések általában nehezen igazolhatók és némelykor erősen vitathatók. A sokszor felderíthetetlen módon végbemenő folyamatok eredménye teljes hangalaki egyezés esetében végül mégiscsak az, hogy egy magyarrá vált szónak több jelentése van, s ezeknek egymással való összefüggése a nyelvközösség laikus tagjai előtt is többé-kevésbé érthetőnek látszik. Ha az egyes jelentések között nincsenek tartalmi, szóhangulati, stílusértékbeli ellentmondások, a szóhasználat gyakorlati megítélése szempontjából nem is érdekes, hogy a nyelvtörténészek el tudják-e dönteni: bizonyos változások az átadó vagy az átvevő nyelvben vagy mindkettőben egymástól függetlenül, esetleg megismétlődő hatások vagy kölcsönhatások következményeképpen mentek-e végbe. Aligha lehetséges azonban, de nem is kívánatos, hogy egy kifejezés, amely egy nyelvben egy bizonyos tárgykör szavaként korábban már meghonosodott, s használata — hogy úgy mondjam — negatív előjellel terjedt el, ellenkező előjellel ugyanabban a tárgykörben újra meghonosodjék.

A nyelvfejlettség mai fokán, jelenlegi művelődési körülményeink között alapvető követelmény, hogy aki bárminemű tudatos nyelvi újítással kísérletezik (tágabb értelemben véve egy idegen szó meghonosítása is újítás), az megfelelő anyanyelvi ismeretekkel rendelkezzék ahhoz, hogy az újítás szükségének és lehetőségének kérdéseiben jól ítélhessen. Az a gyanúnk, hogy akiktől a *butik* újabb kereskedelmi nyelvi alkalmazása ered, azoknak fogalmuk sincs arról, milyen nevetségessé váltak a magyar nyelvközösségnek anyanyelvi ismeretekben tájékozottabb tagjai előtt.

4. Azon kívül, hogy mindkét megvizsgált kifejezés esetében tárgytörténeti, szótörténeti, jelentéstani alapon tiltakozik nyelvérzékünk a szokatlan használat ellen, még más közös okot is találunk az *áruház* és a *butik* itt tárgyalt szaknyelvi alkalmazásának helytelenítésére. Mindkét használat a közösség számára ellenszenves nagyzolásnak a tünete. Az *áruház* 'gazdag választékú szaküzlet' jelentésben való alkalmazásának esetében voltaképpen túlcímezéssel

van dolgunk, hiszen az áruféleségeiben és méreteiben szerényebb — bár más szempontból többre értékelhető: magasabb, különlegesebb, sajátosabb igényeket szolgáló — üzletfajtát ez a név nem illeti meg. A *butik*-ot felkapó kiskereskedők nyilván a szerintünk megfelelőbb magyar kifejezéseknél választékosabb szóval akarták jelölni boltjukat. Az ilyesmi nem új jelenség a kereskedelmi szakma nyelvében. Kosztolányi Dezső egy 1934-ben megjelent cikkében, amelyben a fővárosok nyelvének túlzásokra való hajlandóságát, nagyzási hóbortját teszi nevetségessé, a kereskedők szóhasználatának ilyen jellegű példáit is említi. „Nálunk sincs többé *sajtkereskedés* és *nyakkendős bolt* — írja —, csak *sajtház* és *nyakkendőcsarnok*" (Nyelv és lélek. 1971. 252).[1] Ugyanitt szól Kosztolányi arról is, hogy a kereskedők a használatban megkopott, értékükben devalválódottnak érzett kifejezéseket igyekeznek hatásosabbnak vélt idegen szavakkal helyettesíteni. Bizonyára jót mulatna a *butik*-ot választók baklövésén.

Úgy véljük, hogy az ilyenféle, a harmincas években is bírálatot kiváltó jelenségek a szocialista társadalmi rendszer kereskedelmi életének a keretei között még visszatetszőbbek. Magyarán szólva: a kérdéses újszerű szóhasználatok egyben szégyenletesen korszerűtlenek.

5. Példáimat azért választottam a kereskedelmi életnek nem szoros értelemben vett szakszerű kifejezései közül, mert a kereskedelemnek a vásárlók széles köreivel kapcsolata van, s így könnyen bizonyítható, hogy a köznyelvi normákat figyelmen kívül hagyó csoportnyelvi szóhasználat sem a nagyközönségnek, sem a szakterület embereinek érdekeit nem szolgálhatja jól. A szakmán belüliek helytelen szóválasztásai, nemegyszer fölösleges szakszerűsködései egyrészt sok kívülállót bosszantanak, néha félreértést is okozhatnak, másrészt viszont a hibáztatható szóhasználat sokakra lehet hatással, s általában is ronthatja a nyelvérzéket.

A csoportnyelvi használatban talán nem is hibáztatható kifejezést is célszerű köznyelvire „fordítani", ha a szakmabeliek kívülállókhoz szólnak. Érthető például, hogy az asztalosiparban *a cseresznyeszínű* kifejezés a faanyagnak természetes vagy bizonyos megmunkálás révén kapott színére utal. A laikus vásárlót azonban kellemetlen meglepetés éri, ha egy újságbeli hirdetés alapján nyaralóba ajánlott cseresznyeszínű bútort keres, s nem pirosat talál az üzletben.

Hogy egy hibás szóhasználat a szaknyelvekből milyen úton-módon terjed, és kikre hat, az kiszámíthatatlan. Egy nyelvtörténész kollégám például a közelmúltban tőlem szerzett tudomást a *tárol* igének 'tárolva van' jelentésben való kereskedelmi használatáról, amelyet közel négy évtizede hiába bírálnak a nyelvművelők (első szakirodalmi hibáztatása: Msn. 1938. 66). Már éppen arra gondoltam, hogy a téves szóhasználat kudarcának példájaként fogom ezt a csoportnyelvi keretek között megrekedő szóhasználatot említeni, amikor a napokban kiváló volt magyartanáromtól hallottam, hogy „a hús a hűtőszekrényben *tárol*". (Ez esetben talán a család gyógyszerész tagja lehetett a szaknyelvi hatás közvetítője.)

[1] Schmidt Gyuláné volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy 1945 előtt az „áruház" minősítésű üzletek tulajdonosainak aránytalanul nagyobb volt az adófizetési kötelezettségük. Ez a körülmény közrejátszhatott abban, hogy az *áruház* szót akkor még nagyzolásból sem alkalmazták bő választékkal rendelkező szaküzletek megjelölésében.

6. Befejezésül szeretném összefoglalni azokat az egymással szoros összefüggésben levő általános tanulságokat, amelyek a választott példák megfigyeléséből adódnak, s a nyelvészet különféle ágaiban: a jelentéstani kutatásokban, a nyelvi változatok lényeges különbségeit kiegyenlítő normatív nyelvtípusra irányuló vizsgálódásokban és a nyelvművelésben egyaránt hasznosak lehetnek.

A jelentéstani kutatások korszerű szintézisét nyújtó „Általános és magyar jelentéstan" (1970.) szerzője, Károly Sándor a nyelvtudomány jelentőségét abban látja, hogy „az ember humánus műveltségének egyik legfontosabb kérdésére ad választ: mennyi a szabadságunk és kötöttségünk a legfontosabb emberi magatartásban: a beszédben" (8). Egyetértek vele. Az ember általában hajlamos arra, hogy szabadságának korlátait, a kötöttségeket, tilalmakat inkább észrevegye, mint az előtte álló szabad lehetőségeket. Úgy vélem, mégsem csupán ez az alapja annak a megállapításnak, hogy ami a szavak jelentésének módosítását illeti, ezen a téren nagyon kevés az egyéni szabadságunk. A szükséges vagy lehetséges jelentésfejlődések, jelentésváltozások lefolyásához a nyelvközösség tagjai többnyire szándéktalanul, a szóválasztás szabadságának tudatos átélése nélkül járulnak hozzá. Vas István önéletrajzi regényéből idézem: „a közhasználaton belül nagyon korlátozott lehetősége van az egyéni szóhasználatnak. Korlátozott, ha tudatosan egyéni szóhasználatról van szó . . ., de az akaratlan eltéréseknek már tágabb tere van" (Nehéz szerelem. 1972. 773). A magunk nyelvén szólva, a normatív nyelvtípus fogalmára és történeti alakulására is gondolva ezt mondhatjuk: a nyelvhasználat tartalmi vonatkozású normái természetes lazaságuk és kevésbé szembetűnő voltuk ellenére sokkal szigorúbbak, a teljes nyelvközösségen belül sokkal inkább egységesek és jórészt korábban megszilárdultak, mint a pusztán hangalakiak.

Azok a nyelvi tagozódás több dimenziós voltával gyakorlatilag alig törődő, erősen nyelvjárástörténeti megalapozású és nagyrészt csupán hangtani jelenségekre irányuló nyelvtudományi vizsgálatok, amelyek a normatív jellegű nyelvi változatokkal foglalkoznak, a távolabbi múltra nézve sem kielégítőek. Legfőbb hibájuk, hogy a nyelvfejlődés lényegesebb kérdéseiről a viszonylag jelentéktelenebbekre terelik a figyelmet. Ezzel függ össze az is, hogy a nyelvközösségben régtől fogva korlátlan érvényű nyelvi normák alapvető fontosságáról hallgatva a köznyelv normatív jellegét egyoldalúan, az irodalmi nyelvhasználatban finomabbá csiszolódott normák befogadásának alapján magyarázzák. Még nagyobb baj azonban, hogy ez a kutatási ág – ha ennek nevezhető — az egységes hangalaki normák írott nyelvi kiképzésének és megállapodásának időkörén belül maradva nem tudja megtalálni a kapcsolatot a közelmúlttal és a jelennel, nem tudja megadni a tőle joggal várható segítséget a nyelvművelésnek sem. Az értékükben, jóságukban egymástól többnyire nem különböző hangalakváltozatok közötti harc, válogatás, kiselejteződés és kiválasztódás kérdéseinek részletezése nem nyújt megfelelő lehetőséget arra, hogy bemutassuk: a minőségileg jobbnak törvényszerűen nagyobb esélye van a megszilárdulásra. Több alkalmat találhatunk ennek megfigyeltetésére, a nyelvi választások színvonalbeli különbségeinek és minőségi értékeléseinek bemutatására a köznyelv és a csoportnyelvek egymáshoz való viszonyának vizsgálatában.

A csoportnyelveknek és a köznyelvnek a kölcsönös kapcsolata egyik irányból és egyetlen részterületen sincs kellő tüzetességgel megvizsgálva. Mégis viszonylag többször történt utalás a köznyelvet fejlesztő csoportnyelvi hatá-

sokra. Alig foglalkoztunk viszont azzal a korántsem csupán nyelvhelyességi, hanem nyelvtörténeti és különösképpen jelentéstani szempontból is fontos kérdéssel, hogy a nyelvközösségnek minden tagjára ható alapvető nyelvi normák léte és a köznyelvnek ténylegesen érvényesülő normatív jellege mit jelent a szaknyelvek fejlesztési feladatainak megoldásában. Tisztázandó, hogy a szaknyelvnek mennyi a kötöttsége és szabadsága azoknak a kifejezéseknek az alkalmazásában és azokat a normákat illetően, amelyek szélesebb körű használatban már köznyelvivé szilárdultak. Kétségtelen, hogy más szabadabb, tágabb fejlesztési lehetőségekkel szemben jelentéstani vonatkozásban nagyon erős a kötöttség, hiszen az általános nyelvszokástól való eltérésnek nagyobb mértéke a szakterületnek sem kedvez. Ha valamely tudomány köréből hoztam volna példákat, akkor alkalmam lett volna részletesen kifejteni, hogy a köznyelvi normák uralkodó voltának figyelmen kívül hagyása akadályokat jelent a szakképzésben, nehézségeket okoz a kutatómunkában, zavaró a szélesebb körű ismeretterjesztésben, s végül is ahhoz vezet, hogy egy-egy szaknyelv, egy-egy szakterület nem tud olyan mértékben hozzájárulni a köznyelv fejlődéséhez és a közművelődés szolgálatához, mint ahogyan a társadalmilag korlátlan hatókörű nyelvi normákhoz jobban igazodva hozzájárulhatna.

A köznyelv minden nyelvi változatnál konzervatívabb természetű. A nyelvművelésnek a nyelvhasználat újdonságait egy bizonyos fajta egészséges konzervativizmus talaján állva, az adott korban uralkodó köznyelvi normák alapján kell elbírálnia, ugyanakkor gondolva a köznyelv fejlődésének szükségére is. Tudjuk, hogy a nyelvi fejlődés, a nyelvi normák alakulása végső soron nem a nyelvészek állásfoglalásától, hanem a nyelvközösség igényeitől és ítéletétől függ. Ez a fontos nyelvtörténeti tanulság arra figyelmezteti a nyelvtudomány szakembereit, hogy nem háríthatják el maguktól a nyelvművelésből rájuk váró feladatokat: a laikusok nyelvi ítélőképességének fejlesztését.

Hexendorf Edit

Az osztrák–magyar nyelvi kapcsolatok történetéhez

1. Ausztria területi és állami különállása az osztrákok beszélte nyelvben is megnyilatkozik. Igaz, hogy ideig-óráig a bajor nagyhercegséghez tartozott, és a bajorsággal való történelmi, irodalmi és nyelvi kapcsolatok mindenkor szorosak voltak: ennek nyelvi következménye az osztrák-bajor dialektus léte. A X. századtól kezdve a Babenberg-család szerzi meg Ausztriát: III. Ottó egyik oklevelében merül fel először a terület *Ostarrîchi* neve (996.), ennek folytatása a mai *Österreich* név. (Viszont a hitleri idők *Ostmark* elnevezése történetileg alaptalan: a régi idők nyelvhasználatában sohasem létezett!)

Nyelvileg Ausztria természetesen mindenkor beletartozott a német egységbe, de ugyanakkor mindig fontos művelődési központnak számított. Képletesen úgy mondhatjuk, hogy a Bécsben tartózkodó költő, Walther von der Vogelweide egyazon német nyelvi formában írt Wolfram von Eschenbachhal vagy Gottfried von Straßburggal.

A Svájcból származó Habsburg-család a XIII. század végén kerül uralomra Ausztriában: még nyelvileg is kitapintható ennek a hatása néhány szóban (pl. *Göd* 'keresztapa', *Goden* 'keresztanya') vagy az alemann nyelv-

járásra jellemző hangfejlődésben (pl. a kfn. *ei* helyén hosszú *á* (*ā*) jelenik meg).

A házasságok révén területileg megtestesedett Ausztria a XVI. században Cseh- és Magyarország bekebelezésével hatalmas Duna melléki állammá vált; ennek révén a magyarság is szoros művelődési kapcsolatba került az osztráksággal, főként Béccsel. A kapcsolat mélyreható nyomai a magyar nyelvben is fellelhetők, s bizony a (német mintára sarjadt) nyelvújításnak temérdek feleslegés német szót és németes fordulatot kellett a magyar nyelvből kigyomlálnia, megmagyarosítania. Ám nem tagadhatjuk, hogy nyelvünk pallérozásában sokszor helyes mintával szolgált a szomszédos osztrákok nyelve, a „bécsi kapun" át sok hasznos ismeret özönlött Magyarországra, és ennek megvolt a maga nyelvi lecsapódása is (vö. Viktor Lumtzer—Johann Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900 és Mollay Károly: Das älteste deutsche Lehngut der ungarischen Sprache. ALH 1: 373—417). Sőt maga a nyelvújítási mozgalom is, persze, elsősorban a nemzeti öntudatra ébredéstől sarkallva, sokat köszönhet a németországi Sprachgesellschaftoknak, amelyek a maguk portáján szorgoskodtak a német nyelvnek francia meg latin elemektől való megtisztításán.

Viszont a szociolingvisztika szemszögéből nézve sohasem szabad elfelednünk azt a fontos gazdasági-nyelvi tényt, hogy a hazánkban kereskedőként, iparosként dolgozó pest-budai németség hosszú időn át megőrizte anyanyelvét (egy felnémet nyelvjárást), ugyancsak németül (egy középfelnémet nyelvjárásban) beszélt a hazai zsidóság. Számba kell vennünk még azt a történelmi tényt is, hogy 1804-ben Ausztria önálló császársággá vált, és ebben a soknemzetiségű államban az újfajta művelődés eszköze, az életmód formálója, akarva-akaratlan a német nyelv ausztriai változata lett. Mind a mai napig Ausztriában — miként Bajorországban és Svájcban is — valami furcsa nyelvi kettősség uralkodik: a hivatalos életben, az oktatásban, az egyházi és a politikai szónoklatokban, az irodalomban az ún. Schriftsprache a használatos, a kiejtésben pedig javarészt a Bühnenaussprache a minta, de odahaza, sőt már a folyosókon, legyen az az iskolában vagy a tartományi gyűlésben, a nyelvjárás használatos, amely ejtésben, szókincsben és néha ragozásban, egyes, főként idegen szavak kiejtésében meg hangsúlyozásában eltér a német irodalmi nyelvtől. Ha szabad ezt a kifejezést alkalmaznom, akkor úgy mondanám: „nyelvi tudathasadásban" él az osztrák beszélő, noha ez a jelenség nem éppen tudatos.

Úgy mondják, Ausztriának a hitlerista Németország által való megszállása idején (1938—45.) sok ausztriacizmus eltűnt. Számuk most is fogy apródonként, ámbár közvetlen 1945 után a szörnyű emlékek hatására „német"-ellenes nyelvi hangulat tört ki. Az iskolai bizonyítványban pl. nem szerepelt a „német nyelv" megjelölés. Az a benyomásom, hogy jelenleg egységesülés (integrálódás) folyamata kezdődött: az idegenjárás, a rádió meg a televízió, az irodalom megteszi ennek érdekében a magáét. Jegyezzük meg azonban, hogy nem is létezett soha külön „osztrák nyelv": az Ausztriában beszélt nyelv mindenkor a német nyelvnek helyi sajátságokkal fűszerezett változata volt.

2. Évtizedek múltán, hosszabb időre érkeztem Bécsbe. Érdekelt, miben nyilvánul meg most ez a „bécsiesség", és mennyi benne az az elem, ami a magyarságtól jött, illetőleg a magyar nyelvben is megvan. Néhány hónap múlva megállapítottam, hogy bizony megfogyatkozott a magyar szókincsben a bécsi osztrákból vett elemek száma: ez a történelmi események következménye. És valószínűleg akadnak olyan osztrák eredetű elemek a magyar nyelvben,

amelyeket csak az idősebb nemzedék, az 50—60 évesek ismernek. Kivételeket talán a kártyások zsargonja *(ferbli, ulti, adutt)*, a mesterségek szó- és kifejezéshasználata *(spahtli, súber* [vö. osztrák *der Schuber*, de németségi *der Schieber*]; *malter* [vö. osztrák *Malter*, németségi *Mörtel*]; *collstokk, verkcájg, fájront, spér)* ismer, mert ezek esetében belső öröklésről szólhatunk. Régebben Bécs közvetítette a divat francia szókincsét hozzánk: viszont Bárczi Géza megállapítása szerint (A magyar nyelv életrajza. 1966, 352), az utóbbi évtizedekben csak egy ilyen szóról tudunk (hajat *tupíroz*, ebben az *-ír-* elem árulja el a közvetítés tényét, vö. fr. *toupet*, főnév).

Az ausztriai magyar elemek és a magyar nyelvben megmaradó szavak földerítésében nagy segítséget adott nekem Jakob Ebnernek a Duden-sorozatban megjelent szókönyve: Wie sagt man in Österreich? (Mannheim—Wien—Zürich, 1969. 268 lap), amely szépirodalmi és újságokból vett példákkal megtámogatva ábécérendben adja az anyagot.

A magyarból átszármazott elemekkel egyhamar végezhetünk, számuk csekély. Ide tartozik pl. a közös osztrák—magyar hadsereg korából származó köszönés: *Servus* < m. *szervusz*.

Burgenlandban és Stájerország keleti részének a nyelvjárásában található a *(der) Hotter* szó, az első szótagon hangsúlyozva, jelentése 'Feld-, Besitzgrenze', tehát *határ* szavunk alapjelentésével egyezik. Amikor *határ* szavunk elterjedéséről írtam (Nyr. 77: 126), ezt az osztrák—német tájszót nem ismertem. A TESz. sem említi, viszont Bárczi Géza idézi a budaörsi, középbajor eredetű német nyelvjárásból: *hotter* alakban (A magyar szókincs eredete. 1951. 69, jegyzet). — A TESz. pedig a szászság nyelvéből említi.

Meglepetéssel fedeztem fel, hogy az ifjúságomból (1930—1935) ismert bécsi kifejezés *tschaligehen (ist tschali gegangen)* még manapság is szerepel a szótárban, irodalmi példamondattal (J. Nestroy művéből). Kérdezősködésemre megtudtam, használják még ma is: *bei ihm geht alles tschali* 'nála minden ferdén megy, tönkre megy' *(tschari* alakban is előfordul). A szótár szerzője (J. Ebner) nem tudja, hogy a kifejezés magyar eredetű, és végső fokon az állattenyésztés nyelvéből származik, vö. *a jószág csáléra megy*, azaz a marha letér a kívánt útról és elcselleng (jobbra v. balra). Azt is mondhatjuk: *a kalapod csáléra áll* 'ferdén', azaz nem helyesen. A németben pedig 'schief gehen' tkp. ferdén megy átvitt értelemben (egybeírva) azt is jelenti: 'rosszul megy a sora'. Innen már csak egy lépés, egy apró jelentésváltozással: 'tönkremegy'. (A TESz. csak a *csálé* marhatereléskor használt szót ismerteti, a kifejezéseket nem.)

Még mindig él — a szójegyzék vallomása szerint — a *Gatehose, Gatehosn* szó, amely Bárczi Géza véleménye szerint a közös katonaság révén került a bécsi nyelvbe. Én régebben *Gatjehosn* alakban ismertem, jelentése 'alsónadrág'; mindenkor tréfás használatban hallottam. Bárczi *Gattiehosen*-nak írja (id. mű 69, jegyzetben). Érdekes, hogy egy nyelvjárásban írott versbe is betolakodott: *da rudoef koal en da gatehosen* 'der Rudolf Carl in der Unterhose' (H. C. Artmann, publikálva 1967.).

Ugyancsak a magyar hadsereg, a (huszár)tisztek közvetítették nyugat felé a magyar *mulat* és *mulatság* szavakat. Megállapításom szerint nyugati elterjedésében egészen Münchenig jutott a két szó (1965-ben ott hallottam őket). Bárczi „a katonaság német nyelvében is lábat vetett" szavak közt említi *mulatieren* alakban (69). Német helyesírásban az *u* és *a* hang rövid ejtése miatt *(der) Mullatschag (~ Mullatschak)*, az első szótag a hangsúlyos, és képzős *mullattieren* alakban (az *ie* = *í* hangsúlyos) írják őket. Én Münchenben 'nagy

vigalom' értelemben hallottam *(heute machen wir einen großen Mullatschag)*, de Bécsben, Burgenlandban pejoratív árnyalatú a jelentése: 'ausgelassenes Fest (bei dem am Schluss Geschirr und Einrichtungsgegenstände zertrümmert werden)'. Az ilyen duhajkodásra emlékezve írhatta a nemrég elhunyt F. Th. Csokor osztrák író: „Na, diesen *Mullatschag* wart' ich nicht ab." (A TESz. nem szól a német átvételekről.)

J. Ebner szerint (108) magyar eredetű a *Harrdigatti*, *Herdegatta*, *Herdegg* (a kettős mássalhangzó mindenütt az előző magánhangzó rövidségét jelzi!), káromkodásként („ein Fluch") használják; 1968-ban megjelent irodalmi műből idézi. Ha valóban magyar eredetű, akkor az *ördögadta* kifejezés, ill. az *ördög* szóból származik. Furcsa, hogy a magyar magánhangzós kezdet helyén szókezdő *h* tűnt fel. Ezt csakis eufemisztikus használattal magyarázhatjuk, vagy a *Herrgott* szó kereszteződött a magyar kifejezéssel.

Úgy látszik, magyar eredetű a *Tattedl* szó, illetőleg annak változata: *Thaddädl*. Jelentése 'willensschwacher, einfältiger Mensch' (223) és a r i s z t o k r a t á k r a vonatkoztatva használják; pl. „Einen französischen Grafen. Ein alter *Tattedl*." Talán a magyar *tedd ide, tedd oda* (ember) kifejezés deformálása, hacsak a szó nem az osztrák-bajor nyj. *Tatl* 'vén ember' származéka.

Magyaros helyesírással használják a *bácsi* szót, ilyenkor jelentése 'magyar ember', vö. „der ist . . . eben ein 'bácsi', wie wir in Wien die Ungarn oft nennen" (idézet H. Doderer Die Dämonen c. regényéből, München, 1967, 481.). F. Th. Csokor így alkalmazza: *Puskas-bácsi*, azaz ismert, kedvelt idősebb magyar személyek családnevéhez szokták kedveskedően fűzni.

Ugyancsak részben magyaros helyesírással ötlik fel olykor a *(das) Gulyas* szó és változata, a *Gulas*, de nyelvjárási alakja már *Golasch*, *Gollasch* (103). Németes helyesírással: *Gulasch*. Igen sok összetételben használják: *Rindsgulyas*, *Schweinsgulyas*, *Kalbsgulyasch*, *Erdäpfelgulyas* 'marha-, disznó-, borjúgulyásleves, krumpligulyás'. Németországi írásmódja részben franciás: *Goulasch* (258).

Ebner szójegyzékében nem fordul elő a *Pörkölt* szó, mert szélesebb területen, mind Ausztriában, mind az NSZK-ban használatos (de említve a 258. lapon).

Még néhány ételnévvel szolgáltunk az osztrákoknak, és az ő révükön a bajoroknak: *(die) Pogatsche*, *(das) Pogatscherl* 'flache Süßspeise mit Fettgrieben', tehát 'tepertős pogácsa' jelentésben, továbbá *(die) Palatschinke* 'palacsinta' *Topfenpalatschinke* 'túrós palacsinta' (a szókönyv szerint helytelenül: román – magyar eredetű). A magyar „paprikás" konyha közvetítette a *Paprika* szót, ebből származott a *paprizieren* 'paprikáz' ige, amely az osztrákban is kettős jelentésű: 1. 'fűszerez'; 2. 'energikus hangulatban szól'; 'energisch vorbringen' (pl. *paprizierte Vorwürfe)*. A *(der) Fogosch* sűrűn szerepel a bécsi vendéglők étlapján, a *Zander* és a *Schill*, régebbi *Schiel* megjelölés helyett, csakhogy a *Schill* is magyar eredetű (vö. *süllő;* a magyar szó viszont a törökből származik). A németben szinonimája: *Zander*. A *Schill* szónál a szókönyv nem említi magyar eredetét, de vö. m. *süllő* (Kluge EtWb[20] utal rá a *Zander* szónál). A m. *fogas* szó pedig török mintára készült tükörszó, mert a török *šel* 'fog' szó származéka *šela* eredetileg melléknévként 'fogas' jelentésű volt. A Lucioperca sandra Cuv. nevű halnak ugyanis hosszú, hegyes fogai vannak. Az előmagyarok vándorlásaik során Dél-Oroszországban ismerkedtek meg evvel a halfajtával, átvették nevét is, le is fordították. (Van más ilyen csuvasos tükörszavunk: pl. *foghagyma*, *farkas* 'állat', *házas* 'nős', (kötelet) *ver.)*

Nem találom már a régebbi *Salaer, Solaer, Zolaer* 'zalai rák' szót: megszűnt a kivitele, elenyészett a szó, amellyel a Zalából behozott rákot kínálták az étlapon.

Furcsa karriert futott be a *bakonyi hízó* jelzős kifejezés: *(der) Bakonyer* alakban 'ungarisches Mastschwein' a jelentése (országszerte „magyarosan", az első szótagon hangsúlyozzák; Bécsben a műveltek, valamint Németországban a másodikon). Ennek változata a *Bagauner* 'ungarisches Schwein aus dem Bakonyerwald'. Csakhogy az utóbbi 'útonálló' jelentésben is használatos: „*Se Bagauner*! — *Reib eahm ane*! 'Micsoda bakonyi! — Sózz oda neki egyet!' Valószínűleg a *bakonyi betyár* kifejezés emléke okozta a jelentésváltozást: evvel magyarázható, hogy *a)* belefűzték a *Gauner* 'csirkefogó' szót, *b)* hogy nem az első, hanem a második szótagon hangsúlyos.

A bécsi nyelvben is gyakorta használnak utóneveket köznévként, pl. *Mitzi, Wiener Mitzi* 'életvidám, kövérkés női típus'. Ilyenfajta lehet a köznyelvi *Schani* szó is, amelynek egyik jelentése 'jó barát, drusza', a másik 'alázatos, szolgálatra kész fiatalember'. A labdarúgás sajátos szókincsében szerepel a *Ballschani* szó, jelöli a labdaszedő gyereket, aki a pályán túlrúgott labdát készségesen visszahozza. — Előfordul még a *Schanigarten* szó is: a vendégfogadók előtt, a gyalogjárón levő kerti vendéglőt jelöli. A magyar nyelvben a *Sanyi* utónévnek nincs ilyenfajta jelentése.

A török eredetű magyar *tolmács* szó is átkerült szomszédaink nyelvébe. Már a középfelnémetben megjelent a XIII. században, mégpedig *tolmetsche* alakban: ebből rövidült a mai osztrák *Dolmetsch*. A bécsi fordítóképző régebbi neve: *Dolmetschinstitut*, vö. még *Dolmetschausbildung*. A németben nyugatra részben a *Dolmetscher (Dolmetscherin)* alak használatos, részben pedig az *Übersetzer* szó; ezek lassanként betolakszanak az osztrákság nyelvhasználatába: vö. *Dolmetscherinstitut*.

Hangalakja miatt azt gyanítom, hogy az osztrák *(die) Kolatsche* 'kalács' szó a magyaron át került a szlávból az osztrákba, ui. a magyar rövid labiális *a (å)* hangot helyettesítették *o*-val. A szláv rövid, illabiális *a* hangot az osztrák-németben nem kellett volna helyettesíteni, megőrződött volna *a* (rövid *á*) hangként.

Végül megemlítjük a *magyar* népnevet, amelyet nem a tőszótagon, hanem a másodikon hangsúlyoznak. Előfordul, bár ritkán a németországi *Madjar* írásmód is. A hozzátartozó melléknév: *magyarisch*.

Az utóbbi évtizedben még két magyar ételnév került a bécsiek nyelvébe. A *lángos* (írásmódja a Práterban: *langos*, de kiejtése tapasztalatom szerint „magyaros") divatba jött, feketeborsozva, fokhagymázva árusítják. A másik étel, amely hazánkból jutott nevével együtt az osztrák fővárosba és talán Ausztria más városaiba is, a *lecsó*. A szó eredetére vonatkozólag a TESz ekként nyilatkozik (2: 737): „Hangutánzó eredetű, a *locsog* családjába tartozik . . . magas hangrendű változatából *leccs, lecs* 'szétfőtt főzelék' vonódott el, a *lecsó* ennek a továbbképzése lehet." Német írásmódja *Letscho*, nevének elterjedését az exportált konzerveken levő feliratnak köszönheti.

3. Most tekintsük meg — nem részletesen bár — azt a szókincset, amely a bécsiben, illetőleg az osztrák-bajorban megtalálható, és a magyar nyelvben még használatos. A magyar szónak, ha szükséges, zárójelben megadjuk az osztrák etimonját is.

Ide tartozik néhány egyszótagú melléknév: *blőd* (osztrák-bajor), *fád*

'unalmas, ízetlen', *fess*, *klassz* 'nagyszerű' *(klaß)*, *ress* 'ropogósra sütött' *(resch)*, *stír* 'pénztelen' *(ich bin stier)*.

A magyar konyha, az étkezés szókincsében a következők: *perec* (die *Breze*, *Brezel)*, *bejgli* ~ *bájgli (Beugel* 'töltött kifli', pl. *Nußbeugel*, *Preßburger Beugel)*, *puszerli (Busserl*, 'csók' és 'édes sütemény', ennek gyermeknyelvi változata a *Bussi*, a magyarban *puszi)*. Azt hiszem, ma már nem használatos nálunk a *dalkli*, *túrósdalkli* szó, amely eléggé általános volt egy emberöltővel ezelőtt (vö. *Dalken*, *Dalkerl)*. Manapság helyette a *túróstáska* szó járja, a bécsi nyelvben ennek *Topfenkolatsche* a neve. A m. *vekni* átadója a *Wecken* szó; a *Brotwecken* rendszerint 1 kg súlyú cipó. A *zsömlye* és a *kifli* testvére, a *pacsni* 'hosszúkás alakú, kelt tésztából készült, 5—6 dekás sütemény': osztrák őse, a *Patschen*, ma csak 'házicipó' és 'autóabroncs-defekt' jelentésben használatos. A konyhai műszavak seregébe kerül a *paníroz* szó *(panieren)*, de a *panír* főnév *(Panier)* nálunk már ritkán használatos. A darált hús osztrák neve *(das) Faschierte*, a belőle készült pogácsákat többes számban *faschierte Laibchen*-nak tisztelik: innen ered a magyar *fasírt*, *fasírozott (hús)*. Amikor rosszul ment a sorsunk az első világháború után, akkor örültünk, ha *gersli*, másként *gerstli* 'árpakása' akadt, ennek is osztrák szó az átadója: *Gerstel*, *Gerstl*. Az utóbbinak a bécsi köznyelvben 'pénz' is a jelentése: *er hat kein Gerstel mehr*, miként a magyar *guba* szónak is kettős a jelentése: 1. 'tészta', pl. *mákos guba*, 2. '(fém)pénz'. A *gersli*-nél mégiscsak jobb a *dunsztos* (vö. *Dunstobst*, a németben *Dünstobst)*, amelyet *dunsztolással* készítenek *(dunsten*, n. *dünsten)*, sőt még a *gríz (Grieß)* is jobban esik. Osztrák módin eszünk *resztelt* krumplit vagy krumplis *stercet (Sterz*, *Erdäpfelsterz*, vö. Kiss Jenő MNy. 47: 339—40).

Térjünk rá az ivásra! Gyermekkorunkban még ittunk *kracherli*-t: egy üveggolyó volt a szörpös üveg nyakában, ez akadályozta meg, hogy a gyümölcslével ízesített szódavíz az üvegből kiömöljön. A golyót le kellett nyomni egy ujjal: a nyitáskor a vízből kiáramló gázok pukkanásszerű hangot adtak. Ezért hívták *pukkancs*-nak, vö. német *krachen* 'roppanni, pukkanni' (nyj. *kracherln)*: az ital neve *Kracherl*. Az idősebbeknek joguk volt egy *krigli (Krügel)* sört inniok, vagy kártyázáskor egy *stampedli* ~ *stamperli* pálinkát (osztrák-bajor *Stamperl)*.

A kávéhoz viszont *kuglóf* járta és járja: íze-alakja nem változott magyar földön, csupán a kiejtése, szinte rá sem lehet ismerni a *Gug(e)lhupf*-ra (persze a szókezdő *g- k*-féle hangnak hangzik). — A *kvargli* (< *Quargel* 'Olmützer Käse') nem következhetik az étkezésben a *kuglóf* után.

A hasznos növények neve közül még járja a *hecsempecs* (osztrák *Hetschepetsch*, német *Hagebutte)* és a *ringló* (osztrák *Ringlotte*, német *Reneklode*, végső eredetében francia *reine-Claude* 'Claudia királynő', I. Ferenc francia király felesége nevével függ össze). Ide sorolható a *zeller* (osztr. *Zeller*, n. *Sellerie)*.

Leülhetünk kártyázni, kivághatjuk az *adutt*-ot, játszhatunk *ferbli*-t, *ulti*-t *(Ultimo)*, verhetjük a *blattot* (magyarra fordítva a *lapot)*. És ha *huszonegyezünk*, ne feledjük, hogy nevét az osztrák *Einundzwanzig*-ból ültettük át a magyarba. Hátunk mögött a *kibic* áll s *drukkol* nekünk (o. *drucken)*, miként a labdarúgásban a *drukker (Drucker)* a *centercsatár (Zenterstürmer)* játéka miatt izgul és közben szeretne *écesz*-eket, azaz *tipp*-eket adni *(Ezzes* jiddis, *Typs)*. Hiába *strapáljuk* és *strapacírozzuk* magunkat *(strapazieren* 'megerőltetően dolgozni' < olasz), a végén csak bemondjuk: *fuccs*! *(pfutsch*, n. *futsch)*. Ebből ne csináljunk azonban se *ramazuri*-t, se *remazuri*-t (o. *Ramasuri* < olasz 'kava-

rodás'), játsszunk más nyugati eredetű kártyajátékot, pl. *ramsli*-t *(Ramschl, ramscheln*, de n. *ramschen)*.

Számtalan szavunkat elég nehéz egy bizonyos csoportba sorolni. Nem mondhatjuk, hogy a gyermeknyelvbe tartozik a kölcsönszavak közül a *cuclizik (zuzeln* 'lutschen'), *pracli (Pratzel* 'mancs'). Inkább azt mondhatnók, a felnőttek (dajka, szülők) hozták be hozzánk. A diákok szóhasználatában fordul(t) elő a *pacni* szó, a paca, tintafolt jelölésére, vö. *Patzen* (németségi *Klecks)*. Ha a gyermek rosszul viselkedett: alaposan *elprakkolták*, vö. *pracken* 'schlagen', de a *prakker*-t *(der Pracker)* rendszerint szőnyegporolásra használják, ritkán a fiúgyerek elnáspángolására. A kiránduló a hegyre *krakszlizik*, vö. *kraxeln* 'klettern'. A kikent-kifent ruhagyurit, a ficsurt *gígerli*-nek mondtuk, talán mondjuk is, a dal szerint a nőnek *gígerli* kell. Néha 'kitartott férfi' jelentésben is fellelhető.

A *gígerli* aligha vitte nőjét a *vursli*-ba *(~ vurstli)*, ez utóbbi szavunk a bécsi Praterban levő szórakoztatóhely, a *Wurstelprater* nevéből vált ki, ennek előtagja viszont az osztrák-bajor (der) *Wurstel, Würschtel* 'bábszínházi figura' szó. A vursliban ugyan lehet *virslit* enni *(Würstel)*, valamikor ott és másutt *verklit* hallgathattunk *(das Werkel)*, amelyet a *verklis (Werkelmann)* tekergetett. A férfi gyakorta akkor tetszett, ha nagy darab ember volt: *drumm* ember, ez talán összefügg az ausztriai *Trumm* szóval, amelynek jelentése 'ein großes Stück'. Viszont a tetsző lányra azt mondták: „die Musi kommt [in Wien] vor dem Wein und lange vor dem *tulli* gestellten Madl", illetve: „gestern hab ich mir eine fesche Polin aufzwickt, also *tulli*" (utóbbi K. Kraus regényében). Én még hallottam néha az emocionálisan mondott, értékelő *tuli ~ duli* felkiáltást, 'nagyszerű, pompás' jelentésben, talán ez rejlik *tulipiros* szavunkban is. Persze a nőt csak akkor vitték a század elején a *vursliba*, ha nem volt *trampli (Trampel)*, arca nem volt tele *vimerlivel (Wimmerl)*, hanem ellenkezőleg *fess, rasszig* volt. Az ilyentől *hagyták magukat kivurclizni* a férfiak *(sich wurzen ~ auswurzen lassen)*. A vursliban *ringlispil* keringett (ausztriai *Ringelspiel*, németországi *Karussel)*, aztán leültek *res*, azaz ropogós süteményt enni *(resch)*, esetleg az akkor divatos *ricsett* nevű ételt *(Ritscher, Ritschert)*, amelyben egy kevéske füstölt húst sok szemes bab, árpakása körített. Jól emlékszem, hogy a kenyérkosárból a *serclit (Scherzl)*, azaz a kenyér pilisét igyekeztünk kihalászni, mert az a rendes kenyérszeletnek a duplája volt, ára pedig ugyanannyi. A nyári vendéglőben lehetőleg a *szaletlibe* ült a pár *(Salettel, Salette* < ol.), ha a fiú nem volt *smucig (schmutzig)*, azaz egy fukar *smucján (Schmutzian)*. A *snájdig*, azaz jóvágású ifjú esetleg *sramlit* hallgatni *(die Schrammeln*, többes számú alak) vitte hölgyét, ahol virslit vagy *szafaládét (Saffalade, Savaladi)* rendelt neki, néha *röszter* is került, ez szilvabefőtt-féleség volt *(Röster)*, bár ezt javarészt sülthöz tálalták. Ha a fiú egy *paccer* volt *(Patzer)*, akkor sem nőre, sem pénzre nem tudott szert tenni: *smafut* ért az ilyen, egy *smarnt (Schmarren)*, az ilyen még egy *feketét (der Schwarze)* sem rendelt. Pedig nagyban énekelték: *Ujjé, a ligetben nagyszerű* . . . (vö. ausztriai *uje* és *ujegerl)*, az ilyen ostoba fráter, az ilyen *dumján (Dummian)* maradjon inkább otthon, és *hagyja nyugton* az embert *(in Ruh' lassen)*. Az ilyen legfeljebb cigarettát vett a *trafik*ban *(Trafik, Tabaktrafik)* (< francia), másra nem tellett neki.

Sok divatszavunk is az osztrákból vagy az osztrákon át került más nyelvből a magyarba. Aki piperkőc módon öltözik, azt *gígerli*-nek csúfoljuk *(Gigerl)*, aki még ráadásul a *strich*-re (n. *Strich)* járó nőkkel tartatta el magát, az *strici (Strizzi)* volt. *(Strich* volt annak a határvonalnak a neve, ameddig a

bárcások elmerészkedhettek.) Ha ezért *kóter*-ba került *(Koter)*, ragaszthatta odabent a *stanicli*-kat, a hegyes papírzacskókat *(Stanizl)*. Bár *kóter*-ba inkább csak a (közös) hadseregben *dugták (stecken)* a közlegényeket, ha nem viselkedtek *furstriftosan* ~ *forsriftosan* (vö. *Vorschrift*, o. *Vurschrift)*. A kispénzű legények pedig a lányok után bámultak, *stíröltek (nachstiereln, nachstierlen)*, másra nem telt.

A lányok *flancoltak (Pflanz, pflanzen)*, nem vettek fel akármilyen *fecnit (Fetzen)* magukra. A magyarországi szabónők is sok, a bécsi németből vett kifejezéssel éltek: a ruhát *endlizték (endeln* 'den Saum des Kleides endeln'), divatos *fazonú* ruhát varrtak (az osztrákok és svájciak nem ejtik orrhangú *n*-nel a szó végét, miként a németek: *fasoŋ)*. Majd minden franciaországi női ruhadarab neve osztrák közvetítéssel került hozzánk, pl. *plasztron (der Plastron* 'breiter Schlips'), *paszpol, paszpolozni* (vö. ausztriai *Passepoil*, németségi *(die) Paspel;* ige hozzá: *passepoilieren)*, és a ma annyira használatos *cip, cipp, cippzár* ~ *zip, zipp* szó, amely végső eredetében ugyan az angolból származik: angol *zipper* (vö. Országh László: Nyr. 91: 225), de hozzánk Bécs közvetítésével jutott: *der Zipp, der Zippverschluß*, németségi neve: *Reißverschluß*. Hozzáfűzhetjük még azt, hogy a *cipp* szót a fentebb említett *tupírozni* szó mellé sorolhatjuk, tehát nem egy, hanem két, a II. világháború után osztrákok közvetítette jövevényszavunk van. Sőt harmadik is akad: a *toto* szerencsejáték neve, vö. *das Toto*.

Néhány esztendeje mutatták be a budapesti Thália Színházban a Komámasszony, hol a stukker c. színművet: a *stukker* 'revolver' szó is régebbi osztrák jövevény: vö. *der Stucker* 'revolver'.

Amint láttuk, akad néhány osztrákok közvetítette európai vándorszó nyelvünkben *(cipp, strapa, strapálni, tupírozni)*, hadd említsünk még néhányat:

szekírozni a *szekálni* alak mellett (olaszból);

standapé 'rögvest', ausztriai *stantape* (a latin *stante pede* 'azon nyomban' összerántása);

talmi 'hamis', *talmi arany* 'aranyutánzat' (a franciából, vö. MNy. 68: 81); az osztrák beszélt nyelvben csak predikatív használatban, pl. *das ist talmi* 'ez hamis';

politúr, politúrozni 'csiszolni, fényesíteni' (az asztalosmesterség nyelvében), vö. osztrák *die Politur, polituren*, viszont németségi *polieren;* az a gyanúm, hogy a magyar *pallérozni* 'tökéletesíteni, csiszolni' kifejezés a német *polieren* szóra megy vissza végső eredetében; a szó maga francia származású);

stornízoz (megrendelést): az osztrák *stornieren* olasz eredetű; megvan ugyan a németországi németségben, de ott 'hibát helyre üt' a jelentése;

matúra 'érettségi vizsga', *maturál;* a szó latin eredetű, de az osztrák iskolarendszer átvételével együtt került hozzánk; németségi *die Reifeprüfung*, magyarra lefordítva *érettségi vizsga* és *(das) Abitur;*

luszter 'csillár', kissé elavult már, németségi *Lüster*, de osztrák *Luster;* végső forrása a francia nyelv;

premier, így ejtik Ausztriában (*-e* nélkül a végén), *die Premiere*, a németségben viszont kimondják a szóvégi *-e* hangot;

stelázsi szavunk közvetlen elődje az osztrák *die Stellage* (a szóvégi *-e* ejtendő !), az osztrák szó latin—francia keverék; német földön a *Regal* szó járja;

lavór, vö. ausztriai *Lavoir*, ejtése: *lavor;* a franciából való;

rizotto és *rizibizi*, osztrák *das Risotto, Risipisi*, mindkettő < olasz (de vö. német *Risi-Pisi)*;

a *csikk* szó is valószínűleg osztrák közvetítéssel került hozzánk az olaszból (vö. még TESz.), aligha való a cigányok nyelvéből;

reklám, ui. az osztrákok a *Reklame* szó végső *-e* hangját nem ejtik;

végül pedig a konyha nyelvébe tartozó *trancsíroz* ~ *transíroz*, amely a bécsi *tranchieren* ~ *transchieren* alakból származik, de végső eredetében a francia *trancher* 'vágni' szó az útba indítója.

Két szónál kissé bővebben kell idéznünk, ezek a *csehó* és a *tangó*.

Csehó szavunkat fiatalabb korunkban, a 30-as években 'kávémérés' jelentésben ismertem. Ma már 'kis, mocskos kocsma, ivó' értelemben használatos megfigyelésem szerint. Megmaradt — zsargonszónak, a szókincs peremterületén volt és maradt. A bécsi német köznyelvből származott, ott is lebecsülő színezettel használják elődjét, a *Tschecherl* szót: 1. 'kicsiny, külvárosi csapszék', 2. 'egyszerű vendégfogadó' (vö. J. Ebner említett művében, 228). Osztrák használatára két példát idézünk: „Seids in ein *Tschecherl?* Schamts euch!" (K. Kraus: Die letzten Tage der Menschheit) és „Wir geh'n jetzt hier in ein *Tschecherl*, einen Sliwowitz trinken . . ." (H. Doderer: Die Dämonen). A szó végső eredetét a zsebkönyv nem tudja.

Úgy látszik az osztrák-német szónak van egy variánsa is: *Tschocherl* 'einfaches, gemütliches Café' (feljegyezve 1968-ból, uo.). Az általam megkérdezett 20—40 évesek csak ezt az alakot ismerték. — Sz. F. az Élet és Irodalom 1972. jan. 29-i számában a *butik* szó újabb használatát kárhoztatva arra utalt, hogy „a magyar beszélők többségének nyelvi tudatában a *butik* szó 'elhanyagolt, piszkos, rendszerint sötét kis bolt' (ÉrtSz.) jelentésben rögződött meg, kár tehát mainapság fényes, elegáns üzletre alkalmazva terjeszteni." Úgy tetszik, hogy a francia *boutique* szó másodszori átvételébe botlottunk. Nyugat-Európában a nagy üzletek (áruházak) mellett kisebb, barátságosabb, de elegáns (főként „törzsvevőknek" szóló) divatboltok nyílnak. Ilyen értelemben bukkant fel most a budapesti neoflancolás korában a *butik* szó új értelmezésben. Sz. F. szerint furcsa lenne, ha *Tokaji csehó* vagy *Tokaji kricsmi* néven reklámozná a kereskedelem elegáns borkóstoló üzletét. Valóban: a magyar *csehó* szó osztrák megfelelője megvető színezetű; így használjuk mi is, tanúskodjék erről Fejes Endre regénye: „Minden márkás betörőt személyesen ismert, gyakran ment közéjük ócska *csehókba*" (Fejes Endre: Rozsdatemető. 1962. 270).

A másik szó a *tangó*, de ezúttal nem a táncot jelölő, hanem hangalakban egyező, jelentésben eltérő párja. Beke Ödön hívta fel a nyelvészek figyelmét arra, hogy ez a szó 'vásár, zsibpiac' jelentésben is előfordul (Nyr. 85: 96). Beke adatát („Zsibog a tangó" — az Élet és Irodalomból) megtoldom egy másik példával: „A népszerű *tangón*, a használt kocsik piacán, az Albert-irsai úton, a szemerkélő eső ellenére is nagy élénkség uralkodik" (Magyar Nemzet 1972. II. 2. 5. lap). Szerintem e szó etimonja az osztrák *Tandel(markt)*, ezt ferdítették el játékosan *tangó*-vá a budapesti zsargonban. Mellette tovább él-éldegél a *zsibpiac* és az *ócskapiac*. (A nem osztrák németben a *Tändelmarkt, Trödlermarkt* szavak járatosak.). Érdekes, hogy a *handlé* szó (< nyj. *Handler*, irod. *Händler)* megőrződött, a *Tandler* szó talán át sem került a magyarba.

Ismétlem: véleményem szerint az osztrák *Tandel*[*markt*], illetőleg annak magyarba átkerült vagy át nem került **tandli*-féle alakjából tréfásan keletkezhetett a *tangó* alak „értelmesítés" révén. Ugyanilyen módon keletkezett a

kártyajátékosok beszédében a rossz pontot jelentő, osztrák-német eredetű *bummerli* szóból (*Bummerl* 'Verlustpunkt beim Kartenspiel, bes. beim Schnapsen', J. Ebner i. m. 56) a *bunkó*. Ezt a szót a következő idézettel igazolom: „A férfiak esténként Habetlerék szobájában *snapszliztak*, írták a *bunkót*, Pék Mária teát, zsíros, fokhagymás kenyeret tett az asztalra" (Fejes Endre: Rozsdatemető. 1962. 83). Megjegyzem, hogy én gyerekkoromban még ezt a kifejezést is sűrűn hallottam: „Kapsz egy *bummerlit* az orrodra" ~ „Egy *bummerlit* az orrodra."

Tehát több ilyen kurtítást idézhetünk, mindnek a végén *-ó* képzővel találkozunk: *Tschecherl* > *csehó*, *Bummerl* > *bunkó*, *Tand(e)l* > *tangó*. Hasonlítanak ezekre még: *Ringlotte* > *ringló*, *Schaumrolle* > *habos roló* (az utóbbihoz vö. azonban *ruló*). Vitathatatlan, hogy az első három eset a zsargon tréfás szóalakító eljárásáról tanúskodik.

Az osztrák szavak és kifejezések sajátos csoportját alkotják az ún. tükörszavak (idegen mintára készült fordítások). Ilyen osztrák kaptafára feszített hazai szavak és kifejezések közül csak néhányat említünk:

egy lyukas fillért ~ *fityingen sem ér*, vö. *das ist keinen luckerten Heller wert;*
postamunka 'sürgős feladat', vö. *Postarbeit;*
fürdős kurva, vö. *Badhur;*
obligón kívül vagyok 'nem vagyok köteles', vö. *außer Obligo sein;*
szűzsült, vö. *Jungfernbraten;*
püspökkenyér 'mandulás, mazsolás finom kalács', vö. *Bischofsbrot;*
fejes saláta, vö. *Häuptelsalat;*
becsinált leves, vö. *Einmachsuppe;*
angyalcsináló 'gyerekelhajtó nő', vö. *Engelmacherin;*
szalmaözvegy, vö. *Strohwitwe(r);*
(labdát) *fejelni*, vö. *köpfeln;*
megkenni valakit 'megvesztegetni', vö. *schmieren* 'ua.';
viaszkos (viakszos) vászon, vö. *Wichsleinwand;*
dörzspapír (smirgli), vö. *Schmirgelpapier;*
porcukor, vö. ausztriai *Staubzucker*, de németségi *Puderzucker;*
cukorka, vö. ausztriai *das Zuckerl;*
gyufa és *gyújtós*, vö. *das Zündholz* és *der Zünder*.

A borkóstolók ismertetése alkalmából gyakran olvassuk az újságban, hogy a szakértő bírálók a *bort harapják* (nem kóstolják !). Úgy látszik, osztrák-német őse van ennek az oly kedvelt kifejezésnek: *den Wein beißen*, a kóstoló egyén megjelölése pedig: *der Weinbeißer*.

Érdemes itt megemlíteni a magyar *citerázik* igének 'fél' jelentésben való használatát. Eredetileg az ausztriai *zittern* 'vor Schwäche zittern' átvétele, de a nép száján etimológiai értelmezést kapott és a *citera* szóhoz kapcsolták.

*

Szinte felmérhetetlen az ausztriai német nyelvnek a magyarra tett hatása: a számos szó- és kifejezéspélda igazolja. De leszögezhetjük: ennek a szókincsnek tetemes része vagy már elavult, vagy kiveszőben van. Tükörszavak formájában némelyike — valószínűleg — jó ideig megőrződik. Hasznosnak bizonyulna a következő fölmérés végrehajtása: meg kellene állapítani, a fentebb említett, az „osztrák"-ból eredő szavaink közül melyek járják még az ifjabb nemzedék nyelvhasználatában.

Erdődi József

Következetlenségek a nem latin betűs írású nyelvekből átvett nevek írásában

Vendégföllépésre kér szót alább eme nagy tiszteletű tudományos folyóiratba egy nem tudós, de — ha nem szerénytelenség így neveznem magam — tevékeny nyelvművelő. Talán megérdemli ezen elnevezést olyan valaki, aki napi nyolcvan-száz kéziratlapnyi szövegnek viseli gondját, s teszi ezt azzal a törekvéssel, hogy ezenközben szertelenül elolvas mindenfélét, amit munkájában, immár tudatosan, felhasználhatni remél. Ha léteznék a már annyira nélkülözött népszerű-tudományos nyelvművelő lap vagy folyóirat, bízvást ott jelennének meg az alábbi hevenyészett gondolatok, amelyek kikívánkoznak sok-sok év gyakorlata alapján.

1. A magyar helyesírás szabályainak 290—312. pontjai összefoglalóan is, egyes nyelvek vonatkozásában tételesen is eligazítanak a címben foglalt tárgyban. Nem sokallom az előírásokat, éppen csak megjegyzem: aligha létezik a magyaron kívül még egy nyelv, amely ennyire iparkodnék tudományosan rendszerezni az idegen nevek átírását. Nem is csak a nem latin betűs nyelveken írott nevekre gondolok itt. A legtekintélyesebb nyugati lapoknak – mint például a The New York Times, a Le Monde vagy a Die Welt – kisebb gondjuk is nagyobb, semmint hogy Kádár János nevét ne így írnák: K*a*d*a*r J*a*nos, ha egyáltalán eljutnak e k k o r a pontosságig. Ismétlem: nem szemrehányásként írom ezt le, hanem csak azért, hogy ne essünk kétségbe, ha egy újonnan fölröppenő nevet nem azonnal ír egyformán (már mint egyformán helyesen) az egész magyar sajtó. Éppen eléggé szorítják ők efelé, olykor diplomáciainak mondott szempontok.

De minthogy jelen írásmű címe éppen következetlenségeket ígér, vagyis éppen az egyöntetűség irányában kíván hatni, az eddigieket tekintsék pusztán egyetlen olyan gondolatnak, amellyel érzékeltetni kívántam az egész kérdés jelentőségét.

2. Noha a szabályok világosak, hogy ti. a nem latin betűs nyelvekből átírt neveket magyar fonetika szerint kell írnunk, az a tapasztalatom, hogy e tekintetben nincsen elég nyelvi öntudatunk, tartásunk. Ennélfogva rengeteg nevet aszerint írunk magyarul, hogy az illető ország korábban milyen gyarmat volt, tehát miféle írásmód érvényesült, honosodott meg o t t latin betűkkel.

A leginkább szemléletes példa erre a következő két név: *Souvanna Phouma*, illetőleg *Szufanuvong*. Mint tudjuk, ők ketten egy-egy laoszi politikai irányzatnak a fejei. De ha így van, miért írjuk az egyik nevet úgy, a másikat így? Hát azért, mert — mondom — egy-egy e l l e n t é t e s irányzat képviselői. Ez pedig azt jelenti, hogy Souvanna Phouma nevét a korábbi gyarmattartók nyelvén, franciául írjuk, a másikat meg . . . nem, nem magyarul, pontosabban: nem k ö z v e t l e n ü l magyarul. Ezt a nevet e l ő b b oroszul, cirillbetűkkel „ismertük meg", lévén a baloldali irányzat vezetőjének a neve. Az már csak csattanónak illik ide, hogy a két férfiú: közeli atyafi. De tessék mondani: hogyan írjuk hát magyarul a laoszi neveket?

És az indiaiakat? Mit keres a *h* betű Indira Gand*h*i nevében? Tudom a választ: ő így írja latin betűkkel. Illetve: Indiában, a hajdani angol koronagyarmaton, ahol a parlamentben ma is angolul tanácskoznak, lévén a politika és az intelligencia nyelve az angol, így írják e nevet angolul. A n g o l u l. De miért írjuk így mi, m a g y a r u l?

Ugyanazért, amiért . . . Hadd adjak itt közre egy történetet arról, mi minden befolyásolja a magyar sajtó írásmódját. Jó néhány évvel ezelőtt itt járt az akkori indiai köztársasági elnök: *Zakir Huszein* (esetleg *Husszein)* — így írom, mert így van magyarul. Így is írta az egész magyar sajtó, mindaddig, amíg a kiváló államférfi ide nem jött látogatóba. Egy-két nappal korábban illetékesek (akik azt hiszik: helyesírás dolgában is ők illetékesek) fölhívták a lapok figyelmét, hogy ne így írják az elnök nevét, hanem ekképpen: *Zakhir Hussain*. És ettől fogva — diplomáciai okból vagy miből? — így is írtuk a nevét, mindhaláláig. Angolosan.

3. Ugyanebben a cipőben sántikálunk a japán nevek átírásakor is. Csak a magasságos mennybéli a megmondhatója, miért nem veszik végre tudomásul sajtószerveink, hogy a magyaron kívül van egy (persze több, de a japánról szólva: egy) nyelv, amelyben a vezetéknév van elöl, a keresztnév hátul. De ez nem helyesírás dolga, nézzük hát a helyesírást.

Miért *Kyodo* a Kiodo, miközben, helyesen, *Tokió* a Tokyo), miért *Watanabe* a Vatanábe, miért *Shindo* a Sindo? A válasz valamennyi esetben: azért, mert állítólag mindenhol, ahol latin betűvel írnak, úgy írják e neveket. Nincs módom ellenőrizni, igaz-e. De őszintén szólva nem is érdekel. Engem a magyar helyesírás, a magyar nyelvi öntudat érdekel. Ezért szeretném én angolul nem tudó honfitársaimnak nyomtatásban is világossá tenni, hogyan ejtsék a japán neveket.

4. Teljes a zűrzavar az arab nevek átírásában is. Még mielőtt néhány részkérdésre kitérnék, hadd szóljak itt egy egyetemes ügyről, mégpedig az *á* hang átírásáról (természetesen ez nemcsak arab—magyar átírási ügy, de itt nagyon kézenfekvő írni róla). Tudjuk, hogy nyelvünkben az *á* mindig hosszú hangzású; okkal pécézzük ki, nevezzük majmolásnak, amolyan ángolos kiejtésnek a rövid *å*-val ejtett *Å*merika szót és affektáltan mondott társait. Nem akarom én becsempészni ezt a rövid *a*-t. De az igazi magyar *á*-nak megfelelő hangzót igen!

Nem értem, miért Mikoj*an* (és az összes többi *-jan* végződésben miért *a)*, de miért Leningr*á*d, helyesen. Itt is rendet kellene teremteni.

No de ne kalandozzunk el az arabtól. Vegyük ékes példának az EAK elnökének a nevét: *Anvar Szadat*. Ennek a valóságban — mármint arabul — a pontos ejtése ilyenformán volna: *Anuár Szadát*. Okkal kérdezhetik: miféle úton-módon lett belőle *Anvar Szadat?* A következőképpen:

Az angol a szóközi *u* hangot némelykor *w*-val (dábljuval) írja. Ezt a *w*-t mi nem „fordítottuk le" magyarra, hanem úgy „magyarítottuk", hogy *v*-t csináltunk belőle. (A fent említett *Watanabe w*-jéből miért nem?)

De van itt más érdekesség is, bizonyságul arra, hogy An*v*ar valóban An*u*ár. Az Egyiptomban megjelenő francia sajtótermékek ugyanis így írják az elnök nevét: *Anouar Sadate*. Vagyis: ha azon a napon, amikor — nem tudom, mikor — e l ő s z ö r forgalomba került ez a név, a Magyar Távirati Iroda ügyeletese nem — mondjuk — a Reuter vagy az Associated Press, hanem — teszem föl — az AFP (vagyis a francia) hírügynökség anyagát adja közre, akkor az An*v*ar bizony An*u*ár volna, holtbiztosan (lásd a már említett Souvanna Phouma nevet). No de függhet ettől a magyar sajtó írásmódja?

Jó, mondhatni, az Anvar Szadat névvel megbékülünk. De mit kezdjünk ezzel: *Heikal*. Az Al Ahram című, legtekintélyesebb lap főszerkesztőjének neve hetente többször megjelenik magyarul — illetve dehogy magyarul. Mert hisz magyarul *Hejkál* volna. Mint ahogyan az Al Ak*h*bar című lap Al Akb*á*r volna, az Ak*h*bar el-Jom újságnévben hasonlóképpen.

5. E sorok írója is tudja, hogy a nyelvben nem kötelező törvény az analógia — különben is: a nem tudós nyelvhasználó számára sok minden analógnak tetszhet, ami valójában nem az. Analógiát tehát ne keressünk. De logikát igen. Mégpedig magyar logikát, azaz észjárást. Ennek okából nem tudtam megbarátkozni annak idején, amikor a korábban *Ilja Erenburg*nak írt nevet egyik napról a másikra *Ehrenburg*-nak kezdtük írni — tudjuk, miért. Néhány éve meg, szintén nem nyelvi-helyesírási megfontolásból, Mao Ce-tung nevéből *Mao Cetung* lett. Azért lett az, mert az Új Kína hírügynökség angol nyelvű, tehát latin betűs kiadványában ő k úgy írták, azzal a lábjegyzettel, hogy — állítólag — maga Mao elnök is így írja. Ezt nem hiszem. Miért írna latin betűkkel? De még ha így írja is ő? Hasonló példát garmadával lehet idézni.

Azzal végzem, amivel kezdtem: nem tudományos igényű fejtegetéseket írtam meg, korántsem. Dörmögéseimre okkal lehetne azt mondani: „Miért siránkozol? Te vagy a szerkesztő! A sajtó a helyesírás normatíváinak elterjesztésében igazán nagyhatalom, amolyan modell. Csináld!" Így igaz. De ahogyan a nyelvészek olykor segítségül hívják a sajtót, úgy szántam a fentieket segítséghívó eszmecserének — fönntartva a tévedés jogát és kockázatát.*

Szántó Jenő

Nyelvünk Itáliában

A cím képtelenségnek látszhat, hiszen köztudomású (mindenki tapasztalhatta, aki járt már Olaszországban), hogy nyelvünket Itáliában nem ismerik; és nem lehet beszélni (az igen kicsi szám meg a szétszórtan élés miatt) olaszországi magyarságról sem, legfeljebb anyanyelvünket egy ideig megőrző, oda szakadt magyarokról. Ennek ellenére — csak ezt már kevesen tudják — a magyar megbecsült nyelv Itáliában: napjainkban hét város (Róma, Nápoly, Firenze, Bologna, Padova, Milano, Torino) egyetemén nyelvünk egyike a választható idegen nyelveknek, rendszeresen tanítják.

Mi az értelme, a célja annak, hogy ennyi helyen oktatnak magyart Olaszországban? Vajon mi indít olasz fiatalokat arra, hogy nyelvünkkel foglalkozzanak?

Régi dolog, hogy nem ismeri igazán a saját nyelvét az, aki nem tud idegen nyelveket: az anyanyelv sajátságai, jellegzetességei más nyelvvel való összevetés, tudatos összehasonlítás során tűnnek ki legjobban. Ezért szokás, hogy a magyar nyelv finnugor sajátságait az indoeurópai nyelvek eltérő rendszerével szembeállítva mutatjuk ki; és viszont: egy indoeurópai nyelv tulajdonságai úgy világíthatók meg legmeggyőzőbben, ha egy nem indoeurópai nyelvhez hasonlítjuk őket. Európa népeinek a magyar nyelvet a legérdemesebb válasz-

* Szántó Jenőnek időszerű helyesírási és nyelvművelő kérdéseket felvető írásával kapcsolatban adunk hírt arról, hogy az MTA Orientalisztikai Bizottságának irányításával (és a Helyesírási Bizottság közreműködésével) egy munkaközösség már hosszabb ideje fáradozik azon, hogy az ázsiai (nem latin betűs írású) nyelvekből nyelvünkbe már bekerült vagy napjainkban bekerülő nevek magyar helyesírása megnyugtató módon rendezve legyen. Cikkírónk a megoldást elvileg helyes, az orientalista szakértőkkel azonos irányban keresi, ha egyes részletkérdésekben a keleti nyelvek tudósai más megoldásra jutottak is. Örömmel közölhetjük olvasóinkkal, hogy a munkálatok befejezésükhöz közelednek, s az ázsiai nevek magyar helyesírását rögzítő kézikönyv — Ligeti Lajos akadémikus szerkesztésében — 1973 folyamán meg fog jelenni. *(A szerk.)*

tani az ilyen célú összevetések számára: földrajzilag központi fekvésű területen, viszonylag sokan beszélik; rendszerét tekintve rendkívül világos, logikus felépítésű nyelv (megismerése ezért tudományos szempontból feltétlenül tanulságos); nagy múltú európai (mégis kissé egzotikus) kultúrának a kulcsa; lefordításra érdemes, gazdag irodalomnak a hordozója. — Korántsem véletlen tehát, hogy egyre több egyetemen, tudományos intézetben tanulmányozzák a magyar nyelvet szerte egész Európában (sőt az Amerikai Egyesült Államokban, Törökországban, Indiában stb. is!).

A magyar nyelv olaszországi művelését a fentebbi körülmények tehát indokolttá teszik, ám annak a többi európai országhoz képest szokatlanul nagy mértékét csak azokkal a majdnem mindig barátságos kapcsolatokkal lehet megmagyarázni, amelyek a magyar és az olasz népet ezer év óta összefűzik. Ezeket itt és most természetesen nem sorolhatom el, csak a legújabb időknek élénk kereskedelmi kapcsolataira, kölcsönösen egyre nagyobb turistaforgalmára utalok, valamint arra az örvendetes körülményre, hogy Magyarország és Olaszország között kétévenként megújított kulturális munkaterv biztosítja a két nép művelődési javainak rendszeres cseréjét. Ez a munkaterv 1964 óta írja elő (többek között) azt, hogy a római és a padovai (páduai) egyetemen a magyar féltől küldött tanárok oktassák a magyar nyelvet és irodalmat. (Ellentételként a budapesti és a szegedi egyetemen működik olasz lektor.) A többi egyetemen olasz vagy Olaszországban letelepedett magyar előadók dolgoznak.

A nagy múltú (1222-ben alapított) padovai egyetemnek öt éven át voltam magyar vendégtanára, s tartottam magyar nyelvórákat a bolognai egyetemen is. Tanítványaim száma mindkét munkahelyemen öt és tíz között ingadozott az egymást követő tanévekben. Hasonló mértékű a magyar nyelv és irodalom iránti érdeklődés a többi említett olasz egyetemen is. Ez az olasz egyetemi viszonyok között nem nevezhető rossz eredménynek. – Tudni kell ugyanis azt, hogy az olasz tudományegyetemeken másképp folyik a képzés, mint a magyarokon. A mi hallgatóink két- (esetleg három-) szakos tanári diplomát szereznek, az olasz bölcsészhallgatók oktatása nincs szorosan két szakirányhoz kötve, az egyetem általános műveltség biztosítására törekszik, s a tanulmányokat doktori fokozat adományozásával zárja le. Ennek az egyetemi rendszernek megfelelően annak is, aki például angol nyelvvel és irodalommal óhajt elsősorban foglalkozni (s doktori értekezését angolból írja) összegező jellegű vizsgákat kell tennie (összesen huszat) latinból, földrajzból, művészettörténetből, európai és egyetemes történelemből stb. Vizsgáznia kell az „angol szakos"-nak általános nyelvészetből is, valamint az angolon kívül még két másik élő idegen nyelvből. Tanítványaim legnagyobb része természetesen angolt, franciát, németet stb. jött tanulni az egyetemre, s a magyarral csak mint a „főszakján" kívüli egyik kötelező idegen nyelvvel foglalkozott egy vagy két tanéven át. Voltak azonban olyanok is, akik eredeti szándékukról a magyar kedvéért letettek, a magyar lett a „főszakjuk", s magyar irodalomból vagy nyelvészetből írták meg doktori értekezésüket.

Az indíték, amely egy olasz diákot a magyar tanulására késztet, igen sokféle. Padova és Velence vidéke földrajzilag hozzánk közel terül el, történelmileg is ezekhez az északkeleti olasz tartományokhoz fűz a legtöbb szál bennünket. Volt egy tanítványom, akinek Margit volt a neve: Triesztben született, keresztanyja magyar nő volt. (Margit doktori értekezése Krúdy Gyuláról szól!) Adrianának (aki németből doktorált) nagyanyja volt magyar. Másoknak az

édesapja járt a háború alatt Magyarországon; vagy láttak egy magyar filmet; esetleg leveleztek egy olasz szakos egyetemistánkkal. A legtöbb hallgatóm mégis olyan volt (a hazánktól távolabb eső olasz városokban szinte mindenki olyan), hogy csak tudományos kíváncsiságból akart nyelvünkkel, irodalmunkkal megismerkedni.

Csak a legnagyobb elismeréssel lehet a magyart választó olasz fiatalokról szólni, ugyanis a magyartanulás Olaszországban semmiféle előnyt nem jelent. A magyar nyelv és irodalom az olasz középiskolák tantervében még választható tárgyként sem szerepel, magyarral tanári pályán tehát nem lehet elhelyezkedni; az olasz kereskedelmi vállalatok a magyarokkal olaszul (vagy angolul, franciául, németül) is érintkezhetnek, nincsenek kényszerülve magyarul tudó ügyintézők alkalmazására; tolmácsra olasz—magyar viszonylatban alig van olasz részről szükség; műfordító sem kell sok: az olasz könyvpiac természetesen nem árasztható el magyar szerzők műveivel. A magyarnak a legnagyobb értéke Olaszországban a tudományos életben van: oda bejutni viszont csak nagyon nehezen sikerül, a lehetőség is kevés. — Ezek miatt a meggondolások miatt szorul a magyar (teljesen érthetően) az olasz egyetemistáknál általában a második (vagy harmadik) szabadon választott idegen nyelv rangjára, hisz az kockáztat legtöbbet, aki a legnagyobb energiát fektette a magyartanulásba; könnyen lehet, hiába.

Mindeme nehézségek ellenére évente összesen mintegy 40—50 olasz egyetemista kezd vagy folytat tovább magyar tanulmányokat Itáliában. Államunk, amennyire csak módjában áll, segít felébreszteni a magyar kultúra iránti érdeklődést az olasz egyetemi ifjúságban (ezt a célt szolgálják többek között a nyári egyetemi tanfolyamok), s hosszú (több hónapos) ösztöndíjjal támogatja azokat, akik valamely magyar vonatkozású tudományos témát akarnak kidolgozni. — Ezek közül kiválasztódóban, felnövőben van egy új nemzedék, amelynek a magyar nyelv és irodalom művelése nem kenyérkereset, hanem annál is több: hivatás, szenvedély, felüdülés. Tehetséges műfordítók, széles látókörű irodalomtudósok, kitűnő nyelvészek vannak köztük, akik az olaszországi magyartanulmányok (hungarológia) történetében bizonyosan új fejezetet fognak nyitni. — És barátaink maradnak azok is, akik nyelvünket és irodalmunkat csak megismerni akarták, elmélyült tanulmányozására azonban nem vállalkoztak; mert egy Petőfi- vagy egy Ady-vers meghódításának az örömét, a tárgyas ragozás jó alkalmazása felett érzett büszkeséget éppen úgy nem lehet elfelejteni soha, mint ahogy felejthetetlen a debreceni egyetem parkja, a kilátás a Halászbástyáról, a tihanyi templom alatt csillogó Balaton tükre — maga az ifjúság.

Fábián Pál

Nyomatékosító, sajátos értelmező szerkezetek

1. Induljunk ki Károly Sándornak „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban" című ismert tanulmányából.[1] Egy helyütt az alábbi nagyon lényeges megállapítást olvashatjuk:

A kelleténél nagyobb szünet, az értelmezőnek más — rendszerint mélyebb — hangfekvésben való ejtése viszont jobban kiemeli az értelmező analitikus jellegét, predikatív erejét, mondatértékét (. . .). Az értelmezős szerkezet tagjait sokszor elválasztja az állítmány, vagy az állítmány és annak bővítményei (tárgy, határozó), vagy akár mellékmondat is. Az ilyen esetekben is nagyobb az értelmező függetlenedése, predikatív ereje és mondatértéke. Ezt még az ilyen egyszerű példák összehasonlítása is mutatja: „Ezután t ú r ó s c s u s z a, *ízes, tejfölös* következett" ≃ „Ezután t ú r ó s c s u s z a következett, *ízes, tejfölös.*" Az értelmezőnek megfelelő rész valóságosan is külön mondatba szakadhat: „Túróscsusza következett. Ízes, tejfölös, töpörtős, kövér" (Simonyi: A jelzők 116). Vagy vessük egybe a következő két mondatot: M á s f a j, *romlott, szívtelen* állott a kihúnyt helyére" ≃ „M á s f a j állott a kihúnyt helyére, Gyönge fővel, *romlott, szívtelen*" (Kölcsey, Zrínyi dala)" (Károly Sándor i. m. 19).

Jegyezzük meg a lényeget: a kelleténél nagyobb szünet az értelmező függetlenülését mozdíthatja elő. Kár, hogy amikor azután a konkrét szerkezeteket tárgyalja a szerző, nem emeli ki ezt az említett, fontos körülményt, és nem vizsgálja a függetlenült szintagmákat. Főként az azonosító főnévi értelmező jelző példái közt kellett volna szemügyre venni a „mondatértékű" értelmezőket. Vitathatatlan ugyanis az, hogy nem lehet egyenlőségi jelet tenni az alábbi példák közé:

„ez az állandó *elnézés*, ez a szüntelen *megbocsájtás* végül is mindenkit fölingerelt" (Illyés 49, Károly Sándor i. m. 30); „Világot fordító karokkal küzd a nép itt, hogy elfojtsa a *vészt*, az aljas *háborút*" (Benjámin, Hét évsz. 975, uo.) és a másik oldalon: „minden rútsága mellett csupa *chic* volt a kutyafejű hercegnő, *csupa kellem, csupa ruganyosság*" (Mikszáth: Noszty 1: 177, uo.).

Nem lehet egyenlőségi jelet tenni, mert az utolsó példában éppen a szünet, az állítmány és az alany közbeékelődése az értelmezett szó és az értelmezős szerkezet közé teszi lehetővé azt, hogy az utóbbi emotív tartalmat kapjon, és a benne kifejeződő szemantikai tartalom súlya jelentékenyen megnőjön. A mi fejtegetéseink éppen az utoljára idézett példamondat típusához fognak kapcsolódni. Előbb azonban meg egy kérdés tisztázása szükséges: vajon a szóismétlések értelmezők-e vagy sem?

Károly Sándor igen helyesen azt mondja, hogy igen, holott a főnévi azonosító értelmezőket végeredményben a különbözőség jellemzi: az értelmező megnevezi pl. a személyre vonatkozó közfőnév foglalkozását, állapotát; esetleg

[1] Nyelvtudományi Értekezések 16. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó 1958.

más módon nevezi meg a személyre vagy nem személyre vonatkozó közfőnevet; nemegyszer szemléletes, képes kifejezés tagjaiként állnak értelmezett és értelmező. Azonban — mondja Károly Sándor — a szóismétlés esetében a megismételt szó melléknévi, számnévi, esetleg birtokos jelzős szerkezetben jelentkezik, s nem önmagában: a megismételt főnév jelzett szavával egyetlen tartalmi egységet alkot; és ezt az egységet kell viszonyítani az értelmezetthez. A különbözőség nyomban szembeötlik: „Isten veled, hazám, bátrak hazája" (Eötvös: Búcsú) példában nyilvánvaló, hogy a *bátrak hazája* kapcsolat értelmező, mégpedig szóismétlő értelmező (Károly Sándor i. m. 38).

Amikor a szóismétlő értelmező létrejöttének okait keresi, a szerző bizonyos, kényszerítően ható nyelvtani körülményeket vesz számba.

Elkerülhető vele a puszta melléknévi (vagy *-é* jeles) értelmező: „*az eső* csepergett, a hűvös kellemetlen november eleji *eső*" (Móricz 84). Sokszor jelzős főnévi kapcsolat sikkadna el a szóismétlés nélkül, amelynek pedig különös stilisztikai értéke lehet: „Rá visszasüt a *nap, ádáz tusa napja*" (Arany: Szondi két apródja). Mennyire elszürkülne az értelmező így: *ádáz tusáé)*. Máskor nem is lehetne más megoldás, mert az értelmezett jelzője meg az értelmezőé nem fér meg egymás mellett: „Pista . . . jól érezte, hogy rajta ott van a *tegnapi bélyeg: a most jöttek bélyege* (Móricz 77); *Egyetlen ünnepet* tartottak, *a kálvinisták nagy ünnepét* (Illyés 267). (Károly Sándor i. m. 38—39).

Még néhány kötelező, mondattani szükségből eredő szóismétlő megoldást tárgyal Károly Sándor; nem tér ki azonban a szóismétlő értelmezőknek azokra a csoportjaira, amelyekben az értelmező létrejöttét nem kényszerítő okok határozzák meg, hanem stilisztikaiak; éppen azokra az esetekre gondolunk, amikor megnő az értelmezős szerkezet függetlensége, predikatív ereje és mondatértéke annak ellenére, hogy szóismétlésről van szó, tehát az értelmezett és az értelmező elvileg azonos főnév. Nem tér ki ezekre a lehetőségekre, mert nem tekinti őket értelmezőnek. Ezt mondja róluk: „Ezek a kihagyásos mondatok egészen közel állnak az értelmezőhöz, s ha nem lennének külön mondatok, értelmezőknek is kellene őket venni" (i. m. 56). A példák megmutatják, hogy voltaképp szóismétlő értelmezőkre utal a szerző; csakhogy mivel ezeket szünet választja el a főmondattól, mivel jelentékenyen önállósultak, az értelmezőhöz egészen közel álló kihagyásos mondatnak ítéli őket: „Különben csend van köröskörül. *Ünnepélyes, lankasztó, édes csend*" (Mikszáth: Noszty 2: 169); „Egy nő ment előtte. *Magas, egyenes, karcsú nő*" (Móricz 111) (uo.).

Nem tudunk felfedezni különbséget a most idézett példák és az alábbi, korábban említett példa között: Az *eső* csepergett, *a hűvös kellemetlen novembereleji eső*. (De már érzékelhető a különbség az Arany-példában, ahol nincs szünet, és ahol az értelmező függetlensége nem olyan mértékű, mint ezekben a példákban, éppen azért, mert értelmezett és értelmező közt nincs szünet: *a nap, ádáz tusa napja)*. Mi a továbbiakban éppen ezt a laza szerkesztési eljárást kívánjuk vizsgálni, ezt a laza szerkezetet, amelynek lényege az ismétlésre vezethető vissza. Az író a főmondatot lezárja — ponttal vagy más központozási módozattal —, majd megismétli a főmondat egyik elemét, rendszerint egy főnevet, amely különböző mondatfunkciót tölthet be. De megismételhet igét vagy más mondatrészt is; erre a későbbiekben még ki fogunk térni. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy az ismétlés szó szerinti lehet: valamilyen szókapcsolatban ugyanaz a főnév szerepel, mint a főmondatban; de lehet nem szó szerinti is oly módon, hogy a főmondatban álló főnév szinonimjait említjük. Ám ezek a példák is az ún. szóismétlő értelmezők sajátos, tehát kihagyásos mondatként

is felfogható, önállósodó fajtái, és nem tartoznak az azonosító főnévi értelmező jelző csoportjába, mert az az értelmező nem különül el az értelmezett főmondati szótól, mint pl. az alábbi példában: „Dózsa György *unokája* vagyok én, *Népért síró, bús, bocskoros nemes*" (Ady, Hét évsz. 720, id. Károly Sándor i. m. 30).

Tehát ezt a laza szerkesztési eljárást kívánjuk vizsgálni, és azt az okot keressük, ami írókat arra indíthat, hogy a főmondat valamelyik elemét szó szerint vagy szinonim szavain keresztül megismételjék, és hogy így létrehozzanak értelmezős vagy az értelmezőhöz nagyon közel álló kihagyásos mondatot. Károly Sándor néhány megjegyzésén kívül a jelenség homályban maradt, holott igen alkalmas nemcsak a stílus élénkítésére, nyomatékosítására és a kiemelésre, hanem a szabályosan szerkesztett, túlságosan irodalminak ható, terjedelmes összetett mondat egyszerűsítésére is. Nyomban felmerül a kronológiai kérdés is: beletartozik-e a századforduló körüli magyar próza fegyvertárába annyi más élénkítő, modernizáló szerkezeti megoldással egyetemben? Érzésünk szerint igennel kell válaszolnunk, bár egyelőre semmi, a jelzett feltételezést megerősítő bizonyító anyag nem áll rendelkezésünkre. Tény azonban az, hogy napjainkban az eleven, színező, esszépróza kedveli és használja, bár nem túl gyakran; a hagyományos, gondosan szerkesztő értekező próza viszont kerüli, pedig szó sincs pongyolaságról vagy magyartalanságról használata esetében.

2. Most azonban lássunk néhány példát; áttekinthetőségi célokból válasszuk külön a szinonim jellegű ismétléseket a szó szerinti ismétlésektől. Kezdjük az előbbiekkel:

a) Pedig udvarias *emberek* is utaznak a villamoson. *Olyanok, akik* felsegítik az ugróversenyre edző galambász nyugdíjast, *akik* milliméternyi helyüket készségesen megosztják az arra rászorulóval. *Utasok, akik* tudják, hogy a csúcsforgalmat csak a békés egymás mellett utazással lehet enyhíteni. (Esti Hírlap, 1971.)

Ezt a szöveget másként is lehetne mondani; ha a szórendet megváltoztatjuk, az értelmezők (vagy ha a másik terminológiát használjuk: az értelmezőhöz közelálló kihagyásos mondatok) eltűnnek:

Pedig a villamoson utaznak udvarias emberek is, akik felsegítik . . . a nyugdíjast, akik . . . helyüket készségesen megosztják az arra rászorulóval, akik tudják, hogy a csúcsforgalmat . . . lehet enyhíteni.

Mi a különbség a két változat közt? Úgy ítéljük, hogy értelmileg semmi! Mindkettő ugyanazt a szemantikai tartalmat fejezi ki, az udvarias emberek magatartását, cselekvéseit. Annál nagyobb azonban a különbség egyrészt a mondatszerkesztés, másrészt az emotív intonáció folytán. Nézzük, miből adódik konkrétan ez a különbség!

A második variáns, tehát az átalakítás utáni szöveg csak egyetlen mondatot tartalmaz. A főmondat az összetett mondat élén áll; három, *akik* vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondat csatlakozik hozzá, három első fokú mellékmondat. A harmadikat kiegészíti egy másodfokú tárgyi mellékmondat. Az átalakítás révén kaptunk tehát egy terjedelmes, erősen alárendelő jellegű összetett mondatot, amelyben minden pontosan érthető, logikus felépítésű. A főmondat tudtunkra ad egy tényállást: a villamoson utaznak udvarias emberek is; következik az indoklás jelzői mellékmondatok formájában; a formailag jelzői mellékmondatokban azonban bennfoglaltatik mint másodlagos komponens az okképzet is: meg kell indokolni, miért mondottuk, hogy *udvarias* emberek is utaznak; bizonyítani kell az udvariasságot. A három mellékmon-

dat szinte időrendileg hierarchikusan felépített ténykedést tár elénk: *felsegítik . . . helyüket megosztják . . . békésen utaznak egymás mellett.* Vagyis az átalakítás segíti a logikai közlést, világosabbá tesz egy többrétű tényállást. Azonban van egy nem elhanyagolható fogyatékossága; de erre csak akkor jövünk rá, ha az eredeti idézetet az átalakított változat mellé állítjuk.

Az eredeti idézetben az átalakítással előállított hosszú összetett, de egyetlen mondat helyett három mondatot találunk: egy egyszerű, kijelentő mondatot; ezt követi egy olyan összetett mondat, amelyben a főmondat egyetlen szó csupán: *olyanok;* ehhez két *akik* kezdetű első fokú, egymással párhuzamos jelzői mellékmondat járul. Végül pedig újra egyszavas főmondattal bevezetett összetett mondat zárja az idézetet. A rövid főmondatot hasonlóan rövid, *akik tudják* jelzői mellékmondat követ; a tömör első fokú mellékmondatot már terjedelmesebb másodfokú tárgyi mellékmondat egészíti ki.

Az eredeti szövegváltozat tehát egész más, szerkezetileg könnyebb, az átalakítás eredménye: egy főmondat három párhuzamos alárendeléssel (és az utolsó mondattaghoz járuló másodfokú mondattag); így a közlés talán áttekinthetőbbé, logikusabbá vált, ám szerkezetileg bonyolultabbá. Az értelmező, vagyis a szinonim szóismétlés révén a mondatstruktúra kevésbé szerteágazó, mert nem egy nagy mondatunk van négy mondattaggal: három első fokú és egy negyedik, másodfokú mondattaggal, hanem az értelmezők révén nagy mondatunk voltaképp nem jött létre; a második mondat még a legterjedelmesebb, de ott is csak két mondattag van, s hasonlóképp a harmadik összetett mondatban is csak két mondattag fordul elő (a második mondattag másodfokú tárgyi mellékmondat).

A szerkezeti egyszerűsödésen túl az eredeti változat, amely az értelmezők használatára épül, még egy másik funkciót is ellát. Éppen izolált, kihagyásos mondat jellegénél fogva [*olyanok* (. . .) *utasok*, tehát mindkettő egy-egy szó, főnév, ill. főnevet helyettesítő névmás] a szóismétlő értelmezős szerkezet (= az értelmezőhöz nagyon közel álló kihagyásos mondat) igen alkalmas érzelmi, emotív tartalom hordozására. A két szó, a névmás és a főnév példánkban felkiáltásként, szubjektív indulat kifejezéseként is felfogható: az író ezekkel az izolált, egytagú mondatokkal akarja nyomatékosítani haragját vagy örömét, megelégedését; haragját, ha azokkal szemben érvel, akik tagadják az udvarias ember létezését a villamoson; vagy örömét, ha az egyetértőknek bizonyít, azoknak, akik sohasem tagadták: vannak még udvarias utasok.

A szóismétlő, főként egytagú értelmezős szerkezet (az egyetlen tag tényét nem csorbítja a sztereotip jelzői mellékmondati kiegészülés; sőt egyenesen jellemzi ezt a típust az egyetlen tag + jelzői mellékmondat) nemcsak szerkezeti egyszerűsödést eredményez, hanem a kihagyásos mondatnak is felfogható izolált főnevekre építő szerkezettel a közlés tárgyilagos jellege is megváltozik, megtelik érzelmi tartalommal; stílusunk általa elevenebb és lendületesebb lesz, és a mondanivaló nemcsak hajlékonyabb, hanem kifejezőbb, hatékonyabb formában jelenik meg.

Folytassuk a bizonyítást a Népszabadságnak 1971-ből származó, Gál Pál által jegyzett cikkével, ill. a belőle származó példával; a cikk címe: Becsület dolga:

Sokfelé tenyészik még a régi világból ittmaradt talajon nálunk a becstelenség. A pénzsóvárság például nem egy emberben él és hat. Most nem *azokra* gondolunk, akik törvénybe ütköző cselekedeteket követnek el, lopnak, csalnak, hanem *azokra*, akik „csak" erkölcsileg tekinthetők vétkesnek. *Emberek, akik* megszédülnek a lehetőségektől, s elvál-

lalnak négy-öt másodállást, pedig jól tudják, hogy így egyik munkahelyükön sem tudnak teljes értékű munkát végezni. *Emberek, akik* már nemcsak elfogadják partnereiktől az apró ajándékot, hanem — visszaélve beosztásukkal — elvárják a nagyot. *Emberek, akike* megszédít a hatalom, *akik* hűbéri birtokuknak tekintik a gyárat, a szövetkezetet, *akiknek* saját maguk felé hajlik a kezük, *akik* baráti-rokoni alapon döntenek ügyekről.

Ha elvégezzük ezen a szövegen is azt az átalakítást, amit az előzőn vagyis eltüntetjük az értelmezőket (ill. az értelmezőhöz nagyon közel álló kihagyásos mondatokat), ismét jelentkezik az új változatban a szerkezet nagyobb mértékű bonyolultsága, éppúgy, mint korábbi példánkban. Miért? Azért, mert az átalakítás után három önálló mondat helyett egyetlen igen terjedelmes összetett mondatot kapunk számos *akik* kezdetű mellékmondattal; hiszen már az értelmezős szerkezetű változatban is az utolsó mondat viszonylag bonyolult: az egytagú *emberek* értelmezői taghoz — vagy ha jobban tetszik: egy főnévből álló kihagyásos mondathoz — négy jelzői mellékmondat csatlakozik: az *akiket, akik, akiknek, akik* vonatkozó névmás segítségével. Ez a szám jelentékenyen megnövekednék, ha lemondanánk az értelmezőkről, nevezetesen a három *emberek*-ről, hiszen akkor minden *akik* stb. kezdetű jelzői mellékmondat e g y e t l e n főmondatra támaszkodnék, esetünkben a főmondati *azokra* névmásra. Az értelmezők tehát kétségkívül előnyösek a mondatstruktúra könnyítése, egyszerűsítése szempontjából az idézett példában is; nélkülük, vagyis a hagyományos alárendelő módszer alkalmazásával megnőne a mellékmondatok száma, a százalékos arány eltolódna a főmondat és tagmondatok száma között. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a három értelmező (ha úgy tetszik, az értelmezőhöz nagyon közel álló kihagyásos mondat, három mondatértékű főnév) erősíti a közlés szubjektív jellegét. Méltatlankodó felkiáltás, nem is leplezett harag, indulat a felsoroltak erkölcsi magatartása miatt, mindez félreérthetetlenül kifejeződik a háromszor ismételt főnévben, amely voltaképp három kitörés: micsoda emberek ezek! Ismert jelenséggel van dolgunk: a teljesebb mondat egy szóra szűkül le, de ez az egy szó igen erős érzelmi intonációt hordoz éppen a forma elliptikus jellegénél fogva. A teljesebb mondat lassúbb, kényelmesebb, következésképpen tárgyilagosabb; a felesleges elemek, „kötőszövetek" elhagyása, a sűrítés egyúttal a szemantikai tartalom nyomatékosításával, kiemelődésével is jár.

Feleslegessé válhatnak a mondatfunkciót meghatározó ragok is; a fenti példában éppen az egyeztetés hiánya, az értelmezős főnevekben a rag elmaradása még erősebb emocionális jelleget ad. Feltehetően helyesebb volna így: „. . . *azokra*, akik »csak« erkölcsileg tekinthetők vétkesnek. *Emberekre, akik* . . . megszédülnek . . . *Emberekre, akik* már . . . elfogadják . . . *Emberekre, akiket* megszédít . . .". Kétségkívül a ragok megismétlése magyarosabb és szabályosabb volna; de a cél éppen a szokatlanság, a különösség. A harag, a felháborodás jól kifejeződik az izolált értelmezőkben, a kihagyásos mondatértékű főnevekben; az emotív tartalom még inkább növekszik, ha azt érezzük, hogy az értelmezők szinte teljesen önállók, és szinte szabálytalanul kapcsolódnak az előzményekhez, az értelmezett főmondati szavakhoz. Hasonló, ragjától megfosztott értelmezős főnév szerepel az alábbi, Szomory Dezsőtől származó példában, bár a szokatlanság itt már egészen végletessé válik.

És nekilendülve, egy-kettő, mint aki hányni készül, az admirális *fekete szakállának* dőlt, s jobból-balról egy-egy csókot pettyentett rá a végsőkig megcsömörlötten. *Egy szakáll, egy fekete szakáll, aminek* szaga volt, katonaszaga, hímszaga, és íze is volt, egy csöppet olajos (Szomory Dezső: Az irgalom hegyén. Budapest, 1964, 178; Ünnep a dühöngőn).

Példánk voltaképp a teljesen pontos ismétlődések csoportjába tartozik; most csak azért idéztük, hogy a ragtalanság révén a fokozódott emocionális tartalomra példát hozzunk.

Térjünk vissza azonban eredeti csoportunkhoz és utolsó példánkhoz:

Az egyéniség szuverén és teljes kibontakoztatását valósította meg egy olyan korban, amely inkább egyoldalú, az élet elementáris megéléséig nem jutott figurákat ismert. *Embereket, akikben* kettészakadt a szellemi és természeti ember, az intellektus és az ösztönök, *akik* beletörődtek a robotba, *akik* nem ismerték a játékot, s nem tudtak szabadulni konvenciójuktól, gátlásaiktól, képtelenek voltak elfogadni az életet a maga nyers természetességében és tisztaságában (Kerékgyártó István: Tersányszky Józsi Jenő. „Arcok és vallomások". Budapest, 1969. 195).

Nem lehet kétséges, hogy ebben az esetben is egyszerűsödik a mondatszerkezet az értelmező beiktatása révén; ha kiküszöböljük az értelmezőt és egyetlen összetett mondatot hozunk létre, megnövekszik az összetett mondat hosszúsága — hisz két összetett mondat helyett már egy lesz —, és megnövekszik az alárendelt tagmondatok száma. Sőt mi több: „az *akiben* . . ., *akik* beletörődtek . . ., *akik* nem ismerték" stb. mondatok egyszeriben első fokúról másodfokúvá válnak, hiszen az átalakítás után egy megelőző, elsőfokú jelzői mellékmondatba ékelődnek bele; az idézet a következőképpen fog alakulni:

. . . valósította meg egy olyan korban, *amely* inkább ismert egyoldalú, az élet elementáris megéléséig nem jutott *figurákat, embereket, akikben* kettészakadt a szellemi és természeti ember, az intellektus és az ösztönök, *akik* beletörődtek a robotba, akik nem ismerték a játékot, és nem tudtak szabadulni konvenciójuktól, gátlásaiktól, képtelenek voltak elfogadni az életet a maga nyers természetességében és tisztaságában.

Az így nyert egyetlen összetett mondat bonyolultabb; egyrészt terjedelme megnövekedett, és több lett a mellékmondat; ebben a hosszabb összetett mondatban a főmondat viszonylag kis helyet foglal el. Az értelmezős változatban viszont két összetett mondat van, egyiknek sem túlméretezett a hosszúsága; a főmondatok száma is kettő; az első összetett mondatban a főmondathoz csupán egy mellékmondat járul. Az értelmezős szerkezetű kihagyásos mondatszóhoz azonban öt rövidebb jelzői mellékmondat (három élén vonatkozó névmás áll, kettő bevezető kötőszó nélkül).

A szerkezeti hajlékonyság mellett az értelmező itt is inkább biztosítja a szubjektivitást; felfoghatjuk csodálkozó vagy meglepődött vagy talán drámai felkiáltásnak, mintha azt mondaná a szerző: *íme, ilyen emberek is voltak* (akik pl. beletörődtek a robotba, nem voltak képesek elfogadni az életet a maga nyers természetességében: a szinte „pőrén" felbukkanó, felkiáltásszerű értelmező jól megteremti a drámai feszültséget, élénkítő, színező, nyomatékosító hatásával.

b) Vizsgáljunk meg végül két olyan példát, amelyben az értelmező (az értelmezőhöz nagyon közel álló mondatszó vagy kihagyásos mondat) szabályos ismétlődés, tehát nem csupán szinonim változata egy főmondati előzménynek, hanem azzal megegyezik (abban az értelemben, természetesen, mint a *hazám, bátrak hazája* típusban már láttuk: az értelmező bővítménye révén mégis valamennyire különbözik az értelmezettől).

És mégis: az őt elborító rögökből egy óriási tanulság emelkedik föl. *Tanulság, mely* messze túlnövi az elföldelt élet szerény arányait s az Élet, a Végzet és a halál nagy távlatában kondul a szívekben (Szabó Dezső: Az egész látóhatár, III. Budapest, 1939. 335. Gömbös Gyuláról van szó).

. . . ebben az esetben az egészség szónak a legszélesebb és legteljesebb értelme van, s magába foglalja nemcsak a nő és férfi, hanem a bármikor bekövetkező gyermek testi és lelki egészségét is. Ez az álláspont már a nemi életet nem vallásos és morális kényszerképzetek hatása alatt nézi. *Kényszerképzetek, melyek* annyi beteges nyomást gyakoroltak a lelki és testi fejlődésre (uo. 52: a Korunk nőproblémája című cikkből).

Mindkét példa olyan, hogy az értelmezők: a megismételt főnevek, amelyek azonban a jelzői mellékmondat révén bővült értelmet nyertek a főmondati előzményhez viszonyítva, valamennyire hajlékonyabbá teszik a mondatszerkezetet, mégis a megismétlésnek legfontosabb szerepe abban van, hogy a főmondat előzményét erőteljesen kiemeli, nyomatékosítja. Az első példában az átalakítás után egyetlen, hosszú összetett mondatot nyernénk, szemben az értelmezős megoldással: két összetett mondat van, s egyik sem túl hosszú. Viszont a mellékmondatok száma nem nőne, mindkét esetben: értelmező nélkül és értelmezővel, e g y jelzői mellékmondatunk van: „. . . rögökből kiemelkedik egy óriási tanulság, *mely* messze túlnövi az elföldelt élet szerény arányait."

Nyilvánvaló, hogy az ismétlődés, az értelmező vagy az értelmezőhöz közel álló, egytagú hiányos mondat alkalmazása, beiktatása elsősorban mégsem a mondatszerkesztés hajlékonyságát volt hivatva szolgálni; ez az egyetlen szó, az érzelmileg erősen telített és kiemelt szinte csattanószerű felkiáltás: t a n u l s á g a mondanivaló lényegét nyomatékosítja stilisztikai eszközökkel: Gömbös Gyula korai halála t a n u l s á g levonására alkalmas!

Ugyanígy állunk a második példával: ha nem volna értelmező, itt is megnőne ugyan az egyetlen mondat hosszúsága, de nem nőne a tagmondatok száma viszonyítva az értelmezős megoldáshoz. Emeljük itt ki a szinte anakolutiás[2] megoldást: az értelmező, a megismételt szó, az értelmezőhöz közel álló hiányos mondat a főmondati előzménynek csak egy részére vonatkozik, a birtokosra, így a szerző elhagyta a birtokot; nem törődhetett a névutóval sem, amelynek újrafelvétele, megismétlése logikailag lehetetlen lett volna. A *kényszerképzetek* főnév-értelmező magában, megfosztva minden sallangtól igen közel áll pejoratív vagy negatív ítéletet hordozó felkiáltáshoz: „károsak voltak azok a kényszerképzetek" stb.

Jól érzékelhető a különbség, ha elhagyjuk az értelmezőt, és a mondatot törés és szünet nélkül folyamatossá tesszük:

Ez az álláspont már nem nézi a nemi életet vallásos és morális kényszerképzetek hatása alatt (esetleg jobb: hatásaként), mely (ha a *hatással* egyeztetünk), melyek (ha *kényszerképzetekkel* egyeztetünk) annyi beteges nyomást gyakorolt(ak) a lelki és testi fejlődésre.

3. Most, hogy a jelenséget bemutattuk, kíséreljük meg elhelyezni a modern prózastílus történetében. Kétségtelen, hogy stilisztikailag nem elszigetelt, hanem kapcsolatba hozható a modern nyelvi-stilisztikai fejlődés több, párhuzamosan jelentkező tendenciájával. Idézzük fel a tárgyalt jellegzetességeket: azonos vagy szinonim tagok ismétlése; a megismételt tag szerkezetlen vagy elliptikus volta (mondat, de szómondat, mely egyéb bővítménnyel rendszerint nem rendelkezik); a megismételt tag emotív, többnyire felkiáltó jellege. Végül az új, tehát a megismételt értelmezőt tartalmazó szintagmának mondatlazító,

[2] Az egyeztetés kérdéseiről l. pl. Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsov: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1968. 356—8; az önállósodó értelmezőkre azonban nem találtunk példákat.

szerkezetileg oldó szerepe van, ha nem volna, minden esetben létrehozható volna egyetlen egységes fő- és mellékmondatokból álló összetett mondat.

Mindezek az elemek megtalálhatók a hagyományos mondatszerkezetet felbontó, analitikusnak nevezhető modern vagy modernnek tetsző prózában.

Az ismétlésnek sokféle mondattani és stilisztikai szerepe lehet; a barokk és romantikus prózában eleme a körmondatnak; a modern prózában minden bizonnyal a feszültség emelését szolgálja, mint az alábbi példában is. Retorikus a hatás, de nem pejoratív értelemben az: sokkal inkább a mondanivaló dinamizmusát fejezi ki:

Osvát . . . ki volt, mi volt ez a jóságosan kemény ember a mindenki ellen lázadó, minden tekintéllyel szembeszálló fiatal Kassáknak? *Valaki, akinek* a helyeslését írói léte szempontjából nélkülözhetetlennek érezte, még akkor is, amikor már tudatosult benne, hogy más az ízlésük, mások az eszményeik. *Valaki, aki* — mint kéziratos Kiadatlan tanulmányai Osvát-esszéjében olvashatjuk — állandó résenlevésre, odaadó figyelemre kényszerítette azt, aki a társaságába lépett (Rónay György: Kassák Lajos. „Arcok és vallomások". Budapest, 1971. 74).

Az idézett példában a *valaki, aki* megismétlése érzelmileg nyomatékosít; egyúttal a szerkezet ütemesebb lesz; a második *valaki, aki* új mondatot kezd; nélküle a közölni való számos részletével, szerteágazó, bonyolult összetett mondatba került volna.

Házasságuk első esztendejében egy kisleány született, és nem sokkal később a házasság felbomlott. *Felbomlott, mert* Csortos Gyula magányosságra hajlamos, elzárkózott lelkű ember volt mindig, és ez a zárkózottsága az otthonában sem engedett fel (Galsai Pongrác: Csortos Gyula. „Arcok és vallomások". Budapest, 1972. 105).

A *Felbomlott, mert* ugyanúgy nyomatékosít, mint az előző példában a *valaki, aki* vagy a korábban vizsgált értelmezők; egyúttal, minthogy új mondatot kezd, könnyít a mondatszerkezeten, meggátolja egy hosszabb lélegzetű összetett mondatnak a létrejöttét.

És most nézzük a következő összetevőket: a megismételt tag szerkezetlen, elliptikus voltát, ill. emotív, többnyire felkiáltó jellegét. Ez olyan általános stilisztikai jelenséghalmaz alá vonható, amely külön elemzést érdemelne. Ez alkalommal csupán arra az egyelőre észrevétlen maradt stilisztikai fordulatra utalunk, amely valamely korábbi ténymegállapítást, tényközlést elliptikus, rendszerint főnevekből álló kihagyásos felkiáltó mondattal summáz, zár le. A felkiáltás tehát (és ez igen lényeges) szorosan kapcsolódik — mert értékel (igaz szubjektíve) — a megelőző tényközléshez.

Közepesen festett. Kitűnően szavalt. Állítólag a szeretője tanácsolta neki, hogy csapjon fel színésznek.

Eddig tart az objektív tényközlés; ezután a szerző szubjektív, elliptikus felkiáltással summázza a tényközlésben foglalt mondanivalót:

Egy művészi életsors, akár a partvisnyél, a barhentpongyolás vidéki polgárné kezében! A csicseregve eldalolt dicséret mint sorsdöntő ösztönzés! (Galsai Pongrác i. m. 21).

A példát felesleges magyarázni; az olvasó számára nyomban érthető, hogy a tényközlés elliptikus, érzelmileg motivált lezárása az író szubjektív állásfoglalását tartalmazza (az íróét vagy a közösségét, vagyis esetenként szerepelhet communis opinio is). Mindennél jobban szemlélteti azonban a különbséget egy olyan felkiáltás, mely szintén summáz, az író (vagy a közösség) ítéletét tartalmazza az előzményekhez kapcsolódóan, csak éppen a tömörség és az abból fakadó erő és kifejezőképesség hiányzik belőle, mert nem a tömör, nem

odavetett főnevekre épül, hanem megszerkesztett mondat. Igaz, hogy értekező prózában fordul elő, Kardos Tibor Az Árgirus-széphistória c. nagy monográfiájának a bevezetésében; a tárgy maga megszabta a prózastílus hagyományostól el nem térő jellegét:

A fordítás, amellyel az Árgirus elindult magyar útjára a XVI. század vége felé, a művészi fordítás remeke, és körülbelül két és fél évszázad múltán egy-egy eredeti remekmű szakad ki belőle: Vörösmarty Csongor és Tündéje és Petőfi Sándor János vitéze. Ha a tárgy ködbevesző előzményeit tekintjük, eljutunk India ősi isten-mítoszaihoz, a Rig-Védához, s ha utolsó visszhangjait keressük, eljutunk a magyar faluba, ahol elsárgult, már a nagyapától örökölt könyvből olvassák a János vitézt és ma már bizonyosan a Csongor és Tündét is. S ha mi magunk Ady könyvében lapozgattunk ifjú korunkban, reánk tekintett egy új királyfi, a „büszke, szertelen" poéta sápadt „fényes Árgyilus arca." *Milyen lélegzetelállító út ez kelettől nyugatig, déltől északig, barbár társadalmi foktól a legmodernebb korig, néptől a műveltekig, a műveltektől a népig ősi mítoszokon, mondákon, meséken, misztérium rituálékon, népies verses novellákon, széphistóriákon, drámai költeményen és műeposzon át az Árgirus évezredes pályáján!* (1967. 9).

Egészen más volna az idézett rész stilisztikai hatása, ha az tényközlő előzményeket lezáró felkiáltás szabályosan megkonstruált és hosszúra elnyújtott, retorikus hangvételű mondata helyett tömörebb és főként az alanyt, állítmányt elhagyó, kihagyásos mondat jellegű volna. Ha hiányozna a *milyen* és az *ez;* továbbá esetleg a második rész, amelyben az *-on* át szerkesztésű határozók állnak, valahogy így: „Lélegzetelállító út kelettől nyugatig, déltől északig, barbár társadalmi foktól a legmodernebb korig, néptől a műveltekig, a műveltektől a népig!"

Ez a tömörítő, elliptikus, az előzményt értékelően lezáró, felkiáltó jellegű, emotív mondatséma feltétlenül nagy szerepet játszott a nyomatékosító értelmezős szerkezet (ill. az értelmezőhöz nagyon közel álló mondat) kialakulásában és használatában.

Végül említsünk meg egy másik divatot, amely szintén segíthetett: a mondatlazítást, a felaprózódást, a szintagmák főként külsőleges, sokszor csak a központozás révén történő függetlenítését, mindenesetre a kisebb egységek létrehozásának tendenciáját. A következő eljárásra gondolunk:

A kultuszkormányzat azzal bízta meg Németh Antalt, hogy „cserélje le" a Nemzeti Színház kiérdemesült művészgárdáját. Ez azonban csak csellel történhetett. *S a minisztérium* anyagi fedezetével is. Némethnek egy „trójai falovat" kellett becsempésznie a színház épületébe. *Tele más színházaktól* elcsábított, új erőkkel, akik vállalják a botrányba ugrás kellemetlenségeit (Galsai Pongrác i. m. 133; a kiemelés tőlünk, H. Gy.).

Az összetartozó tagokat központozás választja el, az általunk kiemelt mondatrészek nyilván együtt is maradhattak volna, egy mondatban: „. . . csak csellel történhetett *s a minisztérium* anyagi fedezetével is." Továbbá: „. . . kellett becsempésznie a színház épületébe, *tele más színházaktól* elcsábított, új erőkkel."

Miért történik a különvetés, a felaprózás? Nyilván stilisztikai célzattal, azért, hogy az író hangsúlyozza, kiemelje, nyomatékosítsa a mondanivalót, átütőbbé, elevenebbé tegye. A nagy mondatot lerövidíti, megkisebbíti, igaz, csak főként formailag az idézett példában. Ha most az alábbi példát nézzük, különvetett, valóságos értelmezőkkel (és nem a miáltalunk tárgyalt elliptikus, kihagyásos, bár az értelmezőhöz nagyon közel álló mondatokkal), akkor azt látjuk, hogy az értelmezők különvetése, önállósítása itt is csak formai, minden további nélkül összeforrhatnának a főmondattal, felesleges a nagybetű:

Dumas A kaméliás hölgy című színművében az öreg Georges Duvalt alakította. *Ezt a „szabályos" Clausen tanácsost. Kemény, rideg és súlyos vénembert,* aki családja jóhírét féltve tiltakozik fiának „mésalliance"-a ellen, hogy később összetörve vallja be tévedését (uo. 127).

Innen aztán már csak egy lépés az olyan értelmező, amelyben az értelmező valójában nem értelmez, hanem kiemel, nyomatékosít, szubjektíve színez; illetve azt a célt szolgálja, hogy a hosszú összetett mondat helyett egy-két rövidebb, kevesebb tagmellékmondatos rövidebb összetett mondat vagy mondatok jöjjenek létre.

Mindenesetre vizsgált szerkezetünk kialakulásában a vázolt tendenciák mindegyike szerepet játszhatott; és mindegyike a gondosan szerkesztett, szabályosan felépített mondatokon nyugvó prózastílus feloldására, egyszerűsítésére irányult, mint ahogy a nyomatékosító, sajátos értelmezős szerkezetek is. Hogy ez mennyire így van, idézzünk néhány példát Szemere Gyulának kitűnő Krúdy-stílustanulmányából.[3] Ebben Szemere sajátos, vonatkozó névmással bevezetett ismétlődéseket tárgyal; példái közül nagyon sok átalakítható a mi szerkezetünk szerint:

„Külföldi *fürdőhelyek* neveit ropogtatták vagy selypítették a női ajkak; *amely fürdőhelyeken* már várja őket a nagyszakállú doktor" (Szemere i. c. 33). „(Szindbád) *Illatokat* vitt el magával, *amely illatokról* Cézárina nyomban megállapította, hogy parasztházból származnak" (uo.). „. . . a rövid bundából friss téli *illat* szállott Szindbád arcába, *amilyen illatot* csak akkor érzett, amikor kétlovas szánkón vágtatott hóval borított fenyőerdők között (i. c. 34). „Szalontainé hízelkedve simogatta meg bársonypuhaságú kezével, *amely simogatásra* még a holt ember is felébredt volna" (i. c. 36)." (A fiatalember) Győrből megszökött a gazdag és előkelő szülői háztól, hogy színész, táncos, pojáca lehessen, *amely szenvedély* nem volt ritkaság a tizenkilencedik században" (uo.).

Álljunk meg, és végezzünk olyan átalakítást, hogy a *mely* eltűnjék, vagyis hozzunk létre a korábban tárgyalt értelmezős szerkezethez hasonló példákat; látni fogjuk, hogy ez lehetséges; látni fogjuk, hogy Krúdy végeredményben bizonyos értelmezőket bújtatott el *mely* kezdetű vonatkozó mondataiban:

„Külföldi *fürdőhelyek* neveit ropogtatták vagy selypítették a női ajkak. *Fürdőhelyekét, ahol* már várja őket a nagyszakállú doktor"; (Szindbád) *Illatokat* vitt el magával. *Illatokat, amelyekről* Cézárina nyomban megállapította, hogy parasztházból származnak"; „. . . a rövid bundából friss téli *illat* szállott Szindbád arcába. *Illat, amelyet* csak akkor érzett, amikor kétlovas szánkón vágtatott hóval borított fenyőerdők között"; „Szalontainé hízelkedve *simogatta meg* bársonypuhaságú kezével. *Simogatás,* melyre még a holt ember is felébredt volna"; „(A fiatalember) megszökött a gazdag és előkelő szülői háztól, hogy *színész, táncos, pojáca lehessen. Szenvedély, mely* nem volt ritkaság a tizenkilencedik században".[4]

Mit látunk? A tanulmányunkban tárgyalt értelmezős szerkezet felaprózza a stílust; teljességgel lehetetlen lett volna Krúdynál, aki inkább választotta a kissé archaizáló, mindenképpen hagyományosabb megoldást. Amikor tehát Szemere elemzése végén — (miután eredményeit főként arra alapozza, hogy Krúdy sajátos szerkezetével meg tudta különböztetni azt a főmondati

[3] Szemere Gyula: A vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdy stílusában. Nyr. 96 (1972): 30—7.

[4] Az utolsó két példában az értelmezős főnév végeredményben szintén ismétlés, csakhogy a főmondat verbális elemének nominális ismétlése. Igen fontos kategória, amelyet Károly Sándor id. értekezésében figyelmen kívül hagyott. Vitathatatlan, hogy nyelvhelyeségi kérdések is felmerülnek, sokan egyelőre magyartalanak is érezhetik.

mondatrészt, amelyre a vonatkozó névmás utal) — néhány példával kapcsolatban nem talál magyarázatot (mert azokban nem volt szükség félreértés eloszlatására: „A színházügynök . . . »magyar« színdarabokkal vélte beültetni a földgömb komédiaházait, *amely színdarabok* mindenek voltak, csak nem magyarok": ebben a példában, mondja Szemere, a puszta *amelyek* nagyon könnyen a *komédiaházak*ra vonatkoztatná a mellékmondat tartalmát), azt kell neki felelnünk az értelmezős szerkezet taglalása nyomán, hogy ami döntő a *mely*-es (és szóismétléses) szintagmáknál, az Krúdynak éppen a nagy mondatok és a kissé archaizáló mondatszerkesztés iránti rokonszenve. Az értelmező alkalmazásával mindenesetre megtörte volna a hosszabb összetett mondatokat.

Talán még egy másik szempont is vezette. Nem lehet kétséges, hogy átalakításaik nyomán a vezérszavak kontúrja élesebbé, meghatározottabbá válik: *fürdőhelyek, illatok, illat, simogatás, szenvedély* mindenképpen drámaibb — hisz akár kihagyásos felkiáltó, jellegű mondatoknak is felfoghatjuk őket —, mint *amely fürdőhelyeken* stb. Nemcsak hosszabbítani akarta a mondatot Krúdy, hanem kerülni az adott esetekben a feszültebb, emocionálisan jobban determinált helyzetet; megelégedett az emlékező melankóliával, az elmerengéssel; s ezt egy felkiáltás, egy feszültséget indukáló elliptikus mondat megakadályozta volna.

Mert a kihagyásos mondathoz közel álló, szóismétléses értelmezős szerkezet kettős fő szerepe éppen ebben van: a mondatfűzés lazításában és az emocionális tartalmak kiemelésében.

Herczeg Gyula

A fosztóképző költői szerepei

1. Nem túlságosan gyakori mostanában, hogy nyelvi jellegzetesség tereljen figyelmet egy verseskönyvre; kritikusaink is mintha elszoktak volna az ilyesmitől. Még ritkábban fordul elő, hogy ugyanaz a nyelvi eszköz válik hangsúlyossá egyszerre több kötetben. Ez utóbbi jelenség tapasztalható azonban két, szinte egyszerre megjelenő 1972-i verseskönyvnek már a címében is: a pályakezdő Fábri Péter Fosztóképzőkkel s az eredményeit összegező Károlyi Amy „-talan [,] -telen" címmel adta ki költeményeit.[1]

Csábító az összevetés lehetősége, bár nyilvánvaló, hogy szó sem lehet tudatos egybecsengésről, azonos költői szándékról — még akkor sem, ha Károlyi Amy lírájának inspiráló hatását Fábri költészetére némi joggal feltételezhetjük is.

Csábító, mert u g y a n a z t vizsgálhatjuk két merőben eltérő költői alkat pályájának ellentétes állomásain. A véletlen s a szükségszerűség egymásba játszó mozzanatait jelképezi szinte, hogy a Kritika című folyóirat 1972/10. számában mindkét kötetről szerepel méltatás.

A legfrissebb kritikusi reagálások azt jelzik, hogy számukra a kötetcímek á t v i t t j e l e n t é s á r n y a l a t a volt az uralkodó. „Már a cím is egy minden ellen lázadó fiatal költőt sejtet" — írja Szigeti Lajos a Tiszatájban,[2] később sem utalva arra, hogy Fábri kötetcíme esetleg komolyan is vehető,

[1] Fábri Péter: Fosztóképzőkkel. Magvető. Bp., 1972. Károlyi Amy: -talan -telen. Magvető, Bp., 1972.

[2] Tiszatáj, 1972/11. 95.

a jelentés elsődleges értelmében, tehát nyelvtani kategóriaként. „Egy fosztóképzőkkel terhelt világra »tüzel« a költő" — fogalmaz szintén képletesen (K. V. M.) a Kritikában, s idézi Fábri Pétertől a címadó költeményt — amelyben a fosztóképző valóban uralkodó nyelvi elem, költői eszköz.[3]

Bata Imre Kritika-beli elemzése Károlyi Amy gyűjteményes verseskönyvéről már a nyelvi és tartalmi elemzés egységét valósítja meg; a fosztóképző grammatikai és ideologikus — magatartást tükröző, hangulatjelző — szerepeinek váltakozását kíséri figyelemmel: „Mint kettős zászló, lobog a cím — *-talan, -telen* —, és éppen így, mert az íráskép is fontos. A morfémának különben sincs jelentése. A címadó vers diktálta jelentéstartalom az eltárgyiasulásra utal, a gyűjtemény címeként megsokszorozódik a jelentés. Hogy nincs magában jelentése, azért jelezheti most a kötet gazdagságát. Az életet is, a halált is, de azt is, hogy az alkonyodás nem föltétlenül kifosztottság. Egyszerűsödés inkább. Nem minden *-talan, -telen* reménytelen: a fölösleges marad el tőlünk útközben."[4]

Voltaképpen minden nyelvi kategória alkalmas erre a kettős szerepjátszásra. S a kor és a költő érdeklődésére egyaránt jellemző: mi e szerepek sorrendje? A nyelvtani kategóriák átvitt jelentéstartalmából közelítenek-e az eredetihez, vagy fordítva?

Vegyük szemügyre a két kötetet ebből a szempontból, most már alaposabban.

2. „Igen gyakori és termékeny képző" — írja a fosztóképzőről A mai magyar nyelv rendszere című akadémiai leíró nyelvtan.[5] Semmi kétség efelől, ám az a benyomásom, hogy mai költészetünkben nem különösebben jelentős stíluselem: 1965-től kezdődően — egy más természetű kutatómunka folyamán — 1972-ig átnéztem kortárs lírikusaink köteteit, s nem emlékszem, hogy meghatározó versmozzanatként, kötet- vagy cikluscímadó elemként találkoztam volna a fosztóképzővel.

Alighanem reformkori költészetünkben (Vörösmarty) jutott először fontosabb versalkotó szerephez; a legfontosabbhoz pedig Vajda János gondolati lírájában: a társadalmi valóság tagadásának lényeges nyelvi eszközeként. S tovább élt a költői szerepű fosztóképző a Nyugat vezető lírikusai költészetében (Babits, Kosztolányi), de elsősorban mint a hangulati hatáskeltés, a formaművészet kelléke.

Természetesen az átadás-átvétel konkrétabb és sűrűbb bizonyítékait kellene fölsorolni ahhoz, hogy lássuk: miként is jutott ez a költői eszköz Fábri Péterhez?

A *-talan, -telen* eltérő hangrendben harangozó váltakozásait — tehát a zeneiséget — hangsúlyozva Károlyi Amy mellett Zelk Zoltán hatását is sejtjük nála. A Fosztóképzőkkel címadó verse így szól:

Minden olyan talan és telen
talán nem is reménytelen
csak képtelenül képtelen
és vaktalanul szemtelen

[3] Kritika, 1972/10. 26.
[4] Uo. 24.
[5] A mai magyar nyelv rendszere. 1: 412.

Fosztóképzők között ülünk
talantelen megvénülünk
fiataltalan életünk
eladjuk és szétszéledünk

Elmondhatatlan mondható
kimondhatatlan megható
gyönyörtelen gyönyörű
jön a borúra a borű

Képzőtelen lett ez a kor
lábunkon jogokkal tipor
a tolvaj képző fosztogat
minket élni elosztogat

A fosztóképző néha jó
ámde csak nagyon néha jó
ha rossztalanul jó a jó
ha gondtalanul száll a szó

Feltűnő, hogy az első strófa mennyire azt a mondanivalót tolmácsolja, melyet Bata Imre absztrahált Károlyi Amy kötetéből. A verset sejtelmessé s egyben közömbös-tompává teszi a központozás hiánya; a megállapítások, közlések egybemosódnak ebben a különben nagyon szabályos költeményben.

Három stílusárnyalat jellemző a versre. Az első (1., 4. strófa) a filozófia, majd egy konkrétabb társadalomfilozófia síkja, a második árnyalat régies és újabb költői elemek különös egybemosódásából jön létre — erősíti ezt a hatást a csoportrím (s rímhelyzetben az adys *megvénülünk)*; a dalszerűség műköltői, igényes szintje ez (második strófa). Mintha Sárközi György harmincas évek végén született verseinek zenéjét hallanánk. A harmadik stílusárnyalat egy banálisabb, egyszersmind „morbidabb" daltónusé: akasztófahumorral dúdolt — József Attila költői eszközeit is idéző — dallam (3., 5. strófa).

Hogyan szervezik meg a fosztóképzők ezt az összetett vershangulatot? Az első sorban olvasható „talan és telen" írásképe lényeges információt ad: nem toldalékként, hanem — igaz: egyszeri használati értékkel és önkényesen — önálló szóként használja a költő. Kétféle fosztóképzőtípus jellemző a költeményre. Az egyik típus tiszteletben tartja a képzés nyelvtani szabályait: *reménytelen, képtelenül, képtelen, szemtelen, elmondhatatlan, kimondhatatlan, gondtalanul.* Alkalmi „költői szabály" érvényesül a másik típusban: *vaktalanul, fiataltalan, képzőtelen, rossztalanul;* s inkább ebbe a csoportba sorolható a ritkán használatos *gyönyörtelen* is. A megszokottabb képződmények vannak tehát túlsúlyban, s mintha ez a tény a vers mondanivalójaként is a „megszokottság", a „megszokás" uralkodását sugallaná.

A címadó vers fosztóképzős szavait még egy szempont szerint osztályozhatjuk. Akad közöttük ragtalanul is határozó szerepű mondatrész: „*talantelen* megvénülünk". Vitatható azonban: a harmadik strófa három fosztóképzős mondatrésze állítmány-e, jelző-e, határozó-e? Stílusosan szólva: eldöntetlen ez a kérdés, hiszen „valódi "mondatnak csak a strófa negyedik sorát érezhetjük, amely egyébként arra is példa, hogyan ösztönzi a költőt a fosztóképzéssel való nyelvi-költői játék egy másfajta szóképző ötlet kiélésére: „egymásra fényképezi" — kontaminálja — a *ború*-t s a *derű*-t (jön a borúra a *borű)*.

A toldalékból teljes szóvá emelt fosztóképző nemcsak uralkodó nyelvi eleme lett a költeménynek, hanem a képi-gondolati rendszer meghatározója is: jelképpé vált. S nem csupán a címadó versre hivatkozhatunk. A fosztóképző az egész kötetre érvényesen tölti be a nyelvi s a gondolati képi szervező funkcióját.

Előfordul verscímben: RÉSZEGTELENÜL (14. l.); az egyéni képzésmód több példáját sorolhatjuk föl: *veszélytelenségünk, múlhatatlan* (= elmúlhatatlan, örök), *Istentelen* (= isten nélküli), *nyártalan.*

Elismerésre méltó, hogy Fábri kötetcíme és költői eszközrendszere között logikai és nyelvi kapcsolat, tartalmi összeköttetés van. Ez a fajta nyelvi tudatosság — hogy most csak e kapcsolat egyik mozzanatát emeljük ki —, s különösen induló költőben, kedvező jel.

Más kérdés azonban: a — kissé fölelevenítettnek ható — fosztóképzőhasználat vajon indokolt-e ilyen méretekben; hiteles költői érzelmek hiteles tükröződése-e?

Ősz című verse (59—60) bizonyos kételyeket ébreszt a kedvező válasz iránt. „Valaki rám adta ezt a kigombolhatatlan bánatot" — írja kissé szirupos keserűséggel; ám ugyanebben a versben — József Attila-i reminiszcenciát érezve — olvassuk: „a munkabér a munkaerő ára / s a forradalom elkerülhetetlen". A közhelyektől sem mentes dalszerűség nemegyszer egyazon versben váltakozik keményebb, keresetlenebb megfogalmazással.

S látjuk azt is: a „képzőtelen kor", a „talan és telen" világa — magánhiányokból összegeződik:

Üres lett a lakás nélküled
magába hullott a szék az ágy
a hiányod lomha szédület
betöltetlen ennyit ér a vágy
(Nélküled. 44)

Ez a négysoros egyébként Fábri fosztóképző-technikájának a „genezisét" is érzékelteti, jelezve — a nyelvi tudatosság minden pozitívuma ellenére — e költői módszer buktatóit is.

3. Károlyi Amy verskötete — gyűjteményről lévén szó — természetesen nem alapozhat a Fábri-féle következetességgel egyetlen nyelvi elem költői használatára. A „-talan -telen" kötet- és verscím egy hangulati szférát önkényesen hangsúlyoz a többi rovására; a könyv borítóján a szokatlanság, a meghökkentés erejével hat.

A szerkesztői ötletből uralkodóvá emelt vers így szól:

-talan
-telen
pázsitjuk aszfalt
tehenük Trabant
bikájuk dömper
violájuk benzin
táltosuk Caravelle
pegazusuk Concorde
völgyük futballpálya

domboldaluk tribün
őziké jük Bambi
haluk háton úszik
csibéjük nem kapirgál
lovuk virslibőrben
madaruk gép-pacsirta
levegőjük massza

halatlan
lovatlan
madártalan
levegőtlen világ
már csak a szikár törvény maradt
az ég
alacsony, levegőtlen, sötét
(189)

Ebben a versben — a cím ellenére — nyelvileg nem uralkodnak a fosztóképzős szavak — Fábri Péter címadó költeményében az ellenkezőjét tapasztaltuk; legfeljebb a központozás elmaradása mutat valami hasonlóságra. Az első tizennégy sor — 13 ízben állító, 1 esetben tagadó tartalmú — „vádirata" készíti elő az elkülönített versegység négy fosztóképzős szóra alapozott mondanivalóját. A negyedik — a *levegőtlen* — megismétlődik: a vers kulcsszava ez. A fosztóképzős alakok megszokottak — talán a *halatlan* kivételével, melyben érződik valamiféle egyéni költői lelemény.

Nem tükröz azonos szemléletet a versben megfogalmazott hiányjegyzék: a *-talan, -telen* gyűjtőmedencéjében zavaros a víz. Tiltakozik a városiasodás ártalmai ellen, nosztalgiát ébreszt a biologikus, eleven természet iránt, utal a nagyzási mániára, a giccses hajlandóságokra; a légszennyeződés miatt emel szót. A *-talan, -telen* toldalék ebben a versben nem vált alkalmassá a mondanivaló nyelvi-gondolati-képi egységének kifejezésére.

Mindamellett Károlyi Amy kötetében és költészetében a fosztóképzőnek komoly szerepe van, különösen a pálya későbbi szakaszán; ám jelenléte végig érezhető.

Láttuk a címadó versben is, hogyan készíti elő a költő a fosztóképzőkre épített részt. Ilyen „genezis" figyelhető meg a kötet első negyedében:

Nincsen szemed,
hogy lássál minket.

Nincsen lábad,
hogy ide-találj.

Nincsen kezed,
hogy kenyeret szelj.

Kezetlen, lábatlan boldog-apám,
asztalunknál már nincs helyed.
(Tavaszi áldozat. 49—50)

Hasonló fosztóképzőtermő költői folyamat tárul elénk A harmadik ház című versfüzér VIII. darabjában is (86).

Jellegzetes lelőhelyei a fosztóképzős megoldásoknak Károlyi Amy pársoros költeményei, főképp a Szent Györgyöt legyőzi a sárkány című kötetrészben:

Így nem szól hangszer. Így nem énekelnek.
A kimondatlan csenghet így a csendben,
tündérjárás egy elvarázsolt kertben.
A tenyerembe rajzolt páva-kertben.
Éden. Örök-kék. Csend-echo.
Felette pára-nyájak húznak véghetetlen.
(Amor kertje. 208)

További példák: A rózsa (97), Stációk 3. (121), Kérelem (119), Nyugtalan álom (205), Ami megmarad (202).

A Kétarcú érem című versben archaizáló stílusközegbe ágyazódik a fosztóképzős szó:

Kívül tátongó seb-árok,
ördögcsapat tépi, rántja,
bévül karcolatlan tábla,
síma képpel csolnakázó. (94)

Károlyi Amy általában valamiféle régies, patinás vershangulat érzékeltetésére használja a fosztóképzős szavakat. Néha a helyesírás is elárulja ezt a szándékot: „Kétszer tízezer napja készülődöm, / nem hagytam pillanatot *próbálatlanúl*" (Szökés. 215). De ugyanezt bizonyítják a ragtalan, mégis határozói szerepű fosztóképzős alakok: „a kocsis *érzéketlen* hajtott", „szorongok *levegőtlen*", „fekszel bensőmben *temetetlen*", „*szakadatlan* ne hánytorgassam", „*kiirthatatlan* fut [a szeder]". Lőrincze Lajos ezt a formát költőink, íróink nyelvében, „tehát a választékosabb stílusban" szinte általánosnak tartja: Petőfi, Ady, Babits, Juhász Gyula, Radnóti példái (Radnótitól kettőt is idéz) a költői szerepű fosztóképző változatlanul magas „árfolyamát" jelzik.[6]

Olyanfajta nyelvi merészség, amilyenre Fábrinál találtunk példát, Károlyi Amy fosztóképző-kezelésére nem jellemző. Fosztóképzős alakjai — már költői pályája elején — néha sajátos szemléletet tükröznek: pozitív tartalmat fejez ki velük, negatív megközelítéssel:

Felszökkenő léggömbök, pirosak, kékek, sárgák.
Karcsú kantáron lengők,
ránctalanok, aranyporosak.
(Ifjú lányok. 64)

S szintén eléggé korai példa a fosztóképzős alak friss erejű használatára:

Reggeli fényben: tükördarab,
mozdulatlanban alvó mozdulat.
(Hullámverés. 65)

[6] Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen. Akadémiai. Bp., 1968. 275.

A költő a *mozdulatlanság* helyett alkalmazta a — „visszametszett" — *mozdulatlan*-t.

Etimologizáló frisseség ad ötletet egy szójátékához:

aki idegen ágyban ébred
elvesztetted az égtájakat
a jobb a bal nem tudja hol van
az új tudat még *öntudatlan*
(Aki idegen ágyban ébred. 212)

4. A kurtára fogott elemzésből is kiderült talán: ugyanannak a nyelvi eszköznek egészen más a feladata egy-egy költő műhelyében. Óvakodni kell tehát a könnyen kínálkozó összevetésektől. Fábri Péter kötetében a fosztóképzős szóalakok a k ö l t ő i v i l á g k é p szerves tartozékai, Károlyi Amy kötetcímét egy nem egészen megalapozott ötlet sugallta; nála nem a mondanivaló, hanem a n y e l v, a k ö l t ő i s é g eleme a fosztóképzős szó. Ám mégis Fábri az, aki kettejük közül merészebben kezeli a fosztóképzőt, s talál újítónyelvteremtő lehetőségeket ebben az „igen gyakori és termékeny" képzési módban.

Megnövekedik-e a fosztóképző „költői árfolyama" Fábri Péter és Károlyi Amy kötetei hatására? Ezt csak az első jelzésekre következő alaposabb elemzés derítheti ki. Mindenesetre érdekes lenne szemügyre venni mai irodalmunk, költészetünk jelenségeinek nyelvi, stiláris oldalát. Mód nyílnék így annak eldöntésére: valamely költői eszköz kinél szükségszerű s kinél divat diktálta kellék csupán.

A *-talan, -telen* pillanatnyi felkapottsága egyben azt is jelzi: a kortárs költészetben nincsen fontos és kevésbé fontos eszköz. Olykor a toldalék is a teljes nyelvi elem, sőt: szerkezet rangjára emelkedhetik.

Kőháti Zsolt

Az egyetemi felvételi vizsga magyar nyelvi mérlege

1. Az alábbiakban tárgyalandó téma nem új folyóiratunkban. Néhány évvel ezelőtt foglalkoztam már vele (Nyr. 93 [1969]: 84—92), beszámolva az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1968. június 28-án feladatlapok felhasználásával lefolytatott felvételi vizsga tapasztalatairól. Akkori cikkemmel kettős célom volt. Mindenekelőtt b e f e l é akartam tájékoztatást nyújtani: egyetemi oktató kollégáim számára kívántam a feladatlapok vallomását rögzíteni, s ezzel az oktatás reális tervezésében figyelmen kívül nem hagyható helyzetképet felvázolni. Emellett jó ügyet véltem szolgálni k i f e l é is: középiskolában tanító kartársaimat is meg akartam ismertetni a vizsga eredményeivel abban a nem titkolt reményben, hogy az országos helyzet pozitívumainak és negatívumainak bemutatása hasznos hozzájárulás lehet nehéz munkájuk tervszerűbbé és sikeresebbé tételéhez. A kitöltött feladatlapok elemzését akkor azzal a megállapítással voltam kénytelen lezárni, hogy „a magyar szakra jelentkező fiatalok nyelvtani műveltsége rendkívül fogyatékos: nemegyszer azt a színvonalat sem éri el, amelyet már az általános iskolai képzés eredményeként is joggal el lehetne várni" (i. h. 92).

Nem mondhatom, hogy cikkemnek valami különösebb visszhangja támadt volna. Csupán egyetlen reflexióról van tudomásom. Jáki László azt a véleményét nyilvánította folyóiratszemléjében, hogy „gondolatgazdag" írásom „egy-két megállapítása vitára késztető" (Köznevelés 1969. 11/29). Ezek közül azonban csak az imént idézett — és cikkemben mindvégig dokumentált — állítást említette mint olyant, amely „nehezen, vagy legalábbis fenntartással fogadható el". Ellenérvek nélküli észrevételéből arra kell következtetnem, hogy valahol — legjobb szándékom ellenére — érzékenységet bántottam meg.

Mindezt azért tartom szükségesnek elöljáróban megjegyezni, mert hangsúlyozni szeretném, hogy amikor most ismét helyzetkép megrajzolására készülök, változatlanul a fentebb említett kettős cél vezet. Mindennemű megalapozatlan feltételezéstől és főleg a „Ki a felelős?" kérdésének fölvetésétől tartózkodva, kizárólag tényeket kívánok feltárni és — amennyire lehetséges — belőlük folyó következtetéseket levonni. Hogy az utóbbiakat helyesnek ismeri-e el valaki, vagy „nehezen", „fenntartással" vagy éppenséggel egyáltalán nem fogadja el, azt egyéni megítélésére kell bíznom.

2. Korábbi cikkemben a feladatlapok jellegének, formájának s a velük kapcsolatos technikai munkának szemléltetésére csupán egy-két feladatot mutattam be eredeti alakjában. Célszerűnek látom, hogy ez alkalommal teljes egészében közöljem annak a húsz feladatnak a szövegét, amelyet a három böl-

csészkaron azonos időpontban (1972. június 30-án délelőtt) kellett megoldaniuk a felvételi vizsgának erre a fajtájára kötelezett pályázóknak.

1. Miféle hangsajátosság k ö z ö s az alábbi magánhangzópárok tagjaiban? Feleljen úgy, hogy *tegyen* + *jelet* a megfelelő rovatba!

magánhangzópárok	A nyelv vízszintes helyzete	A nyelv függőleges helyzete	Időtartam	Ajakműködés
ú—í				
ö—é				
á—i				
ó—ű				

2. Írja le azt a n é g y h a n g b ó l álló (értelmes) szót, amelynek egymás után következő hangjait az alábbi sajátosságok jellemzik:

a) mássalhangzó: zöngés, ajakhang, rövid;
b) magánhangzó: mély, középső nyelvállású, ajakkerekítéses, rövid;
c) mássalhangzó: zöngétlen, foghang, hosszú;
d) magánhangzó: mély, felső nyelvállású, ajakkerekítéses, hosszú.

Ez a szó: .....

3. Az alábbi nyolc szóalak közül kettő-kettő a mássalhangzók egymásra hatásának szempontjából azonos típusba tartozik. Í r j a l e a megfelelő szópárokat, és n e v e z z e m e g az illető hangkapcsolati törvényszerűséget!

hozza, hagyjon, vassá, vágta, hordják, fűtsön, egészséget, képzeli

	A szópárok:	A törvényszerűség neve:
a)	.....	.....
b)	.....	.....
c)	.....	.....
d)	.....	.....

4. Az alábbiakban egy-egy szónak kétféle elválasztását találja. Ha az első formát tartja helyesnek, írjon *1*-et, ha a másodikat, *2*-t a kipontozott helyre!

a)	inf-luenza	—	in-fluenza	.....
b)	bo-rért	—	bor-ért	.....
c)	ugya-nis	—	ugyan-is	.....
d)	fel-adat	—	fe-ladat	.....
e)	jobb-ágy	—	job-bágy	.....
f)	Csat-hó	—	Csa-thó	.....
g)	szomszéd-ék	—	szomszé-dék	.....
h)	idea-lizmus	—	ideal-izmus	.....

5. A helyes válasz a l á h ú z á s á v a l állapítsa meg, milyen s z ó f a j ú a k az alábbi mondat szavai!

Mivel mindig szerette a jó könyveket, sohasem érezte magát egyedül.

Mivel	: névmás	kötőszó	főnév
mindig	: határozószó	melléknév	névmás
szerette	: ige	melléknévi igenév	főnévi igenév
a	: névmás	névelő	névutó
jó	: főnév	melléknév	határozószó
könyveket	: melléknév	névmás	főnév
sohasem	: névmás	kötőszó	határozószó
érezte	: főnévi igenév	ige	melléknévi igenév
magát	: névmás	főnév	határozószó
egyedül	: melléknév	névmás	határozószó

6. Írja le az alábbi igéknek azt a jelen idejű alakját, amely megfelel a zárójelben foglaltaknak!

a) *nő* (kijelentő mód, egyes szám 2. személy, alanyi ragozás)
.....

b) *vonz* (kijelentő mód, egyes szám 3. személy, tárgyas ragozás)
.....

c) *takaródzik* (felszólító mód, többes szám 3. személy, alanyi ragozás)
.....

d) *kezd* (felszólító mód, egyes szám 2. személy, a tárgyas ragozás rövidebb alakja) .....

7. Írjon egy olyan szóalakot, amely úgy keletkezik, hogy a *szabad* melléknévhez mint tőhöz *képző*, az így létrejövő tőhöz *jel*, végül ehhez a tőhöz *rag* járul!

A szóalak: .....

8. Írja le az alábbi tulajdonnevekből *-i* képzővel alkotott mellékneveket!

a) *Dél-Európa* — .....
b) *Arany János* — .....
c) *Babits* — .....
d) *Magyar Népköztársaság* — .....
e) *Margitsziget* — .....

9. Állapítsa meg, hogy az alárendelő összetett szavaknak melyik csoportjába tartoznak az alábbiak! Válaszát úgy adja meg, hogy írjon számjegyeket a kipontozott helyre a következők szerint:

alanyos összetett szó = 1;
tárgyas összetett szó = 2;
határozós összetett szó = 3;
jelzős összetett szó = 4.

a) *károrvendő*	.....	e) *madárfészek*	.....
b) *életunt*	.....	f) *napsütötte*	.....
c) *rágógumi*	.....	g) *fogcsikorgatva*	.....
d) *magvaváló*	.....	h) *munkaképtelen*	.....

10. Keresse meg az alábbi mondatok közül azt az egyet, amelyikben névszói-igei (összetett) állítmány van! Alakítsa át úgy — jelen időbe téve —, hogy névszói állítmány szerepeljen benne!

Benn volt a labda a hálóban.
Péter édesapja földrajztanár volt.
Látni lehetett a következményeket.

Az átalakított mondat: .....

11. Húzza alá a következő mondatokban a főnévi igenevet, és állapítsa meg róla, hogy milyen mondatrész szerepét tölti be!

A mondatrész megnevezése:

a) Hogyan akarod kijavítani az elkövetett hibákat? .....
b) Már messziről érezni a nyíló rózsák illatát. .....
c) A detektíveknek élve kellett elfogniuk a gyilkost. .....

12. Írjon egy-egy olyan mondatot, amelyben a *hideg* melléknév megfelelő alakja az alább megjelölt mondatrészként szerepel!

a) Állítmány: .....
b) Minőségjelző: .....
c) Értelmező: .....
d) Állapothatározó: .....

13. Állapítsa meg, milyen mondatrész az alábbi mondatban a két aláhúzott szó!

a) Gyurinak olyan jó emlékezőtehetsége van, hogy ha egy rövidebb verset *b)* háromszor elolvas, könyv nélkül el tudja mondani.

A mondatrész pontos megnevezése:

a) .....
b) .....

14. Alakítsa át az alábbi egyszerű mondatot alárendelt (minőségjelzői) összetett mondattá!

A sok hibát elkövető tanuló nem kaphat ötöst.
Az átalakított mondat:

.....

15. Állapítsa meg, milyen mellékmondat van az alábbi összetett mondatban! Húzza alá mind az *a)*, mind a *b)* sorban a helyes választ!

Annyi az ember az utcán, hogy alig lehet lépni.

a) állítmányi	minőségjelzői	mennyiségjelzői	fokhatározói
b) hasonlító	következményes	feltételes	megengedő

16. *Alakítsa át* az alábbi okhatározói alárendelt mondatot

a) magyarázó mellérendelt mondattá;
b) következtető mellérendelt mondattá;
c) ismét okhatározói, de a megadottól eltérő mondatrendű alárendelt mondattá!

Azért nem tudsz lefogyni, mert sok édességet eszel.

a) .....
b) .....
c) .....

17. Tegye ki a hiányzó írásjeleket a következő szövegben!

Mária elfelejtette hogy mi a lecke számtanból meg nyelvtanból „Elmegyek Erzsihez a barátnőmhöz mondta édesanyjának és megkérdezem tőle kell-e tanulni vagy írni valamit Csak későn este kilenc óra tájban jövök haza

18. Az alábbi mondatok a nyelvhelyesség szempontjából nem kifogástalanok. Húzza alá a nyelvhelyességi hibát, és írja föléje a helyes megoldást!

a) Egyenlőre maradjunk meg a korábbi gyakorlat mellett!
b) Az előadó hosszú feneket kerített a mondanivalójának.
c) Nem vettem észre, mert nagyon el voltam gondolkodva.
d) Az ügy tárgyalásánál elvi okokból nem vettem részt.
e) Az új helyzetről az újságon keresztül értesültem.
f) Amennyiben érdekel a dolog, szívesen kalauzollak.

19. Melyik stílusréteg jellemző jegyei közé tartoznak a következő jelenségek: igeneves szerkezetek; terpeszkedő kifejezések; a névelő indokolatlan hiánya?

A stílusréteg neve: .....stílus.

20. Milyen metafora található a következő verssorban?

Kaszák villannak az egen . . . (József A.: Eső)

Húzza alá a helyes választ mind az *a)*, mind a *b)* sorban!

a) egyszerű teljes
b) igei főnévi melléknévi

3. A jelöltek teljesítményének vizsgálata előtt a könnyebb áttekintés végett közlöm a feladatok helyes megoldását:

1.

A magánhangzópárok	A nyelv vízszintes helyzete	A nyelv függőleges helyzete	Időtartam	Ajakműködés
ú—í		+	+	
ö—é	+	+		
á—i				+
ó—ű			+	+

2. Ez a szó: *bosszú*

3. *a) hozza, vassá* (jelölt) teljes hasonulás
b) hagyjon, egészséget (jelöletlen) teljes hasonulás
c) vágta, képzeli (zöngésség sz.) részl. hasonulás
d) hordják, fűtsön összeolvadás

4. *a)* 1, *b)* 1, *c)* 2, *d)* 1, *e)* 2, *f)* 2, *g)* 2, *h)* 1

5. *Mivel:* kötőszó, *mindig:* határozószó, *szerette:* ige, *a:* névelő, *jó:* melléknév, *könyveket:* főnév, *sohasem:* határozószó, *érezte:* ige, *magát:* névmás, *egyedül:* határozószó

6. *a) nősz, b) vonzza, c) takaróddzanak, d) kezdd*

7. Pl. *szabadulnék*

8. *a) dél-európai, b) Arany János-i, c) babitsi, d) magyar népköztársasági, e) margitszigeti*

9. *a)* 3, *b)* 2, *c)* 4, *d)* 1, *e)* 4, *f)* 1, *g)* 2, *h)* 3

10. Az átalakított mondat: *Péter édesapja földrajztanár.*

11. *a)* tárgy, *b)* állítmány, *c)* alany

12. *a)* (pl.) *A téli éjszakák hidegek; b)* (pl.) *A hideg idő tovább tart; c)* (pl.) *Kérek egy pohár vizet, hideget; d)* (pl.) *A kávét hidegen is megiszom.*

13. *a)* részeshatározó, *b)* számhatározó

14. *Nem kaphat ötöst az a tanuló, aki sok hibát követ el.* (Vagy: *Az a tanuló, aki sok hibát követ el, nem kaphat ötöst.)*

15. *a)* állítmányi, *b)* következményes

16. *a) Nem tudsz lefogyni, ugyanis* (vagy: *hiszen) sok édességet eszel. b) Sok édességet eszel, tehát* (vagy: *ezért) nem tudsz lefogyni. c) Mivel sok édességet eszel, nem tudsz lefogyni.* (Vagy: *Azért, mert sok édességet eszel, nem tudsz lefogyni.*)

17. Mária elfelejtette, hogy mi a lecke számtanból meg nyelvtanból. „Elmegyek Erzsihez, a barátnőmhöz — mondta édesanyjának —, és megkérdezem tőle, kell-e tanulni vagy írni valamit. Csak későn, este kilenc óra tájban jövök haza."

18. *a) Egyelőre* . . . ; *b)* . . . *nagy* feneket . . . ; *c)* . . . nagyon *elgondolkodtam; d)* . . . *tárgyalásában* . . . ; *e)* . . . az *újságból* . . . ; *f) Ha* érdekel . . .

19. A stílusréteg neve: hivatalos stílus.

20. *a)* egyszerű, *b)* főnévi

4. Mint látható, a kilencven perc alatt megoldandó feladatsor kiterjedt a középiskolai magyar nyelvi képzés egész területére: hangtani (1—4.), szófaj- és alaktani (5—9.), mondattani (10—16.), helyesírási (4., 6., 8., 17.), nyelvhelyességi (18.) és stilisztikai (19—20.) ismeretek alkalmazását követelte meg.

Milyen eredménnyel oldották meg a pályázók az egyes feladatokat?

A választ csupán annak a 370 jelöltnek a munkája alapján van módom megadni, akik a mondott időben az ELTE bölcsészkarán vizsgáztak, és két

szaktárgy közül egyiknek a magyart választva, a nappali tagozatra kérték felvételüket. (Ennél sokkal többen töltötték ki a feladatlapokat az említett délelőttön: részint az esti vagy a levelező tagozatra pályázók, részint olyanok, akiket — bár nem magyar szakosnak készülnek — a fennálló rendelkezések magyar nyelvi felvételi vizsgára is köteleznek.)

Az eredményeket a következő táblázat mutatja:*

A feladat sorszáma	A maximális pontértékű	A Ø pontos	A teljesítmény százaléka
	megoldások száma		
1.	63	206	31,0
2.	217	141	60,3
3.	151	129	53,0
4.	49	242	23,9
5.	246	30	79,2
6.	216	16	79,8
7.	234	136	63,2
8.	116	254	31,4
9.	69	196	32,7
10.	212	158	57,3
11.	63	22	58,7
12.	152	90	58,4
13.	27	181	29,2
14.	314	56	84,9
15.	103	43	58,5
16.	49	62	47,4
17.	73	91	48,0
18.	57	165	35,4
19.	202	168	54,6
20.	118	92	53,5
1—20.	2731	2478	51,3

5. A táblázat százalékrovatából mindenekelőtt az derül ki, hogy a jelöltek a 14. feladat megoldásában dolgoztak a legjobb eredménnyel. Teljesítményük fokozatos értékcsökkenését a feladatok következő sorszámai mutatják: 6., 5., 7., 2., 11., 15., 12., 10., 19., 20., 3., 17., 16., 18., 9., 8., 1., 13., 4.

Nagyon felszínes volna azonban tájékozódásunk, ha ezekből az adatokból csak azt a következtetést vonnánk le, hogy a jelöltek a mondatrésznek mellékmondattá való átalakításában mutatkoznak legjártasabbnak, s a szavak helyes elválasztása (!) jelenti számukra a legnehezebb problémát. Konkrétabb és didaktikailag jobban értékesíthető tanulságot meríthetünk az egyes százalékok mögött meghúzódó tartalom elemzéséből.

* A táblázathoz két megjegyzés kívánkozik: 1. Az egyes feladatok különböző fajsúlyuknak megfelelően különböző pontértékűek voltak (3, 2 és 1 pontosak). A legtöbb feladat esetében csak hibátlan teljesítményért járt a maximális pontszám, ezt a 6. és a 17. esetében egy hiba még nem csökkentette. A 3 pontos feladat — a megszabott norma szerint — 2 vagy 1 ponttal is értékelhető volt, Ø-t csak az 1 pont normája alá eső teljesítmény kapott. A táblázat a megoldások rovatában csak a maximális pontértékű és a Ø pontos válaszok számát tünteti fel, s így e két szám összege csak az 1 pontos feladatoknál azonos a vizsgázók számával. 2. A teljesítmény százaléka a 370 jelölt összesített pontszámának ahhoz az értékhez való viszonyát mutatja, melyet akkor értek volna el, ha valamennyien maximális eredménnyel dolgoznak.

Az 1. feladat — egyike a leggyöngébb eredménnyel megoldottaknak — azt vizsgálta, mennyire tájékozottak a jelöltek a magánhangzók képzésmódjában. A négy magánhangzópár közös artikulációs mozzanatainak felismerésében az *á—i* sorban tévedtek legkevesebben (41,9%); nagyobb a hibaszázalék az *ó—ű* sorban (44,3), még nagyobb az *ö—é* sorban (66,2), s a legnagyobb az *ú—í* sorban (69,2). A kihagyott és a rossz helyre tett +-ek arról tanúskodnak, hogy az időtartam és a vízszintes nyelvállás minősítése (mindkettő általános iskolai tudnivaló!) okozza a legkevesebb gondot a vizsgázóknak (a hibaszázalék itt 5,9, illetőleg 12,7); bizonytalanabbak ellenben az ajakműködés és — főleg — a függőleges nyelvállás megítélésében (14,8, illetőleg 36,0). Ezt mutatja a 2. feladat eredménye is. A *bosszú* szót — a feladattal nem is próbálkozó 84 jelöltön kívül — leginkább azok nem tudták produkálni, akik efféléket írtak: *bucsú*, *busó*, *Buttó* (!), *mászó*, *mossa* stb.

A mássalhangzó-kapcsolatok törvényszerűségeinek a tudatos helyesírás gyakorlati szempontjából is fontos ismeretére vonatkozó 3. feladat legfontosabb tanulsága az, hogy a vizsgázók nagy része nem tud különbséget tenni az összeolvadás és a jelöletlen teljes hasonulás között. A 240 téves szópárosítás közül 178 (74,2%) erre a területre tartozik, s ezeknek is több mint négyötödét a *hordják—hagyjon* és a *fűtsön—egészséget* pár alkotja. (Ez arra mutat, hogy a hibázók túlnyomó többsége a szóalakok kiejtésekor létrejövő hangjelenséget alaktani szempontból ítéli meg: minősítésüknek az azonos mássalhangzóval kezdődő toldalék az alapja.)

A 4. feladatnak minden többinél gyengébb eredménye azt mutatja, hogy a megadott nyolc szó esetében hat érettségizett fiatal közül öt legalább egynek az elválasztásában hibát követ el: a vizsgázóknak ugyanis csak 13,2%-a oldotta meg hibátlanul a feladatot. A helytelen elválasztások százaléka csökkenő sorrendben a következő: *in-fluenza* 53,5; *fe-ladat* 41,4; *ugya-nis* 35,1; *bor-ért* 31,1; *ideal-izmus* 16,8; *Csat-hó* 13,8; *szomszéd-ék* 13,2; *jobb-ágy* 4,3. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a gimnáziumok I. osztályának nyelvtankönyvében ezek az analógiák találhatók a 43. lapon: *kong-resszus, cuko-rért, mar-xizmus, Tó-thék* és *Ková-csék.)*

Az átlagnál jóval nagyobb a szófaji tájékozottságot puhatoló 5. feladat teljesítményszázaléka. Az értékelésben azonban figyelembe kell vennünk, hogy a feladat feleletválasztásos stratégiával készült, s így a helyes válaszra ráhibázni is lehetett. A hibázók többsége a *mivel* és a *sohasem* besorolásában tévedett (21,9, illetőleg 8,7%-ban) 81 esetből 78-ban, illetőleg 32-ből 22-ben névmásnak nyilvánítva őket.

A 6. feladat az igeragozás kategóriáiban és a hozzájuk fűződő helyesírási tudnivalókban való jártasságot vizsgálta. A teljesítménynek még az előbbinél is nagyobb százalékát mérlegelve tekintetbe kell vennünk, hogy a négy igealak valamelyikében elkövetett egyetlen (a helyesírásra, az igemódra vagy az igealany számára, személyére vonatkozó) hiba még nem volt akadálya a 3 ponttal való értékelésnek. A teljesen hibátlan válaszok száma ugyanis csak 67 (18,1%). Legtöbben a *takaróddzanak* és a *vonzza* alakot írták le helytelenül (68,7, illetőleg 29,2%-ban). Az előbbi szóalakban a hibázóknak 42,9%-a a *dz* helytelen *(dzz* formájú) kettőzésével, 30,0%-uk a kettőzés elmulasztásával vétett a helyesírás szabálya ellen, az utóbbiban 86,1%-uk ugyancsak a teljes hasonulás feltüntetésének mellőzésével („vonza") követett el hibát.

A 7. feladat megoldásában egy grammatikán kívüli mozzanat érdemel különösebb figyelmet. 136 vizsgázó közül 107 (78,7%) azért nem kapott itt pon-

tot, mert a *szabad* melléknév helyett más (összesen 32-féle) névszót vett abszolút szótőül, a *szabad*-ot nyilván „szabadon választott"-nak értelmezve. (A tő kivételével egyébként e válaszok 83,2%-ában a megszabott fajtájú és sorrendű morfémákat találjuk.)

Elgondolkodtató a 8. feladat kis teljesítményszázaléka. A kezdőbetűt és a képző kapcsolásmódját legtöbben a *babitsi* és a *magyar népköztársasági* alakban hibázták el (38,9, illetőleg 32,4%-ban); a további származékokban csökken a hibaszázalék: az *Arany János-i* írásában 23,2, a *dél-európai*-ban 14,9, a *margitszigeti*-ben 5,1%-nyi a helyesírási vétség. (Említésre érdemes, hogy a gimnáziumok II. osztálya számára készült nyelvtankönyv 15. lapján az idevágó tudnivalót szemléltető példák között ezeket is megtaláljuk: *dél-európai, Arany János-i, magyar népköztársasági.)*

Alig különbözik ettől a színvonaltól a 9. feladatban nyújtott teljesítménye. Legtöbb (66,2%) a tévedés a *magvaváló* tagjai mondattani viszonyának megállapításában: az alanyos viszonyban a hibázók 65,7%-a határozósat, 28,6%-a jelzőset lát. A helytelen válaszok további „rangsora": *károrvendő* (38,1%), *munkaképtelen* (24,9%), *madárfészek* (20,5%), *napsütötte* (18,4%), *fogcsikorgatva* (15,1%), *rágógumi* (13,2%), *életunt* (4,1%).

Meglepően nehéznek bizonyult a vizsgázók számára az egypontos 10. feladat. Bár régóta tapasztaljuk az egyetemi oktatásban, hogy sok hallgató bizonytalan az állítmány meghatározásában és fajtájának megállapításában, az a tény, hogy a jelöltek 42,7%-a nem a *Péter édesapja földrajztanár volt* mondatban ismeri fel a legtipikusabb formában jelentkező névszói-igei állítmányt, mégis váratlan volt. Ezek a pályázók nem tudják — vagy nem jutott eszükbe? —, hogy sem határozószó, sem főhévi igenév nem lehet tagja az összetett állítmánynak. — Az erre az állítmányfajtára vonatkozó fogalom bizonytalansága okozta nagy részben azt is, hogy a vizsgázóknak csak 17,0%-a állapította meg hibátlanul a 11. feladat három főnévi igenevének mondatrészszerepét. 117-en (31,6%) a *kijavítani*, 295-en (79,7%) az *elfogniuk* meghatározásában tévedtek. A hibázók előbbi csoportjából 91-en (86,3%), az utóbbiéból 166-an (56,3%) nyilvánították állítmánynak vagy az állítmány részének a tárgyat, illetőleg az alanyt, nem gondolva arra, hogy az *akar* és a *kell* ige nem igei részként, hanem önmagában tölti be a nyelvtani állítmány szerepét.

A 12. feladat válaszai mindenekelőtt egy másik mondatrészre, az értelmezőre vonatkozó fogalom hiányát, illetőleg zavarosságát tárták fel. 57-en (15,4%) meg sem próbálkoztak a kívánt mondat megszerkesztésével, további 114-en (30,8%) nem értelmezőként foglalták mondatba a megadott melléknevet. A hibák legjellemzőbb típusai: A *hideg* okhatározói mellékmondat állítmánya *(Nem iszom meg a tejet, mert hideg)*; feltételes mellékmondat állítmánya *(A Cola akkor jó, ha hideg)*; magyarázó vagy következtető utótagú mondat valamelyik fő része *(Megfagyott a víz, hiszen hideg van; A gyümölcs most érkezett, tehát hideg)*; jelzői mellékmondat állítmánya *(Azt a teát idd meg, amelyik hideg!)*; halmozott mondatrész egyik tagja *(A patak tiszta, hideg; Nem meleg, hanem hideg vizet kérek; Ne a meleget, a hideget vidd el!)*; egyszerű okhatározó *(A hideg miatt elmaradt a kirándulás)*.

A 13. feladatban két határozófajtát, a birtoklást kifejező részeshatározót és a számhatározót kellett felismerni. Az előbbit a helytelenül válaszolók 70,8 %-a birtokos jelzőnek, az utóbbit a hibázók 65,9%-a mennyiségjelzőnek nyilvánította. A dativus possessivus tudvalevőleg erősen érintkezik a birtokos jelzővel, ezért a számhatározóra vonatkozó tévedés minősül — a kisebb hibaszá-

zalék ellenére is — súlyosabbnak. A *háromszor* szóalakban csak az láthat jelzői bővítményt, aki az elemzéskor nincs tekintettel a szószerkezeti összefüggésre s a meghatározó tag alakjára.

Mindössze 15,1%-nyi a Ø pontos feleletek száma a 14. feladatban. A megoldással nem is kísérletező 14 vizsgázón kívül 42-en nem szereztek itt pontot. Ezek túlnyomó többsége úgy hibázott, hogy nem minőségjelzői, hanem alanyi (*Nem kaphat ötöst az, aki . . .*), okhatározói (*Nem kaphat ötöst a tanuló, mert . . .*), feltételes (*Nem kaphat ötöst a tanuló, ha . . .*) alárendelő, illetőleg következtető utótagú mellérendelő összetett mondatot (*A tanuló sok hibát követett el, ezért . . .*) szerkesztett. — Az alárendelő összetett mondat körébe vágó másik feladatban, a 15.-ben ismét nagyon jellemző hibára bukkanunk: a jelöltek 55,7%-a nem állítmányi, hanem mennyiségjelzői alárendelést lát a megadott összetett mondatban. A tévedés oka az, hogy nincsenek tekintettel a főmondatbeli utalószó mondatrészfunkciójára s arra a tényre, hogy a mennyiségjelzősnek vélt szószerkezetben a „jelző" és a „jelzett szó" között ott található a határozott névelő.

Csalódást okozott a 16. feladatnak átlagon aluli eredménye. Az átalakításra kijelölt okhatározói alárendelt mondatból a vizsgázók 67,8%-a nem tudott magyarázó, 34,6%-a pedig következtető mellérendelt mondatot szerkeszteni; 55,9%-uk nem volt képes a mondatrend megváltoztatásával újra okhatározói alárendelt mondatot létrehozni. A hibák oka a három fogalom — magyarázat, következtetés, okhatározás — nagyfokú zűrzavara, egymással való összecserélése. A harmadik részfeladatban sokan azért hibáztak, mert nem voltak tisztában a *mondatrend* szó jelentésével, és csak az utalószó szórendjét változtatták meg (*Lefogyni azért nem tudsz, . . .; Nem tudsz lefogyni azért, . . .*).

A 17. feladat — egyike annak a kettőnek, amelyben egy hibáért még nem járt levonás a maximális pontszámból — az írásjelhasználatban való jártasságot kutatta. Tagmondatoknak, értelmezős és halmozott határozós szerkezet tagjainak elhatárolása, a mondatzáró írásjel helyes alkalmazása és az idézetbe ékelődő idéző mondat írásjelezése volt a megoldandó helyesírási probléma. A 48,0%-os teljesítményhez hozzátartozik az a megjegyzés, hogy a 73 hárompontos vizsgázó közül csak 7 (a teljes létszámnak 1,9%-a !) végzett valamennyi részletében kifogástalan munkát. A legtöbb hibát a . . . *barátnőmhöz — mondta édesanyjának —, és* . . . szövegrészlet interpunkciójában követték el: igen sokan nincsenek tisztában az idéző mondattal megszakított idézet írásjelezésével (az idézőjelek mellőzésével, mindkét gondolatjel s a második utáni vessző kitételével). Az idéző mondat előtt a vizsgázóknak 33,0%-a követett el központozási hibát, az *édesanyjának* szó után pedig 70,0%-uk hibázott a megfelelő írásjel(ek) elhagyásával. Az *Erzsihez* és a *tőle* után a pályázók 21,6, illetőleg 20,8%-a nem tett vesszőt, a *számtanból meg nyelvtanból* és a *tanulni vagy írni* mellérendelő szószerkezetben viszont csaknem ugyanennyi (18,4, illetőleg 19,7) %-ban vessző került a kötőszó elé. Különös, hogy a *későn, este kilenc óra táj-ban* szerkezetben csak a munkák 33,0%-ában találunk vesszőt a *későn* szó után, a többiben vagy teljesen elmaradt, vagy — többnyire — az *este* mögé tévedt. (Az utóbbiak készítői nyilván csak a halmozást érezték, arra már nem gondoltak, hogy a *későn* nem jelzői szerepű melléknév, hanem határozószó.) Ugyancsak a figyelem hiányára mutat, hogy az utolsó szó pontja után a vizsgázók 66,8%-a nem tette ki a záró idézőjelet.

Mennyire ismerik fel a jelöltek a nyelvhelyességi hibát gyakran hallott fordulatokban? Ezt kutatta a 18. feladat. Mind a hatot csak 15,4%-uk vette észre és helyesbítette. Igen jellemző, hogy az *egyenlőre* alakot 76,2%-uk nem

kifogásolta, ehelyett a névutót helyettesítette raggal, vagy az igekötőt minősítette fölöslegesnek. (Vajon reménytelen már a nyelvművelés harca az *egyelőre* életben tartásáért?) Ugyancsak jelentős a *ha* helyett használt *amennyiben* helytelenítésének 29,7%-os elmaradása: a hibázók itt csaknem kivétel nélkül a *kalauzollak* szót helyettesítették valamiféle szinonimával.

A stilisztikai ismereteket vizsgáló két feladat közül az elsőnek a megoldása sikerült jobban. Mint a táblázat is mutatja, a jelöltek 54,6%-a ráismert a hivatalos stílusra a közölt jegyek alapján. De talán nem érdektelen megemlíteni a 40-féle téves stílusminősítés közül azokat, amelyek legalább háromszor fordulnak elő: *szónoki* (24), *tudományos* (22), *futurista* (16), *barokk* (13), *publicisztikai* (10), *expresszionista* (8), *előadói* (3), *impresszionista* (3), *szaknyelvi* (3), *szürrealista* (3). — Gyöngébb a vizsgázóknak a metaforára vonatkozó tájékozottsága: 37,3%-uk teljes, 55,4%-uk igei metaforát lát a József Attila-sorban.

6. Mint bevezetőben is említettem, adataim kizárólag az informálá szolgálatában állnak; a mérleg mérlegelését azokra bízom, akiket ifjúságunk anyanyelvi nevelésének ügye közvetlenül vagy közvetlenebbül érint. Ha valamikor, most — a tervbe vett tananyagcsökkentés küszöbén — van szükség a helyzet világos áttekintésére és minden idevágó probléma alapos megfontolására.

Szemere Gyula

NYELVÉSZET:

Szimbólum teszi az embert

A nyelv olyan, mint a jéghegy. Egy része — a beszéd létrehozása a hangképző szervekben, a kísérő gesztusok, a hang áthaladása a levegőn keresztül és hatása a fülre — nyitva áll a közvetlen megfigyelés számára. De egy jóval nagyobb része — a megnyilatkozás létrejötte a beszélő agyában, felfogása a hallgató által, s a jelek összekapcsolása a tapasztalattal, mind a múltbeli és a jelenlegi, mind az egyénileg izolált és a társadalmilag közös tapasztalattal — amely a felszín alatt rejlik, csak közvetett kutatással fürkészhető ki.

*

Az ember léte összeforrt a nyelvvel. Nincs normális személy e képesség nélkül, és nem ismerünk egyetlen más biológiai fajt sem, amelyik rendelkezne ezzel. Csak az emberi csecsemőben szunnyad a gagyogás ösztöne; ez készíti fel a beszédre, de sokévi tanulásra és gyakorlatra van szükség addig, amíg az egyén az anyanyelv használatában eléri a felnőtt művészi szintjét. A nyelv, miután azt megszerezte, állandó társa marad minden emberi lénynek. Az egyén tulajdona ez, ugyanakkor az a kapocs, amely összefogja a társadalmat. A nyelv nem független az ember biológiai alkatától, de az nem határozza meg, és a nyelvek közötti különbségek nem kapcsolódnak az emberek közötti fizikai különbségekhez. Bárki bármelyik nyelvet megtanulhatja anyanyelve gyanánt.

A kimondott szó a közlés legnyomatékosabb eszköze, s ez áll a nyelvészeten belül a figyelem középpontjában. A beszéd mindig hozzáférhető, mert az az emberi test hozza létre minden külön eszköz nélkül. Váltakozhat halk suttogás és hangos ordítás között. Megtölti az egész teret a beszélő körül, megkerüli az akadályokat, és így nem igényel közvetlen vonalú összeköttetést a hallgatóval; nem függ a fénytől sem, szemben az optikai jelekkel, s így használható éjjel és nappal; a testet úgyszólván teljesen szabadon hagyja más tevékenységre, csak igen kevés energiát kíván. Jóllehet a „hang"-os beszéd eltűnhet, például a trappista barátok körében vallási fogadalomból vagy Ausztrália bennszülöttei között az özvegyek esetében egy tabu miatt, az ilyen személyeknek is szükségük van kommunikációra, és ezek beszédhelyettesítő eszközöket használnak.

A beszélt nyelv a másodlagos szimbólumrendszerek szükségszerű alapja. Ezek között az írás a legelterjedtebb, amely a kifejezésnek állandóságot kölcsönöz, s az írásbeliség növekedése következtében a kommunikáció egyre jelentősebb eszköze lesz. Különleges célok érdekében az írást más közegekbe tehetjük át, ilyen a süketnémák gesztusnyelve, a Morse-ábécé vagy a zászlónyelv. Helen Keller példája mutatja, hogy a nyelvet teljesen át

lehet tenni egy másik érzékelhető kommunikációs közegre. Vannak más típusú, korlátozott hatókörű és funkciójú nyelvek is, amelyek a természetes nyelven alapszanak: pl. Pidgin English, az indiánok jelnyelve, s tudományos kódok (amilyenek például a kémiai szimbólumok).

A nyelv az embert biológiai örökségén túl a kontinuitás egy másik szálával egészíti ki, ez teszi lehetővé a kultúrát és a tudás halmozását. Az egyszerű eszközök használata és a társadalmilag determinált viselkedés — ezt szokták az emberiség ismérveként emlegetni — filogenetikailag elsődleges az ember viszonylatában, de az emberi társadalom szervezetének nagyfokú komplexsége és a technológia átfogó fejlődése feltételezi a nyelvet. Valóban a nyelv jelzi az ember születését, s e tekintetben így értelmezhetjük János apostol kezdő sorait a bibliában: „Kezdetben vala a nyelv."

A nyelv nemcsak jellemzi az egész emberiséget, hanem — Bábel átka — meg is osztja. A gagyogás időszaka után az egyedek különböző nyelvközösségek tagjai lesznek, mégpedig többnyire egy közösség tagjai. De a kontaktust e közösségek között rendszerint biztosítja olyan egyének jelenléte, akik egynél több nyelvet beszélnek. A létező nyelvek száma többé-kevésbé önkényes szám — ez ugyanis azokat a nyelvészeti és szociológiai problémákat tükrözi, amelyek a nyelvi határok kijelölésekor vetődnek fel. Skandináviában például a dán, a norvég és a svéd nyelvet — jóllehet kölcsönösen érthetők — különböző nyelveknek tekintik politikai státusuk miatt —, míg a lappot, amely több, egymást kölcsönösen nem értő nyelvközösséget foglal magában, rendszerint egy nyelvnek számítják. A világ nyelveit bemutató felsorolások rendszerint három–négyszer beszélt nyelvet sorolnak elő; a világ bizonyos részeiben sok apró nyelvközösség gyors eltűnőfélben van. Vannak olyan nyelvek, amelyeket a beszélők milliói használnak, s amelyek a nemzetközi érintkezést is szolgálhatják; másokat csak igen kevesen beszélnek, s esetleg a kihalás határán állnak. Minden egyes nyelvközösségben a nyelv területi és szociális dialektusokra oszlik, és különböző stílusokban használható. Láthatólag minden nyelv a kifejezés korlátlan lehetőségeivel rendelkezik, de nagy különbségeket mutatnak fel abban a tekintetben, hogy az emberi kultúra teljes köréből valójában menynyit fognak át. Régebbi utazók beszámoltak olyan korlátozott nyelvekről, amelyeknek esetében a beszédet gesztusokkal kellett kiegészíteni, s így e nyelvek használói csak nappal vagy tábortűznél tudtak társalogni; gyakorlott megfigyelők azonban nem észleltek ilyen nyelveket.

A nyelv mindig egyike volt azoknak a legfontosabb tényezőknek, amelyek meghatározták az emberi csoportok összetartozását. Azokat, akik az anyanyelvet nem beszélték, barbároknak tekintették, s például a Bírák Könyvében azt olvashatjuk, hogy a *sibolet* szó eltérő kiejtése volt az ephraimbeliek körében véghezvitt mészárlás alapja. De a nyelvi különbségek csak azután váltak a nemzetközi politikában kritikus tényezővé, hogy kialakultak a tömegérintkezés messzeható formái, és a modern közlekedési eszközök összezsugorították a távolságokat. A modern történelemben a nemzetiség meghatározása leggyakrabban a nyelvvel van kapcsolatban, noha Svájcot a harmonikus többnyelvű állam példájaként említhetjük. A magyarban a tizenkilencedik század elején a szótári állománynak magyar minták szerinti tudatos fejlesztése ment végbe, hogy a nyelv képessé váljon a latint és a javasolt németet mint hivatalos állami nyelvet felváltani, s néhány évtized alatt mintegy tízezer új szó került a magyar nyelvbe. Hasonló törekvés figyelhető meg jelen-

leg Írországban és Izraelben. Versailles-ban az osztrák — magyar birodalmat nyelvi határok mentén osztották fel, noha az „etnikai" szó használata ezt a tényt elkendőzte. A müncheni egyezmény tovább vitte az „egy nyelv, egy állam" jelszó megvalósulását; a második világháború után pedig a kisebbségi csoportok tömeges áttelepítése még közelebb vitt ehhez a kétes értékű célhoz.

A példák könnyen szaporíthatók. Éppen úgy, ahogyan az angolul beszélő országokban a helyes kiejtés elsajátítása az egyéntől sok időt és energiát követel, ugyanúgy Norvégiában a nemzeti kulturális energia tekintélyes részét fordítják azokra a heves vitákra, amelyek egyébként két egymáshoz igen közel álló nyelvi forma, a *riksmål* és a *landsmål* hívei közt zajlanak; e két nyelvi forma nagyjából korrelációban van a konzervatívok és a baloldaliak politikai beállítottságával. Az újabbkori Európa történetében Danzig, Trieszt és a Saar-vidék vált veszélyes lőporos hordóvá; mindhárom esetében nagymértékben kihasználták a nyelvi kérdést. Az indiai szubkontinenst, amelyet elsősorban vallási alapon osztottak fel Indiára és Pakisztánra, nyelvi problémák terhelik; Indiában például erőszakosságokra és vérontásra került sor, amikor a nyelvi határokon alapuló adminisztratív tagolódást meg akarták változtatni. Ez azt mutatja, hogy a nyelvi tényezőnek itt elsőbbsége van a földrajzi és gazdasági tényezőkkel szemben.

Sehol sem nyilvánvalóbb a nyelv politikai jelentősége, mint a Szovjetunióban, amely tizenöt köztársaság föderációja; e köztársaságok az államon belüli nyelvi különbségeknek felelnek meg. Ezek alatt további adminisztratív egységek vannak, amelyek nyelvileg határolódnak el egymástól. Jóllehet a kisebb területeken a nyelvi egységeket gazdasági egységeknek rendelhetik alá, a nyelvi princípium áthatja az egész államszervezetet, és a legmagasabb szinten is kifejezésre jut a Nemzetiségi Tanácsban. Létrejöttének első percétől kezdve a szovjet államrendszer - mivel felismerte, hogy a nyelv az ideológia terjesztésének legfontosabb eszköze — tudatos nyelvi politikát folytatott, beleértve az írásreformot is. A nyelv különálló szerepét kifejezték abban a szovjet nyelvészeti vitában, amelynek során Sztálin leszögezte, hogy a nyelv független a társadalom gazdasági alapjának és különféle felépítményeinek marxista fogalmától.

A nyelv használata gyakran kapcsolódik össze egy vallással. Néha egy olyan nyelv, ami már nem fordul elő a hétköznapi használatban, megőrződik a liturgiában, mint a latin a katolikus egyházban. Néha egy bizonyos írásfajta társadalmi valóságok kifejezőjeként szolgál. Közismert az írásfajta és a vallás közötti szoros kapcsolat. Jugoszláviában például a katolikus horvátok és az ortodox szerbek közti ellentét, amely oly világosan jutott kifejezésre a közelmúlt történelmében, párhuzamban van azzal a ténnyel, hogy a horvátok latin, a szerbek cirill ábécét használnak. Törökországban az arab írásmódot felváltó latin betűk bevezetése nagy lépés volt annak a tudatos programnak a során, amely lazítani próbálta a régi vallásos kötelékeket, és az új nyugati orientációt hangsúlyozta.

Annak eredményeként, hogy egyre jobban megértik, milyen jelentősége van a nyelvnek a politikai kérdésekben és a nemzetközi érintkezésben, a nyelvi stúdiumok egy új területe van kibontakozóban, a politikai és területi (areális) nyelvészeté.

Az embernek nincs speciális, külön szerve a nyelv számára. Azokkal a szervekkel beszélünk, amelyek elsődlegesen a két legrégibb biológiai funkciót

szolgálják, az evést és a lélegzést. S mint minden más hangot, a beszédet is a fülünkkel fogjuk fel, ami filogenetikailag a legkésőbb megszerzett érzékszervük az emlősöknek. A beszédhez használt levegő főleg két üregben, a tüdő meg a száj-torok üregében módosul; közöttük mozgékony izomköteg van, ezek a hangszalagok, amelyeknek a beszédben és az énekben alapvető szerepük van. Két másik üreg is kapcsolatban van velük, de ezek nem játszanak aktív szerepet a beszédben. Az egyik az orrüreg, ami nem képez önálló hangot, a másik a gyomorszáj és a gyomor, ez általában el van zárva. (Ez utóbbit sohasem használják a normális beszédhez, noha néhány társadalomban felhasználják böfögéshez, ami az étellel kapcsolatos elégedettséget fejezi ki. Gyomorszáji levegőt használnak néha a beszédhez olyan személyek, akik gégemetszésen estek keresztül.)

A beszéd létrehozásához szükséges légtömeget az artikuláció céljából rendszerint kilégzéssel hozzuk mozgásba, de nem kizárólag azzal. Svédországban például, főleg a nők, a *ja* 'igen' szót gyakran belégzés közben mondják ki. Ezen kívül használnak a beszédben néhány olyan kisebb mechanizmust is, ami független a lélegzéstől. Ilyen például a szájüregben levő levegő módosítása az ún. csettintő hangok esetén, amelyek mint normális beszédelemek fordulnak elő bizonyos dél-afrikai bennszülöttnyelvekben. Beszéd közben a gégefő és a nyelvcsap járatai összeszűkülnek; ez szükséges ahhoz, hogy a hangképzéshez szükséges nyomás létrejöjjön. A szájnyílás felhasználása sokkal változatosabb. Különböző nyelvek a szájat különféleképpen használják. A dán szájartikuláció laza, az angol erőteljes, de nagymértékben függőleges mozdulatokra korlátozódik, s a franciában nagyfokú váltakozás van az ajkak kerekítése és széthúzása között. S mivel az irokézben nincs ajakhang, azt mondják, a beszélő beszéd közben pipázhat anélkül, hogy beszédében bármiféle torzulás jönne létre. A beszédhangok óriási változatosságát a szájüregben a különféle szervek gyors konfigurációja hozza létre, e szervek közül a nyelv a legmozgékonyabb. Figyelemre méltó, hogy nagyon sok nyelvben e szerv neve általában jelöli a nyelvet magát is, például a magyar *nyelv*, a latin *lingua*.

A beszéd által továbbított információnak csak egy kis százaléka használódik fel nyelvi célokra; a fennmaradó rész másféle információkat tartalmaz; többek között a beszélő hangképző szerveinek jellegzetességeiről, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy felismerjük a beszélőt; a fizikai hogylétéről, például arról, hogy náthás-e vagy sem, az érzelmi állapotáról, s arról, hogy milyen a beállítottsága azzal az általános kontextussal szemben, amiben a beszédaktus folyik. Más információkat is adhat a beszélőről, amelyek társadalmi osztályra, alkalomra, stílusra utalnak — kezdve attól a nyugodt hangtól, amit bizonyos művelt osztályokban helyénvalónak tartanak, egészen a rádióbemondó vagy a prédikátor előadásának túlzottan energikus modorosságáig. Az ilyen különbségek speciális körülmények követelményeit tükrözhetik, vagy különleges tradíciókhoz kapcsolódhatnak. Így a Comédie Française színpadán a pergetett nyelvhegyi *r* hang ejtését követelték meg, amikor már egész Párizs uvuláris *r*-t használt.

A mell és a gégefő izomzata szabályozza a beszéd legátfogóbb jelenségeit, a hanglejtést, a hangsúlyt, az időtartamot. Ez felelős a szótagképzésért is, amely szabályos csúcsokat felmutató, ritmikus lüktetés, aminek minden beszédfolyamat alá van vetve, s ez adja az alapját a magánhangzók és mássalhangzók alapvető fonetikai kategóriájának is. Ezek a jelenségek függenek az egyes nyelvek szokásaitól is. Például a *Krisztus* szónak megfelelő szó a japán-

ban a magánhangzók és a mássalhangzók úgyszólván egyenletes váltakozása következtében *kurusitó* formában jelenik meg.

Jóllehet a hangképző szervek mint egész működnek, az egyes nyelvek egyik vagy másik részét jobban kihasználják. Az arab nyelv a torok izmait sajátságos emfatikus hangok létrehozására használja, a francia pedig az orrjáratot nemcsak mássalhangzók, de magánhangzók képzésére is; az orosz a nyelvhát emelésével hozza létre feltűnő palatalizált hangjait; az abház — egy kaukázusi nyelv — mind a nyelv emelését, mind az ajakkerekítést felhasználja palatalizált, labializált és labiopalatalizált mássalhangzóinak számunkra meglepő kiképzéséhez.

A hangképző szerveket egy zenekar hangszereihez hasonlították, mikor minden szerv, amely mozogni és alakját változtatni képes, hozzájárul a hang teljességéhez. Készítettek fonetikai átírásokat zenei kotta formájában, ebben a vonalak ábrázolják az artikuláló szerveket, a kottajegyek pedig az artikuláció módjait. (Azok a fonetikai átírások, amelyek a beszédhangokat grafikai szimbólummal próbálják ábrázolni, kibővített ábécérendszerek, sok diakritikus jellel, amilyen például a magyarban a magánhangzók hosszúságának jelölésére használt ékezet: *á.)*

Az artikulációs szervek mozgásai egyfelől légáramot képeznek, amely a beszéd szempontjából felhasználatlan, másfelől pedig légrezgést, amit hangként fogunk fel. A hangképző szervben létrehozott hang elsősorban a szájon keresztül sugárzódik ki, a külső levegőbe, de bizonyos hangrezgések a test más részeiből bocsátódnak ki. A vibrálások a hang sebességével távolodnak a beszélőtől, így ha a *só* szó kiejtésére kerül sor, az *s* hang már 40 méterre van akkor, amikor az *ó* hang kezdődik.

A kiejtett megnyilatkozás egy rövid időtartamú és kis skálájú változtatás az atmoszférán, amelyben az összetevő hangok a sajátos belső energiájuktól függően különböző távolságokban halnak el. A rezgések, amiket a lökés hoz létre, igen kis dimenziójúak. (Az emberi fül képes felfogni olyan hangrezgéseket, amelyeknek az amplitúdója kisebb, mint egy hidrogénatom átmérőjének egy század része. Ez a legkisebb mozgás azok között, amelyeket bármelyik érzékszervünk képes érzékelni.) De ezek a rezgések roppant bonyolultak. Az akusztikai analízis ezt a bonyolult rezgést a frekvencia (rezgésszám), az intenzitás (hangerősség) és az idő hármas dimenziójának keretei között bontja fel; minden egyes beszédhangot az energia különböző frekvenciasávokban végbemenő tipikus kibocsátása jellemez a korlátlan időtengely hosszán. A beszéd fizikai ábrázolása fantasztikus tájképre emlékeztet, amelyen szüntelenül kanyargó, szüntelenül változó hegyszerű képződmények, fennsíkok és magányos csúcsok láthatók.

Az utóbbi néhány év folyamán új és hatékony eszközöket fejlesztettek ki, amelyek mélyebb bepillantást nyújtanak számunkra a beszédfolyamatok jelentős aspektusaiba. A hangspektrográf olyan készülék, amely az auditív mintákat vizuális mintákká alakítja át. Gyorsan és készségesen ad nekünk a beszédhangok felépítéséről olyan információkat, amilyeneket korábban vagy nem kaphattunk, vagy csak időrabló számítások útján érhettünk el. Egy másik készülék — a hangvisszajátszó — lehetővé teszi számunkra, hogy a látható mintákat hangokká alakítsuk, s érzékelhessük a különböző elemek hozzájárulását a beszéd felismeréséhez és megértéséhez. Az emberi hangképző szervek röntgenfilmfelvételei lehetővé teszik, hogy részletesen tanulmányozhassuk a hangok képzését, s ezeket az eseményeket fiziológiai, fizikai és pszi-

chológiai vizsgálatoknak vessük alá. A beszédanalízis terén a jövő különösen sokat ígér.

A szótaglüktetés és a prozódiai jegyek teszik az alapját a verselésnek, amely a költői kifejezés uralkodó formája sok kultúrában. De a vers funkciója korántsem csak esztétikai: az ógermán törvényeket versbe foglalták, hogy megóvják a változástól, s a modern reklám például gyakran használt ritmusos versikéket. A vers a szótagcsúcsok számszerű szabályozása bizonyos összefüggő szintaktikai szerkezeteken belül. Bizonyos metrikai hagyományokban ehhez járul a hangmagasság, a hangsúly és az időtartam jegyeinek felhasználása; ezek — egészükben — a gyakoriság, az intenzitás és az idő fizikai dimenzióinak felelnek meg. A legegyszerűbb verstípus a szótagoláson alapszik, mint a szerb nyelvben. A verslábas verselésben, amilyen például a klasszikus görög verselés, nemcsak a szótagcsúcsok száma, hanem a köztük fennálló távolság is számít; az angolban a versmérték az erősen és könnyen hangsúlyozott szótagcsúcsok váltakozó sorrendjén alapszik, a kínai T'ang-dinasztia költészetében pedig a nyelv számos hangmagasságát metrikai szempontból két csoportba osztották, az egyenlő és a változó hangmagasságok csoportjába, s a vers ezeknek a hangmagasságosztályoknak ellenpontos konstrukciója volt.

A beszédhang eredetét és észlelését nem lehet közvetlenül megfigyelni. A hallgató csak szubjektív benyomásokról számolhat be, s azt a keveset, amit azokról a folyamatokról tudunk, amelyek során a beszéd létrejön, olyan határjelenségek interpretációjából szűrjük le, mint a nyelvhibák meg a beszédrendellenességek tanulmányozása. Annyit azonban megállapítottak, hogy a beszélő saját beszédének észlelése, mind a csontvezetésen, mind a hallásán keresztül, a szükséges ellenőrző körforgást biztosítja, anélkül a beszéd kórosodik. Ilyen kórosodás figyelhető meg azoknál, akik elvesztették a hallásukat, s olyan ember, aki süketen született, sohasem tudja a normális beszédet megtanulni.

Ha a beszéd idegi bázisát vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy az agykéreg kapcsolatban van a szimbolikus funkcióval. Az agykéregben végzett sebészeti beavatkozások során szerzett megfigyelések azt mutatják, hogy azok a területek, amelyek olyan szerveknek felelnek meg, mint a nyelv és a kéz, amelyeket tehát az artikulált érintkezésben is felhasználnak, elsődleges funkcióikon túl aránytalanul nagyobbak, mint az agykéreg azon területei, amelyek más testrészeknek felelnek meg. Jóllehet a biológiai és szimbolikus funkciók itt bensőségesen összeszövődnek — olyan tény ez, amely magyarázatát adhatja az ember néhány különleges pszichológiai zavarának — ezek a klinikai megfigyelések talán annak bizonyítására is felhasználhatók, hogy fiziológiai alapja van annak a mindent átható szerepnek, amit a szimbolikus magatartás játszik az ember létében.

Vannak bizonyos problémák, amelyek egyaránt tartoznak mind az orvostudományra, mind a nyelvészetre. Az orvosok körében nő a felismerése annak, hogy milyen jelentősége van a nyelvi tényezőknek a diagnózis esetében. A pszichiátriában a nyelv központi jelentőséget kapott. S a nyelvészek sokat tanulhatnak a beszédrendellenességek gondos orvosi vizsgálatából. főleg az afázia különféle típusainak vizsgálatából a nyelv belső tagolódásának hierarchiájára vonatkozó mélyebb megértés tekintetében.

A nyelv ismerete az időszámításunk előtti századokig nem jutott túl a mitikus és mágikus elképzelések szintjén. Ekkor a szanszkrit grammatikusok vallási okok miatt csodálatos keretet dolgoztak ki, hogy szent nyelvük állan-

dóságát megőrizzék, s a görög grammatikusok, akiket inkább filozófiai és filológiai érdeklődés jellemzett, létrehozzák azt a rendszert, amelyen iskolai nyelvtanunk nagyrészt a mai napig alapszik. A vizsgálat azonban csak néhány nagy tekintélyű nyelvre korlátozódott, egészen a felfedezések koráig, amikor felfedezők, hódítók és misszionáriusok nagy mennyiségű nyelvi anyagot gyűjtöttek össze és tettek közzé az egész világról. A tizennyolcadik század vége felé ennek az anyagnak jelentős részét értékelte ki az összehasonlító nyelvészet. Megállapították a nagyobb nyelvcsaládokat, és bevezették a kronológiai perspektívákat. Először a Nyugat-Európához képest periférikus elhelyezkedésű magyar, finn és lapp nyelv genetikai kapcsolatát bizonyították be, és felismerték az uráli nyelvcsaládot. Ezt követte más nyelvcsaládok felismerése, mindenekelőtt az indogermáné, amely olyan nyelveket foglal magában, amelyeket a földgömb jelentős területein beszélnek, s nagy a kulturális és politikai jelentőségük. Később pedig, a tizenkilencedik században, a nyelvi változások szabályosságát mutatták ki a történeti nyelvészet módszereivel; ez a társadalomtudományoknak talán az egyetlen olyan területe, amelyben a szabályosságokat ilyen világosan bizonyították. (Az újabban kifejlesztett glottokronológia, amely mintegy száz szót használ az összehasonlítás alapjául, pontosabban igyekszik megállapítani a nyelvek közötti különbségeknek megfelelő időbeli különbségeket.)

A tizenkilencedik és huszadik században a különféle nyelvekre vonatkozó információ hatalmas méretű növekedését idézte elő a filológia, a nyelvjáráskutatás, a fonológia és az etnográfiai gyűjtőmunka. Az anyag feldolgozása azonban nem volt sem egységes, sem következetes, míg csak — negyedszázaddal ezelőtt — a strukturalizmus, a nyelvészet legmodernebb irányzata Európában és Amerikában első ízben nem vezetett be egy univerzálisan alkalmazható módszert valamennyi nyelv leírására. A strukturalizmus legfőbb eredményeit a beszélt megnyilatkozások elemzésében érte el, de voltak eredményei a szemantikában, valamint a történeti és összehasonlító nyelvészetben is.

A strukturalizmus alapját tevő módszertani elveket az alábbiakban foglalhatjuk össze: A nyelvet specifikus nyelvi kritériumok szerint kell elemezni, s nem szabad azt különféle fizikai, fiziológiai és pszichológiai jelenségek konglomerátumának tekinteni. Az elemzés meghatározott számú különálló egységet tár fel, amely lehetővé teszi a megnyilatkozások folyamatának mennyiségi vizsgálatát. Ezek az egységek egy viszonyrendszer kölcsönösen függő részei, s minden nyelvre jellemző a maga belső rendje, amely a fizikai és pszichikai jelenségeket uralja, és azokat nyelvi kategóriákba szervezi.

Az új szempontokat hasznosítják gyakorlati célok esetében is, például a nyelvtanításban és a bibliafordításban. A strukturális nyelvészet fogalmai egy bizonyos mértékű alkalmazásra találtak más kutatási ágazatokban is; az irodalom, főleg a metrika vizsgálatában, s az etnográfiában, elsősorban a folklórban. Ugyancsak nagy az érdeklődés interdiszciplináris kutatások iránt, mint például a pszicholingvisztika, az etnolingvisztika vagy a szociolingvisztika. Nos, milyen a nyelv szerkezete?

Minden nyelvi megnyilatkozás — a rövid közléstől a hosszú beszédig — egy vagy több változó bonyolultságú mondatból áll. A mondat az a legnagyobb egység, amelynek olyan szervezettsége van, amit a nyelvi konvenciók határoznak meg. Valamely adott mondat részei nem fordulnak elő más mondatok

szintaktikai konstrukcióiban, jóllehet egyes elemek utalhatnak előre vagy hátra — például bizonyos névmások — mindegyikük integráns része annak a mondatnak, amelyikben előfordul. A mondatot jelölheti speciális hanglejtés vagy szünet, de az ilyen vonások bizonyos nyelvekben fakultatívak. A mondat belső szervezettsége váltakozhat egy tudományos értekezés gondos megfogalmazása és a között a véget érni nem akaró, átfedéseket tartalmazó monológ között, amit Molly Bloom produkál James Joyce Ulyssesében.

A nyelvészek ma két fogalmat, a fonéma és a morféma fogalmát használják a mondat szerkezetének értékelésére. Ezek az egységek elrendezési szabályaikkal — ez utóbbi technikailag mint disztribúció ismert — képessé teszik a nyelvészt arra, hogy bármely megnyilatkozás szerkezetét leírhassa.

A morféma az a legkisebb elem, amellyel jelentés kapcsolódhat össze, s amit sajátos disztribúció jellemez. Az alábbi példában a morfématagolódást kötőjel mutatja:

karj-ai-n-k-b-ól

Egy morféma váltakozó fonetikai alakokban jelenhet meg. Például az egyes számú *kő* a többesben *köve-k*, vagy a ragozásban *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz*. A morféma fogalma lehetővé teszi a nyelvész számára, hogy a műveletek egyetlen fölfelé haladó hierarchiáját alkalmazza a magasabb szintaktikai szerkezetek értékelésére. (A szót, ami központi fogalom volt a hagyományos nyelvtanban, sok nyelvész már nem tekinti alapvetőnek; talán úgy lehetne valamennyi nyelv szempontjából jellemezni, mint egy szerkesztményt, amit belső kohézió és stabilitás jellemez.) Az olyan összetételek mint *présház*, az olyan szerkezetek, mint *a halálra táncoltatott leány*, s az olyan mellékmondatok, mint *'hogy ő jön'*, s végül a mondatok mind a morfémák magasabb rangú kompozíciói. Ezeket a szerkezeteket gyakran bizonyos fonetikai jegyek jelölik, olyanok, mint a hangsúly és a hanglejtés, amelyek mutatják a szintaktikai hierarchia különböző szintjei közötti különbséget, ahogy például a hangsúlyalakzat különbözteti meg a *kékharisnyát* a *kék harisnyától*. Az ilyen csoportosulások rendszerint igen egyszerű elvek szerint épülnek fel: általában egy szint két egységbe társul egymással, hogy a magasabb szint egy egységét alkossa, s ez így megy egészen a mondatig. Például Blake „A tigris" című költeményének egyik sora az alábbi bonyolult szerkezetű:

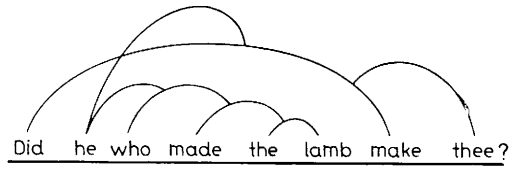

(Ő, aki a bárányt teremtette, teremtett téged?)

Minden morféma fonémákból épül fel, eltekintve olyan határeseteket képező hanggesztusoktól, mint a bilabiális pergetés — *brrr!* — amit akkor hallatunk, ha didergünk. A fonémát, a strukturális nyelvészet sarkkövét operatíven csak néhány évtizede definiálták, jóllehet hallgatólagosan elismerték, amióta csak az ember a beszédet kezdte írásra váltani, amint azt a mássalhangzó- meg alfabetikus írásfajták mutatják. Minden nyelv speciálisan szervezi meg az általa használt hangokat, s minden nyelv csak meghatározott számú fonémát használ. A modern nyelvészet a megnyilatkozások különböző töredékeit hasonlítja össze, hogy felfedje azokat a jelentésmegkülönböztető kontrasztokat, amelyeket az egyes nyelvek használnak. Például a *lá**b*** és a *lá**p*** két végső eleme két olyan megnyilatkozást különböztet meg, amelynek jelentése különböző, s ezért azt mondjuk róluk, hogy fonológiailag megkülönböztetőek. Ilyen különbséget nem tulajdoníthatunk a *hihetetlen* emocionális kiejtésében a *hi**hh**hetlen* alaknak a második *h* hangszínét illetően. Azt az eljárást, amelynek során megállapítjuk, hogy két hang azonos helyzetben különböző-e vagy sem, kiegészti egy második eljárás, amely a nyelvész számára lehetővé teszi, hogy egy fonológiai egység alá rendeljen különböző helyzetben előforduló hangokat. Annak érdekében, hogy ezt a műveletet el lehessen végezni, szükséges, hogy ezek a hangok egységes fonetikai tulajdonságokat mutassanak fel, s hogy különbségüket a többi hanggal szemben elfoglalt helyzetükkel lehessen magyarázni. Például az angol *pop* ('pukkanás') erősen aspirált szókezdő *p-je* és gyengén aspirált szóvégi *p*-je különböző pozícióban fordul elő, de mindkettő zöngétlen zárhang, amit az ajakkal hozunk létre, s az aspiráltságukban fennálló különbség a helyzetükkel van kapcsolatban. Ezért egy fonémára redukálódnak. Lehet, hogy ez triviálisan hangzik, mint sok olyan megállapítás, amely valakinek az anyanyelvére vonatkozik. De nézzük csak a ***Fudzsijáma*** és ***Hirohitó*** japán tulajdonnevek szókezdő hangjait; az *f* és a *h* közötti különbség a japánban nem fonologikus, mivel ezeknek a réshangoknak a minőségét az utánuk következő magánhangzó határozza meg.

Ezt a két eljárást használjuk egy nyelv fonémaállományának megállapítására.

A fonéma a jelentésmegkülönböztető hangjegyek összessége. Azoknak a különböző artikulációknak a száma, amelyeket egy adott nyelvben a hangképző szervek különböző részeiben megkülönböztető célokra használnak, rendkívül korlátozott; rendszerint két lehetőség között lehet választani. Például a hangszalagok rezgése tekintetében folyamatos átmenet lehetne a teljes zöngésség és a zöngésség hiánya között, de nem ismerünk olyan esetet, amikor a zöngésség tekintetében egynél több kontraszt fordulna elő. Azokat a viszonyokat, amelyek ezek között az egyszerű alternatívák között állnak fenn, o p p o z í c i ó k n a k nevezzük, s egy elemnek ilyen oppozícióban megkülönböztető a neve, ami a beszédstruktúra minimális egysége. Ezeknek az oppozícióknak a száma igen kicsi, általában két tucatnál kevesebb bármely ismert nyelvben. A megkülönböztető jegyek állománya és az a mód, ahogyan azok részt vesznek a totális rendszerben, minden nyelvben egyedi. Így a kínai nyelv kantoni nyelvjárásában a hangmagasságkontrasztok különböztetik meg a morfémákat, míg az angolban a hangmagasság-különbségek csak arra szolgálnak, hogy a szószerkezettípusokat eljöljék. Másfelől a zöngésség az angolban morfémák megkülönböztetésére szolgál, míg a kantoni nyelvjárásban minden zárhang és réshang zöngétlen, az összes többi hang pedig zöngés, ily módon a zöngésség nem megkülönböztető jellegű.

A nyelvi szimbólumok struktúrája mélyreható gazdaságosságról tanúskodik. Néhány megkülönböztető jegy kombinálódik néhány tucat fonémává, amelyeknek nincs jelentésük. E fonémák bizonyos kombinációi néhány ezer morfémát képeznek, amelyek tapasztalataink különböző szakaszaira vonatkoznak, beleértve magát a nyelvet is. Állandó morfémakonstrukciók, azok a lexikai elemek, amelyeket a szótárak sorolnak fel, minden nyelvben előfordulnak és jelentősen felülmúlják a morfémák számát. A morfémák és a morfémakombinációk azután mondatokba szerveződnek, amelyeknek a száma korlátlan, s ami korrelációba hozható az emberi tapasztalat korlátlan lehetőségeivel. A mondatok szabad áramlása meg a teljes megnyilatkozást foglalja magában. Ez a többszintű, háromsíkú konstrukció, amely fonémákat, morfémákat és mondatokat tartalmaz, jellemzi a természetes nyelvet. Az egyszavas vagy még inkább egymorfémás mondata a kisgyereknek — aki fonémákat használ, de a szavakat nem kombinálja mondatokká — valamint az állathangok, amelyek — bármilyen nagyszámúak és változatosak — nem elemezhetők fonémákra és nem kombinálódhatnak mondatokká, nem képviselnek teljes értékű nyelvet.

Bizonyos nyelvekben a morfémák igen kis variációt mutatnak, így a kínai han dialektusban. Más nyelvekben a morfémák úgy viselkednek, mint a kaméleon, s nagyon sok alakot öltenek fel a környezettől függően. A morfémák egész sor módon állnak össze morfémaláncokba. Így pl. a török egy szókezdő tőhöz az alárendelt morfémák hosszú láncát illeszti; pl. a *sev-* ('szeretni') tőből képezhető *sevişirilemedilerinden*. (Erről a szóról tréfásan azt szokták mondani, hogy kifejezi a krími háború teljes okát: 'mert nem voltak képesek arra, hogy k 'csönösen szeressék egymást.') Megint más nyelvek közbezáró szerkezetekbe ékelnek be morfémákat. Például az egyiptomi arab a *k-t-b* ('írni') tövet kombinálja az *a—a* infixálódó elemmel, hogy létrehozza a *katab* ('ő írt') alakot, s az *u-u* elemmel, hogy létrehozza a *kutub* ('könyvek') alakot. A szintaktikai konstrukciókat néha nyelvtani egyezés jelöli, olyan üres, mint a germán számjelölés, vagy olyan monoton, mint a latin ***illorum magnorum virorum***. Bizonyos nyelvekben az egész mondatot egyetlen szintaktikai kulcs szerint építik fel a tárgyak azon osztályainak megfelelően, amelyekről a mondat szól. Így az észak-rhodesiai ilamba nyelvben, ahol a szavak eleje a szóosztálynak felel meg

mōnto wākoe mokōlu omoe wakakēla ononba
'Az ő nagy embere nagyobb, mint a gyerek'
kēnto kiakoe kekōlu kemoe kiamekēla enomba
'Az ő nagy tárgya nagyobb, mint a ház'

A fonológiai rendszer is változatosságot mutat nyelvenként. Egyes nyelvek fonémaállománya nagyon kicsi — a hawaiban csak öt magánhangzó és hat mássalhangzó van; a másik végletet a kaukázusban beszélt abház képviseli, amely hatvannyolc mássalhangzót és csak két (vagy egy) magánhangzót mutat fel. A fonémák száma általában két-három tucat. E fonémák disztribúciója megint csak nyelvenként változó. Az egyiptomi arabban a megnyilatkozás elején mássalhangzónak kell állnia; a nyugat-szibériai vogul, a magyar legközelebbi rokona, nem tűr szókezdő mássalhangzócsoportot; a finn magánhangzó-harmónia megköveteli, hogy hátsó és a megfelelő elülső mássalhangzók ne forduljanak elő együtt az alapvető morfémakonstrukciók-

ban. A kabardban — egy másik kaukázusi nyelvben — a mássalhangzócsoportok artikulációs rendjének, eltekintve a szókezdő sziszegő hangoktól, az ajaktól kell hátrafelé haladnia. Rendkívül hosszú mássalhangzócsoportok fordulnak elő a grúzban: *vbrdgvzinav* 'üvöltök'. Bizonyos nyelvek használnak olyan szókezdő mássalhangzócsoportokat, amilyen pl. az *mb*, ami számunkra furcsának tetszik, ugyanakkor nem tűrnék meg az *sp*-t. Bizonyos nyelvekben esetenként az egész mondat állhat mássalhangzókból, például a csehben. *Strč prst skrz krk:* 'Dugd egy ujjad a torkodba'. (Az *r*-hangok képezik a szótagcsúcsokat.)

Az alaposan elemzett anyag növekvő mennyisége lehetővé teszi, hogy kifinomult keretet hozzunk létre a világ nyelveinek tipológiai jellemzéséhez és osztályozásához. Ezen túlmenően általános érvényű megfigyelések halmozódnak fel: Ezek között megemlíthetjük azt a tényt, hogy a nyelvek rendkívül korlátozottak a lehetséges fonéma- és morfémakombinációk alkalmazásában; hogy kialakult sorrendje van annak, ahogyan a gyermek megtanulja anyanyelve hangjait, s hogy bizonyos jegyek nagy földrajzi sávokon terjedtek el a genetikai kapcsolatoktól függetlenül — ilyen például a Balkánon a hátravetett névelő, s az *l—r* különbség hiánya a legtöbb távolkeleti nyelvben.

A nyelvi jegyek számszerű és statisztikai jellegzetességei is fokozott figyelemben részesülnek. Az információelmélet felfedezéseit felhasználó matematikai nyelvészet számbeli szabályszerűségeket fedezett fel a nyelvben; ilyen az angol nyelv magas fokú redundanciája, amely a fonémakombinációk különféle korlátozásaiból áll elő és biztonsági övezetet teremt az üzenet megértése számára; ilyen az az egyszerű matematikai összefüggés, amely a között a gyakoriság között figyelhető meg, amellyel egy bizonyos számú szó egy hosszú szövegben előfordul, meg a szavak száma között, amelyek ezzel a gyakorisággal fordulnak elő; s ilyenek azok a statisztikai tulajdonságok, amelyek egy író stílusát jellemzik. Az utóbbi módszer döntő bizonyítékát adta annak, hogy valóban Kempis Tamás volt a szerzője (vagy kiadója) a De imitatione Christi című munkának.

A jelentés szerkezetét annak nagyfokú komplexsége, viszonylagos hozzáférhetetlensége, minden tapasztalattal való egybeolvadása következtében nem ismerjük olyan jól, mint a jelzések szerkezetét. Azonban határozott haladás tapasztalható a szemantikai elméletben is. Általánosan elismert, hogy a jelkifejezés és a jelentés között önkényes a kapcsolat. De nem sikerült még megfogni a nyelvnek azt az átfogó szemantikáját, amely nyelvtan és szótár két hagyományos témakörének formájában van adva, s amely egy bizonyos fokig fedi egymást. A nyelvtan adja azokat az összefoglaló kategóriákat, azt a keretet, amelybe a nyelvi anyag nagyrésze rendeződik, a lexikai elemek pedig tapasztalataink aspektusait emelik ki.

A morfémák és a morfémakonstrukciók azzal, amit jelölnek, önkényesen és teljesen konvencionális módon kapcsolódnak össze; ha ez nem így volna, az egész emberiség egy nyelvet használna. Azonos hangok különböző tárgyakat jelölhetnek különböző nyelvekben, a homonimák esetében pedig különböző tárgyakat jelölhetnek ugyanabban a nyelvben. Még a hangutánzó szók is változnak: így az angol *splash*-nak a magyar *loccs(an)* felel, meg. Ezek ugyanazon elvek alapján épülnek fel, mint a nyelv más szavai, jóllehet alkalmanként egyikük-másikuk szokatlan, mint a *pszt* vagy a *kukuriku*. Még az indulatszó-

kat is, noha azt hinnénk, hogy azok spontánok, a nyelvi konvenció szabja meg: a francia inkább mond *ai*-t, ahol a német *au*-t, az angol *ouch*-ot, a magyar pedig *jaj*-t mond. A szűkebb értelemben vett nyelven kívül a beszédet kísérő gesztusok is konvencionálisak, s a gesztusok élénksége és változatossága területenként különbözik. Egy fejbólintás jelenthet igent és nemet, s egy testmozdulat, ami illő tiszteletet fejezhet ki az egyik kulturális környezetben, ellenségességként interpretálható egy másikban.

A nyelvi szimbólumok önkényes és konvencionális természete világosan mutatja, hogy bármelyik szó állhat bármelyik fogalom helyett. További megerősítését adja ennek a ténynek az etimológiai kutatás. Az ilyen kutatások eredményei, noha gyakran bizonytalanok, meglepő szóeredeteket tárhatnak fel. A *kenguru* tökéletesen megfelelő név egy állat számára; s a beszélőnek mindegy, igaz-e, hogy a *kenguru* az a felelet volt, amit egy bennszülött adott Cook kapitánynak, mikor a furcsa állat nevét kérdezte, s ami csak azt jelentette, hogy 'Nem tudom'. Az angol *person* ('személy') szó, amely az egyéniséget mint olyat fejezi ki, a latin *personá*-ra megy vissza — amelyből a *parson* ('pap') szó is ered —, s ez arra az álarcra vonatkozott, amit a színész viselt a darabban; és itt nem az egyedi, hanem a konvencionális típus jele volt. A szavak eredete sokféle lehet; például nincs kizárva, hogy a *snob* eredetileg a *sine nobilitate* rövidítése volt, amit a divatos angol iskolákban írtak a diák neve mögé annak jelölésére, hogy nem nemesi származású. A *Pakisztán*-t pedig olyan elemekből konstruálták, amelyeket a nyugati tartományok kezdőbetűiből (Pandzsáb, Afgánia, Kasmir, Szindhi), valamint *Beludzsisztán* nevének második feléből vettek.

A lexikai egységek jelentésszínképe tekintetében tudjuk, hogy egyes szavak referenciája meghatározott és konkrét, míg mások alkalmazási köre kevésbé meghatározott. Azt is tudjuk, hogy a metaforikus áttételek használata korrelációban van érzelmi észlelésünk asszociációs szálaival, s tükröződik abban a módban, ahogyan a lexikai egységeket használjuk. Például a *lágy* szót, amely elsősorban anyagokra vonatkozik, valamint az *édes* szót, amely elsősorban egy ízlelhető tulajdonság, egyaránt felhasználjuk hangok jellemzésére. Ezért a nyelvről néha azt mondják, hogy a halott metaforák temetője. A szótári állomány szervezetének szemantikai mezőkre való tagolódása akkor kezd kibontakozni, ha nem az elszigetelt jelenségeket, hanem a kölcsönviszonyaikat vesszük tekintetbe. Ezen túlmenően kezdjük megérteni a szótári állomány általános orientációját és szervezetét is.

Közismert ellentétekre például bizonyos nyelvek egy kifejezéspárral rendelkeznek: *jó—rossz; szép—csúnya*. Más nyelveknek egy jelölőjük van az egész dimenzióra, így a latin *altus* 'magas' és 'mély'. Ismét más nyelvek az oppozíció egyik kifejezését tekintik alapnak, s az ellentétet tagadással fejezik ki. Így néhány eszkimó nyelvjárásban a negatív fogalmat tekintik kiinduló pontnak; a „szép"-et úgy fejezik ki, hogy „nem-csúnya". Egyes nyelvek a páros érzékszerveket egységként kezelik. A magyarban például a két szemet szemnek nevezzük egyesszámban, egy szem az 'félszem'. Bizonyos nyelvekben a szótári állomány jelentős részeiben vannak különbségek a használók különböző csoportjai szerint. A taiban olyan udvariassági formák bonyolult rendszere található, amelyek sűrűn utalnak a beszélő és a megszólított közötti társadalmi különbségre; egy kaliforniai indián nyelvben, a yanában, a férfiak és nők egész más szókincset használnak. Minden nyelv a kifejezések gazdagságát mutatja fel a tapasztalat azon területeivel kapcsolatban, amelyek az

illető kultúra számára különösen fontosak; így a lappnak kiterjedt szókincse van a rénszarvas, a klasszikus arabnak a teve, az eszkimónak a hó tekintetében — nyugati kultúránkban pedig az autószerelésnek. Néhány érdekes munka jelent meg annak kimutatására, hogy a szókincs bizonyos zárt és jól elhatárolt területei — amilyen például a rokonsági terminológia vagy a térbeli viszonyokat jelölő kifejezések — felbonthatók kisszámú szemantikai jegyre, hasonlóan ahhoz, ahogy a fonémákat megkülönböztető jegyekre lehet bontani.

A nyelvtani viszonylatokat sokkal jobban ismerjük, mint a szemantikát és a lexikont, s a nyelvtani elemzés területe az, ahol a modern strukturális módszerek a legtermékenyebbeknek bizonyultak. A nyelvtani kategóriák áthatják az egész rendszert, s minden nyelvnek sajátos jelleget kölcsönöznek. Ezek a kategóriák nyelvenként változnak. A szám fogalma például megjelenhet egy egyes-többes kettősség formájában, vagy lehetnek egyéb speciális számkategóriák, amilyen például a duális és a triális, s lehet az is, hogy a szám kategóriája nem jut kifejezésre a nyelvtanban, csak a lexikonban. A magyarnak például két számkategóriája van: az egyik a határozatlan többségé, a másik pedig meghatározott mennyiségre vonatkozik, beleértve az egyedüliséget is, meg a számszerű többséget; így a beszélő „kilenc ember"-t mond, nem „kilenc emberek"-et, ahogy az indogermán nyelvek teszik. (Azáltal, hogy a számot csak egyszer fejezi ki a konstrukcióban, a magyarban kevesebb a redundancia, mint pl. az angolban.) Egyes nyelvek kétféle *mi* között tesznek különbséget, az egyik magába foglalja a megszólított személyt vagy személyeket, a másik kizárja őket. A hittérítőt, aki a rossz *mi*-t használta, mikor arról beszélt hogy „meg fogunk *mi* bűnhődni a bűneinkért" (de azt a *mi*-t mondta, amibe a hallgatói nem értődtek bele), szimpátia fogadta az elkárhozásáért, de ők nem értették bele magukat, az ő poklába.

A nyelv befolyásolja az ember egész pszichológiai felépítését. A nyelvi kategóriáknak a viselkedésre gyakorolt hatását bizonyították például akkor, amikor színfelismerési kísérleteket végeztek zuñi és angol beszélőkkel. Mindkét csoport tagjai jobban felismerték azokat a színeket, amelyekre a nyelvük speciális kifejezést tartalmazott. De az anyanyelv befolyása még mélyrehatóbb is lehet, mint a tapasztalat egyszerű megnevezése. Beszámoltak például arról, hogy amikor egy kísérlet során három egyenlő intenzitású staccato-ütést játszottak le egy csehnek, egy lengyelnek és egy franciának, azok ezeket az ütéseket az anyanyelvük hangsúlymintái szerint interpretálták. A cseh, akinek nyelve a szó első szótagját hangsúlyozza, azt mondta, hogy az első ütés volt a legerősebb; a francia, akinek a nyelvében szóvégi hangsúly van, az utolsó ütést hallotta a legsúlyosabbnak, míg a lengyel, akinek nyelvében az utolsó előtti szótag hangsúlyos, a középső (utolsó előtti) ütést választotta ki mint legerősebbet.

Nem ismerjük a nyelv pontos szerepét a gondolkozásban és a logikában. Noha a nyelvészeti és logikai analízis közös alapról fejlődött, s a filozófia történetében nominalista filozófiák minduntalan megjelentek, az a gyakori megállapítás, hogy „ha Arisztotelész mexikói lett volna, a logikánk más volna", kétes alapokon nyugszik. Különféle kérdések vetődnek fel azzal a népszerű spekulációval kapcsolatban is, hogy milyen mértékben határozza meg a nyelv a világnézetünket. Bizonyára indokolt azt hinnünk, hogy az anyanyelv meg-

szokott sémái erős hatást fejtenek ki az egyén magatartására. De az is nyilvánvaló, hogy a nyelv nem kényszerzubbony, s hogy a kifejezések nyelvi hagyomány által diktált megformálásán túl állandóan új alkotások jönnek létre, a költészetben, a tudományban, s a mindennapi beszéd használatban.

Elég egy pillantást vetnünk a méhek közlési rendszerére, hogy az emberi nyelv egy másik sajátsága táruljon fel előttünk. Mint von Frisch gyönyörű megfigyelései és kísérletei mutatták, a méhek képesek arra, hogy információkat továbbítsanak egymásnak azoknak a helyeknek az irányáról és távolságáról, ahol bőségesen található virágpor és nektár, s tudják jelezni ezek minőségét is; ezen kívül rajzás idején képesek közölni egy alkalmas új otthon fekvését.

A nektárt és a virágport közvetlenül adják át kis adagokban a többi méhnek; a távolságot és az irányt egy váltakozó forgású mozgással adják meg, amely hasonlít egy tánchoz. Minél közelebb van az élelem, annál gyorsabb a tánc, minél messzebb, annál lassabb. 100 méteres távolságot percenként 38 forgás ábrázol, hat kilométeres távolságot percenként nyolc forgás. Ha a távolság 75 méternél nagyobb, akkor az irányt is megadják a potroh rángatózó mozgatásával. Az a szög, amelyben ez a rángatózás elhajlik a függőlegestől, a gravitáció irányától, mutatja az irányt, amelyben a méhnek repülnie kell a napot használva tájékozódási pontként. Ha a lép nem függőleges, akkor a táncoló méh közvetlenül abba az irányba mutat, ahol az élelem található, feltéve, hogy látja a derült égbolt egy részét, de az ilyen módszerrel továbbított információ pontatlan. Ha sem a nehézségi erő, sem az égbolt nem ad segítséget, a méh reménytelenül, találomra mutat egy irányba. Ha közben akadály van, például hegy, akkor külön repülési időt adnak hozzá, ami a megkerüléséhez szükséges; ha fúj a szél, megadják a kijelölt cél eléréséhez szükséges többletidőt. Rajzás idején, ha sok felderítőt küldenek ki, azok ítéletének egyhangúnak kell lennie, mielőtt az új otthont birtokukba vennék.

Annak a története, hogyan fedezték fel a méhek „nyelvét", szintén nagyon érdekes és tanulságos lehet azoknak a nyelvészeknek a számára, akik a jelentés tanulmányozását kizárják a tulajdonképpeni nyelvészetből. 1923-ban von Frisch megfigyelte, és kellő részletességgel le is írta a méhek táncát. Mivel első feltevése, az, hogy egy kétszavas kódról van szó, amelyben a körtánc a virágpor, a rángatózó tánc pedig a nektár helyett áll, helytelennek bizonyult, a táncot úgy interpretálták, mint az izgalom általános kifejezését, amelynek nincs differenciált jelentése. 1946-ban azonban von Frischnek sikerült bebizonyítania, hogy a tánc nagyon is pontosan kifejtett információ továbbításának a módja.

Ez a közlési rendszer zseniálisan egyszerű; nektár- és virágpormintákat használ, azonkívül leképezi a távolságot és az irányt. A lényegre tör; csak a normális feltételek megsértése vagy az emberi megfigyelő szándékos beavatkozása okozhat zavart; tévedés nem fordul elő. Funkcionális rendszer; egy társadalomnak táplálékkal, a raktározással és a szálláshellyel kapcsolatos szükségleteit szolgálja.

Ugyanakkor a rendszer zárt és korlátozott; nem lehet hozzá új jeltípust illeszteni, nem képzelhető el új típusú információ. Sztereotip rendszer, s minden valószínűség szerint nem tételez fel tanulást. Társalgás nem lehetséges; csak utasítások adhatók. Ha zavar támad, nincs mód korrekcióra. Hatékonysága arra a néhány méhre korlátozódik, amely közvetlen kapcsolatban lehet a táncoló méhvel. Idővonatkozás nem adható meg; a tánc mindig a közvetlen

jelenre vonatkozik. S annak ellenére, hogy az érintkezési rendszer a méhek különféle változatai között lényegében azonos — eltekintve kisebb „nyelvjárási változatoktól — információnak az egyik kaptárból a másik kaptárba való átvitelére csak ritkán kerül sor, amikor egy méhe véletlenül jelenik meg egy idegen kaptárban.

Egy ilyen rendszer nem tudná az emberi társadalom hatalmas és bonyolult szükségleteit kielégíteni. Jóllehet a hangutánzásban felismerhető valami, ami a mintatechnikára emlékeztet, lehetetlen volna elhagyni a szimbólumokat, és a jelölt tárgyakat alkalmazni helyettük, s mintát hozni mindenből, amiről említés történik. Leképezési folyamatra bizonyára sor kerül, akkor, amikor a gondolatok és érzelmek formátlan tömege időben kitárul, és a nyelvi elemek szekvenciájára vetítődik — de ezek sorrendje nagymértékben konvencionális. Az emberi kommunikáció alapvető eszköze a szimbólum.

Egy nyelvben nincs határa a szimbolikus elemek számának. Szimbólumokat minden nyelvben lehet hozzáadni, keverni, kölcsönözni és újonnan alkotni; s megváltozhat referenciális súlypontjuk is. Közismert, hogy az angol milyen mértékben képes idegen elemeket magába olvasztani. Az a képesség, hogy korlátlan számban illeszthessünk hozzá új szimbólumokat, gyakorlati szükségszerűség, mivel a funkciók, amikre a nyelvet alkalmazzuk, szintén korlátlanok.

A nyelv az absztrakt gondolat, az egzaltált miszticizmus és a költői inspiráció eszköze — de ezt használja a dühöngő őrült és a dadogó részeg ember is. Nyíltan jut kifejezésre a beszédben és az írásban; hangtalanul van jelen amikor magunkban gondolkozunk. Elég stabil ahhoz, hogy biztosítsa a megértést és a folyamatosságot; elég hajlékony ahhoz, hogy lehetővé tegye az új körülményekhez való alkalmazkodást.

A nyelv sokféle célra szolgál, és a világos referenciálisan jelölő aspektusa csak egyik a sok közül. Ezért illúzió azt hinni, hogy a szemantikai szféra tisztázása az ígéret földje lenne, ahogy az általános szemantikai irány hívei hiszik. Ha sikerülne feloldani a különbségeket a *demokrácia* szó használatában, azáltal még nem küszöbölődne ki az ellentétes politikai rendszerek közötti különbség. Azok a különféle kísérletek, amelyek egy eszperantó vagy Basic English típusú nemzetközi nyelvet cáloztak. vagy a természetes nyelvek tökéletlen pótlékainak bizonyultak, vagy primitív keverékeknek. Illúzió volna azt is hinni, hogy a tudományos nyelveket a természetes nyelvtől függetlenül lehet fejleszteni. Minden tudományos nyelv, amilyen például a matematikai szimbólumok nyelve, parazita képződmény a természetes nyelveken, s az a pontosság, amit a jelentésszférájában értek el, a hatókör és a funkció korlátozottságával jár. Az a lehetőség, amit egy kiváló matematikus vetett fel, hogy tudniillik a gyerekeket tanítsák arra a nyelvre, amit Russel és Whitehead a Principia Mathematicában használt. bizonyára illuzórius.

Jóllehet ugyanazon nyelv beszélői között a nyelv a kommunikáció során az optimális megértés feltételeit nyújtja, az egyik nyelvről a másik nyelvre való fordítás lehetősége megengedi a kommunikációt valamennyi nyelvközösség között. Tekintettel a nyelv hajlékonyságára és kiterjedési képességére, nyilvánvalóan nincsenek a priori határai a közölhető tapasztalatoknak. Azonban, amint azt az ENSZ fordítói észrevették, a különböző nyelvek különböző attitűdöket árulnak el — az angolról azt mondják, hogy pragmatikus és induktív, a franciáról azt, hogy általánosító és deduktív, az oroszról pedig

azt, hogy intuitív és konkrét. Ezek a különbségek megnehezítik egy közös probléma megközelítését, de nem zárják ki a megoldást. S a bibliafordítók, akiknek az a feladatuk, hogy egy szöveget, amely egy zsidó-keresztény ideológiát testesít meg, s egy speciális régi kultúrát tükröz földközi-tengeri környezetben, a legkülönfélébb társadalmakkal összekapcsolódó nyelvekbe tegyenek át, rendszerint megtalálják azt a kifejezést, amely megközelíti az eredeti intencióját, s ez oly módon sikerül nekik, hogy mozgósítják a kollektív nyelvi tartalékokat. Így például Luther, akinek a bibliája döntően hatott a német nyelv fejlődésére, így oktatja a fordítót híres Sendbrief-je előszavában: „Meg kell kérdezni az anyát otthon, a gyereket az utcán, az átlagembert a piacon, s figyelni kell a szájukat, amikor beszélnek, s ennek alapján kell fordítani. Akkor az emberek értik és tudják, hogy az anyanyelvükön beszélnek hozzájuk."

A szimbólumok azonban áldozatokat is követelnek. Tekintettel hatalmas számukra és bonyolultságukra, a szimbólumrendszereket nem könnyű kezelni. S mint Talleyrand megjegyezte, éppen úgy szolgálhatnak a gondolatok elrejtésére, mint tisztázásukra. A szavak mágikus jelentőségre is szert tehetnek, s a szavak és a nevek helyettesítő szerepet tölthetnek be. A modern Indiában egy „kék tehén"-nek nevezett nagy állatot „kék ló"-ra kereszteltek át, hogy ne emlékeztessen a név a szent tehénre, s így meg lehessen ölni a termés védelmében. A világot állítólag a „Szó" hívta életre, s Jahve nevét egy évben csak egyszer szabad kiejteni. A nevek emocionális jelentőséggel is bírhatnak, mint például a forradalmi névváltozások. S a név megváltoztatása tükrözhet olyan jelentős változást, amely az egyénben a környezetével szemben ment végbe. Jól tanúsítják ezt azok a vallási eksztatikus megtéréssel kapcsolatos névváltoztatások, amiket a bibliából ismerünk — Saulból Pál lett, Jákóbból Izrael —, valamint az a nem ritka gyakorlat, hogy az egyén életének fordulópontjain új nevet kap a primitív társadalmakban és az angol arisztokráciában. Egy egyszerű nyelvi kifejezés formájában megfogalmazott szólam, például „négy perc alatt egy mérföld" a versenypályáján, egy különleges cél kitűzésének az ösztönzője lehet, amire lázasan törekszik minden atléta. Azokban az országokban, amelyek a méterrendszert használják, más célokat szabnak a versenyek elé — olyan célokat, amelyek elérhetők és könnyen kifejezhetők nyelvileg, például a 60 méteres diszkoszvetés.

Jóllehet nincs határa annak, hogy miről lehet egy nyelven beszélni, van a tudásnak egy szférája, amely — akár a fehér bálna Melville nagy regényében — a szimbólumok természete miatt mindig megfoghatatlan marad: az, hogy milyen mértékben lehet felhasználni a nyelvet magát a nyelv elemzésére. Híres teorémájában Gödel kimutatta, hogy hiába változtatjuk vagy bővítjük a szimbólumok állományát, mindig maradnak sötét foltok a nyelvi kozmoszban, amiket sohasem világíthatunk meg.

Ily módon a nyelvészet, amely a kifejezéssel és a kommunikációval foglalkozik, alapvető tudomány azokkal együtt, amelyek az igazsággal és az ismerettel, az egyéni és a szociális tapasztalattal, valamint fizikai és biológiai környezetünk természetével foglalkoznak. Nincs olyan döntő hangja a tudományok körében, ahogy a nominalisták állítják, de nem is olyan alárendelt és elhanyagolt eszközzel foglalkozik, amilyennel a realisták tüntetik fel. Lényegesen hozzájárul annak a szerepnek az elemzéséhez, amit a nyelv szükségszerűen játszik minden tudományban. A nyelvtudomány különbözik minden

tudománytól abban, hogy tárgya maga a nyelv; mivel a többi számára a nyelv csak eszköz. De abban közös a többivel, hogy ezek eredményei is a nyelven keresztül tárulnak fel.*

†Lotz János

LOTZ JÁNOS
1913—1973

Folyóiratunknak ez a száma megjelenőben volt, amikor megérkezett Lotz János halálának híre. Fent közölt, a nyelv lényegéről, jelentőségéről és életéről avatott tollal megírt tanulmányának nyomdai levonatát még elküldtük címére, s fájó szívvel tudtuk meg: mi az oka annak, hogy a levonat nem érkezett vissza. Nem érkezhetett vissza attól a hallatlanul nagy látókörű nyelvtudóstól, aki a lelkiismeretességnek, a pontosságnak is mintaképe volt.

Szerkesztő bizottságunk több tagja ifjú korától kezdve mondhatta magát Lotz János jó ismerősének, barátjának.

Pályájának kezdetétől fogva csodáltuk elméje páratlan élességét, sokirányú tájékozódásra irányuló örökös figyelmét, műveltségét és hűségét magyarságához.

Hűségéről éppen külföldön tett tanúbizonyságot: Svédországban és az Egyesült Államokban fejtette ki képességeit — a magyar nyelv jelenének vizsgálatában, más nyelvekkel való egybevetésében, kutatások szervezésében.

Mint tudományos tervmunkálatok szervezője emelkedett Amerikában a vezető tudósok közé. Terveiben mindvégig központi helyet foglalt el a magyar nyelv vizsgálata. A mai nyelvészet eredményeinek kimunkálásában éppúgy nagy érdemeket szerzett, mint ezeknek az eredményeknek nyelvünkre való alkalmazásában. Erről tett tanúságot mint az ELTE vendégprofesszora, mint a magyar—angol kontrasztív nyelvvizsgálatok vezetője és mint tudósnevelő pedagógus.

Felejthetetlenek számunkra a vele töltött órák, mert nemcsak szellemi mozgékonyságát és vitakedvét csodálhattuk meg, hanem emberi értékeit is: szerénységét, nyíltságát, baráti tapintatát és humorát.

Mostani tanulmánya csillogó szellemének, kiváló tudásának szép ajándéka: a nyelv jelentőségéről és természetéről közérthetőségében is a korszerűség és a lenyűgöző tájékozottság magaslatáról tanít minden olvasót a nyelv helyes értékelésére és megbecsülésére.

A szerkesztőség

* Angol eredetiből fordította Antal László. A fordítást a szerző nyelvileg átdolgozta, és néhány esetben magyar példával helyettesítette az angolt.

Megjelent a Frontiers of Knowledge (Az ismeret határai) c. gyűjteményes munkában [szerkesztette Lynn White, Jr.], New York, 1956. A kötet célja reprezentatív bemutatása volt a tágabb értelemben vett társadalomtudományoknak nem szakemberek számára. Talán érdeklődésre tarthat számot a tizenhét tárgyalt tudományág — sorrendben való — bemutatása: genetika, pszichológia, kulturális néprajz, archeológia, történelem, szociológia, politika, földrajz, ökonómia, tudománytörténet, zenetudomány, művészettörténet, irodalom, nyelvészet, matematika, filozófia és vallástudomány.

A nyelvjárások változásáról és az anyanyelvjárási gyűjtésről

I. A nyelvjárásgyűjtés — a nyelvtudomány érdekében meg nem szűnhető anyagfeltáró tevékenység — módszertanának az állandó finomítása, hatékonyabbá tétele mindig időszerű feladata a dialektológiának. Ez annak természetes következménye, hogy változik a gyűjtés úgyszólván minden föltétele: a nyelvjárások, amelyeket gyűjtünk, a nyelvjárást beszélők, akiktől gyűjtünk, a környezet, amelyben a gyűjtés folyik, az eszközök, amelyek segítségével rögzítjük a hallottakat, a nyelvjárásgyűjtők, akik más-más felkészültséggel, tapasztalatokkal, vérmérséklettel és elképzelésekkel végzik munkájukat. Csupán egy valami változatlan: az a törekvésünk, hogy a nyelvjárásokról minél teljesebb és pontosabb ismereteink legyenek.

Minden nyelvjárásgyűjtő jól tudja, hogy az említett tényezők alapos elméleti-gyakorlati ismerete föltétele a valóban eredményes nyelvjárásgyűjtő tevékenységnek. Munkánknak pedig csak úgy van értelme, ha a nyelvtudományt használható, azaz: megbízható, a nyelvi tényeknek megfelelő anyaggal gazdagítjuk. A gyűjtés milyensége, a gyűjtött anyag minősége kérdésének a fokozott előtérbe kerülése és hangsúlyozása szükségszerű folyománya a nyelvtudomány általános fejlődésének, egzaktságra való törekvésének. Nem véletlen, hogy a nyelvjárásgyűjtéssel szemben támasztandó követelmények minőségi oldalát újabban éppen a strukturális dialektológia hangsúlyozza. A minél eredményesebb gyűjtőmunkát biztosító módszerek kidolgozása és folytonos finomítása tehát tudományunk fontos érdeke.

Jól tudjuk, hogy az általános fejlődéssel együtt jár a nyelvjárások szürkülése, bomlása, pusztulása. A nyelvjárások köznyelviesülésének természetes folyamatát napjainkban a kommunikációs eszközök egyre növekvő elterjedése és hatása gyorsítja. Jó okkal kételkedünk ma már csak és tisztán nyelvjárást beszélő magyar ember létezésében határainkon belül; 1. Deme: „A bilingvitás az országban teljes, s már nem is arbitrer, hanem reflexszerűen működő jelenség" (NytudÉrt. 40. sz. 71; de vö. már 1962-ben: Deme—Imre: Magyar Tudomány 1962: 550—1). Gyakorló nyelvjárásgyűjtők, elsősorban nyelvatlaszunk gyűjtői jól tudják azt is, hogy ilyen körülmények között milyen nehéz garantáltan megbízható anyagra szert tenni. A nyelvjárási beszélő ugyanis általában akkor beszéli hamisítatlanul igazi nyelvét, „amikor nem vagyunk jelen", tudniillik mi, a nyelvjárásgyűjtők, akik minden kedvességük és jószándékuk ellenére is — idegenek (Deme i. m. 70).

E körülmények megokolttá s egyszersmind aktuálissá is teszik, hogy szó essék a nyelvjárások mai állapotáról s vele kapcsolatban a nyelvjárásgyűjtés vitathatatlanul legmegbízhatóbb anyagot biztosító forrásáról: az anyanyelvjárási gyűjtésről. Szándékom az, hogy meghatározott szempontok szerint válogatva és csoportosítva beszámoljak azokról a tapasztalataimról, amelyeket az elmúlt tíz év folyamán szülőfalum, a rábaközi Mihályi nyelvjárásának a gyűjtése során szereztem. A teljesség igénye nélkül sorrendben először az említett nyelvjárás mai állapotával, majd a nyelvjárást beszélőknek nyelv-

járásukhoz való viszonyulásával, végül pedig az anyanyelvjárási gyűjtés kérdéseivel kívánok foglalkozni. A vizsgált nyelvjárás anyanyelvjárásom, amelyet ma is beszélek.

II. A nyelvjárások gyorsuló ütemben változnak napjainkban: haladnak a köznyelviesülés szükségszerű útján. A nyelvjárások bomlása jól ismert jelenség természetesen már régóta a magyar nyelvtudományban is (vö. például: Plánder: TudGyűjt. 1832/3: 63; Deme: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása 21; Végh: MNyj. 2 : 43, Nyr. 78 : 426; stb.). A legújabb idevonatkozó irodalom[1] eddig is sok értékes anyaggal és megfigyeléssel gazdagította ismereteinket. A legfontosabb feladatunk ma ezen a téren az, hogy egy-egy helyi nyelvjárást vizsgáljunk, s lehetőleg a nyelvjárások valamennyi részlegét. Helyesen állapította meg Végh József: „A köznyelvi hatás vizsgálatában nem lehet minden nyelvjárásra egységes szempontot kijelölni. Egyes helyi nyelvjárásokban más és más hangtani vagy alaktani jelenségek tűnnek fel vagy szorulnak vissza a köznyelv hatására" (MNy. 68: 100). A visszaszorulóban levő jelenségek gyűjtése természetesen a vizsgált nyelvjárás alapos ismeretét föltételezi (Végh: i. h. 97).

A mihályi nyelvjárás is gyorsan változó képet mutat — nemcsak az idegen gyűjtőnek, hanem annak is, aki belülről szemléli. Tíz éve lesem, figyelem, gyűjtöm, s mindjobban azt tapasztalom, hogy a nyelvjárást, amelyet kisgyermekként elsajátítottam, a maga egykori állapotában egyre ritkábban s egyre kevesebb embertől hallhatni már. Azok az emberek, akik a faluban még viszonylag tisztán beszélik a nyelvjárást, majdnem kivétel nélkül a legidősebb generációhoz tartoznak. A nyelvjárás tehát gyorsuló ütemben bomlik. A következőkben a szókincs, a hangtan, az alaktan és a mondattan területéről vett példákkal kívánom bemutatni e bomlási folyamatot. Hangsúlyozni szeretném, hogy itt közzéteendő megfigyeléseimet kivétel nélkül passzív módszerrel gyűjtöttem: a legtermészetesebb beszédhelyzetekben (munka közben, társas együttlétekkor, szűkebbtágabb családi és rokoni körben, stb.) lestem el őket, s a mindenkori gyanútlan adatközlők tudta nélkül jegyeztem le valamennyit.

1. Szókincs — A nyelv alkotórészei közül a leggyorsabb változásnak mindig a szókincs van kitéve. A szókincs ugyanis a nyelvnek azon részlege, amely az élet változásaira a szeizmográf érzékenységével, tehát azonnal reagál. Ha figyelembe vesszük, hogy a faluban ma végbemenő nagyarányú változások mennyire módosítják a falvak hagyományos arculatát, könnyű belátnunk, hogy a nyelvjárások szókincse napjainkban fokozott tempóban változik. A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma több tekintetben sok helyen már a múlté: velük együtt eltűnnek, illetőleg eltűnőben vannak tájszavak tucatjai is. Másfelől: a kommunikációs eszközöknek, elsősorban a televíziónak nagy tekintélye és óriási hatása eddig ismeretlen vagy nem használt köznyelvi szavakat és kifejezéseket tesz közhasználatúvá a nyelvjárásokban. A nyelvjárások változása tehát a szókincs vizsgálatában kitűnően tetten érhető.

A Mihályitól három km-re fekvő kis faluban, Vadosfán, 1905 és 1908 között tájszavakat gyűjtött Förhéncz Sándor vadosfai születésű, akkoriban a soproni líceumban tanuló gimnazista. Szógyűjteménye kéziratos formában az ÚMTsz. cédulaarchívumában található (a Soproni Szemle 1973-i évfolyamában teszem közzé). E tájszógyűjtemény 98 szót és kifejezést tartalmaz, s ezek közül — megállapításom szerint — 40 kihalt már, de a többi is jobbára csak az idősebbek nyelvhasználatában fordul elő ma már.

[1] Összeállítását l. Végh József: MNy. 68: 96. Megemlítendő még Imre Samu két újabban megjelent tanulmánya: Beiträge zum Verfall der ungarischen Dialekte: CTIFU. Thesen. I. Tallinn, 1970. 138 és Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról: Ált. NyelvTan. 8: 85—104.

Zsirai Miklós 1913-ban tette közzé mihályi tájszógyűjtését (MNy. 9 : 425—9, 464—6). A tőle közölt tájszavak egyharmadát már nem ismerik Mihályiban, egy harmadára csak az idősebbek emlékeznek, s csupán egy harmada szociális érvényű ma is (l. MNy. 68 : 479—82).

Megemlítem azt is, hogy amikor 1965-ben e folyóirat hasábjain (Nyr. 89 : 220—2) megjelent mihályi tájszóközlésem, s az eljutott egy velem egyidős, Mihályiban élő ismerősömhöz, találkozásunkkor nem leplezett csodálkozással kérdezte, hol gyűjtöttem ezeket a szavakat, mert ő többet nem ismer közülük. (Az oka egyszerű: elsősorban az idősebbektől gyűjtöttem őket.)

A nyelvjárási szókincs változása jól megfigyelhető azon is, hogyan szorulnak vissza szinte szemünk láttára különféle tájszavak. Itt ajánlatos különbséget tennünk a tulajdonképpeni (a köznyelvben ismeretlen) tájszavak és az ún. alaki (a köznyelvben is meglevő szó más alakú a nyelvjárásban) tájszavak között. Az alaki tájszavakat a köznyelvi hatás ma igen gyorsan bomlasztja és közelíti a köznyelv felé. E szavak visszaszorulásával párhuzamosan bomlanak meg a nyelvjárási hangtani jelenségek is (ezekről l. alább). Mihályiban például a legtisztább, tehát az idősebbek beszélte nyelvjárási nyelvhasználat szerint a *lyuk lik*. E tájszót a *luk*, a *tik* szót pedig a *tyuk* veszélyezteti eddigi egyeduralmában. Köznyelvi hatásra kiszorulóban vannak a következő, csak a legidősebbektől, de már tőlük sem következetesen használt alaki tájszavak is: *mustoha* 'mostoha', *ustor* 'ostor', *bűt* 'böjt', *kemën* 'kémény', *bërázdo* 'barázda', *ümög* 'ing', *hetfë* 'hétfő', *kesztë* 'kesztyű', *tetë* 'tető', *ád* 'ad', *hágy* 'hagy', *t^{i}éj* 'tej', *^{ü}ög* 'üveg', *s^{ü}ög* 'süveg', *gy^{ü}ő h^{i}ét* 'jövő hét' stb. Előfordul már az is, hogy idős asszonyok is a nyelvjárási *tik* helyett *tyuk*-ot mondanak néha, a *r^{i}éce* helyett pedig olykor-olykor *kacsá*-t. Az *esztergyá*-t már-már teljesen kiszorította az *eresz*, az *^{u}ómárijum*-ot a *sëkrín*, a *lajtërgyá*-t a *l^{i}étra*, a *l^{u}ócá*-t a *pad*, a *d^{u}ómán*-t a *kabát*, a *puruc*-ot a *mellín*, az *anyagyell*-t az *anyajegy*. Jól látható ebből, hogyan furakodik be a köznyelvi szó a tájszó mellé, s hogyan nyer fokozatosan teret mellette.

2. Hangtan — A mihályi nyelvjárás, miként a nyugat-dunántúli nyelvjárások általában, *l*-ező, azaz bizonyos köznyelvi szavak *j* hangja helyén ebben a nyelvjárásban *l*-et ejtenek, mint például *g^{u}óla* 'gólya', *halla* 'hallja' stb. Nos, az *l*-ezés némileg bomlóban van ma már, mert több *l*-ező szóban újabban *j*-t ejtenek, például: *billëg* ~ *bijjëg* 'bélyeg', *szíllē* ~ *szíjjē* 'széjjel', *hüle* ~ *hüje* 'hülye', *telles* ~ *tejjes* 'teljes', *karval* ~ *karvaj* 'karvaly', *gerel* ~ *gerej* 'gerely', *Károl* ~ *Károj* 'Károly', *Miháli* ~ *Mináji* 'Mihályi' stb. (l. MNy. 64 : 101). A kétféle ejtésmód közül az utóbbi a fiatalabb nemzedéket jellemzi.

Egy másik fontos hangtani jellemzője a vizsgált nyelvjárásnak a szótagzáró *l* kiesése (például *szalma* helyett *sz^{u}óma)*. Az alsó nyelvállású magánhangzó + *l* hangkapcsolat az *l* kiesésével Mihályiban ma kétféleképpen realizálódik: 1. *al* > *^{u}ó*, *el* > *^{i}é* és 2. *al* > *ā*, *el* > *ē*. A középső generáció nyelvhasználatát nagyfokú ingadozás jellemzi. A legidősebbek a diftongusos realizációjú változatokat használják, tehát azt mondják: *b^{i}és^{ü}ő* 'belső', *^{i}és^{ü}ő* 'első', *avv^{u}ó* 'avval', *evv^{i}é* 'evvel', *^{i}ëmënt* 'elment', *k^{i}ének* 'kelnek', *kez^{i}ének* 'kezelnek', *rëgg^{i}é* 'reggel', *asztu^{u}óra* 'asztalra', *kaz^{u}ótú* 'kazaltól', *ny^{i}éved* 'nyelved' stb. A harmadik generáció, a fiatalabbak ezzel szemben már kevés kivételtől eltekintve a hosszú, nyújtott *ā*-s, *ē*-s realizációval ejtik e szavakat, tehát így: *b̄ēs^{ü}ő*, *ēs^{ü}ő*, *avvā*, *evvē*, *ēmënt*, *kēnek*, *kezēnek*, *rëggē*, *asztāra*, *kazātú*, *nyēved* stb. (l. MNy. 64: 361—4). Sőt az *avval*, *evvel*, *nyelved*-féle „visszaköznyelviesült" változatok (egyelőre csak azok) is egyre gyakrabban hallhatók. Itt említem meg a különböző ragokban jelentkező *l* kiesését is. A legidősebbek következetesnek mondhatóan *-stú/-stű* (-stól/-stől), *-tú/-tű* (-tól/-től)' *-bú/-bű* (-ból/-ből), *-rú/-rű* (-ról/-ről), *-ná/-n^{i}é* (-nál/-nél), *-v^{u}ó/-v^{i}én* ~ *-vā/-vē*-t (-val/-vel)

ejtenek, a középső generációra az erős ingadozás jellemző, a fiatalabb generáció viszont már a köznyelvi alakokhoz közelebb álló, illetőleg azokkal teljesen megegyező *-stul/-stül, -tul/-tül, -bul/-bül, -rul/-rül, -nál/-n^{i}él, -vā/-vē* ~ *-val/-vel*-t ejt zömmel.

Erősen bomlik a nyelvjárást jellemző másik hangtani jelenség: az *n*-ezés is. A mihályi nyelvjárásban a szociális érvényű, *n* és *ny* végű szavak mássalhangzó előtt és abszolút szóvégen *n*-nel, magánhangzó előtt *ny*-nyel hangzanak. Ez a megállapítás így ebben a formában csak az idősebb generáció nyelvére érvényes. Csak ők ejtik következetesen így: *vín : vínyül* 'vén : vénül', *Balaton : Balatonyonn* 'Balaton : Balatonon', *ken : kenyëget* 'ken: keneget', *szappan : szappanyoz* 'szappan: szappanoz', *rokon : rokonyod* 'rokon : rokonod', *lán : lányok* 'lány : lányok', *nejlon : nejlonyom* 'nejlon : nejlonom', *röngön : röngönyöz* 'röntgen : röntgenez', *huligán : huligányok* 'huligán : huligánok' stb. (l. MNy. 64 : 101). A *csinyál, fenye, szenyet* helyett a fiatalabbak már *csinál*-t, *fené*-t és *szen*-et mondanak. A köznyelvi hatás elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a nominatívuszi alak a nyelvjárásban is egyre gyakrabban *ny*-es, mint például: *arany, ártány, ásvány* (de: *arantul, ártánt, ásvánt)*.

Jól példázza a nyelvjárás hangtani változását a *kell* segédige is. A legidősebbek leggyakrabban *k^{ü}ő*-t mondanak, szociális érvényűnek azonban a *köll*-t tekinthetjük. Ezt mondja a falu apraja-nagyja. Ha valaki „finoman" akar beszélni, akkor már *këll*-t mond. Visszaszorulóban van a *f^{ü}ő* is a *föl* mellett. — A köznyelvi hatást jól mutatják azok a származékok is, amelyek a köznyelvből újonnan kerültek be a nyelvjárásba, s amelyeknek alapszava a nyelvjárás alapszókincsébe tartozik. A tőszó ez esetben a nyelvjárás hangtani sajátosságainak megfelelően alakul, tehát eltér a köznyelvi tőtől, az újabb elterjedtségű, köznyelvi eredetű származékszó viszont már nincs alávetve a nyelvjárás hangtani törvényszerűségeinek, s vagy átmeneti alakú (nyelvjárási és köznyelvi forma között), vagy azonos a regionális köznyelvi (tehát zárt *ë*-ző) alakkal. Például: *íllën (J^{u}óska bátyám sokájig!)*, de: *íljënëz, gyut* 'jut', *gyuttat* 'juttat', de: *jutalík, átollábo* 'általában', de: *áltolános iskola, röpüll* 'repülj', de: *röpüj pávo* 'repülj páva' (tévésorozat), *gyell* 'jel', *gyellül* 'jelöl', de: *jelölt* (főnév) 'leendőbeli; valamely poszt várományosa; stb.

3. A l a k t a n — A főnévi igenévképző *-nya* változata még él Mihályiban, bár napjai meg vannak számlálva. Csak a legidősebbek beszédében hallható már s csupán néhány szóban: *hínya* 'hívni', *innya* 'inni', *írnya* 'írni', *rínya* 'ríni', *színya* 'szívni'. — Az *-sz* igei személyragot csak az idősebbek néhány esetben olyan ige mellett is használják, amelyek mellett ma a köznyelvben mindig *-l* áll, mint például: *dohányossz* 'dohányzol', *^{i}érëssz* 'érzel', *hossz* 'hozol', *keress* 'keresel', *^{u}óvass* 'olvasol'. Ez is kihalóban van már. — A *-nak/-nek* irányhatározórag használata is elsősorban az idősebbekre jellemző, bár nem kizárólagosan. Visszaszorulása azonban jól látható, mert e rag más-más megterheltségű a különböző generációk nyelvhasználatában. Ilyen esetekben fordul elő (valamely helyváltoztatást kifejező ige mellett): *kertnek (mënt)* 'a kert felé, a kert irányába', *falunak* 'be a faluba', *uccánok* 'az utca felé', *országutnak, határnok* 'az országút, a mező irányába', *Rábának* 'Rába felé', *Vadosfának, Kisfaludnak, Gy^{u}ór^{u}ónak* 'Vadosfa, Kisfalud, Győró felé', *benek* 'befelé', *kinek* 'kifelé' stb. — Az idősebbek nyelvében még találkozhatunk az *-á* latívusz- és a *-t, -tt* lokatívuszraggal, vö. *Szilá mënt* 'Szilba (falu Győr-Sopron megyében) ment', *Szilott járt* 'Szilban járt', ungyanígy: *Kapuvárá, Kapuvárott, Vácott* stb. A fiatalabbak ezeket a formákat már nem használják.

Az *ó*-t *a*-val, az *ő*-t *e*-vel váltakoztató névszótőtípus Mihályiban generációnként eltérő megterheltségű. A fejlődés jól láthatóan az egyalakúság irányába halad. Az idősebbek ma is használnak olyan formákat, amelyek sem a fiatalok nyelvhasználatában, sem a köznyelvben nem fordulnak már elő, például *cipejë* 'cipője', *disznaja* 'disznója', *szeretejë* 'szeretője', *sz^{ü}őllejë* 'szőlője', *tarraja* 'tarlója', *tinaja* 'tinója', *zsidaja* 'zsidója' stb.

A képzők köréből a következőket említem meg. Az a tapasztalatom, hogy a képzőhasználat kötetlensége korlátozódóban van a nyelvjárásban. Ezt nemcsak az igeképzők (l. NytudÉrt. 69. sz. 27), de újabban a névszóképzők vizsgálatakor is megállapíthattam. Az idősebbek föltűnően többször élnek a különféle képzőkkel alkotott származékokkal való kifejezés lehetőségével, mint a fiatalabbak. Anélkül, hogy a fejlődés irányát és jogosultságát tagadnánk, tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy e tekintetben szegényedik a nyelvjárás. Ez a változás a képzőrendszeren belül abban jelentkezik, hogy csökken az egymással korrelatív viszonyban álló képzők száma, más szavakkal: csökken az ugyanazon tőből más-más képzővel alkotott származékszavak száma, illetőleg előbb csupán megterheltségük. Van példa arra is, hogyan hal ki szemünk láttára egy képző: úgy, hogy a vele alkotott származékszavak előbb perifériára szorulnak, majd lassan eltűnnek a nyelvből. Mihályiban a főnévképző *-tórium* utolsó napjait éli. Mindössze három származékban jelentkezik: *dorgat^{u}órium* 'szidás', *pipat^{u}órium* 'dohányzószoba; szobasarok, illetőleg a szoba azon része, ahol a pipákat állították föl', *purgat^{u}órium* 'tisztítótűz' (vö. nyelvjárási (mihályi) *purgál* 'tisztít'). Mindhárom szót nagyritkán hallani s — természetesen — jobbára csak a legidősebbektől. — A *-hat/-het* képzős igék egy részének egyes szám második személyű, jelen idejű, tárgyas ragozású alakjában összerántásos rövidülés történik: *-hatod* > *-hadd*, *-hetëd* < *-hedd;* például: *athadd* 'adhatod', *irhadd* 'írhatod', *hoszhadd* 'hozhatod', *kereshedd* 'keresheted', *kűthedd* 'küldheted' stb. Ez a jelenség is az idősebbek nyelvére jellemző csupán.

4. M o n d a t t a n — Mihályiban a *kell* segédigés szerkezetekben nem a főigét, hanem a segédigét ragozzák, a köznyelvi *el kell mennem* helyett *ē köllök mënnyi*-t mondanak (l. MNy. 62: 111). Ez a szerkezet, bár szociális érvénye még nem tekinthető csorbultnak, a fiatalabbak körében veszít gyakoriságából a megfelelő köznyelvi forma javára.

Ugyanez mondható a passzívum kifejezésére szolgáló igeneves szerkezetekről is. Az *el lësz vüdvö, më̈g lësz mondva, lë lëtt aratva* típusú mondatok változatlanul szociális érvényűek, de a fiatalabbak körében gyakoriságuk csökkenőben van.

Kihalóban vannak, tehát jobbára csak a legidősebbek nyelvében, beszédében hallhatók a következő szerkesztésű mondatok: *kijj^{i}ék ezëk a cip^{ü}ők?* 'kiéi ezek a cipők?', *ezëk házzok nëm ollan rígi* 'ezek háza nem olyan régi' stb.

Ugyanez a sors vár azokra a tagadó mondatokra, amelyekben a *soha* mellett nem használnak tagadó szót: *soha atta mëg a pínzt, soha hallottam eszt, soha kírëk tűlö valamit is.*

Bizonyos kifejezésekben a határozók, illetőleg a tárgy jelöletlen marad, például: *nëm sok ír^{ü}ő v^{u}ót a vásár* 'nem ért sokat', *j^{u}ó term^{ü}ő f^{ü}ődd* 'jól termő', *j^{u}ó mond^{u}ó asszon* 'jól, azaz sokat mondó, beszélő', *tulságos magas* 'túlságosan magas', *rossz huz^{u}ó lú* 'rosszul húzó ló' stb. Ezek a mondatok is az idősebbek nyelvére jellemzőek.

Bizonyos igék mellett a köznyelvitől eltérő vonzatok is előfordulnak, de ezek is jobbára csak az idősebbek beszédében: *szomoru lëttem tűlö, csodákosztam neki* stb.

Ugyanez mondható azokról a mondatokról, amelyekben a *szabad* segédige mellett az alany nem datívuszban — ahogy a köznyelvben —, hanem nominatívuszban áll, például: *illen nacs csibe nëm szabad fáznyi* 'ilyen nagy csibének nem szabad fázni'.

5. Rövid összefoglalásul — az említett példák alapján — a következőket mondhatjuk: a nyelvjárási „v á l t o z á s, b o m l á s k ö z v e t e t t v a g y k ö z v e t l e n m ó d o n a k ö z n y e l v i r á n y á b a m u t a t; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvivel, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi tipikusan nyelvjárási alak" (Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8 : 93).

III. Azok a tényezők, amelyek — eddigi tapasztalataim szerint — a nyelvjárási beszélő mindenkori nyelvhasználatát elsősorban meghatározzák, a következők: 1. a generációs hovatartozás, 2. a műveltségbeli színvonal, 3. a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulás. E három tényező szorosan összefügg egymással és mindhárom egyidejűleg befolyásolja-irányítja a nyelvjárási beszélő nyelvhasználatát.

1. A föntebb hozott példák kivétel nélkül generációs különbségekkel magyarázhatók. A nyelvjárástani szakirodalomban ezek a különbségek, illetőleg az ilyen irányú változás a legismertebb, ez van legjobban kidolgozva (de korántsem kielégítő módon). Ez érthető, mivel a nyelvjárásgyűjtés elsősorban a parasztság nyelvének a vizsgálatát jelentette s jelenti ma is, azon rétegét tehát, amely rá jellemző hagyományos anyagi és szellemi műveltségét viszonylag legjobban megőrizte és őrzi ma is. A műveltségbeli színvonal, az iskolázottság egyre nagyobb szerepet játszik a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatában. Mindazok, akik az általános iskolán kívül valamilyen iskolát (főiskolát vagy egyetemet) végeznek s a faluban dolgoznak, nyelvjárásukat már nem, illetőleg csak bizonyos fokig beszélik. Tapasztalatom szerint ez a réteg a regionális köznyelvet beszéli, bizonyos alkalmakkor nem kirívó nyelvjárási elemektől átszőve. Ezeknek az embereknek a mindenkori nyelvhasználatát is befolyásolja az a körülmény, hogy kivel, kikkel, hol, milyen nyelvváltozatot beszélő emberekkel társalognak. Külön megemlítendő azoknak a faluban valamilyen vezető állást betöltő embereknek (szövetkezeti elnök, tanácsi alkalmazottak, irodai dolgozók stb.) a nyelve, akiket a többi nyelvjárási beszélőtől csupán vagy elsősorban vezető állásuk különböztet meg. Megfigyelésem szerint ők egy fajta kevert nyelvet (Mischsprache) beszélnek, amely köznyelvi, regionális köznyelvi és nyelvjárási elemekből tevődik össze, de amelyben a — nem kirívó — nyelvjárási elemektől erősen átszőtt regionális köznyelv játssza a fő szerepet. A három „forrásnyelv" a beszédhelyzettől függően változó mértékben jut szóhoz. Hogy az iskolázottságnak mekkora tekintélye s szerepe van nyelvi szempontból is, azt az is bizonyítja, hogy a különféle tanfolyamokon a faluban részt vettek — főleg fiatalabbak — észrevehető, sőt olykor feltűnő módon igyekeznek kerülni a nyelvjárást. Nem elhanyagolható ebből a szempontból az ún. tévéműveltség sem. A televízió ugyanis ma falun a köznyelv legnagyobb tekintélyű és leghatásosabb terjesztője.

2. A nyelvjárási beszélőknek nyelvjárásukhoz való szubjektív hozzáállását sokféle körülmény irányítja, határozza meg. Mindenekelőtt természetesen a már említett két tényező: a generációs hovatartozás és a műveltségbeli színvonal. Ezen kívül fontos szerepet játszanak azonban a következők is: állás, munkakör, a szűkebb családi környezet, a mindenkori beszédhelyzet (hol, mikor, miről folyik a beszéd, kinek, kiknek a jelenlétében). Egy és ugyanaz a beszélő számos variáció produkálására képes megfigyelésem szerint. A mai nyelvjárási beszélő nyelvhasználata szituatíve kötött: a mindenkori — tágabb értelemben vett — beszédhelyzet szabja meg, hogy a beszélő — a maga szubjektív viszonyulása, pillanatnyi döntése alapján — hogyan beszél. Egyre inkább az a lélektani alapállás, illetőleg magatartásforma válik uralkodóvá, amely a nyelvjárást kerüli, sőt szégyenli. Ennek következményeképpen a nyelvjárás használati köre fokozatosan szűkül, s a fejlődés abba az irányba halad, hogy a nyelvjárás a bizalmas társalgás nyelvévé válik. Ezt mutatja az a tény, hogy a nyelvjárást beszélők nem kis része nemcsak idegenekkel nem használja már úgy nyelvjárását, ahogy azt otthon teszi, de — a tanácsházán, a boltban, a moziban, az orvosi rendelőben, a postán, a patikában stb. — még falubeli ismerőseivel is némileg köznyelviesített nyelvjárásban beszél.

A köznyelv természetesen betört már az otthonokba is. Ha városon élő rokon vagy ismerős érkezik látogatóba, a háziak önkéntelenül is kerülik már a kirívó nyelv-

járásiasságokat. Megfigyelésem szerint otthon, családi vagy megszokott rokoni vagy ismerős körben, valamint a hagyományos foglalatoskodások (mezei, kerti, otthoni munka, állattartás, ház körüli teendők, háztartás) alkalmával találkozhatni csupán a viszonylag tiszta nyelvjárási beszéddel (beszédfolyamatról van tehát szó, nem egy-egy szó közléséről!). Olyankor, amikor a beszédhelyzet — bizonyos fokig már — bizalmas jellegű. Több tekintetben is hasonlít a nyelvjárások visszaszorulása ahhoz, amikor valamely család, családok vagy nagyobb tömegek idegen, államnyelvként beszélt nyelvnek a hatáskörébe kerülnek. A fölèrendeltségi viszonyban álló idegen nyelv elsajátítása életbevágóan fontos, az anyanyelvként beszélt nyelv pedig szükségszerűen hátrálni kényszerül, majd idővel a bizalmas (otthoni) nyelvhasználat eszközévé zsugorodik.

3. A mondottak bizonyítására hadd említsem meg a következőket. Idős emberek, amikor valakinek levelet vagy újságcikkeket olvasnak fel, a betűhű olvasásban odáig mennek sokszor, hogy mindent nyílt *e*-vel ejtenek.

Valaki a faluból egy másik faluba (= „vidékre") elszármazott, látogatóba jött rokonát (sógornőjét) látta vendégül, aki szegényebb és kevésbé tekintélyes embernek számít. A fogadó fél — úgy látszik, a köztük levő különbséget nyelvileg érzékeltetendő — nyelvjárásilag színezett regionális köznyelvet beszélt. Nemcsak vendégéhez, valamennyi jelenlévőhöz, tehát családtagjaihoz is. Kerülte az *í*-zést, az *ö*-zést (*szép*-et mondott *szíp* helyett, *föl*-t mondott *föl* helyett), gyakran használt a nyelvjárásban egyébként nem használt beszédtöltelékeket. A nyelvjárási *ē köllök mënnyi* szerkezetet *el këllëk mënni*-vé szelídítette, létrehozván ezzel egy sem a köznyelvben, se a nyelvjárásban nem létező formá- (keveréknyelvi forma). A bevezető beszélgetés után a vendéglátó lassan kezdett visszatérni nyelvjárásához (nota bene: a vendég végig nyelvjárást beszélt). Ez a következő fokozatokban történt. Előbb a családtagokhoz intézett, emocionális mondatokban jelentkezett a tulajdonképpeni nyelvjárás (fiát kereste a beszélő: „*Hol vagy Jancsi?*" — kérdezte először, másodszor. Harmadszor már kissé ingerülten: „*Hun vagy Jancsi?*"). Aztán lassan a családtagokhoz intézett mondatok érzelmi színezés nélkül is egyre inkább nyelvjárásiak lettek s ez lassan átterjedt a vendéggel folytatott beszélgetésre is. A közösen elfogyasztott uzsonna után, a régi, közös emlékek idézése közben már nyoma sem volt a köznyelvnek.

Arra is van példa, hogy a szülő némileg másként beszélt tovább nem tanuló, s másként gimnazista lányával. Az előbbivel nyelvjárásban, az utóbbival köznyelviesített nyelvjárásban.

Gyakran hallottam a faluban, hogy középkorú szülők kiigazítják gyermekeik kirívó nyelvjárásiasságát, mondván, „hát így tanultátok az iskolában?" Másfelől egyre gyakrabban megtörténik, hogy iskolás gyermekek szüleiket, nagyszüleiket figyelmeztetik, hogy nem helyes, ahogy ők beszélnek. Szem- és fültanúja voltam annak is, hogy ugyanaz a két asszony a boltban köznyelviesített nyelvjárást, otthon a kertben munka közben, nyelvjárást beszélt. Hogy az idősebbek számára is mennyire természetes már a fiataloknak és a kisgyermekeknek az övékétől eltérő nyelve, jól mutatja a következő eset. Egy óvodás korú kisfiú nyelvileg „archaikus" családban él, s éppen ezért tisztán beszéli a nyelvjárást (ahogy a nagyszülők). Ez a kisfiú nagy sikereket arat az idősebbek körében azzal, hogy „*ez a gyerëk miháliassan beszíl!*". Már föltűnik tehát, ha valaki a fiatalok közül úgy beszél, ahogy ők (ti. az öregek).

IV. Az a fölismerés, hogy a nyelvjárásgyűjtés legideálisabb formája az anyanyelvjárási gyűjtés, korántsem új keletű (vö. például Lundell: Nyr. 14: 208; Csűry: A népnyelvi búvárlat módszere 24; Bakó: A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere 13—4; Kálmán Béla: Nyelvjárási anyaggyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai 10;

Végh: MNyj. 6: 106; stb.). A módszeres, tudományos nyelvjáráskutatás megindulása óta azt is jól tudjuk azonban, hogy a csak anyanyelvjárási gyűjtés esetleges megvalósítása súlyos csapás lett volna a dialektológiára s ezen keresztül a nyelvészetre. A gyakorlatban ugyanis nem valósítható meg, hogy minden nyelvjárást olyan, nyelvészeti képzettséggel rendelkező gyűjtő kutasson, aki anyanyelvjárásaként beszéli az illető dialektust — a nyelvatlaszok anyagának gyűjtéséről nem is beszélve (l. Kálmán: i. h.). Az anyanyelvjárási gyűjtés azonban — ha megvalósítható — nemcsak konkrét anyaggal, hanem módszertani tekintetben is szolgálhatja a dialektológiát, illetőleg a nyelvjárásgyűjtést s általában a kérdező módszerrel dolgozó információkutatást. Mindazok az ismeretek ugyanis, amelyekre valamely jelenség természetes környezetben való megfigyelésekor teszünk szert, útmutatásul szolgálhatnak (sőt kell, hogy szolgáljanak) azokban az esetekben is, amikor az illető jelenséget eredeti közegéből kiszakítva vagy valamilyen formában befolyásolva (= megzavarva) kutatjuk. Az anyanyelvjárási gyűjtő olyan, a nyelvjárásgyűjtésben hasznosítható mozzanatokat figyelhet meg, amelyek az idegen gyűjtő előtt soha föl nem tárulkoznak. S „kémkedésének" eredményeivel fölvértezve az idegen gyűjtő is biztosabban mozoghat a terepen . . .

1. A nyelvjárásgyűjtésre vonatkozó módszerbeli ismereteket nálunk az arra legilletékesebbek egyike, Lőrincze Lajos foglalta össze „A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere" című munkájában (MNyTK. 90. sz.). Minden lényeges kérdésre kitérő, olvasmányos dolgozatában kellő részletességgel foglalkozik azokkal a feladatokkal, amelyeket a nyelvjárásgyűjtőnek el kell végeznie. Helyesen állapítja meg, hogy „a z a n y a g g y ű j t é s a nyelvatlasz-munka l e g f o n t o s a b b r é s z e: e n n e k a j ó e l ő k é s z í t é s é t ő l é s v é g r e h a j t á s á t ó l f ü g g a z e g é s z v á l l a l k o z á s t u d o m á n y o s é r t é k e" (i. m. 3; kiemelés tőlem: K. J.). A mondottak nemcsak a nyelvatlaszmunkára, hanem m i n d e n nyelvjárási gyűjtésre, illetőleg minden dialektológiai munkára teljes mértékben állnak (l. Lőrincze: uo.). A továbbiakban — a nyelvjárásgyűjtés komplex és bonyolult jellegéről meg nem feledkezve — figyelmünket a gyűjtés két legfontosabb, döntő részére: a jó adatközlőre és az adatközlő személyiségének legjobban megfelelő gyűjtési módszere irányítjuk.

2. Abból a célból, hogy vizsgálódásomat anyanyelvjárásomban módszertani szempontból is megnyugtatóan elvégezhessem, kísérletet végeztem. A következő „fokozatokban" gyűjtöttem: 1. anyanyelvjárásomat otthon, ismerősök között; 2. anyanyelvjárásomat ismeretlenek között (a szomszéd falvakban); 3. nem anyanyelvjárásomat ismerősök között (máshova elszármazott nagynéném családtagjai körében); 4. nem anyanyelvjárásomat idegenek között (az ország majd minden részén). Tettem ezt azért is, hogy megállapíthassak valamit abból, milyen fokú a különbség az anyanyelvjárási és a nem anyanyelvjárási gyűjtés között, milyen szempontokat, ötleteket adhat az egyik gyűjtési mód a másiknak, mire figyelmeztet az egyik, mire a másik. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy megfigyeléseim szükségszerűen szubjektív meghatározottságúak, s mások megerősítésére szorulnak.

3. Tapasztalatom az — korántsem új fölismerés —, hogy optimális eredményt az a gyűjtés ígér, amelyben a vizsgált nyelvjárást legjobban ismerő, legtisztábban beszélő adatközlők és az ő személyes adottságaikat a legmesszebbmenőkig figyelembe vevő, kellő nyelvészeti képzettségű gyűjtő és gyűjtési módszer találkozik. Ebben az ideális esetben a gyűjtő is tagja a nyelvjárást beszélők közösségének, éppúgy anyanyelveként beszéli a nyelvjárást, mint adatközlői, éppúgy ismeri őket, ahogy azok őt, egyszóval: a gyűjtőt a nyelvjárási beszélők magukhoz tartozó személynek tekintik. Joggal mond-

hatjuk, ezzel a sikeres gyűjtés majd minden külső föltétele adva van, a többi a gyűjtőn (a gyűjtő idején, szorgalmán, munkabíróképességén és lelkiismeretességén) fordul meg. Ilyen kivételes helyzetben azonban — sajnos — csak az anyanyelvjárási gyűjtő van. Az anyanyelvjárási gyűjtőnek nem kell megoldania két, egyéb körülmények között hiánytalanul soha meg nem oldható fontos feladatot: 1. az adatközlők személyiségének alapos megismerését és 2. az adatközlők bizalmának teljes megnyerését, mivel ő ismeri az adatközlőt mint embert is (beleértve élettörténetét, fel- és lemenő ági rokonait, szokásait, sőt nyelvhasználatának esetleg egyéni, csak rá jellemző vonásait is), s mert az adatközlők „magukénak" vallják őt. A két említett feladat megoldása előfeltétele a jó adatközlők és a helyes gyűjtési módszerek, fogások kiválasztásának, emezek pedig a gyűjtendő anyag minőségének. Mint látható, itt érkeztünk el a nyelvjárási gyűjtés „punctum saliens"-éhez, ezért itt egy kicsit időznünk kell.

Ha meggondoljuk, hogy ma már a nyelvjárást beszélők kétnyelvűek, s hogy nyelvjárásukat csak akkor beszélik, ha maguk között vannak — sőt, ahogy föntebb láthattuk, már akkor sem mindig —, láthatjuk, milyen nehéz ma a nyelvjárásgyűjtés. A körülmények ismeretében föltétlenül igazat kell adnunk Demének, aki a nyelvjárásgyűjtésben a lélektani ismeretek fontosságát hangsúlyozza (NytudÉrt. 40. sz. 70; l. még M. Ivić: Wege der Sprachwissenschaft. München, 1971. 74). Sőt, talán nem túlzás azt mondanunk, hogy kellő lélektani előkészítés nélkül ma már igen nehezen juthatunk csak teljesen megbízható anyaghoz (természetesen differenciálnunk kell aszerint, hogy m i t akarunk gyűjteni). Az anyanyelvjárási gyűjtő ezzel szemben kiváltságos helyzetében viszonylag könnyen kiválaszthatja környezetéből azokat, akik a nyelvjárást legjobban és legtisztábban beszélik. Ez persze nem jelenti azt, hogy másokra azután oda sem figyel. A gyakorlatban ugyanis a szóban forgó körülmények között munkálkodó gyűjtő — passzív módszerrel — voltaképpen mindenkitől gyűjt, akit beszélni hall, s éppen ez a körülmény biztosítja számára azt a lehetőséget, hogy a nyelvjárás belső életét, változását állandó figyelemmel kísérje, s hogy azt a valóságnak megfelelően ragadja meg. A lélektani előkészítés egy bizonyos fajtájára azonban az anyanyelvjárási gyűjtő is rászorul: akkor, ha kérdőívvel dolgozik. Ebben az esetben meg kell magyaráznia, miért csinálja, amit csinál, mi értelme van az egésznek, s ez bizony az említett körülmények között sem egyszerű (vö. Deme: NytudÉrt. 40. sz. 70), mivel az adatközlők nyelvjárásukat általában értéktelennek tartják — a köznyelvvel szemben. Az anyaggyűjtés a jól ismert módszerek sok változatát lehetővé teszi, de emellett azt is, hogy a gyűjtő e módszereket — céljának megfelelően — akár pillanatonként is változtassa (közbeszólással, hallgatással, direkt kérdésekkel, mimikával stb.). Ez utóbbi más esetekben nehezen képzelhető el az adatközlő megzavarásának a veszélye nélkül.

A passzív gyűjtési módszer több fokozatban alkalmazható. Első helyen az a „fokozat" említendő, amikor az anyanyelvjárási gyűjtő csupán hallgató résztvevője mindenkori adatközlői beszélgetésének. A beszélgetést ebben az esetben semmi sem zavarja, az egész beszédfolyamat szabad és természetes lefolyású. Nem vitás, így lehet legbiztosabban „hamisítatlan", eredeti anyaghoz jutni. Mondattani megfigyelésekre különösen is alkalmas. Hátránya az, hogy a gyűjtő véletlenszerűen jut adatok birtokába. A következő fokozatban a gyűjtő is belekapcsolódik a társalgásba, a beszélgetésnek azonban nem irányító résztvevője: nem kérdez, s nem vág bele új témába. Passzív beszélgető partner tehát. A harmadik fokozatban a gyűjtő aktív társalgó, aki a beszélgetést irányítja, a témákat adja, kérdésekkel, közbeszólásokkal megszabja a beszélgetés lefolyását. Ez a módszer kitűnően alkalmazható például a szókincs (meghatározott fogalomkörök) gyűjtésekor.

Igen eredményesen lehet gyűjteni az ún. burkolt indirekt és direkt aktív módszerrel is (ha szabad így neveznem). Ebben az esetben a kérdéseket nem a gyűjtő, hanem az ő

megbízásából és természetesen jelenlétében az adatközlők valamelyike teszi fel adandó alkalommal. Azaz: az indirekt vagy direkt kérdést íly módon a természetes társalgás részévé „szelídítjük". Magam ezt a módszert — szüleim segítségével — akkor alkalmazom többnyire, ha adatközlőimet például ifjúkori szokások vagy családi események elmondására szeretném rábírni. Ebben az esetben a kérdező „részese" az adatközlő múltjának, s kérdése a legtermészetesebbnek látszik a kérdezett szemében is. A kérdést követő beszélgetés, amely sokszor az adatközlő elbeszélésével azonos, közös emlékek élesztgetésének jegyében érzelmileg egyre inkább motivált lesz, s a nyelvjárásgyűjtő előtt újabb kincsesbánya nyílik meg: az érzelmileg befolyásolt beszéd dallamának, mondathangsúlyának a megfigyelésére.

Úgy tapasztaltam, mihelyt papírt és tollat fog kezébe a gyűjtő, az adatközlők veszítenek természetességükből. Még anyanyelvjárási gyűjtéskor is! A föllépő gátlásféleség általában csak úgy küszöbölhető ki, ha többen is — legalább ketten — együtt vannak (az adatközlők). Ez a lélektani gátlás természetes, mert az adatközlőben az a kérdés — s vele együtt bizonyos félelemérzés — támad fel: tudok vajon válaszolni? Néhányszor azt tapasztaltam, hogy adatközlőim — merő jó szándékból — füllentettek; nem merték azt mondani: „nem ismerem a szót", hanem kitaláltak valami jelentést a kérdezett szóhoz. Nota bene: mindez igen közeli rokonommal történt! Jól mutatja ez az eset is a többszörös ellenőrzés föltétlen szükségességét a nyelvjárásgyűjtésben. Az aktív módszert (l. Deme: „Sajnos . . . az aktív módszernek egyre jobban érezzük a korlátait": NytudÉrt. 40. sz. 69) ajánlatos mindig nagy körültekintéssel alkalmazni, szünetek közbeiktatásával s azzal a fortéllyal, hogy az adatközlőt kiemeljük valahogy iskolapados szorongásából, s a beszélgetés „főhősévé" tegyük. (Ez a szorongás sokszor csupán tudat alatti, de így is befolyásolja a beszélőt.) S ez bizony teljesen csak az adatközlők és a környezet ismeretében végezhető el. A tágabb értelemben vett környezetismeret fontosságát hadd világítsam meg a következő példával. Passzív gyűjtés közben új szóra bukkantam: *baffogat*. Azonnal kifaggattam adatközlőmet a szó jelentése felől. Értettem, de nem „éreztem" a szót: nem tudtam elhelyezni stilisztikailag anyanyelvjárási szókincsemben. A megoldást adatközlőm következő mondata jelentette: „Hát nem hallottad tegnap este, mikor elmentünk X-ék háza előtt, hogyan *baffogatott* a kutyájuk?" (a nyelvjárási mondatot átírtam). Azonnal világos lett a szó. Ehhez hasonló esetek gyakran előfordulnak. Az adatközlők ugyanis egy-egy tájszó jelentését fejtegetve nem absztrahálnak, hanem konkrét, egyedi esetekkel magyaráznak, úgy, hogy például „a szomszédék tehene csinál így", „az öreg Jankó bácsi megy úgy", „mikor a tócsák éppen hogy befagynak, akkor" stb. Ha a hátteret ismerjük, nyert ügyünk van.

4. Szólnunk kell még egy aspektusról. Arról, mit is jelent az, hogy az anyanyelvjárási gyűjtő beszéli a tőle vizsgált nyelvjárást. Nyilván sokat, ahogy ez már régóta köztudomású a dialektológiában; vö. például Lundell (1881.): „Senki sem tanulmányozhat egész kimerítően egy oly nyelvjárást, a melyen nem beszél" (Nyr. 14: 208). A modern nyelvészet — mondatközpontúsága révén — a beszélt nyelv prioritását hangsúlyozza. Ebből természetszerűleg következik a kompetens beszélő fontossága. A kompetens beszélő nem más, mint az anyanyelvi beszélő (native speaker), az tehát, aki a (vizsgált) nyelvet teljesen, minden tekintetben bírja. Mindaddig, amíg a nyelvjárási adatközlő csak a maga nyelvjárását ismeri, gyűjtéskor is „hamisítatlan" adatokat közöl, „hamisítatlan" mondatokban beszél — másként egészen egyszerűen nem tudna. Attól a pillanattól kezdve azonban, hogy a nyelvjárási beszélő megismerkedik anyanyelvén, a nyelvjáráson kívül egy másik nyelvváltozattal (köznyelv vagy nyelvjárás), fennáll az a veszély, hogy — a mindenkori beszédhelyzettől függően — akár akarva, akár akaratlanul keveri a tőle ismert nyelvváltozatokat, azaz — szigorúan nézve — nem beszéli már tisztán anyanyelv-

járását. (Ez vonatkozik a hagyományos értelemben vett két- vagy többnyelvű egyének nyelvére is.) Ez az állapot a mára minden jó és rossz következményével együtt teljes mértékben érvényes. A nyelvjárásgyűjtőnek számolnia kell tehát azzal, hogy adatközlői bizonyos fokig kevert nyelvet beszélnek, amely sem a tulajdonképpeni nyelvjárással, sem a köznyelvvel nem azonos, hanem a konkrét beszédhelyzet megszabta, nyelvjárásból-köznyelvből összeszőtt, improvizált nyelvváltozat. Hogyan tud ilyen esetben a gyűjtő különbséget tenni például nyelvjárási és köznyelvi formák között? Ha nem ismeri a nyelvjárást (a köznyelv ismeretét föltételezzük), sehogy. Vö. például Végh József: „a helyi nyelvjárás alapos ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy egy-egy jelenség nyelvjárási sajátság-e, vagy pedig a köznyelvi hatás eredménye" (MNy. 68: 97).

De nemcsak egy másik nyelvváltozatból átvett s a nyelvjárásba tartozó eredeti jelenségek megkülönböztetéséről van szó. A grammatikai helyesség megítéléséről is. Ehhez viszont az illető nyelvjárás anyanyelvi fokon való ismerete szükséges. Az a tapasztalatom, a nyelvjárási beszélő (is) viszonylag gyakran követ el mondatfűzésekor grammatikai következetlenségeket. Ennek több oka lehet. Az is például, hogy a mondatvezetés gondolati és beszédbeli harmóniája néha megtörik, mert a beszélő hirtelen másra gondol, s még mielőtt lezárná az előző gondolat nyelvi kifejezését, a megkezdett mondatot, nyelvileg is átvált az új gondolatra. Egyik adatközlőm például ezt mondta: „Jó lenne, ha meg nem fagy" (ti. a szőlő tavasszal). Azért használta a *fagy*-ot a *fagyna* helyett, mert gondolatban már váltott: „reméljük, hogy a szőlő tavasszal nem fagy meg". A beszédhelyzetből ez világosan kiderült. A mondat grammatikailag helytelen természetesen.

A másik megemlítendő forrása a hibás mondatfűzéseknek, szerkezeteknek tapasztalatom szerint a nyelvjárási beszélő azon igyekezete, hogy m i n d e n á r o n szépen, művelten = köznyelviesen fejezze ki magát. Az így létrejövő hiperkorrekt formák egy része bizonyos hallott megnyilatkozások jó-rossz utánzásából ered (föltűnő, hogy milyen ragályosak a köznyelv semmitmondó beszédtöltelékei a nyelvjárásban). Ilyen mondatokat többnyire az ún. tudálékos adatközlőktől lehet hallani. A közelmúltban például ezeket a mondatokat hallottam a vizsgált nyelvjárásban: „szántás szempontjából fölszántja a földet", „szántással kapcsolatosan törlesztett", azaz „magyarul": 1. fölszántja a földet és 2. szántással törlesztett. Az adatközlő, aki másküllönben szókincsinformátorként jónak mondható, üzemi bejáró munkás volt, s a névutók fölösleges használatát mint műveltebb szóhasználatot és stílust az üzemi gyűléseken hallhatta.

Szándékosan szóltam mondattani kérdésekről is. Az anyanyelvjárási gyűjtő itt van ugyanis legnagyobb előnyben idegen nyelvjárást gyűjtő kollégáival szemben. Van még egy területe is a dialektológiának, amelynek vizsgálatához a nyelvjárás anyanyelvi fokon való ismerete nélkülözhetetlen: az egyes nyelvi elemek, jelenségek stilisztikai értékének, funkciójának a kutatásában (például a képzők stilisztikai minősítésekor). Az a tény, hogy a mondattan — a stilisztikáról nem is beszélve — mostohagyereke mindmáig a dialektológiának, bizonyos tudománytörténeti okok mellett azzal is magyarázandó, hogy a nyelvjárásgyűjtők a nyelvjárások magas fokú ismerete nélkül nem vállalkoztak — mert nem vállalkozhattak — e feladatok elvégzésére.

Megemlítendő, hogy ha a gyűjtő a tőle vizsgált nyelvjárást beszéli, akkor az adatközlők bizalma megnyerésének legfontosabb eszköze a kezében van. Helyesen állapította meg már 1881-ben Lundell: „még akkor is idegen az ember, ha már egy bizonyos ideig azon a vidéken lakott, de nem beszél az illető nyelvjáráson" (Nyr. 14: 209). A nyelvjárás ismerete nemcsak a hallott nyelvi adatok, jelenségek milyensége megítélésében játszik tehát mással nem pótolható fontos szerepet, hanem — mint föntebb láttuk — a gyűjtési folyamatban magában is.[2]

[2] Az anyanyelvjárási gyűjtő egy tekintetben hátrányban van. Ha nincs kellő elméleti és — különböző nyelvjárások gyűjtésében szerzett — gyakorlati tapasztalata, akkor a

5. A nyelvjárásgyűjtés módszerére vonatkozó némely tapasztalatomat röviden összefoglalom abban a reményben, hogy belülről ellesett megfigyeléseim talán haszonnal szolgálhatják a nyelvjárásokhoz kívülről közeledő gyűjtőket is.

a) A gyűjtést lehetőleg olyan környezetben végezzük, amely a legtermészetesebb az adatközlőnek, tehát családi körében vagy ahol dolgozni szokott (kert, istálló, mező stb.); *b)* lehetőség szerint olyan témáról beszélgessünk-beszéltessünk, amely szorosan kapcsolódik az adatközlő mindennapi életéhez; *c)* ne négyszemközt legyünk az adatközlővel. Legyenek többen is jelen: családtagok, szomszédok, jó ismerősök; *d)* Gyűjtsünk úgy is, hogy adatközlőnk foglalkozzon valamivel, legyen szokott foglalatoskodásaival egy kicsit lekötve; *e)* legyünk különös figyelemmel az emfatikus megnyilatkozásokra, ezek ugyanis „eredeti" nyelvjárásban fogalmaztatnak meg szinte mindig; *f)* igyekezzünk kerülni a köznyelvet. Kérdéseinket inkább valamilyen nyelvjárásban vagy esetleg nyelvjárásiasított köznyelvben tegyük föl. Ha nem ismerjük jól a nyelvjárást, gyűjtés közben ne próbáljunk nyelvjárásban beszélni.[3]

V. A fentiekben egy helyi nyelvjárást vizsgáltam, különös tekintettel a köznyelvi hatásra. Arra törekedtem, hogy érzékeltessem és példákkal szemléltessem a nyelvjárás erősen változó képét, mozgásban levő állapotát. Dolgozatom második részében a mai nyelvjárási beszélőt vizsgáltam, elsősorban azt, hogyan viszonyul saját nyelvjárásához, illetőleg hogy mennyire befolyásolja a beszédhelyzet abban, hogy milyen nyelvváltozatot beszél. Láttuk, hogy a nyelvjárási beszélő ma már a mindenkori beszédhelyzet szerint improvizál, s beszéli a nyelvjárásán alapuló, nyelvjárás-köznyelv között lehetséges számtalan variáció valamelyikét. A cikk harmadik részében az első két fejezet tanulságait szem előtt tartva az anyanyelvjárási gyűjtésről szóltam. A fő súlyt a nyelvjárási beszéd megfigyelésére vetettem. Láthattuk, hogy az anyanyelvjárási gyűjtő kiváltságos helyzetben gyűjthet, s olyan jelenségeket is megfigyelhet, leírhat, amelyek a nem anyanyelvjárási gyűjtő előtt zárva vagy észrevétlen maradnak.

Befejezésül egy megjegyzés: a nyelvjárási anyanyelvűség senkinek sem külön erénye, olyan plusz azonban, amelyet tudományunk érdekében nemcsak lehet, hanem ki is kell használnunk.

Kiss Jenő

---

tőle vizsgált nyelvjárás hangvariációinak a megítélésében-meghallásában többé-kevésbé korlátozva van. A „vájtfülűség" hozzátartozik a jó nyelvjárásgyűjtőhöz, ezért az a nyelvjárásgyűjtő, aki anyanyelvjárását vizsgálja, más nyelvjárások gyűjtésével kell hogy fölkészüljön fonetikai különbségek, finomságok meghallására. Úgy vélem, az ún. Ohrphonetik jelentőségét és szerepét nem szabad lebecsülnünk a modern műszerek korában sem.

[3] Vö. a következőket: Kálmán Béla: „Én azt tapasztaltam, hogy az adatközlőt egy cseppet sem zavarja, ha az ember saját nyelvjárásán beszél, viszont gúnyolódásnak érzi, ha a gyűjtő a falubeliek nyelvjárásán igyekszik beszélni" (Nyelvjárási anyaggyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai 10); Benigny: „az elzászi német nyelvjárások kutatásában egy eddig kevéssé felhasznált kérdezési módszer alakult ki . . . A kérdezőnek az illető nyelvjáráson kell kérdeznie . . ." (MNyj. 4: 109); Virtaranta: „Der Aufnehmende fragt kurz und klar und — falls möglich — im Dialekt des Informanten" (CSIFU. 1: 581)

Ismeretlen keresztnevek

Cikkem címe magyarázatra szorul, mert az alább bemutatandó női nevek nem ismeretlenek, hiszen — az *Áfra, Angalit* és *Druzsiána* kivételével — hordják, viselik őket, és így szűkebb vagy tágabb körben, de ismeretesek. Az ismeretlen jelző csupán arra utal, hogy a Ladó János kiadta Magyar utónévkönyvben nem találhatók. Amikor ugyanis a névgyűjteményemből való válogatáshoz valamilyen elvet, vezérfonalat kerestem, hogy ne kelljen ilyenféle hosszú címet adnom neki mint „Mutatvány a készülő »Magyar keresztnévtár« anyagából", az Utónévkönyvből való kimaradás ténye bizonyult a legalkalmasabbnak az összefűző szál szerepére.

Hosszabb idő óta szándékom egy magyar keresztnévszótár összeállítása. A Gondolat Kiadó már szerződést is kötött velem rá, de mivel a kézirat 1972 tavaszáig nem készült el, megállapodásunk tárgytalanná vált. Névszótáram összeállításakor tehát a kiadó szempontjait kellett szemem előtt tartanom, s ennek folytán a névcikkekben a lényeges közlendők közérthető megfogalmazására kellett törekednem. Munkámnak a szó jó értelmében vett népművelő, ismeretterjesztő jellege természetesen nem engedte meg a forrásokra való utalást, kerülnöm kellett továbbá a részletes bizonyítást és a nyelvészeti munkákra való hivatkozást, vagyis hiányzik belőle a tudományos műben ma már elengedhetetlen apparátus; de azért minden mondata mögött adatok, illetőleg tapasztalatok sorakoznak. Még leginkább bizonytalan a névcikkek első mondata, amely a név gyakoriságáról, azaz használatának mennyiségi vonatkozásairól van hivatva tájékoztatni az olvasót. Itt csupán becslésre támaszkodhattam, ami persze ingatag lábon áll. Az Utónévkönyvben közölt 1967-i számok ugyanis a korunkbeli névadásról informálnak, de hogy egy-egy névnek hány viselője van ma az országhatáron belüli és kívüli magyarság körében, erre nézve még megközelítő pontossággal sem válaszolhat senki.

A névcikkek beosztása: Először a név használatáról nyilatkozom ritka, közepes (gyakoriságú) és gyakori megjelöléssel, amelyekkel a névanyagot — közepes gyakoriságúnak véve a 0,3—0,8%-os előfordulást — három csoportra bontom. Ezután a címnév történetét tárgyalom, természetesen kidomborítva a hazai, illetőleg Kárpát-medencei vonatkozásokat. Ezek bennünket igen érdekelnek, gyakran tanulságosak, bár az összegyűjtésükre fordított energia sokszor nem áll arányban az eredménynyel. A név iránt érdeklődők kedvéért szólnom kell a névadó eszményképről,[1] valamint a róla szóló híresebb irodalmi, zenei meg képzőművészeti alkotásokról, sőt a hozzá kapcsolódó egyéb érdekességekről is (ezek közé számítanak például a nevezetes névviselők).

[1] Itt meg kell jegyeznem, hogy a névtár összeállítójának nem feladata az elsődleges igazságok (tények) vizsgálata, azaz hogy például Szent Erzsébet rózsacsodája megtörtént-e, vagy hogy a feketehalál dühöngése valóban Szent Rókus közbenjárására szűnt-e meg. Neki azokat az okokat kell megkeresnie és előhoznia, amelyek az *Erzsébet*, illetőleg a *Rókus* név gyors elterjedését, majd népszerűségét magyarázzák. Ebből a szempontból pedig az előbbi csodákat másodlagos tényeknek kell elfogadnia.

Az eddigiektől külön bekezdéssel elválasztva következik a nyelvészeti származtatás,[1] ahol szükséges, ott — esetleg analógiákra való rámutatással — a névadás társadalmi hátterének megvilágítása is. Utolsó pontként a névnap időpontja kerül közlésre. Itt igyekeztem a nemegyszer féltucatnyi vagy még több napból kiválasztani a nálunk leginkább ismertet, illetőleg azt, amelyiknek valami magyar vonatkozása van. A tapasztalat azt mutatja ugyanis, hogy a bőség zavar, és nem segíti elő a kívánatos hagyományképződést. Ebben a pontban általában mint leginkább névnaptartók, a katolikusok szokásaihoz tartottam magamat. Végezetül még annyit, hogy a névcikkeknek nem volt megszabott terjedelmük: a nagyobb nevek a ritkábbak többszörösét is elérhetik.

Áfra. A XIV. század elejétől a XVI. század végéig adatolt keresztnevünk, virágkorát a XV. században élte. A kusalyi Jakcs családban két viselője is volt; egyikük házassága révén Báthory István erdélyi vajdának, a kenyérmezei ütközet (1479. október 13.) egyik hősének rokonságába is bekerült. A XVII. század óta ugyan nem használatos, de emlékeztetnek rá máig fennmaradt *Áfra* és *Affra* vezetékneveink. Már 1422-ben szerepel egy *Affra* Tamás, 1553-ban az egri várőrség puskása *Affra* Jakab, 1676-ban a bujdosó hajdúk lovaskapitánya *Affra* Péter; 1583-ban pedig nemességet kap a szinnyei *Affra* család. A Müncheni Kódex 1466-ból való naptárában augusztus 7-nél ez áll: „*Efra* zűz", egy 1489. éviben pedig ez a nap Szent *Affra* asszony napjaként szerepel. A kései középkorban többfelé volt oltára, pl. Székesfehérvárt is. Legendája a Teleki-kódexben olvasható. Szent *Áfra* Augsburg mellett, a Lech folyócska szigetén szenvedett vértanúságot 304-ben. Megbízható forrás szerint kápolnáját már 565-ben zarándokok keresték fel. Mivel a Szent Ulrikról elnevezett augsburgi székesegyházban nyugszik, a 955-i szomorú végű Lech mezei csata színhelyét meglátogató középkori elődeink hozták magukkal Magyarországra tiszteletét. A művészettörténetben arról nevezetes, hogy az ellenreformáció egyháza kifejezetten megengedte, hogy a művészek Szent *Áfra* szüzet a mártíromságáról szóló jelenetben aktként ábrázolják. Az augsburgi püspökség védőszentje lévén, Dél-Németországban ma is — bár ritkán — előforduló keresztnév.

Latin név, az *afer, afra, afrum* 'fekete' melléknév nőnemű alakja, és 'afrikai származású' a jelentése. Neve napja: augusztus 7.

Alirán. Élő keresztnév, de csupán egyetlen fiatal viselőjéről van tudomásom. Hagyománya, híresebb viselője még nincs. Aranyosrákosi Székely Sándor (1797—1854.) „A székelyek Erdélyben" című három énekes eposzából származik. Az 1823-ban megjelent művecske hatással volt Vörösmarty „Zalán futásá"-ra is. A hősköltményben *Alirán* „a tündérkerti királynő" neve, aki később Irnák felesége lesz.

Bizonyára összefügg a germánok *hellirūna, alrūna* szavával (ebből való a német *Alraune* 'nadragulya, bolondító csalmatag' növénynév is). Jordanesnél olvassuk, hogy egy gót király elűzte a *haljarūnák*-nak nevezett varázslónőket. A *haljarūna* szó jelentése: 'a titkos (= pokoli) mesterkedésekben jártas' vagy 'a pokol bizalmasa'.

Andorina. Ritka nevünk. Amikor a múlt század második felében a francia *Andrée* női név nálunk is hódítani kezdett, az *András Andor* változatából alakított *Andorin* és *Andorina* névvel helyettesítették. Első viselőjéül az 1845. február 28-án született Asbóth *Andorin*-t ismerem. E névalakot az első világháború után kiszorította az *Andrea*. Ebben valószínűleg részes Nagy Géza tudósunk is, mert egy 1910-ben megjelent cikkében idegen eredetű képzője miatt „korcs magyarítás"-nak nevezte.

[1] Az összeállítónak az sem feladata, hogy például a *Csilla, Hajna*-féle nevek alakításmódjának helyes vagy helytelen voltáról nyilatkozzék. Nyilvánvaló, hogy az efféle eljárás Vörösmarty korában elfogadható, sőt elfogadott volt. Az, hogy ma nem élünk vele, nem jelenti e mód elméleti jogosulatlanságát.

Magyar név, az *Andor*-ból (l. ott) alakították. Képzőjének latin eredete nem lehet akadálya annak, hogy az *Andrea* magyar megfelelőjéül el ne fogadjuk. Neve napja: november 30.

Angalit. Az Irodalmi Színpadon megérdemelt sikerrel játszották 1969-ben Jékely Zoltán „Angalit és a remeték" című verses drámáját, amely a hűtlenség okozta szívmardosó fájdalmat, valamint a szerelem véneket ifjító, mindennél erősebb hatalmát időtlen keretbe állítva ábrázolja. A *remete* szó ugyanis itt nem eredeti vallási, hanem másodlagos 'magánosan élő, nőtlenül élő' jelentésében fordul elő. Az erdélyi származású költő nem kitalált, hanem valóságos, bár a használatból már évszázadok óta kiavult nevet választott. Az *Angalit* ugyanis 1473-tól többször feltűnik az erdélyi névanyagban, és gyakori a XVI. századi kolozsvári női nevek között is. Bizonyára a címszereplő angyali lényét sejtető hangzása miatt látszott Jékely számára költőileg alkalmasnak.

Az *Ang(a)lita* vagy rövidebben *Ang(a)lit* keresztnév — van *Ang(a)léta* és rövidebb *Ang(a)lét* alakja is — az *Ágnes*-nek a középkori latinban használt *Agneta* változatából származik, mégpedig úgy, hogy magyar ajkon ejtéskönnyítő hangváltozások történtek. A XV—XVI. századból több adatunk van arra, hogy január 21-ét „szent *Anglit* asszony napjá"-nak nevezték. *Anglit* napját 1494-ben Nyitrán ünneppé nyilvánították. Olyan ismert név volt, hogy a Székelyföldön közszóvá vált: *anglit* 'ácsorgó, lebzselő, lusta (leány)'.

Ha valakinek úgy tetszenék, hogy kislányát Jékely művének hatása alatt *Angalit*-nak nevezze (ilyen úgynevezett irodalmi névadás hozta divatba az *Etelka, Jolán, Tünde, Gyöngyvér, Gina* stb. nevet), akkor neve napját január 21-én kell megülniük.

Arpadina. Ritka nevünk. A múlt század elején a Zalán futása és számos más irodalmi és képzőművészeti alkotás népszerűsítette Árpádot, hangulatilag tehát kiválóan alkalmas lett volna a honfoglaló vezér neve arra, hogy belőle női nevet képezzenek, különösen a férfinévből való női nevek akkori divatja miatt, de nyelvünkben nem volt mód a férfinévtől való világos, egyszerű, könnyű megkülönböztetésre. Csak 1836-ban jelenik meg Erdélyben a számos újlatin analógia hatására (vö. *Georgina, Jozefina, Karolina, Leopoldina, Paulina* stb.) az első *Arpadina*. Főúri körökben kezdték el adni, majd a dolog rendje szerint lejjebb szállt, széles rétegekbe azonban sohasem hatolt be. Divatos, jól csengő volta okozhatta, hogy Malom Lujza is (1821—1847.) *Arpadina* név alatt közölte költeményeit. Előkelő hangulata miatt választotta Gyulai Pál 1863-ban megjelent „Nők a tükör előtt" című keretes elbeszélésében az — állítólag Szendrey Júliáról mintázott — „újabb magyar lyra muzsája" neveként. (Talán célzás is második férje, Horvát Árpád történész keresztnevére.) A név előfordul Németh László „Bodnárné"-jában is. Ma is vannak viselői, de újabb névadásokról — sajnos — nem tudunk. Szerepe lehetett a névtől való elfordulásban annak is, hogy egy kiváló történészünk „barbarizmus"-nak nevezte azt, hogy benne magyar névhez idegen képző van kapcsolva. Ez azonban nyelvhelyességi vélemény, mégpedig túlzó. Ha vannak idegen eredetű közszóképzőink, pl. *elemista, zongorista, pünkösdista, zárdista, bicsérdysta*, miért ne lehetne egy-két idegen eredetű névképzőnk is?

Magyar név; *Árpád* honfoglaló vezér nevéből a latin *-ina* női név-képzővel alkották. Többnyire olyan családokban fordul elő, ahol az apa *Árpád*, de nincsen fiúgyermekük. Mind *Arpadina*, mind *Árpádina* alakja elfogadható, kevésbé szerencsés a szintén hallható *Arpadin*. Neve napja: január 5. vagy március 31.

Arykán. Budapest belvárosában lakik Szalay Erzsébet *Arykán*. Az *Erzsébet* nevet azért kapta, mert a keresztelő pap pogány nevet magában nem akart beírni. Személyi igazolványában azonban — a használt név jelzésére — az *Arykán* van aláhúzva. Édesapja szerette a régi neveket, húga is ezért lett Emese. Ha *Arykán* fiú lett volna, ma

Bendegúznak hívnák. Apja az „Attila és hunjai" című könyvben olvasta, hogy Attila főfeleségét *Arykán*-nak hívták, és ez törökül 'tiszta fejedelemasszony'-t jelent.

Az *Arykán* nevet a Priszkosz-másolatok írásváltozataiból következtette ki Bang német nyelvész. Utóbb azonban kiderült, hogy az eredetiben *Hereka* állt, és ez a gót név azonos az *Erika* (l. ott), illetőleg *Réka* névvel. Szalay *Arykán* nevenapját Erzsébet napkor tartja, mert *Arykán*-nak nincs névnapja.

Arzéna. Szerb családjaink körében elvétve előforduló név. Amikor Strauss nálunk vezényelt, felkereste Jókai Mórt is, és megzenésítendő tárgyat kért tőle. Így született meg Jókai novellája nyomán „A cigánybáró", amelyben Zsupán Kálmán sertéskereskedő leányának neve *Arzéna* (a budapesti bemutató időpontja: 1886. március 26.). A név Nyugat-Európában csak Franciaországban *(Arsène)* és a vele szomszédos német területeken (Trier, 1966: *Arsene)* használatos. Híres Mérimée „*Arsène* Guillot" című novellája. Hősnője városba szegődött szegény parasztlány, aki leveti magát a harmadik emeletről, mert Max, akit szeret, már nem viszonozza szerelmét. Éppen az a hölgy veszi gondjaiba, aki miatt a férfi elhagyta. *Arsène* ugyan meghal, de a jólelkű nő sem megy már Maxhoz.

Az *Arzén* férfinév női párja. Neve napja: július 19.

Berényke. Újabban jelentkező nevünk, eddig csak néhány viselője lehet. Bizonyára valamilyen naptárból vagy magyar nemzeti neveket ajánló könyvecskéből vették. Nógrád megyében volt egy ilyen nevű falu (Cs. 1: 95, vö. *Berinkey* Dénesnek, a Károlyi Mihály-féle kormány igazságügyminiszterének vezetéknevével), de ennek nevével csak közvetve van kapcsolatban, amennyiben mindkettő a *Berény* helynévből való.

Magyar név, a *Berény* férfinév női párja. Neve napjául a hasonló hangzású *Berenike* napja: október 4. ajánlható, jóllehet eredetük teljesen más. A görögül 'győzelemhozó' értelmű *Berenike* több ókori királyné neve volt, így a világbíró Nagy Sándor első feleségé is. Az i. e. 220-ban fiától, IV. Ptolemaiosztól meggyilkoltatott egyiptomi királynéról nevezték el a Nagy Göncöl rúdja alatt ősszel látható *Berenike haja* nevű halvány csillagképet *(Coma Berenices)*, amit népünk *Aranyhajú*-nak vagy *Tatárjárás*-nak nevez. Kallimakhosz „Berenike haja" című, i. e. 246-ban írt költeménye azt beszéli el, hogyan áldozta fel a királyné férjének, III. Ptolemaiosznak Szíria elleni hadjárata sikeréért hajfürtjeit, hogyan tűntek el ezek a templomból, és hogyan fedezte fel őket ugyanakkor a Számosz szigetéről származó Konon udvari csillagász az égbolton. A vers Catullus átültetésében (66. költemény) maradt ránk. Egy másik nevezetes *Berenike* Judea királynője és Titus császár szerelme volt (történetüket Racine és Corneille tragédiában dolgozta fel). — Mivel a *Berenike* név a középkorban *Veronika* alakúvá vált, *Berényke* neve napja február 27-én is tartható.

Birgitta. A skandináviai irodalomnak múlt század végi és e század eleji sikerei nyomán északi germán nevek hatoltak be az európai, mindenekelőtt a rokon nyelvű országok névanyagába *(Hedda, Karin, Solvejg* stb.). Ezek közé tartozik a *Birgit* is, amely 1960-ban az NSzK-ban a női nevek gyakorisági sorrendjében már a 6. helyet foglalta el. (Ugyanabban a statisztikában *Brigitta* a 11. helyen volt.) — *Szent Birgitta* (1303—1373. július 23.) svéd hercegnő volt, Birger királyi helytartó, egy ideig a király udvarmestere leánya, 8 gyermek anyja, messze földet bejárt zarándok. 1346 táján megalapította a birgitténusok Megváltóról nevezett rendjét. Misztikus látomásaival és magánkinyilatkoztatásaival hatékonyan támogatta a pápák Avignonból Rómába való visszatérését. Látomásait svédül írta meg (ezért a legnagyobb középkori svéd írónő), majd latin fordításban (Revelationes coelestes=égi jelenések) egész földrészünkön ismertté váltak. Az általa alapított vadstenai kolostorban nyugszik. 1444-ben Nagyváradon Gordovai János másolta le őket, imádságainak magyar fordítása nyolc kódexünkben is megvan. IX. Bonifác 1391. október 7-én avatta szentté, ezért ünnepe Skandináviában és Finnországban e

napon van. Mi a rákövetkező napon üljük, mivel október 7-e 1716 óta a Szavojai Jenő és Pálffy János pétervváradi, török feletti diadala emlékére az egész egyházra előírt Rózsafüzér Királynője ünnep napja.

Svéd eredetű név, jelentése '*Birger* (ennek értelme 'segítő, támogató, oltalmazó') leánya'. A középkorban szétválaszthatatlanul összekeveredett az ír származású *Brigittával*. Finnül *Pirkko* és *Pirjo*, észtül *Pirita*. A Szovjetunióban nemrégiben állami hozzájárulással teljesen restaurálták a Tallinn közelében fekvő *Pirita* kolostort, az észt nép 1436-ban épített szentélyét, amely Szent *Birgitta* leányainak észt anyaháza volt. Neve napja: október 8.

Borostyán. Újabb nevünk, első előfordulását — noha bizonyára van korábbi is — 1949-ből ismerem. A virágnevek újabb kori divatja által hozott név. Férfinévül alkalmasabb lenne, mert a télen is zöld borostyán a babérral együtt a hervadhatatlanság, az el nem múló dicsőség és az örökélet jelképe, s ezért hadi sikerek jutalmazására adták. *Borostyán* volt Petőfi Sándor színészi neve. A szó Erdélyben 'orgonafa' jelentésű. — A görög hitvilág mítoszaiban *Daphne* (a. m. *borostyán)* egy mindig Apollóval kapcsolatban említett leány, akit Apolló elől menekültében anyja, Gaia babérfává változtatott. Ezt a jelenetet ábrázolja Bernini világhírű Daphne-szobra. A történet az antik dalköltészet és színészet kedvelt tárgya volt. — A névadás motívuma azonban a *borostyánkő* is lehetett: ez eocén kori fenyők megkövesedett gyantája. Nálunk Ajkán fordul elő *(ajkait)*. A Keleti-tengeren hálóval gyűjtik. A kőkorszak óta használják ékszerként, s az ún. *borostyánút*-on jutott el az ókori Rómába. Ha a névadásnak ez az indítéka, akkor megfelel az ógörög *Elektra* névnek.

Magyar név. Ha 'növény' jelentésű, akkor szláv, ha 'gyantakövület', akkor német eredetű ugyan a szó (vö. TESz.), de ez a név magyar voltát nem érinti. Megfelelője az olasz *Loretina* és *Loretta*, ugyanis *Loreto* város neve a latin *lauretum* 'borostyánoskert, babérerdő' szóból ered. Neve napja: december 10.

Csilár. Csak századunk elejéről való első jelentkezése, majd a 30-as évek vége óta él köztünk néhány hordozója. Hagyománya, története, híres viselője így még nincsen. Egyik viselője elmondotta, hogy édesapja leányainak magyar nevet akart adni. Így lett az első *Piroska*, a második *Csilár*, a harmadik *Gyöngyvér*. Ő a saját leányát is *Csilár* névre akarta keresztelteti, de az anyakönyvvezető nem volt hajlandó beírni; ezért kislánya némi vitatkozás után *Emese* lett. Sztelek Gáborné Szoboszlay *Csilár* tanárnőnek azonban sikerült egyik kislányát 1969-ben, tehát még az Utónévkönyv megjelenése előtt a maga keresztnevére anyakönyveztetnie.

Magyar eredetű név, ún. irodalmi névadás eredménye. Vörösmarty Mihály 1840-ben írt „Az áldozat" című szomorújátékában Szabolcs testvérhugának neve *Csilár*. Vörösmarty úgy alkotta a *csillog* ~ *csillan* tövéből, amint a német *Luster* 'koszorú-gyertyatartó' szó magyarosítására 1838-ban a *vilár* szót ajánlotta. A név így összefügg, illetőleg azonos *csillár* szavunkkal, amelyet Szemere Pál ugyan a német *Lichtwurm* 'szentjánosbogár' magyar nevéül javasolt, de amely 1845-től egyre inkább felvette mai jelentését. Neve napja: valamely hasonlóképpen 'ragyogó, tündöklő, fénylő', illetőleg 'csillag' jelentésű név napján, vö. *Aglája, Asztéria, Csilla, Eszter, Lucia, Stella*, vagy pedig február 2-án.

Druzsiána. Kihalt név, annyira kiveszett, hogy felvételéhez ma már külön engedélyre lenne szükség, mivel az 1971-ben kiadott Magyar utónévkönyv nem tartalmazza. Elérte a divatnevek sorsa, mert nem tudott a népben megkapaszkodni. Pedig előkelő körökben sokan viselték, sőt Erdélyben annyira nem volt ritkaság, hogy közszóvá vált, s a Székelyföld egyes részein a molett fehérnépre ma is azt mondják: *duruska*. Hogy ez a melléknév valóban a tárgyalt névből való, bizonyítja Apor Péter, aki 1712-ben ezt je-

gyezte fel: „Nascitur filia mea *Drusiana*", később pedig — névgyűjtését magyar versekbe szedvén — így emlékezik meg róla:

„*Duruska* leányom nyujtódi házamban
Születék s nem éle sokat ez világban."

Első magyar viselői a XV. század közepén jelennek meg, pl. 1460-ban említik Rozgonyi *Drusianá*-t, az erdélyi vajda rokonát. Jellegzetes erdélyi nemesi névvé vált, számos viselőjét ismerjük a Bogáthy, Vass, Kemény, Petky, Barcsay, Cserei stb. családban. Szárhegyi Lázár István *Druzsiánna* nevű leánya volt Bethlen Gábor (1580—1629.) erdélyi fejedelem és választott magyar király édesanyja. Bethlen István *Druzsiánna* nevű leányának férje, Rhédey Ferenc 1658-tól—1660-ig Erdély fejedelme volt. Kemény János fejedelem anyja is ezt a XIX. század közepéig élt nevet viselte. Kazinczy Ferenc X. erdélyi levelében még azt írta, hogy „szereti e föld a Farkast is és a *Drusiáná*-t".

Szent *Druzsiána* János apostol tanítványa volt, középkori ábrázolásokon néha együtt jelennek meg: az apostol éppen feltámasztja *Drusianá*-t vagy más változatban *Drusillá*-t. Ez utóbbi formája a XVII. században jött divatba Angliában, majd onnan átkerült az Újvilágba, és meglehetősen el van terjedve az Egyesült Államokban, ahol ma sokkal gyakoribb, mint Angliában.

Latin név, az ismeretlen eredetű *Drusus* származéka, amely a római Liviusok és Claudiusok nemzetségében volt járatos. Livia *Drusilla*, Augustus második felesége Marcus Livius *Drusus* leánya volt. Caligula császárnak is volt egy *Drusilla* nevű nőtestvére, és korai halála után a császár elrendelte, hogy *Panthea* néven istennőt megillető tiszteletben részesüljön. *Drusillá*-nak hívták I. Agrippa zsidó király leányát, utóbb Félix judeai római helytartó (52—60.) botrányos életű feleségét is (Ap. Csel. 24,24). Neve napja: április 21.

Elda. Kisfaludy Károly „Az álom" című költeményében (1830.) szereplő név, néha azonban hallható.

Úgynevezett végződésnév, valamely germán eredetű keresztnév végéről elvonva, pl. *Grizelda, Imelda, Orielda, Tusnelda.*

Ené(h). A harmincas évek vége óta jelentkező, irodalmi fogantatású név. A Buda Halála (1863.) VI. énekeként közzétett „Rege a csodaszarvasról" című költeményből idézzük:

Száll a madár, ágrul-ágra,
Száll az ének, szájrul-szájra;
Fű kizöldül ó sírhanton,
Bajnok ébred hősi lanton.

Vadat űzni feljövének
Hős fiai szép *Enéhnek:*
Hunor s Magyar, két dalia,
Két egytestvér, Ménrót fia.

(Arany eredetijében *Emének* állott, amelyet később javított át az egész éneken *Enéh* alakúra, vagyis az *Eme(se)* névhez vonta.) Koszorús költőnk a nevet valószínűleg Pray György „Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum" című művéből (Bécs, 1761.) vette, ahol Turóczira hivatkozva az áll, hogy „[Nemrod] ex conjuge sua *Enech* genuit Hunor et Magor" (3): így tehát *Enech* a hun és magyar nemzet ősanyja. 1293-ban a Vas megyei (Rába)patyon *vnee* (olv. *Ůné)* nevű nemesasszony tűnik fel, azaz a középkorban használt név volt.

Magyar eredetű név, amely nyelvészeink szerint *ünő* '(fiatal) tehén' szavunkkal azonos. Hogy ez a szó leánynévül mennyire alkalmas elnevezés, tanúsítja Janus Pannonius, mikor egy Olaszországban szerzett versében így ír:

Sétál, fürdik előtted és a fűben,
Mint friss *szarvasünő*, szökellve táncol.
(Ad Magdalenam; Nemes Nagy Ágnes ford.)

Említsük meg, hogy a Radnai havasok második legmagasabb, 2280 m-es csúcsának a neve: *Ünőkő*. Neve napja: július 2-án, mivel Máriának Erzsébetnél tett látogatása ünnepét a régi magyarok *Szarvas* (újabban *Sarlós) Boldogasszony*-nak nevezték.

Gyalma. Ezt a nevet először Odescalchi Artúr herceg, a magyar múlt romantikus szerelmese adta egyik lányának a múlt században. Bizonyára törökös hangzása miatt választotta. Budapesten él egy *Gyolma* keresztnevű asszony. Apja tanár volt, ezért valószínű, hogy Gombocz Zoltán „Árpád-kori török személyneveink" című értekezéséből merítette leányának a nevet. Névnapja: Dalmáéval együtt, l. ott.

Győza. Egy budapesti tanárnő viseli. Nyilván a *Victoria* magyarosítására alkották; ha ugyanis *Victor* a. m. *Győző*, akkor *Victoria* a. m. *Győza*.

Nyelvészeti szemszögből nézve helytelen képzésnek kell tartanunk, mert benne magas hangrendű szóhoz mély hangú toldalék járul. (A *Béla, Géza, Giza, Réka, Tera* stb. más esetet képvisel, mert bennük az *e, é* és *i* középhang; az *ő* mellett azonban csak magas hangrendű képző állhat.) Helyesebb lett volna a *gyűlő* = nyelvjárási *gyüle* 'gyűlő holmi', *szülő=szüle, rengő=renge* 'erdő', *pengő=penge, lengő=lenge* stb. párok mintájára *Győze* alakban megállapodni: *Győző* férfinév, *Győze* női név. Ez a *Győze* a *Győzelem* 'Victoria' név rövidítésének is felfogható volna (vö. *Bertalan* > *Berta, Benedek* > *Bene, Demeter* > *Deme, Kelemen* > *Kele* stb.):

„S a vidámságot kedvelő nemes leány,
a *Győzelem* ne hagyjon el minket soha."
Menandros (i. e. 316)
(fordította: Trencsényi-Waldapfel Imre).

Ezt akkor mondják a színészek, amikor a szárnyas *Niké* istennő felé fordulnak.

Ha azonban nem pusztán nyelvészeti kérdésnek fogjuk fel, akkor találunk érveket a *Győza* mellett is. Például amit régen nem tudtunk, azt megtanulhatjuk. Ha *ö, ő* mellett nem állhatott régen *a, o, u*, ma már előfordul: a régi *Krézus, Féniks* helyett *Krőzus*-t, *Főnix*-et mondunk, s az *amőba, Odüsszeusz, Ödipusz, ökonómia, ökumenikus* stb. szavakat is ki tudjuk ejteni. Azután a női nevek többsége *-a* hangon végződik, a *Győza* ennélfogva besorol a „páneurópai" női nevek közé, hiszen az *-a* szinte nemzetközi női névvégződés. Ez esetben az *-a* nem magyar toldalékként, hanem sajátos „névképző"-ként szerepel, tehát nem a szokásos értelemben vett képző. Neve napja: december 23.

Gyulánka. Egy putnoki leány nevében fordul elő. Apjának keresztneve *Gyula*, és ő első leánya után fiút akart. Azonban csalódás érte, és ezért adta második leányának a *Gyulánka* nevet.

Névnapja: Juliannakor, február 16-án vagy Julius 'Gyula' napján, április 12-én.

Harrietta. Igen ritkán, de előforduló név. Tudtunkkal első magyar viselője Pulszky Ferenc fiatalon elhunyt leánya volt (London, 1850. — Pest, 1866.). Az ő emlékére lett *Harriet* Pulszky Ágost leánya (Pestszentlőrinc, 1883). Becézése: *Harri*. A *Harriet* vagy *Harriot* név nagyon gyakori volt Angliában a XVIII. században és a XIX. század elején. IV. Henrik francia király *Henriette* leányát ugyanis 1625-ben feleségül vette I. Károly angol király, s így jutott el a név a szigetországba, ahol nevét a királyi hatalom isteni

eredetét hirdető püspöki egyház a liturgiába is bevette. Nálunk is sokat olvasott könyv volt az elmúlt száz esztendőben *Harriet* Beecher-Stowe amerikai írónő (1811—1896.) „Tamás bátya kunyhója" című regénye (megjel. 1852.), és Sigrid Undsetnek is van egy „*Harriet* Waage" című regénye, de legtöbben Maupassant „Miss *Harriet*" (1884.) Tóth Árpád fordította novellájában találkozhattak vele. Németországban 1900 körül volt csúcsponton, azóta csökken, de élő név a mai napig.

Angol név, amely hozzánk részben közvetlenül, részben bécsi közvetítéssel jutott el. A francia *Henriette*, illetőleg a latinosított *Henrietta* névből az angolok — a francia *Henri* = angol *Harry* mintájára — *Harriet* nevet csináltak. L. *Henrietta*. Neve napja: július 15.

Ira. Igen ritka újabb név. 1967 májusában a Derkovits teremben volt kiállítása Kováts Nagy *Irá*-nak. Hírlapjaink is beszámoltak *Ira* von Fürstenberg hercegnőnek Paolo Marinotti nagyiparossal kötött házasságáról (1969. szeptember). Németországban 1960 óta — mióta a nevezett hercegnő többször, nem éppen épületes módon hallatott magáról — történt néhány újabb névadás.

Az *Iréne* = *Irina* külföldi becézőalakja. Neve napja: *Irén* napján.

Isméria. A Mátra vidékén, a Jászságban, Dél-Borsodban, szórványosan a Duna—Tisza közén és a bukovinai Istensegítsről Tolnába települt székelység körében előforduló népi név. Sokat ártott neki az állami anyakönyvezés behozatala (1895.); az anyakönyvvezetők ugyanis vonakodtak elfogadni, mivel nem szerepelt a bejegyezhető nevek listáján (az 1971-ben kiadott Magyar utónévkönyvbe sincs felvéve). Pedig kiveszését sajnálhatjuk, mivel magyar különlegességről van szó. Az *Esmeria* név már 1100 táján megvolt a belgiumi Tongerenben tisztelt Szent Szervác latin nyelvű legendájában, majd a XII. század második felében a belőle Heinrich von Veldeke által írt ónémet költeményben. Szerepel a név középkori francia regényekben: egyikben a lotaringiai fejedelem leánya *Esmerée*, egy másikban Bretagne királynője „Blonde *Esmerée*". A név a Kazinczy-, a Teleki- és (*Ismeria* változatban) az Érdy-kódexben is megtalálható. Élő névvé azonban — a katolikus népies barokk irodalom hatására — csak 300 évvel később vált. Népünk a nevet Kochemi Márton kapucinus „Makula nélkül való tükör" című könyvének tucatnyi kiadásából ismerte meg (először 1712-ben jelent meg Újfalussy Judit — cseh nyelvből való — átdolgozásában); persze más forrásai is lehettek, de ennek kikutatása végett a „szent ponyva" feltáratlan, irodalom alatti világába kellene lemerülnünk.

Bizonytalan eredetű név. Az azonban bizonyos, hogy nem héber, noha — i. e. élt zsidó asszonyról lévén szó — annak illene lennie. Csakhogy a név a középkori legendateremtés idején keletkezett, amikor nevet adtak a nevetlennek: ekkor kap nevet az újszövetségi szentírásban csak három mágusként említett három király, a Krisztus keresztre feszítését vezénylő százados, a jobb oldalán kivégzett lator. O. Nagy Gábor a középkori misztikáról írt tanulmányában helyesen mutatott rá, hogy itt nem hazugságról, nem tudatos félrevezetésről van szó, hanem a realizmus jelentkezéséről. Szerintünk a név valószínűleg az *Esmeralda* megrövidítése. A szókezdő magánhangzó *ismer* ~ *ismér* igénk analógiás hatására vált *i*-vé, vagyis „köznyelviesült". Előfordul a népnyelvben *Ösmér*, *Üsmér* és *Izsmér* rövidülése is. Galsi *Isméria* szolnoki tanárnőt tanítványai „*Méri* néni"-nek szólítják. — Neve napja: november 5-én, az újszövetségi Erzsébetnek a napján, akinek anyjává őt a középkori legenda tette.

Ividő. Ritka név, első viselői századunk negyedik évtizedében tűntek fel. A név Jókaitól származik. Nagy mesélőnk 1883-ban megjelent Bálványosvár című „mitológiai" regényében elmondja, hogyan keletkezett a *Szent Anna*, régebbi nevén *Ividő tava*. A tó helyén várkastély állott, amelynek ura nyolc jobbágyleányt akart meztelenül szekere elé befogni. Egyikük, *Ividő* kérésére azonban a pogány főisten elsüllyesztette a kastélyt, és a

helyén keletkezett tavon a leányok nyolc fehér hattyú képében úszkáltak. Ez természetesen csak monda, annak is új, de szépen előadott, irodalmi rangú monda. Újra találkozunk a névvel Jókainak másfél évtizeddel később, 1898-ban megjelent Levente című színművében: itt azonban *Ividő* már nem jobbágyleány, hanem Árpád fejedelem és Regehű asszony gyermeke, Levente húga, akit a német császár fiához adnak feleségül, és aki a keresztségben az Ágnes nevet kapja.

Magyar eredetű név, jelentése tulajdonképpen nincs. Orbán Balázsnak „A Székelyföld leírása" című könyvében Mezőbándnál talált *Ividő* hely- és vezetéknevet vette át Jókai. A kutatás azonban kiderítette, hogy Orbán a jegyzeteiben szereplő *Jóidő* név *o*-ját könyve megírásakor tévedésből *v*-nek olvasta. Bár e dallamos név nem élt „a magyar hajdankor"-ban, sőt még száz éve sem, kívánatos, hogy névanyagunkban helyet kapjon, nemzeti neveink közé fogadjuk. Neve napja: július 26-án, Szent Anna napján.

Jenni. Ma már csak engedéllyel anyakönyvezhető ritka név, de a XIX. században — az angol szokások és intézmények iránti akkori rajongás következményeként — divatos volt, pl. 1844-ben ment férjhez br. Wesselényi *Jenny*. Előtűnik természetesen a múlt századbeli irodalmi művekben is, így Veress József „Hiúság és szerelem" című, Kolozsvárt játszódó, 1841-ben megjelent novellájában a fennkölt lelkületű hősnő neve *Jenny*. (Ugyancsak Kolozsvárt született 1851-ben Brandt *Jeni.)* Paul de Kock *Jenny* című regényét Petőfi Sándor ültette át nyelvünkre. 1892-ben Fontane német író jelentetett meg „Frau *Jenny* Treibel" címen regényt, később pedig Sigrid Undset könyve tette ismét népszerűvé. Ismert viselője a névnek *Jenny* von Westphalen (1814—1881.), Marx Károly felesége és segítőtársa, *Jenny* Marx (1844—1883.), Marx Károly legidősebb leánya és munkásmozgalmi aktivista, *Jenny* Lind (1820—1887.), a „svéd csalogány" és *Jenny* Jugo osztrák származású színésznő, akinek híres alakítása volt a Pygmalion német változatának női főszerepe (1935.).

A *Johanna* angol becézője, de Közép-Európában *Jenni*-nek ejtjük és írjuk.

Karda. Legújabban jelentkező név, hagyománya még nincsen. A név Németországból jön, ahol *Ricarda* Huch (1864—1947.) írónő révén vált széles körben ismertté. (Második férje Richard Huch jogász volt.) Sok verset, több regényt írt és két fontos irodalomtörténeti könyvet a romantikáról.

Germán eredetű név *(rich+gard* 'hatalmas varázsló(nő)') latin formájából, többnyire azonban a *Richard* név női változatának érzik (az olaszban *Riccarda)*. A naptárban — a másik latin nőnévképzővel — Szent *Richardis* (†894.) képviseli, Kövér Károly német császár felesége, akit 1049-ben kanonizáltak, és akit különösen Strassburg környékén tisztelnek. Német becézői: *Rika, Rike* és Vesztfáliában *Karda*. Neve napja: szeptember 18.

Karolt. Igen ritka név, tanár szülők gyermeke neveként ismerem, akik tudták hogy Szent István királyunk Sarolt nevű édesanyjának *Karolt* volt a testvére.

Magyar név, de török eredetű: Melich János szerint a két leánytestvér neve: *kara-aldy* 'fekete menyét' és *šar-aldy* 'fehér menyét', Pais Dezső szerint *karaltu* 'feketeség' és *šaraltu* 'fehérség'. Neve napja: október 22.

Katica. Kedves becézője a *Katalin*-nak, de önálló névként nem fogadják el (a *Kata, Katinka, Kató* névvel ellentétben). Tóth Kálmán tette általánosan ismertté azzal, hogy 1850-ben írt színdarabja főszereplőjének adta (címe: Dobó *Katica*, vagy az egri szép napok). Tóth Kálmán művében túlzottan élt a költői szabadsággal (Dobó egyetlen leánya, Krisztina az ostrom után született), az azonban igaz, hogy a *Katica* keresztnév századokkal ezelőtt is élt. A középkori *Katicha* (1367.), *Kathicha* (1400.) nevek ugyan valószínűleg *cs*-vel hangzottak, de a képzőt már *-ická*-nak kell mondanunk az 1628-ból

való *Maddicza* 'Magdica' és húgocskája *Katicza* nevében. Petrőczy Kata Szidóniát, az első magyar költőnők egyikét is egy 1667-ben kelt levélben *Katiczá*-nak nevezik. A *Katica* név előfordul a P. Horváth Ádám „Ötödfélszáz énekei"-ben (1813.) közölt tapsos táncban. Rosty Zsigmond 4 felvonásos „*Katicza* vagy a budetini fal-üreg" című drámája 1832-ben jelent meg, Petőfi „A nagyapa" című elbeszélésében egy 9 esztendős úri kislány neve. Kleist Henrik (1777—1811.) legnépszerűbb alkotását, a „Käthchen von Heilbronn"-t (Berlin, 1810.) Reviczky Gyula 1884-ben „Heilbronni *Katica*" címen fordította le. Lásd *Katalin*.

Melissza. Névanyagunkban a múlt század elejének klasszicizmusa óta szórványosan jelen levő ritka név. A reformkor konyhaművészetében a mártások és ízesítők elkészítésekor még gyakran szerepelt a *Melissa*, amelyet leveleinek kellemes, citromra emlékeztető illata miatt magyarul *citromfű*-nek nevezünk. Antoniosz XI. századi bizánci író gyűjteményt hordott össze bölcs mondásokból, s ezt *Melissa* 'méh' néven nevezte. Más ilyen gyűjtemények is keletkeztek Bizáncban, s hatásukról a gör. kel. szláv irodalmak, főleg az orosz irodalom „Pcsela" (=méh) néven ismert összeállításai tanúskodnak.

A görög *melissa* 'méh' szóból. Neve napja: szeptember 15.

Méta. Ritkán előforduló név. Zöngésült változata Nagy *Méda* írónő nevében jelentkezik (eredeti neve Nagy *Margit*). Az első gyilkosság örök témáját Klopstock négyévi házasság után elhunyt felesége, *Meta* Moller is feldolgozta (1759: Der Tod Abels). Németországban a XVIII—XIX. században kedvelt volt, a századforduló táján — irodalmi művek hatására — még divatja is támadt, de ez napjainkra már érezhetően alábbhagyott. Nálunk Jósika Miklós „A tudós leánya" című történeti regénye is (1855.) hozzájárulhatott a név megismeréséhez. Ebben a tudós Wingardus leányának neve *Méta*.

A *Margareta* német *Meta* rövidítésének átvétele (hollandul *Metje*), tehát a *Gréta Gitta*, *Rita* stb. becéző alakok testvére, azaz jövevénynév. Magyar *Méda* alakjának kialakulásához talán a név amerikai *Maidie* formája is hozzájárult (kiejtése: *médi*).

Mihályka. Igen ritka előfordulású név. Szórványosan előkerül a középkori névanyagban: így az 1220 táján keletkezett Váradi Regestromban *(Michaela)*, 1355-ben *(Myhalka)*, a XVIII. században. Takáts Mihály (1861—1913.) kiváló baritonistánk leányának neve *Mihályka*. Napjainkban Dezsényi *Michaela*, az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselője viseli. *Micaela* parasztlány Bizet Carmen című operájában (budapesti bemutatója 1877.). Jókai „Szép *Mikhál*" című (1877.) regényének címszereplője egy kézsmárki professzor leánya. — A *Michaela*, *Michaele* a második világháború óta előkelő névnek számít Németországban, és ezért erős fellendülésben van (1966-ban Kölnben a 8., Karlsruhéban a 12. helyen volt, 1967-ben Linzben a 16., Berlinben a 17. helyen állt.) Mivel az ejtése *misel*, minden bizonnyal *Michéle* Morgan és más francia előadók hatása.

A *Mihály* női változata. Az örökimádók rendjének alapítónőjét, a Madridban 1865. augusztus 24-én meghalt Maria *Michaela* Desmaisières-t 1934-ben kanonizálták. Neve napja: augusztus 24., az olyan családokban, ahol az apa neve után adták, szeptember 29.

Mirza. Unikumszámba menő keresztnév. 1878. október 10-én Bogyay Ödön keszthelyi ügyvédnek *Mirza* nevű leánya született, az akkori török szimpátia következményeként (ugyanakkor *Oszmán* férfinevet is adtak). Aranyosrákosi Székely Sándor Vienniászának I. énekében olvasható: „*Mirza* volt a lányka, Karának egy szép hölgye", de ez a név forrása nem igen lehet. Simon Istvánnak van egy *Mirza* című szép verse.

Iráni eredetű név < *emir-zade* 'a fejedelem fia', amely a név után mondva herceget, előtte urat jelent.

Nandina. A múlt század második felében többször felbukkanó név. Ambrus Zol-

tán „Berzsenyi báró és családja" című regényében (1902.) a báró „az estélyén jelen voltak névsorát olvassa: „Dalma, *Nandine*, Duda, Alma, Sisi, Poppaea, Zelma, Pimpi stb." Sédeni Ambrózy *Nándor* leánya volt *Nandine*. Nagy J. Béla szíves közlése szerint a veszprémi temetőben egy sírkövön ez olvasható: Zsitnyánszky *Nandinka*.

A *Ferdinánd* név *Ferdinandina* franciás-latinos női változatának átvétele. Próbálták magyarosítani, de ez a név kevéssé frekventált volta miatt nem tudott meggyökeresedni (pl. gróf Szapáry *Nándorka)*. Neve napja: május 30.

Notburga. Nagyon ritka, de élő név (pl. Puskás *Notburga* egy budapesti idegorvos leánya). Hozzánk a barokk kor védőszenttiszteletével érkezett, és elsősorban német anyanyelvű családokban volt használatos. Mivel Szent *Notburga* (1265 körül — 1313.) Tirolban élt, a névnek német nyelvterületen osztrák és katolikus hangulata van. Mivel szolgáló volt, a cselédek védőszentje lett (a már régóta tisztelt szent kultusza csak 1862-ben kapott egyházi jóváhagyást), de nevéből kifolyólag (Not = szükség) hozzá fordultak szerencsés szülésért, valamint segítségül hívták mindenfajta mezőgazdasági baj ellen és állatvész idején.

Germán eredetű összetett név; jelentése 'szorult (hadi) helyzetben védelem'. A névtípus igen régi (vö. *Valpurga)*. Neve napja: szeptember 14.

Ripszima. Ezt a keresztnevet egy úszóbajnoknőnk, Székely *Ripszima* tette ismertté, azonban nem ő viselte elsőnek Magyarországon. 1285-ben és 1296-ban *Reksemes* alakban tűnik fel egy úrnő neveként, de ez az adat teljesen egyedül áll a magyar középkori névanyagban. A XVIII. század első felétől azonban gyakran előkerül a szamosújvári örménység körében, tehát XVII. század végi bevándorlásukkor velük került Erdélybe.

Örményország a 284—337. évek közt uralkodott III. Tiridates alatt vált kereszténnyé. *Ripszima* és Gajána a legenda szerint a Diocletianus-féle üldözés elől menekültek társnőikkel a római birodalom területéről Arméniába, ahol a király a feltűnő szépségű *Ripszimát* feleségül akarta venni. Ő azonban visszautasította közeledését, és visszatért társnőihez. A kudarcán feldühödött III. Tiridates bosszút állt rajtuk: *Ripszima* nyelvét kivágatta, hasát felmetszette, a többieket lefejeztette. Utána azonban olyan rettenetes lelkiismeretfurdalás kerítette hatalmába, hogy már-már megőrült. Ebből az állapotából Világosító Gergely püspök szabadította meg azáltal, hogy megtérítette. Igen sok költemény szól Ripszimáról, és az örménység társnőivel együtt nemzeti szentként tiszteli. A hálás utódok 618-ban Szent *Ripszima* és Szent Gajána edzsmiacini sírja fölé egy-egy templomot emeltek.

A név eredetével kapcsolatban bizonyos csak annyi, hogy nem örmény. Moravcsik Gyula görög eredetűnek mondja (Byzantinoturcica 2: 222). *Ripszima* emlékezetét az egyházak különféle időpontban ülik: az örmény katolikus pünkösd utáni első hétfőn, a görögkeleti szeptember 30-án, a római katolikus szeptember 29-én.

Rúth. Nálunk ritkán használt név, de előfordul. 1970. október elején megdöbbentette az országot az a hír, hogy Pécsett Peley Noémi (Gödöllő, 1968. IV. 19.) és *Rúth* (Pécs, 1969. III. 28.) kislányok egérirtó mérget ettek. (Szerencsére néhány napi ápolás után elhagyhatták a kórházat.) Az Ószövetség „*Rúth* könyve" név alatt ismeretes része azt beszéli el, hogy miként lett a szegény és jámbor moabita özvegy Dávid király ősévé. Célja egyrészt az asszonyi hűség, az anyaság, a családi összetartozás és az anyós és menye közti békesség magasztalása, másrészt Dávid származásának megvilágítása. Mivel pedig Jézus Krisztus Dávid házából származott, *Rúth* könyve — mint a messiási ígéret megvalósulásának egyik epizódja — a kereszténységnek is kedves olvasmánya. Tartalma: az éhinség elől egy betlehemi család a moabiták földjére költözik. A két fiú helybeli leányt vesz feleségül, majd ott nemsokára meghal. Noémi, a tíz év múlva egyedül maradt zsidó asszony visszatér ősei földjére. Egyik menye, *Rúth* vele tart, mert — mint mondja —

„néped az én népem, Istened az én Istenem". *Rúth* végül a rokonsághoz tartozó Boóz felesége lett. Megható az a szeretet, amellyel Rúth anyósáról gondoskodik (kalászol a tarlón), és amelyért később az izraelitákhoz csatlakozó idegenek példaképének tekintették. A Peley család a névtudományban névvonatkoztatásnak nevezett jelenség (ti. a testvérkék nevei kapcsolatban állnak egymással) ez igen érdekes példáját ma már csak külön engedéllyel valósíthatná meg: az anyakönyvvezetőknek vezérfonalul szolgáló Magyar utónévkönyvbe — a *rút* melléknévvel való összecsengése miatt — nincs felvéve.

Angliában csak a reformáció után jött használatba, 1589 előtt nincs rá adat. Németországban is protestáns színezete van. A XIX. század második felében szaporodni kezdett, az első világháború után divatja támadt, talán a népszerű *Ruth* Schaumann (sz. 1899.) regényeinek is a befolyására. Bár napjainkban kedvelt filmszínésznő ott *Ruth* Leuwerik, használata a második világháború után némileg visszaesett. Eléggé kedvelt a *Ruut* név, pl. ezt viseli Sibelius zeneköltő leánya, a helsinki Nemzeti Színház kiváló művésznője (sz. 1894, 1916 óta Snellman színművész neje). Franck Césarnak, a francia szimfonikus zene megteremtőjének első oratóriuma: *Ruth* (1846.).

Moabita (héber) eredetű név, jelentése bizonytalan: egyesek szerint 'látomás, szépség', mások szerint 'barátság, barátnő', sőt 'elégedett' értelmű. A Virágkalendárium gyakorlata szerint *szagos rutá*-t *(Ruta hortensis)* kellene az ünnepeltnek ajándékoznunk, azonban ez inkább fűszer, mint dísznövény. Neve napja: július 16. és szeptember 1.

Uzonka. Igen ritka név, csak egyetlen viselőjéről tudok, egy debreceni fiatalaszszonyról, bár bizonyára több is van, főként Erdélyben. Orbán Balázs „A Székelyföld leírása" című művében (1868.) ezt írja: „A Baczon völgye messze felnyúlik a havasok közé . . . a Nagy Baczon vize . . . ott, ahol kétfelé ágazik, . . . többé nem hivatik *Baczon vizé*-nek, hanem *Sugó* és *Uzonka pataka* nevet veszen fel", majd elmondja, hogy az Uzonka patak fejénél híres borvíz, az ún. *Uzonka borvize* tör fel. (Ma *Uzonka-fürdő*, szénsavas, vasas forrásainak vizét reumás betegek keresik fel.) A név magyar kicsinyítő képzőnek felfogható végződése, az *úz* népet idéző eleje, valamint a hely kies-romantikus volta kiválóan alkalmassá teszi női névül való használatra.

A Székelyföldön sokan ismerik Szotyori Lajosnak a múlt századi romantikára emlékeztető írását (1935.), az „*Uzonka* legendáját"-t. A most *Murgó hegyé*-nek nevezett tetőn állt egykoron a zsarnok Murgó vára. A kényúrnak két gyermeke volt: *Bacon*, erős, vérszomjas, kegyetlen dalia és *Uzonka*, a várúr áldott lelkű, jóságos, a szegények szenvedését átérző és enyhítő leánya. Morgó várának átellenében, karcsú és valamivel magasabb hegyen állott *Piliske vára*. Baconnak régóta fájt a foga Piliske úr táltos paripáira, amelyek esztendőnként csak egyszer abrakoltak, de akkor tüzes parazsat. Bacon el akarta rabolni őket, de halálát lelte a lovaiért harcba szálló Piliske kezétől. Morgó megpillantva fia tetemét, éktelen átkozódásra fakadt, majd több mázsás buzogányát kihozta a fegyvertárból. Bizony jaj lett volna Piliskének, ha nem jött volna segítségére barátja, Mitács, a csíki hegyek varázslója. Amikor Morgó meglóbálta buzogányát, hogy elpusztítsa Piliskét, Mitács ködbe borította a várat, s így a buzogány célt tévesztett. Ahol földet ért, ott örökre kopaszon maradt a Piliske hegye, ott fa nem nő, fű nem terem, virág nem nyílik, de drága bővizű forrás fakadt fel az ütés nyomán, amelyet *Bőforrás*-nak nevez a helybeli székely. Ebből ered a *Bacon pataka*. Másnap világra szóló pompával temették el Bacon vitézt, ötven harci ménét, ezer vadászebét, töméntelen fegyverét, kincsét, sőt Dajba nevű kedvesét is eltemették vele, s a nagy sírhalmot máig *Kis-Murgó*-nak nevezi a nép. Alig múlt el a tor, a bosszúvágyó atya máris hadat gyűjtött, és megvívott *Piliske* seregével. Piliskéék a várba szorultak vissza, és Murgó talán erőt is vett volna a váron, ha nincs ott Mitács: mindannyiszor sűrű felhőbe burkolta a várat, valahányszor ostromot indított az ellenség, az ostromlóknak végül is vissza kellett vonulniuk anélkül, hogy megbosszulhatták volna Bacon vitéz halálát. Teltek a hónapok . . . Bacon halála óta annyit

beszéltek Morgó várában Piliske vitézségéről, gazdagságáról, paripáiról, hogy *Uzonka* majd meghalt a kíváncsiságtól, hogy megismerje. Elmondotta baját *Súgó*-nak, ő pedig az öreg dajkák örök raffinériájával kimódolta, hogy a fiatalok találkozzanak. Találkozni pedig egyet jelentett azzal, hogy megszeressék egymást. Egy szép őszi napon Uzonka virágoskertjében egy tiszafabokor mögött éppen arról beszélgettek, hogy Piliske — félretéve minden rossz emléket — megkéri Uzonka kezét, amikor felhördülést hallottak: a bősz atya állott előttük. Piliske azonnal előlépett, de mielőtt szólhatott volna, megvillant az öreg kezében a tőr, és nagy erővel Piliske felé szúrt. Uzonka kedvese elé vetette magát, hogy megmentse, s így Murgó hideg vasa leánya meleg szívét járta át. Mint törött liliom omlott a porba, és kiömlő vérét mohón itta fel a szomjúhozó föld. Az öreg Morgó egy pillanatig maga elé meredt, majd fegyverét eldobva, magát átkozva rohant fel várába, összetörte fegyvereit, szélnek eresztette vitézeit, szétszórta kincseit, majd megsemmisítette várát. Mi lett a vége, senki sem tudja, hihetőleg fia sírján lehelte ki lelkét. Piliske vitéz bánattól megtörten vitte karjaiban várába kedvesét. Senki sem látta azóta. Mikor köd üli meg a Piliske ormát, a néphit azt tartja, hogy az Piliske vezér örök bánatának fellege, a fellegből hulló cseppek pedig az ő könnyei, amelyekkel kedvesét siratja. A régi virágoskertben pedig, ahol Uzonka vére kiomlott, drága forrás buggyant fel, vize szomjazónak felüdülés, betegnek gyógyulás. A forrás neve pedig: *Uzonka*. (Szotyori Lajos írása nyomán.)

Miért volnának az efféle, helyneveket tárgyilag vagy történettel magyarázó legendák értéktelenebbek az ugyanilyen ókoriaknál? Magyar név, a romantika tette azzá székelyföldi víznévből; a szláv *uzmenъ* 'szurdok, szoros, szűk hely' szó oroszországi víznevekben is előfordul, pl. *Uzmica* (< *Uzmnica*), *Uzmenka*, amihez megjegyezzük, hogy a szláv víznévképzők közül a *-ka* a leggyakoribb (*Kamenka* stb.). A Székelyföldön sok az ott talált lakosságtól átvett szláv eredetű hely- és víznév. — A törökséghez tartozó *úz* nép nevéhez kapcsolását a képzésmód nem támogatja, noha bizonyára erre való tekintettel ajánlja G. Szabóék munkája *Úzonka* alakban (53). L. még a férfinevek közt *Uzon*-t. Neve napja: november 9.

Mikesy Sándor

R. Hutás Magdolna: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 78. sz. 142 lap

Az ikes ragozás napjainkban is érvényesülő bomlásának folyamata nemcsak nyelvészeti tanulmányok gyakori tárgya, s nemcsak az anyanyelv iránt érdeklődők beszélgetéseinek nem ritka témája, de az ikes ragozásba keveredett iktelen formákat vagylagosan megengedett alakjaival (amelyeket legfeljebb olykor választékosnak, illetőleg népiesnek ítél) már szentesíti is az Értelmező Szótár. S ezzel hivatalosan is elismerjük, hogy az ikes ragozásnak az egykor Révai Miklós követelte szigorú megtartása már az irodalmi nyelvben sem áthághatatlan regula. A ma nyelvművelője nem ragaszkodik rigorózusan a „szabályos" ragozáshoz, ésszerűen enged a beszélt nyelvben beállott változásoknak.

Nem így volt a XVIII—XIX. század fordulóján. Ebben az időben az ikes ragozás kérdése óriási vihart kavart. Közismert a nagy Révai—Verseghy vita, melyben Révai a nyelvemlékekre hivatkozva az ikes ragozás következetes használata mellett tört lándzsát, Verseghy viszont határozottan idegen hatásnak tulajdonítva s a nyelvszokással való visszaélésnek ítélve az *én enném, ő egyék* stb. típusú formákat, szenvedélyesen harcolt ellenük.

R. Hutás Magdolna könyve az ikes ragozás történetének éppen ezzel a szakaszával foglalkozik. Nem csupán a vitákkal, hanem elsősorban a gyakorlat oldaláról közelítve az elmélethez Révai Miklós tevékenységének legfontosabb szakaszában, 1790 és 1805 között megvizsgálja a valóságos nyelvállapotot, majd szembesíti az itt talált ikes ragozást az egykorú grammatikusok elképzeléseivel. Rendkívül nagy és gondosan gyűjtött anyagra támaszkodik, amikor 41 szerző 125 könyvének mintegy 30 000 adatát dolgozza fel munkájában, sőt kiegészíti ezt Kazinczy és mások századfordulói levelezésével s még néhány olyan forrással, melyek korábbról, 1770—1790 közül valók, de amelyek olvasottságuk révén a tárgyalt korszakban is tudtak még nyelvileg hatni, esetleg hivatkoztak is rájuk az írók vagy egyenesen tudatosan használták őket érvként nyelvi vitáikban.

A könyv első nagy fejezete, „A XVIII. századi nyelvtanírók, grammatikusok és írók véleménye az ikes ragozásról" először a Révaitól független nézeteket ismerteti (a többi között Adámi, Verseghy, a Debreceni Grammatika, Földi, Beregszászi Nagy, Gyarmati, Baróti Szabó felfogását), s megállapítja, hogy kevés kivétellel mindnyájan foglalkoztak az ikes ragozással, megláttak egy-egy részletproblémát, Révai tehát „az ikes ragozás gondolatával már nem állt egyedül. Ez a felvilágosult írók kollektív felismerése volt. Természetesen Révai érdeme, hogy . . . ragozásban gondolkodott, s eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a magyar nyelvben három igeragozás van. Felismerése, hogy minden ikes igét ikesen kell ragozni, egyrészt a magyar nyelv egyik sajátságának felmutatása volt, másrészt bizonyos konzervativizmust, a „könyvnyelv" normáját vitte be a XIX. század elejének magyar nyelvtudományába" (22). Ezután Révai nézetének kifejlődésével, majd igeragozási elméletének hatásával foglalkozik, azokkal, akik tudatosan Révai mellett foglaltak állást (Rájnis, Sándor István, Batsányi, Kis János, Virág Benedek), azokkal, akik ellene (Pálóczi Horváth, Édes Gergely), Kazinczyval, aki „szerette volna

elfogadni és elfogadtatni az ikes ragozást, de képtelen volt saját nyelvjárására ráerőszakolni az anyanyelvjárásától idegen igeragozást", és Márton Istvánnal, aki „legalábbis elméletben és pedagógiai gyakorlatában elfogadta az ikes ragozást" (34—5).

A könyv törzsanyaga az egyéni írásgyakorlatot méri fel a nyugat-, a közép-, illetőleg a kelet-magyarországi írók nyelvében. A tájnyelvi tagozódás alapszempontján kívül a szerző tekintettel van a XVIII. század végére kialakult írott nyelv, a könyvnyelv hatására is. Az irodalmi nyelvi norma legfőbb jellegzetességei az ikes ragozást illetően ebben a korszakban a következők: Csak a szenvedő igeragozás kapja meg következetesen az ikes ragokat. A nem szenvedő kijelentő mód egyes szám 2. személyében az *-l* és *-sz*, a felszólító mód azonos esetében az *-l* és 0 ingadozhat. A felszólító és a feltételes mód egyes szám 3. személyét pedig iktelenül ragozzák (*-n*, egy-egy régi ikes igében *-ék;* illetőleg *-na*, *-ne)*. R. Hutás mind a 125 forrásában vizsgálja ezeket az alakokat, természetesen nyomon követi a provinciálisnak minősíthető első személyű *-k* személyrag felbukkanását, valamint gondosan felderíti az ingadozó ikes igék sorsát is, a *foly*, *omol*, *halász*-típusúakét (amelyek ekkor kezdenek ikesedni) éppúgy, mint a *lépik*-félékét (melyek ez idő tájt vesztik el ikességüket). Végül különös figyelemben részesülnek azok az írók, akik nyelvtant is írtak, tehát tudatosan szóltak hozzá az ikes ragozás kérdéséhez.

A könyvnek e gazdag példatárral illusztrált törzsanyaga (38—132) önmagában is rendkívül hasznos és sokatmondó, a belőle levont következtetésekben pedig olyan eredményekre jut a szerző, amelyek alapján nemcsak az eddig senkitől fel nem dolgozott írókat sorolja be az ikes ragozást a norma szerint, illetőleg provinciális szinten vagy átmeneti jelleggel használók kategóriáiba, hanem eddig ismert tényeket is új megvilágításba helyez, s így újfajta összefüggéseket tud feltárni. Ezeket az „Összefoglalás és kitekintés" című fejezet tárgyalja. A könyvet gondos névmutató zárja.

Különösen tanulságosak a tanulmánynak azok a részei, amelyek a nyelvtanírók elveit gyakorlatukkal szembesítik. Ezekből kiderül, hogy Révai „amíg nem ismerkedett meg a régi nyelvemlékekkel és bennük a »harmadik igeragozás«-sal, saját írásgyakorlatában teljesen bomlott formában ragozta az ikes igéket. Amint felismerte és feldolgozta ezt a problémát, jelentős ingadozások után kínos tudatossággal használta az általa szabályosnak vélt igeragozást" (74). Verseghy hasonló utat járt be, csak ellenkező előjellel. Saját nyelvjárásának bomlott igeragozását a későbbiekben tudatos iktelen ragozás váltja fel (12—3, 67—73). Földi (14—5, 89—92) és Baróti Szabó (19—21, 127) elvét a gyakorlattal összhangba tudta hozni, Édes Gergely (34, 60) viszont még saját elméletét sem tudta saját írásos gyakorlatára átvinni.

Irodalmi és stilisztikai szempontból is érdekes a szerzőnek az a megfigyelése, hogy Csokonai beszélt nyelvében már nem élt az ikes ragozás, de ismerte a nyelvi normát is, s e kettősségben költői lehetőséget talált arra, hogy a jóhangzás, a rím, a ritmus szolgálatába állítva, stilisztikai értékkel használja fel a vagylagos alakokat (82—9).

R. Hutás megállapítja, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján olyan tökéletes ikes ragozást, amilyet Révai követelt, az egykorú írók nyelvében nem talált. Viszonylag következetes rendszer él az erdélyi írók (Aranka György, Gyarmathi Sámuel, Baróti Szabó Dávid stb.), másrészt több dunántúli szerző gyakorlatában (Rájnis, Virág, Kis, Sándor) és különös kivételként Dayka Gábor nyelvében. Az írók más csoportja az előbb ismertetett irodalmi nyelvi normának megfelelően már bomló ikes ragozást használt. R. Hutás megfigyelése szerint bár az ide sorolt írók különféle nyelvjárásterületről valók, de valamennyien kapcsolatban voltak Debrecennel, Sárospatakkal és Kassával (Pálóczi, Bessenyei, Csokonai, Földi, Kazinczy). Igen sokan képviselnek provincializmust teljesen bomlott ragozásukkal, beleértve a szenvedőt is (Mészáros István, Márton István, Édes Gergely, Dugonics András, Gvadányi József stb.).

Az ikes ragozás felbomlása tehát a XVIII. században országos jelenség volt, a

felbomlás „leglényegesebb oka a funkcióvesztésen kívül a nyelvjáráskeveredés. Az ikes ragozást a könyvnyelvi norma tartotta fenn és a beszélt nyelv pusztította el" (184). Így a szerzőnek sikerült bizonyítania, „hogy bár Révai Miklós felismerte az ikes ragozást (s ez elévülhetetlen érdeme), ez a ragozás mégis öntörvényei szerint fejlődött tovább az irodalmi nyelvi norma integráló hatásával keresztezve, az írói tudatosságtól jóformán függetlenül, vagy attól csak egészen kis mértékben megérintve" (5).

R. Hutás Magdolna könyve a nyelvész szakembernek és a művelt nagyközönségnek egyaránt kínál tudós okulást és szellemi örömet.

E. Abaffy Erzsébet

A mai névkutatás (Namenforschung heute. Ihre Ergebnisse und Aufgaben in der Deutschen Demokratischen Republik. Von einem Autorenkollektiv. Berlin, 1971. 132 lap)

Azok a névtudománnyal foglalkozó kutatók, akik valamelyest is képesek nyomon követni a külföldi szakirodalmat, tisztában vannak azzal a ténnyel, hogy a német névtudomány (közelebbről most az NDK-beli) szinte naponként tesz le az asztalra értékes, tudományos feldolgozásokat, részletmonográfiákat, összefoglaló munkákat, valamint a legszélesebb körű közönség számára szánt ún. tudománynépszerűsítő könyveket. Jelen alkalommal az utóbbiak közül választottam ki egyet. (A tulajdonnevek iránti érdeklődés felkeltésére szánt korábbi NDK-kiadványokhoz l. Fehértói: MNy. 62: 245—7.)

A tizenhárom szerző (Ernst Eichler, Reinhard E. Fischer, Wolfgang Fleischer, Günther Hänse, Volkmar Hellfritzsch, Karlheinz Hengst, Horst Naumann, Manfred Reiser, Gerhard Schlimpert, Herbert Schrickel, Johannes Schultheis, Hans Walther, Teodolius Witkowski) közreműködésével készült könyv első „Die Namen in Sprache und Gesellschaft" című fejezete a névnek a nyelvben és a társadalomban elfoglalt helyével foglalkozik, mégpedig a névvel mint nyelvi jellel, fő funkciójával: az azonosítással, a különböző típusú nevek keletkezésével, a névátvétellel, a nevek szerepével a szépirodalomban stb. Az egyes névtípusokat — személyneveket, földrajzi neveket — csoportokra osztja, összehasonlítja a névszokást a polgári és a szocialista társadalomban. Különös figyelmet érdemel ebben a fejezetben a „Namen und Ideologien" című fejtegetés politikai aktualitása miatt, mivel a névadásban és a névhasználatban — amint a szerzők hangsúlyozzák — érvényre jutnak a haladó és a visszahúzó társadalompolitikai szempontok és szándékok. Az első fejezet bizonyos általános érvényű megállapítások mellett főleg olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek sajátosan német vonatkozásúak. Ezért tárgyaltuk e fejezetet csak röviden.

A második fejezet („Aufgaben und Ziele der Namenforschung"), amely a névkutatás feladatait és célját vizsgálja, bennünket is közelebbről érdekel, s bővebb ismertetést érdemel.

Bevezetésül egy rövid vázlat mutatja be a névtudomány történetét. A névkutatás mint társadalomtudomány („Namenforschung als Gesellschaftwissenschaft") című részben a szerzők a következőképpen fogalmazzák meg véleményüket: A történeti és dialektikus materializmuson alapuló névkutatás abból indul ki, hogy minden nyelvi jelnek — tehát a tulajdonnévnek is — funkciója és hatékonysága társadalmilag kötött, a társadalomtól függ, azaz a tulajdonnevet is a mindenkori társadalmi rendszer és az annak megfelelő nyelvi rendszer határozza és formálja meg. Mivel az egyén tudatába a természeti és kulturális jelenségek (tárgyak, folyamatok, összefüggések) nem közvetlenül

kerülnek, hanem szociális jelentésükön és értékükön keresztül, ezért a név társadalmi alkalmazása a családban, foglalkozási csoportban, osztályban, államban, nemzetben nagy jelentőségű a név választására, a névalakra és a név használatára nézve.

Mint minden emberi cselekvés, maga a megnevezés is célirányos, és olyan ismeretek, értékelések és okok határozzák meg, melyek ismét a társadalomtól és a társadalmi csoportoktól függnek. A mai nyelvtudományt ez a felismerés arra ösztönzi, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a társadalmi feltételeknek, okoknak és a nyelv működésének kapcsolatára, és ezért a pszicholongvisztika mellett előtérbe állítsa a pragmatikus nyelvészetnek és szociolingvisztikának a kutatási irányát. Az NDK névkutatói, nyelvészei arra törekszenek, hogy a nyelvnek és a társadalom minden megnyilvánulásának összefüggésével foglalkozzanak. Ezáltal az aktuális, jelenkori (szinkrón) nézőpont különleges figyelmet és jelentőséget nyer, a névtudomány történeti vonatkozásával azonban kapcsolatban marad.

A fenti névkutatási irányzat előtérbe állítása nem jelenti azt, hogy az eddig főleg névgrammatikai, lexikológiai és egyéb tudományos feldolgozások az NDK kutatói előtt nem nagy értékűek, sőt ezek a feltételei annak, hogy a névtudomány elméleti alapja mint társadalomtudomány a jövőben még erősebben fejlődhessen.

A tulajdonnév az egyénnek, természeti képződménynek, kulturális létesítménynek jellemzésére mindig eszköz és lehetőség volt, miáltal a név a legtöbbször alkalmassá vált arra, hogy történeti forrás legyen. Ebből adódik a névkutatáshoz való vonzódás: hogyan, milyen alapon kapta egy tárgy, egy személy stb. éppen ezt vagy azt a nevet, mely a jelenből tekintve nem mindenképpen „érthető". — Sok szellemileg felvilágosult, de tudományosan kevésbé felkészült ember különleges történeti érdeklődést tanúsít az egyes nevek vagy akár névtípusok, névcsoportok iránt, ami azután arra vezet, hogy a nevek „jelentésével" foglalkozzék. E személyek értékes kutató- és gyűjtőtevékenysége igen hasznos anyagot szolgáltat a névkutatók számára. Azonban elhamarkodott, elegendően meg nem alapozott névfejtésekbe a műkedvelő lehetőleg ne bocsátkozzék, sőt maguk a tapasztalt és sokat olvasott névkutatók sincsenek felvértezve a tévedések ellen.

Mivel főleg a történeti szemléletű tudásanyag rendkívüli mértékben növekedik, a tulajdonnév iránt érdeklődő egyes kutatók alig képesek magukban az egyes jelek ezreit a maguk tárgyi kapcsolatába, történeti-társadalmi-tárgyi összefüggésükbe helyesen beilleszteni. Ezért a névtudomány „hídtudomány" („Brückenwissenschaft"), amely kollektív kutatást kíván, és az illetékes tudományágakkal állandóan és alaposan érintkezik. Csak ilyen módon kerülhet abba a helyzetbe, hogy hozzájárulhat a történeti megismeréshez, kiváltképpen a fejlődés feltárásához. Mindezek mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a névkutatásnak a nyelvföldrajzból átvett és bevált módszerét: a névtípus térbeli elterjedtségéből visszakövetkeztetni a név történeti keletkezésére és terjedésére. Az egyes névtípusok terjedési iránya — összekapcsolva egyéb történeti tényekkel — lehetőséget ad a népességmozgás, a településfolyamatok, a kulturális irányzatok, a nyelvi áramlatok rekonstruálásához.

A könyv szerzői a tulajdonnevek, közelebbről a személynevek vizsgálatának a fentiekben kifejtett szemléltetése után kutatási területüket és feladataikat a következőképpen osztják fel:

I. A nyelvterület névállománya szolgáltatja az alapot a történeti és jelenkori névkutatás számára. Ezért ezt a névanyagot módszeresen fel kell gyűjteni, és megfelelő értékeléssel nyelvészetileg elő kell készíteni. Ehhez elengedhetetlen a gyűjtő forrásismerete, valamint nyelvjárási és nyelvészeti tudása. A gyűjtésnek ki kell terjednie minden névosztályra, névtípusra, és azokra a nevekre is, amelyek nem teljesen tulajdonnévi jellegűek, hanem inkább a névállomány határán vannak.

II. A névtudománynak — hogy sajátos feladatával megbirkózhasson — fejlett nyelvészeti és társadalomtudományi elméletre van szüksége. Ebben az összefüggésben keresi:

1. általános nyelvészeti alapon a nevek különleges nyelvészeti jellemvonásait, alaki sokféleségét, a névképzést, az egyes típusok kialakulását és mondatbeli kapcsolatát, továbbá a nyelvek közötti névcserét (névkölcsönzés, névfordítás, részfordítás stb.), a tulajdonnevek és típusok időbeli rétegét és térbeli kiterjedését (névkronológia, névrétegződés, névföldrajz);

2. társadalomtudományi-pragmatikus alapon keresi az eltérő névhasználatot a különféle kommunikációs szituációkban és szférákban (névpragmatika, névstilisztika), ezen belül a tulajdonnevek különböző variánsainak szociális eredetét és szociális hatásmódját, tekintettel van a névadóra, a név hordozójára és használójára (Sozioonomastik), figyelembe véve ezek gondolkodásmódját, tudatát és az indítékokat (Psychoonomastik);

3. keresi társadalomtudományi-történeti alapon a tulajdonnevek és típusaik történeti-földrajzi-társadalmi rögződését, azaz az egyes nevek és névtípusok történetét kapcsolatba hozza a név hordozójának és használójának történetével, illetőleg kutatja a névváltozást, a névhagyományt és azok okait.

III. A tudományos alapon végzett névkutatás egyértelműségéhez, érthetőségéhez szükséges továbbá fogalmi apparátusának kiépítése (Terminologie), átfogó névtudományi dokumentáció (Bibliographie), célszerű és megfelelő szervezés, tervszerű tudományos utánpótlás létrehozása és kiképzése, és állandóan mélyülő kapcsolat a fejlődő társadalomtudományi társtudományokkal.

IV. A névtudomány kutatási eredményeinek gyakorlati, iskolai felhasználására nagy súlyt kell helyezni.

A szerzők a továbbiakban a névkutatás történeti-társadalomtudományi értelmezésével és értékelésével foglalkoznak; közelebbről a pragmatikus névtudomány módszerét ismertetik. A pragmatikus névtudomány kutatja a tulajdonnév és a névhasználó közötti kapcsolatot. A komplex megnyilvánulások — mint a szemlélet, tudat, beállítottság, magatartás, értékelés, akarat, cselekvés stb. — a vizsgálatkor jelentős szerepet játszanak. Általában nem egyedi (individuális), hanem inkább csoportlélektani körülmények és tényezők kerülnek előtérbe. A különböző társadalmi csoportok cselekvési területükön különböző magatartásokat tanúsítanak a környező világgal szemben. A speciális csoportmagatartás mellett fellépnek azonban különleges szituációs tényezők is, és ezek befolyásolják a nyelv- és névhasználatot. Így tükröződik pl. a névválasztásban vagy a névhasználatban egy személynek, egy tárgynak, egy intézménynek, egy szociális csoportnak a viszonyulása, kifejezésre jutnak az érzés- és szemléletkülönbözőségek, az elismerés és értékelés vagy visszautasítás és neheztelés, a bizalom vagy idegenkedés stb.

A kutatás ma arra irányul, hogy a leggyakoribb kommunikációs szituációkat osztályozza, és lényeges tényezőit pontosan kidolgozza. A könyv szerzői ezek alapján megkülönböztetnek:

általános köznyelvi szituációt (egyszerű közlés és tájékozódás),
termelési szituációt (munkafolyamat, szakmai érintkezés),
tudatformáló-nevelő szituációt (a művelődés egész területén),
kulturális-alakító szituációt (szépirodalom, ünnepi megmozdulások),
politikai-agitátori szituációt (meggyőzés, propaganda, megnyerés, aktivizálás stb.),
irányító és parancsoló szituációt (hatóságok, vezetők, parancsnokok stb.).

A megfelelő beszédmód alkalmával szokásos a stílusról is említést tenni, mégis a stílus fogalmát a szerzők jelen esetben a társadalmi jelenségre (csoportstílus, személyiségstílus) alkalmazzák.

Régóta nyilvánvaló, hogy a különféle névcsoportoknak különleges sajátosságaik vannak. Pl. a családnevek, településnevek rendszere erősen megszilárdult és kialakult, ezért e típusoknál a kutatásban a szocioonomasztikának és a pragmatikus onomasztikának kevesebb kezdeményező lehetősége adódik. Ezzel szemben nagyobb lehetőség kínálkozik a keresztneveknek (utóneveknek), a személyek és helységek ragadványneveinek, a földrajzi nevek, a társadalmi csoportok neveinek, az épületek neveinek vizsgálatában. Így irányítja a nyelvhasználatot végül is az egyedin keresztül sok, végül is mindig társadalmilag meghatározott tényező, mely tényezők fogalmilag rendezhetők.

Minden tudományos névkutatás kiindulópontja és vége a szociális termőtalaj. Ez a felfogás érvényes különösképpen az elmúlt idők névanyagának vizsgálatában, kutatásában. Minden korszak „névképét" („Namenbild") az össztársadalmi szituációk, azaz társadalmi kontextusok, összefüggések határozzák meg, melyek viszont a települési eseményeket is meghatározzák, amikre a település névadása is épül. Ezért ma még inkább, mint korábban, nyomon kell követni a névállandóságot és névfolyamatosságot, a név létrejöttét, a névhagyományt, a névcserét, a névelhagyást, a két- és többnevűséget, a névválasztás legkülönfélébb módjait, társadalmi feltételeit és hatását.

A névtudománynak mint társadalomtudománynak — a szerzők szerint — ilyen marxista szemlélete természetesen nem jelenti a tényszerű történeti kutatások szűkítését, hanem éppen mélyebb társadalomszemléletet tételez fel. A szocialista államban a tudomány, tehát a névtudomány sem izoláltan van jelen a társadalomban, hanem belőle él, szolgálja és előmozdítja a társadalmi haladást.

A továbbiakban a szerzők vizsgálják a névtudomány kapcsolatát a társtudományokkal, mégpedig a régészettel, településtörténettel, a művelődés- és népességtörténettel, a földrajzzal, a néprajzzal stb. Az együttműködés elengedhetetlen. Minden tudományágnak megvan a maga saját kutatási módszere, ezért igen fontos, hogy a névkutató csak a megbízható eredményeket vegye át a másik diszciplínából.

A névtudomány a nevelés és képzés szolgálatában („Die Namenkunde im Dienste von Erziehung und Bildung") című részben — a mi számunkra is tanulságos — gyakorlati példákkal, módszerekkel, tankönyvek, tanulmányok bemutatásával fejtik ki a szerzők azon véleményüket, hogy a névtudomány elemeinek alkalmazására mekkora lehetőség kínálkozik a középiskolai oktatásban: a fiatalabb generáció tudatának alakításában (szocialista haza és történelemtudat) figyelemre méltó nevelő értéke mellett a névtudomány a nyelvtörténet és földrajz oktatásában konkrét és szemléltető tudást közöl.

A felsőoktatásban, a tanárképzésben e tudományágnak a történeti szemlélet kialakításában jut nagy szerep, emellett kutatómunkára is nevel.

A harmadik fejezetben („Methoden und Ergebnisse der Namenforschung") a névkutatás forrásainak általános bemutatása után a „névfejtés" című rész következik.

A negyedik fejezet ismerteti az NDK névtudománnyal foglalkozó intézményeit és tevékenységüket, egy térkép pedig bemutatja azokat az NDK-hoz tartozó területeket, melyeken a névkutatók a névállományt eddig összegyűjtötték, illetőleg feldolgozták.

Az ötödik fejezetből, egy válogatott bibliográfiából megismerhetjük az utóbbi években az NDK-ban megjelent névtudományi munkákat.

Fehértói Katalin

O. Nagy Gábor
1915–1973

„Végzetes szabálytalanság" — így számolt be az újsághír arról az utcai balesetről, amelynek áldozata lett O. Nagy Gábor 58 éves korában. Nemcsak a hír volt megdöbbentő, hanem a cím szándéktalanul tragikus ellentéte is: O. Nagy Gábor egész egyénisége és munkája maga volt a szabályosság, rendszer, logika és pontosság, a szellem állandó, összefogott készenléte és fegyelme.

Debrecenben született, gyermekkorában elvesztett édesapja orvos volt. Nehéz körülmények közt végezte el a református kollégium gimnáziumát, majd az egyetem bölcsészeti karát, magyar—német szakon, mint a református kollégium tanárképző intézetének ösztöndíjas tagja. Egy félévet a berlini egyetemen hallgatott, s ott gyűjtötte doktori disszertációjának anyagát a középkori szellem és stílus magyar irodalmi hatásáról. Így született meg első munkája, A misztika kódexirodalmunkban (1937.). A református kollégium neveltjének elfogulatlan szellemiségére, nyitott gondolatvilágára jellemző, hogy következő tanulmányaiban is ezt a témakört kutatja (Kódexirodalmunk szelleméről; A magyar irodalmi gótika problematikájához. 1939.).

A tehetséges indulással is csak díjtalan állást ért el, mint az egyetemi könyvtár gyakornoka, majd az irodalomtörténeti tanszék tanársegéde. Ezalatt óraadásból élt. Ezért vállalta a helyettes tanári megbízatást a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban (1940—41), amelynek szellemi légköre termékenyítő hatással volt rá: fölmerül benne egy Ady-szótár készítésének terve, diákjai közreműködésével. Onnan a debreceni kollégium választotta meg rendes tanárának. Ott működött 1952-ig. Tanítványait magával ragadta nemcsak tudásával, hanem pedagógiai lelkességével, hevével is. Iskolai munkája mellett folytatta irodalmi kutatásait; előző, „légiesebb" témája helyett a „debreceniség" felé fordul érdeklődése. Föltárja a kéziratos diákirodalom emlékeit (Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában; A „csittvári krónikák". 1942.). Vonzza azonban a társadalmi fejlődés irodalmi összetevőinek és vetületének kérdése is (Mátyási József és a magyar polgári életeszmény kialakulása. 1944.). Iskolai munkájának igényei és tapasztalatai alapján irodalmi olvasókönyveket szerkesztett a felszabadulás után.

Mint nem egy nyelvészünknek, O. Nagy Gábornak is az irodalomtörténészi indulás adott gazdag ismeretanyagot, hasznos tanulságokat és ösztönző irányítást új kutatási terület felé. A kor szellemtörténeti irányának szélsőségeit nála a debreceni józanság mérsékelte, és a német iskolázottságú filológiai alaposság, a tények, adatok tisztelete tartotta valóságközelben. Az irodalomszemléletnek az 50-es évek fordulóján uralkodó merev irányítottsága azonban a napi értékhullámzástól függetlenebb nyelvi anyag felé fordította figyelmét. Irodalmi kutatásainak a társadalom- és művelődéstörténettel érintkező jellege,

különösen pedig a régebbi magyar irodalomba való lemerülés tárta föl előtte a szóláskincs gazdag világát és megoldásra váró elméleti kérdéseit.

Ilyen munkatervével került 1952-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztésébe kapcsolódott be. E tízéves szakadatlan munka során vált O. Nagy Gábor a magyar tudományos lexikográfia és a lexikológia egyik legkiválóbb művelőjévé. Részt vett az egykötetes Magyar értelmező kéziszótár szerkesztésében is. Szótárírói tapasztalatait értékesítette — elmélyedő, logikus egyéniségének és rendszerező hajlamának megfelelően elméleti tanulmányaiban: Egy új magyar szótár elé. Valóság, 1959.; A lexikográfia és viszonya a lexikológiához. MNy. 1969.; Szótártípusok. Uo. 1970.

Az új magyar szótári kultúra megteremtésében vállalt fontos szerepe mellett O. Nagy Gábor hű maradt a szóláskutatáshoz is. Az erőltetett ütemű tervmunkával párhuzamosan hosszú éveken át lankadatlan szorgalommal és szigorú tervszerűséggel gyűjtötte és rendszerezte a magyar szóláskincset. Kutatása nemcsak anyagában, hanem elvileg is mind szélesebb, elméleti távlatú körre terjedt ki, a frazeológia egész területére, a szólások, közmondások stb. mellett az állandó szókapcsolatok, a kötött nyelvi egységek rendszerének vizsgálatára. E tárgykör kérdéseit módszeresen feldolgozó tanulmányai: Egy készülő szólásgyűjtemény elé. Nyr. 1953.; Mi a szólás? MNy. 1954. és MNyTK. 87. sz.; A jövevényszólások kérdéséhez. Nyr. 1955.; A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais-eml. 1956.; Szólások és közmondások gyűjtése. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. VII. 1960.; Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések. Nyr. 1961; Egy fejezet a magyar szólás- és közmondáselmélet történetéhez. A magyar nyelv története és rendszere. 1967.; Az ige a frazeológiai egységekben. Nyr. 1968. és Az ige grammatikája és szemantikája. 1967.

Ezeken kívül egész sereg szólásmagyarázó cikk ad példát O. Nagy Gábor kutatói elmélyedésére s bizonyságot a változatos területen eligazító tárgyi, irodalmi, társadalom- és művelődéstörténeti tájékozottságáról. A léptennyomon felbukkanó nehézségeken, a múlt homályába fényt villantó fantáziája is átsegíti. O. Nagy Gábor módszerének újdonsága az, hogy az alkalmiságon és ötletszerűségen túl rendszert teremt a szólásmagyarázatokban: típusokat, csoportokat fog össze, amelyeknek keletkezése, jellege, ill. magyarázata közös elvi alapra vihető vissza.

Gyűjtő és elemző-magyarázó munkájának két jelentős összefoglalást köszönhetünk. A Mi fán terem? c. szólásmagyarázó munka (1957. és 1965.) 250 cikke a tudományos és a népszerűsítő irodalomnak egyaránt nagysikerű terméke. A Magyar szólások és közmondások c. kötet (1966.) pedig Margalitsnak a millenniumkor megjelent munkája után az első páratlan gazdagságú gyűjtemény. A 20 000 kifejezésformát tartalmazó mű a mai köznyelven kívül felöleli a régiség és a tájnyelvek szólásanyagát is. Elődjéhez viszonyítva a tudományos korszerűség és rendszeresség mintaképe. Használhatóságának és értékének fő tényezője, hogy közli a szólások és közmondások változatait, jelentését stílusértékét, használati körét és szinonimáit is.

Valóságos kincsesbánya ez a könyv, a magyar szellemiség, a népi szemléletmód és képzeletvilág foglalata, a múlt nyelvi múzeuma; de nemcsak a nyelvtudomány, hanem a néprajz és a művelődéstörténet számára is forrásmunka. Tudományos kritikánk, sajnos még nem méltatta e hatalmas teljesít-

ményt, de a közönség állandó érdeklődése bizonyára megújítja az első kiadás sikerét.

Évtizedes szótárszerkesztő tevékenysége és frazeológiai kutatásai ismét új terület, a szinonimák világa felé irányították O. Nagy Gábort. Nemcsak a gazdag és változatos anyag stilisztikai felhasználásának, az árnyalatok kielemzésének és elkülönítésének kérdései vonzották őt, bár ehhez is fejlett, éles érzéke volt, hanem itt is elsősorban a rendszerszerű összefüggések fölfedése, a rokon értelműség elméleti vonatkozásainak, jelentéstani és lexikológiai problémáinak tisztázása ébresztette föl kutatói érdeklődését. Ennek első jele A szinonimák világa c. összefoglalás (Magyar nyelvhelyesség. 1957.). Látta azonban e vétkesen elhanyagolt terület művelésének gyakorlati fontosságát is, ezért jó félszázaddal Póra munkája után hozzáfogott egy annyira várt és sürgetett új szinonimaszótár szerkesztéséhez. Itt is a gondos elméleti megalapozás, a tervszerű előkészítés volt az első gondja. Anyaggyűjtő, rendszerező és szerkesztői elveit két dolgozatában összegezte: Milyen lesz a készülő Magyar szinonimaszótár? (Nyr. 1970.) és A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból (Szótártani tanulmányok. 1966.). A hatvanas években megkezdett munkájának emléleti tapasztalatai és tanulságai is kötetté sűrűsödtek: általános érdeke miatt németül jelenik meg, sajnos, már csak halála után, az Abriss einer funktionellen Semantik (1973.).

Ha az emberről is szólni akarnánk, a barátról és a mindig jó kapcsolatot találó kedves kollégáról, azt a különös ellentét-egységet emelném ki, amelyben a debreceni hagyományos kényelmű, józan puritanizmus és makacs keménység vibráló szellemi elevenséggel, az érdeklődés mohóságával párosult. Mély gyökerű magyarság és messzenéző európaiság, megfontolt alaposság és kirobbanó, szikrázó vitakedv, a gondolatcserének, a közlésnek lobogó szenvedélye együtt volt O. Nagy Gáborban. Tudományos életrajza a tervszerű, pedáns munka, a kutatás megszállottjának mutatja őt. Akik közelről ismertük, tudjuk, milyen színes egyéniség volt, egy sokoldalú művészlélek rejtőzött benne. Ez a titkolt bohém könnyen felülkerekedett, s akkor ő boldogan lebegett — mint mondani szokta — öt centivel a föld felett. De a valóságtól egészen elszakadni nem engedte legfőbb irányítója: belső fegyelme.

Szinonimaszótárán dolgozott megszállott szenvedéllyel a végzetes óráig, mintha ösztönösen versenyre kelt volna az előtte orvul-hirtelen bezáruló idővel. Fájdalom, nem ő lett a győztes. Pedig már újra tervezett: ha elkészül munkájával, visszatér a szólásokhoz, igazi birodalmába, amelynek vitathatatlan, szuverén ura, egyedülálló tekintélye volt. Életműve koronájául szánta nagy szóláseredet-magyarázó könyvét, *Szólásról szólásra* címmel. Mintegy 100 szócikke készült el, amelyeket már sorozatosan közölt (Részletek egy szólásmagyarázó szótárból. Nyr. 1965., 1966., 1968.).

Ezt a gondosan-pontosan eltervelt munkás életet szakította meg a „végzetes szabálytalanság", az értelmetlen, kiismerhetetlen vaksors. Csonkán maradt a szinonimaszótár nagyobbrészt már kész kézirata, gazdátlanul a 25 éve gyűjtött sok ezernyi szóláscédula. Elkezdte a lexikográfia elméletének összefoglalását, és befejezés előtt állt a szóláskutatás történetének megírása. És nincs — bármilyen meglepő — utódja, aki az ő nyomában művelje a termékeny és vonzó szakterületet, amelynek az ő könyve adta a tréfás *mifántológia* nevet. Mennyire fájna neki, ha parlaggá válna ez a hatalmas, változatos szépségű, az ő kezétől virágzóvá lett parcella. Mert ő már az alkotó munkában, műveiben akart tovább élni. A csüggeteg fájdalomban is remélnünk kell mégis,

hogy csonkán maradt életműve megtalálja majd méltó szellemi örökösét folytatóját és befejezőjét. Ha O. Nagy Gábor nem arathatja is le munkájának termését, az ugartörés, a példátlan szorgalmú és tudós alaposságú előkészítés az ő múlhatatlan érdeme.

Kovalovszky Miklós

Temetésén Lőrincze Lajos a következő búcsúszavakat mondta:

Barátai nevében, a baráti kör megbízásából veszek búcsút O. Nagy Gábortól.

De hát van-e itt valaki is, aki nem tartotta őt barátjának? Van-e valaki, akihez nem szeretettel, megértéssel közeledett, akinek ne jutott volna valami az ő baráti segítőkészségéből, szép emberségéből?

Nekem személy szerint mindig külön öröm, szellemi felfrissülés volt a vele való érintkezés, beszélgetés, és ez az élmény és öröm az idő múlásával egyre erősödött, egyre nemesedett. Lenyűgözött ismereteinek szélessége, színes gazdagsága, kedves, ízes humora, szellemének villózása, de mindezek fölött az, hogy tudományának tárgya egyéniségének szinte elválaszthatatlan részévé vált.

O. Nagy Gábornak ezt az arcát – pontosabban vagy elmosódottabban, közelebbről vagy távolabbról – mindnyájan ismerjük.

Volt azonban egy másik arca is, vagy talán voltak arcának mélyebben ülő, rejtett vonásai, amelyeket nem mindenki látott. Amikor közelebb kerültem hozzá, elkápráztatott vonzó egyéniségének addig csak sejtetett gazdagságával. Álmélkodva fedeztem fel, hogy a szigorú, tárgyilagos tudós arca egy szépségekre vágyó és szépségekkel teli művészlelket takar, hogy a hideg logikával rendszerező kutató „a lélek balga fényűzésében", a versek mákonyában talál mámort, örömet; hogy költőkkel, művészekkel barátkozik, hogy festményeket gyűjt, hogy verseket ír – magának és barátainak. Barátainak, mert ennek a tartózkodó, a magamutogatástól irtózó szemérmes embernek életszükséglet volt a barátság, a szeretet, s párás szemmel, hittel, igaz átéléssel idézte baráti összejöveteleken a szeretet himnuszát: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólnék is, szeretet pedig nincsen énbennem, olyan vagyok, mint a zengő érc és pengő cimbalom . . . és ha minden titkokat és minden bölcsességet tudnék is, szeretet pedig nincsen énbennem, semmi vagyok."

Ezeknek a barátaidnak a nevében és bizalmából búcsúzom Tőled most Gáborunk. Azok nevében, akik látták, láthatták ezt a másik arcodat is, akik gazdagodtak azzal, hogy ismerhettek, szerethettek Téged. Akikkel együtt utaztál a „vörös postakocsin", együtt idézted Fóton Vörösmartyt, majd Berda Jóskánk tiszta emberségét.

Emlékedet, arcodat, szavaidat felidézni lapozgattam „a barátság kis könyvét", amelybe baráti találkozásaink emlékére egy-két sort szoktunk írni. Megdöbbenve olvasom az utolsó bejegyzést, a te néhány soros versedet. Így kezdődik: *Tor ez már sajnos, tor . . .*

Azon a december eleji estén, tűnődő, borongó hangulatunkban valóban tort ültünk „az elillant évek szőlőhegyén", de torkunkon nem buggyant vidá-

man az ének. Kedvenc költőidet idéztük, Dsida Jenőt, Áprilyt, Babits szívbe markoló, férfias fájdalmát: Elzengett az őszi boros ének; újraolvastuk — hányadszor már? — legkedvesebb versedet, a Hajnali részegséget, amely sorsoddal immár sorsos énekké lett.

Tor ez már, sajnos, tor,
És sajnos, csonka mondat . . .

A vak fátum ezt a második sorodat is újra értelmezte: a te csonka mondatod lett belőle, befejezetlen műveid metaforája, szép, gazdag életed derékba törése.

Pedig Te nem erre gondoltál, Gáborunk. Így hangzik versed végén a „csonka mondat": *Barátság, mindenkor!*

Ez legyen a Te üzeneted számunkra, ez legyen most a mi vigasztalásunk és fogadalmunk, barátság és hűség mindenkor. Ez tartson minket össze, ez őrizzen meg Téged mibennünk, ez segítsen és késztessen bennünket arra, hogy tudós és emberi arcodat ne engedjük elfeledni, s hogy csonka mondataidat, nagyszerű, félbeszakadt műveidet befejezzük.

MI FÁN TEREM?

A tudomány árkán botolva
torkon ragad a szégyen, árván
maradt szavak a hátizsákban,
s bámulunk csak, ijedten, gyáván.
Leverte egedről a napot
Dante suhanó vashusángja,
s te mész a nyirkos földsötétbe
a debreceni gyásztalárban.

Koponyád ékírása közt vak
csillag vezet, — tört szemüveged
mögül nem láthatod: szemünkben
könnyé vált a búcsúüzenet.

Hernyóként lógunk reményszálon,
váratlan szél szeszélye tép le, —
s rohan felénk veled a távol.

Ezen a véges földi téren
a köldökzsinór meddig ér el,
mi hiányzik bölcs logikánkból?

Mi fán terem az élet, Gábor,
ha jól mindig csak a halálból
vizsgázunk, s az űrsemmit fogva
az ember csak a munka foglya
s menekül a világból?

Mátyás Ferenc

Szarvas Gábor nyelvművelő napok Adán

Emlékezetes ünnepélyességgel rendezte meg az adai Szarvas Gábor nyelvművelő napokat a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület és Ada község 1972. október 12—15-én. A százéves Magyar Nyelvőr első szerkesztőjének szülőhelyén ezekben a napokban népes jugoszláviai és magyarországi vendégsereg vett részt Ada nagy fia, Szarvas Gábor emlékének méltó és méltóságteljes megünneplésében.

A szervező bizottság Adára — a háromnapos jubileumi nyelvművelő ünnepségsorozatra — mozgósította a Vajdaság egész magyar kulturális világát: az újvidéki Hungarológiai Intézet, a szabadkai tanítóképző és tanárképző főiskola munkatársait, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület tagjait, igen sok nevelőt, újságírót, rádió- és tv-munkatársat: és meghívta a magyarországi nyelvművelés szakembereit, akik Szarvas Gábor örökségét őrzik és ápolják.

Előadói körutakon. A központi ünnepséget megelőző napokban magyarországi vendégelőadók járták a Vajdaság és a baranyai háromszög városait és falvait, hogy élesszék Szarvas Gábor szellemi hagyatékát a magyar iskolák nevelői, növendékei, a Nyelvművelő Egyesület fiókszervezeteinek tagjai és vendégei előtt. Szathmári István a Magyar Nyelvőrnek a stilisztika fejlesztésében betöltött szerepéről, Szende Aladár a Nyelvőr és az iskola kapcsolatáról, Wacha Imre a Nyelvőrnek a helyes és szép magyar beszédért vívott küzdelmeiről és a beszédművelés kérdéseiről tartott előadássorozatot hálás és érdemes közönség előtt.

Moholon, a szövetkezeti otthonban megrendezett nyelvművelő ünnepélyen Grétsy László pedig vidám vetélkedőt vezetett. Itt hirdették ki a jugoszláviai Jó Pajtás fogalmazási versenyének eredményét. Mintegy húszezer diák vett részt a témájában meghatározott vetélkedőn (címe ez volt: „Új barátot szereztem"). A pálmát Csík Gyula zentai általános iskolai tanuló dolgozata vitte el: írásának tiszta nyelvi humora, derűje, vidámsága és hibátlansága örvendetes meglepetése volt az ünnepélynek. Apró István adai fiú is első díjat kapott.

Tudományos ülésszak. Október 13-án reggel zászlódíszbe öltözött a csinos városka. Az őszi szellőben ott lengett a jugoszláv állam lobogója mellett a Magyar Népköztársaságé, Szerbia szövetségi szocialista köztársaságé, a Vajdaság autonóm tartomány magyar nemzetiségű lakosságának az ötágú vörös csillaggal ékesített piros-fehér-zöld lobogója, s — északi nyelvrokonainkra emlékeztetve — a finn zászló is. A jubileumi nyelvművelő napokat táviratban köszöntötte Erkki Itkonen finn akadémikus is. A művelődési ház színháztermében az érdeklődők népes tábora gyűlt össze, hogy részt vegyen a kétnapos tudományos ülésszakon. Megjelent Kelemen Mátyás, a jugoszláv szövetségi államelnökség tagja, a Vajdasági autonóm tartomány pártszervezeteinek több képviselője, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület vezetősége és számos tagja. Magyarországról Bárczi Géza akadémikus, Lőrincze Lajos, a Nyelvőr felelős szerkesztője, Szathmári István tanszékvezető egyetemi docens, Benkő Loránd akadémiai levelező tag és mások.

Az ülésszakot Penavin Olga újvidéki egyetemi tanár nyitotta meg, mél-

tatva az ülésszak jelentőségét és Szarvas Gábor működését. Prokop Lajos, Ada képviselő-testületének elnöke pedig mint házigazda köszöntötte a tanácskozást.

Az ülés első előadását Lőrincze Lajos tartotta mint Szarvas Gábor utóda a Nyelvőr szerkesztői posztján. Nyíri Antal, a szegedi egyetem tanára Csefkó Gyuláról, Szarvas Gábor munkatársáról, az egykori adai tanítóról beszélt, méltatva nyelvjárásgyűjtő munkásságát. Szathmári István „A magyar Nyelvőr és a stilisztika" címmel tartott előadást (amelyet következő számunkban közlünk).

Az ülésszak második napján számos üdvözlet hangzott el, amelyet a vendégek tolmácsoltak intézmények és társulatok nevében. Ennek az alkalomnak kedves színfoltjaként Zala Györgyné, Szarvas Gábor unokája átadta ajándékát a majdani Szarvas Gábor Múzeumnak: azt a két csészét, amelyből Szarvas Gábor és felesége egykor teázott.

Szeli István újvidéki egyetemi tanár a jugoszláviai nyelvművelés múltjáról szólt (előadását e számunk elején közöljük). Dávid András, az újvidéki Oktatásfejlesztő Intézet főmunkatársa a pedagógusok szerepét vizsgálta a nyelvművelő munkában. Abból a felfogásból kiindulva, hogy a nyelvművelés emberművelést is jelent, nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a nyelvművelés szálai az iskolán futnak keresztül. Ezért a nevelőkre nagy felelősség hárul. Az egységes és szilárd nyelvi műveltség kimunkálása, a nyelvi igény felébresztése, az anyanyelven való többirányú munkálkodás hivatásuk és fontos feladatuk. Segítségükre vannak a nyelvkönyvek nyelvművelő olvasmányai. A nyelvművelés nem csupán a magyar szakosok nemes kötelessége, hanem minden szaktanáré is, mert az ápolt, tiszta szóval minden tantárgy tanításának sikerét szolgálják. Erre a munkára a nevelőket a pedagógusképző intézményeknek tervszerűen fel kell készíteni. A nevelői munka végső társadalmi célja a jugoszláviai magyar nemzetiség élete hiánytalan kiteljesedésének szolgálata.

Sinkovits Ferenc az iskolai magyar nyelvművelés belső, szakmai és pedagógiai lehetőségei közül a szakköri foglalkozások jelentőségére mutatott rá, és ennek a foglalkozástípusnak a módszertanát fejtette ki. A szakköri munkát fontos tevékenységi formának tartja annak érdekében, hogy a magyar nemzetiségű ifjúság szervesen illeszkedjék bele Jugoszlávia társadalmának soknyelvű közösségébe. Hangsúlyozta: minden tantárgy tanára tekintse lényegbeli feladatának a nyelvművelést, hiszen minden tantárgy oktatásának eszköze az anyanyelv. Kidolgozott programot adott a szakkörök szervezésére, munkájuk tervezésére és lebonyolítására. (Hozzátesszük: az előre kiadott előadói szöveg a gyakorlatban igen jól használható, szellemes összeállítást közöl a szerző sokféle játékos nyelvi feladataiból.)

Szoborleleplezés. Kiemelkedő eseménye volt az ünnepségnek Szarvas Gábor mellszobrának leleplezése október 13-án délután. Az adai színházépület előtti kis téren áll Almási Gábor szabadkai művész kitűnő alkotása, amely — mint folyóiratunk e számának elején közölt fényképünkön is látható — markáns vonásokkal fejezi ki Szarvas Gábor harcos egyéniségének legfőbb vonását: kemény határozottságát.

Az adai Cseh Károly általános iskola fesztiváldíjas énekkarának és versmondóinak műsora keretezte a leleplezés ünnepélyes aktusát. Prokop Lajos méltatta az adai ünnepnapokat, amelyek beszédesen tanúskodnak a Vajdaságban élő több nemzetiségnek az önigazgatáson alapuló művelődéséről, nyelvük őrzésének és ápolásának szabadságáról és kötelezettségéről.

Bárczi Géza mondott ünnepi beszédet. Szavai nyomán szélesre tágult a szoboravatás jelentősége. Ada ünnepét mindazok ünnepévé avatják ezek a napok — mondotta —, akik magyarul beszélnek bárhol a világon. Mert Szarvas Gábor volt a nyelvművelésnek az a nagy hatású vezére, aki felbecsülhetetlenül sokat tett azért, hogy ma így beszélhetünk magyarul. Egy olyan történelmi időszakban, amikor nemzeti nyelvünket egy erőszakos németesítés pusztításainak következményeitől kellett megóvni, csakis egy olyan erőteljes, megalkuvást nem ismerő nyelvészegyéniség volt képes és hivatott anyanyelvünk épségének hatékony védelmezésére, a káros hatások elleni elszánt küzdelem irányítására, mint Szarvas Gábor. Sikeres támadása a magyartalanságok ellen országos elismerést aratott, így — a hatékony közvéleménnyel felerősített — működése korszakos jelentőségűvé emelkedett. A korabeli irodalom, hivatalok, tudományok nyelvének nemcsak idegenszerűségei, hanem vadhajtásai, erőszakolt és gyökértelen magyarításai ellen is fel kellett vennie a harcot. S ebben a küzdelemben két forrást nyitott meg a nyelvi művelődés számára: a népnyelvet és a magyar nyelvtörténetet. Ő maga is messze utakat vállalt a népnyelv kutatására és kincseinek feltárása céljából. A Magyar Nyelvőr szerkesztőjeként maga köré gyűjtötte korának szinte valamennyi nyelvtudósát, s velük is sokszor vitázva fejlesztette mozgalommá nyelvünk védelmét. Hivatásának teljesítésére egyéniségének számos előnyös vonása tette alkalmassá. Megalkuvást nem ismerő, elvszerű álláspontját szilárdan védelmezte (a tudományt következetesen elsőrendű ítélőbírónak tartva a nyelvhasználat kérdéseiben), kemény vitázó volt, de nem zárkózott el mereven sem a meggyőző érvek, sem a tudomány fejlődése folyamán felmerült új szempontok elfogadása elől.

Kiállítások. Két ünnepi kiállításon láthattuk a nevezetes jubileum tárgyi emlékeit.

A „Százéves a Magyar Nyelvőr" című kiállítás az első folyóiratszám híres programadó cikkével, a „Mit akarunk" határozott és zászlóbontó beköszöntőjével fogadott, s végigvezetett a Nyelvőr Szarvas Gábor és munkatársai nyelvművelő tevékenységének történetén. Mutatványokat sorakoztatott föl a Nyelvőr adatfeltárásaiból, népnyelvi és népköltészeti közleményeinek kincsestárából, Szarvas Gábor életére vonatkozó megemlékezésekből, arcképekből, az emlékét megörökítő irodalomból, a korabeli sajtó megnyilatkozásaiból, valamint a száz év szerkesztőinek idejéből való évfolyamokból egészen a legújabb számig, benne a mai szerkesztőnek, Lőrincze Lajosnak megemlékező visszatekintéséig.

A másik kiállítás — „Szarvas Gábor szobra" — első tablója az adai képviselőtestület 1896-i határozatát mutatta be Szarvas Gábor szobrának felállításáról. (A szobrot 1898-ban leplezték le.) Képek és írások idézték fel a régi Adát és főterét, amelyen az eredeti szobor állt. (Ez a szobor a történelmi események zavarainak esett áldozatul.)

Kulturális rendezvények. A különféle rendezvények is széles körű társadalmi eseménnyé tették a nyelvművelő napokat. A POTISJE Szerszámgép- és Hajtóműgyár vezérigazgatója, Móra András gépészmérnök fogadásra és gyárlátogatásra hívta meg a részvevőket. A gyár, amely esztergapadjaival nemzetközi tekintélyt és piacot szerzett, elismerésre méltó áldozatot vállal a művelődés fejlesztésére is. A gyár segítette előteremteni a nyelvművelő napok megrendezésének anyagi alapját. Kezünkbe vehettük az Informator című üzemi lapot, amely két nyelven (kéthasábosan: magyarul és szerb-horvá-

tul) tájékoztatja a dolgozókat az üzem gazdaságának és társadalmi életének eseményeiről.

A község színháztermét nemcsak a tudományos ülésszak hallgatósága töltötte meg, hanem — két estén — a műélvező közönség is.

Az egyik esten a kaposvári Csiky Gergely Színház vendégjátékának tapsolhattunk. A társulat Weöres Sándornak „Szent György és a Sárkány" című tragikomédiáját adta elő.

Egy másik estén Jancsó Adrienn és Faragó Laura művészetében gyönyörködhettünk. A Földédesanyám című műsorban Jancsó Adrienn immár klasszikusra kimunkált művészettel tolmácsolta a magyar népköltészet remekeit: tragikus és tréfás balladákat, rab- és bújdosóénekeket, imákat, ráolvasásokat, táncszókat és megrendítő siratót. Faragó Laura pedig csángó népdalok ősi változataiból énekelt avatott tolmácsolással.

(Sz. A.)

Közlemény

A Magyar Tudományos Akadémia 1972. évi közgyűlése határozatának 2.10 pontja értelmében az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Ortutay Gyula akadémikus, osztályelnök vezetésével bizottságot küldött ki tudományetikai kérdések megvizsgálására. A bizottság több ülésen foglalkozott a felvetődött kérdésekkel és gondos mérlegelés után úgy határozott, hogy felhívja az Osztály valamennyi bizottságának és folyóirat-szerkesztőségének a figyelmét arra, hogy a tudományetikai szempontokat az eddiginél fokozottabb mértékben érvényesítsék: különösen egymás eredményeinek tiszteletben tartására, a korrekt vitaszellemre, a vélemények és ellenvélemények pontos érvényesítésére ügyeljenek.

Budapest, 1973. május 5.

Ortutay Gyula s. k.
osztályelnök

Szabolcsi Miklós s. k.
osztályelnök-helyettes

A bizottság tagjai:

Ligeti Lajos sk.
akadémikus

Bárczi Géza sk.
akadémikus

Kálmán Béla sk.
a nyelvtudományok doktora

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. VII. 16. — Terjedelem: 11,20 (A/5 ív)

73.74902 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr hírei

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
   [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

Magyar Nyelv, évi előfizetése ..... 44 Ft
Nyelvtudományi Közlemények, évi előfizetése ..... 40 „
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, kötetenkénti előfizetése ..... 60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ..... 9 Ft
Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban ..... 100 „
Imre Samu: A Szabács Viadala ..... 58 „
Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ... 15 „
Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből ..... 12 „
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből ..... 15 „
Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ..... 15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. *Benkő Loránd*) ..... 28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft) .....à 200 „
Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása ..... 14 „
Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez ..... 15 „
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák ..... 12 „
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz ..... 100 „
Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában ..... 130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. *Pais Dezső* közreműködésével *Mikesy Sándor*) ..... 50 „
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában ..... 28 „
Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői ..... 10 „
Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet ..... 5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. *Tompa József*) .....à 90 „
Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig ..... 15 „
Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan ..... 6 „
Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai ..... 8 „
Pais Dezső: Szer ..... 12 „
Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..... 16 „
Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai ..... 14 „
Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya 35 „
Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből ..... 62 „
Grétsy László: A szóhasadás ..... 65 „
Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig 18 „
Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése ..... 10 „
Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 14 „
Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere 12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. *Pais D.—Benkő L.*) ..... 20 „
Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere ..... 18 „
Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete ..... 15 „
Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok ..... 18 „
Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ... 12 „
J. Perrot: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben 9,50
Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer ..... 20 „
Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere 9 „
Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..... 16 „
Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében ..... 19 „
Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt ..... 16 „
Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században ..... 35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II. .....à 250 „
H. Molnár Ilona: Módosítószók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben 15

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

97. ÉVFOLYAM 1973. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

97. ÉVFOLYAM 1973. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

Szlavisztika és magyar nyelvtudomány*

O. Nagy Gábor
kedves barátom emlékének
(1915—1973.)

1. Százkét évvel ezelőtt, 1871-ben a bécsi egyetem szlavista professzora, Franz Miklosich közzétette „Die slavischen Elemente im Magyarischen" című értekezését, s 956 szócikkben olyan színvonalon foglalta össze ismereteit a magyar szókincs szláv jövevényelemeiről, amilyen színvonalra akkor Magyarországon senki nem volt képes. Magyar szlavista ugyanis abban az időben még nem volt. Miklosich munkája ösztönzőleg hatott a magyar nyelvtudományra, s a jövevényszók kutatásában valósággal követendő minta lett olyannyira, hogy nyelvészeink legjobbjait azzal kezdték vádolni, hogy Miklosichot bibliának veszik. (L. Szarvas: Nyr. 8: 5.)

A magyar nyelvtudomány művelői sokat köszönhetnek Miklosichnak, s csak megbecsüléssel emlékezhetnek meg róla. Ő tette nyilvánvalóvá, hogy múlhatatlanul szükség van képzett magyar szlavistákra, olyanokra, akikre a magyar nyelv vizsgálatakor is állandóan számítani lehet.

Az első magyar szlavistának első jelentős munkájára azonban várni kellett. Asbóth Oszkár még csak készülődött feladataira. 1884-ben viszont már teljes tudományos fegyverzetben lépett színre „Szlávság a magyar keresztény terminológiában" című dolgozatával. Ettől az időponttól kezdve a magyar nyelvtudomány szlavisztikai vonatkozásainak tisztázásában magyar szlavistáké a vezető szerep. Asbóth, majd Melich, később Kniezsa, Hadrovics és mások nem csupán részletkutatásokat végeztek a magyar szókincs szláv jövevényszavainak, a szláv mintára alkotott magyar tükörszóknak, valamint a szláv eredetű magyar személy- és helyneveknek a körében, hanem értékes összefoglalásokat, szintéziseket is alkottak. Idestova kilencven esztendeje a magyar szlavisztika becsülettel teljesíti kötelességét a magyar nyelvtudomány iránt.

Az egymást váltó kutatónemzedékektől felhalmozott gazdag tudásanyag ellenére a magyar szlavistáknak még maradt elég tennivalójuk.

A továbbiakban saját vizsgálataimból hozok fel néhány példát arra, hogy egy szlavista szeme a magyar nyelvben sok olyat megláthat, amit egy nem szlavista szeme nem láthat meg.

2. A napjainkban rendkívül népszerű *barkács* : *barkácsol* szócsalád etimológiáját a TESz. (1: 251) ismeretlennek tartja, s úgy véli, hogy „E szók jelentésében az eredetileg legfőbb tartalmi mozzanat az 'ügyes tevékenykedés'

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1973. június 12-én tartott, LXIX. közgyűlésén elhangzott előadás.

lehetett." A szópár tagjai közül a főnévre van korábbi adatunk, mégpedig a Szatmár megyei születésű Szalárdi Jánosnak 1662-ben íródott, de csupán 1853-ban kinyomtatott Siralmas magyar krónikájából: 1662/1853: „Az fejedelem nyughatatlan élete, vadász, *barkács*embereket szereti puskási állápotja" (Szal: Krón. 224: NySz.). A NySz. az idézetben szereplő *barkács* jelentésének megállapítására nem vállalkozott, s ezzel a kérdést nyitva hagyta. A TESz. viszont teljes határozottsággal 'vadászó; herumjagend' értelmezést adott a szónak. Aligha helyesen. Úgy vélem, hogy Szalárdi szövegrészlete akkor világosodik meg előttünk, ha a benne használt *barkács*-nak 'gyűjtögető, pákászkodó'-féle jelentést tulajdonítunk. E jelentés a szó etimológiájának is kulcsa.

Füvessy Anikó (Ethn. 82: 28–43) tanulmányából tudjuk, hogy északborsodi nyelvjárásainkban máig fennmaradt a *barkács* azoknak a felvidéki mézfelvásárló vándorkereskedőknek a foglalkozásneveként, akik hordós szekérrel járták ősszel a falvakat, trombitaszóval hívták fel magukra a figyelmet, s a késő délutáni órákban láttak munkához: a kasokban levő méheket kénszalaggal kiölték, a teli kasokat rugós mérlegre akasztva lemérték, a lépes mézet hordóba gyűjtötték, s rendszerint apró használati tárgyakat — tepsi, bögre, tányér, bicska, hajtű, gombostű stb. — adtak érte, vagy pénzzel fizettek.

A Rozsnyó környéki szlovákok a mézfelvásárló vándorkereskedőt *bráč*-nak (Ethn. 82: 36) nevezik. Máshol a szlovák *bráč*-nak 'szedő, vevő; kapzsi, mohó, harácsoló ember; szedő, átvevő (berendezés, szerkezet)' (Hvozdzik 1: 55) a jelentése. A szlovák *bráč* főnév a *brat'* 'vesz, szed, fog' igéből keletkezett *-č* nomen agentis és nomen instrumenti képzővel. Alakulásmódjához vö. szlovák *dráč* 'uzsorás, kapzsi ember' (<: *drat'* 'nyúz'), *spáč* 'alvó ember; álomszuszék' (<: *spat'* 'alszik'), *zváč* 'lakodalmi vendéghívó vőfély, hívogató' (<: *zvat'* 'hív') stb. A magyar nyelv szláv jövevényszavai közül ehhez a képzési típushoz tartozik a *kalapács*, *kapacs* 'kétágú kapa', *kovács*, *kutács* 'piszkavas', *takács* stb.

A mondottak után nem igen lehet kétségünk afelől, hogy a magyar alapon etimologizálhatatlan magyar *barkács* és a teljesen világos szerkezeti felépítésű szlovák *bráč* egymással összetartozik, mégpedig úgy, hogy a magyar *barkács* egy olyan szlovák főnévnek az átvétele, amely rokona a *bráč*-nak. Melyik lehet az?

A szláv nyelvek közül főleg a szerb-horvátra jellemző az, hogy nem csupán a főneveknek, melléknevek és határozószóknak vannak kicsinyítő képzős alakjaik, hanem az igéknek is. A szerb-horvát *bòsti* 'döf, szúr' mellett ott van a *bȍcati* ~ *bȍckati* 'kicsit döfköd, szúrkál', a *grȉsti* 'rág' mellett a *grȉckati* 'kicsit rágcsál', a *kȁšljati* 'köhög' mellett a *kašljúcati* 'kicsit köhécsel', a *kȕcati* 'kopog' mellett a *kȕckati* 'kicsit kopogtat', a *párati* 'fölfejt; karcol' mellett a *paràkati* 'kicsit fölfejt; karcolgat' stb. Kicsinyítő képzős igékkel találkozunk a szlovákban is; ilyen például a *d'ubkat'* 'kicsit csipeget a csőrével' (<: *d'ubat'* 'csőrével csipeget'), *pršká*t' 'kicsit esik az eső' (<: *pršat'* 'esik az eső'), *škrabkat'* 'kicsit kapargat, vakargat' (<: *škrabat'* 'kapar, vakar'). (L. Ján Horecký: Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava, 1971. 216.) Számunkra most mindegyiknél fontosabb a *zberkat'* (SlSJ. 5: 569) ige, amely az elsődlegesen 'összegyűjt, összeszed, leszed', másodlagosan pedig 'szabályos ráncokba szed, berak' jelentésű *zberat'* igének a kicsinyítő képzős származéka. Igaz, hogy adatszerűen a *zberkat'*-ot egyelőre csupán 'kicsit ráncokba szed, berak' jelentésben tudjuk adatolni, de eredeti jelentése mindenképpen 'kicsit gyűjtöget, összeszedeget' volt. S minthogy a *zberat'* igéből *-č* nomen agentis képzővel *zberač* 'összegyűjtő,

összeszedő' főnév keletkezett, joggal tehetjük fel, hogy a *zberkat'*-ból is alakult **zberkač* 'gyűjtögető, összeszedegető, pákász' főnév.

A magyar *barkács*-ot a szlovák **zberkač*-ra vezetem vissza. A szókezdő mássalhangzó-torlódás elülső mássalhangzója a magyarban elmaradt (vö. *rénye, toklász, tunya)*, s hangrendi kiegyenlítődés ment végbe (vö. *család* ~ *cseléd, malaszt, parlag)*. A főnévnek valamennyi későbbi, így például a mai 'ezermester' jelentése is a Szalárdi János szövegéből igazolható 'gyűjtőgető, pákászkodó'-féle jelentésből fejlődött. A *barkácsol* ige denominalis képzés a *barkács*-ból (vö. *kaszab* :> *kaszabol, mészár* :> *mészárol, sakter* :> *sakterol)*.

3. A köznyelvben *rántottá*-nak hívott tojásételt a Dunántúl némely részén, mégpedig a MTsz. szerint Vas, Sopron, Győr és Tolna megyében, továbbá a Balaton mellékén, a Nyatl. 401. számú térképe szerint pedig Győr-Sopron megyének hét és Veszprém megyének egy kutatópontján *rényé*-nek, *vajrényé*-nek, pontosabban: annak is nevezik. Hadrovics Lászlótól tudom, hogy használatos a *vajrénye* Alsólendván is. A szó legkorábbi adatát a Kismartonban született Máriafi Istvánnak (valódi nevén: Szaitz Leónak) 1788. évi Kis magyar frázeológyiájából ismerem: „Tiszán innen: Rántotta. Dunán-túl: Vajastojás. Vaj-*rénye*" (Máriafi: Frázeol. 152: NSz.). Ott, ahol a *rénye* elé *vaj*-előtagot tettek, nyilvánvalóan vajban szokták a tojást megsütni. Ezzel szemben a dunántúli *zsirostikmony* (MTsz.) és *zsirostojás* (Nyatl. 401. számú térkép) a zsírban való tojássütésre utal.

A *rénye* etimológiájával — tudomásom szerint — érdemben még senki sem foglalkozott. (L. mégis: CzF.) Az ÉKsz. ismeretlen eredetűnek tartja.

Az a véleményem, hogy a magyar *rénye* déli szláv, közelebbről szlovén—horvát eredetű. A '⟨forró zsiradékban⟩ süt; ⟨zsírt⟩ megforrósít, ⟨szalonnát⟩ pirít, süt, kiolvaszt' jelentésű szlovén *cvréti* (SSKJ. 1: 272) és szerb-horvát *cvréti* (SzbhvMSz. 1: 161) ~ *cvrijèti* (Dayre—Deanović—Maixner[2] 55) ~ *cvrîti* (Skok: EtRj. 1: 284) igék családjában a következő főneveknek van 'rántotta' jelentésük: szlovén *cvŕtje* (SSKJ. 1: 273; elsőnek Megiser szótározta 1592-ben), nyelvjárási *cvŕček* (SSKJ. 1: 272), *cvrtína* (SSKJ. 1: 273; l. még Fliszár 13), *cvŕča* (Pleteršnik 1: 91), *cvŕk* (uo.), *ocvŕtje* (Pleteršnik 1: 757); szerb-horvát *cvŕće* (Dayre—Deanović—Maixner[2] 55; Spicer 1: 293 *Rántotta* a.), régi *cvrća* (1649—51-ben szótározta Mikalja: l. Skok: EtRj. 1: 284). Alaki magyarázatra csupán a szlovén *cvŕk* szorul. Ez úgy keletkezett, hogy a korábbi **cvrtja*-ból szabályosan fejlődött *cvŕča* (Bajec 1: 119) alapján a nyelvérzék megtévedésével *cvŕk*-ot következtettek ki, s összekapcsolták a 'ciripelés' jelentésű *cvŕk*-kel. A szlovén—szerb-horvát szócsaládnak a távolabbi rokonságából csupán az óegyházi szláv *raskvrěti* 'megolvaszt' (SadAitz. 112) igére és a szlovák *škvarka* 'tepertő; kis (föld)darab, apró parcella' (SlSJ. 4: 427; l. még Vasmer: RussEtWb. 2: 635, 3: 406 és Machek: EtSlČ.[2] 615) főnévre mutatok rá. A szlovák *škvarka*-nak az a nevezetessége, hogy 'apró földbirtok' jelentésben átkerült a magyarba (Kniezsa: SzlJsz. 478). Szívesen használta Mikszáth Kálmán (Rubinyi: Mikszáth 218), szerénykedve *skvarká*-nak nevezve 1904-ben vásárolt horpácsi birtokát is (l. Mikszáth, ÖM. 7: 251).

A magyar *rénye* forrását a tkp. 'sütés' jelentésű szlovén *cvrênje* (SSKJ. 1: 272) és a Belostenecnek 1740. évi szótárában nyilvántartott kaj-horvát *cvrénje* (HASz. 1: 875) főnévben keresem. E szlovén horvát nomen actionis ugyanúgy vonatkozhatott a cselekvésnek, azaz a sütésnek a tárgyára is, ahogyan az elsődlegesen 'sütés' jelentésű szlovén *cvŕtje* másodlagosan 'rántotta'

jelentést vett föl. A szlovén *cvrênje* és *cvŕtje* éppolyan párhuzamos képzés, mint a 'vagyon' (tkp. 'bírás') értelmű szlovén *imẹ̑nje* (Pleteršnik 1: 293) és *imẹ̑tje* (Pleteršnik 1: 294). Az a jelentésfejlődés, ami az efféle szópárok egyik tagján adatokkal igazolható módon végbement, teljes joggal feltehető a szópár másik tagjára vonatkozólag is. A *'rántotta' jelentéssel a dunántúli szlovénektől és horvátoktól a magyar nyelvjárásokba átvett *cvrenje* kiejtése magyar ajkon úgy módosult, hogy a szókezdő hármas mássalhangzó-torlódásból kiesett a középső *v*, de elmaradt az elülső *c* is. (A jelenséghez vö. Keszler: NytudÉrt. 53. sz. 41–6.) A végeredmény a könnyen kimondható, kellemes hangzású magyar *rénye* lett.

4. A szlavista némelykor ott folytatja a kutatást, ahol a magyar nyelvész abbahagyja. Mintegy átveszi tőle a stafétabotot. A XIX. századi aulikus kormányzat szolgalelkű híveit megbélyegző *pecsovics* főnévről például Madarász Józsefnek 1883-ban megjelent emlékiratai óta ismeretes az, hogy gróf Festetics Rudolf szekszárdi tiszttartójának, Petsovics Istvánnak a családnevéből keletkezett 1839-ben. (L.: Tóth: Szájrul szájra 68; Békés: NapjSzáll. 245. Adatszerűen a *pecsovics* köznév 1844-ben bukkan fel: „olly titulaturák érik szegény fejünket, minőkre a legszolgaibb *Petsovics* sem áhitozik": Életk. 2: 853: NSz.). Tudjuk azt is, hogy Petsovics István később annyira szégyellte gúny és nevetség tárgyává lett családnevét, hogy 1848-ban belügyminisztériumi engedéllyel *Tetényi*-re változtatta (Századunk névváltoztatásai. Bp., 1895. 16, 229). A kérdés azonban a mondottakkal még nincs lezárva. A „műtéti seb" ugyanis csak akkor lesz szakszerűen összevarrva, ha végére járunk a *Petsovics* családnév etimológiájának is. S ez már szlavista dolga. A *Petsovics* a tréfásan „ics-vics" neveknek hívott, horvát és szerb eredetű családnevek közül való. Ilyen például a *Babits* (< szerb-horvát *Bȁbić* [tkp. 'nagymamájától nevelt árva gyerek']), *Damjanich* (< szerb-horvát *Dȁmjanić* [tkp. 'Damján fia'], *Martinovics* (< szerb-horvát *Màrtinović* [tkp. 'Mártonfi'], *Šajnovics* (< szerb-horvát *Šajnović* < *Šahinović* [tkp. 'Sólyom fia'], *Vitkovics* (< szerb-horvát *Vȉtković* [tkp. 'Vȉtko fia'; a *Vȉtko* csonkításos becéző alak a *Vitomir*, *Vidosav*-félékből]), *Voinovich* (< szerb-horvát *Vojnović* < *Vojinović* [tkp. 'Vòjin fia'; a *Vòjin* csonkításos becéző alak a *Vojimil*, *Vojislav*-félékből]) stb. A köznévvé vált *Petsovics* forrása a horvát *Pécović* családnév (Maretić: Rad JAZU. 82. sz. 137; HASz. 9: 750; Vera Splitter-Dilberović: Beiträge zur Bildung der serbokroatischen Personennamen. Meisenheim am Glan, 1966. 224), amelynek tkp. jelentése 'Pećo fia'. A főleg Lika és Krbava területén használatos *Pécó* a *Pȅtar* 'Péter' keresztnévnek a becéző alakja, afféle név tehát, mint a magyarban a *Pete*, *Peti*, *Pető* stb.

5. A XV. század óta adatolható *fésű* eredetéről a TESz. (1: 897) a következő véleményt nyilvánítja: „Valószínűleg származékszó: a *fejt* : *feslik* ige alapszavának folyamatos melléknévi igeneve. Tulajdonképpeni jelentése ugyanaz, mint a *bontófésű* előtagjáé."

A TESz. (1: 865) a *fejsze* főnévről is lehetségesnek tartja, hogy a *fejt* : *feslik* ige családjába tartozhatik. A MSzFgrE. (1: 190) azonban e származtatást jelentéstani okokból elutasítja, s uráli egyeztetést javasol.

Azt hiszem, hogy a *fésű* sem a *fejt* : *feslik* igepárral, hanem a *fő* ~ *fej* főnévvel függ össze mint *-ső* képzős származék: *fé-ső*. Arra, hogy a *-só*, *-ső* képzőbokor határozószókon kívül főnevekhez is járulhat, vö. *alsó*, *belső*, *felső*

stb. Eszerint a *féső* eredetileg melléknév volt, s leggyakrabban a 'pecten, Kamm' jelentésben használt *gereben*-nek lehetett a jelzője: **féső gereben* 'a fejen levő hajzat rendben tartására való eszköz'. Később a *féső* — tapadás révén — az egész szószerkezet jelentését felvette, s alakilag a *gyűrű, gyűszű, hegedű, kölyű, köpű, kösöntyű, köszörű*-féle eszköz- és szerszámnevek hatása alá került, a *gereben* pedig kizárólag annak a fogazott eszköznek lett a neve, amellyel a kendernek, lennek stb. a hánesrostjait szokták a fonáshoz előkészíteni.

A magyarral szomszédos egyik szláv nyelvben, mégpedig a szlovénben *glavník* (SSKJ. 1: 694) a 'fésű' közhasználatú neve. Megiser szótározta elsőnek 1592-ben. A *gláva* 'fej' főnévnek melléknévi *gláven* 'a fejen levő, ott található' származékából keletkezett *-ik* képzővel (l. Bajec 1: 87). Közvetlen előzménye egy **glaven greben* (tkp. 'fejfésű, fejgereben') jelzős szerkezet lehetett, amely határozottan elkülönítette a haj rendben tartására használatos 'fésű'-t a szlovénül *česalni greben*-nek hívott 'gereben'-től.

Mint láthatjuk, a szlovén *glavník* ahhoz hasonló módon keletkezett, ahogyan én a *fésű*-t magyarázom. A testápolással, egészségüggyel kapcsolatos szavaink közül a *bánya* '(gyógy)fürdő', *borotva, ecset, gereben* 'fésű', *lúg, szappan* és több más a szláv nyelvekből került hozzánk, s ezért e fogalmi körön belül szláv mintára alkotott tükörszók lehetőségével is számolnunk kell. Talán a *fésű*-nek is köze van a szlovén *glavník*-hoz.

6. A 'fejjel meredeken lefelé' jelentésű *főmeredek* határozószó a régi magyar nyelv szava. Mostani ismereteink szerint legkorábban az első magyar bibliafordítás újszövetségi részét tartalmazó MünchK.-ben fordul elő, összesen négy ízben (1416 u./1466: MünchK. 28, 79, 116, 127.) Ezekben az adatokban bukkan fel írásban először a *mered* : *meredek* : *mereszt* szócsalád. A *főmeredek*-nek ez a körülmény különleges szótörténeti jelentőséget ad.

A MünchK. után a *főmeredek* mintegy kétszáz esztendőre eltűnik a szemünk elől, hogy azután — búvópatak módjára — ismét felszínre bukkanjon, mégpedig erdélyi íróknak, majd a nyugat-dunántúli születésű Faludi Ferencnek műveiben (l. NySz. 2: 780). A XIX. század végén Szilasi Móric használta a *főmeredek*-et a latin *praeceps* magyar ekvivalenseként (l. Nyr. 27: 380). A szó azonban akkorra már teljesen elavult, s voltak, akik Szilasi csinálmányának vélték.

Nyelvészeink, filológusaink a *főmeredek*-et mindeddig csekély figyelemben részesítették. Simonyi (Hat. 1: 421) a ragtalan határozói használatban határozószóvá lett névszók — *erőszak* 'erővel, erőszakkal', *homlok* 'homlokra, arccal előre', *hanyatt-homlok, gyalog* 'saját lábán', *mezítláb* 'meztelen lábbal' stb. — sorában említette meg. Kardos Tibor (MNyTK. 82. sz. 54) „A Huszita Biblia újonnan képezett vagy különlegesen alkalmazott szavai" közé iktatta be a *főmeredek*-et anélkül, hogy részletesebben is nyilatkozott volna róla. Mátai Mária, aki legutóbb tette közzé „A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben" (Bp., 1971.) című doktori értekezését, a *főmeredek*-et nem vonta be vizsgálódása körébe.

Beszámolok saját ide vonatkozó kutatásaimról. A *főmeredek* szerkezete némileg hasonlít a latin *praeceps* 'fejjel (előre)' felépítéséhez. E latin szó a *prae* 'elöl, az élen' és a *caput* 'fej' összetétele. Utótagja a nyelvtörténet folyamán annyira elhomályosult, hogy csak etimológiai vizsgálattal deríthető fel. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy a latin *praeceps* két összetételi tagja közül csupán az egyik, az utótag hordoz olyan jelentést, amelyik egyezik a

magyar *főmeredek* valamelyik összetételi tagjának, mégpedig az előtagnak a jelentésével, bátran kimondhatjuk, hogy a magyar *főmeredek* megalkotásakor a latin *praeceps* nem szolgálhatott mintául. Ugyanezt állíthatjuk a görög *κατωκάρα* 'fejjel lefelé' és *κατακέφαλα* 'ua.' határozószókkal kapcsolatban is.

Ezzel szemben a *főmeredek* aligha választható el az ősszláv **strьmogolvь* 'fejjel előre, lefelé' (vö. **strьmъ* 'meredek' és **golva* 'fej') határozószótól, amelynek az egyes szláv nyelvekben a következő folytatásai vannak: óegyházi szláv *strьmoglavь;* bolgár *стремглáво;* macedón *стремглаво;* szerb-horvát *stȑmoglāv;* szlovén *strmoglàv;* cseh *střemhlav* (átvétel az oroszból); szlovák *strmhlav;* fehérorosz *стрымгалóў;* ukrán *стрімголóв;* orosz *стремглáв* (átvétel az egyházi szlávból).

A szerb Dusán cár 1349—1354. évi törvénykönyvének alábbi rendelkezése nem csupán a *stȑmoglāv* használatára, hanem a magyar *huszár* szerb-horvát előzményére vonatkozólag is rendkívül tanulságos: „u koimь se selě obrěštetь tatь ili husarь, tozi selo da se raspe, a husarь da se oběsitь *strьmoglavь*, a tatь da se oslěpitь, i gospodarь sela togo da se dovedetь svezanь kь caru da plakja vьse, što je učinilь tatь i husarь otь is prьva, i paky da se kažetь jako tatь i husarь" [= amelyik faluban tolvaj vagy rabló találtatik meg, az a falu szórassék szét, s a rabló akasztassék föl fejjel lefelé, és a tolvaj vakíttassék meg, a falu urasága pedig megkötözve vitessék a cárhoz, hogy először is fizessen meg mindazért, amit a tolvaj és a rabló elkövetett, majd büntettessék meg akképpen, amint a tolvaj és a rabló] (Daničić: Rječnik 3: 438 *husarь* a.). Mint láthatjuk, Dusán cár korában a későbbi délceg huszárok haramia elődjeivel igazán nem bántak kesztyűs kézzel.

Az idézett szláv szócsoport szemléleti hátterének megértéséhez különösen fontosnak tartom az orosz nyelvjárási *в стремý гóлову* (tkp. 'meredek fejjel') szókapcsolatot. Értékesek azonban az ukrán *стрімголóв* nyelvjárási szinonimái, a *стóрчголов* (tkp. 'előremeredő fejjel') és a *суньголóв* (tkp. 'előretolt fejjel') is. Ezek ismeretében nem mehetünk el szó nélkül André Vaillant (Manuel du vieux slave. 1. Paris, 1948. 139. §) megfejtési kísérlete mellett, amely szerint az óegyházi szláv *strьmoglavь* előtagja nem közvetlenül az ősszláv **strьmъ* 'meredek' melléknévhez, hanem annak származékához, az óegyházi szláv *(u)strьmiti sę* 'rárohan, ráirányul, nekiszegeződik' igéhez kapcsolódik, s ennek megfelelően a *strьmoglavь* voltaképpeni jelentése 'előreszegezett fejjel' is lehet.

Visszatérve most a magyar *főmeredek*-hez, annak a véleményemnek adok hangot, hogy déli szláv, közelebbről valószínűleg szerb-horvát mintára, tükörfordításként keletkezhetett. Megalkotójának tudatában a szerb-horvát *stȑmoglāv*-hoz efféle jelentéstartalom kapcsolódhatottt: 'fejét meredeken lefelé tartva, fejjel meredeken lefelé'. Nem lehetetlen, hogy a *főmeredek* valóban attól a két, huszitává lett szerémségi papdeáktól, Tamástól és Bálinttól származik, akiknek az ún. Huszita Bibliát köszönhetjük, s akikre Kardos Tibor (i. h.) gondolt. Számolhatunk azonban azzal is, hogy a *főmeredek* már a Huszita Biblia előtt is megvolt, feltehetőleg a Délvidéken, s az élőbeszédből szüremkedett be a MünchK. szókincsébe.

7. A XV. század eleje óta adatolható *kereskedik* 'árut ad-vesz' ige a *keres* igének a gyakorító-visszaható képzős származéka. De melyik jelentésében értsük a *keres* igét? A TESz. (2: 475) szerint az 'árut ad-vesz' jelentés alapja a *keres* igének 'szerez', 'haszna van valamiből', '⟨munkáért⟩ ellenszolgáltatást

kap' jelentése lehetett. A gyakorító *-s* képzős *keres* igének az alapszava vitatott. A TESz. (2: 456) elsőnek azt a feltevést tárgyalja, amely a *kerít, kerül, kerget* stb. igék *ker-* tövét tartja a *keres* alapszavának. S hozzáteszi: „A *keres* kialakulásának az lehetett a jelentéstani alapja, hogy a keresés egy bizonyos, körben való mozgást ... jelent." A TESz.-tól második helyen ismertetett feltevés szerint a *keres*-nek a *kér* 'kíván, óhajt fejez ki' az alapszava. Ez a véleménye a MSzFgrE.-nek (2: 352) is.

Úgy vélem, hogy a *keres* etimológiáját a *kereskedik* származékszó felől közelíthetjük meg, a *kereskedik* magyarázatához pedig szláv nyelvi analógiákat használhatunk fel.

A csehben a 'kereskedés, kereskedelem' jelölője az *obchod* főnév (SlSJČ. 2: 241), amely a régi *obchoditi* 'kereskedik' [tkp. 'körbejár'] (SlSJČ. 2: 241) igének a postverbaléja. Machek (EtSlČ.[2] 405) szerint az *obchod* eredetileg az árucserének arra a módjára vonatkozott, amelyet az *obchodník*-nak hívott kereskedő úgy végzett, hogy a mai házalóhoz hasonlóan végigjárta az emberek házait, körüljárta a falvakat. Az *obchod* tehát különbözött a bolti, piaci, vásári kereskedéstől. Később azonban az *obchod* jelentéstartalma kibővült, és felölelte a kereskedés összes formáit.

A csehen kívül néhány más nyugati szláv nyelvben is végbement a 'körüljár' → 'kereskedik', illetőleg 'körüljárás' → 'kereskedés' jelentésváltozás. Lásd: szlovák *obchod* 'kereskedelem, kereskedés' (SlSJ. 2:415), felsőszorb *wobchod* 'üzlet, cég, kereskedés, bolt' (Jakubaš 405); alsószorb *wobchod* 'üzlet, kereskedés' (Šwjela 462).

A cseh *obchod* <: *obchoditi* stb. vizsgálatából a magyar *kereskedik*-re nézve az a tanulság vonható le, hogy eredeti jelentése ennek is 'körüljár(kál)' lehetett, s mai értelmét azon az alapon nyerhette, hogy a házaló kereskedő tevékenységére a körben való mozgás jellemző. Ebből viszont az következik, hogy a *kereskedik* alapszava, a *keres* ige minden bizonnyal a *kerget, kerít, kerül, kerek* ~ *kerék* stb. családjába tartozik, és elsődlegesen 'körüljár' jelentésű. A *keres* igének ezt az etimológiáját Szabó Zoltán (MNy. 54: 547) állította fel, és Egyed András (MNy. 55: 404) támasztotta alá idegen nyelvi analógiákkal. A *kereskedik* felől a *keres*-nek Szabó és Egyed-féle származtatása most tovább szilárdítható, erősíthető.

Felvethetjük még azt a kérdést, vajon nem játszhatott-e bele a fentiek szerint magyarázott *kereskedik* keletkezésébe a cseh *obchod* <: *obchoditi* stb. mintája. Az adásvétellel kapcsolatos magyar szavak közül szláv eredetű a *kótyavetye, kupec*, valamint a szlovák házaló kereskedőknek különféle fajtáit jelölő *babkáros, csipkáros, olajkáros* stb. E fogalmi körön belül szláv onomasziológiai modellnek a visszatükröződésével is számolhatunk. Talán a *kereskedik* esetében is.

8. A magyar nyelvterületen több *Devecser* helynév található. A legnevezetesebb a Veszprém megyei *Devecser*. Van *Abaújdevecser, Pécsdevecser*, *v* > *m* változással idetartozik a Szabolcs-Szatmár megyei *Demecser;* stb. A *Devecser* helynevek eredetét illetőleg a kutatók többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy puszta személynév rejlik benne, de az alapjául szolgált személynév etimológiája még nincs kielégítően tisztázva. (L.: Mező András – Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 40–1.) Véleményem szerint a magyar *Devecser* személynév előzményét a legnagyobb valószínűséggel a szláv nyelvekben kereshetjük. Gon-

dolhatunk például a szerb-horvát régi *devèčār* 'kilencedszedő' (Vuk³ 119) foglalkozásnévre, de — Stanislav (SlovJuh. 2: 151) nyomán — egy szláv **děvičarь* 'több leány után született fiútestvér' rokonságnévre is, amelyet a szerb-horvát *devòjčār* 'ua.' (SKNJ. 4: 143), illetőleg a szlovén *devíčar* 'egyik oldalán a gyermekét tartó Szűz Máriát ábrázoló magyar pénz, máriás' (SSKJ. 1: 390) ismeretében jelentés és alak szempontjából egyaránt megalapozottan tehetünk fel.

9. A bácskai Zombort a középkorban *Szentmihály*-nak (1391: ZichyOkm. 4: 469), illetőleg *Coborszentmihály*-nak (1360 körül: Turul 12: 30) hívták. A *Szentmihály* név a helység templomának védőszentjére, a *Cobor-* megkülönböztető névelem pedig a helység földesuraira, a *C(z)obor* családra utal. A *C(z)obor* családnév — úgy vélem — kapcsolatba hozható a cseh *Ctibor* (1439: Beneš: ČPříjm. 46) < *Čstibor* (Svoboda: SOJ. 73), lengyel *Cibor* (SłSNO. 1:430) személynévvel, amelynek előtagjában az ősszláv **čьstь* 'tisztelet, tisztség' főnév, utótagjában pedig az ősszláv **bořǫ:borti* 'harcol' igéből való főnév rejlik. A *Coborszentmihály* helységnév a török hódoltság alatt cserélődött fel a ma használatos *Zombor*-ral (1543: Iványi: BácsBodr. 1: 145). A névcseréről a kortárs Illésházy István a következőképpen számolt be 1599. évi naplójegyzeteiben: „Az tatár hám, az ki itt Magyarországban telelt vala min(den népével Czobor-Sz.-Mihályon, kit) most az törökök Zombornak hínak" (MonÍrók. 7: 67). Helyesen az oszmántörök névalak *Ṣōnbōr* (Fekete: Siyāquat-Schrift 1: 597) volt. Ennek közvetlen előzménye a szerb-horvát *Sòmbor* lehetett, amely már a XIV. századból adatolható (*Somborь:* HASz. 15: 913). A szerb-horvát *Sòmbor* a magyar *Coborszentmihály* előtagjából keletkezett úgy, hogy a szerbség számára idegen *co* hangkapcsolatot *so* váltotta föl, a labialis *b* elé pedig inetimologikus nasalis *m* iktatódott be (vö.: *bumbreg* < *bùbreg* 'vese'; *dumbok* < *dùbok* 'mély'; *dumbrava* < *dùbrava* 'liget, pagony'; *golumbača* < *golùbača* 'pereszke, Tricholoma'; *vàmpīr* : *upir* 'vámpír'; stb.). Magyar ajkon a szerb-horvát *Sòmbor* hozzáigazodott az országban többfelé található *Zombor* helynévhez (lásd például a Szerencs közelében levő *Mezőzombor*-t), amelynek előzménye a személynévi alkalmazású ősszláv **zǫbrь* 'bölény'. (L.: Stanislav: SlovJuh. 2: 596; Svoboda: SOJ. 196; Györffy: ArchÉrt. 97: 228.)

10. A szó- és névkincsen kívül a magyar nyelvtudománynak egyéb kutatási területein is sok haszonnal járhat a szláv nyelvekkel való összevetés. Tudatában volt ennek a magyar szólások eredetének kiváló szakértője, O. Nagy Gábor, aki — különösen „Mi fán terem?" című könyvének 1965. évi, második kiadásában — eredményesen használta fel a magyar szólások magyarázatához a szláv nyelvek szólásait is, nyomatékosan hangsúlyozva, „hogy a szólások keletkezésének a megfejtésében csakis akkor juthatunk el az igazsághoz, ha nyelvi adatokból, nem pedig megérzéseinkből, elképzeléseinkből vagy akár szellemes ötletekből indulunk ki." (I. m. 255.) — Nem mindig nélkülözheti a magyar szóképzés vizsgálata sem a szláv nyelvek tanúságtételét. Az Árpádkorból egyetlen denominalis *-ár* képzős magyar főnevet ismerünk, a 'falconarius' jelentésű *solymár*-t (1266: *Solomar* prope Budam: OklSz.). Ennek megalkotásában bizonyára közrejátszott a hasonló képzővel ellátott és azonos jelentésű bolgár *соколáр*, szerb-horvát *sokòlār*, szlovén *sokôlar*. (Vö. Moór: AEthn. 12: 34.) — A hangtan tekintetében gondoljunk a magyar és a szlovák mássalhangzók rendszerének feltűnő hasonlóságára. — A mondattani jelen-

ségek köréből — egyebek között — érdemes konfrontálni a magyarban és a szláv nyelvekben egyaránt meglevő kettős tagadást még akkor is, ha genetikailag egyik a másiktól független.

Teendőben — mint láthatjuk — nincs hiány. Várakozással kell tekintenünk a nemrég megindult vagy a jövőben megindítandó magyar—szerbhorvát (szlovák, orosz stb.) kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok elé.

Kiss Lajos

Imre Sándor a nyelvszokásról

A magyar nyelvművelés időszerű kérdéseivel foglalkozó újabb közlemények (Bárczi Géza: Magyar Tudomány, 1971: 607—15, Lőrincze Lajos: uott. 622—8, Deme László: uott. 1972: 735—41) különböző összefüggésben ismét fölvetették a nyelvszokásnak a nyelvművelésben, illetve a nyelvművelés szabályozásában, irányításában betöltött szerepét. A kérdés történetének áttekintése érdekében, sőt az időszerű tennivalók meghatározása szempontjából sem fölösleges talán emlékezetbe idézni valamit abból, hogy egy évszázaddal ezelőtt miként vélekedett e nyelvművelési elvről az az Imre Sándor, akinek széles körű nyelvtudományi munkássága közvetve vagy közvetlenül mindig anyanyelvünk védelmét és fejlesztését szolgálta. Életműve és egyénisége ismeretében mondhatjuk, hogy erkölcsi felelősségtudatból és nemzetféltő aggodalomtól indíttatva csatlakozott a múlt század hatvanas éveiben az Akadémiától megindított nyelvromlás elleni küzdelemhez, amely 1872 után a Nyelvőr irányításával folyt.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. október 20-án Hódmezővásárhelyen tartott vándorgyűlésén egy előadás keretében általánosságban ismertettem Imre Sándor nyelvművelő munkásságának főbb irányait és elveit. Most az ismétlések elkerülése végett csak két nagyobb tanulmányából emelek ki néhány olyan megállapítást, amely a nyelvszokással kapcsolatos álláspontját világítja meg.

1872-ben az Akadémia hasonló címen kiírt pályázatára készítette Imre Sándor „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira" című művét, amelyet a bíráló bizottság a Ponori Thewrewk Emil munkájával együtt dicsérettel kiemelendőnek minősített, és tiszteletdíj mellett kiadásra javasolt. Ennek az 1873-ban megjelent 205 lap terjedelmű tanulmánynak az előszavában azt írja a szerző, hogy nyelvünk „nemzeti jelleme a szóképzési merészségek és ügyetlen, hanyag utánzások miatt" veszélyben forog. Véleménye szerint a nyelvromlás elleni küzdelmet az nehezíti, hogy a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvtudomány kezdetlegessége miatt tisztázatlan a magyar nyelvben a képzők eredete, természete, és ennek következtében „alkalmaztatásuk törvényei is ismeretlenek". Ezeknek az előmunkálatoknak az elvégzéséig „a magyar szóalkotás és mondatszerkesztés" tudományos rendszerét nem lehet kidolgozni, legfeljebb olyan „kalauzt" adni az iskolák és az irodalom számára, amelyik „a nyelv fő törvényeire nézve biztos, romlatlan nyelvérzékre támaszkodik, általánosságban a jó irányt biztosan kijelöli, de részleteiben nem hibázhatatlan". Munkájának egyik célja az, hogy „a szóképzési mohóságot s egyéb tévedéseket a köz nyelvérzék és nyelvtörvények alapjain lehetőleg korlátolja és megrója;

a másik, hogy ... a nyelvösztönt erősítse, s így gátolja azt a ragályt, mely úgy látszik, a nyelv egész szervezetét, életgyökereit támadta meg" (XI).

A mű első részében szó van „a nyelv fejlődéséről és a nyelvérzékről", a továbbiakban a hangtani, szóragozási, szóképzési, szőfűzési és stilisztikai újításokról.

A nyelvszokás tiszteletben tartása, illetve kényszerű tudomásulvétele jut kifejezésre abban, hogy Imre Sándor szerint „minden idegen szót kiirtani lehetetlen volt és az ma is; már csak azért is, mert valamennyi felismerve nem volt, s jó részben az ma is... De ha elismerjük is némely közforgású szavaink idegen eredetét... s ha ezeket a 6—7 millió szájából és emlékezetéből ki tudnók is venni, alig akarhatnók kivenni; helyettük mást, egyértékűt adni nem lehetvén" (18). Véleménye szerint a szaktudományok némely szavának a felcserélése is célszerűtlen és értelmetlen volna. Fontos viszont, hogy a tudományos elnevezések helyett „a nép körébe is lejutandó általános fogalmak vagy tulajdonságok nevei legyenek igazán magyarok" (21).

Az „idegen és gyanús "eredetű képzőkkel alkotott szavak megítélésében tartózkodó és óvatos a következő indoklással: „...itt már félszázados gyakorlat által meghonosított szókkal és így megváltozhatatlan tény hatalmával állunk szemközt, mely helyzetben a meglevők egy részét megsemmisíteni lehetetlen, — s csak a jövőre nézve adhatunk tanácsokat" (94).

Mivel ezúttal csupán a nyelvszokásra vonatkozó nyilatkozatok, megjegyzések összegyűjtése a célunk, ezúttal nem térünk ki a nyelvműveléssel kapcsolatos egyéb elvek és tennivalók ismertetésére. Azt azonban megemlítjük, hogy Imre Sándor a nyelvújítást állandó és folyton folyó folyamatnak tekintette. „Míg él a nyelv — írja —, újul magától és újíttatik is. De a tudomány legfőbb szakaira nézve a tömeges új szóalkotás, úgy látjuk, már bevégezve áll" (189).

Az állandó nyelvújítás és nyelvjavítási kötelezettség szem előtt tartásától indíttatva készült Imre Sándor másik nagyobb terjedelmű nyelvművelő tanulmánya is „Nyelvtörténeti tanulságok a nyelvújításra nézve" címmel (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, 1876.). A megírásra ösztönző közvetlen motívumot így fogalmazta meg: „A nyelvújításnak nemcsak eredményei, hanem gyarlóságai és tévedései is vannak, ezért egészen jogos és szükséges dolog a nyelvújítás kipótolgatására, javítgatására irányuló munkálkodás. De jogos e munkálkodásnak a mérséklése is" (4). Némelyek a nyelvújítás minden értékes, szép alkotását is hajlandók elvetni tévedései miatt. Imre Sándor a nagy szenvedéllyel lángoló tiltakozás mérséklésére törekszik. Azt szeretné — mint írja —, hogy „a vitás kérdés legalább lényegére nézve minél előbb megoldódnék, s a zajos polémia helyét csendes és komoly munkálkodás foglalja el". Imre Sándor a nyelvújításnak mint elvnek a jogosságát védelmezi, és az újítás hibáival kapcsolatos nézeteket próbálja tisztázni. Példákkal igazolja, hogy az idegen népek, a tahitiak, az osztjákok, görögök, rómaiak, németek, franciák, angolok a nyelvújítás milyen módjait, hogyan alkalmazták. Ezután azt tekinti át, hogy a különböző korokban hogyan történt nálunk a szükséges új szavak alkotása Geleji Katonától kezdve Kazinczyig. Ezek alapján állapítja meg, hogy „a nyelvújítás vagy új szók alkotása szabados dolog" (59). Mások véleménye mellett nyomósító érvként hangsúlyozza, hogy a nép is gyakorolja a nyelvújítás vagy szóalkotás jogát (ragadványnevek), s a nép is idegenkedik az új szók átvételétől, használatától. Kazinczy

nyelvújításáról így ír: „A fő elvre nézve Kazinczy és társai igazolvák; tévedéseiket javítgatnunk kell. Az épület áll; az itt-ott maradhatott hézagot betölteni, törmelékeit eltakarítani az utókor dolga" (84). A tévedések felismerése és elhárítása érdekében Imre Sándor szerint az analógiát kell megismernünk és alkalmaznunk. Ez a biztos törvényekhez való alkalmazkodást jelenti. A képzők nagy részének alkalmazására viszont egyértelműen tisztázott törvények nincsenek, ezért az e téren elkövetett tévedéseket nem hibáztathatjuk. A nép maga gyakran helytelenül alkalmazza az analógiát. A hibák elleni küzdelemben azonban – mondja – s z á m o l n u n k k e l l a s z o k á s s a l. Ezeknek a hibáknak némelyikét el kell tűrnünk akkor is. Az elterjedt hibás szólásokat és szókat „bizonyos sorban és jól megállapított törvények alapján kell irtanunk". Elvi álláspontját így összegezi: „Orthológjainknak nem szabad, nem is ésszerű elvben megtagadni a nyelvújítást, – kötelességök, ha hivatásuknak megfelelni komoly akaratuk van, a szóképzés módjait, törvényeit erősebben tanulni s a nemzet elé köztudomásra juttatni."

Erről az értekezésről írt Volf György a Nyelvőr 1876-i évfolyamába szenvedélyes hangú, a személyes sértegetéstől sem tartózkodó öt folytatásban megjelent terjedelmes bírálatot (5: 293, 342, 393, 440, 484). Imre Sándor a folyóirat ugyanezen évfolyamában három ízben válaszolt bírálójának (359, 500, 554). Volf György viszontválaszával ért véget a vita (558).

Nem célunk a vita részleteinek felidézése, csak annyit emelünk ki belőle, hogy Volf tiltakozik Imre Sándor békítő szándéka ellen, gúnyolódik azon, hogy Imre Sándor középhelyre áll az ortológus és neológus vitában. A nyelvújítás eredményeit tükröző állapotot, amelyet Imre Sándor az „épület" szóval érzékeltet, Volf György „soloecizmusok, barbarizmusok épületének" nevezi. Háborog az olyan nézet miatt is, hogy a nyelvi jelenségek megítélése során némely törvényt tágítani kell, másokat szorosabbakká tenni. Visszautasítja azt a megállapítást, hogy „a nép legalább elvben vagy nagyjában a nyelvújítást elfogadta" (489).

Imre Sándor válaszából vizsgálódási szándékunknak megfelelően azt emeljük ki, mely szerint elismeri, hogy Kazinczy és társai hibás szókat is alkottak, mint alkot a nép is. Vallja, hogy ezeket javítani igyekszik, mint a vele azonos nézeten levők, majd megismétli: „Mindent megjavítani vagy kirtani lehetetlen; á l l í t j u k, h o g y a s z o k á s n a k m e g k e l l e n g e d n i s o k a t, m i n t m e g e n g e d t e k m á s n e m z e t e k." (361, saját kiemelés S. S.)

Annak eldöntéséhez, hogy e vitában ki képviselte a helyesebb nézeteket, a merev álláspontot védelmező Volf György vagy a nyelvszokás iránt nagyobb türelmet és megértést tanúsító Imre Sándor, Németh G. Béla A századvégi Nyelvőrvitához című tanulmányában nyújt inkább az utóbbit igazoló, figyelemre méltó szempontokat. (Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. 1960. Akadémiai Kiadó, 227–61.)

Sipka Sándor

„Az én hibám volt?"

(Művészi és köznyelvi komplex dallamformák)

A hanglejtés talán a legnehezebben megragadható nyelvi jelenség. Magával a nyelvvel szemben is bizonyos függetlenséget élvez. Az angol hangsúly és hanglejtés igen finom hallású szakértője, Dwight Bolinger erre való tekintettel hasonlította egy valójában még be nem tört lóhoz a hanglejtést. Nem okoz fejtörtést annak a nyelvésznek, aki megfelelő távolságból nézi. „Azt hiszem, hogy a hanglejtés igen kis számú fonológiai egység segítségével leírható bármely nyelvben, és a számos hallott és rögzített hanglejtésforma kétháron vagy három-négy prozodéma változataként fogható fel — írja Bertil Malmberg —, feltéve, ha világosan, élesen elhatároljuk a nyelvi érvénnyel nem bíró hanglejtésformákat" (102).

A hanglejtés azonban, sajnos, vagy éppen szerencsére, nem respektálja kellőképp a „langue"-ot a „parole"-tól elválasztó határt, és előszeretettel tartózkodik a kettő határmezsgyéjén,[2] s erre cikke végén Malmberg is utal (107). Elsősorban ezért érezzük, olyan „elevennek", kifejezőnek a néma írott mondattal szemben a dallam hordozta élőszót.

*

A hanglejtés szerepe különösen nyilvánvaló a hangművészetben (melyet félrevezető módon közvetítő művészetnek nevezünk). A hanggal, gesztussal, mimikával alkotó művész sajátos dallameszközökkel is élhet: hanglejtésmetafórát rögtönözhet, más szóval, a szöveghez nem illő dallamformát használhat, sőt a költői tevékenységre (s általában a művészi tevékenységre) jellemző magas fokú ökonómia érdekében, boszorkányos ügyességgel, több egyszerű dallamformát használ egyidejűleg, a zenei polifónia technikájával él, dacolva a nyelv eredendő linearitásával, monotoniájával. Gyakran tapasztaljuk, hogy a színész, az előadóművész, a költeményét felolvasó költő valamelyik mondatának dallama egyik köznyelvi dallamformának sem felel meg, s ennek ellenére, vagy éppen ennek következtében szépnek, kifejezőnek érezzük. Három Hamlet-monológgal (Uray Tivadar, Básti Lajos, Gábor Miklós játszották a szerepet) végzett kísérletek folyamán azt tapasztaltuk, hogy éppen ezek a mondatok keltik a leghevesebb vitákat. A hallgatók olykor abban sem tudtak megegyezni, hogy kérdésként vagy kijelentésként hangzott-e el a mondat.[3] A vitatkozó felek értelmezésüknek megfelelően hol kérdő, hol kijelentő hanglejtéssel ejtették a vita középpontjában álló mondatot. Ez adta a — dallamforma komplexitását igazoló vagy legalábbis valószínűsítő — kísérlet ötletét.

Egyszerű és komplexnek vélt dallamokat mutattunk be magnetofonszalagról kísérleti alanyainknak, és arra kértük őket, hogy minél pontosabban ismételjék meg a hallott mondatot.[4]

[1] Analyse des faits prosodiques. Cahiers de Linguistique théorique et appliquée 3 (1966.): 99—107, vö. 104.

[2] Fónagy I.: Zur Gliederung der Satzmelodie. Verh. 5. Int. Kongr. Phon. Wiss. (1964.), Basel, 1965. 281—6.

[3] Fónagy I.: Zur Gliederung der Satzmelodie. i. m. — Fónagy I.—Magdics K.: A magyar beszéd dallama. Budapest, 1967. 302 és kk.

[4] A mintaszalagon a komplex hanglejtést Füst Milán Öregség-éből és Arthur Miller „Az ügynök halála" c. darabjából kiválasztott mondatok képviselték. Minden mondat háromszor szerepelt. A visszhangjátékban 12 értelmiségi foglalkozású férfi és nő-

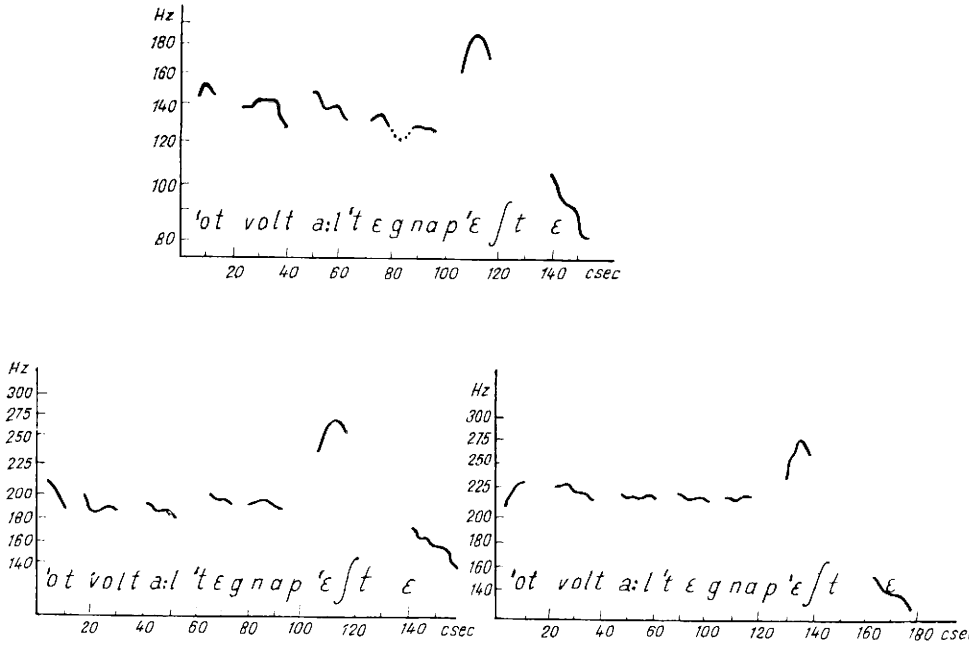

1. ábra. Egy köznapi kérdő mondat (a) és két legeltérőbb visszhangja (b) és (c)

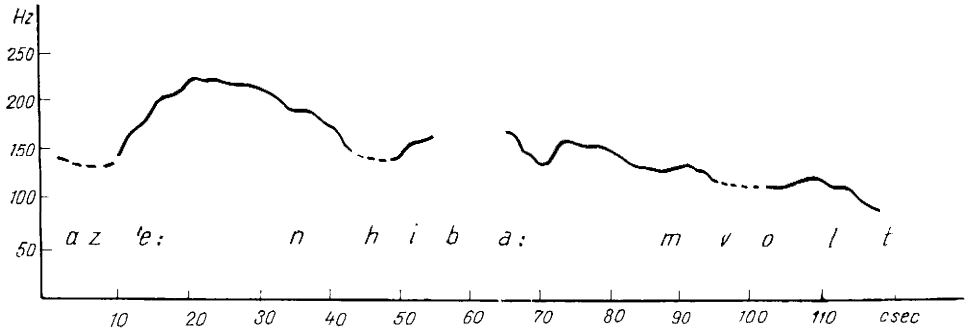

2. ábra. Az én hibám volt? Timár József mondata Arthur Miller „Az ügynök halála" c darabjában

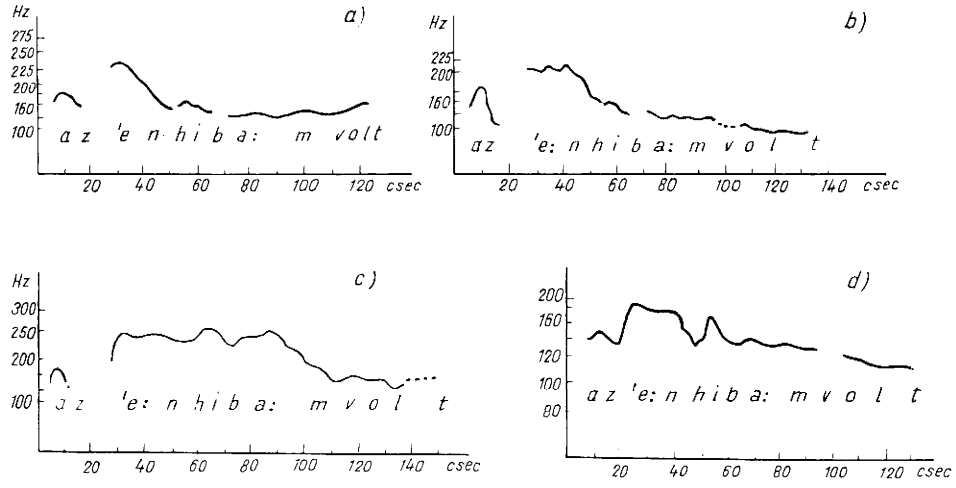

3. *ábra. Az én hibám volt?* (vö. 2. ábra) mondat három visszhangja; egy kijelentő (a) és két kérdő jellegű (b), (c)

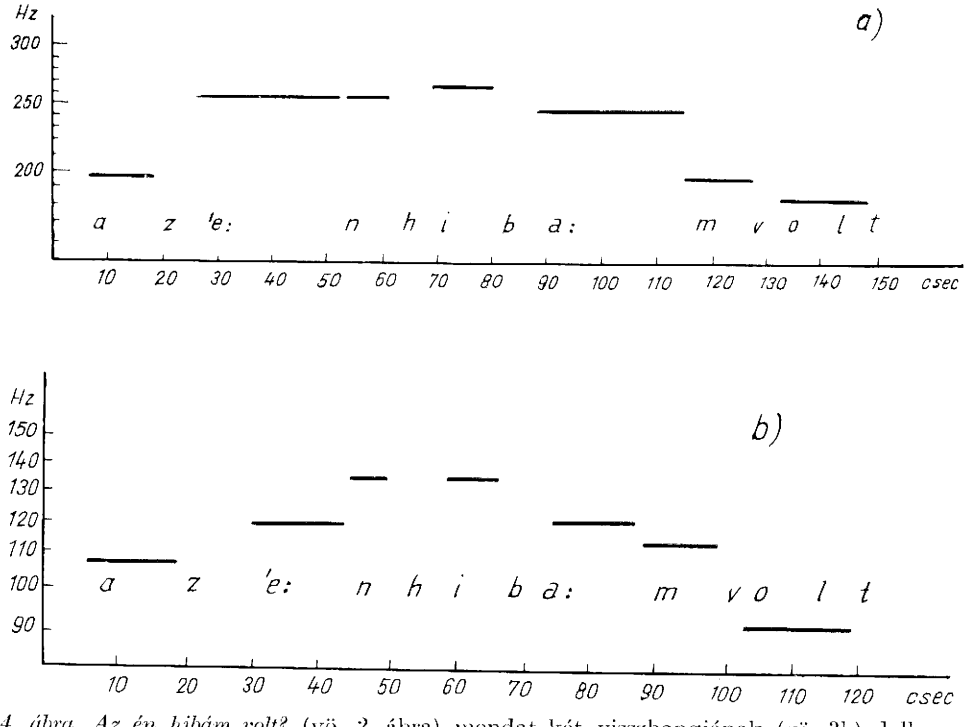

4. *ábra. Az én hibám volt?* (vö. 2. ábra) mondat két visszhangjának (vö. 3b) dallamsémája, egyes szakaszok frekvenciájának átlagolása alapján

Azt tapasztaltuk, hogy a kísérletben részt vevők igen pontosan ismételték meg a köznyelvi mondatokat, a komplex mondatok azonban minőségileg eltérő dallamformákat váltottak ki. Ezt az általános benyomást megerősítették az elhangzott mondatokon végzett mérések. Az egyszerű mondatok ismétléséből adódó dallamok hasonlósága szembeszökő (1. ábra). Nem kevésbé feltűnő a komplex mondatok által előidézett reakciók eltérő volta. Némi fejtöréssel és fáradsággal számszerűen is kifejezhető a változatok különbözősége, illetőleg hasonlósága, mérhető a változatokat egymástól elválasztó távolság.[5]

Megállapítható, hogy a változatok közötti távolság viszonylag csekély, átlagosan 1,5 zenei félhang, amikor banális kérdő mondat *(Ott voltál tegnap este?)* vagy felsorolás ismétlésére kerül sor *(Vettem egy liter tejet, egy kiló kenyeret, 10 deka vajat...)*. Lényegesen nagyobb a távolság, kivétel nélkül minden esetben, ha a visszhangjáték alapjául komplex dallamú mondat szolgált. Az átlagos távolság mondatonként 4 és 5 zenei félhang között ingadozik.

Különösen frappáns volt az eltérés, amikor Timár ügynökének egyik mondatára került a sor: „Mondd, az én hibám volt?" — kérdezi Bill fia osztálytársától. Ezt a kérdő mondatot a 12 kísérleti személy közül 9 kijelentő mondatként fogta fel, csak 3 ismételte mint kérdő mondatot (3. ábra).

Hogy megbizonyosodjunk afelől, hogy a három résztvevő kérdő mondata valóban kérdés-e, a kilenc kísérleti személyé valóban kijelentés-e, az elhangzott mondatokat Timár mondatával együtt szemantikai reakciópróbának vetettük alá. (Ugyanezt tettük a többi stimulusmondattal és visszhangmondattal is.) A 12 mondat közül 9-et a magyar anyanyelvű kísérleti személyek kivétel nélkül kijelentésnek fogták fel, 3-at pedig kérdésnek. Annál nagyobb volt az ingadozás Timár mondata esetében, mely 7 „kérdés", 9 „kijelentés" szavazatot kapott (többen kétfelé szavaztak). Egyúttal igen különböző, részben

---

vett részt. A kísérleti személy 5 másodperccel a háromszor megismételt felvétel meghallgatása után mondta mikrofonba a mondatot.

A kísérletek zömét Szende Tamás végezte el az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai stúdiójában. A kiegészítő kísérletek Párizsban folytak az Institut d'Etudes Linguistiques et Phonétiques-ban, átmenetileg Franciaországban tartózkodó magyar ösztöndíjasokkal. A Budapesten és Párizsban készült felvételeken végzett kísérletek között nem tapasztaltunk lényeges különbséget. Ezúttal is hálásan köszönöm Szende Tamásnak értékes, lelkiismeretes munkáját.

[5] A mérés technikája lényegében a következő. A mért frekvenciagörbéket először is lépcsőzetessé kell tenni. Minden szótagot (ill. a szótagok zöngés szakaszát) részekre kell bontani, a szótag hosszának megfelelően 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 szakaszra, és meg kell határozni a szakaszok átlagos frekvenciáját. Ha a változatok azonos szótagjait azonos számú szakaszra bontjuk (például minden változat első szótagját 5 részre), szakaszonként meghatározhatjuk a két változat közötti távolságot Hz-ekben. Ez a megoldás két szempontból kifogásolható. Hallásunk lényegében logaritmikus, s így a 350 és 400 Hz közötti távolságot lényegesen kisebbnek halljuk, mint a 100 és 150 Hz közötti távolságot. Ha a távolságot Hz-ekben határozzuk meg, akaratlanul előnyben részesítjük a női hangokat, mivel a férfi felolvasók változatai közötti távolságot nagyobbnak tüntetjük fel a kelleténél. Ezért logaritmikus skálát kell használnunk, s a szótagok közötti hangtávolságot a zenei skála félhangjaiban (ill. negyedhangjaiban) kell kifejeznünk. Ezzel nem küszöböltünk ki egy másik hibaforrást. Két változat alakra hasonló vagy akár azonos is lehet, de ha az egyik mondatot nő mondta, a másikat férfi, a kettő között igen nagy lesz a zenei távolság. Ezért tanácsos a kísérleti alanyok hangfekvésbeli különbségeitől eltekinteni. A felvétel folyamán elhangzott legmélyebb hangjukat alaphangnak tekintve, az alaphangok közötti eltérésnek megfelelően toljuk felfelé vagy lefelé a változatokat. Ezek után nincsen már akadálya, hogy szakaszonként, szótagonként, szavanként és mondatonként meghatározzuk az egyes változatok közötti átlagos hangtávolságot.

egymást kizáró attitűdöket tulajdonítottak a szereplőnek: felháborodás, elutasítás, önkritika, rádöbbenés, kétely, é. í. t. A visszhangzott mondatok különféle magatartást tükröztek. Az egyik felháborodott volt és visszautasító. A másik kérdő, kételkedő, a harmadik önkritikus. A szemantikai tesztek tanúsága szerint azonban egyértelműen kételkedőek vagy egyértelműen elutasítók.

A visszhangkísérletek folyamán tehát a komplex dallamú és komplex tartalmú mondat elemeire bomlik szét (mint a prizmán áthaladó fehér fény).

A magyar köznyelv világosan, egyértelműen megkülönbözteti az eldöntendő kérdést a kijelentéstől. Ennek megfelelően a játékban résztvevők prozodikus magatartása is egyértelmű volt: vagy kérdésként, vagy kijelentésként ismételték a hallott mondatot.

Az angol és francia beszédben a kérdő és a kijelentő (ill. felszólító) dallam gyakran nem válik el élesen egymástól.[6] A magyarban, tudomásunk szerint, nem fordul elő ilyen átfedés. Adott helyzetben a dallam (más eszközök híján) egyértelműen kifejezésre juttatja, vajon kérdez-e vagy állít valamit a beszélő (Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama 53 és kk., 153). Timár művészetére volt szükség ahhoz, hogy az ügynök helyzetének, lelkiállapotának megfelelő ambivalenciát — alapjában véve tudnia kellene, hogy fia elkallódásáért, elzülléséért nem kis mértékben felelős — a modalitás kétértelműségével is kifejezésre juttassa. A dallamgörbe sajátos módon elegyíti a kérdő és a kijelentő dallam jellemző jegyeit (2. ábra). Az első hangsúlyos szótagban (az *én* szóban) éri el a csúcsot, mint a kijelentő mondat, és mintegy 50 Hz-cel esik a következő szótagban, majd (enyhén) ereszkedik szótagról szótagra. Ugyanakkor: a harmadik szótagban *(hi-)* végig emelkedik a hang, és megemelkedik a kérdő jelleg szempontjából kritikus utolsó előtti szótagon belül, pontosan: ereszkedik, megemelkedik és újra leereszkedik. Mindez, a dinamika és dallam, a mondat legato jellegével párosulva (vö. Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama 54) elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy 3 kísérleti alany kérdő mondatnak hallja és ismételje. Így jó lelkiismerettel állítottam egy hanglejtéssel kapcsolatos kérdéseket tárgyaló konferencia keretében (Besançon, 1972.) hogy a magyar köznyelvben — művészi hangprodukciókat nem tekintve — az eldöntenoő (jelöletlen) kérdő mondatok dallama — a kijelentő mondatokéval szemben — sohasem ereszkedő jellegű.

Amikor a szemantikai tesztek feldolgozására került sor, nem készült még mérés a visszhangjáték folyamán elhangzott mondatokról. Amikor elkészültek a mérések, kiderült, hogy az egyértelműen kérdő mondatnak minősülő mondatok közül kettő csak részben alkalmazkodik a klasszikus emelkedő—ereszkedő kérdő sémához. Az egyik (3/b ábra) magasan tartja a hangot a nyomatékos szótagban és az azt követő két szótagban *(én hibám)*. Az utolsó előtti szótag *(-bám)* dallamcsúcsa ugyanolyan magas, mint a hangsúlyos szótagé, és egy hajszállal (10 Hz-cel, alig egy zenei félhanggal) alatta marad az előző szótagnak *(hi-)*. A másik mondat (3/c) ábra) még jobban eltávolodik a kérdő sémától. A csúcsot a hangsúlyos szótagban éri el *(én)* és innen kezdve előbb fokozatosan, majd az utolsó szótagban hirtelen ereszkedik. Érdemes megemlíteni, hogy a mondatot lekottázó zenész ennek ellenére a harmadik szótagot magasabbnak hallotta az elsőnél. Ha a dallamcsúcsok helyett a szó-

[6] Uldall, E.: Ambiguity: question or statement. Proc. 4th intern. Congr. Phon. Sci. (1961.). The Hague, 1962. 779—83. — Mettas, O.: Les facteurs ecto-sémantiques du discours et leur caractérisation par la synthese. Phonétique et phonation (Szerk. A. Moles és B. Vallencien). Paris, 1966.

tagok átlagos hangfekvését határozzuk meg (4. ábra), lényegesen módosul a helyzet. Az első mondat (vö. 4. és 3/b ábra) esetében a második és harmadik szótag egyértelműen meghaladja az első szótag dallamszintjét. A második mondat (vö. 4/b és 3/c ábra) csúcsa a második szótagra esik, és a harmadik szótag — ha a mássalhangzóktól eltekintünk — nem marad el lényegesen az első mögött.

Talán ennek ellenére is meglepő, milyen egyértelműen, kétséget kizáróan kérdő jellegű mindkét mondat. Jobban megértjük az észlelés egyértelműségét, ha megbizonyosodunk afelől, hogy viszonylag könnyű a különbséget gépnek elmagyarázni, a kérdő és kijelentő hanglejtés automatikus felismerésének programját kidolgozni. Hogy az olvasó számára — és egyúttal magam számára is — egyszerűsítsem a feladatot, a programot nyelvi formában vázolnám fel. A dallamleolvasóval (automatikus alaphang-kivonatolóval) rendelkező berendezésünknek a következő utasítást kell adnunk:

1. Állapítsa meg az egyes szótagok magánhangzóinak (V=vokális) átlagos alaphang-frekvenciáját.

2. Utána állapítsa meg az n-3 szótag *(én)* magánhangzója és az n-1 szótag magánhangzója átlagos hangmagasságának hányadosát, V n-3/V n-k.

3. Ezután határozza meg az n-1 és az n-edik szótag frekvenciájának hányadosát.

4. Most már csak az marad hátra, hogy ezt a két hányadost egybevesse a gép. Ha az első hányados (V n-3/V n-1) kisebb, mint a második (V n-1/V n), akkor nyilvánítsa a mondatot kérdőnek.

Ennek a programnak alapján gépünk ugyanazokat a mondatokat nyilvánítja majd (a szimulatív kísérlet tanúsága szerint) kérdőnek, melyet az emberfül is annak hallott. Feltehető ennek alapján, hogy a dallam fenntartottsága az utolsó előtti szótagig a kérdés lényeges ismérve. A kijelentő mondatokban a nagy esés az első szótagú után következik be.

Kiindulhatunk például a második és a harmadik szótag frekvenciahányadosának s a harmadik és negyedik szótag frekvenciahányadosának összegéből. „Szabálytalan" kérdő mondatainkban a két hányados összege 2,04, ill. 2,09. A kijelentő mondatokban viszont 2,31 és 2,75 között váltakozik. A kettőt elválasztó széles biztonsági sáv megkönnyíti az automatikus felismerés programozását. Önkényesen megvonhatnánk a határt feleúton a kérdő mondatok maximális és a kijelentő mondatok minimális értéke között 2,20-nál, azt az utasítást adva, hogy ennél nagyobb érték esetén a mondat kijelentőnek, ilyen vagy ennél alacsonyabb érték esetén kérdőnek nyilvánuljon.

*

Milyen szakmai tanulság vonható le a fentiekből? (Nem tekintve azt az erkölcsi tanulságot, hogy helyesebb, ha az ember semmit sem állít olyan mondatok dallamáról, amelyeknek még nem mérte ki a frekvenciagörbéjét.)

Feltehető mindenekelőtt, hogy van egy olyan magyar köznyelvinek tekinthető kérdő dallam, mely nem felel meg az emelkedő—ereszkedő sémának, melyet a mondat első részének lebegő, enyhén emelkedő vagy enyhén ereszkedő dallama és az utolsó előtti szótag után bekövetkező hirtelen esés különböztet meg a kijelentő hanglejtéstől.

Nyilván a kérdő mondatoknak egy sajátos fajtájával van dolgunk, mely egyaránt távol áll a reális és a költői kérdéstől. A valóságos kérdő helyzetben a kérdező nem ismeri a választ, és felteszi, hogy a kérdezett ismeri. A kérdés

akkor retorikus („költői"), ha a kérdező is, a kéredzett is eleve ismeri.[7] Mindkét esetben dialogikus a kérdés, partnert, közönséget tételez fel. Az ereszkedő vagy lebegő dallamú kérdező mondatot elsősorban önmagához intézi a kérdező, még ha másoktól vár is biztatást, megerősítést, jelen esetben negatív választ. Státusát tekintve feleúton áll a kérdés és a probléma között. Ez olyan esetekre is áll, amikor a voltaképpen monologikus kérdés sértődött, elutasító és a partner valamely (bántó) állítását vonja kétségbe, valamilyen láthatatlan igazságot tevő hatóság felszólamlását, segítségét várva. (Az igazságot tevő láthatatlan külső hatalom amúgy is szoros kapcsolatban áll a lelkiismerettel. Annak kivetítése, ahogyan a lelkiismeret valaha külső „hatalmak" inkorporációja, beépítése révén alakult ki.)

Érthető, szinte logikus, hogy ez az ambivalens modalitás a kérdő és a kijelentő dallam elegyítésében jut kifejezésre.

Ez a tény ugyanakkor tág perspektívát nyit, s jelentősége túlnő a kérdő mondatokén. Eddig úgy hihettük, hogy a dallamkeveredés, egyszerű dallamformák integrálása művészi tevékenység, mely sajátos helyzetekhez (szaváláshoz, versolvasáshoz, színészi produkcióhoz) van kötve. Úgy látszik azonban, hogy a művészi sűrítésnek ezzel a zseniális módjával maga a nyelv is él. Pontosabban: a köznapi beszédtevékenységnek ilyen költői produktumait[8] a nyelv rögzíti, beépíti saját rendszerébe. Egyszerű kérdő és kijelentő (ill. felszólító) dallamformák integrációjából adódnak alighanem más – a klasszikus kérdő dallamtól eltérő – dallamformák is (Fónagy – Magdics: A magyar beszéd dallama 53 és kk.). Az alkotó művész tehát voltaképpen a nyelvtől tanul, köznapi technikát emel művészi fokra, és alkalmazza egyéni egyszeri módon.

Mindez nem teszi a művészi munkát sem kevésbé értékessé, sem kevésbé bonyolulttá. Timár mondatához visszatérve: *Az én hibám volt?* dallama kétszeresen integrált. Egy már eleve komplex – de hagyományos voltánál fogva egyértelművé vált – köznyelvi dallamot módosít, torzít, ötvöz egybe más köznyelvi dallamformákkal, ismét kétségessé, többértelművé téve a mondat modalis státusát, ellentétes módozatokat, egymással össze nem férő lelki magatartásokat rétegezve egymásra, hogy hamisítatlanul, a maga ellentmondásos bonyolultságában tolmácsolja mondanivalóját.

Elvben mindig nyitva áll annak lehetősége, hogy az egyén által teremtett — többszörösen komplex — dallamforma idővel a nyelvkészlet elemévé váljon.

Fónagy Iván

A pontosvessző használatáról

1. Az írásjelek jelentősége az írásművekben a szabályzatokban található útmutatásokon felül sokkal nagyobb, és az irodalmi alkotásokban finom gondolati árnyalatok kifejezésének segítőjeként is alkalmazzák az írók. Ezért különös, hogy W. Sommerset Maugham éppen az írásjelek használatával gúnyolja ki a tehetségtelen írókat. „Az ihlet" című humoros novellájában (Téli

[7] Vö. Ladányi P.: A kérdő mondatok logikai analíziséhez: Nyelvtudományi Közlemények 64 (1962): 187—207.

[8] Vö. Jakobson, R.: Linguistics and poetics: Style and Language (szerk. Th. A. Sebeok). New York—London, 1960. 350—77.

utazás, Elbeszélések, Európa Könyvkiadó, Bp., 1972. 132) az írásjeleket a szövegtől elszakítva használó tehetségtelen írót ábrázol. Tréfásan-gunyorosan pellengérre állít egy olyan írót, aki nem a gondolatok, hanem csak az írásjelek útján kíván művészi hatást elérni: „...egy ihletett pillanatában Mrs. Albers Forrester felfedezte a pontosvessző komikus lehetőségeit, és ezt azután alaposan és pompásan ki is aknázta. Úgy tudta elhelyezni pontosvesszőit, hogy a művelt és jó humorérzékű olvasó nem röhögött ugyan teli szájjal, de élvezettel kacarászott, és minél műveltebb volt, annál nagyobb élvezettel. Barátai azt mondták, hogy ehhez képest a humornak minden más fajtája durva és túlzott. Több író megpróbálta utánozni, de hiába: bármit tartott is az ember Mrs. Albert Forresterről, azt el kell ismernie, hogy a humor utolsó szikráját is ki tudja csiholni a pontosvesszőből, és ebben senki sem ér nyomába..." Itt azonban e jel csak szimbólum, amellyel a gondolatokban szegény, csak a külsőségekkel hatást vadászó írókat gúnyolta. Mi nem kívánjuk az írásjelek önálló életét, de a pontosvessző használatának nagy jelentőséget tulajdonítunk a szöveg tagolásában és ezzel a gondolatok hű kifejezésében. Olvasás közben keltette fel a figyelmemet a pontosvessző használatának sokrétűsége az írói alkotásokban, és tanulságul igyekszem mindezt alkalmas tálalásban bemutatni.[1]

A pontosvessző használata nem oly gyakori, mint más írásjeleké: a ponté, a vesszőé, a kérdőjelé, és ennek az lehet az oka, hogy értékében a pont és a vessző között áll, és éppen ezért finomabb értékelésre van szükség alkalmazásában. Az a megfigyelésem, hogy nagyobb íráskultúrájú egyének írásaiban található meg gyakrabban.

A magyar helyesírás szabályai (10. kiadás) csak nagy általánosságban határozza meg e jel használatát. Két fő szerepét állapítja meg: 1. többszörösen összetett mondat összetartozóbb egységeinek az elválasztása; 2. egy felsorolás összetartozó részeinek a többitől való elválasztása. A német helyesírásban való szerepéről a Der große Duden részletesebben ír (Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1937. 309—10) a *Strichpunkt*-nak vagy *Semikolon*-nak nevezett írásjelről. Találó már az az általános megjegyzése, hogy akkor használják, ha a vessző túl gyenge, a pont meg igen erős. De hozzáfűzi, mivel ezt nehezen lehet eldönteni, ezért olyan pontos szabályokat sem lehet megállapítani, mint más írásjelekre. Emiatt csak irányjelzőnek szánja az alábbiakat: 1. Felsorolás esetén az egymással rokon (de más alcsoportba tartozó) fogalmak elkülönítése; 2. a pontot helyettesíti, ha két nyelvileg önálló mondat gondolati tartalma szerint szorosan összetartozik; 3. helyettesíti a vesszőt, ha terjedelmesebb, jelentősebb mellérendelt mondatokat kell elválasztani. Ezért gyakori a *de, mégis, mivel* stb. kötőszavak előtt. Olykor a vessző helyett áll általában, ha terjedelmesebb, többszörösen összetett mondat tagjait elválasztják egymástól. — Más nyelvek szabályzatai is hasonlóan tárgyalják.

2. Mindezek figyelembevételével tanulmányoztam íróink jelhasználatát, és sok esetben e szabályok keretébe illeszthettem, máskor ettől eltérő alkalmazást észleltem. De azt is tapasztalhattam, hogy az egyes írók jelhasználata között is jelentős különbség észlelhető: némelyek viszonylag ritkábban használják, mások írásaiban igen gyakori. Közepes gyakoriságú Tamási Áron mű-

[1] E dolgozat nyomása alatt jelent meg Nemes György Pontosvessző című tanulmánygyűjteménye (Szépirod. Könyvkiadó, 1973.). A címadó első, értékes tanulmány röviden e jel fontosságáról szól.

veiben (például a változatos tárgyú és keletkezési idejű Világló éjszaka című kötetben), de a pontosvessző használatának valóságos mestere Németh László (pl. az Égető Eszterben). E két író jelhasználatának különbsége műveik jellegéből és írói egyéniségükből is következik. A szélesebb mederben folyó epikusabb Égető Eszter hosszabb nyelvi megnyilatkozásokból épült, és ennek tagolása szükségszerűbb, mint a dinamikusabb és drámaibb Tamási Áron írásai.

Mivel Németh László a pontosvessző ilyen differenciált és mesteri használójának bizonyult, ezért gazdagabb anyagon azokat az okokat és szabályszerűségeket kutatom a továbbiakban, amelyek ennek az írásjelnek a használatáról megállapíthatók. De nem mellőzöm Tamási Áront sem, és az ő műveiben is igyekszem e jel használatának szabályait felderíteni. Ezt a dolgozatot nem tartom stíluselemzésnek (bár ahhoz is van köze), hanem olyan írásjelvizsgálatnak, amellyel elsősorban arra kívánok rámutatni, hogy ezt a némileg elhanyagolt írásjelet érdemes használni. Használatának finom árnyalatait pedig nagy prózaíróink műveiből tanulhatjuk meg, ők adhatnak rá ösztönzést. Annak a bemutatására törekszem tehát, hogy A magyar helyesírás szabályaiban megadott alapokon belül hogyan lehet differenciáltan használni ezt az írásjelet, milyen jellegű mondattagok elválasztására, illetőleg összekötésére szolgál. Mert mindkét irányban van hatóereje e jelnek: a nagy mondategységeket tagolja, de összetartozó voltuknak is jele egyben. Az összefüggés leggyakrabban mellérendelő, de más kategóriába kívánkozó is bőven akad közöttük.

3. A legegyszerűbb és leggyakoribb a pontosvessző h o s s z a b b e s e m é n y s o r o z a t t a g o l á s á r a, tehát az időben vagy térben egymás után következő és szorosabb egységet alkotó események elválasztására: „. . . a gyönyörű kassza közt az ember az utca járókelőit látta; a kisasszony a vevőknek odarakott asztalkánál a képeslapokat nézegette" (Égető 379—80). Ezt a típust még részletezem, de itt még megjegyzem, hogy néha egész rövid mondatokba foglalt események elválasztására is használatos, ha ott n a g y o b b s z ü n e t e t kíván a szerző: „Vagy egy órát várt; akkor csendesen rájuk kopogott" (uo. 501). Néha a szöveg tartalma igényli a hosszabb pauzát, és ezt nem is lehetne pompásabban kinyilvánítani; talán alkalmas határozókkal pótolhatnánk: és *majd* akkor kopogott rájuk csendesen. A pontosvesszőnek ilyen alkalmazását azonban művészibbnek tartom azáltal, hogy szaggatottságot, darabosságot eredményez, és ez drámaibbá, feszültebbé teszi az előadást.

A pontosvesszőnek ilyen rövid mondatokban való használatára az írónál nem sok példát találunk; inkább a hosszú mondatokat tagolja így. Néha több tagmondatból állókat is, és ezzel a megnyilatkozás összetartozó voltát jól jelzi: „A tanácsnok paprikás tokányt rendelt; az elnöklelkész hatkor vacsorázik; az asszonyokat a férfiak hiába kínálták nagy buzgalommal, ilyenkor már egy falat sem megy le a torkukon." A pontosvessző utáni minden bevezető nélküli témaváltás (in medias res) igen gyakori Németh László prózájában. Az író gyakran tudatosan k o m b i n á l j a a pontosvesszőt a rövidebb szünetet jelölő vesszővel: „Egy-két hétre meglódult; a lapok nagy győzelmekről írtak; aztán folyt minden tovább, az évszakok nem vesztették el színüket a háborútól" (556). Az időben egymás után következőknek pontosvesszővel való tagolására jó példa a következő: „Az első nap apuka szidta Lőrincet, hogy ide vezet anyuka nevelése; a második nap József jött haza s hazaárulózta le az öccsét, este apuka és József kaptak össze, apuka azóta nem is jött haza;

harmadnap Wiesmayer nagymama jött át..." (562). E mondat tudatos központozásának igen jó jele, hogy csak a napi eseményeket választja el az író pontosvesszővel, de az egy napon belüli mondanivalót vesszővel tagolja (pl. össze, apuka).

A pontosvessző használatában némi rendet úgy lehet teremteni, ha megállapítjuk a kapcsolt mondattagoknak egymáshoz való viszonyát. A jel nagyobb pauza értékéből következik, hogy leginkább a lazább, mellérendelt mondattípusok körébe sorolhatók között gyakori. Kielemezhetjük ugyanis a kapcsolatos, az ellentétes, a választó, a következtető és a magyarázó típust. De van egy-két példája az alárendeltek közül a tárgyi, időhatározói, célhatározói, okhatározói és hasonlító mondatokra utaló viszonyoknak is. Egyesek között sajátos szerepet is észlelhetünk, mint az új téma kezdetének jelölése, pauza, nyomatékadás stb.

A két író jelhasználatában sok egyezés, de eltérés is található. A két nagy tagmondat között Tamási az egymás után következő eseményeket szívesen választja el pontosvesszővel; ilyent Németh Lászlónál csak elvétve találunk. Nagyrészt egyforma megterhelésű mindkettőjüknél a kapcsolatos, az ellentétes, a magyarázó, a következtető tagoknak és felsorolásoknak pontosvesszővel való elválasztása. Egy kis statisztika egy-egy példával minden típus használatáról jól tájékoztat. Puszta kapcsolatként értékelhetjük e mondatot: „A táskája mélyébe nézett, amíg mondta; nagyon vigyázott, hogy a kollégák ellen illojális ne legyen" (Égető 537) — „...az aratási mulatság árát ... a nép fizeti meg; s némelyek azt is mondták, hogy ... maga rúgatta fel mindennek az árát" (Világló éjszaka, a továbbiakban V. 28). Tamási vizsgált szövegében ilyen típusúra 33 pontosvesszőt jegyeztem fel, Németh László hasonló nagyságú szövegrészében mindössze kettőt, de ezek elég sajátosak (igen rövid első tagmondat stb.). Tamási nagyobb számú ilyen példáiból a térben és időben egymás utáni és egymás melletti tartalomnak e jellel való elválasztására sok adat van. Térben és időben egymás utáni esemény kapcsolója: „Leült az öreg, nagy tempósan evett; s közben előjött Fütty is, odaállt melléje" (V. 238). Csak térben érintkező eseményt kapcsol másutt Tamási pontosvesszővel: „...vidám világi nótát fütyörészett; ott ült mellette a szakácsné is" (V. 231). Másutt csak időben egymást követő eseményt kapcsol nála pontosvessző: „Megköszöntem, amit velem oly emlékezetesen tettek; majd olyan dolgokról kedtem beszélni..." (V. 279). Egyidejű esemény elválasztásának jó példája: „S már lépett be a küszöbön; s nem is bizonyos, hogy hallotta-é, amit Simó mondott" (V. 175).

4. A kapcsolatos mondatokhoz közel állnak a f e l s o r o l á s o k, amelyek tagjait pontosvesszővel is elválaszthatjuk. A magyar helyesírás szabályai is említi azt a szerepét, hogy az egyneműeket így különítjük el a másneműektől (373. pont). Mindkét írónk használja erre ezt az írásjelet; azonos jellegű mondatokat választ el vele. Sajátos példája az, ha azonos főmondatok után más tárgyi mellékmondat következik: „Látjátok-é, hogy mint óriási szörnyűfekete kísértet, úgy tápászkodik ezen a földön a kínszenvedés; és látjátok-é, mily kínlódás között roskad vissza réá?" (V. 73). Egyszerű felsorolás az, ha más helyen a leány jellemzésére szeme, fogai, dereka stb. szépségeit sorra rajzolja, és e jellel választja el (V. 41). Más helyen vágyai felsorolásakor tagol ilyen módon: „— Elsőbben is sok pénzt akarok; másodsorban világszép feleséget; harmadszor pedig nagy hatalmat" (V. 296). Tamási szövegeinek értelmezése

ebből a szempontból nem mindig könnyű, mert az összefüggések olykor nagyon bonyolultak e népi jellegű, drámai menetű gondolatsorokban: „...világot újból eltéríteni, illatozni, összeboronálni; táncol a vágy, be szép a vérnek útja, s ki-kicsordul meleg kelyhéből a lélek" (V. 95). De az író interpunkciója arra mutat, hogy a felvillantott képek összetartozását jelölni kívánja. Nagyon szép költői mondatokat alkot felsorolás útján, amelyek József Attila verseit juttatják eszünkbe (Altató): „...játszik a Nap ...; és játszottak a varjak; igen a dombok ...; az erdők ...; a szitakötők; a két szomszéd falu...; és játszott mindenfelett maga az égbolt" (V. 123). A felsorolásban rejlő költői erőt Németh László is értékeli, és minden kötőszó nélküli alkalmazása drámai lüktetést ad: „Délelőtt tanít; délután új könyvének a korrektúrái zúdulnak rá; nincs ereje a levelekre azonnal válaszolni" (Égető 473).

5. Az e l l e n t é t e s gondolatokat kifejező mondattagokat különösen szívesen választja el Németh László pontosvesszővel (28); de Tamási sem idegenkedik ettől (13): „A Gulácsi-félék tanulják a mesterségüket; ő azonban magával hozta, s csak rátalált a tanulásával" (Égető 539). — „Most még nevetnek; de majd ha többet vesznek észre?" (Égető 477). Tamási példáiból: „...gondoltam, a bor gazdagon elég lesz; de az asztal, ... sok kényelemmel nem biztatott" (V. 278) — „...úgy kacagta a leány ...; de sokáig csúfolódni Sáfránnal nem lehet" (V. 265). A pontosvessző által az ellentét nagyobb nyomatékot kap. A jel néha nem is a nyelvileg is szembeállított fogalmak közé kerül, hanem más helyre: „Kis Eszti nem is túlságosan szép leány; eleven s ügyes, de a termete kicsiny" (Égető 558). Itt is megvan az értelmi ellentét végső soron (nem szép — eleven, ügyes), a *de* kötőszó a jó tulajdonságaival való szembeállításnak (eleven, ügyes — kicsiny) ad nyomatékot.

A nagy mondat tagjaiban rejlő ellentéteket különösen Németh László különíti el szívesen pontosvesszővel, de Tamási is kedveli ebben a típusban ezt a központozási formát. Néha nem hosszú az elválasztott mondat, továbbá ellentétes kötőszava mindig van (de), és azért alkalmazza a pontosvesszőt, mert ez hosszabb szünetet jelöl, és ezzel erősödik az ellentét: „...ő is utálta az iskolai biflázásokat; de ő azért tudta a kötelességét" (Égető 568). Ezt a formát Tamási is kedveli: „...ostorral veri őt, ami fáj, mert a vér forró rabságba taszít; de ami jó, mert tele van a gyökér ki nem bomló illatokkal" (V. 20) — „Nem is történt sokáig semmi baj; hanem egyszer ... hát az óriások mind olyan szomorúak" (V. 108). Kötőszó nélkül is érzékeljük az ellentétet a pontosvessző két oldala között: „...a fiú nem ért rá, hogy mindenkinek felelgessen; inkább elékapta a baltát" (V. 109) — „Kérjen inkább aranyat ...; csak éppen ezt a leánykát ne" (V. 110).

6. A k ö v e t k e z t e t ő mondatok elválasztása sem ritka pontosvesszővel. Ha rövidek a mondattagok, akkor szintén nagy szünetet igényel a jellel az író: „Széjjelhulltak, elfoszlottak; ég s föld között nyugosznak" (V. 140). A következtető viszony olykor a jel előtti mondattaggal világosodik meg: „...jobb lesz okosan cselekedni; azt felelte tehát ... hogy szívesen elmegy akárhová" (V. 273). Talán csak a közbeiktatott mondat miatt tartja néha szükségesnek az író ezt az írásjelet: „...hamisak az emberek, ha a szükség úgy kívánja; ezért odament a legyőzött sárkányhoz" (V. 110). Németh László a maga „in medias res" megoldásával kapcsolja a második tagot: „József azt mondta, hogy a kormány szabotálja a háborút; az első alkalommal kiugrunk

belőle" (Égető 571) — „...csak az izzadástól szenved; napjában ötször is le kell mosdania" (Égető 529). Ezekből egész csokorravalót lehet gyűjteni.

7. Néhány olyan mondattagot is kapcsolnak íróink, amelyek között alárendelt viszony van. Ezek száma azonban csak elenyésző, alig akad egy-két példa tárgyi, idő-, célhatározói, minősítő jelzői és feltételes viszonyt kapcsoló jelre. Még az ok- és célhatározói viszonyt rejtő mondattagok között használják íróink gyakrabban: „...a lábatok alatt ne bántódjon semmi élet; hogy a fejetek felett tovább aludjék minden kicsi madár" (V. 71) — „A köd az agyán nyilván megijesztette; könyveket kért oda a karosszékbe" (Égető 541). Ezt a viszonyt azonban mellérendelőnek is lehetne értelmezni. Elég bátran használja a pontosvesszőt Németh László olyan mondattípusban, amelyben a nem is túlzottan hosszú első tagot pontosvesszővel választja el éppen a kötőszó előtt: „...sokszor nem is tudta, a maga változása-e az vagy a testébe szálló idegesség; ami ezeket a görcsöket okozza (Égető 556). Ez a típus más helyen is megtalálható: „Az apja javaslatai voltak; amit azon az éjszakán fölolvasott" (Égető 553). Tamásinál található alárendelt mondatban is a nagyobb pauza nyomatékot ad a mondanivalónak: „Hallgass reám; mert én vagyok a te őrzőangyalod." Nagyobb szünet igényének tekintem abban az időhatározó mondatban alkalmazott pontosvesszőt is, amelyben a főmondatot a mellékmondattól választja el az író pontosvesszővel: „...kilencszázhuszonkettőben, nyáron; amikor haza mentem a falumba" (V. 77).

8. Az eddig felhozottak a grammatika keretébe jól beleillettek, de nagy számban használják íróink ezt az írásjelet sajátos gondolati tartalmú mondattagok között. A pontosvessző nagyobb szünetet jelent, ezért érthető, hogy új gondolat (téma) felvetésekor, vagy ha az író a szóban forgó tárgyat más oldalról világítja meg, akkor erre az alkalmas, nagyobb szünetet jelző pontosvesszőt használja. E két csoport között éles határt vonni nem lehet, mert hiszen a pontosvessző két oldalán elhelyezkedő tagok között nem is lehet teljes elszigetelődés, ezért a témán belüli elkülönülésről lehet csak szó. Ilyennek lehetne minősíteni Németh László mondatát: „Amit Józsi mondott, elég gorombán hangzott; abba lehetett volna hagyni az engesztelést" (Égető 395). Hosszabb szövegrész áttekintésekor itt gondolhatunk valamilyen következtető viszonyra. Ez érthető, mert a nyelvi információ nem egymástól független mondatokból áll, hanem valamely megnyilatkozást át- meg átszőnek a legkülönbözőbb viszonyítások. Tamási szövegében is hasonló mondatokra akadunk: „Látod-é, még ki sem nőttem magamot, s apám mégis itthagyott; ó, állj reá a szívemre is, hogy ne fájjon!" (V. 42). A különállás itt is nyilvánvaló, és a szövegösszefüggésből is csak annyi derül ki, hogy az előzőkben kifejtett gondolati párhuzamosság (álljon rá a fejére — itt: a szívére) egészbe foglalja e nagyobb megnyilatkozást. Ez az összefüggés az előzőkben azonban inkább stilisztikai, nem a szokványos grammatikai.

Azoknak a megnyilatkozásoknak az összefüggése nyilvánvalóbb, amelyek más oldalról világítják meg a témát: „A fákat ölelte, a patakokat bétakarta; nyáremlékeit szitálta az ősz" (V. 189). A táj keretében marad, azzal kapcsolatban a költő reflexióit tartalmazza. A pontosvessző két oldalán elhelyezkedő mondanivaló között néha nagyon szoros a kapcsolat ebben a típusban. Szorosnak különösen akkor mondható, ha egy közös fogalomra (gyakran alanyra) vonatkoznak: „...a Butyka felesége süket volt; s nem bajlódott

soha virágokkal" (V. 207). Németh László olykor valamilyen kiegészítő ismerettel világítja meg más oldalról a témát: „Közben egy-egy repülőgép is le-lecsapott a város fölé; nem komoly bombázók, hanem fürge vadászgépek" (Égető 622). Másutt valamely esemény nyomán támadt új helyzet ismertetése következik a pontosvessző után: „A háború mint egy gyors szökőár csapott át rajtuk; az emberek annak a géppuska-sorozatnak jártak a csodájára, amelyet a benyomuló gyalogság a lányiskola falán hagyott" (Égető 640). Nem állíthatom, hogy pontosak e kategorizálások, de nem is olyan egysíkú az értelmük, hogy azzá lehetett volna tenni. A jel sokrétű használatát azonban jól szemléltetik így is.

9. A pontosvessző sokféle, nem grammatikai szerepe közül különösnek mondható Tamásinak az a szövege, amelyben párhuzamosan szerkesztett mondatok elválasztására használ pontosvesszőt. Ez lényegében a felsorolással rokon (l. ott), csak nagyobb terjedelmű szövegeket választ el az író; egy közel álló típussal már megismerkedtünk (l. előbb): „...Sírtak az ártatlan gyermekek, akiket ölnek vala; sírtak azoknak nénjei és bátyjai; sírtak az atyák" (V. 254). Más helyen Tamási a folyó eseményt megszakítja azzal, hogy a maga reflexióit közli, de ezt a részt pontosvesszővel választja el: „...ott állottam az öreg mellett az első sorban; s nagyon tetszett nekem minden" (V. 299). Ezáltal nagyobb szünetet biztosít a témaváltáshoz.

Általában a laza kapcsolat, a szünet feltüntetése ennek az írásjelnek egyik fontos szerepe. Ezt legjobban Németh László szövegeiből vett példákkal szemléltethettem. Valóságos szaggatott menetet (de egyben nyomatékot is, l. előbb) jelez egy-egy formája. Más jellegű viszont az olyan mondat, amely szintén laza kapcsolású, de a témaváltás a jelhasználat oka: „Az asztalt sem kéne annyira megrakni; egy hétköznapi ebéd jobban elbírná azokat a csendes, egyszerű szavakat ..." (Égető 572—3).

*

Azt a kérdést tettük fel a dolgozat elején, mikor használja két neves (és különböző jellegű) nyelvművész írónk a pontosvesszőt. Vizsgálatunk eredménye az, hogy sokirányú használatát alakították ki; olyanokét is, amelyekkel helyesírási szabályzataink nem foglalkoznak, vagy csak egészen summásan tárgyalják. Íróink ebben példamutatók is számunkra, és talán minket is arra ösztönöznek, hogy gyakrabban éljünk ezzel a fontos írásjellel.

Inczefi Géza

A Russzkaja Recs és a szovjet nyelvművelés

Az anyanyelv dolgaival való szeretetteljes és felelős törődés évszázadok óta magyarságunk egyik, külföldön is rokonszenvet ébresztő fontos vonása. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Orosz Nyelvi Intézetének könyvtárába való első bemerészkedésem elfogódottságát az oldotta fel, hogy több tucatnyi más nyelvű folyóirat között megpillantottam a kiállítópolcon a Magyar Nyelvőr ismerős „arcát". A Volhonkán, a régi Moszkva belvárosában, ódon és bizony eléggé zsúfolt kis épületben dolgoznak az intézet munkatársai.

Ha nem is sokat – hisz legtöbbjük egyáltalán nem ismeri nyelvünket —, de azt mindegyikük tudja a Nyelvőrről, hogy nagy múltú, tekintélyes, „szolid" folyóirat. Ennek köszönhető, hogy rendkívül hamar megbarátkozott velem a szovjet nyelvművelő folyóirat, a Russzkaja Recs (Az orosz beszéd) főszerkesztőhelyettese, a Szovjetunió Pedagógiai Akadémiájának levelező tagja, I. F. Protcsenko is, amikor először fogadott dolgozószobájában az elmúlt év nyarán. (A szerkesztőség ugyancsak az akadémiai orosz intézet épületében van.)

Ezt megelőzően már hosszú hónapokig figyelemmel kísértem a Moszkvában folyó nyelvművelő munka számomra elérhető megnyilvánulásait; az életben, a sajtóban, de a rádióban és a televízióban is. A Russzkaja Recset még itthon megismertem. Tapasztalataimat a főszerkesztő-helyettessel történt beszélgetéseim, valamint a szerkesztő bizottság munkájával kapcsolatban neki feltett nagyszámú kérdésemre utólag Magyarországra megküldött írásbeli válaszai sok új ismerettel gazdagították. Úgy gondolom, nem lesz érdektelen sem a nyelvésztársadalom, sem a Nyelvőr szélesebb körű olvasóközönsége számára, ha vázlatos képet rajzolok a szovjetunióbeli nyelvművelő munkáról; azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy a rokon vonások mellett — ha csak indirekt módon is — felhívjam a figyelmet az itt-ott jelentősebb eltérésekre, remélve, hogy az olvasó majd maga vonja meg egyes adódó párhuzamok esetleges hazai megfontolást is érdemlő mérlegét.

1. „Az anyanyelvet nem szeretni nem lehet, ismerete és átérzése nélkülözhetetlen. Benne van a nép lelke, a nép gondolkodása, a nép múltja, jelene és jövője... A nyelv eszköz és tevékenység. Tökéletesíteni ezt az eszközt nemcsak joga, hanem társadalmi kötelessége is az embernek... Az orosz nyelv múltja dicső hagyományainak, nagy jelenének és jövőjének; a nyelvművelésnek szenteljük az új folyóirat, a Russzkaja Recs füzeteit." A többi között ezekkel a szavakkal fordult első számának felhívásában jövendő olvasóihoz a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Orosz Nyelvi Intézete népszerű-tudományos folyóiratának szerkesztő bizottsága. Az 1967 januárjában alapított orgánum a nagy tömegek tudományos színvonalú anyanyelvi nevelését tűzte ki feladatául. Vállalta, hogy filológiai pontosságú magyarázatokkal világítja meg az orosz nemzeti nyelv jellemző vonásait, stílusrétegeinek sajátosságait, a klasszikus és a kortársi orosz irodalom nyelvének kérdéseit. Első számától kezdve rendszeresen foglalkozik a szovjet sajtó, a rádió, a televízió, a színház és a film nyelvi problémáival. Figyelemmel kíséri a tudományos-technikai terminológia fejlődését, vigyázza a köznyelv gyakorlati stilisztikájának alakulását, őrködik az iskolai orosz nyelvi és irodalomoktatás tisztaságán, s tanácsokkal segíti a családokban folyó anyanyelvi nevelést. Gyakran közöl nyelvtörténeti cikkeket, régi szláv és orosz nyelvemlékeket ismertet, ír a szláv nyelvrokonság problémakörének érdekességeiről, tájékoztat az orosz nyelvjárások történetéről és jelenlegi állapotáról, elemzi az orosz nyelv és a Szovjetunió más népei nyelvének kölcsönhatását, s bepillantást enged az orosz külföldön történő oktatásának eredményeibe is. Megismerteti olvasóit az orosz nyelvészet kiemelkedő alakjainak életével és munkásságával, rendszeresen bemutatja az új szótárakat és a nyelvtudományt népszerűsítő kiadványokat, s állandó konzultációs lehetőséget nyújt az érdeklődők számára.

Természetesen a Russzkaja Recs nem egyszerre, nem a semmiből született. Közvetlen előzményének tekinthetjük azt az ugyancsak az akadémiai orosz intézet által szerkesztett, nyolc kötetes cikkgyűjtemény-sorozatot, amely

„Voproszi kulturi recsi" (A nyelvművelés kérdései) címmel látott napvilágot. A kéthavonként, évente hatszor megjelenő „Russzkaja Recs" azonban így is mindenképpen az úttörő szerepére vállalkozott, hiszen előtte a Szovjetunióban sohasem volt hasonló profilú nyelvészeti folyóirat. A V. I. Borkovszkij, akadémiai levelező tag, állami díjas tudós vezette szerkesztőbizottság kevés tapasztalattal rendelkezett; az első idők munkáját sok tekintetben az útkeresés, a kísérletezés jellemezte. Ki kellett alakítani az anyagközlés célszerű formáit, fel kellett kutatni s meg kellett tartani az állandó szerzőket. Idővel határozottan elkülönültek a különböző rovatok, s megszaporodott a külső munkatársak száma. Ma már a nyelvművelés vezető tekintélye a folyóirat: nagy olvasótáborra tett szert a társadalom különböző rétegeiből, s egyre nő levelezőinek száma.

2. A szerkesztő bizottság jelenleg tizenhat tagú. Az orosz intézet vezető tudósain kívül megtalálhatjuk benne a Moszkvai Állami Egyetem (MGU) és több moszkvai pedagógiai főiskola szakembereit, valamint neves írókat és irodalomtörténészeket is. Hat rovata van a folyóiratnak: a nyelvemlékek és a klasszikus irodalom, nyelvtörténet és nyelvtudomány, a huszadik századi és a mai irodalom, a nyelvművelés, az iskola, végül a levelezés-konzultáció.

Több tucatnyi szovjet város szerzőit foglalkoztatják, s gyakran hozzák külföldi russzisták cikkeit is. A szerzők természetesen főként nyelvészek, de írók, kritikusok, irodalomtörténészek, történészek, előadóművészek és pedagógusok is vannak közöttük. A folyóirat profilja sajátos követelményeket támaszt a szerzőkkel szemben: csak azokról a fontos nyelvészeti kérdésekről írhatnak, amelyek feltehetően az „amatőr" olvasók szélesebb körét is érdeklik; s csak közérthető, egyszerű nyelven, kerülve a bonyolult szakfogalmakat és szakszókat, illetve — ha mindenképpen kikerülhetetlenek — megmagyarázva, körülírva jelentésüket. Nem fogadnak el lábjegyzetes cikkeket, s a terjedelem is korlátozott; egyik anyag sem lehet hosszabb egy fél szerzői ívnél. Ezeket a korlátozásokat a közönség érdekében hozták; hiszen nemcsak azok olvassák a folyóiratot, akiknek többé-kevésbé a szakmájához tartozik a nyelvvel való foglalkozás (tanítók, tanárok, újságírók, írók, jogászok, színészek, kiadóvállalati alkalmazottak), hanem mérnökök, technikusok, nem filológus egyetemi hallgatók, felsőbb osztályokba járó diákok, s nem utolsósorban egyszerű fizikai dolgozók is, akiknek semmiféle nyelvészeti ismeretük nincsen; csak szeretik anyanyelvüket.

Az olvasók leveleire részben a belső munkatársak, részben felkért szakemberek válaszolnak; a legérdekesebbekre nem levélben, hanem a „Russzkaja Recs postája" című rovatban adják meg a választ. A munkatársak személyesen is gyakran találkoznak a közönséggel; elutaznak az ország különböző városaiban rendezett olvasói konferenciákra, gyakran szerepelnek a rádióban és a televízióban. (Az utóbbiról később részletesebben is szólunk.) Elhelyeznek a folyóirattal kapcsolatos cikkeket más periodikus kiadványokban és napilapokban is. Mind a folyóirat hasábjain, mind az olvasókkal való személyes találkozásokon, mind pedig a levelek megválaszolásakor legfőbb feladatuknak tartják az oroszul beszélők nyelvi magatartásának irányítását, tudatos formálását; különös tekintettel a nyelvművelés olyan időszerű problémáira, mint a helytelen szó- és kifejezéshasználat, a stíluskeveredés okozta hibák, a jelentéstorzítások, a fölöslegesen és szükségtelenül, illetve helytelenül használt idegen szavak.

Azzal, hogy megismerteti olvasóit az anyanyelv gazdag kifejezési lehetőségeivel, megmutatja, hogyan használhatják fel a beszélők a klasszikus és a legjobb kortárs írók nyelvi teljesítményeit, általános közművelődési funkciót teljesít a Russzkaja Recs. Egyszersmind kihasználja a hazafias nevelés adódó lehetőségeit is: úgy dolgozza fel a nyelvtörténet egyes témáit, s úgy mutatja be a nagy nyelvtudósok életét és munkásságát, hogy hatásosan tükrözze általuk a nép szellemi és anyagi kultúrája fejlődésének értékeit; s az orosz államiság történetének fontos eseményeit, sorsfordulóit is. Mivel viszonylag gyakran megjelenő orgánum, szinte születésük pillanatában felfigyelhet a szüntelenül változó szókészlet — részben kölcsönszavak átvétele, részben pedig az orosz lexika archaikus rétegeinek újjáéledése révén megjelenő — legfrissebb elemeire. Mozgékonysága folytán idejében feltárhatja s bizonyos fokig szabályozhatja is a stílusfejlődés új tendenciáit. Ily módon segíti áttételesen a nyelvtudomány fejlődését, a nyelvi gyakorlat konkrét problémáinak tudományos szintű megoldását. Szerepet játszik a nyelvtudomány és a többi tudományág kapcsolatának erősítésében is.

3. Mint minden bonyolult szervezet, a folyóiratok is állandóan fejlődnek, tökéletesednek. Különösen így van ez egy olyan, széles körű olvasótáborral rendelkező, népszerű folyóiratnál, mint amilyen a most hatéves Russzkaja Recs. A tartalmi munkában az hozza a legnagyobb változást, hogy a szerkesztőségbe hónapról hónapra nagyobb számban érkező cikkek és kisebb közlemények ma már lehetővé teszik az igényes válogatást, vagyis az újabb számok egyre gondosabb előkészítését. De tekintsünk most el a tulajdonképpeni tartalmi munka változásának, fejlődésének részletesebb elemzésétől, mivel úgy érzem, a Nyelvőrhöz szokott magyar olvasó érdeklődésére jobban számot tarthatnak azok a módszerbeli, pszichológiai, valamint technikai (tipográfiai és grafikai) jellegű, jó értelemben vett „fogások", amelyeknek alkalmazása hozzájárult a fiatal folyóirat népszerűségéhez.

Van például játékosan oktató, vidám hangú gyermekrovata. Időnként „játszani" hívja a felnőtteket is: közvélemény-kutató kérdőíveken faggatja őket; hová tennék a felsorolt szavak hangsúlyát, éreznek-e jelentéskülönbséget két hasonló ige között, melyik szót hagynák meg a közölt változatok közül egy adott mondat bizonyos mondatrészének a helyén, dicsérő vagy elítélő színezetűnek érzik-e ezt vagy amazt a szót stb. (Persze, ne feledjük, ezzel a módszerrel a hatalmas kiterjedésű ország nyelvészei irigylésre méltó gyorsasággal juthatnak tudományosan értékelhető adatok tömegéhez !) Aki előfizet a Russzkaja Recsre, néhány év alatt szinte teljes kiejtési és hangsúlyszótárhoz jut; a folytatásos regények módján, számról számra következnek az újabb szótárlapok. Akad olyan szám, amely még keresztrejtvényt is közöl, s megfejtésként szinonimákra kíváncsi. Sok a humoros hangvételű, népi hiedelmeket, szokásokat, mondókákat, közmondásokat, szólásokat feldolgozó kisebb közlemény.

S ami számunkra a legszokatlanabb: a Russzkaja Recs gazdagon illusztrált folyóirat. Arcképek, korabeli és mai fa- és rézmetszetek, a régi orosz könyvművészet iniciáléinak és miniatúráinak fotókópiái, népi ornamentika, ó kalendáriumok kedvesen bumfordi rajzainak stílusát utánzó grafikák egyaránt sűrűn előfordulnak benne. Tipográfiája is változatos: sokféle betűtípust használ, s finoman stilizált címbetűivel olykor több évszázaddal ezelőtti orosz könyvekre emlékeztet. Címlapján rendszeresen közli egy-egy nagy orosz író-

vagy tudós fametszetű arcmását, s a kép — hátterében — felvillantja a jellegzetes hangulatú korabeli környezetet is.

Az 1967. évi január—februári első szám hat és fél nyomtatott ív terjedelemben, száznégy lapon jelent meg, 53 000 példányban. Az 1972-i számok 8,4 nyomtatott ívnyi papíron, százhatvan lapon készültek, 68—70 000 példányban. Mindössze két-háromezer példány kerül szabad árusításra az újságos kioszkokba és a könyvesboltokba; a többit az előfizetők kapják. Kiadásának kezdetétől külföldön is terjesztik: 1972-ben több mint ezer külföldi előfizetője volt.

4. 1971-ben fontos új állomásához érkezett az akadémiai orosz intézet és a Russzkaja Recs nyelvművelő tevékenysége. Új televíziós sorozatot, úgynevezett tv-almanachot indítottak, ugyancsak Russzkaja Recs címmel. Október másodikán, szombaton délután a központi televízió hármas, népművelő és iskolai műsorokat sugárzó csatornáján két neves tudós üdvözölte az első adás nézőit. Először a Lenin-díjas F. P. Filin, az intézet igazgatója, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja beszélt az intézetben folyó munkáról, majd V. I. Borkovszkij akadémikus, a folyóirat főszerkesztője vázolta a nyelvművelés alapvető feladatait.

A kéthetenként jelentkező negyvenöt perces műsor hamar kivívott népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a hármas csatornáról néhány hónap múlva átkerült az össz-szövetségi fő programba, az egyes csatornára. Minden hónap második és negyedik csütörtökén tízmilliókhoz szól az állandó műsorvezető, I. F. Protcsenko. A tv-sorozat bemutatja minden jelentős orosz nyelvész tevékenységét — Lomonoszovtól napjainkig. A helyes kiejtésről szóló műsort maga a nagy tekintélyű, Lenin-díjas R. I. Avanyeszov akadémikus vezette. Olyan írók és költők fejtették ki véleményüket az orosz nyelvről — többek között —, mint K. Fegyin, L. Leonov, M. Iszakovszkij, Cs. Ajtmatov, Ju. Nagibin, M. Sztyelmah. A közelmúlt és a jelen legkiválóbb előadóművészei felvételről vagy élőben adják elő a tv-műsor pódiumán Puskin, Lermontov, Lev Tolsztoj, Gogol s a többi halhatatlan műveit. Magyar szemmel-füllel ítélve úgy tetszik, hogy a mi televíziós nyelvművelő műsoraink közvetlenebbek, oldottabb hangulatúak. Számomra sokszor feszesen fegyelmezett vagy túlságosan „szárnyaló" volt a Russzkaja Recs című tv-műsor stílusa; s úgy éreztem, aránytalanul sok időt szentel a klasszikus szépirodalmi művek elemzésének. Véleményem nem lehet perdöntő: a szovjet nézőktől érkező levelek százai azt bizonyítják, hogy nagyon tetszik ez a fajta, nyelvi szempontú irodalomelemzés.

A „történelmi hűség" kedvéért kell még szólni néhány szót egy évek óta népszerű, ugyancsak az akadémiai orosz intézet munkatársai által szerkesztett rádióprogramról, a központi rádió első műsorának hullámhosszán vasárnap délben jelentkező húszperces időtartamú, „V mire szlov" (A szavak világában) című adásról is. Tartalmát és stílusát, valamint közvéleménykutató és -formáló módszereit tekintve nagyon hasonlít a folyóirat rövid, érdekes közleményeihez. Nagy előnye, hogy a két Európa nagyságú országnak olyan vidékeire is eljut, ahová a nyomtatott és a televíziós nyelvművelés hatása ma még nem terjed ki.

*

A nyelvművelés hatásfokát pontosan aligha lehet lemérni. Mégis; a Russzkaja Recs munkáját és a hozzá kapcsolódó rádiós, valamint televíziós

programot elemző élénk sajtóvisszhang, de még inkább az olvasóktól naponta érkező nagyszámú levél dicsérő hangja, segítő megjegyzései, hasznos javaslatai azt látszanak bizonyítani, hogy eredményesen dolgoznak a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Orosz Nyelvi Intézetének nyelvművelői. Végezetül hadd álljanak itt szíves szavaik, amelyeket az egész szerkesztő bizottság nevében tolmácsolt a helyettes főszerkesztő, I. F. Protcsenko: szeretnék, ha személyesen megismerkedhetnének a Magyar Nyelvőr munkatársaival, s örömmel adnának helyet a „Russzkaja Recs"-ben egy, a magyar nyelvművelők tevékenységét bemutató ismertetésnek.

M. Takács Lajos

Juhász Gyula és a szépség

(A költő születésének 90. évfordulójára)

I. Juhász Gyula szókincsének gyakorisági rendjében a *szép* szó és származékai igen előkelő helyet kapnak. Maga az alapszó 563 előfordulásával a gyakorisági szójegyzék szerint az élcsapatban van, a Juhász Gyula-szótár (JuSz.) 11 606 címszava között a huszonegyedik helyet foglalja el. A tartalmas jelentésű szók sorában pedig a negyedik. (Csupán az *ég*, az *élet* és a *szív* főnevek előzik meg.) De a *szépen* határozószó, a *szépség* főnév is a gyakori szók közé tartozik 67, illetőleg 63 indexszámmal. A sort még tovább is lehetne folytatni: a *szépít* ige ugyan csak egyetlenegyszer fordul elő, de a *megszépít* már 4, a *megszépül* pedig 18 gyakorisági mutatóval szerepel.

A statisztikai számok alapján arra gondolhatnánk, hogy a *szép* szó is azok közé a (Guiraud megjelölésével) „témaszók" vagy „alapszók" közé tartozik, amelyek nagyon sok szövegre jellemző — s a nemzeti nyelvben általában gyakori — szók. (A szóstatisztikai vizsgálatok alapján ismeretes, hogy a nemzeti nyelvek óriási, milliónyi vagy ezt meghaladó mennyiségű szavaiból csupán néhány ezer azoknak a száma, amelyek olyan gyakoriak, hogy csaknem minden szövegben előfordulnak, s amelyek az egy-egy szövegben felhasznált szavaknak mintegy 90%-át teszik ki.)

A magyar gyakorisági szótár még csak előkészületben van. Tehát nyelvünk szavainak általános gyakorisági rendjéről még vajmi keveset tudunk. (Sem nem meglepő, sem nem irányadó az, hogy a Nemes Zoltán által összeállított leggyakoribb parlamenti szavak jegyzékében a *szép* szó egyáltalán nem fordul elő. Vö. Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Szeged, 1933.)

Az általános szótári (akár magyar, akár külföldi) adatoknál számunkra fontosabb, többet mond a költői (szépirodalmi) nyelvre vonatkozó statisztika. Íme néhány adat:

Dante Divina Commediájában a *szép* szó különböző alakváltozatainak összesítése 108-as indexszámot mutat. (Az M. Alinei által készített „La lista di frequenza della Divina Commedia". Utrecht, 1965. formális alapon a szóalakok, nem a szótípusok gyakorisági rendjét ábrázolja.) Cervantesnél ez a szám 63, Puskinnál (csak személyekre vonatkoztatva) 179, Goethénél 13 000.

A készülő Petőfi-szótár nyers adatai közt a *szép* szónak több száz előfordulásával találkozunk, s ugyancsak kiemelkedő frekvenciamutatót kap ez a szó József Attila költői nyelvében is. (Wacha Imre szíves közlése.)

Az olyan írói szótárakban is, amelyek nem közölnek statisztikát (pl. Ibsen-, Eminescu- vagy Stefan George-szótár) a szócikkek arányából következtetve, szavunk kiemelkedő helyet kap.

Mindezek alapján igen valószínű, hogy a *szép* a költői nyelvnek gyakori, talán leggyakoribb tartalmas jelentésű szavai közé tartozik. Ez egyébként minden statisztika nélkül is sejthető volt, hiszen esztétikai, művészi alapfogalmat jelölő szóval van dolgunk. Mégis a puszta sejtések sokszor tévútra visznek.

Az is nyilvánvaló, hogy a szó költői használói között Juhász Gyula valahol az élen helyezkedik el.

II. Ha a *szép* szót mint Juhász Gyula költői nyelvének és stílusának egyik — bizonnyal jelentős — elemét akarjuk közelebbről megvizsgálni, hogy rajta keresztül mélyebben láthassunk be a költői nyelvhasználatnak, a stílussajátosságoknak rejtekeibe, más oldalról, elsősorban szemantikai síkon kell próbálkoznunk.

A JuSz. adatai szerint a *szép* szót mint melléknevet húsz jelentésben, illetőleg jelentésárnyalatban használja a költő, s ehhez még hat főnévi jelentés (jelentésárnyalat) csatlakozik. A jelentésstruktúrának ez a gazdagsága nem meglepő, hiszen az ÉrtSz. még nagyobb arányú csoportosításban, illetőleg felosztásban mutatja be a szó jelentéskörét. De már a szókörnyezet, hogy ki az, mi az, ami Juhász Gyulánál szép, közelebb visz bennünket a költő érzés-, gondolat-, eszmevilágához, s éppen ennek kibontakoztatása minden stílusvizsgálat s benne minden szótanulmány legfőbb célja.

III. A formájukkal külsejükkel vagy más tulajdonságokkal gyönyörködtető, kellemes érzést keltő személyek, elsősorban nők tekintélyes sora vonul el előttünk Juhász Gyula költői nyelvhasználatában: *asszony, eladó* (lány), *hölgy, istennő, királynő, lány, leány, nő, szerető, színésznő, szűz.* Nem egyszer név szerint is megjelölve: *Afrodite, Ena, Florica, Júlia, Ofélia, Rózsika, Szűz Mária* s mindenekfelett természetesen *Anna,* aki „Szép volt, nemes volt, tiszta, mint a hó".

Ez a *nemes*-sel párhuzamosított *szép* már áthajlik a szónak másik, erkölcsi-esztétikai értékkategóriába tartozó jelentéssávjába. Hiszen Juhász Gyula számára Anna sohasem jelentette csupán Sárvári Annát, a csinos, de könnyűvérű színésznőt, hanem a megtestesült asszonyideált, a piedesztálra helyezett női eszményt, akit a költő középkori lovagként ugyanúgy tisztelt, imádott, mint az Istent. (A lovagi eszmények harmadik összetevője, a „Herrendienst" viszont teljesen hiányzik Juhász Gyulának nemcsak szótárából, hanem egész gondolatvilágából is. Büszkén vallja, hogy nem hajtott főt a hatalmasságok előtt.)

A formák, a vonalak aránya, finomsága természetesen a részletekben, az egyes testrészeken is megpihenteti a költő szemét. Szép a *boka, fej, homlok, kar, kéz, nyak, szakáll, szem.*

Juhász Gyula megcsókolta Anna „szép kezét", de csupán „szeretné" megcsókolni Anna száját. Az esti csöndben feltűnt előtte az „üdvösség", de „partjára lépni" elfelejtett. Erre a szemérmes, szégyellős költőre rávall, hogy a női test szépségét csodálja és hangoztatja ugyan, de a nyak és boka közti testrészek erotikus hangulatú emlegetése csak nagyon rejtetten s csupán idegen nyelvű költők tolmácsolásában (Baudelaire) bukkan fel. A Nyári éj című egyetlen erőteljesebben érzéki alaphangú vers éppen ezért — vagy ezért is — méltán került a kritikai kiadásban a kétes hitelű szövegek közé. (Juhász Gyula összes művei. 1963. Szerk. Péter László 3: 278.)

Annál természetesebb, hogy az embert körülvevő tárgyi világ megannyi darabjában, részletében gátlástalanul, zavartalanul gyönyörködik költőnk, legyen az akár egy *ág*, *ibolya*, *viola*, *kép*, *szőnyeg* vagy *koporsó*.

Hát még a természet, a természeti jelenségek! Hogyne ragadnák meg a szép iránt fogékony embert, különösen a magányosan, „halkan ballagó" embert. Milyen szép az *árnyék*, a *csillag*, a *csönd*, a *délibáb*, az *ég*, a *fény*, a *föld*, a *jéghegy*, a *nap*, *napkelet*, *ősz*, *park*, *szivárvány*, *völgy*; az *út*, a *város* vagy akár a *temető* is, egyszóval a *világ*. Köztük, velük persze hogy széppé válik az *álom*, az *emlék*, a *múlás* és a *múlt*, a *pompa* minden megnyilvánulása is.

A költő, akit elbűvöl a szavak varázsa („Szavak, csodálatos szavak..."), az emberi szó mindenfajta megjelenésében szépséget talál, legyen az akár művészi alkotás vagy egyszerű hétköznapi megnyilatkozás. Szép az *ajánlás*, *betű*, *dal*, *dallam*, *elgondolás*, *gondolat*; szép lehet még a *hazugság* is, nemkülönben az *ige*, *ima*, *költemény*, *levél*, *mese*, *mű*, *nóta*, *rege*, *regény*, *sor*, *szó*, *vers*.

Az eddigi példákból is kitetszik — s talán éppen ez jellemző Juhász Gyula *szép* fogalmára —, hogy a külső, a vizuális szépbe mindenkor beleötvöződik valamilyen erkölcsi, érzelmi, eszmei mozzanat is. Ez persze a köznyelvi, az általánosan használt szépben is föllelhető. Juhásznál azonban más az összetevők, az elemek aránya vagy vegyülési módja. Ennek a „gyártási titoknak" a teljes megfejtése azonban aligha sikerülhet. A stíluselemzés mai kifinomult, bonyolult eszközeivel vagy kísérleteivel sem lehet minden ízében nyitjára lelni.

A szépnek belső, a lélek mélyéből táplálkozó elemei főleg azokban az összefüggésekben mutatkoznak meg, amelyeket 'valakihez közel álló, kedves' szavakkal szoktunk kifejezni, illetőleg értelmezni. Egyformán lehet az ilyen szép tárgya valamely személy *(árva, betlehemi gyermek, halott)*, földrajzi hely, táj *(Máramaros, Szeged, haza)* vagy valamely jelenség *(kísértet, mennybolt)*.

Ez a 'kedves' jelleg domborodik ki a ma már kissé régiesnek tetsző, rendszerint birtokos személyraggal ellátott, megszólításként használt szerkezetekből is, mint amilyen a *szép csillagom*, *húgaim*, *Rózsikám*, *virágom*.

Hasonló tartalmú, az örömet, boldogságot szerző esemény, foglalatosság *(év)forduló*, *szerep*, *ünnep*; *dilettáncosság)*; meg az ilyen hatást keltő életszavak, folyamat, élmény, illetőleg időszak is: *fiatalság*, *gyerekség*, *ifjúság*, *kor*, *látomás*, *öröm*, *pogányság*, *rezignáció*, *szerelem*, *tündérország*, *végtelenség*; *élet*; *éj*, *év*; *fuvalom*, *kikelet*, *nap*. Ezek a szépségek nem azonos mértékűek, számos fokozatban illeszkednek egymáshoz: „...*szép* az éj, de *szebb* a napos élet!"; „...a *legszebb*, Hogy tünt perc méze boldogít tovább..."

Sajátos ízt, újabb színárnyalatot ad, ennek az örömet szerző szépnek a várakozást, bekövetkezést ígérő, mégpedig kedvezőnek ígérkező jelleg: *holnap*, *jövendő*, *jövő*. „Hidd el: nincs *szebb* jövendők májusánál!"

Az érzés, jelenség szépsége Juhász Gyulánál nem korlátozódik a kellemes, az örömet szerző mozzanatokra. Szép lehet az is, ami negatív, szomorúságot okozó; ha ez megnyugtató, pihentető, barátságos a költő számára. Így és ezért szép a *bánat* vagy a *hazugság*. Ez ismét ama szálak egyike, amelyek sajátos színűvé varázsolják a Juhász Gyula-i szépet: „A sír felé *szép*, nyugalmas az ut."; „*Szép* volt a bánat és jó volt a harc."

A közvetlen személyi, egyéni érzéstől elvonatkoztatva, a nemzet, az emberiség szempontjából elismerést érdemlő, felemelő történés, jelenség is széppé válik a humánus gondolkodású költő szemében. Így szépül meg a halál, a kihullott vér: „...özvegy, árva nép még a magyar, A *legszebb* bíbort, a vért

dúsan ontja, Ám igazságot és békét akar!"; „Piros sebbel, jaj, mi *szép* Zöld füre hullni, mint halott És férfi."

Nem hiányzik a Juhász Gyula-i szép kincstárából a köznyelvben sem szokatlan, a szónak negatív, ironikus, olykor metszően gúnyos árnyalatú alkalmazása sem. A Szeged című lap „Görbe tükör" rovatában megjelent Vitézi ének a Keresztény Nemzeti Egyesülés bukott képviselőjének *szép turáni fejét, szép fajmagyar hangját, szép zamatos öklét* emlegeti. Ennek a szépnek jelentését nem lehet félreérteni.

Megtaláljuk Juhász Gyulánál a *szép* megkövesült kifejezésnek is tekinthető felhasználását, amellyel — néhány időhatározóval kapcsolatban — határozott tartalom nélkül valami nem várt, meglepő dolog bekövetkezésére szoktunk utalni: [Az ismeretlen katonák] *föltámadnak majd egy szép napon...*

Nagyon közel áll költőnk lelkivilágához a *szép* szónak az a határozószói használata, amelyet módhatározó előtt, annak értelmét fokozó szerepben a köznyelv is jól ismer: *A szép csöndesen* verscím mintegy jeligéje is a „feltűnés, gond, zaj nélküli kis oázis, parányi rózsaágy" iránti vágynak.

A *szép* melléknévnek az eddigiekben vázolt felhasználásai arról győznek meg, hogy Juhász Gyula költői nyelve mennyire belesimul az általános, a köznyelvi használatba. Ha akad is néhány olyan jelzős szerkezet, olyan állítmányi szerep, amely szokatlanul hangzik, vagy túllépi a jelentésrendszer megjárt partjait, mégis úgy érezzük, hogy ezeknek a költőnél található nyelvi formáknak ismerős a csengésük, nem idegen a jelentésük. Akár mi is mondhattuk, írhattuk volna őket.

Ez a köznyelvbe belesimuló, egyszerű nyelvhasználat egyébként nem meglepő. Juhász Gyula költői nyelvének egészére ugyanez jellemző. Másrészt következménye annak a grammatikai kötöttségnek is, amely a melléknév szűkebb körű, kisebb mozgási lehetőséget engedő szerepéből adódik. Abban a pillanatban, mihelyt a fogalomjelölő más, szabadabban mozgó nyelvi formát ölt, kilép a megszokott mederből, s a köznyelvi használat korlátait lerázva, mintegy súlytalanul lebeg a költészet szárnyain. Egyszerűbben és világosabban szólva a szép fogalmának sajátos költői megjelenését és érvényesülését a *szép* szónak nem mint melléknévnek sablonos jelzői vagy állítmányi felhasználásaiban, hanem főnevesítésében, még inkább toldalékolt, továbbképzett előfordulásaiban (*szépen* határozószó, *szépség* főnév stb.) ragadhatjuk meg. Ha pedig még nagyobbat lépve a fogalmat teljesen függetlenítjük a szótól, a szinonimák, körülírások, szóképek végeláthatatlan mezején találjuk magunkat.

A szépnek így kitáguló és szabványos nyelvi kötöttségektől elszakadó fogalomvilága azonban azt is jelenti, hogy eltávolodva a nyelvtani rendszer iránymutató útjelzőitől, biztos fogódzóitól, a stílusnak egyre ingoványosabb tájain lépdelünk, ahol az áttekintés, a tájékozódás is egyre nehezebb, ahol a stílussajátságok szövevényes, rejtélyes hálójában sokszor elveszítjük a kivezető Ariadne-fonalat. A próbálkozás mégsem reménytelen, a vállalkozás mégis csábító akkor, ha a Juhász Gyula-i szépnek nem csupán a nyomát követjük, hanem - mint maga a költő — fenntartás nélkül elfogadjuk, felsőbbségét, hatalmát elismerjük:

Mért van az, hogy én is tiporva, tagadva,
Áhitatos ajkkal hallgatok szavadra,
Hogy bár rámtapostál, csókolom a képed,
Örvényekbe dobva álmodom a *szépet*,
Szeretlek, imádlak, te gyönyörű élet?

Azt hiszem, ezekben a sorokban benne van a specifikusan Juhász Gyula-i szépnek mint fogalomnak a teljes kifejeződése, teljes és pontos körülírása. Az itt érintett fogalmi jegyeket lehetne halmozni, színezni akár e költemény előző két strófájával, akár más versekből összeszedegethető sok-sok idézettel. Az eredmény azonban nem változik. Juhász Gyula számára mint minden igazi művész számára — életszükséglet a szép.

Mindegy, hogy ez a szép a *múltak arany ködében, édes leányfejek mosolygásában, csókok dalolásában, tárogató zengésében, balalajka pengésében, az alkonyatba hulló messzeségben, az örök görögség arany napjának világában, a végtelenség alkonyulásában, beteg rózsák halálában, levél hullásában, Tisza vizének csöndes kanyargásában* jelenik-e meg. (A példák a *szépen* határozószói használatából valók.)

Mindegy, hogy a szépség metaforikus megfelelője egy *asszony, a vétek, a legfőbb bűn, az élet anyja vagy nővére* vagy *a művészet.* Mindegy, hogy ez a megszemélyesített szépség *fehér rózsákat nyújt* vagy *lassan megy előre,* hogy *hervatag,* hogy *suhan a földön,* hogy *potom,* hogy *fáj,* hogy *sírba néz vagy zordon ködbe tűnt el.* (A példák a *szépség* szóval kapcsolatos költői felhasználások.)

A szép fogalmi köre színárnyalataiban, fény-árnyék játékában, intenzitásában állandóan hullámzik ebben a költészetben. De az alaptétel mindig ugyanaz marad. Legkonkrétabb formájában az előbb idézett Kérdések című verssel is igazoltan ebbe az egyszerű képletbe sűríthető: szépség = élet.

IV. A *szép* szó Juhász Gyula-i használatának bemutatásával a költői szép f o g a l m á r ó l igyekeztem képet adni. E fogalom költői nyelvi megformálásáról, a szépnek mint fogalomnak nyelvi jelekkel történő tolmácsolásáról azok a szinonimák tájékoztatnak, amelyeket Juhász Gyula ilyen értelmezésben használ.

A szinonimának — főleg a költészetben — kétféle formájával találkozunk: *a)* másik, azonos (illetőleg hasonló) jelentésű, helyettesítésre alkalmas szóval; *b)* körülírással. Pl. *világoskék: a)* égszínű, *b)* olyan, mint zivatar után a derült ég színe. (Gondolhatunk azonban közvetett metaforikus kifejezésre is. Például a *márványváll, rózsakebel* is a szépség kifejezője.)

A költői nyelv és stílus gazdagsága szempontjából mindegyik kifejező forma fontos, értékkülönbséget aligha lehetne köztük megállapítani. A gyakorlati áttekintés, rendszerezés céljából azonban meg kell elégednünk a szűkebb körű, könnyebben megragadható és határok közé vonható szinonim szavakkal. (Így járnak el a szinonimaszótárak is.) Az alábbiakban is csupán a *szép* helyettesítésére alkalmazható szinonim szavakat válogattam össze Juhász Gyula költői nyelvéből. Hozzáillesztettem őket a JuSz. *szép* szócikkének jelentésstruktúrájához. A lehetőség szerint rövidségre törekedve a szóknak csak legszűkebb kontextusát közlöm (jelzői használatban csak a jelzett szót vagy szókat). A szinonim szavak pontosabb megjelölését, értelmezését és a szép jelentésrendszerébe tartozásuk igazolását a JuSz. megfelelő címszavai alatt találhatja meg az olvasó. (Egyik-másik több jelentésű szó mellett a zárójeles szám — a JuSz. rendszerezése szerint — a *szép* szinonim értelmezésének minősülő jelentésre utal.)

A szépnek most következő 167 szinonim szava nemcsak arra mutat, hogy Juhász Gyula költészetét és szívét mennyire áthatotta a szépség, hanem konkrét támpont ahhoz is, mennyire tágítható, mire képes a költői nyelv.

1. (Formájával, külsejével) gyönyörködtető, kellemes érzést keltő (személy, ritk. állat):
bájos (baba)
csinos (az utolsó dendi, Mindig pontos, gondos, csinos)
csodaszép (Az édes apám . . . herceg volt, csodaszép, csodajó)
délceg (Kassai délceg gőgös és fess)
ékes (3) (légy szép, fiatal, halálos vággyal ékes)
elbájoló ([Rózsika] Ki maga vagy a rózsás kikelet, Elbájoló szép, bűvölő csodás)
eszményi (Az istened szép és eszményi tiszta)
fehér (3) (leány, szűz)
fess (vö. délceg)
ígéző (nő)
kecses (*nő*)
kicsi (állat, medve)
pöttöm (gyerek, lány)
pötyke (várnak a szép eladók pötykén kivirulva)
sugaras (2) (nő)
szende (2) (Henny Porten)
szűzi (1) (Virgil)
tünde (2) (nő)
világszép (leány)

1.a) Vonalainak, formáinak, színeinek kellemes hatásával gyönyörködtető (tárgy, testrész):
aranyos (ampiróra, mennyezet)
aranyszárnyú (porta 'kapu')
bronz (3) (hajának bronza csillog)
csodakék (Emlékezem . . . Csillagvirágra, csodakékre)
csodamély (szem)
égkék (virág)
finom (4) (ujj, ajak)
fölcsillanó ([Ibolyka] szeme tűz rá, a fölcsillanó)
ibolyás (2) (szempár)
ivor (fog)
káprázatos ([A lámpás] elkezdett káprázatos dicsően Tündökleni és melegíteni)
karcsú (boka)
lenge (2) (fátyol, illat)
opálos (szín, bor)
rubintos (aranyék)
sudár (fa)
szöszke (fej)
tiszta (szem)
villámló (ékszer)
viruló (ajak)

2. Olyan kellemes (hely, dolog, időszak, megnyilvánulás stb.), amelynek gyönyörködtető hatását különböző érzékelések, körülmények (is) keltik:
álomderűs (mennyei pompa)
ámbrás (mennyország)
aranyhímű (Amerika, az aranyhímű távol)
aranypárás (int a múlt ködében Aranypárásan a torony)
azúr (ég, világ)
azúros (part, űr)
babéros (út)
bella (Venezia)
bujapompás (A dalok bujapompás erdejében)
csillagvilágos (álomország)
csodás (festmény, jégvirág)
csókos (a) (éj)
csudavirágos (álomország)
édes (2) (élet, múlt óra stb.)
elizi (mező)
fehérvirágos (ablak)
gyönyörű (gondolat, gyerekség, igézet, stb.)
gyönyörűséges (Az olimposzi fő . . . visszamosolyog gyönyörűségesen)
iratos (mező)
isteni (3) (ív, líra)
istenillatú (virág)
márványos (élet)
mosolygó (1a) (ősz)
nyájas (3) (Dunántúl, rokokó)
pazar (Az élet pazar és mesés)
pompás (Bizánc)
ragyogó (lélek)
repeső (Memnon szobra repesőn zenélhet)
rokokó (csarnok)
rózsás (temetőkert)
selymes (Itt selymesebb a színes szoknya selyme)

színes (3a) (világ, múlt)
tündéri (táj, nyáréj)
tündöklő (nap, ég, jóni oszlop)
üde (szín)
ünneplő (palást)
vadregényes (tájkép . . . vadregényes és valószínűtlen)

3. Olyan (mű, megnyilatkozás), amely művészi élményt nyújt; ritk. ilyet létrehozó (személy, hangszer):
aranyszavú (költő)
csengő (1a) (versek csengő, könnyű harca)
csillogó (előbűvöltél Mély százszínű dalt, csillogó szót)
ezüstös (2) (fuvola)
férfias (művészet)
halkhúrú (hárfa)
hódító (kultusz, zene)
izmos (4) ének)
komoly (5) (művészet)
márványszép (királynő, ti. szobra)
mélyenzengő (diadal)
orgonás (szó)
örökkévaló (mű)
régi (5a) (dal, zsolozsma)
zengésű (Csodás zengésű, bűvös ének)

4. Olyan (személy v. dolog), aki, amely külsejére nézve tetszetős, de tartalmi szempontból üres, értéktelen (rendszerint ironikus):
daliás (György, a derék és daliás)
puccos (Puccos volt a pucerájos néni)
virágos (2) (szép levelet küldött neki százat, Virágos, rímes szavakat)

5. Olyan (személy, dolog, megnyilvánulás), aki, amely közel áll vkihez, kedves neki:
áldott (Anna)
békebeli (még békebeli, boldog e kalács)
békés (kocsmaasztal, nyugalom; álom)
csodajó (Az édesapám . . . herceg volt, csodaszép, csodajó)
kedves (Hamupipőke, kobold)
mosolyos (könny)

5.a) (régies megszólításként) Kedves:
drága (4) (anya, vendég)

6. Olyan (eset, megnyilvánulás stb.), amely örömet, boldogságot szerez:
angyali (üzenet)
fölséges (mosoly)
hófehér (2) (roráté, szonett)
holdfényes (2) (dal)

7. Kellemes hatású (időszak, folyamat, élmény stb.):
anda (hold)
bűbájos (ifjúság)
csillagfényes (éj)
csillaghímes (éj)
dalos (4) (rév)
derűs (ég, mező; hónap, lélek; stb.)
földöntúli (2) (gyönyörűség)
izzó (2) (lélek, látomás)
méltóságos-dicső (Gondolj az estre, mely méltóságos-dicsően, Mint ősi istenek gyűlése, vár a csöndben)
mézes (A borban régi őszök fénye ég . . És néha mézes, mint a régi csók)
orgonavirágos (hajnaltáj)
rózsaujjú (késő már a boldogság nekem, E rózsaujjú, ifjú idegen)
szerelmes (csillagpár, hold)
üdvösséges (pillanat)
vidor (szökőkút csacsogja vidorul, Mily szép a nyírt park alkonyati bája)
víg (a) (áldozás, álom, remény, szerelem)
violás (alkony)

8. Kellemes (idő, természeti jelenség):
balzsamos (tenger)
csodálatos (nap, fény)
fölragyogó (nap)
napfényes (2) (tavasz)
nevető (2) (nap)
verőfényes (delelő)

9. Megnyugtató, pihentető, barátságos (dolog, jelenség, érzés stb.):
barátságos (tüze csupán pislogva lángol, Melege annál barátságosabb)
bársonyos (elcsitult a csöndben, Mely bársonyos és mint a párna lágy)
békélt (keze . . . simogató békélten pihen meg)
boldog (3) (annabál, aratás stb.)

csöndes ~ *csendes* (4, 6) (álom, béke, derű stb.)
illedelmes (a) (fête galant)
jó (2) (Be jó a csönd, az óbor itt benn)
mély (6, 7) (áhítat; béke, csönd)
naphímezte (táj)
szelíd (3) (angyalsereg, békesség)
ünnepélyes ([Felhők] vonulnak ünnepélyes komolyan)
vidám (5) (bolygó, bölcsesség)

10. Jóindulatú (megnyilatkozás):
emberszavú (A lelked egy szent tűzben izzott, Emberszavú komédiás)

11. Elismerést érdemlő, fölemelő hatású (személy, történés, jelenség, megnyilvánulás):
derék (legény)
(fel)*emelő* (a jövő nagy menedéke, Embert egekbe emelő)
erős (2) (Az ember, aki gyönge, téved, Legyen erős! Jobb, mint a Végzet!)
fenkölt (magyarság)
fényes (5) (opera)
fénylő (3) (ünnepnap)
királyi (2) (szőkeség)
magasztos (álom, emlék)
nagy (7, 8) (csodalélek, eszme)
nagyszerű (kép, kor, tusa)
szárnyaló (szíve él és szava szárnyaló)
szent (2, 4) (komédiás, táltos; haza, szabadság)
szeráfi ([Petőfi] a jövendő dalait daloltad Szeráfi szépen és titáni bátran)
szűz (2) (gondolat, hit, nemesség)
tisztes (régiség)

12. (El)ismert és becsült személyre vonatkozó (név, hírnév stb.):
becses (sors és ember Amit szőlőmben meghagyott, Annál becsesebb és érettebb)
dicskoszorús (Mária)
dicső (Hunyadi János)
dicsőséges (mesemondó)
emberszép (Villámokat, gyönyört, gyötrelmeket Ajkad oly emberszépen ontott)
jeles (a) (név)
naplelkű (lovag)
nemes (gloire, kultusz)
neves (hős)
tökéletes (művész)
töretlen (2) (töretlenül törtet fel az égig)

Benkő László

Shakespeare 75. szonettjének magyar fordításai

1. Shakespeare szonettciklusáról hét teljes magyar fordítás készült. A tolmácsolások története Szász Károly és Győry Vilmos 1878-ban megjelent átültetésétől Justus Pál 1956-i fordításáig csaknem nyolcvan évet ível át. Hadd elemezzük egyetlen szonettnek, a 75.-nek valamennyi magyar tolmácsolását, remélve, hogy ugyanazon feladat különféle megoldásai hírt adnak arról, hogyan változott a műfordítás módszere, stílusa s a költői nyelv az első és utolsó fordítás között eltelt időszakban.

A 75. szonett így hangzik angolul:

So are you to my thoughts as food to life,
Or as sweet-season'd showers are to the ground;
And for the peace of you I hold such a strife
As 'twixt a miser and his wealth is found;
Now proud as an enjoyer, and anon

Doubting the filching age will steal his treasure;
Now counting best to be with you alone,
Then better'd that the world may see my pleasure:
Sometime all full with feasting on your sight,
And by and by clean starved for a look;
Possessing or pursuing no delight,
Save what is had or must from you be took.
Thus do I pine and surfeit day by day,
Or gluttoning on all, or all away.

A vers feltehetőleg az 56–74. számú szonettek kísérőszonettje volt. Az Arden Shakespeare kiadás[1] szövegmagyarázója, C. Knox Pooler úgy véli, tárgyában a 48–49. szonettekkel rokon, amelyekben Shakespeare barátja hűtlenségének a lehetőségére céloz. A költő talán valóban utal erre a szonettben, de a vers egészen másról szól; valójában a szerelem páratlanul tökéletes kórképe.

A szonett szerkezete kissé eltér a megszokottól. Shakespeare szonettjei rendszerint három egymást előrevivő quatrainból, s végül egy összefoglaló coupletből állanak. Ebben a szonettben nem ilyen nyilvánvalóak a cezúrák, a két bevezető sor és az összefoglaló couplet között egyenletesen emelkedik a vers íve.

Az első két sorban azt vallja meg a költő, mit jelent számára ifjú barátja. Shakespeare "nem hívja segítségül a napot és a holdat, nem köti hasonlatba a föld és a tenger csodáit", s mégis, egyszerű szavakkal, mindössze két rövid sorban a világirodalom egyik legteljesebb, legmeghatóbb szerelmi vallomását mondja el. Az ifjú az a költő gondolatai számára, ami a táplálék az élőnek, ami a tavaszi zápor a földnek. Vagyis mindennél fontosabb: nélkülözhetetlen ahhoz, hogy létezzen. Egy pillanatig sem gondolunk arra, hogy Shakespeare esetleg hízeleg a gazdag mecénásnak, biztosan tudjuk, hogy őszinte, hiszen mi magunk is érezzük az érzelem erejét, mélységét. Ez varázslat, az igazi költészet varázslata, de bizonyos fokig megfejthető. A képek teszik, hogy Shakespeare nemcsak elmondja, hanem belénk plántálja, átéleti velünk mondanivalóját. A költő a két legegyszerűbb s éppen ezért legegyetemesebb példával bizonyítja szerelmét. Szerelme olyan erős, hogy nincs szüksége a szavak tarka köntösére, hiszen az érzelem ereje átfűti a legmindennapibb szavakat.

A 3. sortól a vers a szerelem lelkiállapotát festi. A 3–4. sorban bemutatott s az 5–8. sorban részletesen kifejtett hasonlatot a páratlan emberismerő, a drámaíró Shakespeare írta; az ifjú barátságának birtoka olyan belső küzdelmet okoz a költőnek, mint a fösvénynek a maga gazdagsága. Most büszke rá, majd elrejtené a tolvaj kortól, most egyedül kívánna vele lenni, majd az egész világnak megmutatná kincsét. Csodálatosan szép a 3. sor gyöngéd metaforája, a „for the peace of you". Olyan sokatmondó, meghatározatlanságánál fogva annyi asszociációt kelt, hogy magyarul egy egész mondattal is csak megközelíteni tudjuk a tartalmát. Azt a békességet jelenti, amit az ifjú barátsága hoz a költőnek. De jelenti mindazt a szépséget, édességet, megnyugvást, boldogságot is, amit a 'béke' szó magában foglal. A metafora mintegy a két kezdő kép folytatása. Egyes kiadásokban ugyan a *price*, ill. *prize* szövegváltozat szerepel a *peace* helyén (pl. E. Malone-nál, H. Stauntonnál),

[1] The Works of Shakespeare. Sonnets. Edited by C. Knox Pooler. London, 1931.

de nem valószínű, hogy egy ilyen szép kép a véletlen műve volna. Egyébként is, a *peace — strife* paradoxon beleillik a versen végighúzódó ellentétek sorába.

A költő tulajdonképpen már a 7. sorban kibújik a „fösvény" — mindössze három soron át viselt — álarcából; az egyes szám 3. személyről átvált egyes szám első személyre. Úgy látszik, az élmény ereje egyre kevésbé tűri az alakoskodást. A 9—10. sorban még az első képre visszautaló metaforikus igéket használ a költő; majd eltelik barátja látásával, majd egyre jobban szomjazza látványát — a 11—12. sorban már csak a korábban képeket teremtő puszta gondolat áll előttünk. Semmi másra nem vágyik, semmi másnak a birtoklása nem szerez örömet a számára, mint amit a barátjától kapott vagy kap.

A couplet az 1., ill. a 9—10. sor gondolatkörében összegezi a vers tartalmát. A szerelem örökös sóvárgás és csömör — mondja a 13. sor. A 14. sor talán valamilyen konkrét eseményre is céloz; az „all away" az ifjú „szabadságának bilincses távolára" utalhat, esetleg arra az esetre, amely a 61. szonett féltékenységét előidézte. Edward Dowden professzor úgy véli, a 75. szonett 6. sorában történt először utalás a rivális költőre.[2] Ha ez csakugyan így van, talán őrá céloz Shakespeare a couplet utolsó félsorában.

A couplet összefoglalja, lezárja a szonettet, de nem oldja fel a feszültséget, sőt elmélyíti a versen végigvonuló ellentéteket. Már a szonett 1. sora is kontrasztot tartalmaz; de a *thoughts — life* csupán lírai ellentét, nem teremt igazi feszültséget. A 3. sortól viszont a vers drámai ellentétpárok láncolata. Minden két sor egy-egy újabb kontraszttal világítja meg a költő zaklatott lelkiállapotát; a 3—4. sorban a *peace* és a *strife*, az 5—6. sorban a *proud enjoyer* és a *doubting the filching age*, a 7—8. sorban a *to be alone* és *the world may see*, a 9—10. sorban a *feasting* és a *starved* ellentétével. A 11—12. sortól felgyorsul a vers tempója, már nemcsak minden második sor, hanem minden egyes sor újabb ellentétet hoz: *possessing — pursuing, had from you — must from you be took*. A couplet kontrasztjai a legtisztábbak, legélesebbek; a *pine — surfeit*, és különösen az *all — all away* betetőzik, elmélyítik a szonett drámai ellentétrendszerét.

2. A szonett első magyar fordítása 1878-ban, a Kisfaludy Társaság teljes Shakespeare-kiadásának „Shakspere vegyes költeményei" című 19. kötetében jelent meg.[3] A szonettek fordítói, Szász Károly és Győry Vilmos közül — szerencsére — Győrynek jutott a 75. Fordítása így szól:

Lelkemnek az vagy mi testnek az étek
Vagy mint a földnek lanyha permeteg,
S nyugalmadért oly aggodalomban élek,
Mint kincseért a fösvényt szállja meg.
Most, büszke én boldogságomba', majd
A tolvaj kortól féltem drágaságod';
A vágy most véled a magányba hajt,
Meg összehívnám, látni, a világot;
Ma látásoddal eltelek egészen,

[2] I. m. 76.
[3] Shakspere vegyes költeményei. Budapest, 1878.

Holnap egy pillantásért epedek;
Öröm nem kell, s nincs benne semmi részem,
Csak az, mit tőled bírok vagy veszek.
Igy éhezem, s megint bővelkedem:
Ma minden van, s holnap nincs semmisem.

Lendületes és költői tolmácsolás. Jóformán nincs benne — vagy alig — azokból a romantikus sablonokból, nehézkességekből, melyek a Szász—Győry-féle fordításban lépten-nyomon elkedvetlenítettek bennünket. Az első kép átültetésében két apró változtatást is találunk: a *my thoughts* helyett Győry *lelkem*-et mond, a *life* helyett pedig *test*-et. A *my thoughts*-ot egyetlen műfordító sem adta vissza szó szerint (csak a pedáns Ferenczi megközelítőleg: ő *elmém*-et használt.) Talán az a magyarázat, hogy úgy érezték, a vers egésze ellentmond ennek, hiszen az ifjú Shakespeare-nek nemcsak gondolatait táplálja, hanem egész lénye számára nélkülözhetetlen. Bizonyára ezért használják az általánosabb *lelkem*, ill. *nekem* szavakat. De talán az is közrejátszik ebben, hogy az angol *thought* és a magyar *gondolat* szó holdudvara, asszociációs köre valószínűleg nem fedi teljesen egymást. Ez ugyan az olyan beszélő számára, akinek csak az egyik nyelv anyanyelve, eldönthetetlen, de erre mutat pl. az a tény, hogy a 30. szonett 1. sorának tolmácsolásában is („When to the sessions of sweet silent thought") a fordítók többnyire elkerülik a *gondolat* szó használatát. Talán a magyar beszélőkbe túlságosan belérögződtek az ilyenféle frázisok: „az eszére hallgatott, nem a szívére", s azt hiszik, e kettő szükségképpen ellentmond egymásnak. A *life* felcserélése a *test*-tel szép és szükségszerű hűtlenség; hiszen a *lélek* — *test* ellentéttel a fordító a *thoughts* — *life* ellentétet teremti újjá. Másrészt az *élet*, kivált ragos alakban túl hosszú is volna, nem férne el az 5-ös jambus metrumában. Az apró eltérésektől függetlenül a fordítás első sora szép, talán csak az avatag *étek* hangzik ma már költőietlenül. A 2. sorban a *lanyha* jelző, amely hangalakja következtében amúgy is kellemetlen hangulatú, nem pótolja a *sweet-season'd* bájos miniatűr elmemutatványát. Shakespeare itt nemcsak hogy körülírja, megnevezés helyett bemutatja a tavaszt, hanem olyan több értelmű kifejezést használ, amelynek tartalmában valamennyi jelentése belejátszik; a „sweet-season'd showers" nemcsak 'édes évszakbeli', hanem 'édes és jókor jött' és 'édes fűszerű záporok'-at jelent. A 3. sorban a „for the peace of you" kifejezés metaforikus értelmét Győry vagy nem vette észre, vagy ami valószínűbb, nem tudta visszaadni. Igaz, ez tulajdonképpen egyetlen magyar fordítónak sem sikerült. Egyébként, a *nyugalmadért* kivételével a 3—4. sorba csupa találó, értelmileg és hangulatilag is odaillő szavakat talált Győry. Az *aggodalom* ugyan kissé távoli szinonimája a *strife*-nak, de előnye, hogy a jambust anapesztussal meglendíti, s ezzel az aggodalom izgatottabb szívdobogását is visszaadja. Shakespeare itt nem használ ugyan anapesztust, de az előző sorban igen („to the ground"). Ebben a két sorban a mondatszerkezet nem egészen szerencsés; a vonatkozó névmás elmaradása a hasonlító mellékmondat elejéről — bár nem zavaró — egy kicsit nehézkessé teszi a mondatot.

A 2. és 3. quatrian egészében jól érzékelteti a belső küzdelmet, a vívódást. Győry pontosan követi Shakespeare ellentéteit, a *now — and anon, now — then, sometime — and by and by* mondatkezdéseknek tolmácsolásában *most — majd, most — meg, ma — holnap* felel meg. Talán csak a *meg* látszik önmagában egy kicsit félszegnek a 8. sor elején. Kár, hogy az 5—6. sorban

nem a 3—4. sor hasonlatát folytatja, részletezi, hanem csak visszautal rá, az eredeti egyes szám 3. személy helyett egyes szám 1. személyben. A *drágaságod* hangulata talán ma már más, mint Győry idejében, de mindenesetre szívesebben látnánk a helyén a *kincsed*-et. Nem szerencsés a 7. sor megfogalmazása. A mondat így félreérthető, nem világos, hogy csupán a költő gyorsan változó kívánságairól, lelkiállapotáról van szó. A 8. sorból sajnáljuk a *my pleasure* kimaradását, de végül is érthető, hiszen a magyar szavak jóval hosszabbak, mint az angolok. A 9—10. sor szép és kifejező, ha csökkenti is a 10. sor intenzitását a „by and by clean" kihagyása. A 11—12. sor páratlan tömörsége és belső ritmusa viszont meghaladta a fordító erejét. A magyar változat szószaporításnak látszik, s nem is olyan áttetszően világos, mint az angol. A 11. sorból pl. elvész a korábbi ellentétpárokat folytató s lezáró ellentét. A *to have* ige visszaadása gyakran okoz nehézséget a korai fordítóknak. A *bír* nem állta ki az idő próbáját.

A couplet 1. sorával az a baj, hogy a *bővelkedem* nem pontosan ugyanaz, mint a *surfeit*, az *éhezem* — *bővelkedem* ellentét pedig egészen más, mint a *pine and surfeit* ('éhezem és megcsömörlöm'). Az angol szonettben nem valaminek a hiányáról, majd meglétéről van szó, hanem két negatív szélsőségről. Győry bizonyára nem merte leírni a *csömör* szót egy szerelmes, udvarló versben. A 14. sor meg túlságosan egyszerű, sőt primitív. A fordító a különleges *glutton* helyett kétszer is a létigét használja, s ráadásul a költőt állandóan, szinte egy időben nyugtalanító ellentmondásokat is mintegy lehűti azáltal, hogy a *ma* és a *holnap* időhatározókkal szétválasztja őket.

Győry tolmácsolása formájában meglehetősen pontosan követi az eredetit. Apró eltérés, hogy míg Shakespeare többnyire 5-ös jambusokat használ, csak a 6. és 8. sorban találunk nőrímet, Győry váltogatja a hím- és nőrímeket. Egyébként, akárcsak Shakespeare, Győry is — az 5. sort kivéve — csupa end-stoppal él. Sajnos, a fordítás rímelése meglehetősen fantáziátlan. Az angol vers rímei különlegesen szépek, zengők: pl. *treasure, pleasure; life, strife; ground, found.* Győrynél ezzel szemben 7 rímpárból 5-ben -e- a magánhangzó.

Egészében Győry Vilmos fordítása sikerültnek mondható, sokkal jobb, mint a Kisfaludy Társaság szonettkiadásának átlagos színvonala. Hű képet ad az angol szonett gondolati, érzelmi tartalmáról, ha a versből sugárzó rendkívüli költői erő újjáteremtésére nem képes is.

3. A szonett következő fordítása, a Ferenczi Zoltáné kb. negyven évvel később készült, 1918-ban jelent meg a Magyar Shakespeare-Tárban,[4] de mintha időben megelőzné Győry Vilmosét. Szókincse olyan ódon, olyan merev, olyan költőietlen, hogy hiába a csaknem teljes szöveghűség, a tolmácsolásból mégsem lesz igazi vers. Ferenczi fordítása így fest:

Elmémnek az vagy épp, mi táp a létnek,
Vagy mint a földnek tavasz zápora;
S én nyugtodért oly nagy tusában élek,
Minőt fösvényben támaszt birtoka:
Most büszke, kincsemmel, majd reszketek,
Hogy zsákmány lesz rabló agg kor kezében;
Most jobbnak tartván, lennem csak veled;
Majd jobbnak, hogy a világ is lássa élvem:

[4] Magyar Shakespeare-Tár. 1918. 237.

Olykor gyönyörben úszom, látva téged,
És majd egy pillantásért sorvadok;
Nem bírva s nem sovárgva semmi élvet,
Csak mit kell tőled kapnom vagy kapok.
Így éh gyötör, majd túlbőségbe' minden,
Vagy mindent falhatok vagy semmi sincsen.

Mindjárt az 1. sor kedvünket szegi, talán ez a legrosszabb az egész versben. Először is a sok *e*, *é* és a sok egytagú szó következtében páratlanul zeneietlen. Ami a szókincsét illeti, az *elmém* és az *épp* sem a legmegfelelőbb szavak az eredeti vers hangulatának felidézésére, a *táp* meg teljességgel alkalmatlan erre. Hangzása is kellemetlen (nyelvújítási elvonás), tartalmában sem megfelelő. A *táp* szó Ferenczi idejében sem tartozhatott a létszükségleteink megnevezésére használt legtermészetesebb szavak közé, ma meg, ha halljuk, először mesterséges tápszerre gondolunk. A sor szórendje is kissé kényszeredettnek látszik, talán az első tagmondat végére vetett csonka *épp* miatt. A 2. sorban a *tavasz zápora* előrehaladás a Győry-féle *lanyha permeteg*-hez képest, de szebb volna, ha nem mondaná ki, amit Shakespeare csak körülír. A 3. sorban Ferenczi a „for the peace of you" kifejezést *nyugtodért*-ra ferdíti, csaknem úgy, mint Győry. A 3. sor egészében sokkal kevésbé sikerült, mint Győry megoldása, főként a *tusa* miatt, ugyanis ez a *strife* megfelelőjeképpen túl ódivatú, patetikus, és inkább külső, mint belső küzdelmet jelent. A 4. sorban a *minő* finomkodóan, romantikusan ódon, a *támaszt* meg, különösen a *tusát támaszt* szókapcsolatban, túl nagyszabású, nem ilyen finom, érzelmes szonettbe való.

A 2. quatrain valamivel jobban sikerült, mint az első. Az 5. sor kifogástalan, sőt nagyon jó volna, de miért változtatja az egyes szám 3. személyű képet egyes szám 1. személyűvé, ahogy Győry is? Igen jó a *kincsem* az előző fordításbeli *drágaságod*-hoz viszonyítva, és az is érdeme Ferenczinek, hogy a *reszketek* igével a *doubting*-ot visszaadja. A 6. sort kevésbé valószínű jelentésében fordítja; az *age* szót 'öregkor'-nak érti. Igaz, Shakespeare gyakran szól az idő rombolásáról, de ez az értelmezés nem illik bele a hasonlatba, melynek a 6. sor része. Nem túl sikerült maga az *agg kor keze* metafora sem, hiszen semmivel sem mond többet, mint amennyit az *agg kor* mondana. Ezt nem tekintve szépen sorjáznak az ellentétek, a *most*, *majd*, *most*, *majd*, *olykor*, *és majd* időhatározók mögött. A 7. sor tartalmilag felülmúlja Győry félresikerült fordítását, de túl tömör, a határozói igenév után álló személyragos főnévi igenév kissé nehézkesnek tetszik. Kiábrándítóan hat a 8. sorban az *élv*, a színes romantikus sematizmus kedvenc sablonja, s nem méltó a precíz Ferenczihez a 7 - 8. sor minden funkció nélkül való szóismétlése sem.

A 3. quatrian 1. sorában egy olyan semmitmondó, annyira devalválódott közhely éktelenkedik, amilyet igényes költő nem ír le. És ráadásul a *gyönyörben úszom* miatt elvész Shakespeare szemléletes metaforája, elvész az octet és a sestet párhuzama (Shakespeare mindkettőt ugyanazzal a képpel kezdi), s elvész a 9 10. sor éles ellentéte is: a *feasting* - *being starved*, a *jóllakottság* és az *éhség* szembeállítása. A 10. sorban az *egy pillantásért* kifejezést Győrytől veszi át a fordító. Egy kicsit suta a birtokos személyrag nélküli főnév; talán sem Győry, sem Ferenczi nem volt benne biztos, kinek a pillantását jelenti a „for a look". A *sorvadok* ige igen jó találat, olyan erős érzelmi hatású, hogy kárpótol a „by and by clean" kimaradásáért. De a sor elején az *és majd* együtt

túl sok. A 11—12. sorban Ferenczi sem tudta elkerülni a *bír* ige használatát. A 11. sor így is jobban sűrített, világosabban kiemeli az ellentétet, mint a Győrye, bár az *élv* megismétlése bántó. A 12. sorban viszont az inverzió zavaró.

A couplet azután végképp tönkreteszi a fordítást. A 13. sorban a *túlbőségbe' minden* ugyan hívebb, mint az előző fordításban a *bővelkedem*, de a 14. sorban a *falhatok* hangulatilag vulgáris melléfogás. (Egyébként erdélyiesség.)

Formai megoldásaiban a tolmácsolás alig tér el a Győryétől. Rímei nem kevésbé zeneietlenek, csupa end-stopot használ, s szabályosan váltogatja a hím- és nőrímeket, bár a kétsoronkénti apró döccenő nem használ a vers lendületének.

Végeredményben tehát Ferenczi fordítása csak egy-két ponton ér fel Győry tolmácsolásával. Ferenczi erényei, legendás hűsége, precizitása nem érvényesülhetnek kellőképpen, ugyanis a sablonos, romantikus szókincs, a nehézkes mondatszerkesztés és szavak hangulatának érzékelésére való képtelenség már eleve megakadályozzák, hogy a mai olvasó azonosuljon a fordítással.

4. A 75. szonett következő fordítója Szabó Lőrinc 1921-ben.[5] Tolmácsolása a magyar műfordítás-irodalom egyik legnagyszerűbb teljesítménye. Így hangzik:

Az vagy nekem, mi testnek a kenyér
s tavaszi zápor fűszere a földnek;
lelkem miattad örök harcban él,
mint a fösvény, kit kincse gondja öl meg:

Csupa gyönyör s boldogság büszke elmém;
majd gond: az Idő elvisz, eltemet!
Csak az enyém légy! —: néha azt szeretném;
majd: A világ hadd lássa kincsemet!

Arcod varázsa csordultig betölt,
majd egy pillantásodért sorvadok;
nincs más, nem is akarok más gyönyört,
csak amit adsz s amit még várhatok.

Koldús-szegény királyi-gazdagon:
részeg vagyok és mindig szomjazom.

A fordítás első sora csodálatos egyszerűségű és tökéletességű, a végleges megoldás. Szabó Lőrinc felfedezte, hogy a *food* szónak legáltalánosabb, legmagyarabb-legnépibb és legköltőibb megfelelője egy szinekdoché: a *kenyér*. A legáltalánosabb, hiszen tanárkodással vagy másként „keressük a kenyerünket", a „mindennapi kenyerünkért" imádkozunk, s ha valamire igazán szükségünk van, az úgy kell, „mint egy falat kenyér". A legnépibb, hiszen a nép még az időt is „újkenyérig" számítja. Akik közös háztartásban élnek, azokról a népnyelv azt mondja: „egy kenyéren vannak"; aki a más kosztján él, az a „más kenyerét eszi"; s akik elválnak egymástól, azok között „kenyértörésre kerül

[5] Shakespeare szonettjeiből. Ny. 1921. 356. Shakespeare szonettjei. Budapest. 1921. 79.

a dolog". A *food* legköltőibb magyar megfelelője is a *kenyér;* hiszen a *táplálék* tudományos, ill. tudálékos, az *ennivaló* közönséges, a *koszt* még inkább, a *kaja* jassznyelvi, az *elemózsia* finomkodó és az *étek* archaikus. Talán csak a semleges *étel* lenne még elfogadható, de a *kenyér* szebb, mert emelkedettebb, mert olykor egy árnyalatnyi meghatottság is tapad hozzá. Hasonlóan kifejező a *test* szó (ezt Győry Vilmos használta először). A *life* szónak az angolban van egy elvontabb (existence) és egy konkrétabb jelentése (living). A magyarban a konkrétabb jelentésárnyalatot a *test* szóval lehet legtökéletesebben érzékeltetni. Fordítói bravúr a 2. sor is. Szabó Lőrinc képes a „sweet-season'd" két jelentését is visszaadni, 'az édes évszakból való'-t és az 'édes fűszerű'-t. Tökéletes a megfogalmazás is: egyszerű, tömör, erőteljes. Költői és mégis olyan természetes, hogy nem érezzük rajta az alakítás nyomát. A 3—4. sorban ő sem tolmácsolja a „for the peace of you" metaforát, de ő legalább olyan megoldást talál, ami nem mond ellent az eredeti vers tartalmának *(miattad)*. A *strife*-ot végre szó szerint fordítja, sőt még az *örök* jelzővel nyomatékosítja is. Az előző fordítókhoz hasonlóan a 3—4. sor képének szintagmatikus síkját egy kissé elbillenti. Úgy látszik, a magyar észjárás számára világosabb a kép, hogyha nem a fösvény és kincse között dúl a küzdelem, hanem a fösvényben a kincse miatt. Nagyszerű a „kit kincse gondja öl meg" félsor, összehasonlíthatatlanul erőteljesebb, sokatmondóbb és magyarosabb, mint a korábbi megoldások. Sajnos, Szabó Lőrincnél is elvész az a finom fordulat, hogy az 5—6. sorban Shakespeare még a *fösvény*-ről beszél („his treasure" — mondja), s később, a 7. sorban feledkezik meg a 3. személyről, vagy kényszeríti rá a belső hév, hogy első személyben folytassa. A 2. quatrain egészében visszaadja az eredeti nyújtotta élményt, s csak Szabó Lőrinc tökéletesített második fordítása figyelmeztet az első változat apróbb gyengéire. Így az 5. sorban a *gyönyör* nem éppen telitalálat, ez is azok közé a sablonszavak közé tartozik, melyek a korábbi túlzott használattól devalválódtak, ill. jelentésmódosuláson mentek át. Szép viszont az alliteráció; úgy kiemeli a *büszke* jelzőt, mint a *found* és a *now* szavak után álló *proud*-ot az *au* diftongus. A 6. sorban a *gond* már másodjára szerepel, de ennél is nagyobb baj, hogy az egész sort félreérti a fordító. Shakespeare nem vagy nemcsak az elmúlástól félti barátját, hanem a tolvaj kortól, tehát más barátoktól, esetleg rivális költőktől. Ezért szerencsésebb volna az *age* szót az *Idő* helyett *kor*-ral fordítani, a *filching*, ill. a *steal* szavakat pedig szó szerint a *rabló* melléknévvel, ill. az *ellop* igével visszaadni az *elvisz, eltemet* helyett. A 6. és 8. sorban a kötőszó nélküli, idézetszerű önálló mondatok megakasztják egy kissé a vers lendületét, hiszen előttük szünetet kell tartanunk, hogy éreztessük, hogy itt új mondatok kezdődnek. A 7. sorban a „Csak az enyém légy!" ismét tökéletes rátalálás Győry és Ferenczi suta kísérletei után. A 8. sorban a *kincsem* összehasonlíthatatlanul jobb, mint Ferenczinél az *élvem*, de azért a választékos Shakespeare nem használná a 4. és 8. sorban is ugyanazt a szót; nála a 4. sorban *wealth*, a 8-ban *treasure* áll.

Szép a 3. quatrain is. Nagyon költői és emelkedett a 9. sor, talán túlságosan is az, a *varázs* főnév betoldása miatt is, s azért is, mert míg Shakespeare hangsúlyozottan köznapi, a legelemibb létszükségletre utaló metaforákat használ *(feast, starve)*; Szabó Lőrinc igéi, bár valószínűleg a táplálkozás kifejezéskörébe tartoztak eredetileg, már kinőttek onnan, elsődleges jelentésük elvont. A 11. sor ellentétének kiemelése jól sikerült, jóllehet a *gyönyör* szó itt másodjára különösen soknak hat. Megfelelő a 12. sor is, bár nem teljesen egyértelmű. Az angolban olyan hangsúlyos a *from you*, hogy a magyarban is

ki kellene tenni. Az *adsz* ige személyragja ugyan kifejezi, de a *várhatok* nem implikálja, hogy „tőled". Valószínűleg a fordító is érzi, hogy tolmácsolása nem egészen világos, mert a jegyzetekben megmagyarázza a 12. sort: „Eddig sem akartam, ezután sem akarok mástól kapni örömet, csak tőled."[6]

A couplet remekbe sikerült, bár egy kicsit más, mint az angol, felfokozottabb, sűrítettebb. Shakespeare-nél még váltakozik az 'éhség' és 'csömör', Szabó Lőrincnél már egyidejű a 'részegség' és 'szomjúság'. A magyar couplet, úgy tetszik, többet magába foglal a vers tartalmából, mint az angol. A „Koldús-szegény királyi-gazdagon" sor bizonyára arra utal, hogy a költő minden pillanatban elveszítheti gazdagságát, a tolvaj kor ellophatja kincsét. Tökéletes, Shakespeare-hez méltó a couplet megfogalmazása is; a végletekig tömör és rendkívül plasztikus.

A fordítás rímelése koránt sincs olyan zenei, olyan élvezetes, mint az angol szonetté. Szabó Lőrinc a gondolati és képszerű tartalom visszaadását tekintette a legfontosabbnak. De a tolmácsolásból sugárzó intellektuális élmény, a plasztikus fogalmazás következtében semmiféle hiányérzetünk nincs a zeneiséget illetően, csak a teljes összevetéskor figyelünk fel rá, hogy a szonett fordításában főként asszonáncokat és ragrímeket használ. Versének zenéje így is változatosabb, mint a Győrye vagy a Ferenczié; Győry fordításában pl. 57 *e/é* hang szerepel, Ferenczié ben 49, a Szabó Lőrincében 40. Szabó Lőrinc a korábbi fordítóknál hívebben követi az eredeti szonett verselését, csak annyiban tér el tőle, hogy nála a 2. és a 4. sorban is nőrím áll.

Szabó Lőrinc az 1941-ben megjelent Örök barátainkban még tökéletesebbre csiszolva adta közre a 75. szonett fordítását:

Az vagy nekem, mi testnek a kenyér
s tavaszi zápor fűszere a földnek;
lelkem miattad örök harcban él,
mint a fösvény, kit pénze gondja öl meg;
csupa fény és boldogság büszke elmém,
majd fél: az idő ellop, eltemet;
csak az enyém légy, néha azt szeretném,
majd, hogy a világ lássa kincsemet;
arcod varázsa csordultig betölt
s egy pillantásodért is sorvadok;
nincs más, nem is akarok más gyönyört,
csak amit tőled kaptam s még kapok.
Koldus-szegény királyi gazdagon,
részeg vagyok és mindig szomjazom.

Ebben Szabó Lőrinc kiküszöbölte az első fordítás három szóismétlését; a 4. sorban a *kincs*-et *pénz*-re, az 5.-ben a *gyönyör*-t *fény*-re cserélte, a 6. sorban pedig a *gond* főnevet *fél* igére változtatta. Ugyanebben a sorban az *elvisz* helyett a szöveghű *ellop* áll, de ez nem sokat segít, a 6. sor így is az idő múlására céloz elsősorban. A 6. és 8. sor idézeteit függő mellékmondatokká alakította a fordító, ezzel gördülékenyebbé téve az egész quatraint. A 7. sorból is kihagyta a szemet megakasztó gondolatjelet és kettőspontot. A 9. sorban a harmadszor ismétlődő *majd*-ot *s*-re cserélte, s ezzel teret nyert a mondat jelentését jobban megvilágító *is* számára. Így a sor jambikus lejtése is erősebb

[6] Shakespeare szonettjei. Fordította Szabó Lőrinc. Budapest, 1921. 204.

lett. A nem egészen egyértelmű 12. sort is korrigálta a költő; az új változatban már kellőképpen hangsúlyos *tőled* áll a *from you* helyén.

Szabó Lőrinc 75. szonettje eleven cáfolat azok számára, akik nem hisznek a versfordítás lehetőségében. Teljesen hiánytalanul visszaadja az angol vers keltette élményt; ha egyes részleteiben alatta marad is az eredeti szonettnek, helyenként viszont felülmúlja azt. Szuverén műalkotás; mint magyar vers is a legszebbek közé tartozik.

5. Az időben következő fordítás — a Pákozdy Ferencé — 1943-ban jelent meg.[7] Pákozdy így tolmácsolta a 75. szonettet:

Úgy gondolok rád, mint a lágy cipóra,
mint fűszeres záporra az ugar,
s úgy vívok veled, békédért civódva,
akárcsak vagyonával a fukar;
büszkén, hogy bírlak, kincsem, csüggeteg,
hogy eloroz a martalóc öregség:
most így, csak így jó, egyedül veled,
majd meg, ha bámul bamba föld s irígy ég.
Csordulni tudnék olykor, hogyha látlak,
s elaszom, hajh, egy pillantásodér':
ha nem te szerzed, az öröm is bánat
s a bú is édes, hogyha érted ér.
Napmintnap így busongok, így ujongok,
csömörig éhen, boldogtalan boldog.

Az átültetés Szabó Lőrinc fordítása után paródiának hat. Az első sorban az állítmányi mellékmondatot nem lett volna szabad módhatározói mellékmondatra cserélni. Módhatározói mellékmondattal nem lehet kifejezni, hogy mi a költő számára szerelme, legfeljebb csak azt lehet megmondani, hogyan, milyen örömmel gondol rá. A *lágy cipó* elfogadhatatlan a *food* helyett, egyrészt azért, mert nem általánosságban az élet fenntartásához szükséges táplálékot jelenti, hanem csak egy ételfajtát, másrészt azért, mert puhaságot, fehérséget, gömbölyűséget sugall, tehát semmiképp sem illik egy férfiúhoz, egy barátnak írott versbe. A 2. sorban nem éppen találó a megszemélyesítés, talán túlzás az ugarnak gondolkodóképességet tulajdonítani. Egyáltalán miért van az ugarnak záporra szüksége, hiszen az kiszáradva is ugar? A *fűszeres* jelző viszont jó, ha nem is eredeti. A 3—4. sorban a *vív* ige nem megfelelő, ugyanis nincs olyan állandósult elvont jelentése, mint a *viaskodik* vagy a *küzd* igének. Ha a *vív* igét behelyettesítenénk a 4. sorba, ahová értelménél fogva szintén odatartozik, ezt a groteszk mondatot kapnánk: „akárcsak vagyonával vív a fukar". A „for the peace of you" kifejezést Pákozdy is szó szerint értelmezi, nem hallja ki belőle a metaforát.

A 2. quatrain egy árnyalattal jobb, mint az 1., csaknem komolyan vehető, bár ebben is van azért egy-két komikusnak ható jelző, pl. a *bamba* (föld), *martalóc* (öregség). Akárcsak Szabó Lőrinc, Pákozdy is a kevésbé valószínű jelentésben fordítja a 6. sort. Ha az *öregség* helyett a *kor* szót használná, az *age* pontos magyar megfelelőjét, visszaadhatná Shakespeare többértelműségét. A 7. sor meglepően jó, sokkal jobb, mint Győry vagy Ferenczi meg-

[7] Shakespeare szonettjei. Hódmezővásárhely, 1943. 75.

oldása. A 8. sorban a „bámuló bamba földdel s irígy éggel" kissé messzire rugaszkodott a fordító. Shakespeare „nem olyan, mint az a Múzsa, ki a kedvesét a mennyel koszorúzza", s különösen az ilyen őszinte, mélyről fakadó versekben nem. Pákozdy ráadásul még alliterációval is hangsúlyozza önkényességét.

A 3. quatrain első felét a *csordulni* ige és az *elaszom* teszi tönkre, nem beszélve a Pákozdynál elmaradhatatlan kurucos *hajh*-ról. A quatrain második felével meg az a baj, hogy kitalálás; Shakespeare egészen mást mond, mint Pákozdy. Az egész quatrain nótaízű. Megírásakor alighanem a „Fa leszek, ha fának vagy virága" című magyaros-hangsúlyos, trochaikus lejtésű Petőfi-vers műdal változata lebegett a fordító előtt, ugyanis a quatrain igen jól énekelhető ennek dallamára.

A couplet viszonylag egész jó, bár szintén nem valami hű. Érdeme, hogy elsőnek tolmácsolja a *day by day*-t *(napmintnap)*. A *busongok* ugyan kissé avatagnak hat, s talán a *csömörig éhen* is túl tömör, de örüljünk egyáltalán, hogy a coupletnak legalább értelme van, s nincs benne bántó stílustörés.

A tolmácsolás formai hűsége a megelőző fordításokéhoz hasonló. Pákozdy is szabályosan váltakozó hím- és nőrímeket, valamint asszonáncokat alkalmaz.

Pákozdy fordítása — egy-két jó találata ellenére — egészében elfogadhatatlan, hiszen félrevezeti az eredeti művet nem ismerő olvasót.

6. Keszthelyi Zoltán 1943-ban megjelent fordítása sem képvisel sokkal magasabb színvonalat.[8] Shakespeare versét semmivel sem adja vissza pontosabban, mint Pákozdy, de tolmácsolása, mint magyar vers, valamivel élvezhetőbb.

Keszthelyi így közvetítette a 75. szonettet:

Miként a friss falat kenyér a létnek,
Eső a földnek, olyan vagy nekem;
miként a fösvény, — érted gondban élek —
Kit kincse szomja kínoz szüntelen
S mit bánja ő, ha kincsét elragadja
A csúnya kor, a vágy hevíti még;
Olyan fukar, ki büszkén azt akarja:
Mindenki lássa villogó tüzét;
És egy-egy pillantásodért epedve
A szemem lassan jóllakik veled,
Mi más gyönyör hajolna hát szivemre?
Csak mit Te adsz s amellyel eltelek.
Enyhítsd szünetlen égő szomjuságom,
Mert életem örökre elkinálom.

A kritikus első két kép igen halványnak tetszik, különösen Szabó Lőrinc fordításához viszonyítva. A *lét* szó, bár Ferenczi is ezt használta, nem a legtalálóbb a *life* helyett, ugyanis elsősorban az elvont filozófiai kategóriára, nem az 'élet'-re utal. Ismét elveszett a „sweet-season'd" jelző, de ez még hagyján. Nagyobb baj az, hogy a *miként* kötőszó az első sor állítmányi mellékmondata élén nyelvtanilag nem helyes. Módhatározói mellékmondatot bevezethet *miként* is, *mint* is, állítmányi mellékmondatot azonban csak *mint*.

[8] Shakespeare szonettjei. Budapest, 1943. 85.

A 3. sortól Keszthelyi átírja az egész szonettet. Az angol vers lényege a belső küzdelemnek, a lelki egyensúly felborulásának, a szerelem okozta zaklatott lelkiállapotnak a bemutatása. Ezt az egyensúlyvesztést az angol szonettben az egyre gyorsabban váltakozó ellentétek érzékeltetik. Keszthelyi már a 3. sorból kihagyja a 'küzdelem' jelentésű *strife* szót, azontúl pedig az ellentétpárokból mindig csak az egyik tagot emeli ki; a másikat le sem fordítja, vagy megmásítja — ellentétből párhuzamot csinál. Szükségképpen a coupletet is átírja, hiszen Keszthelyi versének nyilvánvalóan más a summázata, mint a Shakespeare-ének.

Ezek szerint a fordításnak nem igénye a tartalmi hűség, tehát nincs értelme, hogy ezt számon kérjük tőle. De ha a tolmácsolást csak mint magyar verset vizsgáljuk, akkor is szembetűnik, hogy gondolatmenete nem világos. A vers egésze mintha a költő csillapíthatatlan, „szüntelen égő szomjúságá"-ról szólna, de akkor mit keres benne ez a két sor:

És egy-egy pillantásodért epedve
A szemem lassan jóllakik veled.

A fordítás stílusa is egyenetlen, eklektikus. Hol túlzottan konvencionális: pl. „ha kincsét elragadja A csúnya kor"; „a vágy hevíti még". Máskor meg túlságosan keresett, szándékoltan finomkodó, mesterkélt: pl. „Mi más gyönyör hajolna hát szivemre?"; „életem örökre elkinálom"; vagy a couplet *szünetlen* szava, mely a 4. sorban még mint *szüntelen* szerepel.

Keszthelyi tolmácsolásának két erénye van. Egyrészt Győry Vilmos óta először fordítja le hűen, pontosan a 6. sort. Másrészt meglehetősen könnyedén versel, kivéve a 3–4. sort, amelyben a főmondattól elválasztott jelzői mellékmondat nehézkes szerkezetű.

Keszhelyi Zoltán a 75. szonett átültetésében túlmegy a megengedett fordítói szabadság határán. A vers gondolati, érzelmi magvát sem adja vissza, ami pedig mindenféle műfordítás esetében követelmény.

7. A 75. szonett legújabb magyar fordítása Justus Pál 1956-ban megjelent tolmácsolása.[9]

Így hangzik:

Mint ízes étel, olyan vagy nekem,
S mint eső, mely szikföldet öntözött;
S teéretted imbolyog életem
Zsugoriként inség és kincs között;
Ma vagyonára büszke, holnap retteg
A tolvaj kortól, amely megrabolja;
Hol mutogatnálak az embereknek,
Hol azt hiszem, jó csak kettesben volna:
Hol dőzsölök szépséged lakomáján,
Hol sóvárgom egy pillantásodat;
Más örömöm nincs, sehol nem is vár rám,
Mint ami volt, vagy mit jóságod ad.
Egyik nap bőség, ám inség a másik,
S éhezik holnap, ki ma lakomázik.

[9] The Sonnets of Shakespeare. Shakespeare szonettjei. Budapest, 1956. 171.

Justus fordítása sikerültnek mondható, bár nem közelíti meg Szabó Lőrinc tolmácsolását. Az 1. sort a betoldott *ízes* jelző rontja el. Justus első mondata azt jelenti, hogy 'olyan kellemes, jóleső, kívánatos vagy számomra, mint a jó étel'. Shakespeare viszont azt mondja: 'olyan nélkülözhetetlen vagy nekem, mint az élethez a táplálék'. Ugyanez a helyzet a 2. sor *szík* betoldásával. Ezek a jelzők nem díszítenek, hanem az egyetemeset a specifikus szintjére süllyesztik. A 2. sorban a múlt idő is csökkenti a kép általános érvényét. A 3. sorban Szabó Lőrinchez hasonlóan Justus is megkerüli a „for the peace of you" lefordítását. Megoldása, a *teéretted* elfogadható. Az *imbolyog* ige igen eredeti és szemléletes, de tartalmilag nem a legmegfelelőbb; a *strife* több az 'imbolygás'-nál. Nem pontos a 4. sor sem, Shakespeare zsugorija nem ínség és kincs között vívódik, de azért a kép nem rossz, beleillik a vers gondolatmenetébe.

A 2—3. quatrainon végigvonuló gondolatritmus, ellentétsor visszaadása nagyon jól indul. Az 5—6. sor minden szempontból kifogástalan, a bonyolult 6. sornak Justus adja a legjobb értelmezését és fordítását az összes tolmácsolók közül. A 7. sorban azonban az egyes szám 1. személyű ige megtöri a vers lendületét. Shakespeare-nél logikus és természetes az egyes szám 3. személyből egyes szám 1. személybe való átváltás, ugyanis amikor a 3—4. sor hasonlatát kifejti, először az egyes szám 3. személyű hasonlót mutatja be részletesebben, majd az egyes szám 1. személyű hasonlított szemszögéből folytatja a képet. Justusnál viszont nemcsak a hasonló, hanem a hasonlított is egyes szám 3. személyben áll *(életem)*. Még zavaróbb az ige feltételes módja, hiszen a párhuzamos, ill. ellentétes mondatok mind kijelentő módban állnak. A 7—8. sor egyébként tartalmilag megfelelő, ha a 7. sor nincs is olyan szép, mint az eredeti. A *mutogat* ige kissé közönséges, elvégre itt nem holmi vásári portékáról van szó, hanem a *my pleasure*-ről; és a *world* is több, mint az *emberek*. Remek a 10. sor, Justusé az érzelmileg és hangulatilag leghívebb változat, de ezt ismét sikerületlen két sor követi. A 11. sor tartalmában és formájában is elmarad az eredetitől; nincs meg benne se az előzmények egyetlen ellentétbe sűrített összefoglalása, se az ellentétnek két azonos szerkezettel való kiemelése. A 12. sorban alighanem félreértés történt, Justus a *had*-et bizonyára egy önálló mondat zárószavának tekintette, s nem vette észre, hogy a *from you* kifejezés ehhez a mondathoz éppúgy hozzátartozik, mint a következőhöz.

A couplet csattanós, tömör, de a fordító azáltal, hogy a *bőség*-et és az *inség*-et hangsúlyozottan különválasztja („Egyik nap bőség, ám inség a másik"), tompítja a vers mondanivalóját, az állandó zaklatottságot, az állandóan szélsőségek között való hányódást. A 14. sorban a „lakomázik" nem éppen rossz, de hangulatilag nem a legmegfelelőbb, talán túl konkrét jelentésű ahhoz, hogy ezen a kiemelt helyen álljon.

Justus fordítása a legzeneibb valamennyi közül. Végre nem teljesen mechanikusan váltogatja a hím- és nőrímeket (az első 4 sor hímrím, az 5—11. nőrím, a 12. hímrím és a 13—14. nőrím). A sorvégek hosszan, tisztán összecsengenek; a rímek többnyire kétszótagosak, és az utolsó magánhangzó és mássalhangzó rendszerint azonos bennük.

A Justus Pálé tehát a sikeresebb fordítások közé tartozik. Képet ad az eredeti gondolati tartalmáról, s itt-ott az angol vers érzelmi mélységét, költői erejét is sikerül megmutatnia. Nagy erénye formakultúrája, ízlése; az egész vers könnyed, nincs benne semmi fordítás ízű, kimódolt, kényszeredett. Ha nem talál is minden megoldása telibe, nincsenek tolmácsolásában bántó, kiábrándító részletek sem.

*

Shakespeare szonettjeinek tolmácsolása a műfordítás legnehezebb feladatai közé tartozik. A szonettek reneszánsz teljessége: harmóniája és nyugtalansága, tárgyiassága és lebegése, érzelmessége és intellektualitása, természetessége és választékossága, virtuozitása a következő korok költészetében szükségképpen eltűnt. A teljességhez hozzátartozó ellentétes vonások ellentmondókká, kibékíthetetlenekké lettek, a költők, költői iskolák a valóságnak csak egyes aspektusaira figyeltek. A magyar költészet, a magyar költői nyelv gazdagságát s műfordítóink emberi teljességét és mesterségbeli tudását mutatja, hogy a 75. szonettnek három jó fordítása is született, a Győry Vilmosé, a Szabó Lőrincé és a Justus Pálé, s közülük egy, a Szabó Lőrincé a tökéletesség közelébe jutott.

É. Kiss Katalin

Érettségizettek stilisztikai műveltségéről

1. Új színt hoztak a főiskolai felvételi vizsgákba az 1972. évi magyar nyelvi írásbeli tételek: a megszokott mondatelemzés mellett most nyelvhelyességi és stiláris feladatokat is meg kellett oldaniuk a vizsgázóknak. Örömmel üdvözölhetjük ezt az elgondolást. Bár a jelöltek leíró nyelvtani tudásáról kevésbé tájékoztat, de több támpontot ad ez a forma a jelölt egyéniségének megismeréséhez, ez pedig nem lebecsülendő előny. A feladat megoldóinak ugyanis nemcsak emlékezeti tudásukat kellett a kidolgozáshoz felidézniük, hanem ismereteik alkotó és önálló alkalmazására is kényszerültek.

A szöveg átalakítása és főként az átalakítás indokolása megmutatta, hogy a pályázó személyiségében a racionális vagy az emocionális elemek vannak-e túlsúlyban, meg tudja-e ragadni a lényeget, pontosan tudja-e értelmezni a fogalmakat, meglátja-e a tények közötti összefüggést, megvan-e benne a rendszerezés képessége, az esztétikai igényesség stb. Ezek mellett még egy lényeges szempont: a hagyományos és jellegénél fogva sematikusabb mondatelemzésnél jobban megmutatja az ilyen jellegű feladat, hogy *mennyire fejlett a pályázó szaktárgyi gondolkozásmódja.*

Szerencsésebb volt a feladat kitűzése annyiból is, hogy jellegében közelebb állt a középiskolai tananyaghoz és így a felvételizőkhöz is.

Most azonban nem ebben a vonatkozásban szeretnék foglalkozni az írásbeli felvételi tételével, megoldásával, hanem azokat a nyelvhelyességi és stilisztikai problémákat gyűjtöttem össze, amelyek tanulságosan jelzik fiataljaink ilyen jellegű minősítéseit az egyes nyelvi tényekkel kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy a 78 dolgozat, amelyet alkalmam volt átnézni, elegendő alapot ad ahhoz, hogy néhány megállapítást általánosítsunk, annál is inkább, mivel a pályázók az országnak szinte minden részét képviselték.

A továbbiakban tehát a határozottan grammatikai jellegű feladatok megoldási eredményeit nem tekintve csak a nyelvhelyességi-stiláris vonatkozásokra térek ki, vagyis a feladatlap első két feladatának megoldására. A szöveg sorrendjében haladva megvizsgáljuk, hogyan minősítették a felvételizők az egyes nyelvi tényeket, hogyan és mivel magyarázták megoldásukat. Mivel ez a két feladat igen szorosan összefügg, nem választom szét az 1. és a 2. feladatot, mint ahogy a legtöbb dolgozatíró sem különítette el: helyettesítette a szót vagy a szerkezetet, és mindjárt indokolta is eljárását.

Mi volt a feladat? A jelöltek a következő szöveget elemezték:*

„1928-ban apám szerencsétlen kimenetelű vakbélműtétbe belehalt. Én akkor éppen középiskolába kerültem. Mivel anyámra elég jócska terhet rakott a négy árva felnevelése, nekem kezdettől fogva magamnak köllött megkeresnem az iskolapénzt. Csak

* A szöveg 17 év óta ismeretes, többször megjelent már, gyakorlószövegül is szolgált. *(A szerk.)*

hébe-hóba kaptam az iskolától stipendiumot jó tanulmányi előmenetelem miatt. A tanévben zsengébb képességű osztálytársaimat tanítottam, nyáron pedig masinánál dolgoztam mint írnok és revizor. A bizonyítványom mindig kitűnő volt, csak énekből nem kaptam jelest, mert jól és szépen énekelni sohasem tudtam. 1936-ban maturáltam jeles eredménnyel. Ekkor állásba mentem, minálunk a villanytelepen lettem tisztviselő. Egyúttal nekiálltam a jogi tanulmányoknak is."

1. A fenti önéletrajzrészletben cseréljük ki a bele nem illő szavakat, s küszöböljük ki belőle az egyéb stílustalanságokat is!

2. A kicserélt szavak miért nem illenek bele ebbe a szövegbe? "

2. Sok gondot okozott a vizsgázóknak mindjárt az első mondat: *1928-ban apám szerencsétlen kimenetelű vakbélműtétbe belehalt.*

A *szerencsétlen kimenetel* szerkezet választékos, de nem hibás. Ebben az esetben használható, mivel önéletrajz írásakor helyesen alkalmazzuk az igényesebb nyelvi formát. Hiányzik azonban a szerkezet elől a határozatlan névelő, mert az ige a főhangsúlyos, a határozó nyomatéktalan, és ezt a jellegét jelezzük a határozatlan névelő használatával is. Nem javítani kellett volna tehát a szerkezetet, hanem határozatlan névelővel kiegészíteni: „. . . *egy* szerencsétlen kimenetelű vakbélműtétbe belehalt."

Milyen elgondolások alapján dolgoztak a jelöltek? 34-en nem javították rajta semmit, a többség kifogásolta valamelyik részletét. Többen helytelenítették a *szerencsétlen kimenetelű vakbélműtétbe* szerkezetet, mert úgy érezték, hogy a „szerencsétlen kimenetelű" jelzőt csak balesetre (5), karambolra (7) alkalmazhatjuk. A műtét többek szerint csak sikeres vagy sikertelen lehet (4), esetleg rosszul sikerült (5), mivel „kimenetele csak spontán történésnek van" (77.).[1] — Mások feleslegesnek is érezték (11), mondván, hogy „az, hogy belehalt, elég" (135.); — „ha belehal, az szerencsétlenség" (92.); — „az már utal a szerencsétlen kimenetelre" (150.); — „kihagytam, mert a végeredményből már erre lehet következtetni" (117.).

Mit ajánlanak helyette? „Azt lehet mondani, nehéz operáció" (138.); — „életveszélyes (?!) vakbélműtét" (101.); — „végzetes vagy szerencsétlen végzetű" (147.); — „tragikusan végződő, halálos végű" (83.); — „szerencsétlenül végződő" (133.).

Többen hiányolták és pótolták a birtokos szerkezetet: *műtétébe*, ill. *műtétjébe* halt bele (7). Mindössze ketten tették be a határozatlan névelőt: „egy szerencsétlen kimenetelű . . ." (97., 99.).

Két dolgozat írója javította át a *vakbélműtétbe* határozót *vakbélműtét közben*-re (107., 111.), nem gondolván arra, hogy a határozó típusának megváltoztatásával a mondanivalót is megváltoztatta: az okhatározót időhatározóra felcserélni nem lehet!

Volt olyan jelölt, aki felfigyelt a *kimenetel* szó stílusértékére is, ha nem pontosan határozta is meg: az ÉrtSz. szerint ez a szó választékos, ő „hivatalos"-nak minősítette (142.).

Egészen körülményes indokolása is volt a javításnak: „. . . súlyos vakbélgyulladásba belehalt: balesetnek van szerencsétlen kimenetele; a betegség nehéz lefolyású, a vakbél perforált lehet" (139.). Itt sem figyelt fel a jelölt arra, hogy különbség van a mondanivaló *(vakbélműtétbe)* és az ő megfogalmazása *(vakbélgyulladásba)* között.

Volt, aki a *belehal* használatát is kifogásolta, mondván: „Nem belehal a műtétbe, hanem meghal" (125.).

Az *Én akkor éppen középiskolába kerültem* mondat időhatározójával volt több problémájuk a jelölteknek. Mindössze 10-en fogadták el változtatás nélkül, 17-en ítélték

[1] Az idézetek után zárójelben szereplő sorszámnév azt jelzi, hogy hányas számú felvételiző dolgozatából idéztem, a tőszámnév, pedig azt mutatja, hogy hány jelölt tett ugyanolyan vagy nagyon hasonló megállapítást.

jónak az *éppen akkor* és 11-en az *akkor éppen* szórendet, de egyikük sem mutatott rá arra, hogy a szórendi változtatás jelentéskülönbséggel jár, és ebben az összefüggésben csak az *éppen akkor* szórendi változat a helyes, mivel az *éppen* nyomosító szóval az időhatározót, nem a helyhatározót kell nyomatékossá tennünk. 25-en egyszerűen feleslegesnek minősítették az *éppen*-t, és olyan is volt, aki az *éppen* alakját tartotta helytelennek megjegyezve, hogy az *épp* a jó (111.). — Nem is kevesen voltak, akik „pontatlannak" érezték így az időhatározást, és a következő megoldásokat javasolták: „akkor kerültem éppen" (81., 145.); — „éppen ebben az évben" (125., 129., 149.); — „ez évben" (98.); — „abban az időben" (149.); — „abban az évben a jó, mert így olyan, mintha abban a pillanatban került volna oda" (119.). Volt, aki körülírta az időhatározást, nem érezvén a mutató névmás rámutató jellegét: „Közvetlenül édesapám halála után . . ." (90.).

Többen kifogásolták a *középiskolába kerültem* szerkezetet: „Nem jó, mert az nem volt véletlen" (104.); — „. . . be is fejezte tanulmányait, tehát a folyamatos *jártam* ige a jó" (118.); — „. . . nem egyértelmű, ugyanis egy középiskolába az emberek sok minden miatt kerülhetnek." (146.) — Ezek a megállapítások bizony már meglehetősen erőltetett gondolatmenet eredményei!

Mivel anyámra elég jócska terhet rakott a négy árva felnevelése, nekem kezdettől fogva magamnak köllött megkeresnem az iskolapénzt. Ebben a mondatban az *elég jócska terhet rakott* részlet volt különösen problematikus a jelöltek számára. Mindössze hárman hagyták javítás nélkül, és hárman javították magyarázat nélkül.

Azt állapították meg a jelöltek, hogy az *elég* szó használata itt pongyola, felesleges, de sokféle véleményt fejtettek ki a *jócska* szóalakkal kapcsolatban. Ilyen szó a magyar nyelvben ÉrtSz.-unk tanúsága szerint sincs, csak a *jócskán* határozószói változat él. A *jócska* szót magát mégis sokan elfogadták, csak stílustalannak érezték (15). Többen is megállapították, hogy a *jócska* alak „nem stílusos" (86.); — hogy „a stílusban játékos és nyelvtanilag is helytelen " (100.); — „nem érzem magyarosnak" (107.); — „nyelvérzékem szerint helytelen" (146.); — hogy „*jócskán* a helyes változata" (4); — a „közismert változata" (2); — és tulajdonképpen a jócska jelentése: 'nagyon nagy' (9), 'sok', 'jókora' (95.), 'óriási' (105.), 'hatalmas' (141.), 'elég teher' (126.), 'nehéz teher '(98.).

A legkülönbözőbb stílusminősítésekkel látták el: „argó szó" (101.); — „magyartalan" (141.); — „csak elbeszélésben jó" (106.); — „kedélyes hangulatú" (139.); — „inkább kedvező körülmények között használjuk" (147.); — „játékos" (131.); — „nevetséges" (!) (134.); — „népies" (112.); — „parlagias" (104.); — „csak a mindennapi életben használjuk" (143.); — „régies" (76.); — „túlságosan közvetlen" (137.) stb.

Többen kifogásolták a *terhet rakott* kifejezést, de kevesen mutattak rá arra, hogy itt a *terhet rótt* szerkezet választékosabb formája lett volna stílusosabb. Sokan túlságosan is konkrét szemléletből kiindulva helytelenítették a *terhet rakott* kifejezést: „Helytelen az *anyámra elég jócska terhet rakott* használata is, mert az olyan értelmet ad a mondatnak, mintha az anyjára súlyok lennének kötve, s ez jelentené számára a terhet." (75.) — „Itt a teher elvont fogalom, azt nem lehet rakni" (99.); — „Nem tesszük rá az anyára, hanem ez munkát, gondot jelent, amit el kell végezni." (76.); — „Terhet kocsira szoktak rakni" (118.). — „A nevelés nem tud cselekedni, terhet rakni" (135.) .

Néhányan (11) a *terhet rótt* szerkezetet javasolták ide, és volt, aki a *rótt* igealak választékos stílusértékét is megérezte („A *rótt* szó lágyabb, a *rakott* mindennapibb").

A megoldások többségében az egész kifejezést hibáztatják, bár az indokolások eléggé általánosságokban mozognak: „a stílus szempontjából nem hat szépen" (140.); — „körülírt, bonyolult; egyszerűbb: teher hárult rá" (148.); — „bizonyos fokú nemtörődömség érződik ezen a megfogalmazáson" (104.); — „stílustalan, zsúfolt" (125.); — „felesleges szóhalmozás" (135.); — „felületes megfogalmazás" (93.); — „bonyolult" (80.); — „felesleges a két szó *(elég jócska)* egymás mellett" (142.); — „az *elég jócska*

árnyalati különbséggel ugyanazt fejezi ki, tehát elég az egyik szó, s azt hagytam meg, hogy elég, mert az inkább beleillik egy önéletrajzba" (116.); — „felesleges melléknévtorlódás (!) (151.); — „ha elég volt a teher, jócska is volt" (74.).

Milyen helyettesítést javasolnak? „Anyámra hárult minden gondja" (98.); — „súlyos nehézséget jelentett" (121.); — „nagyon nehéz volt" (80.) ; — „elég gondot okozott" (142.); — „nagy gondot okozott" (90.); — „sok gondot okozott: jelentése hasonló, és így szebb és jobb a mondat stílushatása" (130.); — „elég terhet jelentett" (145.); — „súlyos terhet" (87.).

Csak néhányan kifogásolták a *nekem magamnak köllött megkeresnem* részletben a *nekem magamnak* nyomósított kapcsolatot, helyesen állapítva meg, hogy a *nekem* itt felesleges (12).

Érdekes, hogy még a valóban szembetűnő *köllött* alak javítása sem volt egyértelmű. 11-en egyáltalán nem javították. Javította, de nem indokolta eljárását 33 dolgozatíró. Akik indokolták is, hogy a tájnyelvi formát köznyelvire kell cserélni, 29-en voltak. Volt, aki ezt érezte helyesebbnek: „Úgy is lehet mondani: *kellett*" (85.). Akadt naiv megállapítás is: „Nincs ilyen magyar szó, még tájszó se (csak Szegeden és környékén)" (104.). — „Ez a szó alföldi akcentussal van mondva." (136.) — „Nem helytelen, csak ebben az esetben furcsa." (81.) — Érdekes, hogy voltak, akik „magyartalannak" érezték (88., 120.), mások „régiesnek" (75., 128.); „ma már nem használjuk" (144.). Sőt egy dolgozat írója azt állapította meg: „vulgáris, nem is népies" (108.).

Még egy problémája volt ennek a mondatnak: az *iskolapénz* szó. Ezzel a legtöbben nem tudtak mit kezdeni, vagy nem is javították, vagy a taníttatási költségeket összességében értették rajta. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy egy mai fiatal nem ismeri ennek a szónak a pontos jelentését és a régi stílusértékét. Az ilyen szavak minősítése nem lehet a stílusérzék értékelésének reális alapja!

Csak héba-hóba kaptam az iskolától stipendiumot jó tanulmányi előmenetelem miatt.

A *hébe-hóba* határozószót az ÉrtSz. stílusminősítés nélkül közli, ennek ellenére — nyilván ikerszó jellegénél fogva — kissé játékosnak érezzük, és ezért hivatalos írásban a használata stílustalan. Ezt sokan észrevették, sokan helyesbítették. Mindössze 11-en hagyták megjegyzés nélkül, ketten indokolás nélkül javították (78., 98.), ketten egyszerűen csak stílustalannak minősítették (103., 133.), öten játékosnak (85., 104., 113., 134., 147.). A többiek meglehetősen változatos stílusminősítéseket adtak: „felületes megfogalmazás" (93.); — „népies" (112.); — „familiáris" (122.); — „vidám, bohókás" (106.); — „tréfás" (134.); — „humoros" (135.); — „régies" (86.); — „csak a mindennapi életben alkalmazható" (119.); — „csak kötetlenebb társalgásban használjuk" (118.); — „barátok mondják egymásnak" (75.). — Mire javítják? „A *ritkán* kifejezőbb" (79., 83., 129.); — „Helyette a *néha* a jó" (86.); — „Régen használták, ma már a rövidebb megfelelőjét, a néhát használjuk" (146.).

Idegen volt a felvételizők nagy részének a *stipendium* szó: 29-en meg is írták, hogy nem ismerik, 18-an egyszerűen nem is javították, tehát valószínűleg szintén nem ismerik, 11-en csak megjegyezték, hogy helytelen. 19-en jól helyettesítették, és mindössze egy dolgozat írója adta az ÉrtSz. által is jelzett stílusminősítést: régies (128.).

Többeknek okozott nehézséget a *jó előmenetelem miatt* szerkezet. Volt, aki nem is minősítette okhatározónak, mondván, hogy „a stipendium nem oka, hanem következménye a jó előmenetelnek" (77.). Legtöbben azonban felismerték az oksági viszonyt, de itt most nem is ez a fontos a számunkra, hanem az, hogy sokan (14) hibáztatták a névutós szerkesztést, de csak általános megállapításokkal: „kifejezőbb és rövidebb a ragos névszó" (110.); — „terpeszkedő kifejezés, helyesen *-ért* toldalékkal" (89.); — „célszerűbb a ragos névszó, jobb stílushatás érhető el vele" (140.). — A felvételi dolgozatnak ez a részlete azt az ismeretet feltételezte, hogy a viszonzó okot kifejező *-ért* ragot

nem cserélhetjük fel a *miatt* névutós szerkezettel, mert a *miatt* névutót viszonzó ok kifejezésére nem használjuk. Ezt a tényt egyetlen jelölt sem fogalmazta meg megközelítőleg sem, tehát eddig nem is tanult erről! A jövőben a dolgozat anyagának összeállításakor jobban egyeztetnünk kell a követelményeket a középiskolai anyaggal!

A tanévben zsengébb képességű osztálytársaimat tanítottam részletben a *zsenge* stílusértékére kellett volna felfigyelniük a jelölteknek, mivel ilyen összefüggésben, képesség jelölésére nem szoktuk minősítésre használni. Ez a szokatlan alkalmazás adja itt a szerkezetnek hivatalos írásba nem illő stílusértékét. Ezt a jelöltek közül sokan észrevették, és mindössze 9-en hagyták javítás nélkül a szerkezetet, de 29-en indokolás nélkül javították; a többiek elég változatosan indokoltak is. 31-en érveltek azzal, hogy *zsenge* csak a növény hajtása lehet, illetve ezt a szót csak a növényekkel kapcsolatban használjuk. De más szempontok alapján is kifogásolták a szót, sokszor egészen ellentétes stílushatást érezve benne: „túl finom, gyengéd" (86.); — „költői" (137.); — „zsargon" (105.); — „tájnyelvi" (84.); — „a *zsengébb* is jó, de itt jobb a *gyengébb*" (148.), „a *gyenge* a köznyelvibb" (120.); — „a *zsengét* vagy biológiai könyvben, vagy bizalmas hangulatban használjuk" (77.). — Érdekes, hogy itt is volt gondolati melléfogás is; az egyik jelölt megállapította: „Ha valaki valakit tanít, akkor az csak gyengébb képességű lehet." (130.). Ebből az látszik, hogy ez a jelölt nincs tisztában a *képesség* szó jelentésével.

„. . . *nyáron pedig masinánál dolgoztam mint írnok és revizor*". A *masina* szó jelentése ugyanúgy problematikus volt a jelöltek számára, mint a *stipendium*. 14-en nem javították, 21-en meg is írták, hogy nem ismerik a jelentését, egyszerűen csak helytelenítette 2, *gép*-re javította 19. Egyik indokolás: „Ebben a formában groteszk hangulatot vesz fel" (115.). — Sokan helyettesítették más szóval: *gépész* (98.); *üzem* (113.); *gyárban* (103., 121.); *gyárnál* (119.); *vasút* (92., 151.); *gép*, talán *vasút* (125.); *írógép* (114.). Rendkívül bizonytalan és a hallgatók gondolkozási körét is jól tükröző válaszok ezek. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy mindössze 9 dolgozatban szerepelt a 'cséplőgép' értelmezés.

Ezzel szemben a jelöltek többsége természetesnek vette a szövegben a *revizor* szó használatát, mindössze 1 vizsgázó (103.) jelezte, hogy nem ismeri a szót. Az ÉrtSz. szaknyelvi szónak minősíti, de a dolgozatírók közül 48 számára feleslegesnek tűnt a helyettesítése. 17-en indokolás nélkül *ellenőr*-re javították, magyarosabbnak tartotta az *ellenőr*-t 7, és érdekes, hogy hárman régiesnek érzik: „kihalóban van" (125.); — „ma már ritkán használjuk" (84.)" — „a mai megfelelője *ellenőr*" (128.). — A jelöltek többsége tehát nem vette észre, hogy lényegében két nem teljesen azonos jelentésű szót helyettesített egymással: a *revizor* képzett szakember, aki egy vállalat ténykedését nagyobb összefüggésekben vizsgálja, az *ellenőr* általában csak egy bizonyos tevékenységet vizsgál felül. Így ebben a szövegösszefüggésben *ellenőr*-ről beszélhetünk.

Tartalmi szempontból volt érdekes és figyelemre méltó *A bizonyítványom mindig kitűnő volt, csak énekből nem kaptam jelest, mert jól és szépen énekelni sohasem tudtam* mondat értelmezése, ugyanis 11 felvételiző javította a mondatot tartalmi szempontból — megjegyezvén, hogy ha énekből nem volt jeles, akkor nem lehetett kitűnő, sőt az egyik dolgozat írója így javított: „A bizonyítványom mindig 4,9 volt" (142.). Vagy nem voltak tehát tekintettel a teljes szövegre, vagy nem tudták, hogy 1936-ban a készségtárgyak, az ének osztályzata nem számított be az átlagba. A 4,9-es minősítés szintén anakronizmus. Nem hibáztathatjuk a jelölteket azért, mert nincsenek tisztában a 30-as évek osztályozási viszonyaival, azt viszont észre kellett volna venniük, hogy a mellékmondat szórendje így is helyes lett volna: „mert sohasem tudtam jól és szépen énekelni".

1936-ban maturáltam jeles eredménnyel. A jelöltek nagy része idegennek érezte a *maturáltam* szót, és bár az ÉrtSz. minősítése szerint az iskolai élet szava, ezek a fiatalok nem érzik magukénak, ami igazolja az ÉrtSz. „régies" minősítését. 4-en nem tudtak mit kezdeni vele, 18-an változatlanul hagyták, 3-an egyszerűen hibáztatták, 23-an jól helyet-

tesítették az *érettségiztem* szóval, mások a szó helyettesítése címén pontatlanná tették a kifejezést: *vizsgáztam* (76., 80., 83., 85., 106., 109., 148.), *végeztem* (84., 118., 125., 130.), *fejeztem be tanulmányaimat* (79., 142.). — A helyettesítések indokai azonban meglehetősen naivak: „*vizsgáztam:* így jobban hangzik" (106.); — „*végeztem:* az iskolát végezni lehet csak jeles eredménnyel" (84.); — „*fejeztem be tanulmányaimat:* ha nem muszáj, ne használjunk idegen szót" (142.).

Ekkor állásba mentem . . . A szerkezet helyes, mégis többen kifogásolták az időhatározást ilyen fontoskodó indokolásokkal: „*ekkor:* helyette: *akkor*, mert nem a jelenre vonatkozik, hanem a múltra." (84.) — „. . . helyesen: *ezzel egyidőben*" (98.). — „Az *ekkor* csak finomabb pontosításra, kisebb idő átfogására alkalmas" (111.). — „Csak az érettségi után ment dolgozni, tehát nem *akkor*, hanem *után* " (127.).

Nagyon sokan kifogásolták az *állásba mentem* szerkezetet. Volt, aki egyszerűen helytelennek minősítette indokolás nélkül (125., 138.), vagy azzal indokolt, hogy „nem magyaros" (112., 134.), sőt még azt is állították, hogy „értelmetlen" (74., 133., 146.), hogy „túl pórias" (111.). Egy egészen különleges asszociáció miatt minősítette rossznak a szerkezetet az egyik jelölt: „Mivel az állás más értelemben építőipari szakkifejezés, az *állásba mentem* rossz stílushatást eredményez" (126.). — Nézzünk meg még néhányat a figyelemre méltóbb megjegyzések közül: „Helytelen, mivel nemcsak ment, hanem el is vállalta, hogy csinálni fogja" (101.); — „. . . az *állásba* hová kérdésre felelne, *állásba* nem lehet menni, azt esetleg kapni lehet" (141.). — Mit javasoltak helyette? *Állásba kerültem* (83., 94., 129.), *dolgozni mentem* (116., 117., 118.), *állásba léptem* (75., 109.), *állást kerestem* (123.) stb.

. . . *minálunk a villanytelepen lettem tisztviselő.* A *minálunk* határozót két szempontból is többen helytelenítették. Rossznak érezték, mert nem adja a pontos meghatározást: „pongyola, helyette: lakhelyemen" (106.); — „helyesebb: a helyi villanytelepen" (117.); — „falunkban" (118.), — „helyesebb a falu, város megjelölése" (77.); — „félreérthető, mert saját lakásra is gondolhatunk" (86., 137., 142.); — „stílustalan, helyette: otthon" (150.); — „itt" (95.). — Kifogásolták grammatikai szempontból is: a *minálunk* nyomatékos forma, itt erre nincs szükség (129.). Hasonlóképpen vélekedtek 22-en.

Itt valóban felesleges a nyomosított forma, viszont a hivatalos iratban familiárisnak ható *nálunk* használata helyett stílusosabb lett volna a helyhatározónak tartalmas szóval való kifejezése. Ilyen megoldás volt is (pl.: „a helyi villanytelepen".).

Egyúttal nekiálltam a jogi tanulmányoknak is. Az *egyúttal* időhatározót érezték pontatlannak azok, akik így helyesbítettek: „Nem egyúttal, hanem *ezután* kezdte a tanulmányait" (96., 106.). — Ez azonban nem okozott annyi problémát, mint a *nekiálltam* szó használata. Néhányan (6) csak helytelenítették indokolás nélkül, többen egyszerűen más szóval helyettesítették. Nézzük meg, miért érezték helytelennek, akik indokoltak: „. . . nekiállni csak fizikai munkának lehet" (108., 147.); — „takarításnak lehet" (151.); — „egy nagy munkának vagy ebédnek" (115.); — „nekiállni ugyancsak nagy feladat, a jogi tanulmányokat megkezdeni biztatóbb" (146); — Nem jó, mivel ezt a szerkezetet „csak társalgási stílusban használhatjuk" (147.). — Helyette mit használjunk? Elkezdtem (9); megkezdtem (9); nekikezdtem (83.); nekifogtam (101.); belefogtam (98.); folytattam (81.); végeztem (121.). — Ezek szerint nem mindenki ismeri az ÉrtSz. által is elfogadott „teljes igyekezettel nekikezd" jelentést, bár azt el kell ismernünk, hogy tanulmányokra alkalmazva nem kifogástalanul stílusos ez a szó.

3. Ennyi a dolgozatokban található megállapítások tanulságosabb része. Mint az egyszerű számbavétel is mutatja, túlságosan sok ahhoz, hogy minden példa részletes elemzésére vállalkozhatnék, de a felsorakoztatott példák elég beszédesek ahhoz, hogy néhány általános tanulságot levonhassunk belőlük.

Sok mindent elárult ez a feladatmegoldás a hallgatók gondolkozásmódjáról. Ilyen vonatkozásban a legfeltűnőbb az volt, hogy néhány jelöltnek túlságosan konkrét, sőt szinte primitív a gondolkozása. Már az egyes kifejezések javításának indokolásakor is találhattunk erre bizonyító anyagot. Érdemes megfigyelnünk pl, a „középiskolába kerültem" vagy „elég jócska terhet rakott" kifejezéssel kapcsolatos megjegyzéseket („olyan értelmet ad a mondatnak, mintha az anyjára súlyok lennének kötve", „nem tesszük rá az anyára a munkát", „terhet kocsira szoktak rakni", „a nevelés nem tud terhet rakni"). — Ugyancsak a konkrét gondolkozási módot tükrözik az „állásba mentem" szerkezettel kapcsolatos megjegyzések („az állásba nem lehet menni"; „az állás építőipari szakkifejezés" stb. stb.). Hasonlóképpen a konkrét szemlélet eredménye a *minálunk* szó 'saját lakás' értelmezése, vagy az ilyen megállapítás: „nekiálltam: nem jó, mert nem biztos, hogy állni fog" (101.); stb. Ez talán arra is visszavezethető, hogy nem összefüggéseiben vizsgálják a szót, és az alkalmi jelentés háttérbe szorul az általános jelentés mellett.

Több esetben logikátlanságot is tükröznek a megjegyzések: „mivel a *zsenge* szó korban fiatalt jelent, így helytelen, osztálytársakról és szellemi képességekről lévén szó". Egyáltalán alig akadt a dolgozatokban egy-két logikus következtetés eredményeként tett megállapítás, mint pl. az ilyen: „. . . a *köllött* tájnyelvi szó, két szempontból sem illik a szövegbe: egyrészt ez az egyetlen tájnyelvi szó benne, másrészt az önéletrajz hivtalos stílusába sem illik."

Természetesen mindössze ennyi és bizonyos szempontból egysíkú példa nem alkalmas arra, hogy határozott véleményt alkossunk a jelentkezők gondolkozási képességéről. Mivel azonban korábbi tapasztalataink is azt bizonyítják, hogy sok vizsgázó gondolkozási képessége nem elég fejlett, ez arra figyelmeztet, hogy fokozottabb figyelmet kell szentelnünk a gondolkozási készség fejlesztésének, és ki kell munkálnunk ennek lehetőségeit mind az általános, mind a középiskolában.

Az önálló gondolkodás hiányára mutat az a tény is, hogy a felvételiző fiatalok nagy része gondolkozás nélkül másolta a feladatlapot helyesírási szempontból is, tehát a magánhangzók időtartamának jelölésében a feladatlapot vette alapul, nem gondolván arra, hogy azon technikai okokból nem egyezik a magánhangzók ékezése az időtartam szabályos jelölésével. Érthető, hogy a jelölt nem is feltételezi, hogy kapott szövege ilyen szempontból pontatlan. Éppen ezért a jövőben csak hibátlan helyesírású szövegek kerülhetnek a jelöltek elé, mert így maga a feladatlap félrevezető.

Már a szövegek értelmezésekor is utaltam rá a megfelelő helyen, hogy sok esetben nem ismerik a jelöltek a szavak pontos értelmét. Itt most nem azokra a szavakra gondolok, mint a *stipendium*, az *iskolapénz*, a *maturál*, a *masina*. Ezek jogosan jelentettek nehézséget. De teljes biztonsággal kellene már ebben a korban érteni olyan szavakat és kifejezéseket, mint a *zsenge*, *állásba megy*, *terhet rak* — még akkor is, ha átvitt jelentésben szerepelnek. A fogalmazási finomságokat is észre kellene venni, és akkor nem születnének ilyen megállapítások: „jól és szépen énekelni: ha valaki jól énekel, az magában foglalja azt is, hogy szépen, és fordítva is igaz. Az egyik felesleges" (139.). Ismerniük kellene a *revizor* és az *ellenőr* szavak jelentése közti különbséget is: a kettő nem mindig cserélhető föl egymással (pl. nem mondhatom, hogy a villamoson revizor ellenőrizte az utasok jegyét). Ebben a szövegösszefüggésben viszont feleslegesen nehezítettük a jelöltek dolgát, ha azt kívántuk tőlük, hogy pontosan ismerjék ennek a szónak jelentéstörténetét is.

Hiányos a szókincsismerete annak a felvételizőnek, aki a szöveget így javította: „Megkezdtem jogi tanulmányaim folytatását" (137.). Pontatlan a megfogalmazás: más a mondanivaló tartalma, mert ha a jogi tanulmányokat kezdte meg, akkor még nem tanulta őket, ha viszont a folytatást kezdte meg, akkor már tanulta azt a szaktárgyat.

— Nem ismeri a *sértő* szó jelentését az, aki így fogalmaz: „Én akkor éppen: sértő, mert helytelen a szórend". (126.). — Egy másik jelölt pedig ezt állapította meg: a szöveg hibás, mert „az Akadémia által elfogadott irodalmi nyelvet kell használni" (145.).

Egyrészt tehát a szóismeret bizonytalansága, másrészt a gondolatformálás poniatlansága az oka annak, hogy sokszor helyesbítés, átalakítás címén a mondanivaló tartalmát másították meg a dolgozatírók.

A gondolatközlés pontossága ellen elkövetett hibák némelyike abból is következett, hogy a jelöltek nagy része természetesen nem ismerte az 1936-os iskolai helyzetet; az iskolai élet akkori, ma már régies stílusértékű szavai idegenek voltak számára. Ezért szerencsésebb az adott helyzetben az olyan szövegösszeállítás, amelyben napjaink társadalmi és nyelvhelyességi problémái tükröződnek, és a stílustalanságot a nyelvi rétegek keveredése okozza. A középiskolai nyelvtanítás egyik feladata is az — főként a IV. o.-ban —, hogy az egyes nyelvi egységek nyelvhelyességi és stiláris vonatkozásait a tanuló ismerje és felismerje. Mégis a stílusnem, stílusfaj meghatározása hiányzott a dolgozatokból, és — mint a jelzett példatár mutatta — a jelöltek indokolása csak általánosságokat jelzett

Természetesen nem elegendő, ha a jelölt ismeri a fogalmazási, nyelvhelyességi szabályokat, de ő maga nem tudja alkalmazni. Tudatosítanunk kell: nagyon fontos, hogy nyelvhelyességi és stilisztikai megjegyzéseit mindenki helyes és szép magyarsággal tegye meg, és ne írjon le ilyeneket: „A *masina* szó elé egy *a* betű hiányzik" (91.) — „Nem jó az egésznek a stílusa, nem használ semmi változatosságot keltő kifejezést" (107.) — „Az elég jócska terhet rakott: ez a terhet általánosan van mondva" (99.) stb.

Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy még fel-felütik a fejüket már elfelejtettnek hitt nyelvhelyességi babonák: „A mondatot nem kezdjük évszámmal" (87.). — „1928-ban apám: apám 1928-ban. A két szót felcseréltem, mert így érthetőbb a mondat" (146.). — „. . . kezdettől fogva: a *-va*, *-ve* képző magyartalan" (114.). — „*Én* szóval nem kezdünk mondatot, az helytelen" (111., 126., 133.).

A példák elemzése sok tanulsággal jár minden szempontból. A középiskolai oktatással kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az most már megtalálta a maga feladatát, bár — mint a példák mutatják — vannak még hiányosságok a szaktárgyi gondolkodásmódban, a nyelvi elemzőkészség bizonytalan, a szókincs szegényes, a megfogalmazás pontatlan, a szaknyelv használata bizonytalan. Mégis, a jelöltek munkája határozottan fejlődést mutat az előző évekhez képest, és hogy még mindig elég sok volt a gyenge dolgozat, az részben a feladatnak már az előzőkben felsorolt buktatóira vezethető vissza.

A felvételi tétellap összeállításakor éppen ezért a jövőben gondolnunk kell arra, hogy mai szöveg kerüljön a felvételizők elé, napjaink nyelvhelyességi és stiláris problémáival. Csak ilyen jellegű feladat lehet valóban alkalmas arra, hogy reális képet kapjunk a jelöltek nyelvi ismereteiről és nyelvkészségéről. De azért is érdemes felfigyelnünk a jelöltek stilisztikai megállapításaira, mert ezek számbavétele nemcsak a felvételi tematika finomítását segíti elő, hanem nyelvművelő munkánk számára is hasznos anyagot tartalmaz.

Chikán Zoltánné

Hogy is írjuk: magyar nyelvtan füzet?

Az iskolákban gyakran fölmerül az a kérdés, hogy a nyelvtanórákon használt füzet nevének mi a helyes írásmódja: *magyar nyelvtanfüzet, magyarnyelvtan-füzet* vagy *magyar nyelvtan füzet?* Hasonlóképpen: *magyar irodalomfüzet, magyarirodalom-füzet* vagy *magyar irodalom füzet?*

Ha e hármas szókapcsolatok első és második tagját különírjuk, második és harmadik tagját viszont egybevonjuk, az így keletkezett *magyar nyelvtanfüzet* és *magyar irodalomfüzet* forma e füzetek *magyar* voltát hangsúlyozza, illetőleg azt, hogy magyar gyártmányúak, magyar használatúak. Vagyis ez az írásmód némileg mást fejez ki, mint amit szeretnénk.

Kipróbálhatjuk azt az írásmódot is, mely az első és a második szó között jelöl szorosabb kapcsolatot. Akadémiai helyesírási szabályzatunk 219. pontjában ezt olvassuk: „Gyakran előfordul, hogy ha két nem összetett szóhoz egy harmadik kapcsolódik, a szóelemek között szorosabb kapcsolat jön létre. Ilyenkor a kapcsolat előtagjának önmagukban különírt részeit egybeírjuk, az utótagot pedig ehhez kötőjellel kapcsoljuk: *iparitanuló-iskola* (de: *ipari tanuló)* . . ." E mozgószabály alapján a *magyarnyelvtan-füzet, magyarirodalom-füzet* írásmódot lehetne ajánlani, de én ezt mesterkéltnek és erőltetettnek érzem.

Deme László—Fábián Pál—Bencédy József A magyar helyesírás rendszere című munkája meg is jegyzi az előbb idézett szabállyal kapcsolatban: „Ezt a szabályt egyébként csak ott alkalmazzuk, ahol értelmetlenséget kerülünk el vele (pl. az *élő baromfi* különírandó és a *baromfikereskedés* egybe, de az *élő baromfikereskedés* értelmetlen írásforma volna). Ahol nincs föltétlen szükség rá, nem kell erőszakolnunk ezt a szabályt" (37. lap).* — A *magyar nyelvtanfüzet* és a *magyar irodalomfüzet* forma nem értelmetlenség, melyet a mozgószabály alkalmazásával kellene kikerülnünk, csak éppen nem pontosan azt fejezi ki, amit mondani akarunk. Másrészt, mint láttuk, a mozgószabály sem oldja meg írásproblémánkat.

Minthogy a kérdéses szókapcsolatokban a *nyelvtan* és az *irodalom* szó körülbelül egyformán laza kapcsolatot alkot jelzőjével *(magyar)* és jelzett szavával *(füzet)*, legésszerűbb megoldásnak a kétszeres különírás látszik: *magyar nyelvtan füzet, magyar irodalom füzet.* E mellett szól az is, hogy ha nem külön, hanem közös füzetet használnak a nyelvtanhoz és az irodalomhoz, annak a nevében is nyilván minden szót külön kellene írni: *magyar nyelv és irodalom füzet.* Nem volna elfogadható helyette sem a *magyar nyelv- és irodalomfüzet* írásmód, sem pedig ez: *magyarnyelv- és irodalom-füzet* (a 219. szabály alapján).

E szókapcsolatok kétszeres különírását leginkább talán az indokolja, hogy nyelvtanilag nagyon hasonlítanak a *falusi mérnök fiam-, román orvos barátom*-féle szerkezetekhez, amelyekkel kapcsolatban A magyar helyesírás szabályainak 169. pontja kimondja: „Ha a főnév tulajdonságjelzője szintén főnév, az alkalmi és a hosszabb kapcsolatban a főnévi jelzőt különírjuk . . ."

* Az idézett helyen valóban így látjuk: *baromfikereskedés*, kötőjel nélkül egybeírva, holott a Helyesírási Bizottság egyik újabb (1959. december 22. és 1961. június 5-i) határozata szerint az ilyen háromelemű és hét szótagos vagy annál hosszabb összetett szót mindig kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán (I. OK. XIX [1962]: 277—8 és HTSz. 10); e szabályt követi a Helyesírási tanácsadó szótár is, amikor a *baromfi-kereskedő* szót kőtőjelezi (1. és 3. kiad.), ellenben sajtóhibásan így, kötőjel nélkül egybeírva látjuk benne (a *baromfi* címszó bokrában): *baromfikereskedés.* A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó erre helyesbíti a szót: *baromfikeltetés* (1. kiad. 35, 2. kiad. 42). Következésképpen így kifogástalan a szó írása: *baromfi-kereskedés*, kötőjellel. — *A szerk.*

Felfoghatjuk persze ezeket a szerkezeteket úgy is, mint tömörítő kifejezéseit a következőknek: *magyar nyelvtan (nevű és tárgyú) füzet, magyar irodalom (nevű és tárgyú) füzet.* Vagyis itt igazában nem arról van szó, hogy az egybeírandó *nyelvtanfüzet* és *irodalomfüzet* szó a *magyar* jelzővel bővült. Önmagában a *sportrovat*-ot is egybeírjuk, de ha például a hazai sportnak vagy az amatőr sportnak a rovatát akarjuk megnevezni, akkor a kétszeres különírás a legelfogadhatóbb forma: *hazai sport rovat, amatőr sport rovat,* mert ezekben már nem puszta jelzője, hanem összetett, jelzős szerkezeti jelzője van a *rovat* szónak.

Hát a különféle tanítási órák nevét hogyan írjuk? Ezeknek legtöbbje birtokos jelzős szerkezetnek fogható fel, s így — ha ezt a viszonyt személyrag nem jelöli — itt az egybeírás a természetes forma: *nyelvtanóra, irodalomóra, biológiaóra* stb. (Ezek tudniillik a nyelvtannak, az irodalomnak, a biológiának — mint tantárgynak — az óráit jelölik.) Hasonlóképpen egybeírandó: *magyaróra, oroszóra, latinóra* stb. A különírt *magyar óra, orosz óra* valamely magyar, illetve orosz gyártmányú órának lehet a neve.

Egybeírjuk az ilyeneket is: *nyelvtankönyv, nyelvtantanítás, irodalomkönyv, irodalomtanítás, matematikakönyv, matematikatanítás* stb. A *magyartanítás* és a *magyartanár* (egybeírva) mást jelent, mint különírt megfelelőik: *magyar tanítás, magyar tanár.* Egy *magyar tanár* (aki magyar nemzetiségű) lehet *orosztanár* is (= az orosz nyelv tanára), s egy orosz nemzetiségű vagy nyelvű *orosz tanár* is lehet *magyartanár* — ha például Moszkvában a magyar nyelvet tanítja. Az egybeírás birtokos jelzői, a különírás minőségjelzői viszonyra utal.

A magyar nyelvtan tankönyvének és tanítási órájának nevét én így írnám: *magyar nyelvtan könyv, magyar nyelvtan óra,* ezekben ugyanis a *magyar* jelzőnek nem a *nyelvtankönyv* és a *nyelvtanóra* a jelzett szava, hanem a *nyelvtan* szó. Hasonlóképp: *magyar irodalom könyv, magyar irodalom óra.* Lehetne írni mindezeket az említett mozgószabály alapján is, de nekem jobban tetszik ez az egyszerűbb és természetesebb írásmód.

Persze az sem helytelen, ha személyraggal vagy *-i* képzővel mondjuk és írjuk: *a magyar nyelvtan könyve, a magyar irodalom órája; magyar nyelvtani könyv, magyar irodalmi óra;* stb. Könyvek, füzetek feliratában a *könyv* és a *füzet* szó el is maradhat. Ha egy tankönyvön ez a cím áll: *Magyar nyelvtan,* vagy egy füzeten ez: *Magyar irodalom* — itt fölösleges még egy szót írni.

Hogyan írjuk végül az iskolai szaktantermek nevét? Ezek inkább minőség-, mint birtokos jelzős alakulatok, tantárgynévi jelzőjük tehát különírandó a *szaktanterem* szótól: *magyar szaktanterem, ének szaktanterem* stb. Hasonló okból írjuk külön ezeket is: *magyar szak, ének szak, magyar—angol szak* (nagykötőjellel!); *magyar szakos, ének szakos, magyar—angol szakos;* stb.

A minőség- és a birtokos jelző nem mindig különül el határozottan egymástól. A *nyelvtanfüzet* szókapcsolat birtokos jelzős, mert kimondásakor a nyelvtannak a füzetére gondolunk, nem pedig *nyelvtan* nevű füzetre, bár itt a *nyelvtan-* előtagnak — kevésbé érezhetően, másodlagosan — minőségjelzői szerepe is van ('nyelvtan tárgyú' füzet). Fordított a helyzet a *magyar nyelvtan füzet* esetében: itt a *magyar nyelvtan* jelzős szerkezet a *füzet*-nek elsősorban a minőségét (nevét, tárgyát stb.) jelzi, és legföljebb csak másodlagosan utal birtokviszonyra, azaz álbirtokviszonyra.

A *magyar szaktanterem, ének szaktanterem* egybeírva sem jelentene mást, mint különírva. Egybeírásukra semmi komoly okunk sincs. Sohase tévesszük szem elől, hogy a szókapcsolatok írásában a különírás az alapvető forma; vele szemben az egybeírást csak olyankor alkalmazhatjuk, ha a különírás már nem felel meg célunknak, illetőleg nem tudná pontosan kifejezni, amit akarunk.

Pásztor Emil

A beszédnorma elméleti alapjairól

Az utóbbi évtizedekben föllendült nyelvművelő tevékenységben mint alkalmazott nyelvtudományi ágazatban vetődik fel a legkényszerítőbb társadalmi szükségszerűséggel a norma kérdése. Ez az ágazat — a saját használatára — mindig meg is találta a fogalom kimondott vagy ki nem mondott értelmezését (vö. Lőrincze 1967., Ferenczy 1964., Szabó T. A. 1970.), sőt Lőrincze Lajos „nyelvművelő elvei" valóságos „alkalmazott normatanná" teljesülnek ki (vö. Lőrincze 1952., 1968.). De a norma láthatatlan alapjaira épül fel az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatása, a színész ehhez igazítja ejtését, s a kérvényt író hétköznapi ember is a norma jegyében fogalmaz. Nem kétséges tehát, hogy magának a norma fogalmának feltárása mind elméleti, mind társadalmi szempontból igen fontos.

I. A nyelvi norma fogalma csak a modern (XX. századi) nyelvtudományban merül fel elméleti igénnyel.

1. Hermann Paul még azonosnak tekinti a köznyelvvel: „A köznyelv természetesen igazából absztrakció, aminek nincs valóságos léte. Nem valóságos tények, valóságos erők komplexuma, hanem semmi egyéb, mint ideális norma, amely megmutatja, hogyan kell beszélni" (Paul 1909., 405), s ezzel a norma a testetlen ideák közé kerül. „Mint ilyen norma a köznyelv, akár egy törvénykönyv vagy valami dogma, voltaképpen változhatatlan." Másfelől Paul viszont rámutat egy fontos mozzanatra is: „Általában az úzus az, ami a normát meghatározza" (Paul 1909, 405), sőt — a Bühnendeutsch kialakulása kapcsán — felveti a norma kifejlődésének társadalmi feltételeit is (Paul 1909., 406—7). Felfogásának másik előremutató eleme annak az antagonizmusnak meglátása, amely a norma előírásjellege, „állandósága", valamint a normatíváknak, azaz a normaszabályok által meghatározott alakoknak s ennélfogva magának a normának változékonysága között fennáll.

A kettősségnek ez a problémája a tudománytörténet későbbi periódusaiban is megmarad, s jóideig ez a lényegi pontja minden fejtegetésnek. Havráneknek, a prágai nyelvészeti iskola jeles képviselőjének megfogalmazása szerint a normának ez a kettőssége, tehát definíciószerűen rögzítettsége, egyben mégis változandó volta közötti ellentét abból fakad, hogy a nyelvi rendszer (szabályok rögzített rendszere) és a nyelvhasználat (a mindenkor esetleges tényező) szembekerül egymással: „Szeretném ... a nyelvi normát tisztán nyelven belüli tényezőnek tekinteni. Nyelvi normán azt értem, amit egyik nézőpontból nyelvi műnek (ergon), más nézőpontból pedig nyelvi mintának (energeia) jelölünk meg, ezúttal [ti. a nyelvi norma működésében] azonban a kötelező érvény nézőpontjából — az ergon szférájának kötelező érvénye felől közelítve, amely az energeia szférájában igyekszik a szándékoltat — a mérték szerintit — megvalósítani" (Havránek 1938., 152.).

Von Essen nevéhez fűződik az a nagy jelentőségű felismerés, hogy a normának materiális tartalma van. „A norma szegényes tartalmú ugyan, bizonyos realizálási [azaz ejtési] direktívákat tartalmaz, de semmilyen [konkrét] kivitelezési utasítást nem, viszont ezeknek az utasításoknak meghatározó jegyei egyértelműek, és — legalábbis nagyobb időtávlatokban — permanensek", a beszélt nyelvi jelenség sokoldalú, mozgékony, mindig változó, tovatűnő. De csakis a *φάντασμα*-ból [a tűnékenyből] ismerhetjük föl a *κανών*-t [a szabályosat]" (von Essen 1956., 124). Bár ez a meghatározás is az ideák világába igyekszik szorítani a normát, de azáltal, hogy a normának a nyelvi tevékenységet meghatározó tartalmát felszínre hozza, determinált valóságtartalmát felismeri, éppen az olyan formalista felfogással szemben tesz szert jelentőségre, mint amely szerint a norma csupán „a formák rendszerén" alapul (Vinogradov 1955., 300).

2. A kérdést mai érvénnyel vizsgálva azt találjuk, hogy a nyelvi normát általában mint a nyelvhasználat általánosan gyakorolt jelenségeit szokás felfogni (Deme 1967., 3, 82; Papp László 1961.). A következő, fő elmélettípusokkal találkozunk.

a) A legátfogóbb elméleti áttekintést Coşeriu adja, aki a fonéma, variáns, „ejtésváltozatok (variantes fonéticas)" összefüggései alapján megkísérli a Saussure-i dichotomiát (a langue — parole ellentétet) egyetlen monisztikus felfogásban feloldani (Coşeriu 1952., különösen 147—8). A két aspektus közé Coşeriu összeépítő elemként helyezi el a normát. Az történik tehát, hogy a fogalmak útvesztőibe kerülve Coşeriu éppenhogy „trializálja" a Saussure-i kettősséget, amennyiben az individuális — konkrét — asziszte-matikus (parole) és a szociális — formális — szisztematikus (langue) közé beépít egy harmadik elemet, a nyelvi elemek „normális megvalósításának rendszerét (System der normalen Realisation)" (Coşeriu 1952., 180). Ezek a normális, normatív alakok — folytatja a szerző — nyelvi „előképeken" alapulnak (amelyeken voltaképpen a Benkő-féle „eszményi" alakot kell érteni, vö. Benkő 1960., 44). A norma változó, s egyazon nyelvi rendszernek több norma felelhet meg (itt azonban nem arról van szó, hogy az egyes nyelvi szinteknek külön-külön normaszabályaik vannak, hanem inkább arról, hogy a */cann't/* alaknak az amerikai angolban normatív [*kæ̃nD*], a nagy-britanniaiban normatív [*ka:nt*] ejtése lehetséges. A norma változékonyságának oka, hogy a norma mindig az illető közösség által meghatározott, determinált „szociális és kulturális kényszer" (Coşeriu 1952., 169).

b) Egy másik, a „nyelvi szisztéma"-központú Coşeriu-féle kísérlet ellenpólusa a történetiségre orientált felfogás, amely a magyar szakirodalomban Benkő Lorándnál van kifejtve (1960.), lényegében Hermann Paul (1909., 404—7) nézetének újrafogalmazása. Az ő meghatározása szerint: „. . . talán azt mondhatjuk, hogy a nyelvi norma a nyelv egészében, illetőleg annak különböző belső alakulataiban, változataiban heterogén jelleggel meglevő nyelvi jelenségeknek hagyományozódott nyelvszokással rögzített következetes: egységes és állandó megoldása, amely a nyelv egészében egy bizonyos szinten átfogóbb jelleggel érvényesül. Mondhatnók azonban így is: a nyelvi norma megnyilvánulásának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket (illetőleg adott esetben, egészen fejlett fokon azoknak a nyelvelemeknek összességét, rendszerét), amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelvhasználat részei szélesebb körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak, és — legalábbis potenciálisan — a nyelv egészében való továbbterjedésre és ezzel együttjáróan a nyelvi egység — előbbrevitelére alkalmasak, sőt hivatottak" (Benkő 1960., 46).

Benkőnél hangsúlyozottan megjelenik tehát a történeti meghatározottság mozzanata, és—nagyon bizonytalanul: l. „a nyelv egészében, illetőleg annak belső alakulataiban" (kiemelés tőlem — Sz. T.) — felvetődik a norma többrétegűségének lehetősége. A normát mint funkciót pedig a történetileg kialakult változatok használatában mutatkozó stabilizáló tényezőként magyarázza (Benkő 1957., 39—41).

c) Speciálisan az egyes beszédhangok ejtésének normájával foglalkozik Francescato (1965.), aki abból indul ki, hogy a különböző ejtéseknek mintegy „stílusuk" van, az egyes változatok magára a beszélőre vonatkozó információt tartalmaznak. Ezek a sajátságok adják a normát, ami Francescato számára a legáltalánosabb, a „legközösebb" forma [commonest form] (Francescato 1965., 298), amelyhez a hallgató és a beszélő állandóan viszonyít. Véleményének jelentősége éppen abban van, hogy hangsúlyozza a beszélő és hallgató szerepét a norma működésében.

d) Egy további ellenpólus s egy lehetséges másik elképzelés a fonometriában merül fel. Ez a tudományág arra törekszik, hogy megtalálja az egyes nyelvi, közelebbről a hangtani tulajdonságokat hordozó fiziológiai-akusztikai mutatókat, s ezeknek mindjárt mért paramétereit is meghatározza. A megközelítés sajátosan a beszédnormához kapcsolódik.

A fonometriával foglalkozó szakemberek tehát a mérhetőség szempontjából nyúlnak a kérdéshez. Zwirnerék úgy állapítják meg a normatív ejtésű beszédhangot, hogy az összes (általuk vizsgált) előfordulásokra vonatkozó gyökvonás útján az előfordulások centrális eseteire koncentrálják a normatív beszédhang adatait (Zwirner—Zwirner 1935.). Így a speciális, egyedinek tekinthető esetek szinte „felszívódnak" a nagy előfordulási számú normatívák között. Ők tehát lényegében az ejtési átlagot tekintik a normatív ejtés alapjának. Vagyis a fonometriában a „norma" helyére a „normatívák összessége" kerül; a norma jelentése megtelik méréseredmények manipulációival, de elsikkad tudati aspektusa.

Említést kell tennünk még egy olyan felfogásról, amelyik ma is közvetlen azonosságot lát a nyelvi szabályok és a norma mint normatív szabályok összessége között. Itt a *norma* szó egy másik jelentéséről van szó, a grammatikai szabályrendszer egy szinonimájáról, és mivel tárgyunk nem a nyelvi szabályrendszer, így erre nem térünk ki.

II. Ahhoz, hogy a beszédnormának valósághű megközelítését adjuk, túl kell lépnünk a fonometria egysíkúan „skalarizáló" elgondolásán, mélyebbre kell mennünk Francescatónak a problémát leegyszerűsítő, funkcionalizáló definícióján, s a beszédtevékenységet a maga teljes társadalmiságába ágyazva ki kell egészítenünk a Coșeriu- és a Benkő-, illetőleg Paul-féle elméletet. Ez utóbbiak ugyanis egy szisztematikus tudományos gondolkodás rendszerszerűségével a feltárt nyelvi rendszerből vezetik le a normát, s azt ideáltípusok együttesének mutatva, a létezők, a valóság körén kívül helyezik. E két teoretikus magyarázat vagy csak a normának a rendszeren belüli elhelyezkedésével (Coșeriu), vagy csak ontologikusan, léttörténetileg, illetve létformáját [Seinsform] vizsgálva közelít a tárgyhoz (Paul, illetőleg Benkő).

Különbségek adódnak az említettekhez viszonyítva annyiban is, hogy témánk speciálisan a beszédnorma.

1. Amikor a beszédnorma fogalmi tartalmát igyekszünk megközelíteni, a következő alapvető fontosságú és igazoltnak tekinthető tényekből indulunk ki:

a) a beszédtevékenységnek vannak olyan akusztikailag dokumentálható informatív jelenségei, amelyek a közlő egyéni sajátságainak hordozói (Janota 1968.), ebből következőleg a beszédtevékenységnek mint kommunikációs formának van az általánosan elfogadott szociális mellett egy individuális rétege is;

b) az egyes beszédhangok realizációja közben a beszélők esetenként némileg eltérően ejtik ugyanazt a beszédhangot, tehát a fonéma realizációinak van bizonyos szórása, és ebből következőleg, minthogy minden nyelvi eltérés valamilyen információt hordoz, kell léteznie egy olyan elvnek, amelynek alapján az ejtésváltozatok között legalább egy optimális eset állapítható meg;

c) a különböző nyelvi szintek (például a már klasszikusnak számító hármas felosztást alapul véve: fonetikai, lexikális és grammatikai szint) létezését a „pszichológiai távközök" [psychological distances] kimutatásával igazolták (Chistovich et al. 1966.), ebből következőleg, ahogy a hallott közlemény felbontásának, elemzésének mechanizmusában Chomsky és Halle a memória funkcionálásának kétrétegűségét feltételezi (Chomsky—Halle 1968., 10), az egyes nyelvi szintek fogalmilag azonos működési szabályaiban szintenként eltéréseknek kell mutatkozniuk.

2. Kíséreljük meg most már ezeknek alapján meghatározni a normát, mégpedig úgy, hogy először is elhelyezzük a beszédfolyamatban, majd vizsgáljuk meg, mi is tartozik a norma körébe, és hogyan alakul ki egy jelenségnek a normatív változata.

A nyelv egyszerre társadalmi meghatározottságú és individuálisan megnyilvánuló jelenség (vö. Saussure 1922., 38; Chomsky—Halle 1968., 3). Az egyén nyelvi tevékenységét a nyelv társadalmi meghatározottságát adó tényezők írják elő, amelyek viszont az egyének nyelvi tevékenységének következményei és függvényei. Ez túlontúl kézenfekvő, de a lépések innen vezetnek tovább.

Elkerülhetetlen ugyanis rögtön különbséget tenni a nyelvi rendszer, valamint a norma között. Míg a nyelvi rendszer a nyelvi szabályok érvénye a nyelvi jelenségek összességében, addig a norma a normaszabályok érvénye a kommunikatív jelenségek összességében az egyedi megvalósulásokra vonatkoztatva. Mint látható e két definíció között az a különbség, hogy az utóbbi egy több dimenziós közeget említ, amely magában foglal a nyelvi rendszerhez nem tartozó, de annak realizációjához elengedhetetlen, annak mintegy materiális tartalmát tevő tényleges alkotót, a megvalósulás teljességét. A norma valóságszerűsége (anyagszerűsége, materialisztikus ellentettsége a nyelvi eszmény-, illetőleg előképekkel szemben) a normatívákban elénk lépő norma. A normatíva az, ami az egyetlen (hangsúlyos, hosszú stb.) normatív *á*, vagy az, hogy a hivatalnok zsargonban nem fordul elő *úr* vagy *hölgy*, hanem csak vezeték- és keresztnév vagy vezetéknév és elvtárs(nő), kartárs(nő) stb.

Minthogy pedig a „megvalósulás teljessége" per definitionem nem lehet egyéb, mint az egyedi megvalósításoké, ebből az következik, hogy a nyelvi norma a társadalmi meghatározottság és az individuális megnyilatkozás aspektusának találkozáspontjában van.

a) A nyelvi norma körébe tartozik annak értelmében minden, ami egyszerre mindkét aspektust érinti. Gyakorlatilag csak azt lehet belőle kívül rekeszteni, ami vagy kizárólag individuális, bár nyelvileg értelmezhető (a beszédtevékenység bizonyos, például olyan periferiális jelenségei, mint amilyenek az erős érzelmi indíttatású nyelvi megnyilatkozások, valamint a beszéd részelemeinek olyan, csak az egyént jellemző, mégis informatív tartalommal bíró specifikumai, mint például a hangfekvés). Ugyanígy nem tartozik a körébe, ami csak társadalmi, mint amilyen a nyelvhasználat ténye, funkciója, a nyelv története stb. Tágabb értelemben a norma fogalomkörébe esnek tehát mindazok a mentális, fiziológiai és fizikai tényezők, amelyek egy leadott, létrehozott és/vagy felfogott nyelvi jelenség formai egyértelműségét biztosítják.

b) Mentális síkon ezek a nyelvi rendszer olyan speciális szabályai, amelyek nem tipikusan grammatikai-logikai elemeket tartalmaznak (ilyen például, a közlemény fonológiai frázisokra való tagolásának szabálya — az eredetileg a lélegzetvétel ritmusának rávetülése a grammatikai szisztéma logikai szabályaira); fiziológiai szinten a beszédtevékenységben résztvevő szervek működésének kétféleképpen (a mentális felől, és természetszerűleg az anatómiai adottságok, illetve fiziológiai működéskészség felől) meghatározott törvényszerűségei, fizikailag pedig a közlőtől materiális értelemben már füg-

getlenné vált közlemény akusztikai jegyeinek összessége, illetőleg az ehhez viszonyítva másodlagos megvalósulás (mint például az írás) e formáknak megfelelő, anyagszerűségükben különféleképp determinált szabályai.

c) A normának ez a három rétege a következő összefüggést mutatja: a mentálistól a fizikai felé haladva mind nagyobb súllyal esik latba a nem tisztán lingvisztikai természetű meghatározottság, ami sajátos kölcsönhatást hoz létre a három sík között: a nem nyelvi tényezők jelentőségének növekedésével fokozott mértékben ütközik ki a megfelelő szint nem nyelvi összetevőjének anyagszerűsége. Ezzel együtt növekszik az előző sík felőli determináció mértéke. A beszédhangok képzésének esete tipikus példája ennek a kétirányú meghatározottságnak. A fonológiai rendszerben, a lehetséges beszédhangok rendszerében kifejezésre jutó, a mentális síkon adott törvényszerűségek végső fokon fiziológiai tevékenység tükröződése folytán jöttek létre, és ugyanakkor e rendszer elemeinek realizációja ismét fiziológiai ténykedést és fizikai tényt jelent. Vagyis egy fonéma ejtésténye zők együttesének kategorizálása — a fonéma realizálása, például ejtése az e kategóriának megfelelő ejtési mozzanatok működésbe léptetése.

d) A rendszer elemeként definiált „beszédhang" (fonéma és annak része, akár egyes szegmentum) mentális síkon mindig egy és ugyanaz: hangészleléstani kísérletek azt bizonyítják, hogy akusztikailag, a — kísérletek céljából — nem „helyesen rekonstruált" beszédhangokat a kísérleti személyek vagy csak egyik vagy csak másik fonémával azonosítják, akkor is, ha azok a képzés tekintetében közelálló két hang (például /*t*/ és /*d*/) közös tulajdonságait hordozzák, és soha nem egy a fonémarendszerből hiányzó, fiziológiai-fizikai értelemben lehetséges, de a fonémarendszerben meg nem levő hanggal (vö. Fry 1966., 203—5). — Ugyanezt támasztják alá a jövevényszavakban bekövetkező hanghelyettesítések. A Fry-féle kísérlet ebben a vonatkozásban egyik legfontosabb tanulsága az, hogy bár a fonéma diszkrét, azaz világos határral elkülönülő eleme a nyelvi rendszernek, a beszélő és a hallgató számára nincs kizárva annak lehetősége, hogy az adott fonéma akusztikai összetevőin olyan módosításokat produkáljon, illetve fogadjon el, amelyek bizonyos határokon belül eltérést jelentenek a realizáció egyes eseteiben. Ezek az esetek mint aktuális jelenségek semmi esetre sem a mentális felől meghatározottak, hanem a fiziológiai tevékenységből fakadnak; természetszerűleg a különbözőség folytán nemcsak a variánsok, tehát például a hangkörnyezethez alkalmazkodó változatok rendszere jön létre (ezek eredetileg szintén lényegében „informatív tartalomra szert tett esetlegességek"), hanem bekövetkezhetik az is, hogy ezek a fiziológiai természetű módosulások „értelmeződnek", vagyis visszahatás történik a mentális síkra. Azaz, ami korábban tisztán fiziológiai volt, az most nyelvileg „értelmezetté" válik, funkciót kap, beépül a rendszerbe, s annak teljes értékű eleme lehet. Itt pedig a rendszer bővülésének egyik fontos forrásánál vagyunk. (Többek között ezért és ebben az értelemben kell elsődlegesnek tekintenünk az oralitást.)

e) Ugyanezt a kölcsönös függőséget mutatja az a tény, hogy bár a fiziológiai megvalósításból, különbözőségeiből nem minden esetben származik új nyelvi elem, ha azonban igen, a folyamat elindítója az, hogy a fonémát érintetlenül hagyó, a beszédben, egyazon beszélőnél is minden egyes esetben változó esetlegességeknek se szeri, se száma. A beszédhang változása ugyan nem következik be mindaddig, amíg ezek az esetlegességek egy pont körül el nem kezdenek akkumulálódni, amikor tehát bizonyos ejtéssajátságok azonossága föl nem gyülemlik, és az egyenként megvalósított beszédhangok sokaságában nem ér el viszonylagosan nagy átlagot. Ennek az állapotnak a bekövetkeztével azonban megtörtént a beszédhang „romlása" (a „romlása" fogalmára vonatkozólag l. Deme 1967., 32 és köv.). A folyamat lezáródása, vagyis a változatok statisztikai arányának átmeneti megállapodása (Fónagy 1967., 123—253) — az érintett beszédhang megváltozása. (Fónagy Iván példákkal dokumentálja ezt a folyamatot, l. Fónagy

1967., i. h.). Az egyes beszédhangoknak az imént emlékeztetőül vázolt változásai mindig az adott, elemeiben azonos fizikai-akusztikai komponenseket különféleképpen variáló hangrendszeren belül folynak le, mégpedig abban az értelemben, hogy a rendszer egyik tagjának megváltozása az egész rendszer és az egész hanganyag jellegére és minőségi mutatóinak egy részére is legalább egy vagy több szempontból (például az egyes hangok gyakorisága, „megterheltsége", további változások indukálódása, a nyelv hangzása stb.) kihat (l. Deme 1958., 320 és Bárczi: A nyelvi változások mibenléte, Bárczi—Benkő—Berrár 1967. 10; Chomsky—Halle 1968., 249—52 szerint minden egyes nyelvi változás az egész rendszer megszűnése és újrateremtődése). Tehát a szintek között igen jelentős átcsapások is lehetségesek.

f) A kölcsönös függőségen túl azonban még egy aspektusa van a szintek érintkezésének: az egyik beszédhang megváltozása maga után vonhatja a másik beszédhang bizonyos ejtésbeli sajátosságának módosulását, a rendszer elemének változása érezteti hatását a rendszer egészére nézve. Ez abból következik, hogy a beszédhangok rendszerében vannak ún. korrelatív párok, amelyek korrelatív viszonya az ejtés megváltozásában is jelentkezik. Alighanem feltételeznünk kell, hogy a beszédhangok rendszerét számos ilyen korrelatív viszony szövi át, és az sem lehetetlen, hogy az egyes beszédhangokat a rendszer összes többi elemével (nagyobb, kisebb, illetve elhanyagolhatóan csekély mértékben) ilyen kapcsolat köti össze. Föltétlen emellett szól az, hogy egyetlen beszédhangnak más és más módon több korrelatív párja is lehet (az *[l]*-nek egyfelől az *[r]* mint *létra* ~ *rétla, kalarábé* ~ *karalábé* stb., másrészt az *[n]* l. *sül/sün*, vö. Bárczi 1941., 277), továbbá, hogy a nyelvi rendszer egyéb szférákban tapasztalt alakulásai általában is sorozatszerűek (például a helyhatározói mellé az időhatározói hármasság kifejlődése). Ennek fölmérése egyelőre további kutatások tárgya ugyan, de a puszta élményszerű tapasztalatok is amellett szólnak, hogy valamely meghatározó jegy középpontba állításával olyan sorozatokat írjunk fel, amelyekben a tagok egymás közti viszonya mennyiségileg definiált, másfelől, hogy amikor az egyes beszédhangok normáit keressük, nem ragadhatjuk ki ezeket a beszédhangok rendszerének egységéből, hanem tekintetbe kell vennünk a köztük földeríthető ilyen jellegű összefüggéseket is.

Amennyiben tehát az ejtésnorma az egyes beszédhangok legegyedibb ejtésváltozására is kiterjed, minthogy az adott aktualizációban közvetve a beszédhang megváltozásának csírája rejlik, ami — a jelenség hatósugarának csökkenésével — a hangrendszer teljes állagára is kihatással lehet, a norma a rendszer alakulásának is irányító elve.

3. A norma ezenkívül társadalmi szükségszerűség, olyan értelemben, ahogy a filozófiai-etikai normák azok. A nyelvi norma, a beszédnorma is egyik tagja a konkrét normarendszereknek, s mint ilyen, szokásrendszer, mely az egyeddel szemben követelményformát ölt (vö. Heller 1970., 116—8).

Elképzelhetetlen lett volna és lenne a nyelvművelés — vagy bármi olyan a nyelvvel kapcsolatos tevékenység, ami a nyelv használójára a tevékenységet irányító spontaneitáson túl hat —, ha nem állna rendelkezésre megfelelő korrekciós elv és rendszer. Hangsúlyozottan a visszacsatolás elve szerint működő helyesbítő rendszerről van szó, nem pedig tevékenységet meghatározó mechanizmusról. A norma ugyanis eleve föltételezi azt a szilárd, pontos programból, szigorúan körvonalazott algoritmusokból álló szabályrendszert, amelynek funkcionálása létrehozza a nyelvi jelenséget a maga fizikai valóságában és életre hívja magát a kommunikációt, s amelynek funkción kívül helyezése ugyanezeket megszünteti, tehát amely egy grammatikai, lexikális, fonológiai

szféra sorrendjében a közlemény létrehozását végzi (vö. Chomsky—Halle 1968., különösen 15—59). A norma ezzel szemben helyesbítő eljárás, amely: *1)* jelenség mivoltában függ az iménti rendszer létezésétől és funkcionálásától, *2)* annak alá van rendelve, ahogy például a fonémának a variáns, *3)* pusztán koordinálja a nyelvi rendszer előírásait a tevékenységre hatással levő, de nem a nyelvi rendszerben előírt, azon kívül álló, attól független befolyásoló tényezőkkel. A norma, ez a koordinációs elv az összhangba hozandó tényezők alakulásának megfelelően változik, s ez az értelmezése oldja fel azt az ellentétet, amely a norma előírás jellegében (tételező, merev minta, amely végső értelme szerint minden változásnak ellenszegül) — rejlik.

A norma meglazulásából, változásából érthető meg az a szerep, amelyet a hangváltozások és a hangrendszer változásának irányító elveként említettünk. Ez azt jelenti, hogy a norma stabilitásának csökkenése az anómia, az ingatagság állapotát idézi elő: az anómia állapotában erős a hajlam új értékrendszerek kialakulására. (Ezt az összefüggést a maga szélesebb társadalmi hatásában — statisztikai adatok felhasználásával — már Durkheim kimutatta 1897-ben, vö. Durkheim 1965., 258—9). Társadalmi ellentmondás s főleg ennek deviáló (az általánostól eltérőnek tekintett) magatartásmódban kifejezett változata nélkül, azaz a norma megsértése nélkül csak idillikus, örökké tartó nyelvi állapot volna elképzelhető (l. König 1958., 18).

A norma megbomlásának következtében beálló változandóság mértékét (akár az egész nyelvállapotot, akár az egyes fonémák ejtését vesszük tekintetbe) mindenképp a megvalósulásoknak a normatívák körüli mobilitásában kell keresnünk. Ebben az értelemben *1)* a rövid magyar magánhangzók változandósága nagyobb, mint a hosszúaké, *2)* a hangsúlytalanoké erősebb, mint a hangsúlyosaké. A tétel materiális bizonyítéka — a dolog természeténél fogva — nehezen prezentálható, de ott, ahol a két valószínűség, *1)* és *2)* fedésbe kerül (hangsúlytalan rövidek), már ma, első statisztikai felmérésekben is dokumentálhatók a meginduló folyamat mértékszámokban megragadható tényei (Szende 1969.). Ha azt a kérdést tesszük fel, megjósolhatók-e a hangrendszer változásának irányai, nyugodtan azt válaszolhatjuk, hogy bizonyos valószínűségek megállapíthatók.

A norma bennünk él, állandóan érvényesítjük és állandóan megsértjük, mégpedig specifikusan, s ez a normák megsértésének informatív szerepet biztosít (megszegésükkel a nyelvet használó egyén valamilyen tekintetben minősíti önmagát és/vagy közleményét). A norma meg nem tartása törekvés a funkcionáló rendszer megbontására, és ezzel funkcióképességének valamilyen irányban való zavarására; a norma meg nem szegése törekvés e rendszer fejlődésének megakadályozására, azaz új funkciók egyszerű kirekesztésére. A dilemmát csak a norma alakulásának szabadsága oldhatja fel.

Ebben a tekintetben a nyelvi norma közeli rokonságot mutat a filozófiai etika normáival: „Amennyiben a normatív etika természettudományosan mérhető vagy megfigyelhető tényekkel való elméleti műveletekre korlátozódik, nem hathat el etikai normák megalapozásáig, mivel teljes az egység afelől, hogy abból, ami van, aminek lennie kell, nem lehet kényszerítő erejű következtetést levonni." (Delius 1961., 90). A nyelvi normák tehát, amelyekre társadalmiságuk tekintetében ez áll, olyan kötelező előírások, amelyeket nem tarthatunk meg hiánytalanul.

4. Az eddigiek szerint a nyelvi norma tehát mind a nyelvi rendszerben elfoglalt helye szerint, mind pedig társadalmi szempontból határterületen elhelyezkedő jelenség. Kizárólag azonos nembeli [gattungsmässig] egységekre vonatkozik, vagyis minden egyes nyelvi tényező (a jeltől a legbonyolultabb szuperjelig) területén külön normák érvényesek (ami természetszerűleg nem zárja ki, sőt feltételezi ezeknek a külön területeken érvényes külön normáknak egyneműségét), de a hatásköre alá eső ele-

meket — és ezt külön hangsúlyozni kell — nem kizárólag izolált különvalóságukban érinti. Ez az elemek egymás közti aktív kapcsolata miatt nem volna adekvát.

Az egyes területeken érvényes normáknak, tekintettel arra, hogy minden egyes területen más természetű és más értelemben determinált jelenségeket hangolnak össze, illetve megfordítva: determinációjuk jellegének megfelelően más és más elemet kapcsolnak össze más és más, nem a nyelvrendszerben foglalt tényezővel, eleve más értelmük van, természetszerűleg épp azért, mert a koordinálandó tényezők nembelileg [gattungsmässig] eltérnek.

5. Meg kell jegyeznünk, hogy a normának történeti és földrajzi tagolódása is van: ami az egyik korban vagy nyelvterületen normatív, az a másikban esetleg nem az, és megfordítva. Föl kell tennünk, hogy a nyelvi tevékenységet folytató egyén — társadalmi szituációjának függvényében — több normarendszer szerint is képes és kénytelen viselkedni. Fontos volna ennek vizsgálata mondjuk a nyelvjárás — regionális köznyelv — köznyelv vonatkozásában.

6. A norma szerinti nem azonos az átlaggal. Gondoljuk meg: órák hosszat hallgathatunk olyan beszédet vagy beszélgetést, amely teljesen átlagos, anélkül, hogy normatív volna. Hogyan lehetséges ez? Az egy adott jelenségre vonatkozó norma csak diakronikusan függ az adott jelenség tényleges realizációjának szórásától, egy adott nyelvi állapotban azonban nem. Tegyük fel ugyanis, hogy egy normatív *[á]* beszédhang az összes megvalósuló *[á]* között 18,5 vagy 39,2 százalék, ennyi esetben valósul meg „tisztán" ez a beszédhang. Emellett van 81,5 vagy 60,8 százalék egyéb lehetséges ejtés. Ezek azonban önmagukban szintén nem lesznek egyneműek, hanem a normától legföljebb bizonyos hányad szerint specifikus, de nem egyöntetű eltéréseket mutatnak. Vagyis többféle átlag van: az egyes ejtési tényezők esetleg különböző számú, azonos beszédhangnál fordulnak elő ugyanazt a paramétert mutatva, míg más tényezők ugyanazon beszédhangoknál lehetnek állandóak.

Ha pedig az átlag másik értelmét vesszük tekintetbe, amelyhez tudni illik úgy jutunk, hogy valamennyi megvalósulás egyes jellemző adatait átlagoljuk külön-külön, akkor az eltérés onnan adódik, hogy az átlagszámításkor nyilvánvalóan és egyértelműen nem normatív adatokat is számításba kell vennünk, ami ellentmond a norma norma mivoltának.

A normatív egyenlő az érvényessel, míg az átlagos nem egyéb mint a konvencionális; mindkét esetben másról van szó. A kettő viszont egybeeshet; ilyenkor az egybeesés kölcsönösen erősíti a másik funkcióját. Röviden azt mondhatjuk, hogy a nyelvi rendszer a meghatározott, a norma a megszabott, az átlag a megszokott.

Az átlag átnyúlik a norma fölött: a váltakozás, módosulás állapotába hozhatja a fonémát, ami a nyelvi rendszeren belüli változáshoz vezet, s a változás új normát hoz létre. A norma pedig igyekszik érvényre jutni az átlaggal szemben.

III. A beszédhangok normáinak is olyan specifikumai vannak, amelyek egyetlen más területre sem érvényesek tovább, leszámítva a normáknak azokat a közös, általános meghatározóit, amelyek mindegyikben hatnak.

1. A beszédhangok normatív ejtésének fonológiai kérdéseit igen megnyugtatóan tisztázta Andrei Avram. A prágai iskola elméleti hagyománya és terminológiája alapján abból indul ki, hogy vannak pozícionális variánsok (pl. a románban a *[w]* után álló */a/* mindig *[a]*, mint a *frumoasă* szóban, és nem is

lehet más megjelenési formája), és vannak emellett ún. „független variánsok" (mint a román *iarnă* szó első szótagjának /*a*/-ja), amelyek realizációi viszonylag széles skálán térhetnek el egymástól (a példában az ejtés [a] és [*a*] között változhat). A fonetikai norma ezen utóbbi hanghelyzetek szintjén van — állapítja meg Avram (1958.). A hangrendszer tehát a következő koncentrikus körökből áll (belülről kifelé haladva): système d' archiphonèmes — système de phonèmes — variantes normales indépendantes — variantes normales positionelles — sons concrèts, a norma pedig a „normális független variánsok" szférájában van (Avram 1958., 234—5). Annak a jelenségnek a mintája, amelyik a beszédfolyamatban megkapja a maga helyét, itt van meghatározva, de csak a normaszabály közvetítésével válhatik valóságossá.

2. A norma a beszédhangok képzésében a hangfolyamat mentális síkon adott jellemzői és a fiziológiai adottságok között koordinál. Normatívnak, norma szerintinek tekintendő az a beszédhangképző tevékenység, amelyben az illető hangfolyamat képzését végző, a képzésben résztvevő valamennyi szerv működése optimális. Optimálisnak nevezzük a szerv tevékenységét akkor, ha *1)* a szerv ép és működőképes, *2)* az innerváció tökéletes, *3)* a szerv működését irányító és végző izmok és egyéb részvevők funkciójukban mechanikusan és semmilyen más módon gátolva nincsenek, *4)* ezek az eredeti (nem beszédhangot létrehozó) funkciójuknak megfelelő intenzitású munkavégzésre képesek vagy ilyen munkavégzést folytatnak, *5)* ha a szervek egymásközti automatikus és/vagy tudatos működésbeli harmóniája zavartalan. A beszédképző szervek működésének harmóniája, ami voltaképpen a működés egymást követő algoritmusokból (részműveletekből) bonthatatlan egységgé koordinált egésze, az artikulációs bázis kialakulásában válik teljessé. Az anyanyelvnek megfelelő artikulációs bázis hozzávetőleg az életkor második évtizedének fordulóján rögzítődik véglegesen. Ekkor válhatik az anyanyelvét gyakorló egyén beszéde rutinszerűen, mintegy önkéntelenül normatívvá. Az artikulációs bázis kialakulásában és meglétében a legfőbb bizonyítékát látjuk annak a definíciónak, amelyik a normát illetően kapcsolatot teremtett az általános és az egyedi között.

Hivatkozások

Avram, A.: Sur la phonologie de la norme. Revue de Linguistique. 3 [1958.]: 225—35.
Bárczi G.: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
Bárczi G.—Benkő L.—Berrár J.: A magyar nyelv története. Budapest, 1967.
Benkő L.: Magyar nyelvjárástörténet. Budapest, 1957.
Benkő L.: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.
Chomsky, N.—Halle, M.: The sound pattern of English. New York, 1968.
Chistovich, L. et al.: Psychological methods in the speech perception reserch. Moszkva, 1966.
Coşeriu, E.: Sistema, norma y habla. Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias. 9 [1952.]: 113—81.
Delius. H.: Die Methodik philosophischer Ethik. Fischer Lexikon. Philosophie. Frankfurt—Hamburg, 1961.
Deme L.: A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája, NyIOK. 13 [1958.]: 309—27.
Deme L.: Kiejtésünk vitatott kérdései. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967.
Durkheim, E.: Az öngyilkosságról. Budapest, 1965.
Essen, O. von: Norm und Erscheinung im Leben der Sprache. Zeitschr. für Phonetik. 9 [1956.]: 120—4.
Ferenczy G.: Mi a nyelvi helyesség próbaköve? Nyelvművelő levelek. Budapest, 1964.
Fónagy I.: Hangváltozás és hangváltakozás. ÁNyT. 5 [1967.]: 123—53.
Francescato, G.: Realisation of phonemes and linguistic norm. Proc. 5th int. Congr. phon. Sei. (Münster, 1964.). Bázel—New York, 1965.

Fry, D. B.: Mode de perception de sons du langage. Phonétique et Phonation. Párizs, 1966.
Havránek, B.: Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. Act. 4ème Congr. int. Lingu. (Copenhague, 1936.). Koppenhága 1938.
Heller Á.: A mindennapi élet. Budapest, 1970.
Janota, P.: Personal characteristics of speech. Prága, 1967.
König, R.: Anomie. Fischer Lexikon. Soziologie. Frankfurt, 1958.
Lőrincze L.: A nyelvművelés elvi kérdései. NyIOK. 2 [1952.]: 402—49.
Lőrincze L.: Tájnyelv és kiejtés. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967.
Lőrincze L.: Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő" kiadványról. Nyr. 92 [1968.]: 365—79.
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink nyelvi gyakorlatában. NytudÉrt. 25. sz. Budapest, 1961.
Paul, H.: Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1909.
Saussure, F. de: Cours de linguistique générale. Párizs, 1922.
Szabó T. A.: Helyes — nem helyes. Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970.
Szende T.: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. 71 [1969.]: 345—85.
Vinogradov, V.: O ponjatyii „sztilja jazüka". Izd.ANOLJA 14 [1955.]: 295—300.
Zwirner, E.—Zwirner, K.: Lauthäufigkeit und Zufallsgesetz. Forschungen und Fortschritt. 11 [1935.]: 43—4.

Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé

Lotz János emlékének

A címben felvetett kérdéskör tüzetesebb vizsgálatát az teszi időszerűvé, hogy az utóbbi időben igen érdekes, az eddigi eredményeket összefoglaló, egyszersmind legalább annyira új gondolatokat is szülő tanulmányok jelentek meg e téren. (Kivált két munkára gondolok: Szépe György értekezésére: „A generatív fonológia és magyar alkalmazásai", melyben egy fejezet van e problémának szentelve; Lotz János dolgozatára: „Script, Grammar and the Hungarian Writing System".) Ugyanakkor, egészen más irányból, a korszerű számítógépes gyakorlat is arra szorít bennünket, hogy itt egyes dolgokat újra felvessünk, meggondoljunk. Mégpedig nem a magyar helyesírás hagyományosan kialakult gyakorlatát illetően, hanem az azt visszatükröző elmélet terén.

1. Hang és fonéma. — A *fonéma* terminust és a mögötte meghúzódó fogalmat az iskolai magyar nyelvoktatás is, a nyelvművelés is kerüli. Pedig mára már eléggé letisztult ez a fogalom ahhoz, hogy a tudományos részletek mellőzésével valamilyen summázását adhassuk; ez a summázás meg is található mind akadémiai leíró nyelvtanunkban, mind az egyetemi általános nyelvészeti jegyzetben.

Eszerint a fonémák „szavak, illetőleg szóelemek felépítésének önálló...elemei" (Deme: MMNyR. 1 : 57). Vagy más oldalról közelítve meg a dolgot: „A fonéma... olyan hangok osztálya, amelyek releváns tulajdonságaikban megegyeznek" (Telegdi: Bevezetés a nyelvtudományba. 2 [1694] : 57). A fonéma tehát a végtelen sokféle, minden alkalommal és minden egyén által mindig másként ejtett olyan hangok osztálya, melyek társadalmi érvénye azonos: a sok-sok különféle magyar [*e*] hang osztálya a magyar */e/* fonéma; a pergetve, raccsolva, szépen-csúnyán ejtett sok-sok magyar [*r*] hang osztálya az */r/* fonéma, és így tovább. A szó szigorú, fizikai, pontos eszközökkel mérhető értelmében nincs két egyforma hang, mint ahogy nincs két teljesen egyforma kő, virág, sőt még két teljesen egyforma csavar sem — csupán mérésünk pontosságától, a megengedett tűréstől függ, mekkora különbségeket veszünk észre köztük. Mégis megértjük egymást: az állandó kölcsönös megértést az egy nyelven beszélők között csak azzal tudjuk magyarázni, hogy bizonyos tűréshatárokon belül mind a beszélő, mind a hallgató számára a különböző hangok még „azo-

nosnak" számítanak: ugyanannak a beszédhangnak, fonémának. E tűréshatárokat nevezzük éppen releváns különbségeknek, és ezek a tűréshatárok nyelvenként igen különbözők lehetnek. Így például az oroszul beszélő és hallgató igen érzékenyen reagál arra, hogy egy [*b*], [*m*], [*v*] stb. mássalhangzó kemény volt-e, vagy lágy: a keménység-lágyság számukra releváns vonása a mássalhangzó fonémának, s ez a körülmény ugyancsak próbára teszi például az oroszul tanuló magyar embert, akinek ez „mindegy", akinek itt nagy a tűrése. De ennél meglepőbb dolgok is akadnak. Így eléggé ismeretes, hogy a japán anyanyelvűek számára a [*l*] és a [*r*] egy fonéma, tehát ők e két, számunkra igencsak különböző hang között nehezen tudnak különbséget tenni.

Mármost a szavak és szóelemek valóban nem közvetlenül hangokból, hanem fonémákból épülnek fel; a fonémák különféle körülményektől függően különféle hangokban realizálódnak. Látszólag ugyan konkrét hangokat hallunk — s valóban így áll a dolog valószínűleg még a dobhártyánkkal. De mihelyt beljebb kerül ez a hanginger, rögtön rávetítődik kialakult fonémarendszerünkre és a tudatunkba már az így értelmezett, rendezett, osztályozott hangtípusok kerülnek el. Így eshet meg, hogy egy teljesen ismeretlen nyelven hallott szöveget képtelenek vagyunk „hangjaira" bontani: mert képtelenek vagyunk akár saját fonémarendszerünknek megfelelően is rendezni; hogy az angol helyesírásban *th*-val jelölt valami helyén egyszerűen *sz*-t vagy *z*-t hallunk; valami, számunkra nem lényeges vonást félredobva a reálisan hallott hangból; és így tovább.

A tekintetben, hogy meddig mehet a fonéma általánosítása, két fő iskola van. A köztük levő különbséget ezzel lehet illusztrálni: „Milyen fonéma áll az orosz окно 'ablak' szó első helyén?" vagy „Milyen fonéma van a magyar *aztán* szóban az *a* és a *t* fonéma között?" Könnyű megmondani, milyen h a n g áll a kérdéses helyeken: [*a*] hang a hangsúlytalan helyzetben az orosz szóban; [*sz*] hang a magyarban. Mármost az egyik fonológiai iskola azt mondja: „amilyen hangot hallunk, olyan fonémával van dolgunk" — vagyis példáinkban az /a/ orosz és a /*sz*/ magyar fonémákkal a kérdéses helyeken. A másik meg így okoskodik: „A fonémák kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy alig halljuk az őket éppen realizáló konkrét hangot. Így például hangsúlytalan helyzetbe a magánhangzók (egyes nyelvekben); mássalhangzócsoportba a mássalhangzók (talán minden nyelvben gyenge, jellegtelen számukra ez a csoportos helyzet). Emeljük ki őket a gyenge helyzetükből, hallgassuk meg, hogyan realizálódnak a fonémák erős, tiszta helyzetükben: amilyen hangot erős, tiszta helyzetben hallunk — olyan fonémával van dolgunk. Példáinkban: orosz /o/ fonéma (mert, mondjuk, a többesben már hangsúly alá kerül a kérdéses első magánhangzó és akkor ott [*o*] hang is hallatszik: [*ókna*] 'ablakok'); magyar /*z*/ fonéma (mert erős helyzetben, magánhangzó előtt e helyen tisztán [*z*] hangot hallunk: *azután*)."

2. H a n g , f o n é m a, b e t ű. — Az írott formában megjelenő szövegeket kétféleképpen lehet felfogni.

Az első felfogás szerint az írott alak nem rendelkezhet önálló léttel, nem is vizsgálható önállóan, csak mint a hangzó alak képe. Ennek megfelelően az írásnak nincsenek önálló egységei. Pontosabban: az írásban azt fogjuk egységnek tekinteni, ami a hangzó alakbeli egységnek megfelel. E felfogás szerint egy fonéma írásos megfelelése — egy betű. Ezért egy-egy betű a hagyományos felfogás szerint a magyar helyesírásban az *a*, az *á*, a *b*, a *c*, de a *cs*, a *sz* stb. is. Ezért van az, hogy a „teljes magyar ábécé", melyet megtalálhatunk helyesírási szabályzatunkban vagy bármely nagyszótárunkban, így kezdődik: *a, á, b, c, cs, d, dz, dzs* . . .

A másik felfogás szerint az írott alak is vizsgálható önállóan, attól függetlenül, hogy „mi felel meg" benne a hangzó alaknak. Világos, hogy e szerint a felfogás szerint a *cs*, a *dz* stb. két-két betű; a *dzs* három betű stb. Számos ország nyelvészeti hagyományában épp ez a felfogás vált uralkodóvá; egy angol példán később bemutatjuk, hogy nem is

ok nélkül. Itt csak annyit tegyünk hozzá, hogy természetesen ezen álláspont képviselői sem vitatják a hangzó alak sok szempontból elsődleges voltát, fontosságát stb. Mindössze annyit mondanak, kissé modernizálva megfogalmazásukat, hogy ha már különféle jelrendszereket önállóan vizsgálunk; ha már a zenére, az irodalomra stb. is rámondjuk — s nem ok nélkül —, hogy jelrendszerek, sajátos nyelvek, melyek önállóan tanulmányozhatók — akkor miért fosszuk meg önálló státusától éppen az „írás"-nak nevezett fényrezgéseket?

Ez volt eddig a kérdés elvi-elméleti oldala. Van egy gyakorlati aspektusa is, nevezetesen az, hogy mit is jelöljenek az egyes betűk: hangokat-e vagy fonémákat. A különféle betűírásokban kétféle gyakorlat alakult ki.

Az egyik gyakorlat szerint a konkrét, éppen hangzó hangokat kell valahogy visszaadni írásunkkal. „Írjunk pontosan úgy, ahogy beszélünk"! — ez elég népszerű helyesírási szabálynak látszik. Ezt követi például a szerb-horvát helyesírás: *Srbin* 'szerb férfi' és *Srpka* 'szerb nő', *p*-vel írva, a hasonulást jelölendő. Ilyen mondjuk a belorusz helyesírás is: станавицца (vö. orosz становиться).

A másik gyakorlat szerint az írás alapjául a társadalmilag érvényes beszédhangokat, a fonémákat vesszük. Nem jelöljük tehát azokat az esetleges változásokat, melyek a fonémákat különféle gyenge helyzeteikben érhetik, hanem csak az állandóbb, a fonematikus szerkezeteket vesszük figyelembe. Ebből a megfogalmazásból is látható, hogy e gyakorlathoz különösen következetesen illik a fentebb másodikként ismertetett fonológiai koncepció. Így azután az oroszban mindig azt írjuk: *окно, окна, окну; окнами* stb., függetlenül a hangsúlytól; a magyarban így: *aztán, vasban* (hangok szerint itt *vazsban*-t kellene írni) stb.

Elvileg az előbb említett két elméleti állásfoglalás és az itt röviden ismertetett két helyesírási gyakorlat különféle kombinációkra léphet egymással. Így, mondjuk, megváltoztathatnánk a mai magyar helyesírási gyakorlatot, *asztán, vazsban* stb.-féle alakokat követelve, ugyanakkor fenntarthatnánk a hagyományos, hangzóalak-centrikus elvi álláspontot: az egy *hangot* jelölő *sz, zs* stb. egy-egy betű maradna továbbra is. De nekünk a továbbiak során nincs szükségünk ilyen meggondolásokra.

Az elmondottakból következik, hogy hagyományos nyelvészeti felfogásunk az írásképet önállóan nem vizsgálja, csak mint a hangzó alak képét; kialakult gyakorlatunk pedig általában a fonémákat tükrözteti az írás során és nem az egyes konkrét hangrealizációkat. Erről így eddig keveset beszéltünk. Sőt, helyesírásunk fonematikus voltát neveztük szóelemzőnek, esetleg egyébnek; tán hogy mentsük, hogy az nem a „kiejtés szerint" megy, meg hogy ne kelljen a „fonéma"terminussal élnünk. Pedig kár így köntörfalazni: szóelemző, bizonyos értelemben, a fonológiai elmélet, amely nem a konkrét hangzó alakot veszi alapul, hanem az egyes hangok erős helyzetbeli előfordulását; a fonematikus alapú írás azután már csak ezt a fonológiai „szóelemzést" követi; a fonológiai „szóelemzés" során kiderített f o n é m á k a t tükrözi.

3. M i k a z e l ő n y e i a z e l s ő h e l y e s í r á s i f e l f o g á s n a k, amely szerint tehát az írásképet csak mint a hangzó alak képét, csak a hangzó alak egységein keresztül lehet vizsgálni?

A magyar helyesírási gyakorlatot, meg a magyar nyelv mögötte rejlő rendszerét véve figyelembe, a következő előnyökre mutathatunk rá:

a) A magyar írás és a fonematikus szerkezet között szabályszerű megfelelés van. Magyarban érdemes azt mondani, hogy a *ssz* egy egység, mert valóban mindig a hosszú *ssz* fonémának a jele (nem mindig a hosszú *ssz* h a n g é — de ez más kérdés). És megfordítva is: a hosszú *ssz* fonémának az írásban mindig a *ssz* felel meg. Mennyire más a helyzet, mondjuk, az angolban, ahol azt írjuk: *enough* és ezt valami *inaf*-félének

ejtjük; ám mind az *i*, *a*, *f* fonémának van számos más leírási lehetősége is; mind az *e*, *n*, *o*, *u*, *g*, *h* stb. betűk, esetleg az *ou*, *gh* "betűk" mást és mást is jelenthetnek. (Vö.: Deme: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 5—6; a példát is innen kölcsönöztem.) — *b)* Így írjuk: *tollal* és nem *tolllal*, *sakkal* és nem *sakkkal* stb. Helyesírási irodalmunk mintha e kérdésben is mentegetődznék. Pedig épp a jelzett felfogás mellett ezek az írásmódok igen szépen magyarázhatók! Nevezetesen, kimondjuk: a rövid mássalhangzót így jelöljük: *b*, *c*, *cs* stb.; a hosszút ezek megfelelő kettőzésével. Mármost a *tollal*, *sakkal* stb. alakokban nincs szó valamely szuperhosszú mássalhangzóról, csak egyszerűen hosszúról. A hosszú mássalhangzó fonéma se félhosszú nem lehet, se duplahosszú, csak egyszerűen hosszú, szemben a röviddel. Ezt pedig a megállapodás szerint így jelöljük: *bb*. *cc*, *ccs* stb. *c)* A *ccs*-hez hasonlóan kettőzzük többi kétjegyű betűnket is; ezen alapelvnek megfelelően kettőzzük egyetlen háromjegyűnket: *dzs* kettőzve *ddzs*, ezzel is követve azt az elvet, hogy az írásképet nem önmagában, nem a hangzástól függetlenül vizsgáljuk.

4. Mik az előnyei a második helyesírási felfogásnak, amely szerint az írásképet önállóan, a maga saját egységei szerint kell vizsgálni?

Ennek a felfogásnak az előnye az, hogy egyszerűbb; előnye az, hogy megszüntet bizonyos következetlenségeket, amelyek az első felfogás mellett elméletünkben megmaradtak. Még csak nem is arra a következetlenségre gondolok, hogy az ifjabb korosztályhoz tartozó legnépszerűbb magyar nyelvészünk a tévé nyilvánossága előtt, ha jól emlékszem, a *csók* szót négybetűsnek deklarálta, holott nyilván jól tudja, hogy az a hagyományos magyar felfogás szerint hárombetűs, hiszen a *cs* egy fonéma jele, egy betű. Ezt nyilván azért tette, hogy érthetőbb legyen a nagyközönség számára. Itt felmerül ugyan az a gondolat: vajon jó-e egy olyan tudományos felfogás, melyet minduntalan el kell hagynunk a közérthetőség érdekében? Ám ez helytelen gondolat: valamely felfogás helyessége és közérthetősége vagy könnyebb-nehezebb érthetősége között nyilván semmiféle kapcsolat nincs. Egy jó elmélet lehet könnyen vagy nehezen érthető, és megfordítva. Ezért az alábbiak során tisztán elméleti, valamint gyakorlati-alkalmazási szempontokat szabad figyelembe vennünk és nem valamely „tévészerű—nem tévészerű" szempontot.

A helyzet az, hogy maga a fennálló helyesírási elmélet is meg-megfeledkezik elvileg kitűzött alapkoncepciójáról, a helyesírási szabályzatban és az arról szóló tanulmányokban. Ez alapjában más, mint a nyelvész „elszólása" a nagyközönség előtt: ez a rendszer következetlen alkalmazását jelenti. Íme, a főbb következetlenségek: 1. Van *a* és *á*, *e* és *é* *o* és *ó* stb. mint külön betű — de már a *bb*, a *cc*, a *ccs*, a *ddzs* nem külön betűk! Ezekről egyáltalán szó sem esik, legfeljebb, mint „betűkettőzésről". Pedig nem kétséges, egyetlen magyar fonológus számára sem, hogy a kvantitás a magyar mássalhangzó-rendszerben épp olyan releváns, fonológiailag számító vonás, mint a magánhangzó-rendszerben; hogy tehát a hosszú mássalhangzó-fonémák éppúgy külön fonémák, mint a hosszú magánhangzó-fonémák. Ha pedig ez így van; s ha, továbbá, abból a koncepcióból indulunk ki, hogy „egy betű az, ami megfelel egy fonémának" — akkor bizony a *bb*, *cc*, *ccs*, *ddz*, *ddzs*, *ff*, *gg*, *ggy* stb. nem „kettőzött betűk", hanem egyszerűen b e t ű k, akárcsak az *á* az *é* és *í* stb.: a hosszú mássalhangzó-fonémákat jelölő betűk. Akkor természetesen ezeket a betűket is fel kell sorolnunk a teljes magyar ábécében, a maguk helyén: *a*, *á*, *b*, *bb*, *c*, *cc*, *cs*, *ccs* . . . *x*, *y*, *z*, *zz*, *zs*, *zzs*. (Ha a *bb*, *cc*, *ccs* stb. „kettőzött betű", akkor meg az *á*, az *é* stb. „ékezetes betű" vagy „hosszú ékezetes betű". Ám az effajta kijelentések ellentmondanak az alapkoncepciónak: e szerint a koncepció szerint az *á* is külön betű, meg a *bb* is, az *é* is, meg a *ggy* — egy-egy, külön, többjegyű betű.) E koncepció szellemében tehát helyesen azt kell mondanunk, hogy háromjegyű betűink: *ccs*, *dzs*, *ggy* stb. és van egyetlen négyjegyű betűnk is: *ddzs*. Emellett olyasféle distinkciót tenni, hogy a *ccs* kettőzés útján létrejött háromjegyű betű, a *dzs* meg egyszerűen háromjegyű

betű, megint csak ellentmond az alapkoncepciónak, mely a b e t ű alakjával, létrejöttével stb. nem törődhet, csak a mögötte meghúzódó hangzó realitással. Az *á* sem ékezés útján létrejött betű — ez lenne a „kettőzés" megfelelője —, hanem egyszerűen betű, mégpedig hosszú magánhangzót jelölő. Ugyanebben a szellemben csak azt lehetne mondani, hogy: *a)* rövid mássalhangzó-fonémáinkat egy-, két- és egyetlen háromjegyű betű fejezheti ki; *b)* hosszú mássalhangzó-fonémáinkat két-, három- és egyetlen négyjegyű betű fejezheti ki; stb. Ez eléggé bonyolult. A rejtett önellentmondás valószínűleg azért is maradt meg az elméletben, mert az itt elmondottak ösztönösen is túlságosan nyakatekertnek tűntek. 2. Helyesírási szabályzatunk s a hozzá fűződő tudományos irodalom világosan kimondja: a *sz* nem *s* és *z* betűből, hanem *s* és *z* írásjegyből áll, és ö n á l l ó b e t ű; természetesen ugyanaz a helyzet egyéb többjegyű betűinkkel is. Ám akkor miért így írjuk: *Csongrád, Szeged*, és miért nem így: *CSongrád, SZeged?* Miért kezdjük pont után a mondatot így: „Lyukas volt a zsebem", e helyett: „LYukas . . ."? Amikor „kapitälchen" típussal ezt írjuk: „Az Anya", akkor már valamilyen oknál fogva a kétjegyű betű mindkét jegyét nagy típussal írjuk. Nem világos azonban, hogyan alakul az írásszokás, amikor többjegyű betűt tartalmazó és „csupa nagybetűvel" írt betűszókkal van dolgunk: SZTK vagy SzTK, KISZ vagy KISz, SZÖVOSZ vagy SzÖVOSz, ENSZ vagy ENSz? (A HSzab. határozottan az ENSZ-féle, következetesen nagybetűs írásmód mellett van — de akkor miért nem íratja saját nevét HSZAB-nak, vagy legalábbis HSZab.-nak; miért nem így írjuk: MNY stb.?) Egyszóval itt egy furcsa következetlenség van helyesírásunk elmélete és gyakorlata között. Ha megmaradunk a mai elméletnél, akkor aligha lehet ezt az ellentmondást másként feloldani, mint úgy, hogy megköveteljük a *CSongrád, SZeged* stb. írásmódot, természetesen megtartva a *Lyon, Szczecin, Chilopoda* stb. átírásokat, hiszen ezekben nem szókezdő kétjegyű magyar betű van, hanem valami más. Ugyanakkor *SZtálin*-t és *ZSukov*ot kellene írni, hiszen esetünkben más írásrendszerről magyarosan írunk vissza. És így tovább; ez nem lenne egy igazán vidám fejezete a HSzab.-nak. 3. Az egyenlő értékű betűpárok az *a—á, e—é* stb. az ábécébe sorolás szempontjából egy betűnek számítanak (vö. HSzab.[10] 17. pont). Vajon miért? Alighanem hasonló betűalakjuk miatt. Az legalábbis biztos, hogy ha a betű a fonémát jelölő valami, akkor minden betű között teljesen egyenlő különbség van: az általa jelölt fonémának az összes többitől való releváns különbségei. A fonémarendszerben az */e/* semmiképpen sincs messzebb az */é/*-től, mint a */l/* a */r/*-től: nincs az az orosz, aki az */e/* fonéma hangrealizációit az */é/*-éi-től meg tudná különböztetni; nincs az a japán, aki az */l/* fonéma realizációit a */r/* fonéma realizációitól meg tudná különböztetni, legalábbis előzetes hosszú nyelvtanulás nélkül. De ettől még nem kisebb vagy nagyobb a különbség köztük: külön fonémák, külön építőkövek — és kész.

A hagyományos rendszerben mutatkozó önellentmondásokon kívül ezzel a koncepcióval egyéb baj is van. Nevezetesen: mit tegyünk azokkal a betűkkel, amelyek nem fejeznek ki fonémát (vagy nem magyar fonémát fejeznek ki, de használjuk őket)? Világos, hogy a hagyományos koncepció szerint e z e k a b e t ű k n e m l é t e z n e k, hiszen a mögöttük lévő fonémarealitás sem létezik! Ebből adódik azután az, hogy nemrég megjelent magyar értelmező kéziszótárunk kiemelt helyen (a legutolsó lapján) felsorolja külön táblázatban a „teljes magyar ábécét" (ilyen elnevezéssel), azután mindjárt a legelső lapján, a legelső hasábban hoz egy olyan címszót, amely egy a „teljes magyar ábécében" fel nem sorolt betűt tartalmaz: a francia ékezetes *à* címszót (egyébként nem is a maga betűrendes helyén, de ez már a kisebbik baj volna: a címszónak ugyanis természetesen a magyar ékezetes *á* címszók után kellene következnie, s a szótárban közvetlenül megelőzi őket). Azután tartalmaz néhány lappal később, még egy meg nem engedett betűt: az *ë*-t, majd a kiskötőjelet (pl. *agro-)*, a nagykötőjelet (pl. *marxi—lenini)*, a pontot (pl.: *kb.)*. Nagyobb értelmező szótárunk ezen kívül még szóközt is használt a cím-

szókban *(illegeti-billegeti magát* — a *magát* elem előtt szóköz). Világos, hogy e jelek megfelelői nem magyar fonémák ⟨*à*⟩, vagy nem köznyelvi, teljes elterjedtségű fonémák ⟨*ë*⟩, vagy egyáltalán nincs hangmegfelelésük (a többi jelnek). De azért ott állnak, még a címszókban is. Valamit tenni kellene velük — ám a betűket csak a hangalakon keresztül szemlélni hajlandó felfogás nem tud mit kezdeni velük. Hasonlóképpen nem egészen megnyugtató, hogy e koncepció szerint az *y*-ra ki kell mondanunk: az általában nem betű, csak jegy. (Az egyetlen teljes érvényű kivétel az Értelmező Szótárban a *brandy* szó, ahol e jegy kivételesen betűként lép fel: az *i* fonéma jelölője.) A *q*, *w*, *x* viszont akkor szintén nem betű, hanem nem lehet egészen pontosan tudni, hogy micsoda. Nem külön betűk természetesen a *ly*, *lly* sem, hanem a *j*, *jj* betűk változatai.

Bár helyesírási szabályzatunk egyik paragrafusa szerint a *q*, *w*, *x*, *y* szintén betűk, éppen úgy, mint a *ch*, és *sch*, melyek mind „idegen szavakban és tulajdonnevekben" fordulnak elő (vö. 13. pont). Itt csak az a baj — az eddig elmondottakon kívül —, hogy tudomásom szerint a *sch*, a *ch* (meg a francia *au*, *eau*, *ch* . . .; az angol *th* stb.) csak a magyar felfogás szerint betű; az illető, átadó idegen nyelvek hagyományos helyesírási szemlélete szerint ez két vagy három betű: *c-h*, *s-c-h*, *e-a-u* stb. Ami tehát a németben három betű — ugyanaz a magyarba átültetve esetleg már egy betű. Ez a különbség világosan a felfogásbeli különbségből ered; fentebb rámutattunk arra, milyen jó oka volt a magyar nyelvészeti hagyománynak, hogy benne épp ez az „egybetűs" koncepció jöjjön létre (vö. *asszony—enough)*. Mármost a magyar helyesírás-felfogási szempontok során egyáltalán nem döntő, de azért meggondolandó: vajon jó-e ez így az iskolai oktatás gyakorlata szemszögéből tekintve? Vajon jó-e az, hogy ha az egyik órán a tanuló a *Goethe* szóalakban négy betűt k e l l hogy lásson, a következő órán, esetleg ugyanazzal a tanárral, h a t o t kell felfedeznie benne. Persze nagyon is jó lenne ez, ha annak a (példánknál maradva: magyar—mémet szakos) tanárnak lenne ereje elmagyarázni a két szemlélet közti különbséget, az egyikben s a másikban megbújó rációt. De vajon reális-e ilyen követelményt támasztani a tanárral szemben?

5. Az elmondottakból elég világosan kitűnhetett, hogy mi magunk jobban szeretnénk, ha a magyar helyesírási felfogás a hangzó alapú betűszemléletről áttérne a betűnek önálló entitás voltát elismerő szemléletre.

Egy ilyen szemlélet mellett pontosabban számba lehetne venni, milyen betűkkel is rendelkezünk, amikor izolált magyar szavakat írunk (például egy szótár címszavainak magyar részében); és milyen továbbiakkal, amikor magyar szövegeket írunk le. Eszerint ugyanis a szavak leírásához szükséges betűk — nevezzük őket a továbbiakban egyszerűen „betűk"-nek — mindazok a jelek, amelyek a következő két határ közé esnek: *a)* kezdődnek egy helyköz után; *b)* végződnek egy helyköz, vagy egy írásjel, vagy egy sorvég előtt. Megjegyzés az *a)* határhoz: minden új sor helyközzel kezdődik; a *b)* határhoz: az „írásjelek" mindazok a jelek, amelyek nem betűk, de az összefüggő magyar szövegek létrehozásához szükségesek: például a vessző, a pont stb. Egyéb árnyalatokat, amelyek e kettős határmeghatározásban benne foglaltatnak, itt most nem részletezek. Mind a betűkre, mind az írásjelekre az jellemző, hogy egy-egy egységnyi teljes terjedelmet foglalnak el a sorban. Tehát egy betű az *é*, a *b*, a *f;* egy írásjel a . , a , , a ; stb. Emellett lehetséges, hogy ezen betűk vagy írásjelek egyikét-másikát valamely adatrögzítőn több lépcsőben érjük el: előbb leütjük az *é* ékezetét, azután aláütjük az *e* betűt („francia" klaviatúrás gépeken); előbb leütünk egy kettőspontot, azután ráütünk egy vesszőt, hogy megkapjuk a pontosvesszőt (cirill klaviatúrás gépeken). Vagy megfordítva, lehetséges az, hogy két vagy több egységnyi teljes terjedelmet egyetlen nyomtatási aktussal befedünk (ligatúrák). Az egységnyi terjedelmek befedésének ezek a technikai részletei elhanyagolandók: az eredmény, az egységnyi területen talált teljes terjedelmű jel a betű mint egység.

A betű ilyen felfogása mellett a *q*, *w*, *x*, *y* betűk egyértelmű és vitathatatlan betűstátust kapnának. Meg lehetne vizsgálni, legalábbis olyan nagyszótárak alapján, mint az Értelmező Szótár vagy az Értelmező Kéziszótár vagy valamely nagy magyar—idegen nyelvű kétnyelvű szótárunk, vajon mit is tartalmaznak a címszavak. Lehet, hogy az általunk itt korábban felsorolt hiányokon (*à*, *ë* stb.) kívül még más elemeket is felfedeznénk. A teljes magyar ábécét egy ilyen empirikus vizsgálat alapján kellene megállapítani. Például: nem kell álmodoznunk spanyol felső jeles *ñ*-ről, mert ez emlékezetem szerint még legnagyobb szótáraink címszavainak az összességében sem fordul elő; másrészt azonban, az *à*-n kívül, lehet, be kell vennünk a francia *ç*-t, mert az meg esetleg előfordul némely szótárunk magyar címszórészében. És így tovább: ki kell indulni a konkrét tényekből, és azt kell kodifikálni.

Ha egyszer a valóban teljes magyar ábécé megvan, akkor végre lehet egy szigorú sorrendet is felállítani a betűk számára. Nem akarok belemenni a részletekbe. De az eddigiekből következik, hogy *a)* a betűrendben egyenlő értékű betűpároknak nincs helyük; *b)* meg kell találnunk a helyet az eddig hiányzó, fentebb emlegetett betűk számára is, meg az esetleg újabban felfedezetteknek: helyesírási szabályzatunk csak a mellékjeles betűk helyére ad utasítást; *c)* a betűrendbe szedés a *s-z*-t, *s-s-z*-t külön betűkként kellene hogy kezelje, és aszerint besorolja. Érzésünk szerint ez a *c)* követelmény igen nagy változást jelentene az eddigi szótárírási gyakorlathoz képest. Ezért nagyon meg kellene gondolni, hogy egyáltalán szóba jöhet-e; ha igen, eleinte esetleg csupán a gépi úton előállított szótárak számára megengedni.

6. Az elmondottak gépi implikációja a következő:

Egyszerűen képtelenség tisztán gépi szempontból nézve, hogy megadunk valamit, amit a „teljes magyar ábécének" nevezünk, és kiderül: a valóban felhasznált betűkészlet több mint tíz százalékát ez után, e listán kívül csempésszük be. A baj egyrészt még valószínűleg Simonyiék korában kezdődött, nem egészen világos, mennyire az ő hibájukból, amikor is megengedték, hogy a felső nyelvállású hosszú magánhangzó-fonémákat nem jelölő írógépek jöjjenek be, majd ilyeneket kezdjünk itthon is gyártani. Másrészt folytatódott a fentebb részletesen tárgyalt és a magyar helyesírási rendszerből tulajdonképpen elég természetesen folyó azon felfogással, amely a betűt önállóan nem vizsgálta, a betű egységeként a fonémaegységnek megfelelő valamit tekintette, s így, ami mögött nem volt fonéma, azt semminek sem tekintette. Simonyiék példáján okulva résen kell lennünk, hogy a most induló új gépkorszakban ne kövessünk el hasonló hibákat.A gépelt szövegre még rá lehet tenni utólag a hosszú *í*, *ú*, *ű* ékezeteit, ám a lyukkártyán vagy a lyukszalagon minden egyes karakter számára egy-egy lyukkombináció van lefoglalva; teljes képtelenség azt feltételezni, hogy egy lelyukasztott szöveg után odamegyünk a kézi lyukasztóval, és ezeken a helyeken még valamit „rályukasztunk" az adathordozóra. S még így sem érnénk célt: ha valamit rályukasztunk egy már lyukasztott pozícióra, akkor az teljesen más lesz. Tehát *u* helyett nem *ú*, hanem mondjuk, a Ft ligatúra vagy ehhez hasonló. Amikor tehát a gép visszaír valamely nyelvi eredményt, akkor mindama helyeken, ahol fáradságos munkával „kitettük" az *ú*-ra az „ékezetet", ez fog megjelenni: „Ft". Egyelőre ahány számolóközpont az országban, annyiféleképpen (annyiféle különböző lyukkombináicóval) jelöli a hiányzó magyar betűket. Ezért a különböző helyeken készült adatszalagok (adatkártyák) inkompatibilisek: csak ott lehet felhasználni őket, ahol készültek. Épp nyelvi anyag feldolgozását célzó gépi programok a dolog természeténél fogva igen kényesek az input helyesírásra (lyukkombináció-megfeleltetésekre). Amíg egy közönséges szövegben esetleg nem nagyob baj, ha — mondjuk — az *ú*-nak következetesen a „Ft" ligatúra felel meg, hiszen el lehet olvasni: *Ftt* (= út), *Ftr* (= úr) stb.; addig a nyelvre irányúló vizsgálat szempontjából igen lényeges, hogy ezzel a „Ft"-

kombinációval valóban egy felső nyelvállású, hátsó képzésű, labializált és hosszú magánhangzót szimbolizáltunk-e (ez volna a hosszú *ú)* — vagy éppenséggel a hosszú *í*-t, a *(marxista—leninista* esetében előforduló) szóbelseji nagykötőjelet stb. Valamely szótár címszavaiban foglalt betűket azért kell pontosan tudnunk, és mindig azonos lyukkombinációval jelölnünk, mert a szótár a gépnek legalább olyan fontos, mint a filológusnak: egységes magyar helyesírás nélkül az elkészült s készülő nagy magyar gépi szótárakat csak azok tudják ismét fehasználni, akik készítették. Tehát pl. mintha Országh László szótárai valóban csak Országh Lászlóéi lehetnének; a Hadrovics—Gáldi csak Hadrovics Lászlóéi és Gáldi Lászlóéi.

Az is világos, hogy amíg a teljes magyar ábécé összetétele nincs véglegesen megállapítva (legalább egy nagy címszótár keretei között), addig betűrendbe sem lehet szedni a szavakat. Pedig a betűrendbe szedés igen fontos gépi művelet: ezzel lehet elkészíteni költői szótárak „fejrészét", szóvégmutató és gyakorisági szótárakat; grammatikai gyakorisági tárakat szövegszavak a tergo sorrendbe állításával stb.

7. Az előző pontban elmondottak alapján némely olvasóban talán felmerül a gondolat: Persze a mechanikus, csupán-a-betűt-tekintő felfogás mellett vagyunk, mert a gépek ezt követelik meg. Ám a fentieket csak az után mertem leírni, a betű önállóságáért fellépő álláspont mellett csak akkor mertem kardoskodni, amikor már nekünk gépi szempontból teljesen mindegy, melyik betűfelfogás uralkodik. Kidolgoztunk egy programot, amely a helyesírási alakot fonéma-alakká dolgozza át; egy kanadai kolléga (Th. D. Arkwrigth) — alkalmasint Lotz János algoritmusa alapján — kidolgozott egy programot, amely a helyesírási képet hangokká alakítja át. A gépek nevében is mondhatom tehát: nekünk mindegy, mi már jól túl vagyunk azon, hogy csak a mechanikus betűfelfogás mellett tudjunk dolgozni.

A fonémaalapú betűfelfogást persze nem azért sajátíttattuk el gépünkkel, hogy a fentieket nyugodtabban leírhassuk; de ez már új lapra tartozik.

Papp Ferenc

Tájnyelvi szógyűjtés

Az az örvendetes tény, hogy az ÚMTsz. munkálatai rohamosan haladnak előre, a feldolgozást biztosító cédulaanyag pedig a kutatók rendelkezésére áll, igen sok tájnyelvi gyűjtés eredményét hozta felszínre.

Mintegy másfél évtized, nem rendszeres és céltudatos gyűjtésének anyagát teszem közzé az alábbiakban. Érdeklődésemnél és szakmámnál fogva a népi növénynevek, erdei munkások szaknyelve az, amely figyelmemet lekötötte, de feljegyeztem egyéb, érdemesnek tartott népi — falusi és városi — kifejezést is. Úgy láttam, hogy irodalmunkban is igen sok népi elnevezés, kifejezés lappang elszórtan, amelyeknek felgyűjtése, elaprózottságuknál fogva nem lehetséges, nem gazdaságos. A kezembe kerülőket betűhíven kijegyezgettem, elsősorban az Erdészeti Lapok és a Magyar Erdész lapjain kiadott tájszógyűjtések teljes közlésével. Így gondoltam biztosítani azt, hogy ezen adatok is a nyelvtudomány vérkeringésébe jussanak. Az utóbbi szakfolyóiratok jellegüknél fogva nem is sejtették, hogy tájnyelvi adatokat tartalmaznak, s így az ÚMTsz. anyagába sem kerültek be.

Adataim a magyar nyelvterület legkülönbözőbb pontjairól származnak, mindig hiteles, bennszülött adatközlőtől vagy legalább olyantól, aki ott évtizedekig lakott. Különös gondot fordítottam arra, hogy a közölt növényneveket mindig latin megnevezéssel határozzam meg, mégpedig közvetlen megtekintés, szemlélet útján, amikor mindig módom volt meggyőződni arról, hogy adatközlőm mit ért a megnevezett növényen. Különösen érdekes eredményt nyújtott ez. Így például a fűzfélék neveinél, amelyek szintén azt tanúsítják, hogy népünket az elnevezésekben elsősorban a felhasználhatóság, anyagi hasznosság vezeti.

Több helyen (elsősorban szakmai síkon) szükségét láttam az erdészeti közlések kissé bővebb értelmezésének, magyarázatának, mert az erdész szakemberek részére értelmes, de egyébként túl tömör, esetleg szakkifejezéssel értelmezett tájnyelvi kifejezés félreérthető lett volna.

A megszokottakon kívül két rövidítést használtam: ErdL. az Erdészeti Lapok, MErd. a Magyar Erdész címen megjelent szaklap jelzése.*

Abies alba Mill. *fehérfenyő* (Borszék vidéke és egész Csík m. ErdL. 24 [1885.]: 281; (Gyergyóremete 1966). Utóbbi helyen apró, vékony ágait leveleivel *bojtolva* rakva ágynak használják, mert kitűnő fekvőhely, nagyon rugalmas.

Acer campestre L. *ludlábfa* (Szénás és Képes pusztán lakó, zalai származású telepesektől, Baranya m. 1967).

Acer tataricum L. *büdösjuhar* (Ibafa 1967), *csőre* (Sumony 1967), *csőrő* (Egerág, Kisherend, Magyarpeterd, Vasas 1967). Vö. Mnyj. 15 [1969.]: 99–111.

Acerina cernua L. *paptetü* (Tihany 1967). Meghatározására módom nem volt, de Herman, HalK. 2: 818 szerint közkeletű elnevezés. Ld. még *durda, spár.*

agárcás 'akácfából (Robinia Pseudo-Acacia L.) álló erdő' (Magyaregregy 1950).

ágas 'a tutaj közepén, fúrás nélkül bevert

* A szerző a saját helyszíni gyűjtéséből származó adatokban a különböző nyelvjárások hangtani jelenségeit csak részben tünteti föl. *(A szerk.)*

ék, amelyre a tutajosok ruháikat rakják' (Gyergyó) ErdL. 26: 585.

Ailanthus glandulosa Desf. *ecetfa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 [1884.]: 789.

Allium ursinum L. *ökörhagyma, jurda* (Almamellék, Lukafapuszta, Terecseny 1964). A *jurda* névről közölték, hogy állítólag cigányoktól tanulták, akik fiatalon szívesen fogyasztják.

Alnus glutinosa (L.) Gaertn. *cserfa* (az *e*-t *é*-s színezettel ejtették; Hadikfalva, illetőleg Andrásfalva, Bukovina. Közölték Véméndre, illetőleg Izmény községbe került székelyek 1964). Vö. Nyr. 91: 480—1, TESz. *beregfa* (Gyergyóremete 1966), (Dunántúl) ErdL. 23 [1884.]: 788; *jégerfa* (Karácsond 1967).

Anemone hepatica L. *kakukiboja* (Hosszúhetény 1961).

apacsina 'tutajevező' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 585.

apoka 'laza, terméketlen homokkő (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

apokás 'laza, terméketlen homokköves részletekkel kevert (terület)' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

árnyék 'északi oldal(a a hegynek)' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

árnyékol 'hűsöl' (Hosszúhetény 1960). „Micsinyának? *Árnyékónak?*"

avasfű 'lábon maradt, s télen át elszáradt fű, amelyet almozásra gyűjtöttek' (Bisse 1958).

bakonta 'a szán hátsó része' (Brassó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.

bárka 'a Salix caprea L. barkája' (Kastélyosdombó 1963). L. még *vizi bárka, birke, cicamaca.*

bástya 'kerítés', például *téglabástya* 'téglakerítés', *kőbástya* 'terméskőkerítés' (Ócsárd, Szava 1957).

becsap 'összeállít (vmit)' például „*becsapni* a tutajt" 'összeállítani a tutajt' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 585.

beforrás 'behegedés' (Nógrád m. DK-i része) ErdL. 23 (1884.): 788.

beköt 'összeállít (vmit)', például „*bekötni* a tutajt" 'összeállítani a tutajt' (Gyergyó ErdL. 26 (1887.): 585.

belekenyér lásd Sorbus aucuparia L.

Berberis vulgaris L. *leánysom* (Veszprém. Somlyó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789.

bérc '[hegy]gerinc' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

bércorom 'a legmagasabb kiemelkedő rész[e a hegygerincnek]' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

beregfa lásd Alnus glutinosa (L.) Gaertn.

berëkmecco lásd Crex crex L.

besankolás „ Így nevezik Gömör, Borsod, Heves és Nógrád megyében a vízmosásokból keletkező terméketlen homokkal való beiszaposodást. Például: A falu már szenved a *besankolás*tól." (Imola, Gömör m.) ErdL. 26 (1887.): 669.

Betula pendula Roth. *nyírfa* (Gyergyóremete 1966). *kenyérfa* (Makkoshotyka 1963), tréfás elnevezés.

bikafa elvénhedt, visszamaradt öreg törzsek (Heves m.) MErd. 3 (1904): 46.

birke 'a Salix caprea L. sárga virága, barka' (Makkoshotyka 1963). L. még *bárka, vizi bárka, cicamaca.*

birkézik 'a Salix caprea L. virágzik' (Makkoshotyka 1963).

birodalom 'uradalom, nagybirtok' (Kárász, Magyaregregy 1948), Például „papi *birodalom*" 'a pécsi püspökség erdőbirtoka'.

bitang vége 'az elhulló rönkő- vagy tönkvég' (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.

blankos 'az a bőrgyári műhely, ahol a zsírcserzés történik' (Pécs 1964).

bojtolva l. Abies alba Miller.

borona 1. '15 cm felső átmérőjű szálfa' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587. 2. 'fűrészrönk' (Hadikfalva, Bukovina. Véméndre került székelyektől 1964).

borovicska l. Vaccinium myrtillus L.

borovicskafenyő l. Juniperus communis L.

borozdolás 'a fakéregnek a törzs egész hosszában tenyérnyi széles csíkban való eltávolítása a kérgezés megkönnyítése céljából' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.

borsfenyő, borsika l. Juniperus communis L.

botos 'a tutajok kikötésére használt, egyik végén — a tutajhoz erősíthetés végett — faékkel ellátott, másik (hajlékony, rugalmas) végén gúzzsá alakított karvastagságú fenyőrúd' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 585.

bőgő 'ágból hajlított háti szénahordó szerkezet, amelyet kötéllel fonnak be és kötnek össze' (Rádfapuszta 1958, Magyartelek 1959). Képét l. az OrmSz.-ban.

bösztöhő 'faragatlan, tahó' (Székesfehérvár 1967).

budu „A' Dráva mentében . . . nem legjobb az ivóvíz . . . egyik oka . . . hogy nem szokás a kutakat kővel kirakni közönségesen »budu« az az rothadt üreges tölgyfa tétetik a' kutakba kövezés helyett." Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845. 92.

bugyberek másként *jajvőgy;* (olyan szántót neveznek így, amelyen megáll a tavaszi, esetleg nyári esővíz) (Kastélyosdombó 1963).

butélla 'butélia' (Hosszúhetény 1961).
Buxus sempervirens L. *kruspán, puspán* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789.
büdös juhar l. Acer tataricum L.
büdös som l. Cornus sanguinea L.

candura 1. '2,5 m hosszú, 2 cm vastag, 15 cm széles deszka. 300 db candura alkot egy tutajt.' (Gyergyótölgyes és vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787. 2. '2. 8 m hosszú 2 cm vastag, 16—20 cm széles deszka neve az al-dunai fakereskedelemben' (ErdL. 23 (1884.): 759.
capi, szapin 'fahúzó csákány' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587. L. fahúzó csákány, *szabina*.
Carduus acanthoides L. *tüsök* (Baranya m.) Borbás V.: TermTud. Közl. 26 (1894.) 5. pótfüz. 198.
Carpinus betulus L. 1. *gyurtyán* (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46. 2. *morcsánfa* (Meződ község Gájkút dülőjében élő cigányoktól, Baranya m. 1967).
cicamaca 'a kecskefűz (Salix caprea L.) barkája' (Dunántúl) ErdL. 23 (1884): 788. L. még *bárka, birke*.
cickös 'csücskös' (például szántófölddarab)' (Szava 1957).
cimbráskodni 'cimboráskodni' (Telkibánya 1968., televíziós helyszíni adásból).
cimpelkedik 'lábujjhegyre áll, ágaskodik' (Endrőd, Békés m. 1967).
cinge 'a fokhagyma egy gerezdje' (Szalatnak 1961). *Cinge* ezenkívül egy községrész neve is, amely a templomtól északra fekszik.
cire '3—4 m hosszú, gömbölyű fenyőrúd, a tutajoknak mélyebb vízben való tolására' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.
Clematis *kuszalag* (Vas m.) ErdL. 23 (1884.) 789.
Colchicum hungaricum Janka *kásafű* (Harkány). A növény a Szársomlyó (hegy) endemikus növénye.
copákás 'agyagos, ragadós (föld)' (Pincehely)
copákos 'agyagos, ragadós (föld)' (Dombóvári fuvarosok nyelvén 1961).
Cornus sanguinea L. 1. *büdös som* (Jágónak, Magyaregregy 1967) 2. *gyürüce* (Matty, Lankapuszta 1967) 3. *gyürücske* (Abaliget, Bakonya, Szentlőrinc 1967).
Crex crex L. 1. *berékmeccő* (Baranyajenőn lakó becsvölgyi [Zala m.] telepesektől 1967) 2. *haris* (Lovasberény 1967) 3. *kétkés* (Almamellék, Baranyajenő — őslakosoktól, Bicsérd, Magyaregregy, Pécsarányos, Szigetvár, Újpetre — magyar lakosoktól 1967).
Cytisus *loherfa* (Veszprém m.) ErdL. 23 (1884.): 789. L. még Pteleia alatt is.

csafling 'láncos szeg' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587.
csalit 'rudas korban levő fiatal erdő' (Keszthely—Tapolca környéke 1966).
csalóka 'fenyőtoboz' (Borszék vidékén s egész Csík megyében *csutka, csutika* vagy *fenyőalma*, de leginkább *csalóka* a toboz) ErdL. 24 (1885.): 281.
csapanyó 'rézsútos' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.
csemetés 'ültetett erdőrész' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
csemetéz 'ültet' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
csepeles 'agyagos, ragadós föld' (Mekényes, Tékes 1960).
csepelös 'agyagos, ragadós föld' (Zengővárkony 1960).
csepej, csepejes 'agyagos föld' (Kisbodolya 1960).
csepejes 'agyagos, ragadós föld, amely vizesen ragadós, szárazon cserepes, kemény' (Kisvaszar 1960).
cseplye 'serdény, akár magról, akár sarjról kelt' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
cseplyés 'egész fiatal újulás 5 éves korig' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
cser 'a luc bokros csúcshajtása' (Borszék vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
csereklye 'a lehulló tű vagy levél' (Borszék vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
cserekókó 'gömbölyű tölgygubacs neve.' Gyermeknyelvi szó, de felnőttek is használják (Beregszász 1964).
cseres (fn.) 'az a bőrgyári műhely, ahol a növényi cserzés folyik' (Pécs 1962.)
cserez 'fatörzsről kérget fejszével lecsap' (Doboz, Békés m. 1967). Vö. még *cserzés, kicserözve*
cserfa A tölgyeket általában *cserfá*-nak mondják (Borszék vidékén s egész Csík megyében) ErdL. 24 (1885.): 282. 'tölgyfa' (Eperjestől DK-re Mérk, Boroszló, azután Kakasfalva, Bugyita nyelvében, 1637-ből származó iratokban) ErdOklt. 1: 426, 429, 431. l. Alnus glutinosa (L.) Gaertn.
cserfahéjj [!] 'a cserefának (Quercus robur L.) a héja' (Homoródalmás 1960).
cserfatetű l. Thaumetopoea processionea L.
csergettyű 'kerepelő a madarak elkergetésére (csemetekertek magvetéséről)' (Maros-Torda m.) Erdl. 26 (1887.): 588.
cseri talaj 'az Ős-Rába többé-kevésbé cementált kavicstakaróján porhullásos eredetű pszeudoglejes barna erdőtalaj, amely ősztől tavaszig s a nyári záporok idején tocsog, nyáron teljesen kiszárad' (Vas m. 1965).
A népi elnevezést az erdészeti talajtan szakkifejezésként felhasználta.
cserkuó '? Quercus pubescens; molyhos tölgy' (Pécsvárad 1960).

cserzés 'az az eljárás, amikor az erdőbirtokossági erdőben az eladásra (kivágásra) kerülő fák kérgét fejmagasságban, tenyérnyi folton fejszével lecsapják, hogy oda sorszámot írjanak' (Kastélyosdombó 1963). vö. *cserez*.
csetenye 'bokros hely' (Gyergyó) ErdL. 26. (1887.): 587.
csigar 'rúdvastagságú fa' (Csapod) ErdL. 26 (1887.): 668.
csigaros 'rudas erdő (Csapod) ErdL. 26 (1887.): 668.
csigáskút 'gémeskút' (Szava 1958).
csikófa 'galyfa, rügyfa' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
csiligás homok 'olyan homok, amelyen a kifúvás már megszűnt, s amely kisebb-nagyobb varangykővel (homokconcretiókkal) van tele. Az ilyen homok rendesen nedves, vizenyős, sovány.' (?) ErdL. 23 (1884.): 12.
csipkefa l. Robinia Pseudo-Acacia L.
csőre l. Acer tataricum L.
csörge 'kis patak, ér' (Kárász, Magyaregregy (1950).
csörgefa l. Viburnum opulus L.
csőrő l. Acer tataricum L.
csukorék 'csokor, a Larix leveleinek alakja.' A vörösfenyő sok tűs fenyő, azaz levelei *csukorék*-ból hajtanak ki) (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587.
csuma 'a szőlő csutkája' (Békés m.) ErdL. 23 (1884.): 260.
csuszóka 'rövid, két részből álló nyári vontató szán' (Brassó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
csutaj 'bokros sarjadék' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
csutajos 'már felcseperedett 5—10 éves vágás' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
csutajos legelő 'bokrokkal benőtt legelő' (Borsod m.) ErdL. 26 (1887.): 665.
csutak 'tuskó' (Maros-Torda m.) ErdL. 26. (1887.): 588.
csutika, csutka 'fenyőtoboz' (Borszék vidéke, Csík m.) ErdL. 24 (1885.): 281, 23 (1884.): 787.
csutkó 'tuskó' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.

deberke 'felső részén szűkebb, 10—15 literes faedény' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.
debrő 'széles, kiterült lapos fenekű völgyek' régi szó, ma alig van használatban. Fennmaradt *Aldebrő, Feldebrő, Debrővölgy* helynevekben (Heves m.) MErd. 3 (1904.) 46.
disznótűsfa l. Rhamnus catharticus L.
doboz 'a tölgymakk kupakja (tokja, hüvelye)' Haan: Békés m. hajdana. 1870. 1: 160.
doska 'vékonyabb, hasított fenyőfa, amiből a kaliba készül' (Gyergyó) ErdL. 26. (1887.): 587.
drávahagyaték 'a Dráva vize által elhagyott, kiszáradt holt meder.' „A *drávahagyaték* limánná lett" — annyit jelent, hogy a holt medret újra elfoglalta a víz (Drávapalkonya 1959). Vö. az OrmSz. eltérő jelentésével.
duláp '5 m hosszú, 4—5 cm vastag padlódeszka'. Egy tutajban van 100 darab duláp (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787. Vö. *duláb* '5,5—7,0 cm vastag, 27—29 cm széles, 4,8 m hosszú padló neve az al-dunai fakereskedelemben.' ErdL. 23 (1884.): 759.
durda (vagy *spár*) 'halfajta' (Bellyei uradalom Baranya m.) Albrecht főhg. . . . Bellyei urad. leírása. Bécs, 1883. 92. (Herman. HalK. 2: 781 szerint 'Acerina carnua L.' l. ott is.)
duruzs 'villanyfűtőkályha, tágabb értelemben minden villanymelegítő, amely bekapcsolva duruzsol, duruzsoló hangot ad' (a honvédségi katonanyelvből, Baranya m. 1967).

ecetfa l. Ailanthus glandulosa Desf.
ecselődik 'bátortalanul próbálkozva kér, ténfereg' (Celldömölk, Káld 1967). „Ne *ecselőggy* itt!"
édeskefa l. Gleditschia triacanthos L.
egy tereh „négy fertály (negyed) tutaj — négy tutaj" (Gyergyó). ErdL. 26 (1887.): 586.
ejtőz 'emészt; étkezés után pihen' (Kemenesalja 1967).
előke [!] 'a kemence nyílását elzáró félkör alakú, szalmás sárból készített és megszárított lap' (Endrőc 1967).
enyekes 'ragadós, nyúlós agyagtalaj; vörös színű agyag' (Döbrököz 1961).
eplén 'párnafa a szánon' (Brassó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
erdő 'faállomány'. A nép az *erdő* szón rendesen csak a fát, tehát a lábon álló részt, az állományt érti. (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46. Az erdészeti szaknyelvben az *erdő* szón a talajt és a rajta levő faállományt együttesen értik.
erdőrész 'osztag' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46. A régebbi magyar erdészeti szaknyelv *osztag*-on egy azonos gazdasági elv szerint kezelt erdőterületet értett. Az osztag helyett ma a szakmai nyelvben is az *erdőrészlet* elnevezés közhasználatú.
erdőszámadó 'erdész, számadó erdész' (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789.
erdőtag 'tag' (Heves m.) MErd. 3 (1904):. 46. A mai erdészszaknyelvben több erdőrészlet, tehát egy nagyobb erdőgazdasági egység neve: *tag*. Vö. az *erdőrész* alatt elmondottakkal.

erdőtest 'üzemosztály' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46. A mai magyar szaknyelvben az összefüggő — esetleg több közigazgatási egységre (községre) is kiterjedő — és rendszerint egy gazdasági egységet tevő erdőt nevezik *erdőtest*-nek.

esze 1. 'agyvelő'. Meglőtték, hogy kiment az *esze*" (Pécsvárad 1963); 2. 'csibe, disznó veleje' (Cserkút 1969).

Euonymus verrucosus L. *gyürücske* (Bakonya 1967). Csak cigányok használják ilyen értelemben e nevet, akik vesszejéből pipaszárat készítenek. Magyarból átvett — azonos felhasználhatóságú — növénynév (Cornus sanguinea L.) átvitele más növényfajra.

faforrás 'a csertölgynél (Quercus cerris L.) gyakori, göcssszerű jelenség' (Nógrád m. délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788. A helyes magyarázat a következő: A csertölgy igen érzékeny a téli fagyokkal szemben. Törzse nagyon gyakran több méter hosszban végigreped — durrogás közben — a nagy fagyban. A repedést a következő évben igyekszik beforrni, de mivel télen újra felhasad, az ún. fagyrepedés keletkezik, amely a törzs hosszában durva ormóval forr be. Ha most lombfakadáskor, amikor a legerősebb a nedvfelvétel, ezt a durva ormót fejszével megnyitjuk, belőle sokszor sugárszerűen víz ömlik ki. Édeskés, barnás lé, amely iható. A név így a *forrás* szóval függ össze.

Fagus silvatica L. *mocsár* 'a bükkfának egy fajtája.' Fája sötét, piros színű, nyersen nagyon nedves, nagyon nehezen szárad, rossz tüzelő. „Tót ajkú nép nevezi" így (Ábelfalva, Nógrád m., vegyes ajkú község) Borbás V.: TermTudKözl. 18 (1886.): 348.

fagyócska, *fagyófa* l. Ligustrum vulgare L.

fahaszon 'hozadék' (Heves m.) MErd. 3 (1904): 46. Hozadék az az évi fatömeg, amelyet az egyes fa nevel (amivel évről-évre vastagodik).

fahúzó csákány *szabina* (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787. Vö. *capi*

fakadék 'zsenge sarjhajtás vagy magkelés' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

famíves 'favágó, erdei munkás' (Gyergyó ErdL. 26 (1887.): 587.

faragó bárd 'közönséges bárd' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587.

farkaló 'a szekér vagy szán után kötött (fékezésül szolgáló) ágas törzs' (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1904.): 787.

fatermés 'fatömeg' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

fatüdő 'zuzmó' (Nógrád délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788.

fehérfa 'egészséges, jó fa' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 587.

fehérfenyő l. Abies alba Mill.

fenyőpálinka 'boróka (Juniperus communis L.) (l. ott is!) terméséből készült pálinka' (Gyergyóremete 1966).

fökény 'rendszerint kézen, ujjakon jelentkező szemölcs' (Nemesapáti, Zala m. 1957).

földi szeder l. Rubus.

Frangula alnus Miller *csőrmő* (Sumony, Baranya m. 1967.). Annak ellenére, hogy erdőgazda adatközlőm megmutatta a növényt, az adatot különösnek tartom. Baranyában ugyanis társtalan.

furuglál 'csőszerűen összepöndörödik (szárazság idején a kukorica levele)' (Kastélyosdombó 1963).

fűrész osztó 'terpesztő vas' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.

fűz 'fonásra nem alkalmas fűz (Salix) fajok neve' (Becsehelyről, Zala m. Baranyába településtől 1960).

gacsiba 'girbe-gurba, egyenetlen (például az ölfarakás vége)' (Somló vidéke, Veszprém m.) ErdL. 23 (1884.) 789.

galiszta 'bélféreg' (Hosszúhetény 1961)

gancs 'ágbogas fatörzs, amelyen igen sok a száraz ág' (Nógrád megye délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788.

gazdálkodás 'üzem' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

gazdaság 'üzemmód (például szál- vagy sarjerdőgazdaság)' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.

gazos 'az erdőn előjövő galagonya, kökény és egyéb cserjecsoport' (Nógrád délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788.

gerezd 'a tutajba kötött szálfákon a heveder beeresztése végett kivágott véset' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.

gerlicetövis l. Ononis spinosa L.

Gleditschia triacanthos L. *édeske-fa* (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
édeske a fa termése (Dél-Somogy, Barcs környéke 1969).
taksonya [!] (Nagydorog 1969.)
zsidótakony (Cserkút 1969).

Gnaphalium genus *gyapár* vagy *gyopár* (Békés m.) ErdL. 23 (1884.): 261. Vö. Ligeti L.: MNy. 65 [1969.]: 136—44.

gödör 'szakadékos völgy és vízmosás' (Heves m.) MErd. 3 (1904); 46.

gráner 1. 'krajnai, favágást vállaló munkások neve' (Nagyharsány 1957). 2. 'krajnai származású, Pécsbányatelepen lakó szénbányász' (Pécsett az 1930-as évektől ismerem).

gubacsraktár 'az a raktár, ahol főként a gubacsot, de az összes növényi cserzőanyagot tárolják a bőrgyárban' (Pécs 1962).

guvad 'a kéreg leválik' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 [1887.]; 588. L. *kigúvad* alatt is.
gübbenő 'hirtelen mélyedés a folyómeder fenekén' (Maros-Torda m.) ErdL. 26. (1887.): 588.

gyapár, gyopár l. Gnaphalium genus.
gyurtyán l. Carpinus betulus L.
gyürüce, gyűrűcske l. Cornus sanguinea L., Euonymus verrucosus L.

halk, halok 'hajk' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.
háncsol 'fiatal éger-, kőris-, eperfakérget hánt, gyűjt.' Ezzel fekete, zöld vagy sárga színt festenek textilanyagon (Abaliget 1963).
hántó 'kéreghántó szerszám (cserhántó vas)' (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.
haraszt 'alom'. Használják zöld lombra is (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
harcsa fűrész 'egyenes fűrész' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.
haris l. Crex crex L.
harizsál 'összegyűjt, összeszed (parazsat, vagyont)' (Magyardécse 1969).
hasáb 1. 'tábla', *hasáb szalonna* 'tábla szalonna' 2. 'savanyított egész káposztafej' (Kastélyosdombó 1965).
háskó „hágó, hágcsó, valamely elkerített helynek bejáratánál szokott alkalmaztatni — ajtó helyett, mely többnyire vesszőfonás — néha azonban deszkából is készül s emberek által átléphető, az állatoknak pedig annyira a mennyire korlátul szolgál" (Somló vidéke, Veszprém m.) ErdL. 23 (1884.): 789.
hátas föld 'a laposból kidomborodó magasabb mező a békési rónaságon'. (ErdL. 23 (1884.): 260.
hatos tutaj „így hívják a tutajt, a szerint, ahány darab szálfából össze van állítva" (Gyergyó) ErdL. 26. (1887.); 586.
háturgy 'karaj disznóhúsból' (Kastélyosdombó 1965).
Helleborus odorus W. et K. *ökörérőgyökér* (Hosszúhetény 1961).
helyestöves „ami csak egy helyen terem" (Nógrád m.) ErdL. 23 (1884.): 260.
hernyás, káposzta *hernyása* 'a káposztalé tetején úszó penészes hártya' (Kastélyosdombó 1965).
hernyás 'zavaros, kellemetlen, nem tiszta (ügy)' (Cserkút 1969).
hetes tutaj „így hívják a tutajt, a szerint, ahány darab szálfából össze van állítva, kb. 4 m széles" (Gyergyó) ErdL. 26 (1887.): 586.
heverőfa 'fekvő fa' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587. Természetes úton kidőlt fát értenek rajta, tehát rendszerint kiszáradt, csekélyebb értékűt. (Reuter)
híjad annya, híjad, híjad baromfiterelő mondóka. Akkor mondják, amikor a kotlós csibéit vezeti, s be akarják terelni az ólba (Kárász, Magyaregregy 1948, Kastélyosdombó 1968).
Hippophae rhamnoides L. *rozmaringfa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
huszárnyárfa lásd Populus italica (Duroi) Mönch.
húz a fa „az ágak egyoldali kifejlődése miatt egy oldalra hajlik" (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587. Ugyanezt a kifejezést használják a Mecsekben is, ha akár szélső állás miatt (ekkor a fa a világosság felé), akár meredek hegyoldalban, szakadékszélen nőtt a fa, vagy nem függőlegesen áll. Ezt megfelelő irányított döntési móddal — ha lehet — ellensúlyozzák.

india l. Solanum tuberosum L.
istöllést 'rögtön' (Kastélyosdombó 1963).
jajberek, jajvőgy 'szántót, amelyen megáll a tavaszi, esetleg nyári esővíz' (Kastélyosdombó 1963). L. *bugyberek*.
járom 'a tutaj két végén az evezőrudak támasztására szolgáló, járomhoz hasonló szerkezet' másként *kontyozás* (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.); 586.
jegenye l. Populus italica (Duroi) Mönch.
jégerfa l. Alnus glutinosa (L.) Gaertn.
jejző 'jegyző' (Kastélyosdombó 1965). Csak az öregek ejtik így.
Juniperus communis L. *borsfenyő* vagy *borsika* (Borszék vidéke s egész Csík m.) ErdL. 24 (1885.): 282.
borsika (Gyergyóremete 1966).
borovicskafenyő (Kővágószőllős 1958).
sillő ~ *süllő fenyő* (Nagyváty 1967), *sillőfenyő* (Almáskeresztúr, Hobol, Molvány 1967, Mozsgó 1968 — e névre dr. Róna-Tas András volt szíves figyelmemet irányítani).
szúrósfenyő (Makkoshotyka 1963), e nevet az asszonyok használják.
törpefenyő (Magyartelek 1959), csak idős adatközlőtől.
tüskésfenyő (Hosszúhetény 1961)
jurda l. Allium ursinum L.

kágyila 'meztelen csiga, amely a kerti veteményeket, pl. a salátát megrágja' (Szeleste, Vas m. 1966)
kakukiboja l. Anemone hepatica L.
kaliba 'erdei kunyhó' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
kanistás 'lucskos, sáros' (Kárász 1955). Pl. *kanistás* szoknya — 94 éves adatközlőtől. Más már nem értette a szót, jóllehet mint helynév része Kárászon és a szomszédos Magyaregregyen is előfordul *(Kanistásgödör)*.

kásafű l. Colchicum hungaricum L.
káva 'egykezes erdei kézifűrész, rendszerint mogyorófából hajlított, íves kerete, amely a pengét feszíti' (Makkoshotyka 1963).
kecskefűz l. Salix caprea L.
kenyérfa l. Betula pendula L.
keresetlen csont l. *szemölcs* alatt.
kétkés l. Crex crex L.
ketyeró 'DT 413-as jelű lánctalpas vontató neve a bakonyai (Baranya m.) útépítésnél, gépészek használták' (1957). Az angol *caterpillar* szó első része?
ketyerós 'a DT 413-as jelű lánctalpas vontató vezetője' (Bakonyai útépítés 1957).
kéve '1 m hosszú darabokból álló, kb. 25 kg súlyú szárított tölgy cserzőkéregcsomó, 2 végén dróttal átkötve (Makkoshotyka 1963).
kicserözve 'így van az erdő, ha az erdőbirtokossági erdőben tenyérnyi területen lecsapják a fák kérgét, hogy oda az eladási (árverési) sorszámot írják' (Kastélyosdombó 1963). Vö. *cserez, cserzés.*
kiguvad '(a szeme) kidülled'; *guvadt szemű* 'Basedow kórban szenvedő, jellegzetesen dülledt szemű' (Pécs 1966).
kígyófenyő l. Pinus Mugo Turra.
kikészít, megkészít '(fát) levágni és a kiszállításra előkészíteni' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
kisője 'külsője'. A szilfa háncsát szőlőkötözésre használták. Az elparásodott *kisője* nem jó, azt eldobták (Pécsvárad 1963).
koca 'pingpongütés, amelynél a labda a játékasztal fehér szélére ütődik az ellenfél részén, s onnan pattan ki a pályáról' (a pécsi diáknyelvből 1964).
kocmósodik '(a fát öreg korában) uzmók[!] lepik el' (Nógrád m. délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788.
kókányol 'fejre búbot, barackot nyom' (pécsi diáknyelv 1964).
kolompér l. Solanum tuberosum L.
kómárkodik '(kereskedői fondorlattal) rábeszél' (Kemenesalja 1967). „Hijába *kómárkocc*, nem adom el neked a fődemet."
kontyozás l. *járom* alatt.
kóricál 'piacon áru után keresgél' (Nagybánya 1967).
kormány 'tutajevező' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 585.
kormánydeszka 'eveződeszka, a tutajevező végén, oldalt megerősítve' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 586.
kőbástya l. *bástya* alatt.
krómos (fn.) 'az a bőrgyári műhely, ahol a krómcserzés folyik' (Pécs 1962).
kruspán l. Buxus sempervirens L.
kuruszpál 'a cipő orrával a földet horzsolja, karistol' (Kemenesalja 1967).
kuszalag lásd Clematis.
Larix decidua L. *árvafenyő* (Csíkkarcfalva 1963)
németfenyő, ostorfenyő (Borszék vidéke, egész Csík megyében) ErdL. 24 (1885.): 281.
leánysom l. Berberis vulgaris L.
lemne ventuluj l. Syringa Jósikaea Jacq.
lencsegomba l. Lepióta procera Scop.
Lepiota procera Scop. *lencsegomba* (Szebény 1963), mert a kalapja szeplős.
licsány 'erdélyi fajta, hosszúnyakú tyúk' (Cserkút 1969).
licsányok 'horvátok' (Cserkút 1969). Vö. SzlJsz. II/1.
liba 'a Salix caprea L. (l. ott) sárga virága' (Makkoshotyka 1963).
Ligustrum vulgare L. *fagyócska* (Bakonya 1967), *fagyófa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789.
loherfa l. Cytisus.
lőtyöl 'vizet habzsolva iszik.' Csak emberre mondják. (Endrőd 1969).
lucfenyő, lúcsfenyő l. Pinus sylvestris L.
ludlábfa l. Acer campestre L.
Lycium halimifolium Mill. *semfűsemfa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.

macóuka l. Salix caprea L.
magyófa l. Quercus pubescens Willd.
malád 'sűrű, bokros hely' (Kölked 1957) Vö. Nyr. 91 (1967.): 69.
malát 'sűrű, bokrosfűzes terület neve, amelyet legelőször önt el a víz' (Bátya, Decs, Érsekcsanád 1966—7).
mariskafa l. Tamarix.
markó 'a bakhát neve, amely a földes kocsiúton a két keréknyom között magasodik, és sokszor begyöpösödik' (Döbrököz 1961). Vö. MTsz. „markalf útja" kifejezésével.
matyótölgy l. Quercus pubescens Willd.
megkészít l. *kikészít*
megyizere 'valamilyen étel' (Székesfehérvári hadifogolytábor 1945).
mellemkanala 'a mellközép csontja' (Cserkút, 1948-ban 81 éves, azóta elhunyt idős adatközlőnő nyomán). „Úgy mennyomta a *mejjem kanalát*".
meszes 'bőrgyári műhely, ahol a bőrök szőrtelenítése folyik' (Pécs 1962).
morcsánfa l. Carpinus betulus L.
musdaly, musdalyfa lásd Quercus conferta (= Frainetto Ten.) Kit.

négy fertály tutaj „egy tereh, négy fertály (negyed) tutaj — négy tutaj" (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 586.
nemes vessző 'fűztelepen ültetett fűzvessző, fonásra kiválóan alkalmas' (Baranyába települt Becsehelyről származóktól 1960).
németfenyő l. Larix decidus L.
nevelés 'növedék (vagyis az a rész, a mit

a fa vagy erdő bizonyos idő alatt nevel)' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
nyilas 'vágás vagy vágásrészlet' (Heves m.) MErd. 3 (1904): 46.
nyilasolni 'vágást jelölni vagy részletekbe osztani' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
nyírfa l. Betula pendula L.
nyirok 'sárga agyag', rossz termőföld (Makkoshotyka 1963).
nyula 'pauflek' (Kastélyosdombó 1965).
nyúlkáposzta l. Spartium scoparium
nyúlkert 'a kerítés csinálásnak az a módja, amelyet az ErdL. 21 [1882.]: 859 lapján „állított kert" néven írtak le.' (Sárvár vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789—790.
nyúzás 'cserkéreg hántása' (Imola) ErdL. 26 (1887.): 669.

obon 'durva gyermeking kenderből'. Apró fiúk — lányok egyformán hordták (Endrőd 1967).
olá 'cigány' (Magyaregregy 1950).
omlás 'bélkorhadásos, a korona tövénél széttört fatörzs' (Nógrád m. délkeleti része) ErdL. 23 (1884.): 788.
omlásfa 'kidőlt, tövönszáradt fa vagy még lábonszáradt fa letört vastag ága, feküfa' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
Ononis spinosa L. *gilicze tüske* (Veszprém, Somlyó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789. *gerlicze-tövis* (Békés m.) ErdL. 23 (1884.) 261.
ormágy 'kiemelkedő *hátas föld*' (l. ott!) a Békés és bihari Sárrét laposabb helyeiből.' ErdL. 23 (1884.): 261.
orom '(hegy)tető' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
ostorfenyő l. Larix decidua L.
ökörhagyma l. Allium ursinum L.
ördögló 1. 'cserkabala' (vö. SzD.[2]) 2. 'gyermekjáték' (Pécsvárad 1963).
összever(i a tutajt) 'összeállítja' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 585.
őttő-káttó (mint a világtalanok v. *bolondok)* 'össze-vissza, zavartan beszél, cselekszik' (Kastélyosdombó 1965).

paprikafa '1—5 cm átmérőjű, megadott hosszúságú tölgy (Quercus petraea [Matt.] Liebl.) botfa, amelynek kérgét cserzőkéregtermelés során lenyúzták.' Paprika-, paradicsomcsemete mellé karónak használják. Ritkán termelik, mert termeltetése drága. (Makkoshotyka 1963).
paptetü l. Acerina cernua L.
passzus 'házasságlevél (tréfásan)'; „ez is elveszítette a passzusát" 'elvált' (Kastélyosdombó 1968).
Picea excelsa L. *vörösfenyő* (Csíkkarcfalva 1963), *veresfenyő* (Borszék vidéke, Csík m.) ErdL. 24 (1885.): 281.
Pinus Mugo Turra *kígyófenyő* (Borszék vidéke s egész Csík megyében). Úgy mászik a földön, mint a kígyó. ErdL. 24 (1885.): 281.
Pinus Strobus L. *selyemfenyő* (Somogy m.) ErdL. 23 (1884.): 790.
Pinus sylvestris L. *lúcsfenyő* (Csíkkarcfalva 1963), *tótfenyő* (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46 Az erdei fenyőt csakugyan *luczfenyő*-nek [recte: *lúcsfenyő*-nek Reuter] nevezik (Borszék vidékén s egész Csík megyében) ErdL. 24 (1885.): 281.
Populus genus *topoja nyárfa* 'durva kérgű nyárfa' (Makkoshotyka 1963).
Populus italica (Duroi) Mönch. *huszárnyárfa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789. *jegenye* (Makkoshotyka 1963), *topolya-fa* (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
Populus tremula *rezgősnyárfa* (Makkoshotyka 1963). *rezgőtopolya* (Akad. Ért. 1863. évf. 107).
prosztis 'prostata túltengésben (hipertrófia) szenvedő beteg' (mentősök, Pécs 1969) vö. *prosztó* 'faragatlan fickó' Pécsett is ismert szóval.
Pteleia *loherfa* (Veszprém m.) ErdL. 23 (1884.): 789. Ld. még Cytisus a. is.
puspán l. Buxus sempervirens L.

Quercus Frainetto Ten. (= conferta Kit.) *musdaly, musdalyfa.* Flora [botanikai folyóirat] 1842. évf. 268. és köv. lapjairól. Ld. ErdL. 23 (1884.): 282—3.
Quercus pubescens Willd. *matyótőgy* ~ *matyótölgy* (Pécsvárad 1964.). *magyófa* — „egy tölgyfa — tán Q. pubescens — neve a zalamegyei Nyirád községben, mely tölgy egy szavahihető ember állítása szerint a Bakony egyik részét tevő Dabos-on található; ugyancsak ezen forrás szerint az úgynevezett tölgy e helyen magasságban az egy ölet nem igen haladja meg; makkja pedig ehető." ErdL. 23 (1884.): 789.
Quercus robur L. l. *cserfa* és *cserfahéjj* címszó alatt!
Quercus pubescens Willd. l. *cserkuó* címszó alatt!

rakinca 'az eplénbe szúrt karó' (Brassó vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
rakitla 'fonásra alkalmas fűz (Salix) fajok neve' (Becsehelyről Baranyába településtől 1960). L. még Salix.
rakományok 'ültetmények vagy az úgynevezett kapásnövények' (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
rakottyafűz l. Salix.
ré 'redv' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26. (1887.): 587.
regel 'mesél, régi dolgokról beszél' (Kárász, Magyaregregy 1950).

reves 'redves' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
rezgősnyárfa l. Populus tremula
rezgőtoponya l. Populus tremula
Rhamnus catharticus L. *disznótűsfa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 788.
rinya 'mogyorófa (Corillus avellana L.) barkája' (Balaton mell.) TermTudKözl. 1894. évf. 5. pótfüz. 199.
ritkítás 'gyérítés' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
rizni 'bányavasút' (Szászvár 1959).
Robinia Pseudo-Acacia L. l. *agárcás csipkefa* (Nógrád m.) ErdL. 23 (1884.): 261.
ródaló fejsze 'döntőfejsze' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
rozmaringfa l. Hippophae rhamnoides L.
Rubus *földi szeder* (Veszprém, Somló vidéke) Erdl. 23 (1884.): 789.

Salix *aranyvessző, aranyfícfa* (Makkoshotyka 1963) 'kosárfonásra alkalmas aranysárga kérgű fűzfa' *cinegeficfa* (Makkoshotyka 1963) — 'kosárfonásra alkalmas, sárgászöld kérgű fűzfa'
fiszfa 'kötnivaló fűz' (Kastélyosdombó 1963.)
rakottyafűcfa, -fícfa (Makkoshotyka 1963) 'kosárfonásra alkalmas fűzfa'
rendesfűcfa (Makkoshotyka 1963) — 'kosárfonásra nem alkalmas, törékeny fűzfa'
Salix babylonica L. *szomorúfűcfa* 'szomorúfűzfa' (Makkoshotyka 1963).
Salix caprea L. *fücfa* (Makkoshotyka 1963).
jánficfa 'lányfűzfa' (Makkoshotyka 1963).
macóuka (Becsehelyről, Zala m. — Baranyába településtől 1960). „A macóuka baróukáját szentelik virágvasárnapkor." (Másképpen Tsz. és MTsz.)
reköttye (Kastélyosdombó 1963). L. *bárka, cicamaca* alatt is.
Salix fajok lásd még *rakitla* alatt is.
Salix purpurea L. *sárga vessző* (Arács) TermTudKözl. 26 (1894.), 5. pótfüz. 198.
sallang 'oldalsó, növésben elmaradt sarjak' (Imola, Gömör m.) ErdL. 26 (1887.) 667.
sasfü 'páfrány' (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
sávó fejőedény (Sumony 1959).
selemenkedik 'hízeleg (pl. asszony az urának)' (Kastélyosdombó 1968).
selymékes „lápos, vizes, süppedékes hely" (Tusnád vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
semfűsemfa l. Lycium halimifolium Mill.
siríteni a vágást a [fa] dőlési irány[á]t a hajkolás vezetése által megadni (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
sirüllő 'kanyarulat erdei fapályánál' ['1. úsztató- vagy csúsztatóvályú', 2. 'dorongból készült vontatóút' Reuter] (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.) 787.
slipperfa 'vasúti talpfa' (Nagyharsány 1957)
sloszbetyárok 'a javítóintézeti gyerekek (akik az átalakított püspöki nyaralóban laktak)' (Mecseknádasd 1960).
Solanum tuberosum L. *india* (Magyardécse, Szolnok-Doboka m. — Balla családtól 1969. Balláné Kiss Mária apanagyfalusi születésű volt.)
kolompér (Kastélyosdombó 1963). Csak az öregek nevezik így.
Sorbus acuparia L. *belekenyér* (Csíkkarcfalva 1963).
spár (vagy *durda*) 'halfajta' (Bellyei uradalom Baranya m.) Albrecht főhg. . . . Bellyei urad. leírása. Bécs, 1883. 92. (Herman: HalK.-ben, MTsz.-ban nem találtam. L. *durda*, illetőleg Acerina cernua L. alatt. Magyar név?).
Spartium scoparium L. *nyúlkáposzta* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
őzkáposzta (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
Staphylea pinnata L. *csörgefa* (Bakonya, Jágónak, Szentlőrinc, Velény 1967).
surjános záródott, sűrű fiatal erdő, 15—20 éves korig (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
surlató 'dörzsfék' (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
suska 'a Cynips quercus-calicis Burds. okozta gubacs a Quercus robur L. makkjának a kupakján'. (Losonc) ErdL. 26 (1887.): 364—5.
sülésfa 'elnyomott fa' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
sűrűség 'zárlat' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46. [Itt a faállomány külső szerkezetének egyik tényezőjét kíséreltek meg népnyelvi szóval megjelölni. Ma: *záródás* 'az a viszonyszám, amely a fák koronáinak elfoglalta területnek az erdőrészlet egész területéhez való arányát fejezi ki'. *Sűrűség* 'a faállomány valóságos fatömegének ahhoz a fatömeghez való viszonya, amelyet a faállomány a meglevő termőhelyi viszonyok közt, a légköri és talajbeli tenyészeti tényezők teljes kihasználása esetén magában foglalhatna'. Fekete Z.: Erdőbecsléstan. Bp., 1951. 266—7.]
Syringa Jósikaea Jacq. *lemne ventuluj* (Belényes—Petrósza) ErdL. 26 (1887.): 982.
Syringa vulgaris L. *szelencefa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 790.
szabad tábla 'azon rész, amely éppen vágás alatt áll' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1884.): 587.

szajmóka 'disznóhólyagba töltött nyáriszalámi' (Gyönk, Tolna m. 1958).
szalonnajáger 'közbirtokossági erdőőr' (Kisszékely 1967) Tkp. képesítés nélküli erdész.
színdeszka 'széldeszka' (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
színfa 'a fatörzs ág és göcs nélküli része' (Nógrád DK-i része) ErdL. 23 (1884.):788.
szomogy alatt 'a csendesítő (tetőrész) alatti padlásrész' Alacsony, nehezen bújható (Káld 1966).

tábla 'vágásra kijelölt terület, amelyet rendesen 3 év alatt vágnak le' (Gyergyó Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
taksonyfa l. Gleditschia triacanthos L.
tanya 'lakás, de főként állatok tartására berendezett épület a falun kívül.' A lakosság nagy része egész évben ott tartózkodott. A télen is kint maradók a hideg beálltával marhát vágtak, s egész télen abból éltek. A belterjesebb gazdálkodás és az erősebben földmívelésre térés miatt ezek a tanyák legnagyobbrészt elpusztultak. Újra feléledtek — az állatszaporulat nehezebb ellenőrzése miatt — a beszolgáltatások alatt (1948—1955). A tanyákat mindig a birtokos családról nevezték. Ma már állandóan csak a Kis Ropók laknak a Csermában. (Magyaregregy 1954).
Tamarix *mariskafa* (Veszprém, Somló vidéke) ErdL. 23 (1884.): 789.
Taxus baccata L. *tiszafa* (Gyergyóremete 1966).
téglabástya lásd *bástya*.
téhölli 'irigyeli' (Kastélyosdombó 1963). „A kutya *téhölli* tőlem".
telek 'trágyázott föld, legelő'. 1870: „*Telek* — Békéscsaba közelében, hajdan legelőhely. Nevét a rajta legelt számtalan marha által elhulajtott [!] trágyától vagy a mint az alföldi magyar nevezi, *telek*től vette." (Haan, Békés vm. hajdana. 1: 138—9).
telekelt birtok ['trágyázott birtok?']. 1885/886: „Csányi Józsefné panaszolja, hogy a Rihában volt *telekelt birtokát* elvették tőle." (Mohácsi úrb. jzőkv.).
televény 'humusz' (Heves m.) 3 (1904.): 46.
terhe 'felteher a tutajon' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 586.
terő 'hátiteher'. Egy *terő* fa" (Pécs vidéke 1964).
Thaumetopoea (Cnethocampa) processionea L. *cserfatetű* (Nógrád DK-i része) ErdL. 23 (1884.): 788. Monofág tölgykárosító (csak a Quercus petraea és robur károsítója, így nevének első részében *cserfa* 'tölgy' jelentésű!).
tircsfa 'magfa, anyafa' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 586.
tisztítás 'áterdőlés' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
tizenhatos tutaj Így hívják a tutajt, a szerint ahány darab szálfából össze van állítva, de 16 darab szálfánál többet nem kötnek össze. A tizenhatos tutaj 18—20 cm felső átmérőjű szálfából készül (Gyergyó) ErdL. 23 (1887.): 586.
top 'a hátsó comb forgó része (állatnál)' (Kastélydombó 1965).
topojanyárfa l. Populus genus tagja.
topolyafa lásd Populus italica (Duroi) Mönch.
torkaja ~ *torkalla szalonna* 'tokaszalonna' (Kastélyosdombó 1965).
tótfenyő l. Pinus sylvestris L.
tutajfa '35 cm feletti felső átmérőjű szálfa' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
tüke 'szőlőtő' (Balatonnál) TermTudKözl. 26 (1894.) 5. pótfüz.: 197. bennszülött pécsi ember neve (Pécs és Baranya m.)
tüsök l. Carduus acanthoides L.

Ulmus *vejszilfa* (Kastélydombó 1963). Csavaros, nehezen hasadó szilfa neve.
urgya 'orja, disznókaraj' (Cserkút 1969).
uzmó 'zuzmó' l. *kocmósodás*.

Vaccinium myrtillus L. *borovicska* (Makkoshotyka 1963). Vö. a *Borovicskásódal* erdőrész nevével, amelynek alját e növény borítja.
vacer 'az endrődiek (Békés m.) gúnyneve.' Adatközlőm szerint az endrődi legények garázdaságukért kapták, s állítólag a *vadszerb* szóból eredne. A falu lakossága szerb és szlovák telepes volt.
vajigen 'de igen' (megerősítőleg)' (Magyardécse 1969).
vargát ránt 'nedves bőr lábbeli tűzhely közelében történő hirtelen szárítással károsodik' (Cserkút 1969).
vaskó 'rossz, törött konyhakés, amelyet a sáros cipő, csizma tisztítására használnak' (Endrőd, Békés m.).
vejszilfa l. Ulmus.
verdung 'egy deciliternek[?] megfelelő űrmérték' (Csorna, Sopron m.).
veresfa 'rossz fa' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587.
veresfenyő lásd Picea excelsa L.
verő 'déli oldal(a a hegynek)' (Heves m.) MErd. 3 (1904.): 46.
vesdeszka 'széldeszka' (Gyergyó, Csík m.) ErdL. 26 (1887.): 587. L. MNy. 65: 75.
vesszőgát 'pőzsből készült gát' (Maros-Torda m.) ErdL. 26 (1887.): 588.
vezérpálca 'kocsiirányító' (sirüllőnél használják) (Gyergyótölgyes vidéke) ErdL. 23 (1884.): 787.
Viburnum opulus L. *csörgefa* (Kán 1967). (A név eredetileg a 'Staphylea pinnata

L.'-t jelentette, azonban a *sörgyefa* elnevezés elterjedési határán a két név jelentésben keveredik!).
kányafa (Nógrád m.) ErdL. 23 (1884.): 266.

vidéki 'külföldi' (Hosszúhetény 1960). „Öcsém is gyűjt bélyeget. Mindenféle *vidéki* bélyegei is vannak."

vizi bárka 'nádbuzogány' (Kastélyosdombó 1963).

víznyalás 'agyagtalajon a víz által simára kimosott árok' (Nógrád m. DK-i része) ErdL. 23 (1884.): 788.

vörösfenyő l. Picea excelsa L.

zsidótakony l. Gleditschia triacanthos L.

Reuter Camillo

Érme, érem, csegely, plakett és rokonaik

1. Könnyebb tájékozódás végett, elöljáróban, közlöm a címben írt négy fogalom rövid meghatározását:

érme 'fémpénz, tantusz',
érem 'emlékérem, érdemérem, sportérem',
csegely 'szegletes szélűre vágott érme v. érem',
plakett '(leginkább négyszögletes) emléklapocska'.

Közös névvel kisplasztikai alkotásoknak szokták nevezni őket, mert valamennyit díszíti valami parányi domborműves kép. Ám a kisplasztika körébe kisszobrok is tartoznak, ezért ha pontosak akarunk lenni, kisdomborműveknek kellene neveznünk őket.

„Az éremnek két oldala van". Ez általában igaz, ezért az éremtan mindkét oldalnak külön nevet adott. Nemzetközileg használt francia szóval *avers* (előlap) és *revers* (hátlap) a neve az érem két oldalának, s ugyanígy nevezik az érme, csegely és plakett két oldalát, a színét és fonákját.

2. Az *érme* és *érem* szavainkat sokan úgy összetévesztik, mint azokat az ikreket, akik nagyon hasonlítanak egymáshoz. Igaz, hogy ez inkább csak fiatalabb korukban esik meg velük, ám ezek a szavaink is még fiatalkorúak. A nagyközönség egy része nem tud különbséget tenni köztük. Különben is az *érme* ritkán használt szavunk, aprópénzt, fillért, forintot, fémpénzt, váltópénzt stb. mondunk helyette. Összetételben már ismerősünk: *telefonérme*. Olykor szakmabeliek, „családon belüliek" is összetévesztik őket: szobrászművészek, numizmatikusok és újságírók. Erről két újságcikk is tudósít. „Érem és érme" címmel egy művészettörténész ezt írja: „Az egyik napilap sportrovatában olvasunk a fiatal, tehetséges szobrász új sport-„*érme*" sorozatáról. Képeket is közölnek. Látszik belőlük, hogy nem érme-, hanem *érem*sorozat ez. Közhit, tévhit, hogy az érem és az érme szinonima vagy ha érem helyett érmét mondunk, úgy finomabb, előkelőbb. Még előkelőbb — gondolják egyesek —, ha az érmet plakettnek tiszteljük. (...) Sok a félreértés, zavar, tévhit. A sajtóban is, a művelt nagyközönség körében is. Sőt művészek körében is. Beszéltünk szobrászművészekkel, akik maguk sem tájékozottak e hármas felosztásban. Pedig remeknél remekebb érmeket, plaketteket csinálnak." (Frank János, Élet és Irodalom, 1972. július 29.)

A numizmatikus pedig ilyenformán botlott meg, éppen akkor, amikor a pénzgyűjtemény szakszerű nyilvántartására oktatja gyűjtőtársait: „Az *érem* elnevezése (pl. dénár, krajcár stb.)"—Tehát *érem*-nek nevezi a pénzeket. (Pál Imre: Az éremgyűjtemény feldolgozása, leírása. Érem, 1971/1. 22.)

A tévedések egyik oka egészen biztosan a két szó alakjának a hasonlósága, a másik pedig a fiatalságuk. Ugyanis mindkettőt a nyelvújítók alkották, mintegy százhuszonöt éve. S azért oly hasonlók, mert egy tőről „termelték" őket, sőt ikertestvér-

félék. Szily Kálmán ezt írja róluk: „*Érme*, Szabó József 1848 (Bány.): 'pénz, münze'. — Alkalmasint a *kelme* mintájára. Ha ugyanis a *kelme* (portéka) = *kel* + *me*, úgy a *pénz* = *ér* + *me* vagyis *érme*. Úgy látszik, ez az okoskodás nem volt mindenki előtt világos, mert valaki (Érdy János?) az *érmét* csakhamar *éremre* alakította át a *tartam*, *szólam* akkori új szókat vevén példaképül. Már 1851-ben a «legújabb szavak» közt megvan az *érem*, *éremtan*, *éremtár* is és az *érme* is forgalomban maradt, amaz denkmünze, medaille, ez pedig az igazi pénz." (A magyar nyelvújítás szótára, 1902—1908. 74.)

Gombocz—Melich rövidebben és szűkebb értelmezéssel ír róluk: „Szabó József 1848-ban az *ér* igéből (valószínűleg a *kelme* mintájára) az *érme* 'münze' szót alkotta, később valaki (Érdi János-é) az akkor új *tartam*, *szólam* mintájára az érmét *érem*-re javította ki." (Magyar etymologiai szótár, 1914—1944. 1 : 1595.)

Az újabb nyelvtudósok is foglalkoznak a két szó keletkezésével. Grétsy László szerint „a két szó hangtani viszonya nem világos" (A szóhasadás, 1962. 164). A TESz. ezt állapítja meg: „A szócsalád tagjai nyelvújítási alkotások. Az *érme* főnevet az *ér* 'értéke van' igéből alkották kikövetkeztetett *-me* képzővel; vö. *eszme*, *kelme*, *szakma*. Az *érem*, amely a hangugrató tövek csoportjába tartozik, valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *érme* alakot birtokos személyragos alaknak fogták fel, s elvonták belőle az *érem* formát. A jelentésmegoszlás a két szó között új fejlemény és nem egészen teljes."

Megjegyzem még, hogy a nyelvújítás idején annyira az *ér* igéből képezve akarták a pénz fogalmát kifejezni, hogy Földi János az *érték* szót használja a pénz helyett: „Kettő kívántatnék erre: érték és jóízlésű ész fáradozása. Ritkán akad a kettő egyszerre. Megosztva kellene hordozni ezt a terhet; nagyjainknak szolgálni kellene értékkel, minekünk ésszel és fáradsággal" (Levele Kazinczy Ferenchez, 1791.).

Sem az *érme*, sem az *érem* nem terjedt el gyorsan. Az *érme* szót az Etymologiai Szótár szerint Kemény Zsigmond 1858-ban írja le a Rajongókban: „Éber álmok s álmodó ébrenlét közt beszélt egy *érméről* is, mely villog, égeti a havat" (2 : 59). Az *érem* 1851-ben jelent meg a Nyelvújítási Szótárban. — A tízkötetes Ismerettár (1858—1864.) azonban még nem vette fel címszavai közé egyiket sem. Czuczor—Fogarasi A magyar nyelv szótárából (1865.), szintén hiányzanak *érme* és *érem* szavaink.

Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára (1873.), ismeri mindkét alakot. Az *éremnek* négyféle jelentést tulajdonít: 1. vert 'pénzdarab' 2. 'emlékérem' 3. 'érdempénz' („kiállításon érdempénzt kapni") 4. 'tokocska'. — Az *érme* szónál csak ennyit mond: = érem. Tehát számára nem külön szó a kettő; szó sincs még a később bekövetkezett jelentésmegoszlásról.

Pallas Nagy Lexikona (1893.) már világosan tükrözi a jelentésmegoszlás első fázisát. Bár az *érem* és *érme* szerinte azonos jelentésűek, mindkettő fémpénzt jelent s *érem* címszava az *Érmék* és *Éremügy*-höz utal, ott pedig csak fémpénzekről szól, mégis az *érme* meghatározása mai szóhasználatunk szerint is szabatos. „Érme alatt értünk bizonyos meghatározott alakkal, névvel és értékkel bíró érdarabot, melynek alakját, finomságát, súlyát, értékét egy nyilvánosan elismert hatóság megállapítja és hitelesíti". *Emlékérem* címszava ezeket mondja: „Így nevezik azokat az érmeket, melyek nem arra voltak szánva, hogy mint pénz legyenek forgalomban, hanem oly célból készültek, hogy általuk és rajtuk nevezetes eseményeket és személyeket örökítsenek meg, vagy tegyenek emlékezetessé."

Ez a két meghatározás általában igen jó, s még azt is tükrözi, hogy bár az *érem* és *érme* még azonos jelentésűek: mindkettő pénzt jelent, már jelzős összetételben az *érem* más értelmet nyert, nem pénz többé, hanem emléktárgy.

Századunk elejére a két szó teljesen ketté vált, ezért írhatja Szily Kálmán 1902-ben azt, hogy az *érem* 'denkmünze, medaille', az *érme* pedig 'igazi pénz' (i. h.)

Az Új Idők Lexikona már mindkét szót külön határozza meg. „*Érme*, fémből

vert, rendesen lapos fémkorong, melyet fizetési eszközül használnak: az *Érme* szó tehát közgazdasági fogalmat jelöl, szemben az *érem*-mel, mely ugyanazon tárgy numizmatikai megjelölése" (9 : 2137). — Az *érem*-ről az alábbiakat mondja: „*Érem*, rendszerint kerek fémlapocska, melyen ábra és felirat szokott lenni. Az érem szolgálhat értékmérő, azaz pénz gyanánt (e közgazdasági vonatkozásában az *érme* megjelölés használatos), továbbá kitüntetésül *(érdemérem, vitézségi érem* stb.), emléktárgyul *(emlékérem)*."

E meghatározásokon érződik az *érme* és *érem* szavak közeli rokonsága: a pontos meghatározás után kétszer is visszajut az *érem* kettős értelméhez: 1. az *érem* az *érmé*-nek csak „numizmatikai megnevezése", 2. az *érme* az *érem*-nek „közgazdasági megjelölése". A kettő itt még „ugyanazon tárgy".

Balassa József A magyar nyelv szótára (1940.) érdekes negatív meghatározást nyújt az *érem*-ről: „Fizetési eszközként általában nem használatos kerek fémlap, egyik vagy mindkét oldalán domború rajzzal és felirattal". (A rajz szó használata pongyola.) Az *érme* szót így határozza meg: „Fizetési eszközül használt érem, pénzdarab, tantusz". Érdeme, hogy pontosan szétválasztja a két fogalmat.

A legújabb, tekintélyes helyről származó meghatározások, az Értelmező Szótár, a Művészeti Lexikon, tisztán elválasztják a két szó jelentését. Az ÉrtSz. szabatos, tömör meghatározását idézem: „*Érme, érmét, érméje*. Fémből készült pénzdarab. Viteldíjnak, használati díjnak automata útján leróható ilyen fizetési eszköze; tantusz".

A TESz. egy kicsivel többet mond, mint amit már idéztem Szily Kálmántól: „*Érme*. Jelentése 1. 1848. fémpénz; Münze, geprägtes Geldstück pénzt helyettesítő, sajátos fizetőeszközül szolgáló tantusz; Dantes, Rechenpfennig".

Az Új Magyar Lexikon kincstári nyelvezettel fogalmazva érzékelteti a szó történetét is: „*Érme, pénzérme:* általános egyenértékként funkcionáló, fémből készült, meghatározott súlyú és finomságú vert fémdarab, amelynek tartalmát és finomságát legtöbbször az állam igazolja. Ilyen arany, ezüst stb. érmék ma általában nincsenek közhasználatban."

Azt, hogy az *érme* pénzt jelent, mai nyelvünkben általában el is fogadták, a gyakorlatban mégis gyakran összetévesztik az *érem*-mel. Ezt teszi szóvá az Élet és Irodalom 1972. július 29-i, idézett számában. Hogy itt tudatlanságról, hanyagságról lehet szó, vagy nagyzolásról, ahogyan a cikkíró véli, én nem tudom. De hogy igen sokan nem tanulták meg az *érme* szavunkat, több mint egy évszázad alatt, az a példákból világos.

3. Más a helyzet az *érem* és a *plakett* összetévesztésével. Ezeknek a meghatározása sem mindig egészen pontos, azaz túl merev, pedig a rendkívüli hasonlóság miatt állandó annak a veszélye, hogy még a pontos meghatározás mellett is összetévesztik őket. E meghatározások ugyanis mindig valamilyen elv szerint készültek, s a tényeket olykor figyelmen kívül hagyják. S így az anyagára, az alakjára, a méretére, a díszítésére és a rendeltetésére nézve helytelen meghatározások születnek. S olykor a meghatározók felesleges megkülönböztetéseket is tesznek.

Az ÉrtSz. szerint az *érem* „1. Rendszerint nemes fémből vert s domborművű ábrával ellátott és felirattal díszített kis korong, melyet kitüntetésül, díjazásul, emléktárgyul adnak valakinek. 2. Rendszerint nem nemes fémből öntött v. vert, a pénzdarabnál nagyobb átmérőjű, mindkét oldalán domborművel ellátott, művészi alkotású korong, amely arcképpel v. más ábrázolással és szöveggel vmely nevezetes személy v. esemény, intézmény emlékének megörökítésére készült; emlékérem."

A Művészeti Lexikon két külön meghatározást nyújt. Szerinte az *érem* „bronzból v. nemesfémből öntött v. vert kerek fémlap, amelynek többnyire mindkét oldalán lapos domborműves ábrázolás és felirat van. Rendszerint valamely esemény megörökítésére v. kiemelkedő személy tiszteletére készítik".

„*Emlékérem:* ünnepélyes alkalmat, nevezetes eseményt, közéleti v. magánszemély emlékét megörökítő érem. Egyik oldalán legtöbbször az ünnepelt domborművű arcképe látható. Hátlapján pedig vele kapcsolatos alak, jelenet v. más ábrázolás van. Ehhez még magyarázó feliratok járulhatnak."

Az érmek anyagáról a Művészeti Lexikon azt mondja, hogy „bronz vagy nemesfém." Az ÉrtSz. hogy „rendszerint nem nemesfém". Ez utóbbi a helyes, mert a nemes fémből készült érmek mellett vannak még alumíniumból, ólomból, különféle ötvözetekből és vasból is készített érmek, de a legtöbb bronz, ezért helyes a *rendszerint* szó beiktatása.

Az érmek alakja a Művészeti Lexikon szerint kerek. Az ÉrtSz. szerint korong. Természetesen ez utóbbi a helyesebb, de ez is csak a *leggyakrabban* v. *leginkább* megszorítással. Ugyanis igen sok nem kerek alakú érem készült már eddig is: álló és fekvő ovális, szabályos és szabálytalan ovális, sőt szabálytalan korong, de lehet többszögű is vagy négyzetes, ez esetben külön neve is van: *csegely*. Ezért mondja Lyka Károly, hogy „kerek szokott lenni".

Az érem méretéről a Művészeti Lexikon nem mond semmit. Az ÉrtSz. szerint: „pénzdarabnál nagyobb átmérőjű". Ez sajnos relatív. A fillérnél valóban nagyobb szokott lenni, de a mai tízforintosnál vagy a régi ötforintosnál vannak kisebb érmek is, nem is szólva a régi tallérok méretéről, amelyet igen sok érem nem halad túl. Ezért semmiképpen nem viszonyítható a pénzek méretéhez. Lyka Károly ilyen óvatosan fogalmaz: „A helyes méretű emlékérem valóságos csöppség a nagy szobrokhoz képest. Mégis, a beléje zárt művészet érdekesebb, hatalmasabb, többet mondó lehet. Általában ritkaság az olyan művészi emlékérem, amelynek átmérője kisebb a három cm-nél, vagy túllépi a tíz-tizenöt centimétert". (Az érem és plakettművészet stílusa. Bp. 1910.)

Az érem díszítéséről a Művészeti Lexikonban azt olvassuk: „Mindkét oldalán lapos domborműves ábrázolás és felirat van". Az ÉrtSz. szerint „mindkét oldalán ábrával ellátott és felirattal díszített", a következőkben pedig „mindkét oldalán domborművel ellátott". Ez a megállapítás azért nem felel meg a tényeknek, mert 1. sok olyan érem van, amelynek csak az egyik oldalán van domborű, a másik oldalán csak szöveg; 2. sok olyan érem van, amelynek csak az egyik oldalát dolgozta ki a művész, a másik oldala üres. Ez utóbbiakat *egyoldalú* v. *egyoldalas érmeknek* nevezik. Az Élet és Irodalom említett cikke nem csupán elismeri az egyoldalas érmet, de tiltakozik az ellen, hogy megtagadják tőle az érem elnevezést és plakettnak nevezzék. Van ugyan olyan felfogás, hogy az egyoldalas érem nem befejezett mű, mert nem felel meg azoknak a klasszikus szempontoknak, amelyeket az olasz reneszánsz legnagyobb éremművésze, Pisanello alakított ki, akitől számítjuk a modern éremművészet kezdetét. Lehet, hogy nem befejezett („az éremnek mindig két oldala van"), de azért mégis érem: az újabb kori éremművészet alkotása, s a jelek szerint elég sok készül belőle. (Az ÉrtSz. meghatározása szebb lett volna a felesleges *ellátott* szó nélkül, egyszerűen így: „ábrával és felirattal díszített".)

A Művészeti Lexikon és az ÉrtSz. is két csoportba sorolja az érmeket, rendeltetésük szerint különböztetve meg őket. A legszembeötlőbb e megkülönböztetés az Értelmező Kéziszótárban: „1. Kitüntetésül, díjul stb. adományozott (feliratos) kis fémkorong. 2. Hasonló kisplasztikai alkotás." (A másik két meghatározást fentebb idéztem.) A *feliratos* mellől hiányzik a *domborműves* jelző. A meghatározás hibája az, hogy a két pontban felsorolt esetek semmit sem változtatnak az érmek jellegén, ezért felesleges őket külön választani. Az érem készítőjének, művészi vagy numizmatikai értékének, így magának az éremnek az teljesen mindegy, hogy jutalmul, tisztelet jeléül, emlékül adják; sportolóknak, politikusoknak vagy iparosoknak ajándékozzák; egyesület rendeli meg vagy az állam, barátok, tisztelők; vagy spontán készíti a művész. Az 1. és 2. pontban felsorolt kétféle érem egy és ugyanaz.

De rendeltetését tekintve az éremről még azt is el kell mondanom, hogy nem mindig elismerésből, tiszteletből, kitüntetés végett készülnek, hanem olykor ellenkezőleg, a tiszteletlenség kifejezésére. Ezek a *gúnyérmek*. Ilyenen ábrázolták Julianus Apostatát ökörszarvakkal, tehénfüllel, *SUS* felirattal, Mária Teréziát markotányosnőnek, sőt még II. József Türelmi Rendeletét, ezt az oly tiszteletre méltó kezdeményezést is kigúnyolták egy egész sor gúnyéremmel. De minden esemény vagy alkalom nélkül is készülhetnek érmek: csak úgy kedvtelésből, a művész a maga örömére, gyönyörködtetésére is készít olykor érmet.

Ezek után az *érem* ilyen meghatározását tartanám helyesnek: „Rendszerint mindkét oldalán megmunkált, művészi alkotású, domborműves és feliratos, öntött vagy vert kis fémkorong, melyet 1. ha kitüntetésül, díjazásul, emléktárgyul adnak valakinek, akkor inkább nemesfémből készül; 2. ha valamely nevezetes személy, esemény, intézmény emlékének megörökítésére v. pusztán gyönyörködtetésre szánják, akkor ritkán készül nemesfémből. (Gúnyérem.)"

4. A *csegely* az érmek, emlékpénzek (tehát nem forgalmi pénzek) különleges formájú, szép, ritka és rendszerint értékes darabja. A szó alapjelentésére nézve eligazít az Etimológiai Szótár: 'ék alakú'. A *csegely* szó az ÉrtSz. szerint három értelemben használatos. 1. az építészetben: háromszögletes boltozatrész, mely a kerek v. sokszögű alaprajzú alépítményt a kupolával összeköti; 2. az éremtanban: négyszögletes v. sokszögletű érem; 3. tájszóként: ék alakú szántóföld, rét, kaszáló.

A Művészeti Lexikon csak az építészeti értelmét ismeri, s meghatározása eltér az ÉrtSz.-étól. Szerinte: gömbháromszög idomú boltozatrész, mely a négy- v. sokszögű alépítményből a kupola köralaprajzához vezet. — Ezt a meghatározást tartom helyesebbnek, s kiegészítem azzal, hogy annyi gömbháromszög keletkezik ahány szögű az alépítmény. Valószínűnek tartom, hogy az ÉrtSz.-ból írógép- v. sajtóhiba miatt maradt ki a *gömb* szó, Éremtani meghatározását kiegészíteném az *érem* szóval, mert nemcsak az érme, hanem az érem is lehet csegely alakú.

Egyébként az a meghatározás, hogy a *csegely* „négyszögletes v. sokszögletű", azt a látszatot kelti, mintha a csegely díszítése, az érem eddigi általános meghatározásától eltérően négyszögletes v. sokszögletű volna. Pedig nem így van. Ez a Pallas Lexikon meghatározásából pontosan kitűnik: „Négy-, hat-, nyolcszögletű s más alakú ezüst és aranyérmék a rendes forgalmi érembélyeggel ellátva." (A Pallas természetesen az *érem* szót itt is az eredeti kettős értelmében használja: éremnek és érmének is érti. 4 : 646.)

A *csegely* tehát olyan érme v. érem, amelyet egy kerek érem v. pénz domborműves díszítése és felirata ékesít, de nem kerekre van körülvágva, hanem szegletesre, s a sarkai leginkább díszítetlenül, simán maradtak. Olykor azt is díszítik — az érem (érme) mintájától elütően — pl. stilizált növénymintával. Ugyanazzal az ábrával készül rendszerint érem (érme)is, nem csupán csegely. — Ez utóbbi természetesen sokkal értékesebb., mint a szokványos érem (érme). A viszony köztük olyanféle, mint a fogazott és fogazatlan bélyegeké.

A Pallas Lexikon szerint a csegely lehet olykor kerek is, ha több érme bélyege díszíti. Bizonyára arra gondol, hogy a csegelyre jellemző sarkok megtalálhatók a kerek formák között. Ezért a legértékesebb magyar csegelynek Apafi Mihály százdukátosát mondja, amelynek közepén egy tízdukátos látható, körülötte pedig tíz egydukátos. E meghatározását a mai éremszakértők nem osztják. Egyszerűen *százdukátos*-nak nevezik. (B. Sey Katalin és Gedai István: Éremkincsek. 1972.)

5. Az érem rokonai: *medália, medaillon, függő*. Az elsőt az ÉrtSz. így határozza meg: „Medália 1. főleg katonai kitüntetésként kapott és rendsz. a mellen viselt érem

a. (ritk.) Emlékpénz, emlékérem. 2. (ritk, irod) Aranyból készült tok, amelyben arckép v. más emléktárgy van; medalion." (A *medalion* címszó második értelmét is éremnek határozza meg.)

E meghatározás akkor volna pontos, ha az *arany* helyett, „többnyire nemesfém", az *emléktárgy van* helyett, „emléktárgy hordható" v. „helyezhető el" állana, mert az akkor is medália, ha ezüstből van, s ha még nem helyezték el benne az emléktárgyat, vagy már kivették belőle.

A Művészeti Lexikon így határozza meg: „Médaillon: 1. bronzból, nemesfémből v. más anyagból készült kerek, ovális, nagyobb érem v. ékszer, domborműves, vésett, zománcos v. miniatűr ábrázolással; ha szögletes, a neve plakett."

Az utolsó szót én nem írtam volna le; *függő*-t írtam volna helyette, mert az lehet szögletes, és ha plakettet akasztunk a nyakunkba, mindjárt függővé válik.

A *függő*-t így határozza meg az ÉrtSz. : „II. 1. Ált. vminek lecsüngő (alkat)része v. dísze". — Ez lehet bármilyen alakú, olykor akár érem v. pénz, v. kicsiny plakett. A magyar iparművészet újjáéledésekor, a millennium idején történt, hogy „az Iparművészeti Társulat pályázatot hirdetett egy Szent László éremre, amolyan magyar Szent György tallérra, ami művészi legyen, s azonfelül bizonyos gyakorlati céloknak is megfeleljen: fityegőnek, melltűnek, amulettnek is alkalmas legyen." A Bécsben, Párizsban, Londonban tanult Szárnovszky Ferenc nyerte meg. (Lyka K.: Szobrászatunk a századfordulón, 64.) — A *fityegő* szó helyett Szigeti István éremszakértő ékszerérmet szokott írni.

6. A *plakett.* Pallas Nagy Lexikona szerint a „*plakett* (franc. *plaquette)* domborművű ábrázolással díszített négyszögletes, olykor sokszögletű arany-, ezüst-, bronz-, olykor ón- vagy ólomtáblácska, amely rendeltetés, technika, stílus dolgában teljesen megegyezik az öntött emlékéremmel, de egyik jellemvonása, hogy mindig csak egyik oldalán mutatja a művészi ábrázolást. Nemcsak előállítási technikája egyezik az öntött emlékéremével, hanem ezzel közös a történeti és stílusbeli fejlődése is".

Az ÉrtSz. szerint a *plakett* „rendszerint nem nemesfémből öntött, tetszőleges nagyságú és alakú (nem kerek), csak egyik oldalán domborművű ábrázolással ellátott, vminek, vkinek az emlékét megörökítő, művészi kidolgozású kisplasztikai alkotás".

Az Új Idők Lexikona pontosabban szól a készítés módjáról: „öntött v. vert, néha trébelt fémlap". Az Új Magyar Lexikon tömören egy címszónak veszi az *érem* és *plakett* szavainkat, s azt mondja, „kisméretű dombormű". Lyka Károly is együtt, összehasonlítva ismerteti őket, így: „Piciny dombormű mind a kettő, apró fémlap, az előbbi kerek szokott lenni, a másik inkább négyszögletes, az előbbinek gyakran mindkét oldala, színe és fonákja, az utóbbinak csak színe visel ábrázolást. Emlékezetes eseményt, nevezetes évfordulókat, kiemelkedő érdemeket szoktak velük megörökíteni." (Szobrászatunk a századfordulón, 63.)

E meghatározásokra megjegyzéseimet ugyanúgy csoportosítom, mint ahogyan az *érem*-nél tettem. Szólok az anyagáról, alakjáról, méretéről, díszítéséről és rendeltetéséről.

A plakett anyagára nézve el kell mondanom, hogy csak legújabban kezdünk figyelni arra, hogy öntött vasból is igen szép plakettek készültek. Németországban különösen sok. Nálunk a legszebbeket a Lámpagyár készítette, valamint a munkácsi vasöntöde, amelyeknek kiváló szobrászaik voltak, de a többi vasgyárunk is öntött plaketteket.

Az alakjáról a művészeti Lexikon azt mondja, hogy „nem kerek", az Élet és Irodalom cikkírója azt állítja, hogy „szögletes formájú", az ÉrtSz. igen helyesen „tetszőleges"-t ír. Ugyanis sok nem szögletes, pl. ovális vagy nem egészen szögletes plakett készül, és sok szabálytalan alakú is.

A méretre nézve az ÉrtSz. ezt mondja: „tetszőleges", a Művészeti Lexikon szerint „kisméretű". Lyka Károly úgy határozza meg, hogy „alsó határa átlag ugyanakkora (mint az éremé), csak a felső határa tágul nagyobbra". S ez helyes, és összevág az ÉrtSz. meghatározásával. A plakett méretéről szólva el kell mondanom két fontos megjegyzésemet. Mivel az érem nagyságának felső határa megszabott, 10—15 cm-nél nem lehet nagyobb, „hogy a tenyérben elférjen", ha mégis készül ennél nagyobb s egyoldalas kisdombormű: nem nevezhetjük éremnek, hanem plakettnek kell mondanunk. Rendszerint fára, kőre, falra erősítve találkozunk velük. Sőt olykor a 15 cm-nél kisebb egyoldalas kerek kisdomborműveket is *plakett*-nek kell mondanunk. Meghatározásukat egyrészt a felirat hiánya, másrészt a témájuk dönti el. Ilyenek pl.: Az öreg fa (Vigh Tamás), Legelő állat, Menekülő oroszlán, Férfi akt (Kiss Ferenc). Meghatározásuk példa arra, hogy a határeseteket milyen gondos mérlegeléssel kell meghatároznunk, s nem lehet egyszerűen „tévhitnek" bélyegezni azt a véleményt, hogy vannak egyoldalú kerek plakettek.

A plakett díszítéséről mondottak egyik meghatározásban sem felelnek meg a tényeknek. A Pallas, az ÉrtSz., a Művészeti Lexikon, Lyka Károly egyaránt azt mondják, hogy csak az egyik oldala visel ábrázolást. Főként a századforduló óta azonban egyre több művész díszíti a plakettnek mindkét oldalát. Úgyhogy ez a klasszikus meghatározás nem tartható tovább, ezért a *csak* helyett a *rendszerint* szót kell beiktatni valamennyi fenti meghatározásba.

A plakett rendeltetése ugyanaz, mint az éremé, nem ismétlem.

7. Eddig az *érem, érme, plakett* stb. szavaink értelmezésének tisztázásán fáradoztunk, s úgy vélem, hogy ez sikerült is. Most pedig meg kell állapítanunk — nem kifogásolva, hanem mint nyelvünk által elfogadott tényt, hogy az *éremgyűjtő éremgyűjtemény, éremtan* stb., *érem* előtagú összetételekben az *érem* szó jelentése azt az ősállapotot tükrözi, amikor az *érem* és *érme* jelentése még nem vált ketté, sőt minden felsorolt esetben a *plakett* is beleértendő a fogalomba. Tehát az *érem*-gyűjtő lehet *érme*-gyűjtő és *plakett*-gyűjtő is vagy bármelyik kettő vagy mindhárom.

Hasonló a helyzet az általam ismert idegen nyelvekben is, ők is egyetlen fogalommal jelölik a gyűjteményeiket. Az érmének megfelelő szóval: *Collection of coins*-ot mond az angol, *Cabinet des monnaies*-nak mondja a francia, és *Münzkabinett*-nek hívja a német. S valamennyiben lehet érme, érem és plakett is.

Az a tény, hogy az érme, érem és plakett kisplasztikai alkotásoknak (kisdomborműveknek) nincsen közös gyűjtőnevük, hanem az *érem* szó különféle összetételeit használjuk, nem zavaró, de visszahat az *érem* és *érme* szavaink pongyola használatára. Nem tartom sem szükségesnek, sem valószínűnek, hogy ez a szóhasználat megváltozzék, mert — amint dolgozatomban vázoltam — ennek nyelvtörténeti oka van. Amikor a *Münzcabinett*-ről áttért nyelvünk a magyar megfelelőjére, akkor a két új szó, az *érme* és *érem* közül a kedveltebbet — s ezért jobban elterjedtebbet — választotta a nyelvérzék: *érem* szavunkat.

Érdekesnek tartom még, hogy itt elmondjam: Lyka Károly egyik utolsó művében az *érem* szavunkból. alkotott két szokatlan alakú szót is használ. Ezt mondja egyik éremművészünkről: „Amerikába költözött és ott *végigérmelte* az Unio elnökeit (Fürst Móric"). 'Éremkészítés' értelmű főnevét így használja: „a Magyar Éremkedvelők Egyesülete külön kiállítás keretében mutatta be a magyar *érmelés* termékeit". (Szobrászatunk a századfordulón. Bp., 1954. 63.) E szavak azonban csak nekünk szokatlanok, őket is a nyelvújítás alkotta; Érdy János pl. Róbert Károly *érmelési* szerződéséről írt dolgozatot. (Arch. Közl. 1871. 154.)

Napjainkban az éremgyűjtés széles körben elterjedt. Az egyesületi élet fellendült.

Az érmészet szaktudósai a Numizmatikai Egyesületbe, a gyűjtők az Éremgyűjtők Egyesületébe tömörültek. Sok érme, érem, plakett készül. A gyűjtők igénylik a magas művészi színvonalú munkákat, tiszteletre méltóan sok pénzt áldoznak gyűjteményükre és a numizmatikusokkal együtt szaktudásuk fejlesztésére. El kell következnie annak is, hogy nyelvünk helyes, szabatos használatára is igényesek legyenek, ezen a nyelvterület szempontjából parányi területen, amelyet a numizmatika jelent, amely alig tenyérnyi, mint egy érem.

Bottyán János

Szendvicsember. Folyóiratunkban nemrég volt szó arról, hogy az angol nyelvben *sandwich man*-nek nevezik azokat az embereket, akik hátukra és mellükre erősített nagy reklámtáblákkal járkálnak az utcán (96 : 93—6). Szemere Bertalannak már 1840-ben feltűntek a londoni utcák e jellegzetes figurái, de sem az ő könyve, sem mások úti beszámolói nem használták az angol szót e jelenség leírására. (Toldy Géza 1910-i Szerecsen-szótárában a találó „ballagó hirdetés" elnevezést javasolta.)

Most, hogy legújabban napilapjainkban és szépirodalmi folyóiratainkban is nagyméha feltűnik ez a különös *szendvicsember* hibrid tükörszó, érdemes rámutatni arra, hogy nem volt ismeretlen e szó már jó negyven évvel ezelőtt sem. Az Ujság c. napilap 1932. december 29-i, csütörtöki számának 2. lapján háromhasábos cikk olvasható „Élő hirdetési tábla az utcán" címen. Az „amerikai ízű ötletnek" nevezett jelenségről a cikk elmondja, hogy Adler Sándor 40 éves, családos, érettségizett magántisztviselő, mérlegképes könyvelő, magyar—német levelező, tartalékos tüzértiszt, levelet írt az Ujság szerkesztőségének. „Miután eddig számtalan helyre benyújtott ajánlataim sikerre nem vezettek, nem tudtam elhelyezkedést találni, így kénytelen vagyok az önsegély terére lépni — írja többek között — és mint a saját magam úgynevezett «sandvichman»-je mellemen és hátamon nagy táblát hordozva, végigmenni a városon. Elvégre éhen csak nem halhatok családostól, kell tehát valami módot találnom, hogy a közfigyelmet, hacsak egy pillanatra is, magam felé irányítsam. Indulás: csütörtökön d.e. 9 órakor a Berlini-téri szigetről."

Használta a szót nyelvünk nagy művésze, Kosztolányi Dezső is, amire Réz Pál szerkesztő kartársam volt szíves figyelmemet felhívni. A Pesti Hírlap Vasárnapja című egykor országszerte százezres példányszámban elterjedt képes magazin 1935. május 26-i számában jelent meg az írónak Rágógumi című, alcímében novellának minősített tréfás-gúnyos hangulatú írása, melyben egy amerikai rágógumikirállyal társalogva és a rágógumi-reklámozás különféle módszereiről beszélve így ír: „Amint mondotta, *szendvicsembereket* is járat az Egyesült Államok minden részén, akiket a hirdetőtábla elöl és hátul úgy vesz körül és úgy burkol be, mint a sonkaszeletet a zsömle két fele."

A novella — melyben a *szendvicsember* szó még egyszer előfordul — Kosztolányi 1933 és 1936 között írott cikkeinek a közeljövőben napvilágot látó gyűjteményes kötetében fog újra megjelenni.

Tabu. Ez az eredetileg babonás tilalmat jelző szó nyelvünkben legelőször földrajzi nevek alkotóelemeként jelent meg. Benkő Ferenc 1796-ban a Parnassusi időtöltésekben (IV. rész 40) a Csendes-óceán kapcsán említette, hogy „Nevezetesebb Szigettyei . . . Tonga-*Tábu* . . . ." stb. Ugyane területről írva Kanya Pál a Népszerű földrajzi oktatás (1847.) c. tankönyvében a szókapcsolat második elemének jelentését is megmagyarázta: „Legnevezetesebb szigetek: Tonga *tabu* (szent Tonga)" stb. (522).

Bővebb és tárgyszerűbb magyarázatot találunk „La Perousenak 1785, 1786, 1787 és 1788-ik esztendőben tett Utazásának veleje" c., Pesten, 1817-ben megjelent műben, melyet Kis János a „Nevezetesebb utazások tárháza" c. sorozat harmadik kötetében tett közzé Halasy Mihály fordításában. La Pérouse e könyv 102—3. lapjain leírta az akkori Sandwich-szigetek bennszülötteinél tett látogatását, melynek során

„azt mondottam nékik, hogy én *Taboo* vagyok, és ennek a' szónak, mellynek értelmét én az Anglus tengeri utazóknak tudósításaikból tudtam, tökeletesen ollyan foganatja lett, a' millyent tőle vártam." E passzushoz La Pérouse a *taboo* szónál a következő lapalji jegyzetet fűzte: „Ez a' szó az ő vallásbeli rendtartásaik szerént ollyan dolgot jelent, mellyet nem szabad nékik kezekkel megilletni, vagy pedig ollyan szentséges helyet mellyre nem szabad nékiek lábokot letenni."

Comte de la Pérouse (meghalt 1788.), a Csendes-óceán neves francia hajósa, akinek útinaplója Voyage de la Pérouse autour du monde címen Párizsban 1797-ben jelent meg négy kötetben, a tabu intézményére vonatkozó ismeretét a francia etimológusok szerint James Cook kapitány angolul 1784-ben (francia fordításban 1786-ban) megjelent Voyage to the Pacific Ocean c., harmadik utazásáról szóló művéből merítette, melyben az 1777-i bejegyzések között a *taboo* szó többször is előfordul. Cook előtt a szót Európában nem ismerték. A szó mind a mai napig él a Csendes-óceán szigetvilágának nagy részében, sokféle alakváltozatban. A Cook és La Pérouse által használt alak a tongai nyelv szava.

A magyarban ez a szó érthető okból nagyon lassan vert gyökeret. Jó ideig csak földrajzi és néprajzi tárgyú művekben fordult elő. Így Zádor Elek Geographiai kézikönyv c. tankönyvében (Pest, 1831. 2 : 258) a Marquesas-szigetekről szólva: „A' *Tabu* vagy is a' szentté-tétel szokása igen elhatalmazott." Vagy jó fél évszázaddal később az Ország-Világ c. folyóiratban (1884. aug. 30., V. évf. 35. sz. 569) György Aladár cikkében: „[A Fidzsi-szigeteken] itt-ott még divatban van az ősi *tabu* . . . [de már] kezd elenyészni." Végig a XIX. században át ritka idegen nyelvű szakszó maradt, olyan ritka, hogy egyetlen idegen-szavak szótárunk se tartalmazta. Először Radó Antal Idegen szavak szótára 1921. évi 6. kiadásában találjuk: *tabú*, a déli tenger szigeteinek lakóinál az, ami szent, ami sérthetetlen.

A szótározatlanság oka az előfordulás ritkaságán kívül a fogalmi tisztázatlanság vagy legalábbis bizonytalanság is lehetett, ami jól tükröződik a kor angol—magyar szótáraiban. Így Bizonfy Ferenc 1878-i szótárában: 'kitiltás, kiátkozás'. Yolland Arthurnál 1905-ben: 'kiközösítés, tilalom (hogy valakivel ne érintkezzenek)'. A James E. W. és Endrei Zalán szótárban (1907.) csak mint ige: 'átok alá helyezni'. Az angol *taboo* szónak értelmezése a magyar *tabu* szóval először az 1948-ban megjelent angol—magyar kéziszótárban található. A *tabu* címszó magyar vezérnyelvű kétnyelvű szótárban először alighanem Sauvageot-nál fordult elő 1937-ben. Ezek az adatok jól mutatják, hogy az az átvitt jelentés, amit az ÉrtSz. 1962-ben (s hasonlóan tíz évvel később az ÉKsz.) bizalmaskodó hangulatúnak, nem ritkán rosszallónak vagy gúnyosnak jelölt, csak századunk első felében, talán a két világháború közötti évtizedekben fejlődött ki.

Ennek a folyamatnak egy állomását szemlélteti a kor legműveltebb magyar szépírójának, Babits Mihálynak 1927-ben megjelent regényéből, a Halálfiaiból származó passzus. Az író (aki a szót egyébként többször is használta) a magyar vidéki polgári társadalom kasztkorlátai megjelölésére használta e szót. „A nőtlen emberek Sóton — azok, akik az úriosztályhoz sorolták magukat — a kaszinó vendéglőjében szoktak étkezni. Egyetlen nagy asztal egyesítette a «társaságot»; s bár a vendéglő nyilvános volt, s a széles terrász is szabad mindenkinek, ezt az egy «tabut» nagyon respektálták" (71). Itt tehát bár nem vallási, de mégis szó szerinti értelmében él a 1817-i La Pérouse-fordítás szava: „ollyan szentséges hely mellyre nem szabad nékiek lábokat letenni."

A *tabu* nyelvünkben ma ritka műveltségszó. A primitív társadalmak életének alaposabb megismerése, a pszichológiai és szociológiai ismeretek gazdagodása, a szókészlettani stíluskategóriák árnyalatosabb jellemzése („tabu szavak") azok a tényezők, melyek nálunk is lassanként elterjesztették a polinéziai bennszülöttek e minden európai nyelven könnyen kimondható szavát. *Országh László*

Kifli. Az Élet és Tudomány 1973. március 23-i, 12. számában az 564. lapon ez olvasható: „A török félhold alakú kifli különben a 150 éves török uralom idején vált ismeretessé nálunk is."

Zsemley Oszkár „A magyar sütő-, cukrász- és mézaskalácsos ipar története" című művében a kiflivel is foglalkozik: „A törökök . . . elvonultak Bécs falai alól és a város falain kívül volt Stefans templom tornyára, ahova a törökök kitűzték a félholdat, visszakerült a kereszt. Ekkor, 1529-ben, készítette a török félhold formájára az első kiflit egy Wendler nevű sütőmester. És ez a kifli csakhamar meghódította az egész világot . . ." (168).

A Grimm-féle nagyszótár (Deutsches Wörterbuch, 1873.) az első kifli készítésének idejét 1683-ra teszi: „Die *kipfel* sollen zuerst in Wien 1683 gebacken sein zur darstellung des türkischen halbmonds."

Dauzat francia etimológiai szótára az 1689-es évszámot adja meg (bár ez valószínűleg elírás 1683 helyett): „*croissant* petit pain en forme de croissant, traduction de l'allemand *Hörnchen;* les premiers furent fabriquées en 1689 à Vienne après la levée du siège par les Turcs" [*kifli* kis félhold alakú zsemle, a német *Hörnchen* fordítása; az elsők Bécsben készültek 1689-ben, miután a törökök az ostromot feladták].

Egy negyedik változatot közöl dr. Nagy Iván solymári nyelvtanár (sajnos pontos lelőhelyet nem ad): „bécsi források alapján". Tudomása szerint az 1683. évi török ostrom idején egy bécsi pékmester — a nevét nem közli — egy mázsa lisztből sütött egy óriási török félhold alakú süteményt, s ezt felhúzták a Szent István bazilika tornyának csúcsára. A csúcs németül *Gipfel*, ebből a *g*-nek *k*-vá történő változásával lett a kifli német *Kipfel* neve — írja.

Valószínű, hogy szorgos kutatások után még további változatok is felbukkannának más nevekkel, évszámokkal, körülményekkel, de ennyi is elég annak megállapítására, hogy nincs minden rendben a kifli körül. Az idézett megállapítások némi korrekcióra szorulnak.

Magyarországon sem magyar, sem idegen nyelvű kéziratos vagy nyomtatott műben a XVIII. század végéig nyoma sincs a *kifli* szónak. A nagy Czuczor—Fogarasi-féle szótár (1865.) mit sem tud róla, s más korabeli szótárak meg sem említik. Nem említi báró Radványszky Béla „Régi magyar szakácskönyvek" (1893.) és „Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században" (1879., illetőleg 1896.) című műveiben.

Gundel Imrének, a Vendéglátóipari Múzeum igazgatójának szíves szóbeli közléséből tudjuk, hogy régen igen népszerű más szakácskönyvekben sem fordul elő a *kifli* szó. Ezeket említi: Szakáts Mesterségnek könyvetskéje, Nagy-Szombat 1785.; Cziffray: Legújabb magyar szakács könyv, Buda-Pest 1819.; Duby Károly: Magyar—franczia szakácskönyv 1883.

A török hódoltság idejéből s a közvetlen utána következő korszakból sok eredeti írás, nyomtatvány, könyv maradt ránk, ezek egyikében sincs említés *kifli*-ről, bár több török eredetű ételnévre is vannak adataink. Nem vehetjük tehát bizonyítottnak a török hatást semmiféle formában.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *kifli* szóra az első adat Csokonainál található, mégpedig egy 1799-ben írt bohózatában (Az özvegy Karnyóné és két szeleburdiak) „végy magadnak egy pár vajas *kiflit*". A Gyulai Állami Levéltár egy 1800-ban kelt iratában ez olvasható: „1 fintsa kávéval és 1 *kipflivel* megemberelteteett." Ezután már gyakran találkozunk a szóval, amely a mi nyelvünkbe közvetlenül a bécsi németből, illetőleg a hazai városi németség nyelvéből kerülhetett át. A mi kiflinket bizony német pék sütötte, még az inasa sem volt annak török.

Minthogy dr. Nagy Iván a német *Kipfel* szó etimológiájára is kitér, erről is kell egy pár szót szólni. A legújabb német etimológiai szótárak (például: Der grosse Duden: Etymlogie vagy Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache) a következőket mondják: A német *Kipfel* (másképpen *Hörnchen)* végső soron a latin *cippus* szóból ered (a latin szó jelentése: 'Pfahl'; 'cölöp, karó, cövek'). A *cippus*-ból a déli német népnyelvben *kipf* lett 'cölöp, karó, lőcs' és 'hosszú vékony formájú kenyér' jelentésben („Nach deren Gestalt heisst das in zwei Spitzen auslaufende, längliche Brot in Bayern der Kipf"). — Talán érdemes itt megjegyezni, hogy hasonlóan nevezi a francia népnyelv is *baguette*-nek (ejtése: bágett) a hosszú, vékony kenyeret a szó eredeti: 'vessző, pálca' jelentése alapján. Ez a kenyér — írja Kluge, természetesen a német kenyérről a Schweizerisches Idiotikonra támaszkodva és abból idézve — körülbelül az i. sz. ezredik év táján tűnik fel „in lune modum factus", vagyis a hold formájára készítve. 1280-tól már az *-l* kicsinyítő-becéző képzős *Kipf(e)l* is megjelenik. Megjegyzi továbbá, hogy néhol *Gipfel* alakban is feljegyezték, ez azonban nem más, mint népetimológia, amit támogatot az is, hogy a kifli két vége elkeskenyedő hegyű.

Az említett Kluge-féle etimológiai szótár (20., legújabb kiadása 1967-ben jelent meg Berlinben) egyetlen szóval sem említi, hogy a törököknek valamilyen közvetett vagy közvetlen szerepük lett volna a *kifli* (szó és tárgy) keletkezésében. Sőt ez a negatívum egyenesen azt sugallja, hogy a modern nyelvészet utólagos hozzáköltésként kezeli a fent leírt történeteket. Mégsem kell azonban elvetni őket, valószínűleg nem teljesen koholmányok. Ha nem is az e l s ő kiflit sütötte a derék pékmester, mindenesetre jó kifliket süthetett, és ezzel derekasan hozzájárult a szónak is, a süteménynek is az elterjedéséhez. És ez is említésre méltó.

Azt reméljük, nem volt érdektelen e pár sor közlése. Egyrészt egypár újabb, eddig kevéssé ismert adalékkal szolgál az etimológiai szótárban foglaltakhoz, másrészt talán hozzájárul a tágabb közvéleményben makacsul keringő téves hiedelmek eloszlatásához, s mind a magyar *kifli*, mind a német *Kipfel* szóra vonatkozó életimológiák kiküszöböléséhez.

R. Lovas Gizella

Kálomista varjú — *pápista varjú. Nagy érdeklődéssel olvastam Kiss Jenőnek immár második közleményét a népi vagy népies madárnevekről (Nyr. 97 : 92—101). A könnyed stílusban kidolgozott etimológiai fejtegetések szinte példaképül szolgálnak arra, hogy hogyan lehet viszonylag „száraz" témát is élvezetes formában az olvasó elé tárni. Az egyik névmagyarázathoz azonban némi kiegészítést szeretnék tenni.

A *kálomista varjú—pápista varjú* népi madárnevekről ezt írja Kiss Jenő: „A rendelkezésünkre álló adatok nyelvföldrajzi tanúvallomása szerint a *pápista varju* az Alföldön és Zemplénben járja . . . Hogy a *kálomista varju* hol használatos, nem derül ki, föltehetően nem a Dunántúlon, mert ott a *varjú*-t *kányá*-nak mondják, ott tehát *kálomista kánya* lenne, erre azonban nincs adatunk" (i. h. 94). A két különös népi madárnév eredetét pedig a kérdéses állatok táplálkozási szokásaiból vezeti le. Az inkább gabonaevő (hússal nem élő) vetési varjú azért kapta a *pápista* jelzőt, mert a katolikusok is sokszor böjtölnek, nem esznek húst. A dolmányos varjú viszont inkább húsevő, emiatt lett *kálomista varjú*.

Mindkét állatfaj neve szerepel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának szóföldrajzi térképei között (MNyA. 624. és 625.), tehát szinte az egész magyar nyelvterületről tájékozódhatunk a lexikális változatok elterjedéséről. Első pillanatra is szembetűnő, hogy sem a *kálomista*, sem pedig a *pápista varjú*-nak nincs olyan számottevő szóföldrajzi

területe, ahol kizárólagosan csak ezeket a népi neveket használnák. Különféle megnevezések mellett gyakrabban fordul elő mindkét név a kelet-szlovákiai magyar nyelvjárásokban, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és a vele szomszédos csehszlovákiai területeken. Ezen kívül elszórtan van néhány adata az MNyA.-nak a Dunántúlról és az Alföldről: *kálomistakányo*, *pápistakányo* (Szenta, Somogy m.), *kálomistacsóka* (Bana, Komárom m.), *pápistavarnyú* (Bugyi, Pest m.), *kálomistavargyú*, *pápistavargyú* (Kiskunhalas, Bács-Kiskun m.).

Ami a szokatlan nevek kialakulását illeti, azt hiszem, hogy nem a táplálkozási módból, hanem inkább a két állatfaj eltérő színéből kellene kiindulnunk. A vetési varjú tollazata teljes egészében fekete, erre utalnak az elég gyakori *feketevarjú*, *feketekánya* elnevezések. Ezt a fekete „öltözetet" hasonlíthatta a népi névadás a katolikus papok reverendájához, hiszen ők is télen-nyáron talpig feketében járnak. Az analógia most már önként kínálkozott a dolmányos varjú esetében. A félig szürke, félig fekete tollazatú varjúra a *pápistá*-val szemben a *kálomista* jelző illett. A református papok öltözete ugyanis szintén nem egyszínű, mert a palást csak félig fedi be az alatta levő öltönyt. Egyébként ennél az utóbbi varjúfajtánál is igen sok népi névnek indítéka a madár tollazatának színe. Erre is álljon itt néhány példa a MNyA. anyagából: *szürkekánya* (Csikvánd, Veszprém m.), *hamvaskányo* (Rezi, Veszprém m.), *palakánya* (Becsehely, Zala m.; a pala is szürke színű!), *tarkavarnyú* (Dormánd, Heves m.), *fejiërkánya* (Pakod, Zala m.).

Az eltérő színek alapján a népi fantázia különböző ruhafélékkel is elnevezte a dolmányos varjút: *szüröskányo*, *duománszüröskányo* (Acsalag, Győr-Sopron m.), *szürdómányoskánya* (Pamuk, Somogy m.), *bundáskánya* (Magyargencs, Veszprém m.), *puruszliskányo* (Galambok, Zala m.), *ködmenyösvargyú* (Érsekcsanád, Bács-Kiskun, m.), *ködmenhátuvargyu* (Soponya, Fejér m.), *kismándisvarnyú* (Bugyi, Pest m.), *köppenyösvàrgyú*, *köppehátuvàrgyú* (Gerjen, Tolna m.). E ruhafélékből származó népi nevek alapján úgy vélem, hogy a *kálomista varjú* és a *pápista varjú* az állat tollazatának színe és a két felekezethez tartozó papok öltözetének összehasonlításából keletkezett.

Balogh Lajos

Biberés. Az e rejtélyes helynév felkeltette érdeklődés — amelynek legutóbb Péter László egy adatközléssel már hangot adott (Nyr. 96: 230) — biztat arra, hogy egyes, feltételesen idevonható adatokkal nyújtsak támogatást annak, aki kulcsát leli e fogas kérdésnek.

Magam is érdeklődéssel figyeltem a vita alakulását, s a két féltől felhozott érvek között én sem kívánom, de nem is tudom a döntőt kiválasztani. Azonban egy-két olyan adatot szeretnék bemutatni, amelyek arra biztatnak, hogy az adatok sűrűsödésével a megoldás remélhető.

1. Bogyiszló — közismerten paprikatermelő község — határában az 1884. évi 75 000-es térkép *Kl.*[*eine*] *Biber W*[*ie*] *s.*[*e*] és *G.*[*rosse*] *Biber Wiese* helynevet tüntet fel. A térkép rajza szerint mocsaras rét, amelyet ártéri erdő körít. Bogyiszló — régen Bogyoszló Pest megyében feküdt — magyar népisége mellett feltűnt számomra a német elnevezés felbukkanása. Utánaérdeklődtem, és 1970-ben a termelőszövetkezet gazdászának közlése szerint a terület helybeli neve: *Bibere*, jelenleg borsó- és kertföld. Értelmére, jelentésére felvilágosítással szolgálni nem tudott, a német nevet nem ismerte.

2. Kálmány Lajos Szaján és Tápé nyelvéből említi a *pipöretyük* fn. 'egyik mese főalakja' nevet (Szeged népe 3: 166, a SzegSz. 2: 310 nyomán).

E madárnévvel egyeztethető a *piper-vöcsök* 'kis búvár (madár, kisebb a csörgőkacsánál — Csongrád)' madárnév (Nyr. 9: 90, a MTsz. nyomán). Sajnos pontos madártani nevét, bár több madártani szakmunkában kerestem, nem tudtam megállapítani. Így nincs fogódzkodóm arra, hogy a *piper* jelző mire vonatkozhat, esetleg mit jelent.

3. Káldy-Nagy Gyula „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai" (MNyTK. 103. szám) Kisharsány községben 1554-ben említi *Piber* Balázs, *Piber* Imre, *Piber* Antal, 1571-ben *Piber* Pál, *Piber* Antal adózókat. Minthogy ez időben — és Kisharsány környékén éppenséggel kizártan — Baranya megyében német lakosság nem volt, a név német eredete kizárható. — 1813-ban Kiskunmajsán írják össze „Farkas közönségesen pedig *Biber* Pál"-t (MNy. 59: 97).

A 2. és 3. pontban említett madár-, illetőleg személynév között — az összecsengésen kívül — van-e összefüggés, nem tudom.

4. Betkowski Jenő „A szolnoki hajósok, a csongrádi és mindszenti superok mesterszavai" című dolgozatában (Nyr. 76: 219—22, 363—7) említi: „*Bubora* vagy *gájspíl* 'csavaró szerkezet kemény fából a hajók partra vontatásához' (uo. 221).

E — bizonyára nem összetartozó — s ezért csak esetlegesen hasznosítható adatok mellett meg kell említenem, hogy jóbaházi Dőry László Tolna megyei birtokaira 1712-től *Biberach* vidékén toboroztat német telepeseket (Weidlein János: A Tolna megyei német telepítések. 1937. 18—20, 24), s így esetleg a Bogyiszlóból említett *Bibere* helynévnél erre is figyelemmel kell lenni.

Csak megpendítem, hogy a *Biberés* helynévben csakis akkor kereshetünk személynevet, ha az eredetileg is *-s*, ellátottságot jelző képzővel alakult (Trombitás, Kerekes stb.), mert személynévből *-s*, ellátottságot jelentő képzővel helynév nem alakul. Nincsen tehát **Nagyos*, **Józsefes* — személynévből alakult — helynevünk, mint ahogy Kniezsa István megállapítása szerint népnévből sem alakult valami **Németes*, **Oláhos* hely- vagy helységnév. A felmerülő *Kovácsos* helynév népetimológiával alakult az értelmét felejtett *Kovacsos* 'kavicsos' helynévből.

Reuter Camillo

Szabó T. Attila: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Bukarest, 1973. Kriterion Könyvkiadó. 623 lap

A válogatott tanulmányok, cikkek befejező — harmadik — kötetének 48 dolgozata a szerzőnek az első két kötetből már kirajzolódott arcélét világítja meg még élesebben. Teljesebben, plasztikusabban áll előttünk a „sokfelé ágazodó-kalandozó érdeklődésű" kutató, a legnemesebb értelemben vett tudománynépszerűsítő, a nyelvtörténetet, a régmúlt idők és a ma nyelvjárásait búvárló, az oktató, a személyes példájával irányt mutató, a tudományszervező és a nagy elődöket, mestereket, de a kollégákat is tisztelő, megbecsülő tudós. Lehetetlen az adott keretek között a szerteágazó érdeklődést tükröző új kötetről érdembeli ismertetést adni, ezért csak néhány, a magunk számára is megszívlelendő gondolatot emelek ki belőle.

A „Népszerű nyelvészet" című I. fejezetből nyolc tanulmány e kötet számára íródott. A nagyközönségnek szánt, népszerű formában megírt cikkek mondanivalójával szinte mindenben egyetértünk. A „Fellegjáró nyelvrokonítás" című tanulmányból azt szűrhetjük le tanulságként, hogy mindig voltak, vannak és — úgy látszik — lesznek, akik az előkelőbb nyelvrokonságot keresik. Ezek elől csak egyféleképpen lehet menekülni: ha a viták elől kitérünk, a megszállotakat meg sem hallgatjuk. Igaza van Szabó T. Attilának akkor is, amikor elmarasztalja azokat az írókat, költőket, akik műveikben erőltetik a túlzottan népies, a nyelvjárási sajátosságoktól valósággal hemzsegő stílust. De én, a debreceni — a szerzővel ellentétben — Móricz Zsigmond Boldog emberét nem tartom nyelvjárásiassága miatt fárasztónak, sőt — mint egy kellemesen fűszerezett ételt élvezve — igazi irodalmi alkotásként olvasom.

Az előző két kötet ismertetése „rendjén" már szóltam a szerző nemes veretű, szép nyelvéről, ezért jobb, ha az ő szavait idézem a „Mi a nyelvtörténet?" című tanulmány fő mondanivalójából: „Alapos nyelvtörténeti ismeretek hiányában nincs igazi, tudatos nyelvhasználat. Éppen ezért a nyelvtörténeti vizsgálódás révén nyert ismeretek nemcsak tudományos szempontból fontosak. A mindennapi nyelv jelenségeinek nyelvhelyességi megítélésében is csak nyelvtörténeti tájékozódás alapján tudunk dönteni. Ezért ajánlatos volna kellő nyelvtörténeti ismeretekkel rendelkeznie mindenkinek, akinek a nyelv munkaeszköze: az írónak, irodalomkutatónak, sőt ezen túl az élet minden területén saját maga vagy mások nyelvi műveltsége tudatos fejlesztésére törekvő bármely művelt, gondolkodó emberfőnek is. Milyen jelentős mértékben fejlődnék a nyelvi műveltség, milyen könnyű volna a döntés az írók, szerkesztők, tudományművelők és minden rendű-rangú szellemi munkások számára akkor, ha a nyelvtörténet sok-sok eredménye nemcsak néhány »szakállas nyelvész« kizárólagos tulajdona volna, hanem — mint például Kosztolányinál — ragyogó írói tollakon élő, ható, a tömegek tudatos nyelvi műveltségét munkáló, alakító erővé válnék" (74).

Mennyire érvényes ránk is, hogy: „A hazai nyelvtörténeti kutatások jövőjét illetőleg valamelyes borúlátásra késztethet az, hogy az... idősebb évjáratú kutató mellé,

sajnos, egyelőre nem csatlakozik a fiatal nyelvtörténeti kutatóknak olyan népes és céltudatos csapata, amely a kínálkozó kérdések sokaságának korszerű megoldását illetően kedvező kilátásokkal kecsegtetne" („A nyelvtörténeti kutatások új csapásain": 80).

Szerencsénk volt hallani Szabó T. Attila múlt évi előadását Budapesten. Abból és „A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede 1945—1965" című tanulmányból képet nyerhetünk arról a roppant méretű gyűjtő és feldolgozó munkáról, azokról az erőfeszítésekről, melyeket egy igen kicsiny, összesen 16 főnyi nyelvészgárda végez Romániában a magyar nyelvtudomány érdekében. A romániai magyar nyelvjárások kutatása és a román—magyar nyelvi kölcsönhatás alapos és rendszeres vizsgálata mellett a mai magyar irodalmi és köznyelvnek egyes, különös stilisztikai kérdései is előtérbe kerülnek. A kétnyelvű román—magyar, magyar—román szótárak készítését és nem utolsó sorban a nyelvtörténeti kutatásokat is feladatuknak vallják a romániai magyar nyelvészek.

Mint az előző két kötetben, úgy e harmadikban is szóba kerül az a még mindig nem elégszer elmondott és nem elégszer kifejtett tudományos elv, amit újabban a szociolingvisztika hangsúlyoz: a nyelvtudományban, közelebbről a szókincs vizsgálatában a történeti-társadalmi gazdasági adottságok, szempontok érvényesítése rendkívül fontos. E szempontok — a szerző szerint — különösen nem hagyhatók figyelmen kívül éppen Romániában, ahol a magyar—román együttélés eredményeképpen a magyar szókincsben nem csekély változás következett be („Észrevételek a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavainak vizsgálatához" 90—95. l.).

A „Régi és mai nyelvjárásaink" című II. fejezet egyik legjelentősebb tanulmánya az a rendkívül tömör összefoglalás, mely először ebben a kötetben jelenik meg, s amelynek címe „Kik és hol élnek a csángók?" Ebben a szerző tájékoztat bennünket a négy földrajzilag jól elkülöníthető csángó csoportról: a hétfalusi, a gyimesi, a bukovinai és a moldvai csángókról, ezeken kívül a Románia területén még másutt elszórtan is lakó, csángó néven nevezett magyar népi csoportokról. Szabó T. Attila a csángó kicsinyítő-becéző képzőkkel egy nagyobb tanulmányában bőven foglalkozott (megjelent „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945—1955." című kötet 445—91. lapján). Az itteni munka az előbbinek rövid, de igen jó vázlata. Megtudhatjuk belőle, hogy a „csángó kicsinyítő-becéző képzőrendszer minden tagja azonos a ma vagy már a régiségből ismert magyar kicsinyítő-becéző képzőkkel. Mindez kétségtelenné teszi azt, hogy a csángó kicsinyítő képzők gazdagsága megőrzött régiség" (146). E képzőrendszerből román eredet nem mutatható ki.

A „Nyelvtörténeti tanulmányok" című III. fejezet két értékes cikke közül e helyen csak egyet emelek ki. „A magyar becenevek alakulásmódjáról" című, „a magyar névkutatás nagy mestere, Melich János emlékének" szentelt tanulmány a történeti fejlődést is érzékeltetve a legmodernebb felosztását és rendszerét adja a mai magyar becézésnek. Minden aggályoskodás nélkül elfogadhatjuk Szabó T. Attila e helyen közölt csoportosítását. (A szerző érzékenyen reagálva az elhangzott kritikai észrevételre, az itt közölt cikkben részben figyelembe vette az ellenvetéseket.) A maga gyűjtötte hatalmas személynévanyag, melyet „A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században" című monográfiájában (NytudÉrt. 59. sz. 103) dolgozott fel, és a nagy elődd, Melich János, továbbá Tolnai Vilmos és Varga Katalin eredményeinek kritikai értékelése biztosíték arra, hogy a Szabó T. Attila alkotta rendszernek szilárdak az alapjai.

A „Tervezés, módszer és értékelés a nyelvtörténetben" című IV. fejezet a csúcsa ennek a kötetnek. Itt tárul igazán elénk a lankadatlan szorgalmú kutató, gyűjtő és tudományszervező teljes képe. A helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről már 1933-ban iránymutató tanulmányt irt. De hogy nemcsak elméletben adta meg az útmutatást, az kitűnik abból a hatalmas, 650 000 erdélyi helynévadatot tartalmazó saját gyűjtéséből

is, mely alapja lehetne egy „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár"-nak. 1955-ben Szabó T. Attila tervet is készített a már meglevő anyag kiegészítésére és közreadására, illetőleg a kiadandó anyag feldolgozására. Természetesen az óriási munka egy ember erejét meghaladja, ezért egy közösségnek kellene végeznie az anyaggyűjtés további és a feldolgozás majdani munkáját. Leginkább fiatalabb tudománykedvelőknek kellene ebbe a munkába beletanulniuk. „Az a tapasztalat ugyanis, hogy a kezdő tudománykedvelők számára legelőnyösebb fejlődési lehetőséget a közösségi keretben, gyakorlott tudománykedvelő irányításával végzett olyan távlati tervmunkába való bekapcsolódás jelent, amely a bizonytalankodva induló fiatal kutató munkájának rendszerességét biztosítja, a konkrét anyagon alapuló valóságlátását kifejleszti, növeli, s így előbb-utóbb (vagy talán inkább: közben) a tudomány önálló művelésére képesíti" (364).

E fejezet két tanulmányából ismét értesülünk az életmű most készülő koronájáról: az „Erdélyi Szótörténeti Tár"-ról. A XV. század végétől a XIX. század végéig terjedő levéltári anyag feldolgozása és a szerkesztési munka eredményeképpen az első kötet már nyomdában van. A Válogatott tanulmányok II. kötetének ismertetésekor néhány szóban már értékeltük e hatalmas vállalkozást. Tisztában vagyunk a feladat nagyságával, de ismerve — most már személyesen is — a szerzőt, bízunk kitartásában, munkatársai segítőkészségében, és reméljük, hogy a mű kötetei szép sorjában napvilágot fognak látni.

Annak ellenére, hogy az 1955-ben írt, „Az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás feladatai" című tanulmányában közölt álláspontját a szerző időközben bizonyos mértékben módosította, fel kell figyelnünk gondolataira: „Az erdélyi nyelvtörténeti kutatásnak a névtörténeti, főként a helynévtörténeti vizsgálódásban tisztultabb szempontokkal, a nacionalista nyűgöket levetve kell a vizsgálat körébe vonnia az ó- és középmagyar kori szórványok sok-sok nyelvtörténeti és történeti tanulsággal kecsegtető, gazdag hely- és személynévi anyagát. A sok szempontból becses történeti hely- és személynévi anyagnak települési egységenként és kisebb-nagyobb tájegységenként való feldolgozásával, sőt végső fokon az egész anyagot átfogó munkák megírásával a nyelvtörténet határán túl más tudományszakok, így elsősorban a történettudomány érdekeit is szolgálnók" (378).

Az „Emlékezés fényében" című V. fejezetben szép fényképmellékletekkel kapott helyet a Vadrózsák megjelenésének 100. évfordulójára írt mintaszerű, gondolatokban gazdag tanulmány a nyelvjáráskutató Kriza Jánosról, a nyelvész Gáspár Jánosról, a nyelvművelő Kosztolányi Dezsőről, a nagy tanítómesterről, Kelemen Lajosról, A Háromszéki Oklevélszójegyzéket kiadó Cs. Bogáts Dénesről, a tudós könyvtárosról Brüll Emánuelről. Több szép kortársi megemlékezés között e fejezetben méltatja a szerző Kniezsa Istvánnak eléggé még nem hangsúlyozott szerepét a magyar szókincs román eredetű elemeinek vizsgálatában.

Az olvasó telhetetlen: miért is fejezte be a szerző a III. kötettel a válogatást tanulmányainak bő áradatából? Az irodalomjegyzékből könnyű kiírni azoknak a dolgozatoknak a címét, melyeket egy esetleges IV. kötetben szívesen látnánk. Elsősorban a Magyarországon csak igen kevés helyen megtalálható Erdélyi Múzeumban megjelent cikkekre, tanulmányokra gondolok. Szívesen olvasnánk a szintén nagyon keresett és nehezen hozzáférhető, 1938-ban megjelent alapvető munkát: „Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?" vagy az 1939-ben megjelent „Puszta személynevek helyneveinkben" vagy az 1941-ben megjelent „Az Erdélyi Múzeum Egyesület története" című munkákat vagy a néprajzi vonatkozású cikkekből néhányat.

És végül, de nem utolsósorban értékelnünk kell a Kriterion Könyvkiadót. A Kriterion Kiadó vezetőségének, főként Domokos Gézának, és a kolozsvári szerkesztőség vezetőjének, Szabó T. Attila volt hallgatójának, Dávid Gyulának oda-

adó támogatása nélkül ez a három kötet a szerző minden erőfeszítése ellenére sem jöhetett volna létre. Az idejében való megjelenés, a kötetek külső formája, a gondos tipográfia mind a kiadót dicséri. A Kriterion Könyvkiadót a magyarországi irodalomkritika is méltatta már újságok, folyóiratok hasábjain. E három kötet megjelentetésével a kiadó nemcsak Szabó T. Attilának, a romániai magyar nyelvtudománynak, hanem a magyar nyelvtudomány egészének is eléggé meg nem becsülhető szolgálatot tett. E szolgálat még nem maradt abba, mert áldozatos készséggel az Erdélyi Szótörténeti Tár hatalmas terjedelmű kötetei kiadásának gondját is vállalta. Valamennyien hálásak lehetünk a romániai Kriterion Könyvkiadónak az erdélyi magyarság szépirodalmi és tudományos műveinek kiadásáért.

Legvégül pedig, a III. kötet Függelékét illetőleg szóljon először helyettem a költő: „Dolgozni csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, úgy érdemes." Szabó T. Attila példát mutat, hogyan kell egy élet terméséből válogatni, a válogatást milyen apparátussal kell használhatóvá tenni. Az első két kötettel megegyezően: forrásjelzés-rövidítések, a rövidítések és jelek feloldása, a kötetben megjelent cikkekhez, tanulmányokhoz fűzött magyarázat, kiegészítés, az első és más formában való megjelenés adata, és némelyiknél olyan bőséges bibliográfiai utalás található, hogy a jegyzet alapján a kötet valósággal kézikönyvvé alakul át (pl. Kriza, Temesvári János deák, Látszat rokonság-valóságos rokonság könyvészete).

A III. kötet végén a szerző felesége, Sz. Csáti Éva állította össze Szabó T. Attila irodalmi munkásságának jegyzékét 1929-től a Válogatott cikkek és tanulmányok I. kötetének megjelenési idejéig, 1970. január 1-ig, csillaggal jelölve azokat a közleményeket, melyek a háromkötetes válogatásba bekerültek. Imponálóan gazdag a termés, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy benne önálló könyvek, monográfiák is szép számmal szerepelnek. Bárcsak minden kimagasló nyelvészünknek ilyen rendben össze volna gyűjtve a munkássága! A kötet végén az I—III. kötethez részletes és pontos név- és tárgymutató, majd szó- és szólásmutató található.

Fehértói Katalin

Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Bukarest, 1972. Kriterion Könyvkiadó. 199 lap

1. Erdélyben, Kolozsvár székhellyel dicsérendő eredményekkel folyik a nyelvjáráskutatás, a kolozsvári dialektológiai iskola gazdag hagyományaihoz méltóan. Aki a hazai nyelvészeti folyóiratokat rendszeresen olvassa, jól tudja, hogy erdélyi kollégáink milyen eredményesen művelik tudományágunkat: nálunk is szép számmal jelennek meg tőlük tanulmányok, cikkek, dolgozatok. Vámszer Márta nevével elsősorban a Kolozsvárt megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain találkozhatunk: a kalotaszegi nyelvjárás igéire vonatkozó kutatásainak részeredményeit ebben a folyóiratban tette közzé (1. 8: 169—181, 9: 303—11, 11: 89—93, 13: 93—100; l. még StUnBB. 1959. Philologia 179—85). A közelmúltban napvilágot látott a szerzőnek az említett nyelvjárás igeragozási rendszerét bemutató és elemző könyve is, amelyet — az „előzetes" cikkek ismeretében — jogos várakozással vehetünk kézbe. E könyv ismertetése folyóiratunk olvasói számára is kívánatos. Egyrészt sokan vagyunk a „nyelvőrösök" között, akik nyelvjáráskutatással ilyen vagy olyan formában foglalkozunk, s akiket hasonló feladatok, kérdések érdekelnek. Másrészt: számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy e könyvecske magyarországi példányai hamar elfogynak s így nem juthat hozzá mindenki, akinek szüksége volna rá. (Ez — sajnos — valamennyi, a Kriterion Könyvkiadó-

nál megjelenő magyar nyelvészeti kiadványra vonatkozik. Fölvetődik a kérdés: nem lehetne ezen változtatni?) Továbbá: a könyv fontos elvi kérdéseket is tárgyal, s mind témaválasztása, mind műfaja (monográfia) nagyon is időszerű. Arról nem is beszélve, mennyire értékes a könyvben közölt nyelvjárási anyag.

2. A rövid előszó arról tájékoztat, hogy ez a munka a szerző (1963-ban!) megvédett doktori disszertációja, illetőleg annak „lerövidített, tömörített formája, amely a legfontosabb eredmények összefoglalására törekszik" (5). A bevezető fejezetben Vámszer elvi-módszertani kérdéseket tárgyal. Elsőül a nyelvjárási alaktani monográfia problémáit elemzi. Rámutat a monografikus nyelvjárási földolgozások, leírások fontosságára és időszerűségére, utal röviden magyar nyelvtudománybeli történetükre s arra, milyen követelmények állítandók ma velük szembe. A továbbiakban az igékre vonatkozó monografikus földolgozásokat tárgyalja s kritikai észrevételei után leszögezi, hogy nem a funkcióból, hanem az alakból indul ki. Külön fejezetben szól Vámszer a kalotaszegi nyelvjárásról, lapaljban közölve a kalotaszegi nyelvjáráshoz tartozó 35 helység nevét. Fontosságának megfelelően bővebben tájékoztat anyaggyűjtő munkájáról. 120 igét tartalmazó kérdőívét hét kutatóponton (Valkó, Körösfő, Bikal, Váralmás, Inaktelke, Vista, Nagykapus) kérdezte ki. Adatközlői — szám szerint 150 — földművesek voltak, zömmel 40—70 éves közöttiek. A gyűjtés aktív módszerrel folyt, a válaszokat a szerző passzív megfigyeléssel igyekezett ellenőrizni. Az igealakok használatának a tanulmányozása viszont zömmel — helyesen — passzív módszerrel történt. Másként aligha juthatott volna Vámszer finom megfigyeléseihez. Szól a szerző munkája módszeréről (leíró szempontú), majd a morfémák elhatárolásának a kérdéséről is. Az igealakok használatának bemutatásában nem követi Csűry eljárását (befejezett és be nem fejezett igealakok), hanem az újabb munkákat. A módszertani rész (1—25) után következik a munka tulajdonképpeni lényege: a meghatározott szempontok szerint csoportosított, kommentált anyagközlő rész. Ez Vámszer munkájának legjobb része. Sorrendben először az igetöveket tárgyalja (26—66), a következő tőtípusokat állapítva meg: 1. változatlan és 2. változó igetövek, ez utóbbin belül 1. hangzóhiányos tővel váltakozó és 2. hangváltakoztató igetövek *(a)* magánhangzó-váltakozást mutató és *b)* mássalhangzó-váltakozást mutató igetövek), valamint 3. *v* tövű igék *(a)* csupán *v*-s tővel váltakozó igék, *b) j*-s tővel váltakozó *v* tövű igék, *c) sz*-es tővel váltakozó *v* tövű igék és *d) sz*-es és *d*-s tővel váltakozó *v* tövű igék). A tőtípusok bemutatása és elemzése után az igei jelek és ragok tárgyalása következik (67—104), mégpedig előbb a mód- és időjeleké, majd pedig az igei személyragoké. Az igealakok használatáról szóló fejezetben (105—156) a következő formák funkcióját, gyakoriságát és stilisztikumát elemzi Vámszer: *ír, íra, írt, írjon, írna, ír vala, íra vala, írt volt, írt volna, írni fog, írni fogott, írni fogjon, írni fogna, írva van.* Jól látható, hogy a kalotaszegi nyelvjárás e tekintetben gazdagabb a köznyelvnél. Ez a fejezet is igen értékes, s mivel nyelvtörténeti magyarázatok is vannak benne, haszonnal forgathatják nyelvtörténészek is (az más kérdés, hogy ezeknek a megjegyzéseknek voltaképpen nem itt a helyük). E fejezetet a kalotaszegi nyelvjárás igealakjainak sajátosságait összefoglalóan bemutató rész (157—69) követi. Ebben a részben hasonlítja össze a szerző a tőle vizsgált nyelvjárást az irodalmi nyelvvel és a környező nyelvjárásokkal (a nagymonival, borsavölgyivel és a kövendivel). Külön szól Vámszer a nyelvjáráson belüli területi, generációs és nemek szerinti különbségekről is, finom és találó észrevételekkel gazdagítva e fejezetet. A következő rész 8 térképlapja a kutatópontokat, valamint bizonyos igéket, illetőleg igei alakokat ábrázol (177—84). A kalotaszegi helységek román és magyar elnevezésének (185) és a rövidítéseknek a jegyzékét (186—7) román (188—92) és német nyelvű rezümé (193—7) és a tartalomjegyzék (198—9) követi.

3. A továbbiakban néhány észrevételt kívánok tenni. Bevezetőben hangsúlyoznom kell, hogy a bírálandó munka 1963-ban készült, amikor a magyar dialektológia még nem tartott ott, ahol ma tart. Optikai csalódás volna tehát azt hinnünk, hogy Vámszer munkájának kifogásolható vagy bírálható részei, megoldásai, megállapításai a szerző hiányos ismereteivel, nem kellő fokú szakirodalmi tájékozottságával magyarázandók. Csak sajnálható, hogy e munka ilyen későn jelenhetett meg.

Nyelvjárási munkáknál általában magától értetődőnek tartjuk — s talán ezért szoktuk sokszor említetlenül hagyni —, hogy az illető munka új forrásanyaggal gazdagítja a nyelvtudományt. Az új forrásanyagnak a nyelvtudomány számára való fontossága pedig — mint jól tudjuk — lingvisztikai közhely. Méltánytalanul járnánk el tehát a szerzővel jelen esetben is, ha munkájának ezt a pozitívumát nem hangsúlyoznánk eléggé. Ne hagyjuk említetlenül azt se, hogy az ilyen munkáknak talán legnehezebb, de minden bizonnyal legtöbb időt és fizikai „beruházást" igénylő része a gyűjtés maga, amely több tekintetben is eltér az íróasztal mellett történő anyaggyűjtéstől.

A könyvecske elvi-elméleti megjegyzéseihez a következő észrevételeket kívánom fűzni. A szerző szerint „a nyelvjárástörténet eredményei és újszerű lehetőségei ellenére továbbra is szükség van leíró jellegű nyelvjárási monográfiákra" (7). Nem e l l e n é r e, hanem é r t e! Illetőleg attól teljesen függetlenül is. Szinkrón és diakrón vizsgálat különválasztandó, de ha már arról van szó, melyik segíti jobban a másikat, mondjuk meg: a szinkrón leírások a diakrón kutatást, és nem fordítva. — A szerző véleménye az, hogy „A nyelvjárási monográfia feladatai közé tartozik a nyelvjárásközi kapcsolatok feltárása csakúgy, mint a vizsgált nyelvjárás és az irodalmi nyelv viszonyának a felderítése" (10). Úgy vélem, nem, illetőleg nem föltétlenül. Egy leíró nyelvjárási monográfia legyen a vizsgált nyelvváltozat (egy bizonyos részlegének) teljességre törekvő számbavétele és rendszerszerű feldolgozása, mégpedig önmagából és önmagáért, függetlenül minden más nyelvváltozattól. A köz- és irodalmi nyelvvel való összehasonlítás is anyagközlési, -elrendezési kérdés, nem pedig kiinduló elv, amely bizonyos esetekben elvégzendő (például a nyelvjárások egy-egy fonémája megterheltségének a bemutatásakor, leírásakor), más esetben (például a nyelvjárási képzőleírásokban) azonban nem föltétlenül. A nyelvjárást a köznyelvvel vagy/és más nyelvjárásokkal elsősorban akkor érdemes összehasonlítani, ha mindegyikről a fent jelzett módon készült szinkrón leírásunk van. Ellenkező esetben az egybevetés ingatag alapra épül, amelynek szükségszerűen jelentkeznek káros következményei is. — Munkája módszeréről azt írja Vámszer: „Az anyag feldolgozásában a leíró szempontot érvényesítettem ... azt az utat láttam járhatónak, hogy a nyelvjárási anyag szinkron szemléletű, de a nyelvtörténeti eredményeket szem előtt tartó rendszerezését adjam" (20—1). Nem lehet két különböző szempontot úgy társítani, hogy mindegyik kárt ne szenvedne. Ma már nem vitás, hogy a két szempont következetesen különválasztandó. Nyelvjárási leírásokban is a szinkrón vizsgálat szigorú hic et nunc elve alkalmazandó, amely viszont eleve kizárja — a vizsgálatban! — a történetiséget. Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy „a szinkron analízisnek elsősorban a gépi fordítások szempontjából van jelentősége" (20). — A szótő és a toldalék között jelentkező magánhangzók hova sorolásának (tővéghangzó, kötőhangzó vagy előhangzó) sokat vitatott kérdésében Vámszer ekként járt el: „a tővéghangzós elmélet mellett tartottam ki" (22). Ma már ezeket a magánhangzókat — szinkrón leírásról van szó — előhangzóknak tekintjük. — Jó lett volna, ha a szerző a jeleket és ragokat, valamint a tőtípusokat táblázatba foglalta volna: a táblázatok gyors és könnyű áttekinthetőségükkel hasznosan szolgálták volna nemcsak az olvasót, hanem a szerzőt magát is (például a más nyelvváltozatokkal való összehasonlításkor). A tőtípusok felsorolásakor a tőigék mellett származékigék is (például *dolgoz-*, *melegít-* stb.) előfordulnak (27—8). Következetesebben járt volna el a szerző, ha a képzőmorfémákat (a származék ige-

típusokat) külön tárgyalta volna. Például: változatlan tövűek az *-ít, -ül (melegít, melegül)* stb. képzős származékok, változó (hangzóhiányos) tövűek a *-csorog (ácsorog: ácsorgok)* stb. képzős származékok. Vagy ha nem, akkor vizsgálatát a tőmorfémákra kellett volna korlátoznia. A teljesség igénye azonban azt követelné, hogy a vizsgálatban a származékigék is bevonassanak (ez viszont a nyelvjárás igeképzőinek a számbavételét föltételezi, amely önmagában is egy önálló monográfiatéma).

4. Befejezésül szeretném újra hagsúlyozni, hogy Vámszer monográfiája 1963-ban, a recenzió pedig 1973-ban íródott. Kritikai észrevételeink tehát nem is annyira a szerzőnek szólnak (senkitől sem várható el, hogy 10 évvel előbbre járjon koránál), sokkal inkább az ezután megírandó nyelvjárási monográfiáknak: mi az, amire — Vámszer dolgozatának az ismeretében — figyelnünk kell. A könyvben közzétett nyelvjárási anyag nemcsak nagyon hasznos, hanem fölötte érdekes is. Sokat meríthet belőle a nyelvjárásközi összehasonlítás és a nyelvtörténeti vizsgálat is.

Kiss Jenő

A Nyelvőr postája

Kerengő. A *kerengő* szó jelentése az ÉKSz. szerint: kolostor belső négyszögletes udvarát lezáró árkádsoros folyosó (képpel). A szótár régies építészeti szakkifejezésnek minősíti az szót. Örömmel állapíthatom meg, hogy a szó — úgy látszik — feléledőben van. Két egymástól független és földrajzi szempontból is elég távoli használatával találkoztam a közelmúltban. Az egyik elnevezés elég fiatal. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola új, hatalmas épületrendszere csak néhány éve készült el. A nagy előadótermek egy köralakú épületrész körcikkei. A nagy kör belsejében van egy kis koncentrikus kör alakú helyiség is, ez a közös előkészítő terem. A katedra és a tábla mindegyik — majdnem trapéz alakú — tanterem rövid párhuzamos oldalán van elhelyezve, onnan nyílik ajtó az előkészítőbe. A köralakú tanteremcsoportot folyosó veszi körül, ezt nevezik hivatalosan is *kerengő*nek. Így tehát az egykori kolostorok *kerengő*je egy teljesen korszerű közoktatási intézményben is (kezdetben talán csak mint építészeti műszó) helyet kapott, és több ezer ember ismeri, használja.

A másik *kerengő*-vel a Mátrában találkoztam, de ezt már tulajdonnévnek fogom fel. Legfeljebb néhány évtizedes lehet egy, a Kékestetőről Mátrafüredig a Mátra gerincén haladó szinte egyenes erdővágás; télen sí- és ródlipálya. Ennek egy kiszélesedő részét, ahol a műút érinti, *kerengő*-nek nevezik a sízők, ródlizók, bármely vidékről valók is. Egy új helynévvel van tehát dolgunk, még akkor is, ha egyelőre nem láttam térképen följegyezve. Ott tapasztaltam, hogy ennek a vágásnak, síútnak két további részét is elnevezték. Nem sokkal a *kerengő* fölött található egy meredek, sziklás rész, ahol már számos síző és ródlizó felbukott, néhány kisebb baleset is történt. Nem hosszabb az egész veszedelmes rész 20—30 méternél. A neve *Kishalál*, noha tudomásom szerint halálos baleset itt még nem fordult elő. A pálya vége meredeken lejt Mátrafüred beépített része felé. Ez a rész mintegy százméteres meredek, köves, fás, bozótos lejtő. Mivel itt van a pálya legalacsonyabb része, itt kezd a hó leghamarabb olvadni. Errefelé akkor is vannak csupasz foltok, mikor a pálya többi részén még pompás a hó. Ez egy olyan veszélyes terület, hogy a téli sportok művelői közül csak a tapasztaltabbak, bátrabbak mernek nekivágni. E veszedelmes szakasz neve *Nagyhalál.*

Kálmán Béla

Posajdesz és kefetúra. A két szó s a velük kapcsolatos fogalom egyáltalán nem tartozik össze. Mindössze az a „vétkük", hogy egyazon munkanap vetette föl őket.

1. *Posajdesz.* Gyermekkoromban, Gömörben mindennapos szó volt, használják ma is, sőt, úgy vélem, sokkal tágabb földrajzi körben is. *Posajdesz*-nek hívták — s hívják Rozsnyón, Rimaszombatban és egyebütt — az eljegyzésekről, lakodalmakról, keresztelőkről küldött kóstolót. Ezt a megtiszteltek, a rokoni s baráti kör tagjai — akár meg

voltak híva, akár nem — el is várták. Nagy tálban, tiszta kendővel letakarva vitték végig a falun. A *posajdesz* értelmét mindenki tudta, a szó eredetét annál kevésbé. Némelyek elferdített szlovák szónak, mások jiddis zsargonszónak gondolták. Az eredeti szóra azonban rábukkanhat az, aki dr. Demkó Kálmánnak, az egykori lőcsei állami főreáliskola h. igazgatójának érdekes kortörténeti könyvében lapoz. „A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században" című, a M. Tud. Akadémia által Budapesten 1890-ben kiadott könyv 210. lapján a lakodalmi maradékok küldésének szokásáról ír, s a *posajdesz*-t ez a mondat magyarázza: „A lakodalmi maradékok (Bescheidessen) küldése olyan szokás, amelyet a tanácsok rendeletei nem voltak képesek megszüntetni." A német *Bescheidessen* szót 'válasz-étel, viszonzott étel' szóval fordíthatnók, sőt — játszva a szavakkal — akár így is: 'étel-hír, hír-étel'. Legtöbbször előzménye is volt: maga a megtisztelt család is küldött az ünnepi asztalra étket — hogy aztán másnap dús *posajdesz* alakjában visszakaphassa. Így „magyarosodott" meg a Felvidéken a *Bescheidessen*.

2. Kedves, ötletes új szót jegyeztem föl: a *kefetúrát*. A nyomdai *kefelevonat* és a *korrektúra* szó játékos összevonásából keletkezett. Szülője egy gyors elszólás volt, de aztán egy zárt társaságon belül meg is maradt. A találó szót, íme, átadom a köznek.

Szombathy Viktor

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A telefonszámok írásának szabálya. Vajon a hatjegyű telefonszámok csak a hivatalos távbeszélő-névsorban közölt módon tagolhatók? Sok számot könnyebb volna megjegyezni például kettős tagolásban. Tiltja-e ezt az Akadémia? — kérdezi ifj. Bakóczy Mihály gépészmérnök, a debreceni ÉGSZI dolgozója.

A Szabványügyi Hivatal véleménye szerint műszaki szempontból teljesen közömbös a tagolás, illetőleg a leírás módja; szabványozva nincs.

Az akadémiai helyesírási szabályzat nem foglalkozik a telefonszámok csoportosításával, írásával. A gyakorlatban a telefonkönyvekben is alkalmazott hármas csoportosítás terjedt el (121 314), mégpedig valószínűleg a hosszabb, öt vagy ennél több jegyű számok írásában érvényesülő hármas tagolás hatására. A háromszor kettes felbontásnak sincs azonban akadálya (12-13-14), s természetesen az öt számjegyből álló telefonszámokat is egyaránt lehet — szintén az Ön példáját említve — 17-979 és 179-79 formában írni. Ha a számok a háromszor kettes csoportokban könnyebben rögzíthetők az emlékezetben, bátran el lehet térni a postai gyakorlattól. A budapestiek a lottó- és totóeredményekkel, -nyereményekkel kapcsolatban a 171 819-es számon érdeklődhetnek. Ezt a számot szinte mindenki 17-18-19 formában írja fel magának, mert így lehet legkönnyebben megjegyezni. A reklámszövegek, plakátok készítői is élnek néha ezzel a megoldással: például az Autótaxi Vállalat hirdetésein is ilyen formában szokták feltüntetni a telefonszámot: 22-22-22.

U. I.

Elöl— elől. Mi az oka annak, hogy ezt a szót hol rövid, hol hosszú *ö*-vel írják? Nem szabadna megengedni ezt a kettősséget — írja egy vencsellői (Szabolcs megye) levélírónk.

A mai magyar nyelvben van *elöl* és van *elől* szó is. A rövid *ö*-vel írt és ejtett *elöl*, valamint alakváltozata az *elül* hol? kérdésre felelő határozószó. A másik a hosszú *ő*-s

elől honnan? kérdésre felel, ez névutó. Az elsőnek ellenpárja a *hátul*, a másodiknak a *hátulról*.

Mindkettő az *el* szó családjába tartozik. Ugyanennek a szócsaládnak a tagja még az *elé*, *eleve*, *ellen*, *elő*, *előtt*, *első* stb. is, valamint ezek származékai.

Az *elöl* és az *elől* még ezen felül nemcsak hogy közös eredetűek, hanem valaha azonosak voltak, illetőleg csak egyik, az *elől* élt, ez vált ketté egyrészt *elől*-re, másrészt előbb *elül*-re, majd *elöl*-re a már említett jelentéskülönbségekkel. Ezt a kettéválási folyamatot — amikor egy szóból némi alaki és tartalmi eltéréssel két külön szó lesz — a nyelvész szakirodalom szóhasadás néven tartja számon.

Meg kell azonban jegyezni, hogy ezt az éles megkülönböztetést jobbára csak az irodalmi és a választékos köznyelvben lehet tapasztalni, a mindennapi beszélt nyelv már nem ennyire következetes. Gyakran keveredik az *elől* ~ *elöl* ~ *elül* változat. Az utóbbinak még egy kis nyelvjárásias hangulata is van.

R. L. G.

Oszkó Zoltán családnevének eredete felől érdeklődik. Vajon azonos az *Oszkó* helynévvel?

Nem valószínű, hogy az *Oszkó* vezetéknév egy eredetű *Oszkó* község nevével. A községnév eredeti *Vzkov* (olvasd: uszkó) alakja ugyanis birtoklásra utaló helynévnek látszik, jelentése: Uszek (nevű személy) birtoka, Uszeké. Földrajzi névből pedig személynév nagyon ritkán alakul, a fordítottja ugyanakkor általános. A szlovák nyelvben azonban az *Oszkár* keresztnévnek az egyik becézője: *Osko* (kiejtve: *Oszko*). Ebből a magyar *Oszkó* családnév könnyen elképzelhető.

L. J.

Hippolit. Ismeretlen név ez Magyarországon; ha mégis leírják, rosszul írják. Sárközy István azt ajánlja, tegyük kötelezővé a szerinte egyedül helyes *Hippolyt* formát.

Az Akadémiai Kiadónál 1971-ben megjelent Magyar utónévkönyv (szerzője: Ladó János) az elfogadható, tehát ma anyakönyvezhető férfinevek közé beiktatta a magyarosan írt *Hippolit* nevet is, a következő magyarázattal: „A görögből latinosított *Hippolytus* rövidülése. Jelentése: a lovakat kifogó, eloldozó. — Becézés: *Ipolka*, *Ipos*. — Rokon név: *Ipoly*. — Névnap: aug. 13."

Igaz, hogy ennek a névnek hazánkban nincs nagy hagyománya, ismeretlennek azonban nem mondhatjuk. Valószínűleg sokan tudják, hogy a németben, a franciában stb. elfogadott férfinév a *Hippolyt*, illetőleg az *Hippolyte* stb., sőt egy-két viselője Magyarországon is volt, például egy 1430 körül élt királyi ember. Nevét egy korabeli okmány így írta *Hipolit*. A legtöbb nyelvben e név írásában a latint követik, s az utolsó szótagban *y*-t írnak, nálunk azonban a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt működő Helyesírási Bizottság és a Nyelvművelő Munkabizottság az utónevek ejtésszerű, vagyis magyaros írásmódjának alapelvében állapodott meg. Ezért írjuk az utolsó szótagbeli magánhangzót *i*-nek. Nem példa nélkül. Így írta nevét — többek között — egy argentín államférfi, *Hipólito Irigoyen*, egy időben Argentína elnöke. A spanyolban is az ejtéshez igazodik tehát a név írása olyannyira, hogy még a *pp*-t is megrövidítik.

A *Hyppolit* írás hibás. A *Hippolyt* megfelel ugyan az eredetinek, de elavult alak. Újabban csak a már említett *Hippolit* forma fogadható el.

R. L. G.

Gerenyás. Kovács József — Gerjen (Tolna m.) — azt írja levelében, hogy Tolna megyében a völgységi járásban, Kisvejke község határában van három erdő, melyeket a helybeliek így neveznek: Tilos, Delende és *Gerenyás*. Ennek a harmadiknak a neve érdekli. Mire utal a név, szláv eredetű-e?

Sajnos, a rendelkezésünkre álló szakirodalomban nem található erre utaló feljegyzés. Valószínű, hogy a megyei levéltárban vannak olyan régi feljegyzések, amelyek alapján biztos magyarázatot lehetne adni, ez az anyag azonban részünkre nem hozzáférhető. Ezért csak feltevéseinket közölhetjük. Talán összefüggésben van a *Gerenyás* erdőnév a *gernye* magyar tájszóval. Ennek ugyanis vannak ilyen alakváltozatai: *gerenya*, *gerenye*, és kapcsolatba hozható még ezekkel: *gernyáncs*, *gernyáncsos*, *gernyász*, *gernyéd* (ige!) stb. A szócsalád eredetének megfejtésére való kísérletek eddig még nem jártak eredménnyel, az azonban biztos, hogy török és szláv jövevény nem lehet. Sok adat és érv szól amellett, hogy a magyarban keletkezett, ún. hangfestő eredetű.

Az alapszónak a jelentései nem zárják ki, hogy valamelyik alakváltozata erdőnévvé válhatott. Jobbára erdős vidékeken él a szó (Sopron környékén, Vas megyében, a Rábaközben, a Székelyföldön), 'szikár, sovány, kicsi, könnyű; kiszáradt fa, kiaszott fa, lábon száradt fa, rőzse' értelemben. Kolozs megyében Gyerővásárhelyen jegyezték fel ezeket: *Meggyernyéd a fa a zerdőn. Má össze is gernyétt. Gernyétt fa.*

Esetleg a szóban forgó erdő kicsisége is szolgálhatott alapul a *Gerenyás* elnevezésre, de az is, hogy a névadás idejében tele lehetett kiszáradt facsonkokkal vagy rőzsével.

R. L. G.

Központifűtés-, gáz- és vízszerelő. Központi fűtést lehet szerelni, de gázt és vizet nem — írja levelében Sírkő Béla —, csak *gáz-* és *vízvezetéket*.

Tárgyi szempontból igaza van, de a nyelv a valóság logikáját saját törvényei szerint tükrözi, ezért a kifejezés logikátlansága ilyenkor csak látszólagos, mint a levélben említett példákban is. A nyelv egyik törvénye ugyanis, hogy természetes módon egybevon olyan fogalmakat, amelyek szorosan összetartoznak, tehát a kifejezésből vagy az összetett szóból elhagyja a magától odaérthető tagot, amellyel gondolkodásunk természetes logikával úgyis kiegészíti az alakilag hiányos, tehát hibásnak érezhető szót, kifejezést. Másik sajátsága a nyelvnek, hogy bizonyos állandó kapcsolóelemeket (ragokat, névutókat, névmásokat, határozószókat) szintén mellőz olyan esetekben, amikor könnyen és természetesen odaérthetők — hasonló kapcsolatok tucatjainak vagy százainak mintájára — a nyelvhasználat gyakorlata folytán. A nyelv gazdaságosságának — vagy ha úgy tetszik: takarékosságának — ez a megnyilvánulása a beszédnek legtermészetesebb sajátja, sőt követelménye: elhagyjuk mindazt, ami a beszélő és a hallgató számára ismeretes, tudott dolog, s csak az új, lényegi mondanivalóra szűkítjük közlésünket. Pl. *Eljössz?* — kérdezem barátomtól, akivel arról beszélgetünk, hogy érdekes kiállítás nyílt a múzeumban. *El* — feleli ő, s egyikünk sem ismétli meg, hogy *a múzeum most megnyílt érdekes kiállítására.* Így csak a nyelvi tankönyvek mesterkélt példamondatai szólnak. Mi lenne, ha mindig az ismert előzményeket visszakérődző, szabályos, teljes mondatokban társalognánk? Percekig tartana a legegyszerűbb beszélgetés is.

Így vagyunk az említett szókkal is. Természetes, hogy gázt és vizet nem lehet szerelni, csak gáz- és vízvezetéket, éppen ezért mondhatjuk bátran, és mondjuk is, hogy *gáz-* és *vízszerelő*, mert ebbe a sűrített, „hiányos" összetételbe beleérti mindenki a vezetéket is.

Példák ezreit idézhetnénk bizonyítékul, hogy az ilyen összevonás, odaértés milyen természetes sajátsága a nyelvnek. Bizonyára senki sem helyteleníti az ilyen összetett szókat — hogy a *gáz* és a *víz* szónál maradjunk —, mint pl. *gázálarc* (gázmérgezés ellen

védő álarc), *gázkályha*, *gáztűzhely* (gázzal fűtött k., t.), *gázóra*, *gázleolvasó*, *gázszámla* (a gázfogyasztást mérő, leolvasó, ill. annak díját feltüntető) *gázpedál*, *gázöngyújtó;* továbbá: *vízcsap* (vízvezetékcsap), *vízdíj* (vízfogyasztás díja), *vízkár* (víz okozta k.), *vízépítés*, *vízfestmény*, *vízgyógymód*, *vízjog*, *vízlépcső*, *vízrajz*, *víztorony*. Pedig legtöbbjük sokkal bonyolultabb fogalmat fejez ki, „hiányosan", tehát „logikátlanul", mint a *gáz-* és *vízszerelő*.

Ugyanezt mondhatjuk a másik, kifogásolható cégtáblafeliratról, a *sportbolt*-ról. Ha van mindenféle *sportáru*, *sportszer* és *sportfelszerelés*, azaz sporthoz szükséges, sportoláshoz használt holmi, pl. *sporting*, *sportcipő*, *sportnadrág*, *sportszatyor*, ha vannak *sportember*ek, akik rendszeresen sportolnak, versenyeznek vagy a sporttal foglalkoznak, továbbá *sportrepülők*, *sporthorgászok*, *sportújságírók* és *sportorvosok*, ha egészen mindennapi és természetes a *sportfogadás*, *sportkocsi*, *sportközvetítés*, *sportpálya*, *sportszív*, *sportverseny* stb. stb., akkor miért volna helytelen a *sportbolt?*

A szóvá tett szavakért egyébként sem a címfestők felelősek, hanem maga a nyelv, amely létrehozta őket, igen helyesen, természetesen és ésszerűen, a maga logikája szerint. A címfestők felelőssége elsősorban az, hogy a megrendelt cégtáblán ne legyen helyesírási hiba.

K. M.

Kaspó. Bóta Judit magyar szakos egyetemi hallgató afelől érdeklődik, milyen eredetű a kerámiai iparban gyakran használt *kaspó* szó.

Ez a kifejezés a francia *cache-pot* összetett főnév megmagyarítása. Szó szerint (virág)cserépvédőt, cseréprejtőt jelent. Előtagja a francia *cache* főnév, amelynek ilyen jelentései is vannak: 'rejtek(hely), búvóhely; fedő, védő, takaró', valamint 'maszk'. Utótagja pedig a szintén francia *pot* főnév, ennek itt 'virágcserép' a jelentése. Az egész kifejezés a nagy Eckhardt-féle francia—magyar szótár szerint: 'díszcserép; cserépburkoló papír vagy anyag'. Eredetileg — tehát az is *cache-pot*, amivel a virágüzletekben a cserepes virág cserepét szokták díszíteni — többnyire színes krepp-papír, esetleg újabban műanyag. Ezzel „eltakarják" a kevésbé tetszetős, közönséges égetett agyagból készült mázatlan virágcserepet.

Nálunk csak a díszes, sokszor művészi kivitelű mázas cserépedényt nevezik *kaspó*-nak, azt a cserepet, amelybe magába nem tesznek földet, és nem ültetik bele a virágot, hanem cserepestül helyezik bele. Külső cserép. Ilyen díszcserép fényképét közli az Ez a divat című lap 1973. 6. számában (18. lap). Az aláírás: „A szivárvány összes színeiben készítik a legmodernebb formájú kaspót. Örökzöld növények számára, modern lakásban rendkívül dekoratív. Az Elle című francia lapból vettük át."

Egynyelvű szótárainkban nyomát sem találni. Úgy látszik, szűk körben használatos szakmai kifejezés, úgynevezett szakmai zsargonszó. Telefonérdeklődésünkre az Iparművészeti Vállalat több dolgozója elmondta, hogy ismerik és használják ezt a kifejezést a már közölt jelentésben, és magyarosan, *kaspó* formában írják. Ennek a vállalatnak egy osztályán egyáltalán nem ismerték a szót, de volt, aki a kerámia történetéből azt is tudta, milyen eredetű. Tíz, kerámiával különösebben nem foglalkozó magánszemély közül csak egy hallott erről a szóról, de ő is csupán amiatt, mert szótárkészítési munkálatai során találkozott vele.

Alakját tekintve elfogadhatjuk a kiejtésnek megfelelő fonetikus írást ott, ahol egyáltalában meg lehet tűrni, szigorúan szakmán belül, mintegy „házi" használatban; a köznyelvben való elterjedését azonban semmi esetre sem segítenénk elő, hisz van erre több kitűnő saját kifejezésünk is, mint például: *díszcserép*, *mázas cserép*, *mázas díszcserép*, *cseréptartó*, *kerámia díszcserép*, *kerámiacserép* stb.

R. L. G.

Hétvége — víkend. Dr. Rott Nándornénak és a Posta távirat-ellenőrző részlegének erről a kifejezésről levélben, illetőleg telefonon a következőket írtuk, illetőleg mondtuk:

Egy újságunk időjárásjelentésében ez állt: *Hűvös hét vége várható.* Természetesen megértjük, azt akarja kifejezni, hogy hűvös víkendre számíthatunk. Mégis levélírónkkal együtt mi is úgy érezzük, van valami nyugtalanító ebben a mondatban. Többszöri átolvasás után jövünk rá, hogy a *hűvös* jelzővel van valami baj. Mi is *hűvös* tulajdonképpen? Minthogy a jelző — egypár esetet nem tekintve — közvetlenül jelzett szava előtt szokott állani, ebből a mondatból az derül ki, igazság szerint, hogy a *hét* a *hűvös.* Tehát, amint levélírónk is szóvá teszi, valóban azt jelenti a fenti mondat, hogy a hűvös hétnek várható a vége. S mindezt az írásmód okozza. A *hét vége* két szóba való írása ugyanis azt sugallja, hogy külön hangsúllyal és külön nyomatékkal is ejtsük a különírt kifejezés mindkét tagját, sőt még egy kis szünet is érezhető közöttük. Ekkor pedig egyszerű szókapcsolat a *hét vége,* s jelentése a szavak külön-külön való jelentésének összege: a *hét*-nek nevezett időegység vagy szakasz befejező része, az utolsó napok egyike vagy ezek együtt. Minden különösebb megszorítás, illetőleg mellékjelentés nélkül.

Minthogy tudjuk, itt nem erről a fogalomról van szó, hanem a *víkend* magyar megfelelőjéről, vizsgáljuk meg a dolgot egy kicsit közelebbről.

A Helyesírási tanácsadó szótárban van *hétvég* (= víkend) szóösszetétel, s természetesen van *hét vége* szókapcsolat a konkrét, elsődleges jelentésre; *-i* képzős melléknévi alakjuk nagyon tanulságos, tudniillik különböző alapalakjuk ellenére hangsorukban azonosak, csak az egybeírás, ill. különírás szempontjából térnek el egymástól. A 'víkend' jelentésű *hétvég* melléknévi alakja: *hétvégi,* a 'hét utolsó napjai' jelentésű *hét vége* szókapcsolaté: *hét végi.* A *hétvégi* melléknévnek lehetne *hétvége* alapszava is. A szótárakban nincs ugyan ilyen szó — igaz, más használatos, főként újabb szavak is hiányoznak, mint például: *kemping, lézer, citrancs* stb. —, az élőnyelvben azonban gyakran hallható (egy nyomatékkal ejtve, s hangsúly csak az első szótagon van, az összetétel második tagja hangsúlytalan).

Véleményünk szerint még a *hétvég* mellett is szükség lenne a *hétvége* szóra a 'víkend, pihenőidő' kifejezésére. Megvan a létjogosultsága egyrészt a jelentésváltozás, pontosabban jelentésszűkülés miatt, másrészt az *asztalfia, barátfüle, istencsapása, napkelte, tojásfehérje, tojásszéke* stb. hasonló szerkezetű kifejezések léte jogán. Az is sokat nyom a latban, hogy él így is, sőt talán azt is mondhatjuk, hogy ez a gyakoribb. Még azt sem lehet ellene felhozni, hogy van a tanácsadó szótárban *hét vége,* elvégre a szótár egyáltalán nem jelzi, hogy ez a szókapcsolat kifejezi a 'víkend, pihenő szombat-vasárnap' fogalmát is.

R. L. G.

Egy ember, aki meg szeretett volna halni. Igekötős ige főnévi igenevéből és a *szeret* igéből alakult szerkezet szórendjéről, helyességéről polemizál Griffatony Jenő — Kikinda 23 300 Jugoszlávia.

A címül írt mondatot többféleképpen is variálhatjuk, például: *Egy ember, aki szeretett volna meghalni.* Vagy így: *Egy ember, aki meghalni szeretett volna.* Lényegében mindhárom mondatnak ugyanaz az értelme, de hangulatuk eltér, azon kívül, hogy mindegyikben valami más mozzanat kerül előtérbe. Pedig nem tettünk egyebet, csak a szórendet változtattuk meg.

Nézzük meg közelebbről ennek az alárendelő összetett mondatnak jelzői mellékmondatát. Az *aki* vonatkozó névmási kötőszó után olyan rész következik, amellyel érdemes foglalkozni, mert figyelemre méltó az efféle szerkezetekben az igekötős ige szórendje. Kétféle lehet: egyenes — *szeretett volna meghalni* — vagy *meghalni szeretett volna*

— és megszakítot — *meg szeretett volna halni.* A szórendet az dönti el, hogy melyik a főhangsúlyos rész, azaz a közlés szempontjából az adott esetben a legfontosabb, és megfordítva, a szórend megmutatja a főhangsúlyt. A hangsúlytalan állítmány (itt a *szeretett volna)* elszakítja az igekötőt igéjétől és közéjük ékelődik; a főhangsúly a főnévi igenévvel kifejezett tárgyon van *(meg* [szeretett volna] *halni).* Ebben az esetben az állítmány csupán módosító értelmű. A főhangsúlyos állítmány ellenben az egybeírt igekötős igei tárgyat megelőzi *(szeretett volna* meghalni), itt a módosító ige — a *szeretett volna* — sajátos kiemelő hangsúlyt kapott. Adódhat olyan helyzet is, hogy az egyenes szórendű igenév megelőzi a módosító igei állítmányt, mivel a kiemelő hangsúly arra (az egyenes szórendű igenévre) esik: *meghalni* szeretett volna.

Nem lehet megszakított a szórend akkor, ha az egész szerkezet — igekötős főnévi igenév és módosító ige — egy erősen hangsúlyos szót követ, pl.: *Vele* szeretett volna meghalni."

Akár nyelvtani, akár nyelvhelyességi, akár pedig stilisztikai szempontból nézzük is, általában az igekötős igenév és a módosító értelmű igék, illetőleg névszók, mint *kell, lehet, szabad, akar, képes, szeret, kíván* stb. alkotta szerkezet nem kifogásolható, akár egyenes, akár megszakított a szerkezet szórendje.

R. L. G.

Javasol — javall, javaslat — javallat, javasasszony. Ezeknek a szavaknak a pontos jelentését szeretné tudni Gömöri István. Felvilágosítást kér afelől is, van-e közöttük összefüggés, azonos időben keletkeztek-e, s még mely szavak tartoznak ide?

A címül írt szavak, jóllehet közös eredetűek — több más szóval együtt *(jobb* [oldal], *jobbágy, jog, jós,* sőt *gyógyul* stb.) a *jó* melléknév származékai — történetük és jelentésük szempontjából is különböznek egymástól. A *javall,* a *javasol* és *javas*(asszony) több száz év óta kimutatható írásos nyelvemlékeinkből, mindegyik a *jó* melléknév teljesebb *jav-* tőváltozatából jött létre az *-ll* igeképzővel, az *-s* melléknév- és *-l* igeképzővel, illetőleg az *-s* névszóképzővel. A *javaslat* is, a *javallat* is jóval fiatalabbak, az előbbieknek a nyelvújítás során keletkezett mesterséges származékai. A szükség teremtette őket az árnyalati jelentéskülönbségek érzékeltethetőségére.

A *javaslat* mai szokásos jelentése a következő: valamely cselekvés kezdeményezése szóban vagy írásban; indítvány, tanács, valamely jónak tartott dolog ajánlása. A *javallat* inkább az orvosi nyelvben ismeretes, az irodalmi és köznyelvben jobbára csak tréfás célzattal alkalmazzák, meglehetősen ritkán. A gyógyszerekhez csatolt ismertetések szövegében a *javallat* a megállapított betegség gyógyítására, kezelésére, illetőleg a gyógyszer használatára vonatkozó „ajánlás, tanács". (Ha egy gyógyszer szedését egy bizonyos betegség gyógyítására nem tartják alkalmasnak, vagy ha a műtét kimenetele bizonytalan: *ellenjavallattal* élnek.) Az 'ajánl, tanácsol' jelentés olyanféleképpen fejlődött ki az eredeti 'helyesnek tart' jelentésből, hogy amit *jónak, helyesnek* tartunk, azt tanácsoljuk is.

S hogy jön ide a kuruzsló *javasasszony?* Vagy a *jós,* a *gyógyul* meg a *jog* és a többi? A *jós* és *javas* egyazon szónak kettéhasadása folytán keletkezett, ma már önálló változatok. A jelentés keletkezésének alapja pedig a *jó* melléknév 'egészséges' jelentésárnyalata lehetett, a *jobbul, javul, javít* eredeti jelentése is 'meggyógyul, meggyógyít' volt. A primitív szemléletben a gyógyítás, és a kuruzslás, varázslás fogalma elválaszthatatlan, a gyógyítók, varázslók, kuruzslók egyszermind jövendőmondással is foglalkoztak. (A *jog* eredetéről e számunk Szó- és szólásmagyarázat című rovatában olvashatni.) A régi nyelvben *iogolasonkra, yogywlasat* (jógolásonkra, jógyulását), *ijogwlnakh* (jógulnak) alakokat találunk s egyes vidékeken még ma is *jódul* a *gyógyul,* amelynek régi jelentése 'javul' lehetett s ebből szűkült az egészség megjavulásának fogalmára.

R. L. G.

Garmada. Miért tűrjük ezt a helytelen kifejezést? Ráadásul még a hangzása is roppant kellemetlen a fülnek egyhangúságával. Kapásból vagy tucatnyit mondhatok helyette — írja özv. Kardos Jakabné.

A *garmada* szó régóta meghonosodott nyelvünkben, a XVII. század óta vannak rá írásos adataink. Helyességéhez tehát semmi kétség sem férhet. Igaz, hogy hangzásában nem sok változatosság van, a három *a* valóban kissé unalmassá teszi, s ragozott alakjai sem sokkal kevésbé monotonok az *a—á* váltakozással. Van egypár ilyen szavunk, például az imént leírt *monoton*. Valószínű, hogy ez is hozzájárul ahhoz, hogy igen ritkán használatos. Természetesen a *garmada* helyett bármikor mondhatjuk ezt: *halom, kupac, rakás, tömeg, sok, nagy* stb., a helyzethez illően. Néha azonban a *garmada, garmadában, garmadával, garmadába* stb. alakoknak is hasznát vehetjük; egy csupa magas hangrendű szóból álló mondatba kellemes ellenpontként illeszkedhet bele.

R. L. G.

Egyed. Mi szükség van erre a szóra — kérdi Kardos Jakabné — mikor van *egyén?* Csak összetételi előtagként lehet meg a létjogosultsága *(egyedárusítás, egyeduralom).*

Az *egyed* szót önállóan általában csak szakmunkákban szokták használni. Tudományos szövegekben: 'önállóan létező, egyes dolog, egy példány, egyén' jelentésben. A filozófiában ismert *a valóság egyedei* kifejezés. Az állat- és növénytanban *egyed* az állati vagy növényi fajtát alkotó élőlények közül egy. Személyekre vontakoztatva ritkán fordul elő az *egyed* 'egyén' értelemben, jobbára csak akkor, ha ezt akarja a tudományos mű szerzője kifejezni: valamely nagyobb közösséget vagy típust alkotó személyek közül valamelyik egymagában tekintve, például: egyedekre széthulló közösség; *A típus egyedekből áll.* A mindennapi köznyelvben nagyon erőltetett és a mesterkéltség hatását kelti.

R. L. G.

Az *igencsak* és az *ugyancsak* határozószók jelentése. Minduntalan összecserélik őket — nehezményezi dr. Varga Zsigmond.

E két határozószónak mai nyelvhasználatunkban nem egyforma a megterheltsége. Az *igencsak* egyetlen jelentésben használatos, nyomósító szóként, ilyenféleképpen: *Igencsak okos; Igencsak kicsípte magát; A segítség igencsak ránk fér.* A magyar nyelv értelmező szótára a „nagyon is; ugyancsak" kifejezésekkel értelmezi. Ebből kiderül, hogy nagyjából megegyezik az *ugyancsak* határozószó első két jelentésével. Ez utóbbi ugyanis az említett szótár szerint három jelentésben szokásos: 1. A szokottól, a várttól nagymértékben és meglepően vagy feltűnően eltérő módon, fokozott mértékben; istenigazában, nagyon is. Például: *Ugyancsak kellett igyekeznünk a munkával; Ugyancsak tette a szépet; Ugyancsak kitett magáért; Toldi pedig rakta ugyancsak a táncát.* 2. Közlést nyomósító szóként, a fokozó értelem háttérbe szorulásával. Például: *Soha még épület nem hatott annyira [rá] . . . mint ez a vén fészek, pedig ugyancsak nem volt rajta semmi szépség* (Mikszáth). 3. Kötőszószerűen használva a *szintén, úgyszintén, is* szinonimájaként is helyes. Ez a használata teljesen eltér az *igencsak* használatától. Ilyen mondatokban: *A papírgyártásra alkalmas anyag a lenrongy. A pamuthulladék u g y a n c s a k kitűnő nyersanyag* — a megelőző mondathoz, vagy tagmondathoz utólagosan hozzáfűzött rokon értelmű mellérendelt mondat vagy tagmondat kapcsolására szolgál. Természetesen ebben az értelemben helytelen lenne az *igencsak* alkalmazása.

Egyébként mi mindeddig nem figyeltünk fel az *igencsak* és az *ugyancsak* zavaró keveredésére. A jövőben majd figyeljük a nyelvhasználatot ebből a szempontból.

R. L. G.

Gyakorló parancsnok. Nádas Péter hajóskapitány — Budapest V., Belgrád rakpart 1. MRT Folyamhajózási Üzemigazgatóság, hajózási osztály — egy „aktívan utazó" hajóparancsnokról szólva ezt a mondatot használta: „Nen tudom, hogy *gyakorló* parancsnokok mióta vesznek részt ebben és ebben." Azért választotta a *gyakorló* jelzőt, mert olyan parancsnokok is vannak hajózási vállalatoknál, akik nem utaznak hajón; parti, irányító tevékenységet folytatnak. Társai felháborodtak a *gyakorló parancsnok* kifejezésen, mert a gyakorló jelzőt a *kezdő* egyértékesének tekintették. Mit szólunk mindehhez?

Nem helyeselhetjük társainak megütközését, mert tudvalevő, hogy beszélnek *gyakorló orvos*-ról, *gyakorló ügyvéd*-ről stb. A magyar nyelv értelmező szótára így írja le a gyakorló melléknévnek ezt a jelentését: „Valamely értelmiségi foglalkozást rendszeresen folytató, végző, űző ⟨személy⟩. *Gyakorló mérnök, orvos, ügyvéd.* „Igaz, van a szónak 'kezdő'-féle jelentése is, pontosabban (az Értelmező Szótár szerint): „Valamihez (rendszerint. a képesítés megszerzéséhez) szükséges szakmai gyakorlatot végző, gyakorló évét töltő. *Gyakorló tanár; gyakorló tanárjelölt.*" Ha a beszédbeli helyzetből, a mondatok kapcsolatából egyértelműen kitűnik, melyik jelentésről van szó, akkor nem lehet semmi kifogás. Úgy látjuk az Ön leveléből, hogy a *gyakorló parancsnok* kifejezést beszélgetésükben, vitájukban nem lehetett félreérteni, így nem volt hibás az Ön szóhasználata. Ilyenféle vitás esetekben persze jobb elkerülni az olyan kifejezést, amelyen fönnakadhatnak; talán a *gyakorló parancsnok* helyett lehetett volna például mondani: *hajózó parancsnok.*

Általában a beszédbeli helyzettől függ, hogy egy szónak efféle használata helyes-e, vagy sem. Példának okáért igaz, hogy a *gyakorló tanár* szókapcsolat ezt jelenti: 'gyakorlati évét töltő tanár', mégis előfordulhat ilyen mondat: „Tanári oklevelének megszerzése után egy évig kutatóintézetben dolgozott, de már újra tanít; tényleges, *gyakorló* tanár." Ebben a mondatban nem lehet félreérteni a *gyakorló* szót, tehát helyes a használata.

F. G.

Bizottsági életünk — dióhéjban

Azoknak az olvasóinknak, akik „A Nyelvőr hírei" rovat közleményeit is át szokták nézni, bizonyára feltűnt, hogy a Nyelvművelő Munkabizottságról szóló hírek, beszámolók két év óta hiányoznak a rovatból. Az utolsó — pár soros — hír az 1971. évi 1. számban olvasható. Ettől kezdve már csak a folyóirat belső címlapján találkozhattak olvasóink a Nyelvművelő Munkabizottság nevével, az 1972. évi 3. számtól kezdve pedig már ott sem. A belső címlap fejléce ettől kezdve a következő: „Magyar Nyelvőr — A Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságának folyóirata".

Miért? Mi tette szükségessé ezt a változtatást? Tüzetes megokolás helyett — egy részletezőbb magyarázatot közzétettem a Magyar Tudomány ez évi 7—8. számában —, pusztán a tényeknek folyóiratunkban való rögzítése végett hadd idézzek néhány sort az Akadémia idei közgyűlésére kiadott ún. „fehér könyv" 315. lapjáról: „Az Anyanyelvi Bizottság 1971-ben alakult önálló bizottsággá (korábban Nyelvművelő Munkabizottság volt). Átszervezését az tette szükségessé, hogy az új feladatokat munkabizottsági keretben már nem lehetett megoldani. A legutóbbi két év tapasztalata biztató a jövőre nézve. Írók, szerkesztők, közéleti személyiségek, felelős vezetők és nyelvész szakemberek tagjai a bizottságnak, és ezzel megnőtt a bizottság teherbírása, tudományos hatékonysága."

Úgy vélem, érdemes felsorolni, hogy az Anyanyelvi Bizottságnak jelenlegi, új formájában kik a tisztségviselői és a tagjai. Elnökei: Illyés Gyula és Lőrincze Lajos. Titkárai: Bárczi Géza akadémikus, Bencédy József, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője és e sorok írója. Tagjai: Cserés Miklós, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának osztályvezetője, Csók Pál, a Magyar Televízió titkárságának vezetője, Deme László, a nyelvészeti tudományok doktora, egyetemi tanár, Éder Zoltán tudományos kutató, Fábián Pál kandidátus, egyetemi docens, Gábor Pál, a MUOSZ főtitkára, Garai Gábor költő, Garamvölgyi József művelődésügyi miniszterhelyettes, Hernádi Sándor tanítóképző intézeti tanár, Illés Endre, a Szépirodalmi Könyv kiadó igazgatója, Karinthy Ferenc író, Keresztury Dezső író, irodalomtörténész, Kovalovszky Miklós kandidátus, tudományos kutató, Mészöly Dezső író, műfordító, Pándi András, a KISZ Központi Bizottsága kulturális osztályának h. vezetője, Ruffy Péter újságíró, Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat igazgatója, Sylvester András, a Magyar Televízió Közművelődési Főszerkesztőségének vezetője, Szathmári István kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens, Szende Aladár főiskolai docens, Takács Etel egyetemi adjunktus, Tompa József, a nyelvészeti tudományok doktora, Ujfalussy József, a zenetudományok kandidátusa, Vukovári Gábor, az MSZMP Központi Bizottsága agitprop osztályának munkatársa, Verő

József akadémikus. Rajtuk kívül hivatalból tagja a bizottságnak minden hozzá tartozó munkabizottság elnöke és titkára is.

Ezzel a legutóbbi mondattal már jeleztem a munkabizottságból önálló bizottsággá való előrelépésnek azt a nagy hasznát is, hogy testületünk mint önálló bizottság saját maga hívhat életre tudományos munkabizottságokat egy-egy fontos tudományos részterület kézben tartására, irányítására, az oda kapcsolódó munkálatok fellendítésére. Nem utolsósorban éppen ennek következtében vált bizottságunk munkája az utóbbi két év óta olyan szerteágazóvá, hogy a Magyar Nyelvőr olvasóinak a bizottsági és munkabizottsági ülésekről, feladatokról, eredményekről és eseményekről szóló tájékoztatására nem vállalkozhattunk, ill. nem vállalkozhatunk. Helyette — vagy A Nyelvőr hírei rovatban vagy egyebütt — időről időre összefoglaló áttekintést adunk majd nyelvművelésünk egy-egy időszerű, központi témájáról, nyelvművelő „szervezeteink" működéséről, életéről, ügyelve arra, hogy az elkövetkező évek (vagy nemzedékek?) kutatói számára azért kellően kirajzolódjék mai nyelvművelésünk képe, tudományos, gyakorlati és szervezeti vetületében, eredményeiben és esetleges tévedéseiben, mulasztásaiban egyaránt. Ezúttal, minthogy mind a Magyar Tudomány-beli idézett dolgozatban, mind az ugyancsak említett akadémiai „fehér könyv"-ben szó esik az Anyanyelvi Bizottság és ezzel együtt egész nyelvművelésünk tematikájáról, csupán a Nyelvőrben még nem jelzett szervezeti változások ismertetésére szorítkozom. Bizottságunknak jelenleg, 1973 júniusában két munkabizottsága van. Az egyik, a Beszédművelő Munkabizottság 1972-ben alakult meg. Elnöke Molnár József kandidátus, egyetemi docens. Titkára Wacha Imre tudományos kutató. Tagjai, ill. állandó szakértői: Bakos József kandidátus, főiskolai tanár, Bánffy György színművész, Baráz Miklósné művelődésügyi minisztériumi főelőadó, Bolla Kálmán kandidátus, egyetemi docens, Domokos Péter művelődésügyi minisztériumi előadó, Egressy István rádióbemondó, Elekfi László tudományos kutató, Fischer Sándor egyetemi tanár, Graf Rezső szerkesztő, Gáti József színművész, főiskolai tanár, Jávor Ottó író, szakfelügyelő, Keres Emil színművész, színházigazgató, Körmendy László rádióbemondó, Magay Tamás szerkesztő, Montágh Imre főiskolai tanár, Pálos Miklós újságíró, Papp Zoltán, a Magyar Rádió h. osztályvezetője, Péchy Blanka színművész, Pintér Sándor vezető bemondó, Rónai Béla főiskolai docens, Szende Tamás tudományos kutató, Szűts László tudományos kutató, tudományos titkár, Takács Mária televízióbemondó, G. Varga Györgyi kandidátus, egyetemi docens, Varga József televízióbemondó. Felkért tudományos tanácsadója Deme László, a nyelvészeti tudományok doktora, egyetemi tanár .A munkabizottság eddigi tevékenységéről, terveiről folyóiratunk egyik következő számában részletes beszámoló jelenik meg.

A másik munkabizottság még fiatalabb; mindössze néhány hónapos. (Magyar Tudomány-beli, idézett cikkem írásakor még csak azt jelezhettem róla, hogy a „létrehozására vonatkozó, nagy körültekintést igénylő előkészítő tárgyalások már javában tartanak".) A Szaknyelvi Munkabizottság — mert hiszen erről van szó — időközben megalakult, s ez év májusában megkezdte működését. Elnöke Varga József, a műszaki tudományok doktora, egyetemi tanár. Titkára Aba Iván, a Műszaki Élet szerkesztőségének vezetője. Tagjai, ill. állandó szakértői: Abonyi István, a fizikai tudományok doktora, Bocsánczy János, a műszaki tudományok kandidátusa, Brencsán János, a Medicina főszerkesztője, Cotel Kornél, a Közgazdasági Kiadó irodalmi vezetője, Décsy Gyula, az Akadémiai Kiadó szótári osztályának vezetője, Endrei Walter György, a történelemtudományok kandidátusa, Gaál László, a mezőgazdasági tudományok doktora, Hámori József, a biológiai tudományok doktora, Karcsay Sándor, az Országos Fordító-

és Fordításhitelesítő Iroda h. igazgatója, Kiss Miklósné, a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete magyar nyelvi csoportjának vezetője, Kovács Ferenc, a nyelvészeti tudományok doktora, Ladó János kandidátus, tudományos kutató, Lévai Tamásné, az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ főigazgatója, Nagy Ferenc egyetemi adjunktus, Neukum Lea, a Műszaki Élet szerkesztőségének h. vezetője, Óváry-Óss József újságíró, a Medicina felelős szerkesztője, Pusztai István főkönyvelő, Seregy Lajos, a BME Nyelvi Intézetének tanára, Sipőczy Győző, a BME Nyelvi Intézetének tanára, Solt Sándor, a Műszaki Kiadó igazgatója, Szabadváry Ferenc, a kémiai tudományok kandidátusa, Szepessy Sándor, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság főosztályvezetője, Tamás György, a filozófiai tudományok kandidátusa és Tarnóczi Lóránt szakfordító. A munkabizottság már megtartotta alakuló ülését, összeállította kerettervét, s a nyár folyamán készíti el részletes munkatervét. Mivel fő feladatának az országban szétszórtan, egymástól függetlenül folyó szaknyelvi kutatások, terminológiai munkálatok összefogását és irányítását tartja, részint tudományos folyóiratokban, műszaki, közgazdasági, orvosi stb. szaklapokban közzétett tájékoztató felhívások révén, részint körlevelek kibocsátása és vállalatokhoz, intézményekhez való eljuttatása útján feltérképezi mindazokat a kutató- és munkahelyeket, ahol ilyen munkálat folyik. Javaslatokat tesz a megfelelő szakkiadóknak terminológiai tárgyú munkák íratására és kiadására, a szaklapok szerkesztőinek pedig terminológiai és szakmai nyelvművelő cikkek közzétételére, ill. rovatok indítására. Albizottságokat, munkacsoportokat hoz létre egy-egy viszonylag önálló szakterület sajátos nyelvi problémáinak megvizsgálására és rendezésére, valamint már elkészült és ezután elkészülő szakszógyűjtemények, egy- és többnyelvű szakszótárak elbírálására, értékelésére. A szakemberek köréből igyekszik olyan gárdát toborozni, amelynek tagjaiban megvan a kellő felkészültség és lelkesedés ahhoz, hogy ezt az elméleti és gyakorlati vonatkozásaiban egyaránt nagyon fontos, de mindeddig meglehetősen elhanyagolt kutatási ágat fellendítsék.

„Szervezeti téren" tehát egyelőre idáig jutottunk. Vannak az Anyanyelvi Bizottságnak még további „szervezeti" vonatkozású tervei is, így pl., mivel a névtani jellegű gyakorlati feladatok mindinkább sűrűsödnek, tervbe vette egy névadási munkabizottság életre hívását is, erről s még további esetleges fejleményekről azonban megvalósulásuk után valamilyen formában úgyis mindenképpen tájékoztatjuk olvasóinkat.

Grétsy László

A magyar nyelv hetének hírei

Salgótarján. 1973-ban az előző évekhez viszonyítva még több helyen és még ünneppélyesebben rendezték meg a magyar nyelv hetét. Az ünnepi alkalom központja — a múlt évi szegedi hét után — az idén Salgótarján volt. Nógrád megye tanácsa és TIT-szervezete az egész megyére kiterjedő programot valósított meg, elsősorban a megyeszékhelyet és a járási székhelyeket vonva be az előadássorozatba.

Sajátos jelleget kapott a Nógrád megyei hét azzal, hogy a programot elsősorban a munkásság számára tervezték meg. Az április 16-án kezdődött ünnepi hét bevezető előadását Salgótarjánban Deme László tartotta „Anyanyelv és gondolkodás" címmel. Ezt szerteágazó, időszerű nyelvi kérdéseket tárgyaló tematika követte. A műszaki nyelvművelésről Pusztai István beszélt, a szónoklástan alapjairól Lengyel Dénes; Keresztury Dezső Madách drámai nyelvét elemezte, Grétsy László és Éder Zoltán a köszönés és megszólítás mai problémáit tárgyalta. A Kohászati Üzemek Művelődési Központjában Lőrincze Lajos vezetett nyelvhelyességi ankétot nagyszámú munkásközönség részvételével.

A munkásakadémiákon és falvakban számos előadás hangzott el nyelvünk egységéről és sokrétűségéről, neveink világáról, nyelvünk történetéről, a helyes nyelvhasználatról, nyelvünk gazdagságáról.

Balassagyarmaton Gulya János „A magyar nyelv háromezer éves múltja" címmel tartotta meg előadását, Imre Samu pedig „Így beszél a nógrádi ember" címmel a palóc nyelv sajátságait mutatta be. Április 20-án pedig nyelvi vetélkedőt rendeztek Vsukly László és Valló Emil vezetésével.

Két járási székhelyen, Pásztón és Szécsényben Szende Aladár tartott előadást „Nyelvi nevelés az iskolában" címmel — tanárok és tanulók előtt — a közönség tevékeny részvételével. *(Sz. A.)*

Budapest. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezete idei meghívóján a következő Illyés-idézet olvasható: „A stílus: maga az ember? / Akkor az anyanyelv: maga a nép. / Kifejezéseink meg jellemünk tükrei." Ha igaz ez a találó költői megállapítás, már pedig — azt hisszük — igaz, akkor ez azt jelenti, hogy amikor az anyanyelvről szólunk, tulajdonképpen magáról a népről, vagyis önmagunkról beszélünk. Vegyük tehát sorra röviden, hogy 1973-ban, a centenáriumi év tavaszán, április 16—20-ig hogyan figyeltünk önmagunkra, mi budapestiek.

Az első napon a jövőnket kutathattuk Balázs János segítségével, aki „A nyelvtudomány jövője" címmel tartott nagy érdeklődést keltő előadást. A nyelvnek mint emberi „alkotásnak" számos funkciója van — mondotta —, majd kifejtette és példákkal igazolta, hogy egyetemes jelek találhatók a nyelvek között. Fontos feladatnak érzi a jövőben az ismert nyelvek behatóbb vizsgálatát, a nem ismertek vizsgálatát, valamint a nyelvek közötti egyezés és különbözés együttes elemzését. Megállapította, hogy nagyfokú integrálódás indult meg. Kívánatos az együttműködés más tudományokkal. Vázolta az alkalmazott nyelvészet mai jelentőségét. Befejezésül megállapította, hogy ígéretes, vonzó, lelkesítő a jövő. Minthogy az egyetemes emberi nyelvnek változata a nemzeti nyelv, az anyanyelv szolgálata közvetve egyúttal az emberiség ügyét is szolgálja.

A második napon Grétsy László és Éder Zoltán vezetésével megismerkedhettünk az emberek közötti nyelvi kapcsolatteremtés lehetőségeivel. Ugyanis ők ketten „Köszönés, megszólítás napjainkban" címen mondták el gondolataikat. „Párbeszédükbe" igyekeztek bevonni a közönséget is. Ebben az életszerű légkörben hamarosan kiderült, hogy a téma nemcsak nyelvi jellegű kérdés, hanem legalább annyira társadalmi szokás kérdése is. Beszélgetésük során az előadók sorra vették a köszönési típusokat napszakok, érkezés-távozás, tegezés-magázás, nemek, életkor, családi állapot, rokonsági fok, társadalmi helyzet, munkahely, foglalkozás, város-vidék szerint. Továbbá a megszólítás lehetséges eseteit: nemek, életkor, családi állapot, rokonsági fok, társadalmi állás, foglalkozás, munkahely szerint, valamint a sajátos hangulati töltésűeket, a kedveskedőket és egyéb alkalmi lehetőségeket. A hallgatóságot inkább a jelen állapot érdekelte, mint a múlt hagyománya. Némely kérdésből vita kerekedett.

A harmadik napon Szathmári István arról tájékoztatta nagyszámú közönségét, hogy „Mit köszönhet irodalmi nyelvünk Petőfinek?" Sokat, ha nem a legtöbbet — fogalmazta meg az előadó tömören. A költő legjelentősebb törekvésének azt minősítette, hogy az élő nyelvhez közelítette a költészetet. Nagy nyelvművész volt. Hathatósan beleszólt anyanyelvünk korabeli fejlődésébe, forradalmat hozott ezen a téren is. Az egész előadás lényegében ezeknek a megállapításoknak a bizonyítása volt sok példaanyaggal, szakirodalmi idézetekkel és utalásokkal gazdagítva. Petőfi nyelvi szempontból is mindent tudatosan mérlegelt. Stílusát egyszerűségre és természetességre törekvés jellemzi. Nála a *haza* kulcsszó, *forradalom* szavunkat ő terjeszti el. Alaktani és

A negyedik napon két előadás közül választhattak az érdeklődők: Wacha Imre „Kiejtési babonák és a korszerű beszédművelés" című előadása a Kossuth Klubban hangzott el, Pusztai István előadása „Műszaki nyelvünk égető kérdései"-ről pedig a TIT Természettudományi Stúdiójában.

Az előbbi előadáson azt hallhattuk, hogy nem csak „közölni" kell a mondanivalónkat embertársainkkal, hanem „elmondani", azaz az értelmet és az érzelmet együtt tolmácsolni, lehetőleg egyértelműen, a mindenkori beszédhelyzethez alkalmazkodva. Sok téves nézet él — az előadó állítása szerint — a tudatos és kevésbé tudatos nyelvhasználók körében egyaránt ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban. Ezek ellen kíván harcot indítani a szakember. A továbbiakban kifejtette, hogy nem jól és rosszul beszélőkre oszthatók az emberek, hanem jól és jobban beszélők csoportjára. Az utóbbiak számát szeretnénk növelni többek között az ilyen jellegű tudományos ismeretterjesztő előadásokkal is — fejezte ki óhaját az előadó. A hallgatók hozzászólásaikban egyebek között a közéleti beszéd hatásának jelentőségét hangsúlyozták.

A másik előadásban — amelyen viszonylag kisszámú, műszaki szakember vett részt — az előadó azt vázolta, milyen hiányok vannak a műszaki nyelvi kutatásokban. Az eredményes továbblépés érdekében a nyelvészek és műszakiak fokozottabb összefogását sürgette, megállapítva, hogy az előbbiek feladata a forma, az utóbbiaké a tartalom vizsgálata. Fontos részfeladatként említette az előadó a terminológia egységesítését, a szaknyelvekben használt szavak és a szakirodalomban használtak összehangolását. A továbbiakban több figyelmet érdemelne az úgynevezett „műhelynyelv" is. A kissé hosszúra nyúlt előadás után számosan fejtették ki véleményüket egy-egy részletkérdéssel kapcsolatban hol igazat adva, hol vitázva az előadóval. Kár, hogy részben már az előadás maga, de főleg a vita túlzottan a helyesírási kérdések irányába tolódott el, és a nyelvi helyesség illetve egységesítés kérdése — mint fontos terület — kissé háttérbe szorult.

Az előadássorozat utolsó napján a *budapesti nyelvről* folytatott beszélgetést Kovalovszky Miklós nyelvész, Karinthy Ferenc író és Vörös Károly várostörténész. A nyelvész vitaindító bevezetőjében arra a kérdésre, hogy létezik-e egyáltalán pesti nyelv igennel válaszolt, majd azt elemezte, milyen tényezők hozták létre ezt a sajátosan nagyon vegyes soknyelvű „nyelvjárást"? A várostörténész a történeti hátteret vázolta fel, bemutatva gazdag forrásanyagon az utóbbi évszázad nagyvárosi nyelvének alakulását, változását. A tősgyökeres pesti író pedig méltatta elsősorban azokat a század eleji írókat, akik alkotásaikban ezt a sajátos nyelvet felhasználták. Elfogadja ennek a speciális nyelvi alakulatnak a használatát napjainkban is, de csak mérsékelten, a trágárság divatják azonban egyértelműen helyteleníti. Mint érdekességet említette még, hogy napjainkban az argót egyre inkább az ifjúsági nyelv váltja fel, amely egyrészt dícséretes szellemességet és termékenységet mutat, másrészt durvaságai nyesegetésre szorulnak. Az előadó-hármas tevékenysége folytán az „előadások" már menetközben élénk beszélgetéssé alakultak a „vezetők" és a hallgatóság közötti új formáját valósítva meg a gondolatcserének.

Graf Rezső

Nyíregyháza. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a Megyei Művelődési Központtal és a Bessenyei György Tanárképző Főiskolával karöltve immár hatodszor rendezte meg Nyíregyházán a magyar nyelv hetét. A hagyományokhoz híven — az ünnepi hét idején — a megye székhelyén kívül szabolcsi kutatók tartottak előadásokat. Március mondattani vonatkozásokban is általában a beszélt változatot alkalmazza. Stilisztikai, verstani és műfaji sajátságokra utalva fejezte be hangulatos előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtitkára.

6-án Tiszabercelen Mező András, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola docense „A Rétköz Árpád-kori településrendszere a földrajzi nevek tükrében" címmel a hallgatóság várakozásának kielégítésére elsősorban azokat a településneveket vizsgálta, amelyek rokonságban vannak a *Bercel* névvel. Igyekezett fényt deríteni a Felső-Tisza vidékének középkori etnikai viszonyaira, az itt legkorábban keletkezett települések lakosságának funkcióira a korai magyar államban. Ezzel kapcsolatban a szabolcsi királyi várhoz, valamint az egyik határvármegyéhez (Borzsova) és ennek eredeti központjához (Kisvárda) tartozó, továbbélő és elpusztult helységekről szól bővebben.

Március 10-én Dombrádon Bory Zsolt, a Megyei Könyvtár munkatársa könyvkiállítással egybekötött előadásában az iskolai nyelvművelés, az anyanyelvi kultúra állapotáról, a tömegkommunikáció mai fejlődésében a tudatos nyelvápolás jelentőségéről beszélt.

A nyíregyházi előadások a Megyei Művelődési Központ nagytermében március 5-én kezdődtek. Margócsy József főiskolai főigazgató megnyitó szavai után Grétsy László kandidátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője „Anyanyelvünk gazdagsága és szépsége" címmel tartott nagy sikerű előadást: írói, költői vallomások tükrében szemléltette nyelvünk grammatikai arculatát, sajátos értékeit.

Másnap, kedden Mikesy Sándor tudományos kutató névkultúránkról beszélt. Kiemelte múltunkról valló neveink műemlékjellegét, szólt az idegen nevek ejtéséről, valamint az asszony- és leánynevek helyes használatáról.

Szerdán, március 7-én Kelemen József, a nyelvtudományok doktora, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „A mondat" c. előadásában a beszédhelyzet, a szövegösszefüggés jelentőségét hangsúlyozva, az elemzés hagyományos és korszerű formáit foglalta össze.

A negyedik napon Jakab László a KLTE adjunktusa új, érdekes szempontok és adatok alapján vázolta az ikes ragozás helyzetét mai köznyelvünkben.

Az 5-től 9-ig terjedő program utolsó előadását: „Hol beszélnek a legszebben magyarul" Imre Samu, a nyelvtudományok doktora, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese tartotta. A normatív köznyelv és az egyes nyelvjárástípusok összevetése után Kazinczy műhelyének, valamint Vörösmarty szülőhelyének a környéke maradt fehéren a szemléltető térképen.

A magyar nyelv hete Bachát László főiskolai tanár zárszavával ért véget.

Az összefüggő rendezvénysorozaton kívül szólnunk kell még egy olyan előadásról, mely ugyan szervesen nem kapcsolódik a magyar nyelv hetéhez, mégis összefügg vele. Március 26-án ugyancsak a Megyei Művelődési Központ nagytermében Gáldi László, a nyelvtudományok doktora, akadémiai tudományos tanácsadó Petőfiről beszélt. A költő nyelvének és stílusának általánosabb értékelése után „A költészet" című vers tükrében csillantotta fel Petőfi szókincsének gazdagságát, stílusesztközeit (anafora, tricolon), melyek nemcsak költői nagyságát, hanem európai műveltségét is igazolják.

G. L.

A nyelvészet és az ipar. A tudományos-technikai forradalom korszakában a nemzetközi ipari kapcsolatok kiszélesedésével egyre fontosabbá válik a szakemberek közötti szakmai kommunikáció. Ez a társadalmi igény előtérbe helyezi a nyelvoktatás kérdését, kiterjesztve azt a szakmai rétegnyelvekre. Egyre sürgetőbbé válik a tudományos-szakmai terminológia egyértelművé tétele nemzetközi szinten, s a fordítói tevékenységgel szemben támasztott követelmények megnőnek.

Mindezek szükségessé teszik, hogy nyelvészeti kutatások tisztázzák a tudományos stílusréteg jellegzetes vonásait, kontrasztív vizsgálatok tárják fel a különböző nyelvek

megfelelő ekvivalenciáinak nyelvi kifejezését, s az új tudományos fogalmak létrehozásában a nyelvművelés, a nyelvhelyesség szakemberei is részt vegyenek.

Éppen ezért érdekes és figyelemre méltó minden olyan kezdeményezés, amely lehetővé teszi a nyelvvel dolgozó szakemberek (fordítók, nyelvtanárok) és a műszaki szakemberek találkozását. Ez történt a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen háromnapos konferencia keretében. A konferencia témája: Az idegen nyelv és a nyelvészet alkalmazása az iparban. Gazdasági vezetők, tudományos-műszaki szakemberek, matematikusok, fordítók, magyar és külföldi nyelvészek és nyelvtanárok részvételével szervezték meg a háromnapos tanácskozást.

A figyelem középpontjában a tudományos-műszaki rétegnyelv állt. Az előadók igen sokoldalúan közelítettek a témához.

A műszaki terminológia tisztázatlanságának gazdasági következményei indokolják például azoknak a nehézségeknek a feltevését, amelyek a nemzetközi szintű terminológiai szabványok létrehozását akadályozzák. Ezek egy részét nyelvhelyességi és nyelvi problémák okozzák. Így pl. a szinonimák, a kváziszinonimák, a poliszémia. De ezen kívül kétségtelenül nehézséget jelent a szakmai fogalmak számának növekedése, a tudományok differenciálódása, a tudományok integrálódása (határ-szakmák területén), a terminológiai környezet szennyeződése (tudományos tolvajnyelv kialakulása, mely csak zárt körben ismert).

Az előadások egy csoportja érintette a szógyakorisági kérdések problémáját is, mely az alkalmazott nyelvészetben, így az idegennyelvoktatásban is állandóan felmerül. A konferencia résztvevői tájékozódhattak, hogy a magyar nyelv gyakorisági szótárának előkészületei eddig milyen tapasztalatokat hoztak. Figyelemre méltó, hogy e hatalmas munkával párhuzamosan rétegnyelvi vizsgálatok is folynak; így például a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetében műszaki szövegek alapján kezdték el a gyakorisági felméréseket. A szakszövegkutatásban a gépi statisztikai nyelvészetnek egyre nő a szerepe, a fenti vizsgálatok is számítógép segítségével történnek.

A szakszövegek fordításának elméleti és gyakorlati kérdései szakmai, nyelvészeti, sőt nyelvoktatási szempontból is felvetődtek. A konferencia egyik érdekes tapasztalata, hogy a szakfordítók ma már egyre fontosabbnak tartják a szöveg grammatikai szempontú megközelítését is, mint az igényes szakfordítói munka egyik alapkövetelményét.

A konferencia szervezői szekcióüléseken lehetőséget adtak a téma egy-egy területének részletesebb megbeszélésére is. A rendező szervek szerepét az MTA Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága, a TIT Országos Idegennyelv-oktatási Tanácsa és Műszaki Választmánya, valamint a szervezés oroszlánrészét vállaló miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa látta el.

Kígyóssy Edit

Rendszerelméleti konferencia Sopronban

(1973 június 11—14)

A konferenciát a Neumann János Számítógéptudományi Társaság szervezte, matematikus, közgazdász, rendszerszervező, számítógépes szakemberek, valamint a humán megmozdulások „törzsközönsége", nyelvészek, pszichológusok, irodalmárok, szemiotikusok részvételével. A konferencia programja: a rendszerelmélet hazai művelésével kapcsolatos problémák megvitatása az eddigi nemzetközi tudományos eredmények alapján, különös tekintettel az alkotó (kreatív) szervezeti rendszerekre.

Néhány olyan gondolatot emelünk ki, amelyek segítenek abban, hogy nyelvvel-nyelvművelés foglalkozó olvasóink néhány új szemponttal, ötlettel gazdagítsák mun-

kájukat. Tájékoztatásul így határozzuk meg a rendszert (az 1971-ben Budapesten megjelent Rendszerelmélet c. szöveggyűjteményből): bármilyen fogalmi vagy fizikai entitás, amely egymástól függő részekből áll. Hogy mi a szervezet, azt nagyjából tudjuk: szervezet a család, a hadsereg, az iskola, a kutatócsoport, a vállalat, az állam. Ezek rendszerek, mégpedig valamilyen, rájuk jellemző módon kreatív rendszerek. A rendszerelmélet a biológiából nőtt ki és olyan tudományokat átfogó szemléletet illetve szupertudományt jelent, mely általánosságával azonos módszerekkel és azonos szempontból elemzi az igen különböző rendszereket. Ez az eljárás hasonló a szemiotika vagy a kommunikációelmélet célkitűzésével, melyek a különböző jelezési, ill. közlési folyamatokat vizsgálják (mondjuk a morze ábécétől a művészeti műfajokig). Első gondolatunk nyilván ez lesz: végrehajtható ez csak úgy minden további nélkül? Természetesen nem: elő kell készíteni, közös nevezőre kell hozni a vizsgálandó rendszereket. Egy nyelven leírt tárgyakkal tud csak mit kezdeni az elmélet, és ennek a nyelvnek a matematikának kell lennie. „Gyakorlásul" gondoljuk végig, hogy tárgyalhatja meg egy lovaskocsi hajtója és egy pilóta munkaeszközük közös kérdéseit. Nyilván el kell tekintenünk a ló vagy lovak és a nagy teljesítményű sugárhajtómű különbségétől és marad az „energiafelszabadítás". Eltekintünk a zab és a benzin különbségétől, a gyeplő és a rengeteg kar és gomb különbségétől stb., és megmarad a rendszerek közös váza: az, hogy van egy energiaforrás, belső és külső vezérlés, pálya stb. Ugyanilyen elvonatkoztatással hasonlítható össze mondjuk egy katonai raj és egy iskolai osztály is.

A legtöbb előadás hangsúlyozta, hogy a *rendszert mindig a környezettel együtt* kell vizsgálni. Néha „fekete doboz"-nak tekintik magát a rendszert, és csak a környezetből érkező, illetve oda távozó információt vizsgálják, de ez csak egyes esetekben, akkor is kényszerűségből járható út, egyébként (a tudományelmélet példájára hivatkoztak) maga a rendszer megismerését mulasztják el. Egy gyakorlati nyelvművelő számára ez az eljárás nem új. Minden egyes nyelvhasználó esetén a teljes környezet (neveltetés, beszédszituáció stb.) figyelembevételével elemez. Méginkább áll ez a nyelvjárás mint rendszer és környezete, a többi nyelvjárások, köznyelv, irodalmi nyelv viszonyára. Ez önmagában még nem rendszer*elmélet* persze, de rendszer*szemlélet*, vagyis egy lépés a teljes, matematikai absztrakció felé vezető úton.

A konferencia címében is szereplő „*kreativitás*" tudományos vizsgálata nem kevés nehézséggel jár. Sopronban sem sikerült végleg dűlőre jutni. Pedig a pedagógiai reform is épp e körül a fogalom, ill. eszmény körül forog, így lehetőleg egyértelmű meghatározása igen üdvös lenne. Másik szempontként rögtön az jut eszünkbe, hogy a generatív grammatika éppen azáltal lett a „nyelvészeti humanizmus" hordozója, hogy az ember, minden egyes ember kreativitását mutatta ki legfontosabb eszközünk, a nyelv használatában. Arra igen jó példa Vitányi István előadása (sajnos csak az előzetes anyagban, mert ő maga nem tudott eljönni), hogy a nyelvészeti kreativitásfogalom hogyan használható fel más területeken (ezt tárgyalja bővebben nagy feltűnést keltett cikke a Valóság 1972. novemberi számában).

Egy másik nyelvi-nyelvészeti vonatkozású kérdés a *komplexitás*. Még csak vázolni is reménytelen vállalkozás lenne, mi minden tartozik ide. Csak két mozzanatot emelünk ki. Az egyik az, hogy az ilyenfajta kérdésfeltevések abba az irányba mutatnak, amelyet Kindler József előadásában az analitikussal szemben ható szintetikus gondolkodási módnak és a rá épülő módszereknek nevezett. Aki humán tudományokkal foglalkozik, annak nem kell magyarázni, hogy mit is jelent „szintézisben látni" a dolgokat. Ez a probléma a szaktudományok keretein rég átlépve már az iskola forradalmát készíti elő (l. Marx György és munkatársai egyesített természettudományától Vargha Balázs Fabuláján át egészen az egyetemi „komplex államvizsgá"-ig, hogy a nevében is „komplex" matematikatanítást ne is említsük). A másik kérdés a nyelvre vonatkozik: a nyelvészet

forradalmát egy szempontból úgy is meg lehet fogalmazni, hogy elméleti modellt vagy legalábbis annak körvonalait sikerült megalkotnia egy olyan hallatlanul komplex jelenség leírására és magyarázatára, mint az emberi nyelv.

Még néhány szempont. Vita folyt (a mérnökök kezdték, nem a nyelvészek!) az olyan *műszavak magyarításáról*, mint *innováció, kreativitás, komplexitás, interdiszciplinaritás* és hasonlók. Többen panaszolták, hogy sokszor a „tudományos színvonal"-at úgy próbálják biztosítani, hogy „latinul beszélnek". Felmerült a rendszerelmélet igen sokoldalú alkalmazása mellett *oktatásá*nak kérdése is. Minket most közelebbről nem érdekel, hogy a műszaki és közgazdasági egyetemeken oktatják-e és hogyan (nyilvánvaló ugyanis, hogy ezt a mélyen matematikai tárgyat itt kell oktatni). Az viszont igenis ránk tartozik, hogy a rendszer*szemlélet*et terjesszük. Ennek nagyon egyszerű módja, ha már az alsó tagozatban környezetismeret címén tudatosítjuk a legtágabb környezetet is: természet, társadalom stb. És mégegyszer hangsúlyozom, hogy az emberi viselkedés eszközét, a nyelvet oktatva-művelve-ápolva a magunk területén és igen hatékonyan éppen ezeket a kívánalmakat valósíthatjuk meg!

Rendkívül jó benyomást tettek a műszaki emberekre a bölcsészek előadásai, Hankiss Elemér, Horányi Özséb, Szépe György, Vekerdi László gondolataira nagyon sokszor visszatértek az előadásokban, hozzászólásokban és beszélgetésekben. Ugyanakkor újból és újból felmerült, elsősorban a magánbeszélgetésekben, hogy a humán tudományok művelői (nagy átlagban) milyen keveset tesznek azért, hogy szélesebb körök is megismerkedjenek kutatásaikkal, munkájuk céljával. Ezen a nem először felmerülő kérdésen érdemes lenne elgondolkodni. Lassan mindenki tudja, hogyan működik egy űrlaboratórium, de kevesen tudják a kívülállók közül, hogy mit csinál — mondjuk — egy nyelvész!

Felmerült a sokat emlegetett *interdiszciplinaritás*, vagyis az, hogy szakmától függetlenül a közös feladatokban működjenek együtt matematikusok, mérnökök, bölcsészek. Javasoltak olyan kutatócsoportokat („team"-eket), amelyek ilyen alapon dolgoznának (sőt már említettek néhány működő csoportot is). De nem kézenfekvő „team" egy iskolai tantestület, ahol napról napra egymás mellett dolgoznak és ugyanazokat tanítják a különböző szakos tanárok? És miért csak olyan szakkörök lehetnek, amilyen nevű tantárgyak vannak, nem lehetne mondjuk kicsiben itt kezdeni az „interdiszciplinaritást"?

A (számomra) legfontosabb tanulság: az emberekben megvan az igény a tudományok közötti érintkezésre, a tapasztalat- és gondolatcserére. És ami a legmeglepőbb: éppen a legkevésbé lírainak, „humán"-nak tekintett matematika foglalkozik a legemberibb kérdésekkel, a megismerés, az alkotás, a gondolkodás általános törvényeivel. Aki teheti, nézzen bele a konferencia anyagába. Ha nem érti is a részleteket, meg fogja érezni, hogy milyen sokban közösek a bölcsészek és a matematikusok erőfeszítései. Igazából ezt a mély élményt azok élhették át, akik az előadásokon, de minden konferenciák örök szabálya szerint inkább a beszélgetésekben újra és újra közösen végiggondolták ezeket a kérdéseket.

És legvégül még egy gondolat. A tudományok haladnak, ez objektív tény. Ki-ki maga érzi, nem túl gyorsan-e, nem szakadnak-e el túlságosan az élettől. Hallani azt is, hogy az új eredmények követése „illik", valamiféle általános vagy szakmai műveltséghez tartozik. Én inkább a dolog másik oldalát hangsúlyoznám: bizonyos szemiotikai, rendszer- és kommunikációelméleti fogalmakkal *érdemes* megismerkedni. Ez olyan nyelv elsajátítását jelenti, amelyen az egy feladattal birkózók megértik és segíthetik egymást. És tekintettel a magyarul is megjelent és megjelenőben levő könyvekre, — valamint elsősorban a Valóság és a Természet Világa cikkeire —, ez egyre kevésbé nehéz.

Terts István

Nyelvszociológiai konferencia Nyíregyházán

Az MTA Nyelvtudományi Intézete, az ELTE Szociológiai Tanszéke és a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola 1973. augusztus 22—25-én konferenciát rendezett „Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás" címmel. A konferenciát a nyíregyházi Tanárképző Főiskolán tartották, előkészítésében részt vett a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar UNESCO Bizottság és az Országos Pedagógiai Intézet. A 94 résztvevő között 17 külföldi tudós is volt, a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából, Jugoszláviából, az NDK-ból, Franciaországból, Angliából, Belgiumból, az Egyesült Államokból és Ghanából. A résztvevők legnagyobb része nyelvész és pedagógus volt.

A konferencia az elméleti és gyakorlati szempontok összekapcsolását tűzte ki céljául. Ezt a közeli anyanyelvoktatási reform teszi aktuálissá. Az új oktatási forma kidolgozói arra törekszenek, hogy az anyanyelvi oktatás hatásosabban fejlessze a gyerekek nyelvi kifejezőkészségét, s egy bizonyos tanulóréteg hátrányos helyzetét megszüntesse.

Az idevonatkozó szociolingvisztikai kutatások elsősorban *Basil Bernstein* (London) nevéhez fűződnek. Az angol munkás- és középosztály gyermekein végzett vizsgálatok alapján megállapította, hogy a szülők társadalmi, kulturális helyzetének megfelelően a gyerekek ugyanazt a nyelvi rendszert más és más módon képesek kommunikáció céljára felhasználni. A munkásgyerekek ún. „korlátozott kódot" használnak, amely erősen helyzethez kötött és bizonyos klisékhez alkalmazkodik. A középosztálybeli gyerekek is ezt a kódot használják a megfelelő helyzetekben, de képesek általánosan kifejtve, a látványra való közvetlen utalás nélkül is elmagyarázni egy szituációt egy kívülálló személynek, az ún. „kidolgozott kód" segítségével. Ez nagymértékben befolyásolja a megismerő tevékenységet. Bernstein kísérleteit Magyarországon *Pap Mária* és *Pléh Csaba* végezte el, hogy megállapítsa, milyen konfliktusokat okoz ez az iskolába lépő gyerekeknél, hiszen az iskola kezdettől fogva az általánosító nyelvhasználatot követeli meg. Első kísérleteikben megállapították a kétféle kód magyar nyelvi jellemzőit, valamint arra a következtetésre jutottak, hogy a család tényezőjénél még nagyobb szerepet játszik az, hogy a gyerekek milyen társadalmi státuszú helyen laknak és járnak iskolába. Következtetéseiket a Valóság 1972. évi 2. számában közölték, újabb eredményeikről pedig ezen a konferencián számoltak be. Eszerint a különböző családi körülmények közül jövő gyerekek nem „kétféle nyelvet" használnak, hanem a munkásgyermekeknél a nyelvi fejlődés egyes fázisai megnyúlnak, bár az eredeti fejlődési sorrend változatlan marad. Ez az iskolába lépéskor jelentős különbségeket okoz. Ezek a különbségek később csökkennek, de feltevéseik szerint nem annyira magának az iskolának a kiegyenlítő hatása, mint az életkori érés következtében. Tehát a gyerekek nyelvi fejlődésük során behozzák a különbséget, és hasonló szintre jutnak.

A konferencián négy kerekasztal-megbeszélést és kutatási beszámolókat tartottak. A kerekasztalok témái a következők voltak: 1. Társadalmi rétegződés és nyelvi magatartás, 2. A nyelvi rétegződés és a nyelvi sztenderdek, 3. A szociolingvisztikának mint diszciplínának a rendszere, 4. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítése Magyarországon. Ezeken a témákon belül megvitatták a természetes kétnyelvűség és többnyelvűség nyelvi-társadalmi problémáit is, a konferencia végén pedig a résztvevő magyartanárok az itt szerzett tapasztalatok alapján készítették elő a kezdődő tanév munkáját.

A konferencia *elméleti kérdéseivel* kapcsolatban *L. M. Trim* (London) ismertette Bernstein kutatásainak jelentőségét és hátterét, és a nyelvszociológiai elvek által inspirált nyelvi készségfejlesztés lehetőségeit, hatását a megismerő tevékenységre. *J. Kraus* (Prága) a szociolingvisztika nyelvészeti komponenséről megállapította, hogy az új kuta-

tások a hagyományos, Sapir-Whorf-féle antropológiai nyelvészettel szemben a nyelvi rendszer használatának társadalmi motiváltságát helyezik előtérbe. Egy másik nyelvészeti megközelítés a szövegelmélet felől lehetséges, figyelembe véve a beszélők szociális és fizikai, valamint a kommunikációs helyzet kvantitatív jellemzőit, mint Firth londoni iskolájában. A szociológiai munkák között viszont a nyelvi valóságot közvetlenül elemző és a valóságot verbálisan tükröző viselkedésformákkal foglalkozó munkákat különbözteti meg. *J. D. Gyeserjev* (Szovjetunió) felhívta a figyelmet a szociolingvisztika speciális helyzetére a szocialista országokban. *A. Verdoodt* (Belgium) ismertette a nyelv társadalmi meghatározóit, a társadalom egész szerkezetét figyelembe véve. Elemezte a szociolingvisztika interdiszciplináris jellegéből adódó nemzetközi tudományszervezési nehézségeket. A Bernstein-iskola francia kritikusaival (többek közt Bourdier-val) foglalkozott *J. Sumpf* (Franciaország).

A *többnyelvűség* problémáit érintette *Mikes Melánia* (Jugoszlávia) a Vajdaságban végzett kutatásai alapján. A jugoszláv alkotmánymódosítás ezen a területen a szerbhorvát, a magyar, a román, a szlovák és az ukrán nyelvek mindegyikét hivatalossá tette. Elemezte az anyanyelv használatának tipikus társadalmi motivációit. *Jean Ure* (Ghana) beszámolt egy soknyelvű országban szerzett tapasztalatairól. Ghanában a hivatalos angol nyelven kívül számos fejlett és fejlődő írásbeliségű nyelv található, s ez egy kétnyelvű készségfejlesztő kurzust tett szükségessé. *Harry Spitzbardt* (NDK) India problémáit ismertette, itt az angolnak mint közvetítő nyelvnek a kérdése összefonódik a szövetségi felépítésű állam egyetlen nemzetté való fejlődésének nehézségeivel és a gyarmati múlt megszüntetésével. *Réger Zita* megállapította, hogy a kétnyelvű cigánygyermekek magyar nyelvi felkészültsége az iskolába lépéskor két-három éves magyar anyanyelvű gyermekek nyelvi rendszerével egyezik meg, s a konfliktust erősíti az, hogy az általános iskolai tanterv erről a tényről nem vesz tudomást, s a tanító sem tud cigányul. *L. B. Nyikolszkij* (Szovjetunió) a népoktatás szemszögéből vizsgálta az anyanyelv és közvetítő nyelv viszonyát.

Specifikus nyelvszociológiai kutatásokat végzett *Kronstein Gábor*, aki a KISZ 4. Diákparlamentje résztvevőinek jelszavait vizsgálta. Megállapítja, hogy a képviselők nincsenek nyelvileg fölkészülve saját problémáik szabatos körülhatárolására, emiatt kényszeredetten alkalmazkodnak egy elképzelt mozgalmi zsargonhoz. *Bánréti Zoltán* matematikai modellbe foglalta az autoritatív és a kooperatív tanár-diák viszony kommunikációs rendszerét. Eszerint a kooperatív viszonyban a diák maga is önálló, alkotó módon vesz részt a közös fogalomrendszer kialakításában és működtetésében. *Bachát László* a diáknyelvnek a köznyelvtől való szókincsbeli eltéréseit és társadalmi rétegződését vizsgálta, ez utóbbinak legérdekesebb példaanyagát az iskolai ragadványnevek jelentik. *Sallai János* és *Szende Tamás* ismertette a beszédszünet információs szerepét, szintaktikai és szemantikai tényezők által meghatározott nagyságrendjét a köznyelvben és skizofrén betegek kóros eltéréseit a sztenderdtől. *G. Varga Györgyi* a nyelvi magatartás objektív és szubjektív meghatározóit, a nyelvi formák megválasztásának tudatos és nem tudatos eseteit, a nyelvi ízlés és gyakorlat konfliktusait ismertette.

A készülő *anyanyelvtanítási reform* célkitűzéseit vázolta fel *Szende Aladár*. A társadalmi szükséglet aktív anyanyelvi műveltséget követel, amely képessé teszi a tanulót a társadalmi szerepek eredményes teljesítésére, önmegvalósításra, a szaktantárgyak alkotó elsajátítására. Oktatásból neveléssé kell válnia, s egyetlen tantárgy keretei közül általános iskolai-pedagógiai szintre kell emelni az anyanyelvvel való foglalkozást. Ez szükségessé teszi újabb tudományágak eredményeinek felhasználását is. *Takács Etel* beszámolt a pedagógiai lingvisztika problémáiról: az információ szerepének értelmezése az oktatásban; a közérthetőség és szaknyelvi szókészlet konfliktusai; az iskolai kommunikációs formák (tanár és diák között), a tankönyvek és munkafüzetek megszerkesztése és céljai.

Szende Béláné egy éve tanít kísérleti nyelvtan anyagot a pécsi Nagy Lajos Gimnázium egyik első osztályában. Az anyagot az OPI magyar tanszékének irányításával a Nyelvtudományi Intézetben a Fiatal Nyelvészek Munkaközössége készíti. Célja: a nyelvészet új eredményeit felhasználva alakítani ki a tanulók tudatos anyanyelvi ismereteit. Az előadó ismertette a munkafüzetek segítségével való oktatás tapasztalatait. Ezek szerint sikerült átfogó képet adni a nyelvről, és képessé tenni a tanulókat a nyelv megismeréséhez való alkotó viszony kialakítására.

A konferencia elérte célját, ha felpezsdíti a szociolingvisztikai problémákkal kapcsolatos vitákat Magyarországon; ha az anyanyelvünk társadalmi problémáival foglalkozó szakemberek megismerkedtek egymással és a legújabb nemzetközi eredményekkel; ha elméleti és szaktudományos eredményei hozzájárulnak anyanyelvünk tanításának modern megalapozásához.

Szabolcsi Anna

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. I. 10. — Terjedelem: 9 (A/5) ív 19 ábra

73.75250 Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A Nyelvőr hírei

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
   [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 „
7. *Benczédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

Magyar Nyelv, évi előfizetése ..... 44 Ft
Nyelvtudományi Közlemények, évi előfizetése ..... 40 „
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, kötetenkénti előfizetése ..... 60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ..... 9 Ft
Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban ..... 100 „
Imre Samu: A Szabács Viadala ..... 58 „
Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe .... 15 „
Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből ..... 12 „
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből ..... 15 „
Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ..... 15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. *Benkő Loránd*) ..... 28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft) .....à 200 „
Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása ..... 14 „
Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez ..... 15 „
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák ..... 12 „
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz ..... 100 „
Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában ..... 130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. *Pais Dezső* közreműködésével *Mikesy Sándor*) ..... 50 „
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában ..... 28 „
Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői ..... 10 „
Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet ..... 5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. *Tompa József*) ..... 90 „
Karácsony Sándor Zsimond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig ..... 15 „
Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan ..... 6 „
Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai ..... 8 „
Pais Dezső: Szer ..... 12 „
Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..... 16 „
Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai ..... 14 „
Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..... 35 „
Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből ..... 62 „
Grétsy László: A szóhasadás ..... 65 „
Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig
Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése ..... 10 „
Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 14 „
Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere 12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. *Pais D.—Benkő L.*) ..... 20 „
Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere ..... 18 „
Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete ..... 15 „
Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok ..... 18 „
Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében .... 12 „
J. Perrot: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben 9,50
Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer ..... 20 „
Deme László—Fábián Pál—Benczédy József: A magyar helyesírás rendszere 9 „
Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..... 16 „
Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében ..... 19 „
Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt ..... 16 „
Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században ..... 35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II. .....à 250 „
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben ..... 15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

7. ÉVFOLYAM 1973. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Imre Samu
(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

97. ÉVFOLYAM 1973. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika

1. Dolgozatomat azzal kezdem, amivel 1972 őszén arról a Budenz Józsefről való megemlékezést, aki tagja volt a Magyar Nyelvőr megindítását javasoló akadémiai bizottságnak, és akit ott találunk folyóiratunk legelső munkatársai között.

A magyar nyelv vizsgálata egyik legrégibb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. Sylvester Jánostól — aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hvngarolatina 1539.) — napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkori jelenét a nyelvtudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségleteket, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak hazájukban szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy — talán minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk — nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői.

És mindjárt tegyük hozzá: ugyanezt állapíthatjuk meg — a tudományban a vitát, a mozgást, a fejlődést, egyáltalán az életet jelentő — nyelvészeti folyóiratainkról is, amelyeknek nem kis részük volt abban, hogy nyelvtudományunk az évszázadok során jelentős színvonalat képviselt. Mindezt már sejteti a XIX. század közepén folyóirat-irodalmunk indulása. Így ír erről Balázs János: „Az 1856-ban... Hunfalvytól életre hívott Magyar Nyelvészet, amely hat évig, 1862-ig jelent meg, a múlt század első olyan magyar tudományos folyóirata volt, amely életerősnek bizonyult, s amely hazánkban elsőnek tárta ki kapuit egy új szaktudomány hivatott művelői előtt. Történt pedig mindez a szabadságharc bukása utáni nehéz időkben, az önkényuralom nyomasztó légkörében, akkor, amikor még külföldön is eléggé új kezdeményezésnek számított hasonló orgánumok létrehozása. Németországban a »Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache« 1846-ban létesült ugyan, de 1854-ben már meg is szűnt. A »Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft« pedig, mely némileg módosított néven ma is megjelenik, 1852-ben indult, tehát mindössze három évvel a Hunfalvyék folyóirata előtt." (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Szerk.: Szathmári István. Bp., 1970. 16.) A Magyar Nyelvészet megindítása azonban — mint ismeretes — még csak magánkezdeményezés volt. Helyébe — szintén Hunfalvy sürgetésére — 1862-ben a ma is megjelenő Nyelvtudományi Közlemények lépett, amely mögött már az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága is ott állott (l. Balázs János: i. h. 18). És 1872 elején látott napvilágot Szarvas

Gábornak, Ada szülöttének, a nem mindennapi egyéniségnek, a rendkívül hatásos szervezőnek és szerkesztőnek az irányításával a most jubiláló Magyar Nyelvőr első füzete, hogy mindenekelőtt az élő nyelv felé fordítva a tekintetet szolgálja immár száz éven át nyelvünk és nyelvtudományunk ügyét.

Sorolhatnánk a későbbi hazai folyóiratokat, utalhatnánk az efféle külföldi orgánumokra, minden bizonnyal keveset találnánk olyat, amelyik megérte a centenáriumot. És még kevesebb azoknak a száma, amelyekről száz év elteltével elmondható, hogy szervezői-szerkesztői képességekkel megáldott, legkiemelkedőbb nyelvészeinknek az irányításával, a legjobb tudósoknak és gyakorlati szakembereknek a maga mögé való tömörítésével, továbbá eredeti célkitűzését soha fel nem adva, mindig ki tudta választani és kora színvonalán meg tudta oldani a legsürgetőbb feladatokat, olyan mértékben, hogy nemcsak a hazai nyelvtudomány egyik szervezőjévé és reprezentánsává vált, hanem többször alkotó módon bele tudott szólni a külföldi és az általános nyelvészet alakulásába is.

Nemcsak kötelesség, hanem büszkeség és öröm ünnepelni ilyen folyóiratot, valamint megidézni szerkesztőinek, mindenekelőtt az alapító Szarvas Gábornak nemes alakját. Ez utóbbit azért is meg kell tennünk, mert — mint ismeretes — Szarvas Gábor sajátos egyénisége szinte meghatározta a Magyar Nyelvőr egész életútját. Bizonyára nem véletlenül jegyezte meg Négyesy László 1890-ben a következőket: „Nincs egy folyóiratunk sem, mely annyira magán viselné szerkesztője egyéniségének bélyegét, mint a Nyelvőr" (Nyelvőr-eml. 20).

2. A százéves Magyar Nyelvőr bemutatása, értékelése tanulmányok sorozatának a tárgya lehetne. Én ezúttal csak arra vállalkozom, hogy nagyon röviden vázoljam, mit jelentett ez a fontos folyóiratunk a magyar stilisztika évszázados útján.

Már előre jelzem, hogy a stilisztika — kivéve mintegy a legutóbbi két évtizedet — nem volt jellemző vagy éppen központi tudományterülete a Nyelvőrnek, amint a magyar nyelvtudománynak sem. Hogy mégis érdemes e folyóiratot a stilisztika szemszögéből mérlegre tenni, az két dologgal magyarázható. Egyrészt azzal, hogy a stilisztika — mint később még rámutatunk — gyakorlati jellegű és mai szóval élve: komplex stúdium, amely legalábbis két tudomány, a nyelv- és irodalomtudomány határmesgyéjén áll, de amely szorosan kötődik a nyelvműveléshez, az irodalmi nyelv vizsgálatához stb., és bizonyos szálak fűzik a verstanhoz, a műfajelmélethez, valamint a fonetikához, a nyelvjárástanhoz, a folklórhoz stb. Másrészt pedig azzal, hogy a Nyelvőrre kezdettől fogva éppen az élettel való erős kapcsolat volt a jellemző. Ilyenformán ez a vizsgálat alkalmas lehet arra, hogy lemérje, mit tett a Nyelvőr a magyar stilisztika előbbre lépése és általában a nyelvi műveltség emelése érdekében.

Vizsgálódásunk előtt még egy kérdést kell tisztáznunk: mit értünk stíluson és stilisztikán, vagyis milyen stilisztikai felfogás alapján szemléljük a Nyelvőr egy évszázados tevékenységét. Ismeretes ugyanis, hogy a stilisztika — nem utolsósorban a legmodernebb, egzaktságra törekvő, a strukturalizmus, az információelmélet, a kommunikációkutatás, a szemiotika, a statisztika, a matematikai nyelvészet, a pszicholingvisztika stb. eredményeit értékesítő módszerek létrejötte következtében — a forrongás állapotában van, jóllehet a tisztulás folyamata már elkezdődött. A jövő lehetséges útjainak a

boncolgatásáról lemondva, most csupán arra utalok, hogy mind a múlt tárgyilagos értékelése érdekében, mind pedig a jövő felé nézve legalkalmasabb alapnak az úgynevezett funkcionális stilisztika látszik. Ez a stilisztikai rendszerezés — amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki, és amelynek kialakításában nem kis része volt a Saussure-tanítvány Ballynak és az ő tanítványainak (J. Marouzeau, M. Cressot, Gi. Devoto), a maiak közül pedig több szovjet stilisztikusnak — nagyon röviden abban különbözik más koncepcióktól, hogy alapja a nyelvi valóság, vagyis figyelembe veszi, sőt középpontba állítja a nyelvi-stiláris (és nyelven kívüli, úgynevezett extralingvisztikus) eszközöknek a mondanivaló kifejezésében betöltött igen bonyolult és változatos, sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, funkcióit; másrészt abban, hogy a nyelv funkcionálásában részt vevő valamennyi nyelvi (és nyelven kívüli) elem (hang-, alak- és mondattani jelenségek; stilisztikai formák; extralingvisztikus eszközök) stilisztikai funkcióit kutatja. Ez utóbbiból következik, hogy alapja a szinonimika, és felépítésében a leíró nyelvtanokat követi. A stílust a nyelvi-stiláris variánsok közötti, több tényezőtől függő válogatás eredményének tekinti. A stilisztika feladatát pedig a következőképpen látja: a beszélő, az író, vagyis a jeladó felől nézve először is az említett válogatás törvényszerűségeire tanít meg, közelebbről arra, hogy mikor, milyen szavakat, kifejezéseket, továbbá nyelvtani jelenségeket, szerkezeteket, valamint kiejtésbeli és extralingvisztikus eszközöket, megoldásokat válasszunk, hogy közlésünk az adott esetben a legcélszerűbb, a leghatásosabb s ugyanakkor helyes és szép legyen; vagyis hogyan keressük ki a mondanivaló nyelvi-stiláris megfelelőit (adekvátjait) a kérdéses szinonimák közül. A hallgató, az olvasó, azaz a jelvevő felől nézve pedig — az említett válogatás „mechanizmusát" mintegy megfordítva, a folyamatot visszapergetve — hozzásegít a szépirodalmi és egyéb művek teljes értékű megértéséhez, mégpedig azáltal, hogy segít feltárni a legfontosabb (jobbára) formai elemeknek: a nyelvi — illetőleg a szövegben már — stiláris eszközöknek a „stilisztikai mondanivalóját, hírértékét".

Hogy a stilisztika az említett kettős — gyakorlati — funkciójának megfelelhessen, elsősorban a következő feladatokat kell megoldania, s ezek problematikájának a kidolgozása egyúttal a stilisztika fő fejezeteit, vagyis felépítését is jelenti.

1. Meg kell állapítania az egyes nyelvi (hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani) elemeknek, mint a megfelelő szinonímasorok tagjainak, valamint a stilisztikai formáknak (pl. ellentét, fokozás, allegória stb., továbbá ismétlés stb.) és az extralingvisztikus eszközöknek (pl. a „látható nyelv": az írásforma, a nyomdatechnikai megoldások, a helyesírás; a szerkezet és felépítés; a versforma; stb.) a stílusértékeit, a stilisztikai lehetőségeit. (A stílusérték pedig az az érzelmi-hangulati töltés, értelmi többlet, illetőleg árnyalat, a kifejezőerőben — expresszivitásban — megmutatkozó jellegzetesség, „másság", amely a kérdéses nyelvi-stiláris jelenséget közömbös — zéró fokú — és más szinonímapárjaitól megkülönbözteti. A stílusérték lehet állandósult és alkalmi.)

2. Meg kell állapítania e nyelvi és nyelven kívüli stiláris eszközök tipikus felhasználásának módját, vagyis azt, hogy az egyes elemek az írásbeli vagy szóbeli közlés mely területének tipikus, arra jellemző eszközei, azaz foglalkoznia kell a stílusrétegekkel, a stílusárnyalatokkal és a korstílusokkal.

3. Tárgyalnia kell — nem utolsósorban a különböző szintű oktatást véve figyelembe — a stíluselemzés elvi és gyakorlati kérdéseit.

4. És természetesen vizsgálnia kell mind az egyes stiláris elemeknek, mind a stílusrétegeknek, stílusárnyalatoknak és korstílusoknak, sőt a stíluselemzésnek a történeti alakulását is.

3. Hogy a Nyelvőrnek a stilisztikában betöltött szerepét lemérhessük, röviden még azt is látnunk kell, hogyan alakult e diszciplínának — benne a magyar stilisztikának — az útja az elmúlt száz év alatt.

Magam korábban a magyar stilisztika történetét négy korszakra osztottam fel. A XVIII. század végéig terjedő idő jelenti az előzményeket: önálló stilisztika még nincs, de megszületnek — igaz, nyelvtani, nyelvhelyességi stb. megállapításokkal keverten — a nyelvünkre vonatkozó első stilisztikai megjegyzések (Pesti Gábor, Sylvester János, Geleji Katona István stb.).

A második korszak, lényegében a XIX. század hozza meg a stilisztika önállósodását és az alapok lerakását: a stílust immár önmagáért vizsgálják, ha sok tekintetben a régi retorika eszközeivel is. Nálunk Révai Miklós „Magyar Szép Toll", Verseghy Ferenc „Usus Aestheticus Linguae Hungaricae" című műve, Kazinczy egész munkássága, Bitnicz Lajos „A magyar nyelvbeli előadás tudománya" című könyve, Szvorényi József „Magyar ékes szókötés"-e stb. jelzi a főbb állomásokat. Most már a Nyelvőr megindulásának idejéhez érve rá kell mutatnunk, hogy megjelennek az első stilisztikai tankönyvek. Ezek azonban a stílus lényegét, a nyelvi elemek stiláris funkcióit még nemigen tudják megragadni, néhány általános fogalmazási szabályt adva (a világos, szabatos, magyaros stb. stílus kellékei), főként meglehetősen szigorú és gyakran nem a realitáson nyugvó nyelvhelyességi tanácsokat közölnek. A stilisztikával foglalkozók közül csak a korszakot lezáró Négyesy László emelkedik ki. 1895-ből való s ezután sok kiadást megért stilisztikája már átmenet a modernebb stílustudomány felé. Stilisztikája nyelvészetileg megalapozott megállapításokat tartalmaz; a nyelvhasználatot elődeinél nagyobb mértékben veszi figyelembe; elsőként értékesíti a jelentéstan eredményeit stb. Egyébként a kilencszázas évek elején tartott egyetemi stílusgyakorlatain nem kisebb egyéniségek vettek részt, mint Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Oláh Gábor stb.

A századforduló tájékán induló és az ötvenes évekig tartó harmadik korszak stilisztikáját Európa-szerte az jellemzi, hogy a fellendülő lélektani (W. Wundt), jelentéstani (K. O. Erdmann stb.) és általános nyelvészeti (Saussure) kutatások eredményeit felhasználva elmélyülten elemzik a stiláris jelenségeket, továbbá a stílusrétegeket és az egyéni stílust. Ilyenformán a korszak végére — mint említettük — a Saussure-tanítvány Bally és mások munkássága révén (más stilisztikai iskolák, irányzatok mellett) kibontakozik a funkcionális stilisztika. Nálunk azonban e korszaknak három negatívumára is rá kell mutatnunk. Ismeretes, hogy bár a múlt század végét és e század elejét — éppen a Budenz József, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és mások páratlan eredményességű munkássága révén — a nagy alkotók és nagy alkotások korának tekintjük (a finnugrisztikának és a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ága — nemzetközi mércével mérve is — magas szintre emelkedik), — a stilisztikát illetően nem támad egy Simonyihoz stb. hasonló egyéniség, és valahogy a magyar stilisztika nem tudott a kutatások középpontjába kerülni, jobbára a periférián maradt. Ehhez járult még, hogy 1934 után — mivel a stilisztikának mint külön tárgynak a tanítását megszüntették, az efféle kutatások száma még inkább lecsökkent, továbbá a külföldi

eredmények is kevésbé jutottak el hozzánk. — Azért természetesen — ha nem a kívánt mértékben is — a mi stilisztikánk sem maradt egy helyben. Nálunk ekkoriban a külföldi jelentéstani és lélektani kutatások hatnak, s ennek köszönhető, hogy a szókincs új szempontú stilisztikai feldolgozása intenzívebben megindul. Jelentős lépések történnek a mondatszerkezetek, a stílusrétegek és a teljes nyelvrendszer hasonló jellegű megismerése felé is. E korszak stilisztikájának egyik kiemelkedő alakja Zlinszky Aladár. A Négyesy örökét folytatja tulajdonképpen. Munkássága félig még az előző korhoz tartozik, annak szintézisét adja, félig azonban már az újat jelenti. A fellendülő lélektani és jelentéstani irányok eredményeit és saját kutatásait felhasználva részlettanulmányokat bocsát ki. A stilisztika kereteit kitágítja, s a nyelvi jelenségeket bonyolult nyelvi-stilisztikai szerepükben igyekszik megragadni. Szakítva az eddigi formális logikai módszerrel, új lélektani, társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálatok alapján igyekszik elsősorban a szóképeket rendszerbe foglalni. A stilisztika oktatását véve figyelembe a szóképeket újonnan osztályozza (A szóképekről. Bp., 1911.). A kifejezés stílusa című tanulmányában (Bp., 1913.) az érzelmekből indul ki, s keresi az ezeknek megfelelő nyelvi kifejezések formáit. 1914-ben megjelent kiváló stilisztikájában („Stilisztika és verstan". A magyar stílus mintái és törvényei. A középiskolák IV. oszt. számára. Bp., 1914.) pedig részletesen vizsgálja a szókincs, a szólások és a mondatok stilisztikai funkcióját, majd a stílus helyességének és művészieségének nyelvi sajátságait. Zlinszkynek ez a könyve méltán szolgált alapul a későbbi iskolai stilisztikák számára. — A korszak kiemelkedő egyénisége és a magyar stilisztikának európai szintű művelője volt Zolnai Béla. A francia és német stilisztikai iskolák eredményeit értékesíti nálunk. Különösen jelentősek a hangtan terén végzett kutatásai (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1937., majd átdolgozva, kibővítve: Nyelv és hangulat. Bp., 1964.), de lényegesen előbbre vitte a stilisztika más részeit is, a stíluselemzést is (Nyelv és stílus. Bp., 1957.). (A stilisztika általános és magyar történetéhez l. részletesebben: Balázs János: A stílus kérdései: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk.: Kniezsa István, Bp., 1956. 102—44, 167—77; Balázs János; Történeti bevezető: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat Kiadó. Bp., 1961. 7—61; Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó. Bp., 1961. V—XVI., 1—416.)

A negyedik korszakot, a ma stilisztikáját — amely napjainkban is alakul, és még nem kis ideig alakulni fog — körülbelül az ötvenes évektől számíthatjuk. Mit tarthatunk e korszak fő jellemzőjének? Úgy gondolom, azt, ami a nyelv- és irodalomtudományt, sőt szinte az összes társadalomtudományt jellemzi: bizonyos (strukturalista, információelméleti, statisztikai, matematikai stb.) módszerek segítségével a stíluskutatást (is) egzaktabbá és egyúttal reálisabbá, elmélyültebbé, valamint a gyakorlat számára jobban felhasználhatóvá tenni. Ezúttal nincs terünk e módszereknek, kísérleteknek még a vázlatos ismertetésére sem. Csupán a hazai viszonyok alakulására utalnék néhány mondattal. Mint jeleztem, a harmadik korszakban stilisztikánk elmaradt az európai fejlődéstől. Ez a hullámvölgy a felszabadulás utáni években még tovább mélyült. Két okból is: egyrészt a l'art pour l'art elleni küzdelem következtében és jegyében a szépirodalmi művek formai, ezen belül nyelvi-stilisztikai vizsgálata szinte a nullára redukálódott; másrészt a nyugati modern stilisztikai irányzatok, módszerek csaknem teljesen ismeretlenek, ennélfogva hatástalanok maradtak nálunk. Ebből a hullámvölgyből csak 1954 után lábol-

tunk ki. Az indíttatást a III. Országos Nyelvészkongresszus stilisztikai vitája adta, amelyet Balázs Jánosnak „A stílus kérdései" című, a problémákat alapjaiban feltáró és a szó legteljesebb értelmében távlatokat nyitó előadása vezetett be (l. i. h. 101—77, ill. 197—219). Ezután a nyelvtudomány területén e kongresszus hatására, az irodalomtudományban pedig a formai, a nyelvi-stiláris jelenségek vizsgálatának a fokozatos előtérbe kerülésével immár több irányból is megindultak a stilisztikai kutatások, igen sokféle színt képviselve, különösen a hatvanas évek elejétől, tudniillik a strukturalista néven összefoglalt irányok, módszerek ettől az időtől kezdenek hatni jelentősebb mértékben. Több tankönyv, tanulmánykötet, számos dolgozat, stíluselemző munka stb. látott napvilágot. Az utóbbi két évtized magyar stilisztikáját összefoglalóan így jellemeztem az 1972. évi szegedi nyelvészkongresszuson: „Bár gyakran összehangolatlanul két vagy több sínen futnak stilisztikai kutatásaink, és nem mindig elmélyültek ezek a vizsgálódások; bár meglehetősen nagy a terminológiai és módszertani bizonytalanság, mégis a magyar stilisztika az elmúlt két évtizedben nem jelentéktelen mértékben lépett előre, akár a hagyományos stilisztikában elért eredményeket, akár a modernség felé való közeledést, akár pedig a gyakorlatot: a munkamelemzést és az oktatást vesszük tekintetbe. Mindez — úgy gondolom, túlzás nélkül állapíthatjuk meg — jó alap a továbbfejlődéshez. Mutatis mutandis talán a mi stilisztikánkra is érvényes az, amit Szabolcsi Miklós az 1970-es stilisztikai Helikon-szám bevezetőjében a mai stilisztikáról általában mondott: «Egy határait feszegető, olykor ugyan mindent magába olvasztani óhajtó, de mindenképpen fejlődő, mozgalmas, érdeklődést kiváltó, gazdagodó tudományág új teljesítményeit kísérhetjük hát figyelemmel.»" (Jelentéstan és stilisztika. Sajtó alatt.)

4. Nem lehet feladatom a Nyelvőr megindulását vizsgálni, arra azonban szeretnék rámutatni, hogy létrehozásának indítékai között ott szerepel a s t í l u s, főként az írott nyelvi stílusok megjavításának, magyarosabbá, világosabbá, szebbé, élőbbé tételének az igénye. A nyelvújítás túlzásainak a továbbélése, az akkoriban is erőszakolt szaknyelvi magyarítások, a hivatali nyelv idegenszerűségei, a szépirodalomtól elváló hírlapírás pongyolaságai stb. valamiféle élettől elszakadt, nehézkes nyelvet eredményeztek (vö. Németh G. Béla: DolgIrNyelv. 229—32). Nem csoda, ha Arany János így kiált fel „Visszatekintés" című cikksorozatában: „Soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk, mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő s megrontó germanismusok s mindenféle ismusok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a Carthaginem delendam-ot." Nos, erre a nem mindennapi energiát követelő szerepre vállalkozott a Magyar Nyelvőr. És hogy feladatát szinte példa nélkül álló módon teljesítette, hogy mozgósított, harcra buzdított, hogy nyelvünk ügyét már az első füzetekkel közüggyé tette — az mindenekelőtt első szerkesztőjének, Szarvas Gábornak köszönhető.

S z a r v a s G á b o r a szónak teljes értelmében igazi vezéregyéniség volt, Riedl Frigyes találó szavai szerint: „Szarvasnak lényeges sajátságaihoz tartozott, hogy vezéregyéniségnek született: nemcsak támadni tudott, bámulatos tűzzel, hanem a támadás előtt tábort gyűjteni, zászlója köré csoportosítani mindazokat, akikben némi fogékonyságra talált. E condottiere-erény nélkül nem foghatott volna olyan nagy offenzívába, mint aminő a Nyelvőr volt. Nemcsak lelkesedni tudott, meg lelkesíteni, hanem dolgozni és dolgoztatni... Szarvas Gábor jelentőségét úgy fejezném ki, hogy ő határt alkot a magyar

írásmód történetében: 10—20 évvel fellépése után már másképp írtak, mint fellépésekor" (Nyr. 41:45). Hadd emelem ki: a funkcióját hiánytalanul betöltő, valóban célszerű és hatásos, valamint helyes és szép stílusra ő maga adott példát írásaiban. A Buffon-féle elmés mondás („A stílus maga az ember") mintha őáltala igazolódnék: az ő sorai mögött mindig ott van a sokoldalú ember (tanár és tudós, újságíró és drámaíró egy személyben, de kedveli a zenét, jó gyakorlati érzékétől indíttatva énekkart szervez stb.), a logikus gondolkodó, a szülőföldjét, népét és nyelvét igazán szerető egyéniség, a szenvedélyes harcos és a legmegfelelőbb stíluseszközöket alkalmazó író, aki tud haragos, tud komoly, tud tréfás és gúnyos stb. lenni, ahogy a pillanatnyi körülmények, a tárgy és a cél megkívánják. Csak két példát. Bodnár Zsigmond magyar nyelvtankönyvének bírálatát így kezdi — ma is megszívlelendő módon —: „A ki grammatikát ír, attól méltán megvárjuk, megköveteljük a tájékozottságot, hogy tudja, miben és hol van hiány, mit kell és lehet tehát pótolni; megkívánjuk, hogy a megállapított kérdésekről legyen tudomása, s azokat a maguk helyén alkalmazza; de megkívánjuk különösen, hogy maga is gondolkodjék egyes tételek fölött, kutasson, járjon utána az adatoknak, s munkálkodjék közre a határozatlan kérdések megállapításában" (Nyr. 2: 503). Más alkalommal a hatóságok magyar nyelvét vizsgálva a fővárosi tanács 1877. jan. 11-i hirdetményét veszi bonckés alá (Nyr. 6: 72—5): szidalmaz vagy vagdalkozik, de mindig tanít és mindent nyelvünk ügyében tesz. „A stílusnak, ezt minden iskolás gyerek tudja — olvashatjuk a közleményben —, fő kelléke az érthetőség, világosság... S mégis a hatóságok, de különösen a magyar hatóságok oly kuszált nyelven szólnak a közönséghez, mintha csak az volna a céljuk, hogy senki meg ne értse őket." Ezután felsorolja a grammatikai és értelmi vétségeket, majd ezzel fejezi be mondanivalóját: „Az analysis, ha belefognánk, kissé hosszúra nyúlna; azért legyen elég — ha ugyan sikerült kitalálnunk igaz értelmét — ennek is, meg az elejének is, szóval az egésznek egyik helyes variánsát adnunk." Tehát nemcsak bírál, megmondja az általa helyesnek tartott megoldást is.

Lássuk most már, mennyiben érinti a „Mit akarunk?" című program és célkitűzés (Nyr. 1: 1—4) a stilisztikát. Mint már utaltunk rá, a stilisztika nem közvetlen, nem központi kutatásterülete a Nyelvőrnek e célkitűzés szerint sem. Közvetve természetesen kapcsolódnak stílusvizsgálathoz is mind „a nyelvújítás szabályellenes szóalkotásainak" helyesekkel való pótlása és „az idegen nyelvekkel való érintkezésből származó korcs kifejezések" elleni küzdelem: „a tisztaság elémozdítása"; mind pedig „a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtan összeállítását" megkönnyítő gyűjtések: „a történeti nyelv, a népnyelv és az újabb irodalmi nyelv körében", továbbá efféle feldolgozások és bírálatok. Már közvetlenebb stilisztikai célúak viszont — a Nyelvőr gyakorlatiasságára jellemző módon — „Az egész nyelvélet körében" felsorolt teendők: „A synonymák egybegyűjtése s jelentményök árnyalatainak meghatározása. — Anyaggyűjtés és megvitatás által a syntactikai kérdéseknek megállapítása. — A szó- és mondatrend törvényeinek részletekbe ható megvitatása. — A jelentékenyebb írók szókincseinek kimutatása." Megemlíthetjük még, hogy a Nyelvőr célul tűzi ki — többek között — „a helyesejtési és prozódiai szabályok leszármaztatását és megállapítását", valamint „a haladó nyelvtudomány nyelvünkre vonatkozó kutatásainak és eredményeinek a köztudomásra hozatalát".

Mit váltott valóra mindebből folyóiratunk az első negyedszázadban,

azaz Szarvas Gábor szerkesztősége idején, illetőleg, hogyan került még kapcsolatba a stilisztikával? Röviden ezt mondhatjuk: vállalt szerepét betöltötte. Nagyarányú, főként a szókincset érintő anyaggyűjtésével egyrészt elősegítette a stilisztikai tájékozódást, másrészt alapot teremtett a későbbi korok elmélyültebb, elméleti következtetéseket is levonó, tudományos vizsgálataihoz.

Legjellemzőbb — mennyiségileg is — például a szinonímák, ikerszók stb. gyűjtése, valamilyen mechanikus rendben, és általában a jelentések közlése s ilyenformán elméleti következtetések levonása nélkül (l. például Bánóczi József: A butaság synonymikája: Nyr. 7: 368—71; Ihász Gábor: Iker szók: Nyr. 2: 447—52). Igen ritka az olyan közlemény, mint a Ponori Thewrewk Emilé, aki a *jár* és *megy* helytelen használatát taglalva azok jelentését is meghatározza (Nyr. 1: 116—21), vagy mint Steiner (= Simonyi) Zsigmond „Rokon értelmű szavak" (Nyr. 2., öt közlemény) című tanulmánya. Ez utóbbiban a szerző — ma is érvényes módon — rávilágít a szinonímák szerepére és a stílus lényegére: „... jól, szabatosan írni csak annak lehet, a ki a rokon értelmű szavakat helyes megválasztással tudja a maguk helyén alkalmazni, s hogy így a nyelv tanának egyik fontos teendője, a synonymák értékének és különbségének megállapítása" (i. h. 145), és azt is kimutatja, hogy sokszor nem értelmi, hanem „egyszerűen aestheticus" különbség van közöttük, majd rokon értelmű szócsoportokat közöl, de a jelentéseket, jelentésárnyalatokat is megadva. — Hogy a stíluselmélet ekkor még meglehetősen gyenge lábon áll, azt például Zolnai Gyulának Négyesy 1895-i középiskolai stilisztikájáról és Kulcsár Endre hasonló munkájáról írt kritikája is igazolja (Nyr. 25: 71—5 és 76—7). A bírálónak — bár megjegyzi, hogy a Nyelvőr „a stilisztika iskolai törvénykönyveinek" a felülvizsgálatát vette tervbe — nem sok megjegyzése van az elméleti kérdésekhez, csupán dicsérőleg szól arról, hogy a szerző „a stilisztika tételei alatt a nyelv jelenségeit elemzi és magyarázza", mert — állapítja meg — „nem egyéb a stílus, mint a nyelv művészete". Aztán nyelvi helytelenségeket sorakoztat fel, Kulcsár Endre tankönyvének bírálatában meg csak az utóbbira szorítkozik (Babics Kálmánnak a Névy László stilisztikájáról írott megjegyzéseit pedig már a cím elárulja: „Az ortológia ügye Névy László stilisztikájában": Nyr. 7: 209—13, 256—60, 312—7).

A stílusrétegek közül lássuk a legfontosabbat: a szépirodalmi stílussal, illetőleg az egyes írók, költők nyelvével, stílusával foglalkozó írásokat. Ezekre szintén az anyaggyűjtés a jellemző. S ezen belül vagy a magyaros, helyes, követendő szavak, fordulatok bemutatása a cél (erre maga Szarvas Gábor adott szép példát Petőfi János vitézének a bemutatásával: 1: 20—6; l. még: Komáromy Lajos: Matkó István magyarsága: Nyr. 2., hat közlemény; Kiss Ignác: Mutatvány Pázmány nyelvezetéből: Nyr. 2: 354—8), vagy az új ortológia szemszögéből közöl egy-egy írótól nyelvi-stilisztikai adatokat (pl. Weidinger József: Kármán magyar nyelve: Nyr. 9: 455 kk.), illetőleg ilyen szempontból bírálja őket (pl. Molczer Kálmán: A magyar nyelv a regényirodalomban. Jókai: Enyim, tied, övé: Nyr. 5: 320—3), vagy pedig — de ez a lényegesen ritkább — stíluselemzés útján egy-egy mű stiláris sajátságait igyekszik jellemezni a szerző (pl. ma is jól használható Steiner Zsigmondnak Vörösmarty Csongor és Tündéjéről írt dolgozata: Nyr. 3: 302—7, 381—3). Itt említem meg a Nyelvőr páratlanul gazdag népnyelvi-népköltészeti gyűjtését, amely kitűnő alapot szolgáltat nemcsak a korabeli és főként későbbi feldolgozásokhoz, tájszótár-összeállításokhoz, hanem a majdani stilisztikai

vizsgálódásokhoz is. Balassa József „A Magyar Nyelvőr története" című munkájában (Bp., 1941.) így tájékoztat a fentiekről: „Az I—XXIV. kötet rendkívül becses anyagot hordott össze a népnyelvhagyományok minden fajából. Több mint 150 népmese, körülbelül 500 népdal és ballada, sok mondóka, népies misztérium, ünnepi játék, regölés, közmondás, ráolvasás, babona, táncszó, találós mese stb. tölti meg a népnyelvhagyományoknak szánt lapokat. Igen gazdag a tájszók, a helynevek gyűjteménye." (I. h. 30.) — A szaknyelvek közül a Nyelvőr foglalkozott a bölcselet, a természetrajz, a mennyiségtan (ezek a megnevezések is mutatják a kor magyarosságra való törekvését!), a jog szakszavaival és kifejezéseivel, valamint az iskolai műszókkal, de természetesen szinte kizárólag az új ortológia képviselte nyelvhelyesség szemszögéből.

Végül megemlítem, hogy a stilisztika, éppen a funkcionális stilisztika számára is van mondanivalójuk azoknak a leíró nyelvtani, nyelvtörténeti tanulmányoknak, sőt monográfiáknak, amelyek egy-egy alak- vagy mondattani jelenséget dolgoznak fel, immár tudományos alapossággal (pl. Simonyi: A szavak összetétele a magyarban: Nyr. 4., tíz közlemény; uő.: A magyar igemódok alkalmazása: Nyr. 6., öt közlemény; Arany János: A szórend: Nyr. 2.; Fischer [= Halász] Ignác: Az *és* kötőszó: Nyr. 6., három közlemény). — És még két érdekesség! A Nyelvőr gyakorlati voltát igazolja, hogy már az úgynevezett „hangos stílus" is szót kap lapjain: Szarvas Gábor például „A helyes magyar kiejtés" című értekezésében (Nyr. 2: 97 kk.) sok efféle kérdést érint. A másik érdekesség az irodalmi nyelvvel — és csak távolabbról a stilisztikával — kapcsolatos. Nagy Sándor: „Dugonics és az al-tiszai nyelvjárás" című dolgozatában (Nyr. 3: 250—3) Dugonics *ö*-zése mellett áll ki, és eufonikus okokra hivatkozva ő is az *ö*-ző nyelvjárást tenné meg „kellő csiszolással" irodalmi nyelvünk alapjának.

A Nyelvőr első negyedszázadát értékelve igazat kell adnunk Németh G. Bélának, hogy tudniillik Szarvas Gáborék nem reális, túlzó nyelvhelyességi ítéleteiket annak a helytelen alapelvnek a következtében hozták, amely szerint a nyelvi törvények, szabályok örök érvényűek. Azt se tagadhatjuk, hogy — szintén helytelenül — a nemzeti irodalmi nyelven belül a falusi, paraszti nyelvben látták a romlatlan, idegen stb. hatástól mentes és ilyenformán irányt szabó nyelvi réteget. (L. IrNyelvDolg. 225—61.) E kétségtelen negatívumok ellenére azonban mind a Nyelvőrnek, mind Szarvas Gábornak a tevékenységét kivételes eredményességűnek kell mondanunk, mert közüggyé tették a magyar nyelvvel való törődést, foglalkozást, és nyelvünk, különösen szókincsünk helyesebbé, szebbé tételéhez, valamint nyelvtudományunk felvirágzásához is nem kis mértékben hozzájárultak.

5. A Nyelvőr következő negyedszázadára az új szerkesztőnek, ugyanakkor azonban régi munkatársnak, Szarvas Gábor és Budenz tanítványának, valamint barátjának, Simonyi Zsigmondnak a munkássága és szerkesztői tevékenysége nyomja rá a bélyegét.

Simonyi egészen más egyéniség, mint elődje: a vezérszerep távol állt tőle; a harcot, a csatározásokat nem kedvelte, annál jobban viszont a nyugodt, elmélyült kutató munka csendjét, de emberségben, tudományszeretetben, sőt az igazságért, az igaz ügyért vívott küzdelemben már nem volt különbség közöttük. Életútját, jelentőségét a következőképpen foglaltam össze tudománytörténeti dolgozatomban (An Outline of the History of Hungarian Linguistics.

In: The Hungarian Language. Bp., 1972.). Korának s egyáltalán a magyar nyelvészetnek egyik legkimagaslóbb alakja a Budenz-tanítvány Simonyi Zsigmond. Mindenekelőtt az ő kivételes képességeinek, szervezőerejének, munkabírásának köszönhető, hogy a szűkebb magyar nyelvészet, elsősorban a nyelvtörténet nemcsak hamarosan felsorakozott a finnugor mellé, hanem nemzetközi mértékkel mérve is igen magas színvonalra emelkedett. Simonyi páratlanul gazdag munkásságából utaljunk először is azokra a hosszabb tanulmányokra, amelyek az újgrammatikus iskola közvetlen hatását tükrözik, és amelyek olyan megtermékenyítőleg hatottak a magyar etimológiai kutatásokra, de előbbre vitték a magyar szókincs vizsgálatát is (Az analógia, A kombináló szóalkotás, Az elvonás, Az ikerítés, Az indulatszó stb.). Még fontosabbak azonban azok a nagy összefoglaló munkái és részszintézisei, amelyekben a magyar szókincs és nyelvtani rendszer egészét, illetőleg jelentős összetevőit tanulmányozta, és amelyekkel a magyar történeti nyelvészet alapjait vetette meg: [Szarvas Gáborral együtt] Magyar Nyelvtörténeti Szótár 1890—1893.; illetőleg A magyar kötőszók 1881—1883., A magyar határozószók 1888—1892., [Balassa Józseffel együtt] Tüzetes magyar nyelvtan 1895. (ez nem egyéb, mint a magyar történeti hangtan és főként az alaktan valóban „tüzetes" feldolgozása) és A jelzők mondattana 1913. (Egyébként éppen ez utóbbi munka és Simonyi teljes mondattantervezete is mutatja, hogy ez a nagy nyelvészünk nem mindenben követte az újgrammatikus elveket!) Simonyi írta továbbá az első rendszeres, tudományos jelentéstani összefoglalást (A jelentéstan alapvonalai 1883., l. még Jelentéstani szempontok 1916.); ő rendszerezte elsőként — az alkalmazott nyelvtudományon belül — a magyar nyelvművelés, nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseit (Antibarbarus 1879., Helyes magyarság 1903.), s ugyancsak ő vizsgálta felül és vitte előbbre helyesírási rendszerünket (Iskolai helyesírás 1903.). Végül kitűnő — e nemben szinte máig egyetlen — népszerűsítő munkában adott „teljes" képet nyelvünk múltjáról és jelenéről (A magyar nyelv. 1889. és 1905., majd Die ungarische Sprache. 1907.).

Simonyi Zsigmond már az Akadémia 1887. évi novemberi ülésén így kezdte felolvasását: „A neologia és orthologia közti küzdelem jóformán megszűnt. A két párt hallgatag megegyezésre jutott a követendő eljárásra nézve. A neologia — ha ugyan van még irodalmi párt, mely e nevet elvállalja — ragaszkodik az irodalmi nyelvben megállapodott új szókhoz, még ha szabálytalanul voltak is képezve: de másrészt meggyőződött róla, hogy az ilyen szabálytalan képzéseket ezentúl kerülni kell, továbbá, hogy a nép nyelvével ellenkező szófűzési idegenszerűségeket üldöznünk kell. Viszont az orthologia — bár tiltakozik a szók önkényes gyártása ellen s kimutatja a használatban levők egy részének hibás képzését — kénytelen-kelletlen megalkuszik azzal a ténnyel, hogy a pótolhatatlan szók használata ellen hiába küzdenénk, s azért fő figyelmét jelenleg épen a szófűzési hibák kimutatására irányozza." (Értekezések XIV. 8. sz., idézi Balassa József, i. h. 43.) Simonyinak ez a kibékítő kijelentése akkor még korai volt: Szarvas Gábor nem ismerte el, hogy vannak pótolhatatlan szavak. Az új szerkesztő „B e k ö s z ö n t ő"-jében (Nyr. 25: 1—3) azonban már ez az elv győzedelmeskedik: „a harcok után — írja Simonyi — immár rég elkövetkezett a békés, gyümölcsöző munka kora." Ez a program egyrészt folytatása a Szarvas Gáborékénak, másrészt különbözik tőle: több annál, jobban közelít a mához. Folytatás például abban, hogy a középpontban továbbra is a nyelvművelés áll; hogy fontosnak tartja az anyaggyűjtést („Álta-

lában törekedni fogunk, hogy tettleg is előmozdítsuk a nyelvművelés ügyét, hogy összegyűjtsük s fejtegessük mindazt, ami példaképül szolgál: az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait.''); hogy számít az olvasók közreműködésére, és hogy nagy gondja lesz a tudományos eredmények népszerűsítésére. De különbözik tőle a tekintetben, hogy lépéseket tesz a felszabadulás után kibontakozó úgynevezett pozitív nyelvművelés felé: bírálni fogják a napi sajtót, a szépirodalmat, az ifjúsági iratokat, az iskolai könyveket és a szakmunkák műnyelvét, de ,,bírálatainkban lehetőleg óvakodni fogunk — írja a beköszöntő — a meddő tagadástól.'' Továbbá mintha Arany Jánosnak az 1860-as évek elejéről származó következő figyelmeztetését szívlelte volna meg az új szerkesztő: ,,Sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak *teste* körül forog; ami azoknak, s így a nyelvnek is, *szelleme* volna, a szavakkal *élés*, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható. ... Nem kisebbítem a szónyomozók érdemeit, de fájdalom, hogy míg a «*szavak* egérfarkába» oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a *mondatot*.'' A beköszöntő ugyanis kimondja, hogy ,,Ismertetni fogja a tudományos nyelvtannak, kivált a mondattannak fontosabb eredményeit — egyszersmind a stílusra való tekintettel''. Végül bár a stílus és a stilisztika itt sem kerül a középpontba, mégis erősebb hangsúly esik rá, mint az eddigi idézetek is mutatják, hozzátéve még, hogy a költői és prózai nyelv közti különbség vizsgálatát szintén napirendre tűzi a beköszöntő.

A Nyelvőr második negyedszázadának tevékenységét röviden a tudományos megalapozás jellemzi. Jóllehet mindez elsősorban nem a stilisztikában, hanem a magyar nyelvészet más diszciplináit illetően érvényesült, nem lényegtelen mértékben mégis — mint meg fogjuk látni — kihatott a stílus tudományára is.

Mit váltott valóra a Nyelvőr a beköszöntő programjából? A nyelvi elemek, jelenségek stílusértékeinek a vizsgálatát illetően két vonatkozásban lépett előre, egyáltalán nem kis mértékben. Egyrészt tovább folyik a szinonímák gyűjtése, de most már jobbára nem puszta anyagközlés formájában, hanem a jelentéseket is megadva és a nyelvhasználat módjára is utalva. Másrészt — meglehetősen nagy számban — jelennek meg egy-egy stiláris jelenséget alaposan, elmélyülten elemző tanulmányok, amelyek nemcsak a magyar funkcionális stilisztika kidolgozásához járulnak hozzá, hanem az általános stíluselméletet is gazdagítják. Csűry Bálint például ,,A metafora'' című cikkében (Nyr. 39: 343 kk.) az akkori legmodernebb lélektani stb. eredmények felhasználásával elemzi e nagyon fontos szókép, illetőleg jelentésváltozás létrejöttének módját, jellemzőit. Zlinszky Aladár az ismétlés problematikáját tárja fel (Az ismétlés módjai: Nyr. 41: 139 kk.), Kövér Ilona pedig a szójátékok típusait választja szét ma is tanulságos módon (Adalék a szójáték jelentéstanához: Nyr. 46: 209 kk.). Mindehhez tegyük hozzá, hogy Simonyi — mint jeleztük — megírja az első rendszeres hazai jelentéstani összefoglalást (A jelentéstan alapvonalai: AkNyÉrt. X.; vö. Károly Sándor: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 67—9), elsőként iktatja bele szervesen a magyar tudományos nyelvtanba a teljes mondattant (vö. Tompa József: uo. 147—55), és ezeknek a — stilisztika számára is jelentős — tanulságai hatnak Simonyi könyvein, Nyelvőr-beli cikkein és szerkesztői tevékenységén keresztül is. Az előrelépést azonban talán az mutatja legjobban, hogy ha megjelenik egy új iskolai stilisztikai tankönyv, már nemcsak

a nyelvhelyesség, hanem elsősorban a stíluselmélet szemszögéből bírálják (l. például: Gesztesi Gyula: Egy új stilisztika. Nyr. 43: 321—3; Kardos Albert: Egy új stilisztika: Nyr. 42: 369—72.).

A stílusrétegek közül ebben a korszakban is a szépirodalom, illetőleg az egyes írók, költők nyelvének, stílusának a tanulmányozása áll a középpontban, ami természetesen rendszerint a stílustörténet számára is tanulságos. Gyűjtik az irodalmi nyelv szókincsét („Irodalmi nyelvünk szótárához": számos kötetben); feldolgozzák egyes költők, írók nyelvének és a nyelvújításnak a viszonyát (Kisfaludy Sándor, Jósika Miklós, Dugonics András, Berzsenyi Dániel, Kazinczy stb.), de mind több a száma az elmélyültebb stíluselemzéseknek (a „Bajza József költői nyelvéről" című dolgozat például a lágyságot és az irrealitást jelöli meg a költő fő stiláris jellemvonásainak, s ennek a két sajátságnak a stiláris kifejezőit keresi aztán Bajza oeuvre-jében; l. még: Szegleti István: A főnévi igenév Arany Jánosnál: Nyr. 34: 70—5, 130—40, 244—9, 292—300; Simonyi Zsigmond: Jókai mint nyelvművész: Nyr. 33: 249—51), s olvashatunk itt a következők nyelvéről és stílusáról: Eötvös Károly, Mikszáth, Kossuth, Móricz Zsigmond, Arany, Gyöngyösi István, Faludi, Szentjóbi Szabó László, Vörösmarty, Pázmány, Mikes, Kármán, Csokonai, Jókai, Ady, Kemény Zsigmond stb. És hadd sorolom fel egyúttal azt is, hogy az írók, költők közül kik szerepelnek szerzőként a Nyelvőrnek ebben a korszakában: Arany, Mikszáth, Kosztolányi, Gárdonyi, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Móra, Tömörkény, Szabó Dezső, Laczkó Géza stb. — A többi stílusréteg szintén szót kap természetesen, de még most is inkább csak a nyelvhelyesség felől közelítik meg őket: találunk itt közléseket, cikkeket, megjegyzéseket a hivatalos nyelvről, a kuriális stílusról, a budapesti argóról, a diáknyelvről, a nyelvtudományi műnyelvről stb.

Végül: nehéz volna elsorolni azokat a tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket, amelyek egy-egy leíró vagy történeti nyelvtani kérdést tárgyalnak, de amelyek stilisztikai szempontból is tanulságosak.

Azt mondhatjuk tehát: a Nyelvőr e második korszakában nemcsak hogy betöltötte vállalt szerepét, hanem annál jóval többet nyújtott tárgyalt tudományunknak, a stilisztikának is.

6. A két világháború közötti nehéz időben (1920—1940.) — amelyet a nagyon megvékonyodott kötetek, majd a folyóirat megszüntetése is jeleznek — Balassa József, Budenznek, Szarvas Gábornak és Simonyi Zsigmondnak a tanítványa szerkesztette jubiláló folyóiratunkat.

Balassa József említett tanáraitól az egyetemen és később — a folyóiratszerkesztést illetően is — kitűnő iskolát kapott. De egyéniségében szintén megvoltak azok a vonások (tudásszomj, kutatói készség, gyakorlati érzék, a nyelv és a nyelvtudomány szeretete, szerénység, az emberek iránti tisztelet stb.), amelyek nemcsak hogy alkalmassá tették mindannak a kibontakoztatására, gyümölcsöztetésére, amit az akkori egyetemtől, tudománytól — mindenekelőtt szerkesztőelődjétől, Simonyitól — kapott, hanem amelyek mintegy eleve arra predestinálták, hogy minden tekintetben kiváló tanár, szinte valamennyi nyelvészeti diszciplínát művelő nyelvtudós (a magyar fonetika és dialektológia megalapozása például az ő nevéhez fűződik stb.), igen eredményes tudománynépszerűsítő, valamint nyelvművelő szakember és hatásos folyóiratszerkesztő váljék belőle (l. részletesebben: Szathmári István: Balassa József nyelvtudós, a Fazekas Mihály Főreáliskola volt tanára (1864—1945). In: A debreceni

Fazekas Mihály Gimnázium (volt Főreáliskola) Értesítője az 1972–73-i centenáriumi tanévről. Szerk.: Nábrádi Mihály igazgató. Tankönyvkiadó. Bp., 1972. 71–7).

Érthető tehát, hogy Balassa — a lecsökkent lehetőségektől megszabott határok között, továbbá a stilisztika egyes területeit illetően némi arányeltolódással — tovább örökítette szerkesztőelődeinek minden eredményét, hűségesen ápolta a folyóirat hagyományait. Mindezt világosan mutatja a Simonyi kezéből korán kiesett tollat felvevő új szerkesztőnek a „Bekö-szöntő"-je: „Érzem a feladat súlyát és merészségét, midőn Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond után a Magyar Nyelvőr szerkesztésére vállalkozom, de egyúttal érzem a kötelesség kényszerítő erejét is, hogy nem szabad cserben hagyni az ő folyóiratukat, nem szabad porba ejteni a zászlót, mely alatt mindnyájan, akik a Nyelvőr köré csoportosultunk, annak idején útnak indultunk, hogy kövessük mestereinket a magyar nyelvtudomány útjain... Továbbra legfontosabb feladatunknak tekintjük a magyar nyelvtudomány művelését. A Nyelvőr nem akar harcos folyóirat lenni; kerülni óhajtjuk a felesleges s a tudományos igazságok megismerését elő nem mozdító vitatkozásokat. Mi dolgozni akarunk. A tudomány szeretete ösztönzi folyóiratunk minden egyes dolgozótársát. ... A nyelvtörténeti és népnyelvi kutatásokon kívül helyet akarunk juttatni tudományunk újabb feladatainak, elsősorban a nyelvpszichológiai kérdéseknek is ... Emellett nem szabad elhanyagolnunk a magyar nyelv művelését s a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását sem ... De figyelemmel kell kísérnünk a tudományos és a költői irodalom, valamint a sajtó nyelvét, hogy a magyar nyelv szelleme és a stílus szépsége szempontjából jóakaró bírálat tárgyává tegyük az eredeti és a fordított műveket egyaránt.. ". (Nyr. 49: 1, 2.)

Mi valósult meg mindebből? Ami a nyelvi elemek, jelenségek stílusértékeinek a vizsgálatát illeti — a leszűkült kereteken belül is — csökken a szinonímagyűjtés aránya (vö. Angyal Endre idevágó megjegyzését: Nyr. 76:91), de tovább mélyül az efféle kutatás. Már a szinonímák jelentésére, használatára, stílusértékére is utal például Bernátsky Ferencnek „A magyar rokonszók kézi szótára" című, 1131 cikket tartalmazó munkája, amelyből a Nyelvőr ötvenedik kötetében (13–5) közöl mutatványt (vö. Póra Ferencnek — igaz, korábbi — szinonímaszótárával, amely lényegében csak felsorol bizonyos szinonímasorokat). Kisebb lesz az egy-egy stiláris jelenséget elmélyülten elemző tanulmányok száma is, bár meg kell jegyeznünk, hogy mivel efféle munkák gyakran más folyóiratban vagy külön könyvben látnak napvilágot, a Nyelvőr csupán ismerteti őket (pl. Zlinszky Aladár Művészi hangfestés és hangutánzás című dolgozatáról Zsoldos Jenő ír: Nyr. 67: 28; Molecz Bélának a tulajdonnév esztétikája című tanulmányáról pedig Kardos Albert: Nyr. 60: 115–6). Az előbbiek között viszont olyan, az elmélet számára is irányt mutató dolgozatokkal számolhatunk, mint például a Fokos Dávidé (A „figura etymologica": Nyr. 60: 3–10, 45–53, 103–7, 130–4, 61: 5–12), a Bebesi Istváné (A magyar nyelv hangesztétikai sajátságairól: Nyr. 51:18–21, 49–53; A humoros, komikus és szatirikus stílus nyelvi és logikai formái: Nyr. 53: 69–74) stb. De már a kevésbé feltűnő, apróbb stilisztikai különlegességekre is felfigyelnek, pl. olvashatunk a „tréfás" *-i* képzőről (Nyr. 52: 99), a *várjad: várd, várnánk : várnók* egymáshoz való viszonyáról (Nyr. 59: 83–6, illetőleg uo. 233–4) stb. És természetesen a frazeológiai kutatások (a szólások eredete stb.), a grammatikai vizsgálódások (ige- és névragozás-történet, egyes szófajok

használata, a szórend sajátságai stb.), a nyelvjárások rendszerezését stb. tárgyaló tanulmányok szintén csaknem mindig foglalkoznak stilisztikai kérdésekkel is.

Tovább folyik az egyes k ö l t ő k, í r ó k stílussajátságainak vizsgálata, továbbá egybevetése, valamint nemegyszer egy-egy szép sornak, kifejezésnek a stílusértékre is kiterjedt értelmezése (csak néhány példa: Bebesi István: Petőfi-nyomok Ady nyelvében: Nyr. 60: 38—45, 99—103; Dénes Szilárd: Arany János és Az ember tragédiája stílusa: Nyr. 54: 35—42; Kertész Manó: Balassi költői nyelvéhez: Nyr. 64: 39; — egyébként szóba kerülnek irodalmunk következő nagyjai: Balassi Bálint, Petőfi, Arany, Madách, Gyulai Pál, Herman Ottó, Jókai, Gárdonyi, Kiss József, Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Móra stb.). Ezenkívül a Nyelvőr ebben a korszakban közli Kosztolányinak az írásait (57. és 59. k.) és Móricz népnyelvi megjegyzéseit (55. k.). — A t ö b b i s t í l u s r é t e g, illetőleg s t í l u s á r n y a l a t (a hivatalos nyelv, a napilapok nyelve, az egyes szakmák nyelve stb.) 1920-tól 1940-ig is lényegében a korábbiakhoz hasonló módon — azaz a nyelvhelyességet állítva a középpontba — szerepel. Mintha azonban a stílus egy kicsit nagyobb hangsúlyt kapna (Balassa József például ezt írja — saját szerkesztőségének az idejére vonatkoztatva: „Az idegen szavak használatában és elkerülésében csakis a stílusérzék és a jó ízlés lehet a vezető." A Magyar Nyelvőr története 64).

Ú j d o n s á g n a k, érdekességnek számíthatjuk viszont, hogy az előzőeknél nagyobb mértékű lesz a „pesti nyelv", továbbá az argó vizsgálata (vö. például Balassa József: A pesti nyelvjárás: Nyr. 62: 94—6; Dénes Szilárd: A pesti ucca nyelve: Nyr. 66: 3—5; Vajthó László: A magyar diáknyelv: Nyr. 59: 219—20), jobban előtérbe kerül a népnyelvnek a szépirodalomban betöltött szerepe (l. például Balassa József: A nép nyelve az irodalomban: Nyr. 54: 148—9), és már olvashatunk az akkoriban születő rádió nyelvéről (pl. Nikolni Kurt: A magyar rádió nyelve: Nyr. 59: 221—4 stb.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a Nyelvőr Balassa József szerkesztősége idején, a két világháború között — bár összezsugorodva — tovább f o l y t a t t a korábbi útját, és e l ő b b r e v i t t e tárgyalt tudományunkat, a stilisztikát is.

7. Egy fél évtizedes kényszerű hallgatás után, 1946-ban Simonyi másik tanítványának: B e k e Ö d ö n n e k, a sokoldalú tudósnak, a nyelvtudomány szenvedélyes harcosának, a ritka eredményességű nevelőnek és szerkesztőnek jutott osztályrészül a Nyelvőr újra megindításának, szerzők és olvasók toborzásának rátermettséget és sok energiát igénylő nehéz munkája. Kniezsa István így jellemzi — nagyon találóan — Beke Ödön szerkesztői tevékenységét: „Az a néhány esztendő (1946—1953), amikor szerkesztő volt, a Nyelvőr újjászületésének és felvirágzásának a korszaka, és kitűnően tanúsítja, hogy Beke Ödön nemcsak kiváló tudós, élvezetes cikkek és tanulmányok szerzője, a magyar és a finnugor nyelvtudomány elsőrendű búvára és nem utolsósorban, a magyar népnyelv roppant gazdag kincstárának tökéletes ismerője és birtokosa, hanem rendkívül tevékeny és fáradhatatlan szerkesztő is, aki a folyóirat érdekében — szerkesztői apparátus nélkül, egyedül — a kutatók egész táborát mozgósította a folyóirat köré." (Nyr. 87:161.)

Beke Ödön részben a korábban kialakult utakat-módokat követte, részben azonban az új társadalmi-művelődésbeli követelményeknek megfelelően kiszélesítette a Nyelvőr érdeklődési körét, és változatosabbá, érdekesebbé, a

nagyközönség számára is olvasmányosabbá tette a folyóiratot. „A hetvenedik évfolyam elé" című szerkesztőbizottsági b e k ö s z ö n t ő így jelzi mindezt: „Hetvenedik évfolyamával a Magyar Nyelvőr immár negyedszer indul életének új útjára... Most... tovább óhajtja művelni a magyar szellemiség legbecsesebb tudományszakát, a magyar nyelvtudományt..., a nyelvtörténet, a népnyelv, a nyelvhelyesség búvárlása mellett nagyobb tért óhajtunk juttatni az általános nyelvtudomány problematikájának... Egyesíteni óhajtjuk a Magyar Nyelvőr eddigi törekvéseit és irányait. A szolíd tudományos módszer alkalmazása mellett élénk kapcsolatot teremtünk az élő irodalom és költészet alkotásaival, hogy nagy íróink, költőink tanulmányozása által frissítsük fel a magyar nyelvtörténet anyagát. A nyelvhelyesség művelésében különös gondot szeretnénk fordítani a városi dolgozók és a föld népének nyelvi problémáira..." (Nyr. 70:1—2).

A stilisztika, a stílussal való foglalkozás ebben a korszakban sem áll a középpontban (a fordulatot hozó III. Nyelvészkongresszusra csak 1954-ben kerül sor!). Mégis azáltal, hogy — mint mondottuk — a folyóirat mintegy „életesebbé" válik, inkább foglalkozik a jelen nyelvhasználati kérdéseivel — nem jelentéktelen lépést tesz a s t í l u s a l a p o s a b b vizsgálata felé, és ezzel hozzájárul a következő korszak előkészítéséhez. Minderre érzékelhetően utal a rovatcímek listája. Az 1952. évi, 76. kötetben például ilyen rovatokkal találkozunk az egyes számok elején levő nagyobb tanulmányok után: Nyelv és iskola; Nyelvművelés; Népek és nyelvek; Nyelv és munka; Irodalom; Nyelvjárásaink; Vita; Könyvekről; Magyarázatok; Ki hallotta, ki olvasta?; A Nyelvőr postája (más kötetben: Íróink nyelve; Nyelvünk történetéhez).

Továbbfolyik a s z ó- és s z ó l á s k i n c s g y ű j t é s — mindenekelőtt a népnyelvieké, nyelvjárásiaké, a szaknyelveké stb. —, de immár nem a szinonimika keretében. Viszont nagyobb hangsúlyt kap az írói-költői szavak gyűjtése és vizsgálata (pl. Beke Ödön: Szólások Petőfi és Arany műveiben: Nyr. 72:111—20; Földessy Gyula: Csokonai nyelvének és stílusának hatása legnagyobb költőinkre: Nyr. 75: 244—54; Mészöly Gedeon: Csokonai *róna* szava: uo. 254—6; Goda Géza: Jókai szó- és szólástár: uo. 521—4), és megjelenik az első részletesebb tanulmány a szinonimákról (Balázs János: A rokon értelmű szavakról: Nyr. 76: 94—8, 178—82); alapos vizsgálatban részesülnek a szókincsen kívül más nyelvi-stiláris eszközök, jelenségek is (pl. Rubinyi Mózes: A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál: Nyr. 74: 348—57; Herczeg Gyula: Eötvös József körmondatai: Nyr. 77: 56—71, 165—79; Prohászka János: A nagyítás és túlzás kifejezésmódjai nyelvünkben: uo. 196—208), sőt napirendre kerül a szépírói archaizálás bonyolult kérdése (l. Prohászka János: A történeti regények nyelvének korszerűsítéséről: Nyr. 76: 189—98). Olyan dolgozat is születik, amely fényt derít a tájnyelvi elemek szépirodalmi felhasználásának a lehetőségeire, továbbá módszertani tekintetben is példát ad szépprózai munkák hasonló nyelvi-stilisztikai vizsgálatára (Deme László: Gondolatok a „Pályamunkások" nyelvéről: Nyr. 77: 183—92).

A s t í l u s r é t e g e k közül az elemzést illetően — mint már az eddigiekből is kiviláglik — a szépírói stílus áll az első helyen. Olyan alapvető tanulmányok látnak napvilágot, mint a Bóka Lászlóé Vörösmarty nyelvéről (Nyr. 75: 241—4), deelemzik mások nyelvét, stílusát is (l. például: Dénes Szilárd: Kossuth Lajos szónoki és közírói stílusa: Nyr. 76: 401—7; Zsoldos Jenő: Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez: Nyr. 77: 37—43; Benkő László: Veres Péter írói nyelvéről: uo. 192—4); továbbá se szeri, se száma a szépírói és egyéb

könyvek bírálatának, ismertetésének, amelyeknek szinte mindig van — a nyelvhelyességieken kívül — több-kevesebb stilisztikai vonatkozásuk is. És — mint Angyal Endre megjegyzi (Nyr. 76: 174) — „a népi írók egész sora áll be a Nyelvőr dolgozótársai közé: Kamjén István, Rideg Sándor, Hunya István s a két legjelentősebb: Szabó Pál, Veres Péter. Szabó és Veres levélformában gyakran teszik meg észrevételeiket, szellemesen... szólnak hozzá a felvetett problémákhoz, és nemegyszer új népnyelvi anyagot is hoznak".

Végül a stíluskutatás útját is egyengetik az olyan más diszciplínát érintő viták, mint az irodalmi nyelv, köznyelv, tájnyelv viszonya, illetőleg e nyelvi rétegek szépírói felhasználása (l. Lőrincze Lajos: Népdalszövegeink és a tájnyelv kérdése: Nyr. 76:107—11, továbbá a vita: uo. 428—40, 76: 250—3; Herczeg Gyula: Irodalmi nyelv és nyelvjárás Olaszországban: Nyr. 76: 182—9), valamint azok az alaposan kidolgozott tanulmányok, amelyek ugyan nyelvművelő célzatúak, a nyelvhasználattal kapcsolatosak, de amelyek nem keveset mondanak a stilisztika — mindenekelőtt a funkcionális stilisztika — számára is (Fónagy Iván—Soltész Katalin: A mozgalmi zsargonról: Nyr. 76: 255—69, 330—6, 444—8; Lőrincze Lajos: Az ikes igeragozás kérdéséről: Nyr. 77: 208—12; Keresztes Kálmán: A személyragos főnévi igenév használatáról: uo. 340—52; Szabadi Béla: Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv: uo. 357—61) és végül az olyan kimunkált tervezetek, amelyek megvalósítása már a következő — mai — korra esik (l. O. Nagy Gábor: Egy készülő szólásgyűjtemény elé: Nyr. 77: 43—7). — (Az eddigi korszakok tárgyalását illetően vö.: Balassa József: A Magyar Nyelvőr története. Bp., 1941.; Angyal Endre: Nyolcvan esztendő a magyar nyelvművelés szolgálatában: Nyr. 76: 1—8, 87—93, 171—8.)

Összegezésül: a Nyelvőr — negyedik szerkesztőjének példamutató munkálkodása révén — nemcsak hogy feltámad, hanem színes, érdekes és olvasott folyóirat lesz, amely tovább viszi a stilisztikát is a kibontakozás útján.

8. A Nyelvőrnek még le nem zárult, ma is tartó legújabb korszakát 1954-től számíthatjuk, ekkor vette át tudniillik Lőrincze Lajos a szerkesztést. Azt kell mondanunk, hogy az azóta eltelt csaknem két évtized a folyóirat életében egyrészt töretlen folytatást, másrészt azonban a korábbiaknál lényegesen nagyobb előrelépést jelent, s e megállapítás még fokozottabban vonatkozik a stilisztikára.

Mindez a nyelvtudomány (s benne a nyelvművelés) általános és hazai alakulásával, fellendülésével, továbbá Lőrincze szerkesztői elveivel és tevékenységével, a stilisztikát illetően pedig e stúdium 1954-től való újjáéledésével függ össze.

Ismeretes, hogy — nagyon röviden szólva — éppen a tárgyalt időszakban változott meg a nyelvszemlélet, ekkor tolódtak el a nyelvészeti vizsgálódások súlypontjai, és ekkor léptek fel részben vagy egészben új kutatómódszerek olyan mennyiségben, mint soha a korábbi időben (a szinkrón jellegű, a gyakorlati elveket jobban érvényesítő kutatások előtérbe kerülése; a strukturalista néven összefoglalt, gyakran lényegesen eltérő és nagy átalakuláson keresztülment irányzatok létrejötte: Bloomfield, Harris, Chomsky stb. munkássága, generatív grammatikák, tipológiai vizsgálatok, szemantikai elméletek, szövegkutatás stb.; az egzaktság követelményének érvényesítése: matematikai és kvantitatív módszerek; stb.). Ezeknek a — nyilvánvalóan különböző mér-

tékű — hatásán kívül magyar viszonylatban számolnunk kell a nyelvtudomány szervezeti kereteinek a kibővülésével (hiszen húsz éve megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, megnagyobbodtak és kutatóhelyekké váltak az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek, külföldön szintén számos helyen foglalkoznak nyelvünk vizsgálatával stb.). És nem hagyhatjuk figyelmen kívül Lőrincze Lajosnak nagy hozzáértéssel, körültekintéssel és ügyszeretettel végzett szerkesztői munkáját, valamint az — elsősorban az ő buzgólkodása folytán kibontakozó — új igényt a nyelvi-anyanyelvi műveltség iránt és az új felfogást, szemléletet a nyelvhelyességi kérdésekben. Ez utóbbit és Lőrincze Lajos egész módszerét találóan jellemzi Németh G. Béla a Nyelvőrségen című kötet ismertetése kapcsán: „Lőrincze köre a nyelvet nem önmagában, elszigetelten szemléli, mint a pozitivisták, hanem társadalmi funkciójában ragadja meg, mint Arany is... S a funkcionális szemlélet tudatos történeti dialektikával párosul Lőrinczénél, akár csak Aranynál, aki fölismerte, hogy a nyelv történetének minden korszakában s rendszerének minden területén egyszerre van jelen a megőrzés és a megújítás törekvése, de arányuk korszakonként és területenként más és más. S tudta, hogy a nyelvész, az író, a nyelvművelő ezt az arányt akkor befolyásolhatja hatékonyan és helyesen, ha felismerte az illető korszak s az illető terület fejlődéstörténeti igényeit. Lőrincze munkásságában ez a megítélés és ez a befolyásolási szándék, a társadalmi igény «a kommunikációs» feladat mérlegelésén, a fejlődéstörténeti funkció számbavételén nyugszik." (TársSzle. 23. 1972. 12. sz. 105.) És tegyük hozzá, hogy Lőrincze mind írásban, mind hangos szóban megtalálta, kialakította azt a mindenképpen kívánatos szerkezeti és stilisztikai formát, amelynek a hatása alól senki sem vonhatja ki magát, és amellyel nem kis mértékben hozzájárult a Nyelvőr mai arculatának létrejöttéhez.

A felsorolt tényezőkhöz számítva a magyar stilisztikának 1954 óta elért — és korábban már tárgyalt — eredményeit, a Nyelvőr és a stilisztika e legutóbbi korszakbeli kapcsolatát a következőképpen jellemezhetjük: hagyományosnak és modernnak a felkarolása és ezzel együtt elméletileg és gyakorlatilag megalapozott, mennyiségében is jelentős továbblépés.

Ilyenformán nem csoda, ha azt kell mondanunk, hogy szinte nincs olyan fontos részlege a funkcionális stilisztikának, és nincs olyan modern stilisztikai kísérlet, törekvés sem, amely vagy közvetlenül, vagy közvetve (ismertetés, recenzió, bírálat stb. formájában) ne kapott volna hangot az utóbbi két évtized és napjaink Nyelvőr-számaiban.

Ezúttal nincs terünk arra, hogy felsoroljunk minden jól hasznosítható tanulmányt, csupán arra szorítkozunk, hogy — a korábban vázlatosan jellemzett funkcionális stilisztika felépítését követve — minden részterületről kiragadunk néhány jellegzetesebb dolgozatot.

Hogy a Nyelvőr mennyire a hagyományok folytatója, arról mindjárt tanúskodnak a jelenlegi rovatcímek: Nyelvművelés, Íróink nyelve, Nyelv és iskola, A nyelvtudomány műhelyéből, Nyelvjárásaink, Szó- és szólásmagyarázatok, Szemle, A Nyelvőr postája, A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából, A Nyelvőr hírei. Az előbbre lépést viszont maguk az egyes rovatokban közölt tanulmányok mutatják.

Megjelennek mindenekelőtt a stilisztika egészét (felfogásmódját, felépítését stb.), egy-egy fontos részjelenséget, továbbá a stílusvizsgálat és a stíluselemzés módját érintő, tárgyaló — elvi jelentőségűnek mondható — dolgozatok, valamint hasonló jellegű, de új törekvése-

ket bemutató vagy felvázoló írások (néhány példa: Martinkó András: A Rozsdatemető ürügyén: Nyr. 89: 445–51; J. Soltész Katalin: Babits mondattípusai: Nyr. 85: 305–19; Martinkó András: A nyelvi archaizálás kérdéséről: Nyr. 78: 369–74; Szabó Zoltán: Az egyéni sajátosságok megragadása a szépírói stílus vizsgálatában: Nyr. 88: 278–85; Bárczi Géza: Stíluselemzés [Jókai: Az aranyember]: Nyr. 83: 429–39; Deme László: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban: Nyr. 90: 275–87, az összetett mondatban: uo. 392–404).

Képviselve vannak számos tanulmánnyal a stilisztika következő részterületei: *a)* a hangtani jelenségek stílusértéke és az úgynevezett hangos stílus (pl. Balázs János: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából [recenzió]: Nyr. 84: 230–36; Bakos József: A „tanári beszéd" hangalakja: Nyr. 91: 161–71; Elekfi László: Kiejtési norma és változatok: Nyr. 95: 147–58); — *b)* a szókincs és a szóképek stilisztikája (pl. Terestyéni Ferenc: A halál kifejezése a Szigeti Veszedelemben: Nyr. 78: 211–2; Benkő László: Juhász Gyula *bús* szava: Nyr. 82: 351–7; Fónagy Iván: A szavak hossza a magyar beszédben: Nyr. 84: 355–60; Békési Imre: A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből: Nyr. 91: 338–45; O. Nagy Gábor: Milyen lesz a készülő Magyar Szinonímaszótár?: Nyr. 94: 1–15; P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia fogalmáról: Nyr. 95: 15–28); — *c)* az alak- és mondattani jelenségek stilisztikája (pl. Herczeg Gyula: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában: Nyr. 78: 203–10; T. Lovas Rózsa: Arany János epikájának mondatformái: Nyr. 91: 306–22; Kálmán Béla: A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban: Nyr. 94: 392–404); — *d)* a stilisztikai formák (pl. Benkő László: Halmozott mondatrészes mondatok: Nyr. 92: 446–52); — *e)* az úgynevezett extralingvisztikus eszközök (pl. Tompa József: A külön szépírói helyesírás: Nyr. 79: 69–80; Ruzsiczky Éva: Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről: Nyr. 88: 392–8; Zsilka Tibor: A képvers és az olvasó: Nyr. 94:58–64).

Ha kisebb mértékben is, szó esik természetesen a nyelvi-stiláris eszközök tipikus felhasználási módjairól: *a)* stílusrétegek (pl. Ferenczy Géza: Tudományos nyelvünk művelése [recenzió]: Nyr. 78: 99–104; Károly Sándor–Zsembery István: Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben: Nyr. 84: 148–54); — *b)* stílusárnyalatok (pl. H. Molnár Ilona: A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony" című kisregényében: Nyr. 79: 314–22; Mályuszné Császár Edit: Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve: Nyr. 82: 170–83; Martinkó András: A humor Petőfi egyik levelében: Nyr. 84: 159–65); — *c)* korstílusok (pl. Herczeg Gyula: Század eleji prózánknak egy impresszionista fordulatáról: Nyr. 87: 172–9).

Gyakran szerepelnek a stílusvizsgálat és a stíluselemzés elvi és módszertani kérdései, továbbá egy-egy mű elemzése vagy valamely iró, költő stílusának felvázolása stb. (pl. Tompa József: A stílusvizsgálat módszeréhez: Nyr. 78: 44–59, 79: 218–9 és a körülötte kialakuló vita; Szabó Zoltán: Az egyéni szépírói stílus jellemzéséről: Nyr. 91: 328–37; — Németh G. Béla: Vajda János: A vaáli erdőben: Nyr. 93: 69–73; Szilágyi Ferenc: Csokonai: Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban: Nyr. 96: 173–9; — Török Gábor: József Attila-kommentárok: a 91. kötettől sorozatosan; Kőháti Zsolt: Jegyzetek a novellaíró Németh László stílusáról: Nyr. 95: 45–51; egyébként — mindenekelőtt az Íróink nyelve rovatban — 1954-től több mint ötven író, költő nyelvéről, stílusáról olvashatunk, Balassitól a legfiatalabb költőkig és Zrínyitől Bartalis Jánosig).

Ismeretes, hogy stílustörténetünk mennyire kidolgozatlan, de természetesen — már az eddigi felsorolás is igazolja — efféle dolgozatok szintén napvilágot láttak a Nyelvőrben (még néhány példa: Fábián István: Irodalmi stílusunk változása 1925 körül: Nyr. 83: 289—95; Kardos Tibor: A régi magyar dráma nyelvének összetevői: Nyr. 90: 153—9).

Végül igen nagy azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek — közelebbről vagy távolabbról — rokon diszciplínák köréből merítik témájukat, vagy amelyek a modern nyelvészetnek — mutatis mutandis — a stilisztikában is figyelembe veendő kérdéseit tárgyalják (pl. a Nyelvművelésünk főbb kérdései című témakör vitája: Nyr. 78: 129—65; Rácz Endre: Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban [recenzió]: Nyr. 84: 488—98; J. Soltész Katalin: Petőfi rímei: Nyr. 90: 21—31; — Antal László: A jelentés kérdései: Nyr. 87: 81—96; Szende Tamás: Szóstatisztikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján: Nyr. 92: 287—300; Radics Katalin: A tipológia és a nyelvi univerzálék: Nyr. 96: 352—6).

9. Szarvas Gábor ezt írta folyóirata első kötetének 349. lapján: „A Magyar Nyelvőr jelmondata, habár nincs is homlokára nyomva, világos: «Együttesen munkálkodva tanítani s tanítva tanulni».” Mind a Nyelvőr, mind egész nyelvtudományunk büszke lehet rá, hogy jubiláló folyóiratunk tevékenységét minden eddigi szerkesztő idejében az együtt munkálkodás és a tanítva tanulás jellemezte.

Nem kívánhatunk hát mást a százéves folyóiratnak, mint azt, hogy őrizze meg továbbra is az eddigi életközelséget, szenvedélyt és ügyszeretetet, és akkor további századokon át hasonló eredménnyel fogja szolgálni legféltettebb kincsünk: anyanyelvünk ügyét.*

Szathmári István

Korunk és a szaknyelv

„A specializáció egyre szűkebb szakaszokra bomlasztotta fel a tudást, a tudomány művelői között mind nehezebb a kommunikáció, és a Tudósok Köztársasága elszigetelt szubkultúrákra hasadozott, amelyet csak vékony kommunikációs szálak fűznek össze. Ez a helyzet szellemi polgárháborúval fenyeget. A tudás egészének ezt a bomlását az okozta, hogy a specializáció folyamán maguk az információk befogadói is specializálódtak. Tehát fizikusok csak fizikusokkal beszélnek, közgazdászok csak közgazdászokkal, sőt ami még rosszabb — magfizikusok csak magfizikusokkal ... Néha eltűnődik az ember azon, nem válik-e végül a tudomány a befalazott remeték gyülekezetének birtokává, akik sajátos különböző nyelveken mormolnak maguknak valamit, amit csak ők maguk értenek meg. .. A specializált süketség terjedése azt jelenti, hogy valaki, akinek tudni kellene valamit, amit valaki más tud, nem képes azt felfogni általános érvényű hallóképesség hiánya miatt.”

* A dolgozat első, Szarvas Gáborral foglalkozó része — némi változtatással — megjelent a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) IV. (1972.) kötetének 13. számában.

A fenti idézet rendszer-filozófiai közleményből való.[1] A tudományágak elszigetelődéséről ír, de megállapításai a gondolat, a közlés hordozójára, a nyelvre is érvényesek, különösképpen a szaknyelvre.

A szaknyelv és a korunkra jellemző fejlődés között összefüggésnek kell lenni. Ez utóbbit abszolút mérőszámokkal is lehet jellemezni, de még jellemzőbb, ha a fejlődés ütemére utalunk. Így például arra, hogy hány évenként nő kétszeresére az energiatermelés, a vízigény vagy a nyomdatermékek és (az utóbbiakon belül) a tudományos publikációk száma. A megkétszereződés időtartama nagy általánosságban 10 és 20 év között van a fenti és a hasonló fejlődési tendenciát mutató példákban. E tendenciának szükségképpen megvan a szaknyelvi vetülete is: a szakszókészlet növekedése, melynek mértéke megfelel a tudomány, a technika és a társadalom fejlődésének. Ez nem egyenletes tehát, hanem gyorsuló: ha a mi állományunk kétszer akkora, mint apáinké volt, akkor a fiainké kb. négyszer akkora lesz, mint a miénk. Az a megállapítás, hogy a fejlett nyelvek szókincsének mintegy fele tudományos és műszaki szó (Mario Peinél olvasható), csak egy ideig lehet igaz, mert a köznyelvi szókészlet bővülése sokkal lassúbb és egyenletesebb a szaknyelvinél. Ha a köznyelv csöndes folyó, akkor a szaknyelv hömpölygő áradat, mely utóbbi egynéhány emberöltő alatt nőtt akkorává, mint az előbbi ezer év alatt.

Korunkat egy másik tendencia is jellemzi, mely korántsem olyan biztató: az élettér elszennyezése. Ennek „irama" a fejlődés iramánál is sebesebb. Nincs messze az idő (még e század végére becsülik), amikor a földek, a levegő és az élővizek elszennyezéséből eredő károk jóvátételére már akkora áldozatot kell hozni, mint a (mostani értelemben vett) fejlesztésre. A világméretű rablógazdálkodás válságra vezet.

A kibernetika a tömeg és az energia mellé az információt teszi meg harmadik, alapvető dimenziónak. E hozzásorolás jogosultságát indokolni látszik az is, hogy — az anyagi világ elszennyezésével párhuzamosan — kezdetét vette az információ szellemi, élő formájának, a nyelvnek az elszennyeződése is. A szaknyelv — mint élő rendszer — elvesztette stabilitását, e „hömpölygő áradat" vize hordalékos, zavaros, szennyes. Itt sincs messze az a kritikus időpont, amikor a szemantikai szennyezettség olyan mértékűvé lesz, hogy a nyelv megújhodó, öntisztuló képessége már nem bír vele, és a szomszéd határba kell járni tiszta vízért.

A szemantikai zaj

A nyelvi szennyezettséget „szemantikai zajnak" nevezik a tájékoztatásügyi szakirodalomban. Párhuzamosságot fejez ki az elektromos akusztikai zajjal, mely a hivatlan, kényszerű szerkezeti zaj nagyságát jelenti a tiszta, kívánt jel nagyságához képest. (A búgás, recsegés és torzítás a rádióban.)

A szaknyelvben — ideális esetben — a jelentés és a nyelvi kifejezés között kölcsönös és egyértelmű vonatkozás van (szemantikai ekvivalencia). Ennek hiánya okozza a szemantikai zajt.

E zaj kártétele nyilvánvaló. És az is, hogy a kártétel holnap nagyobb lesz, mint ma.

[1] Kenneth E. Boulding: Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. Management Science 1956. áprilisi száma. (Rendszerelmélet — Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. 96—97. lap).

Az új szakkifejezés megalkotása a szerző tetszésétől függ. Szubjektív inspirációja, az analóg idegen kifejezések, a „vetélytársak" terminológiai szokása, a föltűnésvágy, az üzleti érdek, a divat, a nyelvérzék, a jóízlés, a szellemi tunyaság, a félműveltség, a sürgető kényszerűség és a többi, mindmind befolyásolhatják. Végül is szabadon dönt. Nem lehet „kiprédikálni", mint a köznyelvi vétkezőt az Értelmező Szótárból. Nincs tehát szaknyelvi bibliánk, nincs ellenőrzési lehetőség, tekintély, ha új szó kívánkozik nyelvünkre vagy tollunkra. Elég egy tekintélyes személy, aki a fenti kritikai szempontok (vagy akár csak egyikük) megítélésében érzéketlen, és „kitalálja" vagy megerősíti egy fogalom szószimbólumát. Ő nem tudja, de más sem bizonyíthatja rá, hogy szemantikai zajt keltett.

Szakkifejezéseinknek nincsen armálisuk.

Mit jelent pl. 10%-nyi szemantikai zaj a gyakorlatban? Az ismeretszerzés során minden tizedik terminusnál elakadunk vagy elakadhatunk. Ha nem akadunk el, jóhiszeműen megtanulhatjuk őket és — „stílusértékük" tudatának híján — könnyen átkerülnek aktív szókészletünkbe, így zajforrássá válunk.

E kár a tájékoztatásügy területén tovább nő, mert itt már nemcsak két fél (a szerző és az olvasó) viszonyában lehet félreértés. Közbelép az ún. szekunder dokumentum (pl. az ajánló bibliográfia) szerkesztője, a fordító, a könyvtáros stb., tehát az értesülés nem egy, hanem több lépcsőn jut el az érdekelthez. Minden lépcsőn újra érvényesül a zaj, így tíz értékes kifejezésből nagyjából minden lépcsőn elvész egy (ha a zaj 10%-nyi), és zajtényezővé válik. Egy szerző-fordító-könyvtáros-érdeklődő típusú láncon a zajok egymásra halmozódása miatt 40%-nyi a bizonytalanság.

Egy 1965-i adat[2] a Nagy-Britanniában végzett kutató munkák során 20%-nyi nem szándékos ismétlésről tudósít. Magyarán: százmilliókat dobnak ki az ablakon a hiányos tájékozottság miatt.

Az elemi károk (tűz, víz, jég, korrózió stb.) mellett tehát megjelent az értetlenségből eredő kár, mely velük összemérhető nagyságú.

A szemantikai zaj okozta nyelvi tehetetlenség sorra gyengíti a tudományos, szociális, gazdasági, műszaki stb. frontjainkat. Nem tudjuk jól védeni egészségünket, igazságunkat, ha nem értenek jól bennünket. Nem tudunk élni a felhalmozott szellemi javakkal, mert nincs róluk egyértelmű lajstrom. Kutató szerveinknél pl. ijesztő mennyiségű feldolgozatlan anyag van, melynek elégtelen ismerete miatt sokszor újból és újból elvégezzük ugyanazt. Nem tudunk selejtezni sem, bár tudjuk, hogy a kevesebb, de jól nyilvántartott anyag értéke nagyobb. Nem tudjuk jól nyilvántartani termékeinket, gyártmányainkat, de a mását sem.

A szemantikai zaj nyelvi felelőtlenségre ad módot, ezért társadalmi, morális hatását sem kicsinyelhetjük le.

A magyar szaknyelv ügye rosszul áll. Előfordul egy-egy próbálkozás az egységesítésre, de ezek meddők, amint ezt a későbbiekben egy példa is megvilágítja. Olvashatunk aggódó, sürgető írásokat, de a szándék csak szándék marad, ha nem látjuk be, hogy „szervezett együttműködésre, a dologismerő és a nyelvész szövetségére van szükség" (Grétsy L.: Népszabadság 1972. ápr. 28.). Szerintem még a fogalmi rendszerek és az elektronikus számítógépek ismerői is további befalazott remeték e téren, specializált süketséggel egymás iránt.

[2] Martin J.: Unintentional duplicated research. New Scientist 1964. 274.

Szó és fogalom

Szakkifejezéseink összegyűjtésekor nem mellőzhetünk valamilyen alkalmas fogalmi rendszert, ahol nem a szó az elsődleges (melynek keressük az értelmét), hanem a fogalom vagy fogalomkör, melyhez szót, illetve szavakat keresünk.

A fogalmi rendszer lényegét egy önkényes és kezdetleges példán mutatom be. Nézzük az eper-szeder félék rendszerét.

1 Fán terem	2 Bokron terem	3 Földön terem
	21 Piros	31 Piros
	22 Fekete	

A rendszer még nem „tökéletes", mert az erdei szamócát nem tudjuk megkülönböztetni a földiepertől. Ezért két fakultatív toldalékot is bevezetünk:

.01 Kerti termény
.02 Vadon nő

Az eper-szeder féléket mármost kétféleképpen tudjuk felsorolni:

eper	1	1	eper
erdei szamóca	31.02	1	+szeder
földieper	31.01	21	málna
málna	21	22	szeder
szeder	22	31.01	földieper
+szeder	1	31.02	erdei szamóca

A + jel „kerülendőt" jelent, a nyelvi egység érdekében. Somogyban például az Arany János-i *eperfa* szó a zajkategóriába esik, mert ott szederfa az eperfa.

Az első oszlop szótár rendszerű, a második fogalmi rendszerű. Az elsőben alaki, a másodikban értelmi a sorrend. Ha nagy mennyiségű szót sorolunk föl ilyen módon, akkor baloldalt a homonimák, jobboldalt a szinonimák kerülnek egymás alá. Mindent megtalálhatunk ábécérendben, de ha kell, megszabadulhatunk az ábécé és a formák nyűgétől, és értelmi helyén is fölkereshetjük a szót. Ez azt is jelenti, hogy a szókészletből tetszés szerinti szakmai vagy fogalomköri kivonatot tudunk „tálalni" a fogalmi rendszer szerint. Végül — ami talán a legfontosabb — a fogalmi szimbólumok összeolvasása (például *eper/szeder* féle — bokron terem — piros) egyben a szó értelmezése is.

Végül is mi az a szakszó, szakkifejezés, terminus? Úgy vélem, attól válik azzá, hogy egy szakág fogalmi rendszerének füzérére kerül.

Rendszerszemlélet és gépesítés

A jövőben várható egyik legfontosabb irányzat: a gépesítés kiterjesztése a szellemi munka alsóbb szintjére. A „gondolkodó", számító és adatfeldolgozó gépeinket olyan irányított rendszerekre vagy rendszeregyüttesekre is fel kell készíteni, melyeknek fogalmi koordinátájuk is van, vagyis magyar terminusokat is kell velük valamilyen módon rendezni. E gépi munkák „hőskora"

most kezdődik. Valahányszor ilyen próbálkozásról hallok, olvasok, elfog a gyanakvás: amikor magyar szavakat „táplálnak be" a gépbe, akkor előzőleg tisztázták-e az *eper-szeder* kérdést?

A szaknyelv megváltását teljes, tiszta és korlát nélküli rendszerekre kell építeni. Nem rekedhetünk meg egy-egy nyelvi egységben (pl. csak egy-egy szóban), mert az igen gyakran homonima. Nem rekedhetünk meg egyes szakmákban sem, mert elszigetelt, zárt szakma nincs. (Erről akkor győződtem meg, amikor egyszer össze akartam írni a horgászok „szakszavait", gondolva azt, hogy ez igazán egyedi terület. Eljutottam vagy 150 szóig, de ezeknek csak igen kis részére lehetett ráfogni, hogy horgászszók. Nagyobb részük a halászat, a biológia, a tógazdaság, a hidroszféra stb. területére is tartozik.)

A szakkifejezések egészét hagyományos módszerekkel feldolgozni: reménytelen próbálkozás volna. A legnagyobb gond az, hogy az egyes kifejezéseket sokoldalúan kell megvizsgálni (értelmezés, nyelvi érték, elterjedtség stb.). E vizsgálat és a velejáró vita annyi időt venne igénybe, hogy — hozzászámítva a kiadás időigényét is — a megjelenésekor már avult is lenne. Tartalmazná az összeállítás, megvitatás és kiadás ideje (sok éve) alatt elavult kifejezéseket, viszont nem tartalmazná az ugyanezen idő alatt megjelent jövevényeket és képződményeket. *Rögzítene*, és így nem segítené, hanem akadályozná a fejlődést.

L. von Bertalanffy szerint „...élő rendszerben a séma és a rend végső alapját csak magában a folyamatban kereshetjük, nem pedig előre rögzített struktúrákban."[3] Egyetlen rendszer analízise helyett rendszerek szintézisére kell törekednünk; a mi esetünkben egyesítve a tudományok, szakmák, a nyelvtudomány és a tájékoztatásügy azon törekvéseit, melyek az általános érvényű hallóképesség javítására irányulnak. Párhuzamosan kezelt rendszerekkel és gépi feldolgozással a hagyományos feldolgozás nagy ballasztját, az időtényezőt majdnem teljesen kiküszöbölhetjük. Ezt úgy érjük el, hogy az egyes tételeinket („szócikkeinket") és a módosítási indítványokat *csak egyszer írjuk le* (gépi adathordozóra), és egyszer ellenőrizzük. Ezt követően minden más munkát (szerkesztés, sorba rakás, kiválogatás, lektorálás, leírás, a bírálati anyag előkészítése, törlés, kiegészítés, újra leírás) a gép „végez el", előre megszabott szigorú utasítások (programok) szerint. A gyűjtemény kezdettől fogva használható; állandóan „készen" van, és bármilyen rendszerű levonata vagy kivonata elkészülhet annyi óra alatt, ahány év kellene hozzá hagyományos módszerrel.

A fogalmi rendszerről

Fogalmi rendszer sok van. Szigorúan véve több van, mint ahány szakember, mert mindenki rendszerezi valahogyan a saját ismeretanyagát. Az egyes szakágak, sőt vállalatok keretében is alkotnak szakrendszereket. Ezekre az jellemző, hogy (egy-egy szakkörre) korlátozottak, és egymáshoz képest inkompatibilisak, azaz össze nem egyeztethetők.

Ha szaknyelvi kifejezéseink rendezéséhez fogalmi rendszert keresünk, akkor eleve ki kell kötnünk azt, hogy a rendszer univerzális és tudományos igényességű legyen. Ha ezeken fölül a hazai elterjedtséget és a hozzáférhető-

[3] Ludwig von Bertalanffy: „A szerves teleológia fizikai elmélete felé. Visszacsatolás és dinamika". Human Biology 1951. decemberi száma. Magyar nyelven l. az első jegyzetnél; 92. lap.

séget is kikötjük, akkor az ETO-n, az Egyetemes Tizedes Osztályozáson kívül nem jöhet szóba más.

Az ETO-t a múlt század közepe táján alkotta meg Dewey, a neves amerikai könyvtáros. Rendszerét később nemzetközi szerv karolta föl, és fejlesztette tovább. Jelenlegi állapotában kb. 200 ezer fogalomkör, ill. fogalom különíthető el segítségével egymástól, illetőleg ennek sokszorosa, ha az ún. alosztásokkal is élünk.

Hierarchikus rendszer: az egyes fogalmak „főfogalmaknak" részei, majd „alfogalmakká" ágaznak el.

Ezt a fölé-, ill. alárendeltséget számok rögzítik, mint a följebb „megalkotott" primitív rendszerben:

2 Bokron terem
21 Piros
22 Fekete

A teljességet és a szétágazást a mellékelt óraszerű ábrázolással mutatom be (1. ábra) mely a rendszer magját tünteti föl 2—3 számjegynek megfelelő részletességgel, poláris ábrázolásmóddal. Kerületi felosztása (méretaránya) igazodik az ETO terjedelmi arányaihoz. Abból például, hogy a textilipar (677) „legyezőcikke" szélesebb a filozófiáénál (1), arra következtethetünk, hogy szakmai szókészlet terén legalábbis versenyképes az utóbbival. A fogalmak a sugarak mentén tovább terebélyesednek, akár 10—15 számjegynek megfelelő „alfogalmak" részletességéig.

Az ETO eredetileg a hagyományos könyvtári művek (könyvek, publikációk) rendszerezéséhez készült. Későbbi gondozása, kiegészítése során azonban kinőtt e keretből, és mai állapotában az ún. nem hagyományos dokumentumfajták (jogszabályok, szabványok, kutatási jelentések, tervrajzok, gyártmányok, szakfotográfiák stb.) rendszerezésére is alkalmas. Ha minderre jó, akkor jónak kell lenni a terminusok hovasorolására is, hiszen pontosan ezekből állnak az említett művek címei! Nyugodtan mondhatjuk, hogy az ETO segítségével szakszókészletünk is katalogizálható.

Az Egyetemes Tizedes Osztályozás teljes, magyar nyelvű kiadása most jelent meg. Nem kis dolog ez, a miénken kívül csak angolul, franciául, lengyelül, németül és oroszul jelent meg eddig teljes vagy majdnem teljes kiadása.

A „homonimás" (alfabetikus) és a „szinonimás" (fogalmi) rendezés jellemzésére bemutatok egy-egy példát, most már a hivatalos szakrendszerbeli számjelzetekkel:

A *rács* szó egyes szakágakban önállóan, jelző nélkül is használatos. Jelentését a számjelzet (sőt annak első pár száma is) egyértelműen rögzíti.

rács 69.028.7	függőleges nyílás elhatároló rácsa (építőipar)
rács 621.3.032.24	az elektroncső rácsa
rács 548.73	a kristály rácsváza
rács 69.024.9	épülettető-tartozék: hófogó rács
rács 69.027.82	víznyelő, palló alakú rács
rács 628.334.1	hordalékot felfogó szennyvízrács
rács 624.023.5	rácsos tartószerkezet

E fölsorolás hevenyészett, még sok szaknyelvi jelentése lehet a *rács*-nak.

Alkalmazott tudományok Iparok 6
Mezőgazdaság 63
Agrotechnika 631
Növénytermesztés 632
Állattenyésztés 635
Háztartás 64
Üzemvezetés -szervezés 65
Nyomdászat 655
Irodaszerv. iráadású. 651
Közlekedésügy, posta 656
Kereskedelmi techn. szám.itel 658
Vegyip. gyártmány nehézvegyipar 661
Tüzelés, robbantás 662
Élelmiszer 663
Szilikát, üveg, cement, beton 664
Festék, festés 666
Kohászat 667
Papír 669
Textil 676
Műanyag 677
Finommech. Számítógépek 678
661
Könnyűipar 68
Vegyipar Kohászat 66
Ipar 67
Jármű-technika 629
Egyb. mérnöki techn. 628
Vízi építés 626
Út, vasút 625
Műépítés szerkezetek 624
Hadtechnika 623
Bányászat 622
Gépészet, Mechanikai technológia, gépelemek 621,9
Mérnök tudomány technika 62
Csővezeték 621,7
Elektrotechnika Erőmű, gép, vezeték mérés, mérőelem 621,6
Elektronika, híradástechnika 621,3
Energetika 621,0
Anyagvizsgálat, Anyagvédelem 620
Orvostudomány 61
Népegészségtan 618
Sebészet, szemészet 617
Patológia fertőző 616
ideg, mozgó szerv bőr, urológia, emésztőszerv, fog szív, ér 615
Gyógyszerészet 614
Egészségügy Anatómia Fiziológia 611
Szociológia, statisztika, politika 30
Munkaügy 331
Közgazd. pénzügy 336
Népgazd. 338
Nemzetközi jog 341
Közjog 342
Büntető-jog 343
Polgárjog 347
Jog-tudomány 34
Államigazgatás 351
Hadügy 354
Népjóléti 355
Nevelés 36
Keresk., közlekedés 37
Néprajz 38
Társadalom-tudomány 3
Filozófia 1
Teológia 2
Tud. alapjai 0
Földrajz 10
Nyelv, irodalom 8
Játék, sport 79
Zene 78
Fényképezés 77
Szépirodalom 7
Művészet, építészet
Építőipar 69
Városépítés 71
Matematika, geometria 51
Csillagászat, geodézia 52
Fizika 53
Hidromech. 532
Elméleti kémia 541
Kísérleti kémia 542
Analitikai kémia 543
Szervetlen kémia 546
Szerves kémia 547
Kristálytan 548
Ásványtan 549
Meteorológia, klimatológia, hidrológia 550
Kémia 54
Geológia 556
Ősrégészet 55
Bioológia 56
Botanika 57
Állattan 58
Ősállattan 59
Természet-tudományok 5

Arra azonban elég, hogy rámutassunk: az Értelmező Szótárban, a Természettudományi Lexikonban, a szakszótárakban stb. nagy részük nem szerepel.

Szinonimapéldának a műszaki talajtan *lösz* fogalmát hozzuk fel:

lösz	624.131.23
makroporózus talaj	624.131.23
roskadó talaj	624.131.23

Igaz és találó mindhárom megjelölés, de fogalmilag együvé sorolni csak az tudja őket, aki tisztában van a lösz makroporózus és roskadó mivoltával. Az ETO-ban jelenleg csak a *lösz* címszó szerepel, vagyis az e fogalom megjelölésére használatos három magyar szakkifejezésből csupán csak egy.

A feldolgozás módja

Anyaggyűjtés. Elsőnek a magyar nyelvű, szó- vagy fogalmi rendű terminusfelsorolásokat kell beszerezni. Lexikonokat, szótárakat, terminológiai szabványokat, műszaki értelmező szótárakat, nemzetközi vagy hazai szakrendszereket és a többit. Ezek terjedelme akkora, mint egy közepes könyvtár állományáé.

E fölsorolások javarésze betűrendes, így azt lehet gondolni, hogy könnyű őket összeegyeztetni. Nézzük meg, így van-e?

Egy gyakorlati próba. Kiválasztottam egy olyan iparágat, mely az utóbbi időkben nem fejlődött sokat, és amelyre nézve van műszaki értelmező szótárunk,[4] továbbá terminológiai szabványunk[5] is. (Ez a gipsz-, mész-, cement- és betonipar.) Az ezekben talált terminusokat (kb. 500-at) kartonokra írtam. Ugyanezt tettem az ETO-ban[6] és a Műszaki lexikonban található, ebbe a témakörbe tartozó terminusok egy részével, nevezetesen az *f*-fel kezdődőekkel. Ezután az összes *f* betűs terminust ábécérendbe szedtem, és a források szerint négy oszlopba felírtam őket. Az így készült oszloprend egy részletét bemutatom (2. táblázat).

Az egyes forrásművek állománya — első ránézésre — igen hézagosnak tetszik, alig találunk több oszlopban is szereplő, egyező alakot *(fagyálló beton, fehér cement)*. A hézagosságon enyhít valamelyest az, hogy *hasonló alakú* szinonimák is találhatók. A *fagyásgátló szerek*, a *fagyásgátlók* és a *fagyállóságot fokozó anyagok* jelentése például ugyanaz, a *finom őrlés*-é és a *finom aprítás*-é szintúgy. (Ez utóbbiak megértését nehezíti az, hogy nem írták őket egybe, ahogy kellene.)

Az egyes oszlopok foghíjai, de még inkább a hasonló alakú kifejezések arról árulkodnak, hogy a forrásul használt művek egymástól teljesen függetlenül, ad hoc készültek. Vagyis az elődök egységesítésre irányuló fáradozása rendre kárba veszett. (Miért kellett például a *fagyásgátlók* helyett *fagyállóságot fokozó anyagok*-at kitalálni?)

A terminusok betűrendes glédája nem alkalmas összevetésükre. Főleg azért nem, mert itt az eltérő alakú szinonimák tanulmányozására nincs mód. (Például a *félhidrát gipsz*-szel azonos jelentésű a *szemihidrát gipsz*, vagy a *festés*-nek megfelel a *színes beton*.) Át kell térni fogalmi rendszerre.

[4] Műszaki értelmező szótár 1. Építőanyagok. Terra, 1958.
[5] MSZ 15033—64 Beton és vasbeton terminológia.
[6] MSZ 16566—71 Egyetemes Tizedes Osztályozás. 66, Vegyipar, kémiai technológia.

2. táblázat

Műsz. értelmező szótár 1958	Országos szabvány 1964	ETO 1971	Műszaki lexikon
		fa adalék	
		fabeton	
fagyálló beton		fagyálló beton	
		fagyállóságot fokozó anyagok	
	fagyásgátlók		
fagyásgátló szerek			
		fagyhatás	
			fajlagos felület
falhatás			
			farostbeton
fehér cement		fehér cementek	
			fehér (gipszes) munka
	fehér portland-cement		
			fehér stukkómunka
		feldolgozás és kezelés	
		formázás	
			félhidrát gipsz
felit			
felületi kötés			
felületi modulus			
felületi tényező			
		felületkeményítő anyagok	
	felületképzés		
Feret-féle tényező			
Ferrari cement			
			ferrocement
		(beton)-festés	
			finom aprítás
		finom őrlés	

3. táblázat

ETO		Műszaki értelmező szótár	Országos szabvány
666.97.035.4	Vákuumkezelés (víz kivonása), vákuumeljárás	vákuumeljárás	vákuumeljárás
.035.5	Érlelés és mesterséges szilárdítás (gőzszilárdítást beleértve)		
.035.51	Melegítés	beton hőérlelése felületi modulus felületi tényező melegvizes érlelés elektromos érlelés	hőérlelt beton hőszilárdítás forróvizes érlelés villamos hőérlelés
.035,53	Hűtés		
.035.55	Gőzérlelés	gőzérlelés gőzölt beton gőzölési diagram órafokszám cement gőzölhetősége	gőzölés
.035.56	Nyomás alatti érlelés és szilárdítás (autoklávolás)	nyomás alatt gőzölt beton autoklávolt beton	autoklávolás

Az említett 500 szakkifejezést elláttam az ETO-nak megfelelő fogalmi jelzettel, és megint csak sorba raktam őket, de most már nem betűrendben, hanem a fogalmi jelzetek növekvő rendjében, külön-külön a forrásművek szerint. (A Műszaki Lexikonnal itt nem foglalkozhattam, mert az még nem teljes.) E felsorolásnak egy kiragadott részletét bemutatom a 3. táblázaton. Amint látjuk, a 2. (betűrendes) táblázathoz képest fordul a kocka, eltűnnek a foghíjak, ha a terminusokat egy-egy (az ETO-ban definiált) fogalomkörbe illesztjük. A forrásműveket nem érheti a felületesség vádja, csak az a helyzet, hogy a Műszaki értelmező szótár részletesebb, mint a terminológiai szabvány.

A fogalmi rendszerben már egymás közelébe kerülnek az eltérő alakú szinonimák is. (*Villamos hőérlelés — elektromos érlelés; beton hőérlelése — hőszilárdítás* stb.) Nincs tehát akadálya annak, hogy a (lehetőség szerint) teljes kifejezésállomány birtokában lássunk hozzá a rendezéshez.

A vita megindítása. Eljutottunk odáig, hogy a forrásművekben található terminusokat fogalmi jelzettel kell ellátni. Két tételünk például az alábbi:

a	b	c	d
ETO	fagyásállóságot fokozó anyagok	666.972.167	01
MSZ	fagyásgátlók	666.972.167	01

Az „a" oszlopban a forrás, a „b"-ben a terminus, a „c"-ben a fogalmi jelzet áll. A „d"-beli szimbólum azt jelenti, hogy kezdeti, „nyers" adatról van szó.

Az egyes tételek jelsorozatait gépi adathordozóra (lyukszalagra) íratjuk. Ennek és a megfelelő programnak alapján az elektronikus adatfeldolgozó gép képes arra, hogy a tételeket (azok jeltartalmát) memóriájában rögzítse, majd akár betűrendben, akár pedig a fogalmi számjelzetek növekvő rendjében rendezze és leírja. Céljainknak az utóbbi típusú felsorolás felel meg, melyet (szakágakra szétbontva) elő kell terjeszteni valakinek.

Az illetékesek köre. Eleve el kell dönteni és le kell rögzíteni azt, hogy az egyes szakágakra nézve mely intézmények és személyek illetékesek. (Egyetemi tanszékek, kutató, tervező, gyártó szervek, hatóságok stb., illetve az egyes tudományágak nagy öregjei.) Össze kell állítani az illetékességi katasztert. Az ETO itt is kiváló segítség lehet: az 1. sz. ábra „óralapjának" kerületén beírhatók minden szakághoz az avatott illetékesek. (Némelyikük esetleg több helyre is.) Könyvtárosnyelven: „beszakozzuk" az illetékességeket, éppen úgy, mint a szakkifejezéseket. Ezt a katasztert jó előre el kell készíteni, mert a gépies és a gépi munkával nem fér össze olyan későbbi rádöbbenés, hogy még jó volna megkérdezni ezt vagy azt a vállalatot is.

A szakágakra szétbontott felsorolások a fenti módon eljutnak az illetékesekhez. A nyelvészeti és a szakozó illetékesek is egy-egy „cég"-nek számítanak, de olyannak, amelyiknek mindig a teljes vitaanyag jár, szakkorlátok nélkül. E felsorolások alapján már most nyilatkozhatnak az illetékesek.

Az ítéletek jellege. Az alábbi ítéletfajták képzelhetők el:

10 a terminus helytálló
11 a terminus helytelen, helyette . . . . a jó
12 a terminus érthetetlen
21 más fogalmi helyre tartozik
23 nem bírálható el, az ETO rá vonatkozó fogalommeghatározásának homályossága vagy érthetetlensége miatt
31 az adott szűk fogalomkörben hiányzik a . . . . . terminus
41 el kell hagyni, mert azonos értelmű, de jobb terminus van a környezetében
90 a kérdés nem intézhető el „futószalagon", egyedileg kell megvitatni

A kétjegyű szám: az ítélet típusjele. Ezekre azért van szükség, mert a gép csak „ezekből ért", és csak ezek alapján hajthatja végre a később szükséges műveleteket. De egyáltalán nem gépesítési öncél ez (és a többi) kódolás, hanem fegyelmezett, egyértelmű ítéletalkotásra is sarkall, és kizárja a formális, semmitmondó megnyilatkozásokat. A gép ellensége a banalitásnak és a mellébeszélésnek.

Az indokolásokról. A felsorolt ítéletek némelyikéhez (főképpen a 11 és 21 jelűekhez) indoklás is jár, hogy a későbbi vitában jól szót érthessünk egymással. Az indokolásokban ismét csak arra kell törekednünk, hogy ne egyediek, hanem rendszerbe illőek legyenek. Ilyen hivatkozásra alkalmas teljes rendszer például a helyesírási szabályzatunk vagy maga az ETO. A szóalkotásra nézve a Nyelvművelő levelek, a Szaknyelvi kalauz egyéb művekkel együtt alapjai lehetnek egy, a szóalkotás fő szabályait magában foglaló, kodifikált gyűjteménynek. Egyáltalán nem árthat az, ha egy ilyet végre „hivatalosan" is kézbe kell venni a szakembereknek.

A nyelvi rétegződésről és a stílusértékről érdemes bővebben szólni. Ez a fajta minősítés éppen úgy megilleti a terminusokat, mint a köznyelvi szókat, csakhogy az ott használt „skatulyák" hol fölöslegesek, hol hiányoznak vagy igen szűkek, ha terminusokról van szó. Így fölösleges a tudományág, iparág stb. megnevezése, ha egy elfogadott, hierarchikus fogalmi rendszerben úgyis utalunk a terminus hovatartozására.

Fölöslegesek egyes stíluskategóriák is, így a „gúnyos", a „kedveskedő", a „túlzó", a „durva" is, bár elvétve van rájuk eset. Például a följebb (az ETO tárgyalásánál) felhozott: *lösz — makroporózus talaj — roskadó talaj* szinonimák vulgáris és durva megfelelője: *fosóhomok*. Mentségére legyen mondva, valamennyi között a legtalálóbb a maga helyén, vagyis a műszaki talajtanban,

Néhol szűk a szokásos stílusjegyek választéka. Különösen ott, ahol a szinonimák közül az alsóbb nyelvréteghez tartozót kell minősíteni. Jól elkülöníthető, jellegzetes kategóriákról van itt szó, melyeket egy-két példával igyekszem megvilágítani. A „normális", a „merőleges" és a „vinkliben van" hármas: nyelvrétegek szerinti szinonimák. Az első tudományos, választékos, a második közhasználatú, a harmadik jellegzetesen iparosnyelvi. A *betonadalék — betonkavics — sóder* hármasból a legalsóhoz a „vulgáris" illik jobban. A *trafó* (a *transzformátor* helyett) lompos zsargonszó. Különös, de jellegzetes és örvendetes eset az, amikor idegen terminusokat régiesnek kell minősíteni. Ilyen például a geodéziában használatos

fixpont, mely az e szakkörben avatottak nyelvéből e század elején kezdett kiszorulni és ma már *alappont*-ot írnak, mondanak helyette. Az *exkavátor* húsz éve még igen előkelő hangzású volt a *markoló kotrógép* elnevezésére, ma már röstelljük leírni.

Ennyit a nyelvrétegekről, a terminusok vertikális minősítéséről. A területi, a horizontális minősítésükről háromféle szempontból is beszélhetünk. Elsőnek a szakágak szerint. Erről már volt szó. Másodiknak a szakcsoportonként eltérő értelmezés és szóhasználat, szerint. Ez utóbbi analóg a tájszókkal. A szaknyelvben igen zavarók és veszélyesek a „tájjellegű" terminusok. Az építészek például *derítő*-nek nevezik azt, aminek a közegészségügyi technikában *szennyvíztisztító telep* a neve. Ugyanez a *derítő* név — az utóbbi szakágban — egészen mást jelent. (Olyan medencét, melyben élővizet tisztítanak, hogy abból ivóvíz legyen.) Ilyen zavar van a *tartály* — *tartány*, a *tároló* — *tározó* kérdésben és még sok másban.

Most lássuk a horizontális minősítés harmadik fajtáját. Törvényszerű az, hogy a szakkifejezések az azokat használók beavatottságának mértékében rövidülnek. Hangsúlyozom: beavatottságról van szó, nem műveltségről. Vegyük példának azt a fogalmat, amelyet a (művelt) laikusok úgy neveznek hogy *nyelvtani szószerkezet*. Az iskolai nyelvtanórán ehelyett már *szószerkezet*-ről beszélnek, a Nyelvtudományi Intézetben pedig csak *szerkezet* járja. Ugyanígy lesz az *útpályaszerkezet*-ből *pályaszerkezet* és végül *szerkezet*. A *szerkezet* terminus végül is százarcú homonima. Az ETO ismertetésénél homonimapéldaként láthattuk, hogy mi mindenből lesz *rács*. Ilyen bizalmas szakmai terminussá lesz (sok mindenből) a *jel*, az *interferencia*, a *hálózat*, a *kapcsolat* és még igen sok szó. A 3. táblázaton is akad egy ilyen példa: a *beton hőérlelése*. Nos, aki egyébbel sem foglalkozik, mint a betonnal, az csak *hőérlelés*-t mond és keres a szakszótárakban.

A beavatottság szerinti horizontális szinonimák közül mármost melyik az „igazi"? A két legrövidebb mindenesetre, esetleg a még hosszabb, a harmadik is. Arra kell gondolnunk itt, hogy a szakembert nemcsak a saját szűk területének terminusai érdeklik, hanem a rokon és határterületekéi is, mely utóbbiakon a bővebb alakok ismerősek neki. Például a *fényinterferencia* az *interferencia* helyett. Megint csak hangsúlyozom, hogy nem a kevésbé műveltek miatt van szükség a hosszabb alakokra, hiszen aki a *fényinterferenciát* keresi, az föltehetően tudja, hogy van *hanginterferencia*, *kútinterferencia*, *nyelvi interferencia* stb. is, tehát egyáltalán nem műveletlen ember.

A beavatottságtól függő horizontális szinonimákat el kell ismerni, egymástól meg kell különböztetni, és tudomásul kell venni azt, hogy miattuk a szakkifejezéseink állománya (durván) kétszer akkora, mint amekkora.

Ha a nyelvrétegződésre és a stílusértékre vonatkozó fontosabb jellemzőket számbavesszük, kodifikáljuk, őket, és jelképeiket — a gépi feldolgozásban — az egyes terminusokhoz rendeljük, akkor a gépre bízhatjuk, hogy ezeket a vita során (mint indokolásokat) feltüntesse, majd a megvitatás után a „kész" terminus után írja mint annak minősítését.

A nyelvi minősítéskor külön figyelmet és védelmet érdemelnek a nyelvrendszerünkbe illő, a magyar szemléletnek megfelelő kifejezések. Ezek szinonimáit feltétlenül meg kell bélyegezni. Lássunk ezekre példákat! A Külvárosi éjben is szereplő *bogárhát* telitalálata szaknyelvünknek. Megengedhetetlen, hogy helyette például az útfelület íves kétfelé lejtését *domború keresztszelvény*nek vagy *konvex szelvény*-nek írjuk, mint az ETO magyar fordításában áll.

Így állunk a *többjáratú csap*-pal is (a fürdőszobai hideg-meleg csap is ilyen), melynek neve a róka lyukait, járatait érzékelteti. A *vielwegig*-ből fordított *többutas* elnevezés üldözendő, mert a magyar név tartalmasabb, a térbeliséget, a csőszerűséget is kifejezi. Térbeli látásmódunkra utal a *gömbvas* is, mely helyett újabban választékosan és szabatosan *köracél*-t írnak. (Ilyen logikával a kockás irkát is négyzetes irkának kellene elneveznünk. Meg az inget is. És ugyan mi legyen a „babos" kendőből?)

Népies hangulatú és vonzó a *goromba zúzottkő*. Pontosan, számszerűen definiált fogalom ez, szerencsére „fölfelé" nincs szinonimája.

A válaszok feldolgozása. Tárjünk vissza a „gépesített" vitához. A kiindulásnak készült, fogalmi sorrendű felsorolásokat elküldtük az illetékeseknek, és észrevételekkel tarkítva érkeznek vissza. Az észrevételeket — ahol kell, ott egységes jelrendszerünkbe formálva — ismét lyukszalagra kell írni. Az új szalagokra a korábbi (a, b, c és d) oszloprendű adatok bővítményei kerülnek.

Az egyik tétel ez volt (lásd följebb):

a	b	c	d
ETO	fagyállóságot fokozó anyagok	666.972.167	01

E tétel bővítménye ez lehet:

e	f	g
0127	41	612

Jelentése: a 0127 szám alatt bejegyzett illetékes szerint ezt a terminust mellőzni kell (41) a fölöslegesen terpeszkedő kifejezésekre vonatkozó, mondjuk 612 számú paragrafus értelmében.

A másik említett tételhez (fagyásgátlók) ugyancsak bővítmény járul:

e	f	g
0127	10	—

A „10" jóváhagyást jelent. Itt indoklásra (a „g" oszlopban) nincsen szükség.

A feldolgozásnak már ebben a szakaszában is olyan gépi felsorolások birtokába juthatunk, amelyek összeállítása azelőtt reménytelen próbálkozás lett volna. Válogató csatornának tehetjük meg például a „g" oszlopot, és utasíthatjuk a gépet, hogy válogassa ki és írja ki (mondjuk) a 612-es indokolási számú tételeket. Így azokhoz a terpeszkedő kifejezésekhez jutunk, melyeknél *van* jobb, tömörebb. De azokat is kiírathatjuk, amelyeknél *nincs* jobb! Ezek azok, melyek úgy húsz-huszonöt betűsnél hosszabbak, és nem esnek abba a bizonyos „beavatatlanságtól" függően bővebb alakú kifejezés kategóriába (Pl. a *nyelvtani szószerkezet.)* Ugyanígy kiírhatjuk az iparosnyelvi, a vulgáris, a „tájszaknyelvi" stb. kifejezéseket is, vagyis mindazon fajtájúakat, melyek megkülönböztetésére gondunk volt a korábbiakban.

Ha az előzőekben leírt gépies fegyelmet megtartjuk, akkor — megfelelő programok alapján — továbbra is géppel végeztethető minden, ami nem igazá-

ban szellemi munka. A vita egyes fázisaihoz „gombnyomásra" állnak elő a vitairatok, melyeken rendre új szempontok, új indokolások szerepelnek, közben egyre több tétel zárul le (amit a gép úgy érzékel, hogy annyi 10-es — jóváhagyó — ítélet jelenik meg az illető terminusnál, amennyi az illetékesek száma). Nincs szükség adminisztrációra, szerkesztésre, mert a gépi levonatok rendezett okmányok, melyeknek alapján az egyes szakkifejezésekre vonatkozó adatok, vélemények és konklúziók pontosan követhetők.

Nem várható természetesen, hogy minden terminus kérdése futószalagon jut nyugvópontra. Egy kis hányaduknál még az ötödik-hatodik oda-vissza küldés után sem lesz megegyezés, ezeket hagyományos módon kell megvitatni a dologértőknek, nyelvészeknek és szakozóknak.

A végtermék. Az elintézett terminusok külön gépi memóriába kerülnek, amelyben már érdektelenek a vita mozzanatai. Egy-egy tétel fő adatai:

— esetleges megbélyegző jel (*)
— a terminus
— nyelvréteg, stílusérték
— a terminus megfelelője valamely világnyelven
— fogalmi jelzet
— utalás a terminus értelmezését tartalmazó közkönyvtári dokumentumra

E memóriából elkészíttethető akár betűrendes, akár fogalmi rendű; akár teljes vagy csak egy ágazatra vonatkozó levonat. Annak sincs akadálya, hogy különleges, több megjelölt ágazatra (és csakis azokra) kiterjedő terminológiát állítson elő a gép. Külön kiírható a megbélyegzett terminusok jegyzéke. Ágazati vagy teljes idegen nyelvű — magyar vagy magyar — idegen nyelvű szakszótár is készíttethető a megfelelőül kiválasztott világnyelv szerint. Mindezekből gépi úton készülhetnek olyan lyukszalagok is, melyek nyomdai szedőgépeket vezérelnek.

Az elmondottak alapján elképzelhető egy terminológiai „purgatórium", egy tervezett üzem, melynek kiszámítható a teljesítőképessége, így az is, hogy hány év múlva lesz rend a portánkon. Ezután már csak gondozni kell az állományt. Lefülelve a határon (mint Kosztolányi írja) az idegen szavakat, és nem tűrve az itthoni szóalkotás anarchiáját sem.

Nem sok év múlva „fölülről" kezelhetnénk a magyar szaknyelvi állományt, melyről még mindig csak azt mondogatjuk, hogy „kellene vele valamit csinálni".

A kibernetika egyik tétele úgy szól, hogy a jól megválasztott rendszerek helyes szintézise révén olyan előnyök birtokába is jutunk, melyeket nem is látunk előre. Ilyen előre nem látható „következményeknek" ki lehetünk téve, és valóban nehéz lenne számba venni a terminológiai rendezés minden várható gyümölcsét. Néhányat azonban bizton megjósolhatunk:

— Lehetővé válik és kötelezővé tehető az egyértelmű szóhasználat és értelmezés minden szakterületen és minden szinten (a tankönyvektől kezdve a doktori értekezésekig).
— Használható fogalmirendszer-alapot ad a szellemi és anyagi termékek nyilvántartásához.

— Lehetővé teszi az olyan rendszerek gépi feldolgozását, melyeknek egyik rendezője, szempontja: fogalomnév.
— Biztos és teljes alap a szaklexikonok és idegen nyelvű szakszótárak szerkesztéséhez.
— Alapja és feltétele a szakszövegek gépi fordításának.
— Megteremti a dologértők jó szaknyelvi közérzetét.
— Gátja annak, hogy a gyorsan terebélyesedő és szennyezett szaknyelv elszennyezze a köznyelvet is.

A felsorolt célok közül bármelyik, külön-külön is megérdemelné azt az összefogást és szerény áldozatot, mely a mostohagyermek, a magyar szaknyelv felkarolásához kell.

Czúni István

Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe

Simonyi a *Jöttek ki orvosok* mondattal illusztrálta azt a megfigyelését, hogy névelő nélküli határozatlan alany esetén megfordul az igekötő és ige sorrendje. Részelő szórendnek nevezte el az ilyenkor szokásos inverziót (talán a francia nyelvtanokban használatos kifejezés után). Valóban nem nehéz észrevenni a különbséget a

Hazajöttek a hadifoglyok (mind) és a
Jöttek haza hadifoglyok (csak egy részük)

mondatok között.

A névelőtlen tárggyal kapcsolatban már Fogarasi János is hasonló megfigyelést tett (Athenaeum, 1838. : 291). Az *is*-sel nyomatékosított tárgy után határozott tárgy esetén egyenes a szórend, ha azonban a tárgy névelőtlen, az igekötő az ige mögé kerül. Példaként az *Atyám házat is adott el* mondatot említi. Persze *is* nélküli mondatokra is érvényes a megállapítás:

Felhoztam a bort (a szóban forgót vagy mindet) és
Hoztam fel bort (de még maradt is lenn).

Az is megfigyelhető azonban, hogy az idő határozatlanságát is jelezheti a fordított szórend:

Már ment át a hídon (hangsúlytalan igekötővel!)

azt jelenti, hogy az alanynak volt része valamikor ebben az élményben. Hangsúlyos igekötővel folyamatos szemléletű volna az ige, és a mondat folytatása pl. ilyen lehetne: „. . . , mikor hirtelen eszébe jutott, hogy stb." A *Már átment a hídon* elrendezéssel a mondat azt jelentené, hogy a mondat alanya jelenleg odaát van, vagy az előzőkből ismert időpontban odaát volt.

Ezt a három problémát kell kissé részletesebben vizsgálnunk. Minthogy az ige előtti bővítmény nyomatékossága szintén fordított szórenddel jár együtt, példamondatainkat a továbbiakban igével kezdjük, vagy egyébként egyenes szórendet követelő ún. összefoglaló vagy pedig fokozó (igenyomatékosító) kifejezést teszünk az ige elé, hogy ily módon kizárhassuk a nyomaték okozta inverzió lehetőségét. További megszorításunk az lesz, hogy az ige

mögötti igekötő hangsúlytalan, mert fordított szórend melletti hangsúlyossága a folyamatos igeszemlélet jele.

1. Az intranzitív igéjű mondatban fordított (ige—igekötő) a szórend, ha az alany determináns nélküli határozatlan főnév. Míg pl. az *Elmennek a turisták* és *Kifolyik a víz* mondatok kifogástalanok egyenes szórenddel, megfordul a szórend a

Mennek el turisták (de nem mind) és
Folyik ki víz (de marad is benne)

mondatokban. Az „Elmennek turisták" és „Kifolyik víz" hibás mondat volna. Csak az igekötő utáni szünettel képzelhető el az egyenes szórendű változat: *El — mennek turisták* (folyt.: ..., *de ide nem jön egy sem).*

Az egyébként egyenes szórendet indukáló nyomatékosító és összefoglaló kifejezések *(feltétlenül, úgyis, bizony, mindig, mindenütt* stb.) után is fordított lesz a szórend az alany határozatlansága esetén. Tehát:

Feltétlenül visszajönnek a fiúk és
Mindig megérik a meggy júniusra

egyenes szórendűek a határozott névelővel, de:

Feltétlenül jönnek vissza fiúk és
Mindig érik meg meggy júniusra

mondatok szórendje fordított — az alany határozatlansága miatt.

Ha határozatlan mennyiséget jelző determináns *(némi, néhány, egy kis,* stb.) áll az alany előtt, mindkét szórend szokásos:

Kifolyt egy kis víz vagy *Folyt ki egy kis víz.*
Visszajött néhány hadifogoly és *Jött vissza néhány hadifogoly.*

A kétféle szórendű mondatok között némi hangulati különbség van. A második párban pl. az egyenes szórendű közléssel szemben a fordított szórendűből egy kis elégedetlenség csendül ki, esetleg a kicsiny szám miatt.

A birtokos személyraggal determinált főnév mellett természetes az egyenes szórend: *Hazajöttek barátaink.* De még ennél is van lehetőség a „részeltség" éreztetésére:

Jöttek haza barátaink (de nem minden távollevő barátunk).

Az ilyen fordított szórendű mondatban néha az egyes számban álló alany bizonytalanságban hagy afelől, hogy valóban egyről vagy többről van-e szó, pl. *Hiába ment ki az állomásra: ismerőse szállt ki a vonatból, de rokona egy sem.* Máskor meg az egyes számú főnév már eleve többet sejtet: *Szarvas is húzódik meg az ilyen csalitban.* Ez utóbbi emlékeztet a francia *Il y a du cerf dans ce bois* mondatra. Logikusnak tetszik ennek alapján a „részelő" vagy „partitivus" elnevezés, amelyet a MMNyR. is használ. De amikor nyilvánvalóan csak egyetlenre érthetjük a névelőtlen egyes számú főnevet, akkor is fordított a szórend: *Szállt meg herceg is ebben a csárdában a vadászatkor.* Ha a szabályt úgy fogalmazzuk meg, hogy a „névelőtlen meghatározatlan" alany mellett áll fordított szórend, általánosabb érvényességet nyer a szabály.[1]

[1] Mint érdekességet említjük meg, hogy az *Ebben a szobában szállt meg herceg is* mondatot a *szállt* főhangsúlyával ismeretlen hercegnek, az ige előtti határozó *(ebben a*

Ha a mondatban nincs alany, de a beszédhelyzetből vagy a szövegkörnyezetből odaérthető, szintén érvényes szórendi szabályunk. Erre a kérdésre pl.: „*Mi újság a foglyokról?*", a

Hazajöttek

válasz azt jelenti, hogy minden fogoly megjött, a

Jöttek haza

pedig azt, hogy csupán egy részük.

Ha az alany összefoglaló névmás, szintén az egyenes szórend törvényszerű. Ha fordított szórenddel áll az ilyen alany mellett az ige, akkor az összefoglaló névmás elveszti az összességre vonatkozó jelentését: Ha a számadó juhász vagy gazda a juhokat ellenőrzi este,

Megjött valamennyi vagy *Valamennyi megjött*

egyenes szórendű mondatokkal nyugtázza a hiánytalanságot, de a

Jött meg valamennyi vagy *Valamennyi jött meg*

elrendezésű mondata szerint a juhok zöme még kinn kószál a réten. A

Felfordította a kosarat, abból minden kihullott

mondat szerint a kosár üres lett. Ellenben a

Felfordította a kosarat, abból minden hullott ki

azt jelenti csupán, hogy igen változatos holmik kerültek elő, de azért lehet, hogy a kosár nem ürült ki.[2]

Az ugyancsak összefoglaló jelentésű *mind* után csak egyenes szórend lehetséges, minthogy *az összes* egyenértékűje. A *Mind jött haza* mondat csak a folyamatos szemlélet jelzésére lehet fordított szórendű.

A határozatlan alany melletti fordított szórend azonban — úgy látszik — nem teljesen következetes törvény mai nyelvhasználatunkban. A jogásznyelvben szokásos „Ügyfelek megegyeznek"-féle mondatokat figyelmen kívül hagyhatjuk ugyan, mert ezekben indokolatlanul hiányzik a névelő, de ugyancsak egyenes szórenddel jelenti be a cirkusz is a műsort határozatlan főnévi alanyok mellett: „Fellépnek bohócok, bűvészek, akrobaták stb." Itt az ige után következő szünet (a plakáton az új sor kezdése) nyilván a kettőspontot érezteti, amikor nincs ott.

Megszoktuk már a hírlapi nyelvből is az ilyen riportcímet: „Ismeretlen tettesek betörtek a bankba" vagy „Amerikai csapatok bevonultak Aachenbe". Lehet, hogy a betörés, illetve a bevonulás tényének a fontossága miatt egyenes a szórend.

---

szobában) nyomatékával *Herczeg* nevű polgárnak értette 10 megkérdezett személy. Ez így is volt várható, mert a nyomaték miatti fordított szórend mellett már determináns áll az ige után következő alany előtt. „*Meg*szállt egy herceg" és „*Ott* szállt meg egy herceg" a szokásos szerkesztés.

[2] Hasonló különbség van a *Minden van a levesben* (só, paprika stb.) és a „*Minden a levesben van*" (*a* só, *a* paprika stb.) mondatok között. Az utóbbi mondat jelentheti azt is, hogy minden benne van, amit ebédnek szántunk, azaz egy tál ételt eszünk.

2. Határozatlan főnévi tárgy mellett is törvényszerű a fordított szórend. A *Visszahozta a pénzt* vagy *a könyveket* mondat egyenes szórendjével ellentétben:

Hozott vissza pénzt (v. *könyveket).*

A „Visszahozott pénzt" mondat csak különleges hangsúlyozással lehet helyes (a *vissza* utáni szünet beiktatásával, majd a *hozott* hangsúlyozásával, annak jelzésére, hogy „oda nem vitt").

Olyanféle feltevés, hogy a névelőtlen tárgy nagyobb információs értéke okozná a fordított szórendet (MMNyR. I. kiadása 2: 476), nem ad kielégítő magyarázatot, mert pl. az *A bankból is loptak el pénzt* mondat tárgya igen csekély információt nyújt, hiszen a tárgy nélkül is nyilvánvaló, hogy pénzt loptak el. De e mellett a mondat olyan előző mondathoz kapcsolódik, amelynek szintén *pénzt* volt a tárgya.

Összefoglaló és igenyomatékosító kifejezések után is fordított lesz a szórend határozatlan főnévi tárgy esetén:

Mindenki követ el hibát
Mindig hoz haza ajándékot
Az ügyes könyvelő okvetlenül mutat ki nyereséget.

A MMNyR. 2. kiadása tételesen sorolja fel a tárgy határozottságának lehetőségeit, amelyekhez az ige tárgyas ragozása társul, azaz:

Látta Pált, a fiút, őt, magát, ezt, barátomat, egyiket stb.

Minden egyéb esetben alanyi ragozással kapcsolódik az ige a tárgyhoz, tehát:

Látott egy (két, néhány) fiút, némi vizet, valakit, valamit, fiúkat, nyulat, mindent, mindenkit stb.

A fenti beosztás szerinti határozott tárgy mellett tárgyas ragozású az ige, s az igekötős ige emellett még egyenes szórendű is (ha nyomaték vagy igeszemléleti ok nem fordítja meg a szórendet). Ugyancsak egyenes a szórend a számmal determinált főnévi tárgy mellett: *Visszaküldött egy/két fiút.* A *néhány (némi, egy kis)* határozatlan determinánsok mindkét szórenddel megférnek, azaz a *Visszaküldött néhány könyvet* és *Küldött vissza néhány könyvet* egyaránt helyes mondat; az utóbbihoz azonban inkább kívánkozik a „de nem mindet" kiegészítés.

Az *-ik* végű névmások közül a *másik* okoz különös problémát: névelősen a két lehetőség másodikját jelenti és tárgyas ragozást, valamint egyenes szórendet kíván. Névelőtlenül azonban a többi *-ik* végűtől eltérően alanyi ragozással és fordított szórenddel jár együtt, azaz:

Eltörted? Nem baj, behozom a másikat (több nincs is!)
Eltörted? Nem baj, hozok be másikat (a többiek közül).

Ha az *azt* mutató névmási tárgy névelős főnevet helyettesít, egyenes szórenddel áll, ha névelőtlent, fordítottal:

Azt hazahoztam (ti. *a* tejet) és
Azt hoztam haza (ti. tejet).

Ez utóbbi két példát Simonyi is említi, le is fordítja őket németre: *Das habe ich gebracht* és *Davon habe ich gebracht.*

Az összefoglaló jelentésű *mindet* csak egyenes szórenddel állhat, mivel egyenértékűje a névelős *az összeset*-nek. A „*Mindet hoztam haza*" (hangsúlytalan igekötővel) hibás mondat volna. Ellenben a *mindent* kétféle szórenddel lehetséges:

Mindent hazahoztam (= *semmi sem maradt ott*) és
Mindent hoztam haza (= többféle holmiból az éppen szükségeset).

Hasonló jelentésbeli különbség lehet e két mondat között is:

Több helyről kaptam pénzt, valamennyit hazavittem (hangsúlyos névmással azt jelzi, hogy még egy kis zsebpénzt sem dugtam el) és

Több helyről kaptam pénzt, vittem haza valamennyit (a zömét azonban egyik mulatóban hagytam).

A nyelvtanban járatlan háziasszony is érzi a különbséget a *Mindent eltett télire* (= *a* szilvát, *a* meggyet stb., azaz egyetlen szem gyümölcsöt sem ettek meg) és a *Mindent tett el télire* (szilvát, meggyet stb. — de azért nyáron is került az asztalra) mondatok között.

Érdekes itt megemlíteni, hogy Joannovics György, miközben joggal ostorozta a „*Mindent foglal magában*" mondat hibásságát (Nyr. 13: 58), nem vette észre, hogy a kifogásolt mondat csak az összességre vonatkoztatva hibás, ha azonban a „mindenféle" értendő bele, helyes.

A tárgyas igék tárgyának részeltségét az alanyi ragozással lehet éreztetni, még formailag határozott tárgy esetében is. Arany János a *Fiát ismerek* mondat helyességét fejtegette a (vö: Nyr. 29: 73). Magyarázata szerint a mondat azt jelenti, hogy az ismert fiú mellett az illetőnek még lehet fia. Ha viszont a mondat *Fiát ismerem*, akkor tudomásom szerint nincs is neki több. Hasonló mondatok elég gyakoriak akár a népnyelvben is: *Nem látott tyúkomat a réten?* (a sok tyúkom közül egyiket vagy akár többet is).

Ha Arany példamondatát múlt időben mondjuk: *Fiát ismertem* nehezen érezhetjük ki a kétféle változatot a mondatból az alanyi és tárgyas alak egyezése miatt. Igekötős igével azonban ilyen esetben is pontosan megkülönböztetjük a két lehetőséget az egyenes, illetve fordított szórenddel:

Megbuktattam fiát (a szóban forgót vagy az egyetlent) és
Buktattam meg fiát (egyiket, de ismerek vagy tanítok is talán fiát még azon kívül is). Ugyanígy:

Meghívtam barátaimat is (mindet) és
Hívtam meg barátaimat is (néhányat, de nem mindet).

Mint ismeretes, a magyar nyelvben az ige egymagában is alkothat mondatot, pl.: *Ment. Dolgozott. Látott* (= Ép szeme volt). Ezekbe a mondatokba nem kell tárgyat értenünk.

A tárgyas ige alkotta mondatba azonban mindig beleértjük a tárgyat, mégpedig tárgyas ragozáshoz határozott tárgyat, alanyi ragozáshoz pedig határozatlan tárgyat, azaz: *Fogta* (a virágot). *Látta* (a nyulat). *Fogott* (egeret). *Látott* (nyulat).

Tárgyas igeragozási rendszerünk azonban nem teljes. A teljes rendszer, azaz mind a hatféle alanynak mind a hatféle tárggyal kapcsolt változatrendszere (amelyben az alannyal azonos tárgyra vonatkozó alak a visszaható igét helyettesítené) nem kevesebb mint 36 különböző végződést igényelne. De csak hét tárgyas alak létezik, a hiányzók helyett alanyi ragozást használunk. A múlt

időben pedig első személyben egyezik az alanyi és tárgyas alak. (A felsorolástól eltekintünk.)

Ez a körülmény okozhat többértelműséget, mint pl. az *Örült, hogy látott (engem?, téged?*, vagy csupán annak örült, hogy *jó szeme volt?)*. A beszédhelyzet vagy a szövegkörnyezet rendszerint eligazít bennünket a mondatban nem levő, de beleértendő tárgy tekintetében: *Csak annyit mondj, hogy szeretsz* (engem), *Ne aggódj, hisz szeret* (téged) stb. A MMNyR. több hasonló példát említ (2: 157).

Ha a mondat az egyetlen igekötős igéből áll, nemcsak az alanyi és tárgyas ragozás eltérése, hanem a szórend is jelzi a beleértendő tárgy határozottságát, illetve határozatlanságát:

Behozta (a fát) — tárgyas ragozású és egyenes szórendű, de
Hozott be (fát) — alanyi ragozású és fordított szórendű.

Amikor a tárgyas ragozás igealakja egyezik az alanyi ragozáséval, igekötős igénél a szórend egymaga tölti be a megkülönböztető jel szerepét a tárgy határozottságának vagy határozatlanságának jelzésére:

Behoztam (ti. a fát) és
Hoztam be (ti. fát).

Ez nemcsak a 3. személyű beleértendő tárgy esetében van így, hanem az 1. és 2. személyű tárgy esetében is (természetesen ezeknél csak a határozott tárgy jöhet számításba, hiszen az *engem, téged* stb. mindig határozott).

Míg az

Elfogyott a benzinem, de Péter hozott

mondatnak csak az az egyetlen értelme lehet, hogy benzint hozott, addig az igekötős ige kétféle szórendje kétféle jelentést ad. Az

Elfogyott a benzinem, de Péter hozott haza

mondatba csak határozatlan tárgy érthető bele, tehát a mondat csak ezt jelentheti, hogy benzint hozott, viszont az

Elfogyott a benzinem, de Péter hazahozott

mondatba határozott tárgyat értünk, azaz: Péter autóján jöttem haza. E két mondatot 20 megkérdezett személy minden habozás nélkül ezen a módon különböztette meg. Ugyanígy:

Nem volt otthon bor. Vitt fel (nyilvánvalóan bort). De

Nem volt otthon bor. Felvitt (valószínűleg engem, a fölöttünk levő emeletre, hogy ott iddogáljunk).

3. Határozott alany és tárgy esetén is fordított lesz a szórend, ha az idő határozatlanságát kívánjuk éreztetni. Ha a pincér azt mondja: *Kiszolgáltam már a vendéget*, ez azt jelenti, hogy kollégájának nem kell fáradnia. Ha ellenben így mondja: *Szolgáltam ki már a vendéget* (esetleg kissé gúnyoros hanglejtéssel), a mondat csak úgy értelmezhető, hogy valamikor — de nem is fontos, hogy mikor — és így tudja, hogy a vendég mennyire szeszélyes vagy szűkmarkú. Hasonló mondat volna: *Adtam elő Beethoven zongoraversenyét Párizsban is* (valamikor, így hát van ilyen irányú tapasztalatom).

Tárgyalásunkban nem szóltunk arról a lehetőségről, amikor a tárgy is, az idő is határozott, de az alany határozatlan. Az ilyen találkozás elég ritka, mert a meghatározatlan alanyhoz rendszerint meghatározatlan idő kapcsolódik, s ez utóbbi egyébként is fordított szórendet indukálna. Nehéz volna eldönteni, hogy a *Nyalta meg már vén kecske is a sót* mondat igéje a határozatlan idő vagy a névelőtlen alany miatt válik-e fordított szórendűvé. Ha pedig a többszörösen bővített mondatnak valamelyik bővítménye nyomatékos, emiatt mindenkor fordított a szórend, s ezt is nehéz volna az alany határozatlansága okozta inverziótól megkülönböztetni. De azért találkozhatunk ilyen mondattal: *Követték el gazdagok is a lopás bűnét 71-ben a körülzárt Párizsban. Oldották meg lányok is ezt a feladatot a vizsgán, de kissé körülményesen.* E mondatokban a névelőtlen alany melletti fordított szórendű ige is jelzi, hogy nem minden gazdag lopott, és nem minden lány oldotta meg a feladatot.

Magukra az igekötőkre tehetnénk még egy rövid megjegyzést: Ha az igekötő szerepe elsősorban az ige perfektivizálása, a tárgyalt inverziós típus helyett inkább egyszerű igét mondunk. „Olvasott el hosszabb műveket is"; „Vásárolt meg birkabőrt is" helyett az *Olvasott hosszabb műveket is* és *Vásárolt birkabőrt is* mondatok szokásosak.

A vizsgált szórendi törvényszerűség elsősorban az irányhatározói értelmű igekötőkre vonatkozik (*ki, be, fel, vissza* stb., de esetenként még a *meg*-re is, mert pl. a *megjött* állhat a *visszajött, hazajött* helyett). Ugyancsak érvényesül az igekötősnek nem számító ún. frazeológiai kapcsolatokban is, pl.: *Estek foglyul tábornokok is a csatában, Hagyott jóvá a Parlament ennél képtelenebb törvényjavaslatot is.*

Vörös József

A geomorfológia szókészletének néhány sajátossága

1. A tanulmányban tárgyalt szócsoport a geomorfológia (felszínalaktan, felszínformák tana) szakszókincsének része, azonban jelentős hányadát megtaláljuk a rokon tudományok — geológia, vulkanológia, éghajlattan stb. — szókészletében is.

Szógyűjteményem anyagát elsősorban az 1954 és 1964 között megjelent művekből merítettem. Azért választottam ezt a szakaszt, mert ekkorra már megszülettek a magyar földrajztudósok geomorfológiai szintézisei (Bulla Béla: Általános természeti földrajz. Bp., 1955., Szabó László: Általános földrajz. Bp., 1955.), még jobban fellendült egy-egy tájegység geomorfológiai elemzése, s tovább gyarapodott a szókincs. A tankönyveken kívül feldolgoztam a szakfolyóiratok idevonatkozó tanulmányait is.

2500 szakszót, illetőleg terminológiai kifejezést tartalmaz az e tanulmány alapjául szolgáló szógyűjtemény. Cédulaanyagomban ennél jóval több szó szerepel, amelyből a szavakat, illetve kifejezéseket egyéni meggondolás alapján választottam ki, figyelembe véve Bulla Béla egyetemi tankönyvének mutatóját, valamint az adott szavak előfordulásának a számát.

2. A geomorfológia szókészletét először lexikális gyakoriság szempontjából elemeztem. Megvizsgáltam, melyik az a 20 műszó, amelyik a legtöbbször előfordul az összetételek vagy szókapcsolatok tagjaként. Az első 10 szakszót

még tovább bontottam aszerint, hogy az összetételnek hányszor elő-, illetőleg utótagja, s hány esetben szerepel terminológiai kifejezésekben. Eszerint a következő sorrend alakult ki:

1. *hegy* 69, ill. *hegység* 52 (37: *hegycsoport, hegycsúcs, hegydarab, hegyfal* stb., 18: *előhegy, gerinchegy, háthegy* stb., 14: *exhumálódott hegy, gerinces hegy, vulkáni hegy* stb., ill. 12: *hegységfelszín, hegységképződés, hegységkoszorú, hegységrög* stb., 18: *alaphegység, érchegység, gyűrthegység, lánchegység* stb., 22: *fiatal hegység, szimmetrikus hegység, takaróredős hegység* stb.)
2. *völgy* 114 (38: pl. *völgykapu*, 23: pl. *aszóvölgy*, 53: pl. *áttöréses völgy)*
3. *homok* 54, ill. *futóhomok* 9 (47: pl. *homokfal*, 2: pl. *apróhomok*, 5: *keresztrétegzett homok*, ill. 8: *futóhomokforma*, pl. 1: *félig kötött futóhomok)*
4. *lösz* 59 (44: pl. *löszbaba*, 2: pl. *lejtőlösz*, 13: pl. *átmosott lösz)*
5. *lejtő* 56 (35: pl. *lejtőcsúszás*, 16: pl. *peremlejtő*, 5: pl. *domború lejtő)*
6. *réteg* 47 (28: pl. *rétegdőlés*, 12: pl. *takaróréteg*, 7: pl. *átbuktatott réteg)*
7. *kőzet* 46 (31: pl. *kőzethatár*, 6: pl. *anyakőzet*, 9: pl. *telített kőzet)*
8. *víz* 38 (31: pl. *vízerózió*, 6: pl. *karsztvíz*, 1: *folyóvízi erózió)*
9. *kavics* 35 (31: pl. *kavicságy*, 3: pl. *konglomerátkavics*, 1: *üstalakú kavicspoligon)*
10. *talaj* 34 (26: pl. *talajfolyás*, 2: pl. *váztalaj*, 6: pl. *lápi talaj)*

A következő tíz szó gyakoriságban így következik: *láva — terasz — hordalék — kő — szikla — törmelék — part — folyó — mész(kő) — felszín.*

Az adatokból és a sorrendből néhány következtetést levonhatunk. Jóllehet a gyakoriság és a fontosság nem mindig egymást fedő fogalom, a szakszavak előfordulása alapján — a mi esetünkben — megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a szóban forgó 20 szó a szakszókincs terminus technicusainak legfontosabb csoportja.

Az első 10 szó a szókészletnek csaknem egy negyede (613). Ezen belül érdemes megfigyelni a felszínformát jelölő és egyéb főnevek arányát. A tulajdonképpeni térszínforma-jelölő főnevek — *hegy, hegység, völgy, lejtő* — a 10 műszó előfordulási számának csaknem a felét (291) teszik ki. A tárgyi valóságra vonatkoztatás szempontjából ez azt is bizonyítja, hogy a hegyes, dombos vidék gazdagabb térszínformanevekben, a sík vidék felszíne viszont egyhangúbb. A felszínalakító folyamatok, hatások pedig a *víz, láva, folyó (hordalék, törmelék)* szavakban tükröződnek. A kőzetminőségnek a felszíni formák alakulására gyakorolt hatását a *homok, kőzet, kavics, kő, szikla* és *mészkő* szavak jelzik.

A vizsgált szavaknak a szaktudományról is vannak mondanivalói. A kőzetminőséggel kapcsolatban említett szakszavak a geomorfológia egyik részterületének fontosságára utalnak, a kőzetmorfológiára, valamint a felszínalaktanhoz legközelebb álló rokon tudomány, a geológia szerepére. A *réteg* szó rávilágít a vizsgálódás egyik igen lényeges irányára, a domborzati formák rendszerezésére. A *lösz* és a *terasz* gyakori előfordulása arra mutat, hogy a velük jelölt fogalmak a geomorfológia fontos tárgyai.

A geomorfológia célja, feladata a szilárd kéreg felszíni domborzatának, formakincsének fejlődéstörténeti magyarázata. E tudomány fejlődése elválaszthatatlan a tárgyi valóság további tagolásától. Ezúttal itt azok közül az összetett szavak közül sorolok fel néhányat — szintén igen sok összetételben megtalálhatók —, amelyeknek egyik tagja az ábrázolt valóság térbeliségénél fogva egy bizonyos részt, mennyiséget jelöl.

Valaminek egy része: *ág (barlangág, deltaág, fattyúág, folyóág)*, *rész (földrész, hegységrész, kéregrész, medencerész, tájrész, sáncfalrész, tereprész* stb.), *részlet (felszínrészlet, fennsíkrészlet, homokrészlet, öbölrészlet, részlettáj, részlettájegység, takarórészlet* stb.), *sáv (agyagsáv, erdősáv, határsáv, kőzetsáv, lejtősáv, mocsársáv, talajsáv, területsáv, törmeléksáv* stb.), *szakasz (folyószakasz, mederszakasz, partszakasz, völgyszakasz* stb.), valaminek egy mennyisége: *sor (medencesor, rögsor, üledéksor, töbörsor* stb.), *sorozat (képződménysorozat, suvadássorozat, süllyedéssorozat, teraszsorozat, üledéksorozat, töréssorozat* stb.).

3. Szakszókészletünk létrejöttében a legjelentősebb szerepet az új szavak keletkezésének két fő módja, a szóképzés és a szóösszetétel töltötte be. A szakszókészlet az élő nyelvből, főleg a köz- és az irodalmi nyelvből termékenyült meg, felhasználva nyelvünk gazdag képzőrendszerét és összetételi módjait. A továbbiakban csak azokat a képzéseket, illetve összetételtípusokat mutatom be, amelyek a sajátos vonásokat (gyakoriság, terheltség) emelik ki a szakszókincsnek a köznyelvhez való viszonyában. Elsősorban természetesen szókészleti eltérések, különbözőségek jellemzik.

Szóképzés. Az igéhez járuló főnévképzők közül az *-ás, -és* a legtermékenyebb. Az alapszó mozgást, változást jelentő cselekvő ige: *áramlás, árkolás, csapás, csúszás, csuszamlás, dőlés, folyás, futás, kopás, lejtés, mállás, omlás, öntés, rogyás, vízesés* stb. Az alapszó cselekvő igekötős ige: *alámosás, elcsúszás, feltöltés, lehordás, lemosás, lepusztulás* stb. Az alapszó visszaható képzős ikes ige: *átvágódás, beágyazódás, elvályogosodás, felboltozódás, feltöltődés, lerakódás, meggyűrődés, összenyomódás* stb. Az *-ás, -és* képzős származékszavak jelentős része már mint képzett szó került át a geomorfológia szókészletébe, emberi cselekvés átvitele útján (pl. *csapás, futás)*.

Aránylag nagy megterheltségű a főnévhez járuló *-zat, -zet*. Pl. *alapzat, aljazat, boltozat, domborzat, hálózat, kőzet, öblözet, övezet, rétegzet, talapzat.*

A köznyelvinél nagyobb arányban járul térszínformanevekhez a *-ság, -ség*. Pl. *dombság, földség, hátság, hegység, mezőség, rétség, rónaság.*

Mind a *-zat, -zet*, mind pedig a *-ság, -ség* esetében a származékszó jelentése gyűjtő (vagy nagyító) értelmű. Jóllehet az ábrázolt valóság, valamint a szaktudomány fejlődése csak áttételeken keresztül hat a szóalkotási módokra — a nyelvi forma igazodik az előbbiekhez — a valóság állandó további tagolása és bizonyos tagolt részek nagyobb egységben látásának szemlélete általában együtt jelentkezik. Ez utóbbi érvényesül a *-zat, -zet* és a *-ság, -ség* képzőkkel alkotott származékokban.

A szóösszetétel termékenyebb, mint a mellette szintén fontos szerepet betöltő szóképzés. Összetett szavaink rendszeréből — a képzéshez hasonlóan — a legjellemzőbb, a legkedveltebb összetételtípusokat mutatom be.

Leggazdagabbak jelentésárnyalatokban a jelöletlen birtokos jelzős összetételek. Ebből a csoportból is csak a főbb árnyalatokat vesszük sorra. Példáimban mind a birtokos jelölője, mind a birtok főnév. Termékeny a részelő viszonyú birtokos jelzős összetétel. Az utótag egy bizonyos részt, mennyiséget jelöl: *gerincdarab, hegydarab, hegységrész, kéregdarab, talajköteg, teraszfoszlány* stb. A jelzett szó a térben való viszonyított elhelyezkedést is kifejezi: *deltaág, hegyláb, hegygerinc, medencefenék, patakmeder, sziklahát, völgyfenék* stb. A jelzett szó a jelző határozatlan mennyiségét (számát) jelöli: *buckasor, töbörsor, szirtcsoport, teraszcsoport* stb. A jelző a cselekvés, történés alanya, a jelzett szó gyakran visszaható igéből képzett főnév: *deltaképződés, felszínfejlődés, kéreg-*

hajladozás, szintemelkedés, üledékképződés stb.; a jelzett szó cselekvő igéből képzett főnév: *rétegdőlés, iszapfolyás, talajfolyás, partomlás* stb. A birtokos jelzőt a cselekvés tárgyának is tekinthetjük: *hordalékszállítás, talajjavítás, térszínformálás, völgylefejezés, medencetöltés* stb. A jelzett szó a jelzővel jelölt dolog külső alakjára vonatkozik: *felszínforma, földarculat, tönkfelszín, turzásfelszín* stb. A jelzői értékű előtag anyagnév: *agyaglejtő, bazaltdolina, gránittönk, homokbucka, kőtorlasz, krétaüledék, tufadomb* stb. A jelző és a jelzett szó kapcsolata jelölhet ok-okozati összefüggést is, amelyben a jelzővel kifejezett folyamat eredménye a jelzett szóval jelölt dolog: *mállástermék, pusztulásforma, lerakódástermék, szakadékdolina, szakadéklejtő* stb. A gazdag jelentésárnyalatok mögött feltétlenül ott találjuk a szilárd földkéreg felszíni domborzatának gazdag formakincsét, a geomorfológia fejlődésének irányait, valamint a térben való viszonyítás kifejezésében a nép képzelőerejét, az ember törekvését a szemléletes kifejezésmódra.

Tekintélyes számú olyan összetétellel találkozunk, amelyek egyik összetételi kategóriához sem sorolhatók megnyugtató módon, az ún. szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavakat. Egy csoportjuk valószínűleg a német nyelvi alakulat szó szerinti fordításával került a magyar nyelvbe: *alaphegység* (s Grundgebirge), *előhegy* (s Vorgebirge), *félsziget* (e Halbinsel), *homokkőpad* (e Sandsteinbank), *homokpad* (e Sandbank), *kavicspad* (e Schotterbank), *löszbaba* (e Lösspuppe, Lössmännchen), *szélárnyék* (r Windschatten), *szigethegy* (r Inselberg), *táblahegy* (r Tafelberg), *teknővölgy* (r Muldental, r Trogtal), *végmoréna* (e Endmoräne) stb. Egy másik csoportjuk anyagnévi jelzős: *homoklepel, agyaglepény, kavicslejtő, agyagüledék, bazalttakaró* stb. A birtokos jelzős összetett szavakkal rokon, birtokviszonyt sűrít pl. *agyaggödör, agyagtakaró, lejtésviszony.* A hasonlítás tömör kifejezése: *kúphegy* ('kúp alakú hegy, kúphoz hasonló hegy'), *parabolabucka, paraboladűne, szfinxszikla, uszálybucka* („... mert az uszály éles gerince pontosan mutatja a szél irányát." Bulla i. m. 221). Bizonyos fokig ide tartoznak az ún. főnévi jelzős összetett szavak is: *buckaalakú* ('olyan az alakja, mint a buckáé, a buckához hasonló alakú'), *buckaforma, aszójellegű, mederalakú, táblajellegű* stb.

Az összetett szavak jelentős csoportját alkotják a minőségjelzősek, közülük is elsősorban a melléknévi előtagú, főnévi utótagú összetételek. Pl. *álterasz, halastó, holtmeder, magasföld, magashegység, magaspart, mélyárok, mélyföld, nagyhajlat, nagyredő, szárazér, szárazföld, szilárdkéreg, talpasvölgy, vakvölgy.* Bizonyos tekintetben a jelzős összetett szavakhoz sorolhatjuk az önálló szóként nem élő *al-, bel-* előtagú összetett szavakat: *alépítmény, alföld, alemelet, alövezet, altalaj; belmedence, beltenger;* stb. A minőségjelzős összetételekben a térszínforma jelentése az utótag tulajdonságának vagy állapotának megjelölésével bővül.

Kedvelt szóalkotási mód a többszörös összetétel. Pl. *árapályjelenség* (árapály + jelenség), *futóhomokbucka* (futóhomok + bucka), *hegylábképződés* (hegyláb + képződés), *hegyláblépcső* (hegyláb + lépcső). Az előbbi példákban a többszörösen összetett szó előtagja volt összetétel, természetesen az utótag is lehet az: *kavicshordalékkúp* (kavics + hordalékkúp), *kvarckavicstakaró* (kvarc+ kavicstakaró), *löszmélyút* (lösz + mélyút), *tetőtérszín* (tető + térszín) stb. Az összetett szavak általában, a többszörösen összetett szavak különösen fontos jelentéssűrítő szerepet töltenek be.

Dolgozatom első része a szóban forgó terminológia 20 szavát mutatta be a l e x i k á l i s g y a k o r i s á g sorrendjében, valamint néhány következte-

tést a nevezett szócsoportnak a tárgyi valósághoz és a szaktudományhoz való viszonyáról. A második rész a szakszókészlet gyarapításának két fő módját, a szóképzést és a szóösszetételt tárgyalta a sajátos vonások szempontjából. Az összetétel fölénye a képzéssel szemben elsősorban a geomorfológia fejlődésével függ össze.

Somogyi Béla

A keltezés történetéhez

1. Régi okleveleink, leveleink nyelve a latin volt, s csak a reformáció korától kezdve — kisebb megingásokat nem tekintve — válik fokozatosan magyarrá. Így elsősorban az 1500-as évek közepétől vizsgáltuk meg a keltezéssel ellátott írásokat, főként leveleket. Ennek során arra törekedtünk, hogy a magyar nyelvűek keltezését figyeljük behatóbban, még akkor is, ha a dátumozás latin nyelvű. A naptári egységek sorrendje alapján a következő csoportokat állapíthatjuk meg: 1. Nap, hónap, év. 2. Hónap, nap, év. 3. Év, nap, hónap. 4. Év, hónap, nap.

a) Nap, hónap, év. Az európai nyelvek nagyobbrészt ezt a sorrendet követik, így nem is csodálhatjuk, hogy a magyar keltezésben nyomot hagyott. A legelső csoportba azok tartoznak, melyek teljesen latin nyelvűek, többnyire a *datur, datum, data, ex data, actum, ex* + helységnév bevezetéssel: *Actum Jaurinj die octaua Mensis May Anno Millesimo Sexcentesimo quingentesimo Tertio* (RMKT. XVII. század 2: 415). Más esetben sokkal rövidebb: *Datum ex Ujvár* **11** *Juli* **1577** (Balassi Bálint Összes művei. 1951. 1: 311), sőt egészen leegyszerűsítve is előfordul: Heidelbergae 24. Februarii 1607 (RMKT. XVII. század 2: 317). A másik csoportot a magyarosabb változatok képviselik. Előbb a keltezés eleje válik magyarrá, majd — a sorrend megváltoztatása nélkül — a hónapnév is, bár a genitívuszos latin forma erősen tartja magát. *Kelth gwlan,* **6** *Junj Anno dōnj* **1566** (MNy. 62: 230), *Sempteröl,* **4.** *Augusti* **1577** (Nemeskürthy István: Bornemisza Péter, az ember és az író, 1959. 437), *Pozsony,* **10**-*ik június* **1812** (Kisfaludy Károly Válogatott művei. Szépirodalmi, 1955. 360), *Berettyó-Kovácsi,* **15.** *Augusztusban* **1802** (Bessenyei György Válogatott művei. Szépirodalmi, 1953. 322). Az utóbbi két adatból látjuk, hogy a nap, hónap, év sorrend még a múlt század elején is megvolt, noha erre a korra egy másik csoportosítás jellemző (hónap, nap, év).

b) A hónap, nap, év sorrend legfőbb jellemzője az, hogy igen kevés latin elemet tartalmaz (jóformán csak erre szorítkozik: *anno, anno Domini).* Keltezésünkben erős gyökeret vert, mert még a múlt század végén is előfordul. A latin eredetű hónapnevek mellett egyre több a magyar — többnyire a keresztény ünnepekhez kapcsolódó vagy zodiákus jellegű — hónapnév *(Böjtmás hó, Vízöntő hava,* nem is beszélve a fel-felbukkanó alkalmi, csak egyesek által használt elnevezésekről). Az 1500-as évekre a részletezés jellemző: *Ez Lewel Keolt gyeremonoſthran Beoÿt mas honak heted Napijan Ezer eot zaz hatwan hat Eztendeoben* (MNy. 63: 224), *Erdélben Kolozsvárból Böjtmás hónak XIII. napján, Krisztus születése után* **1554.** *esztendőben* (Tinódi Lantos Sebestyén Válogatott munkái. 1956. 8). A későbbiek folyamán a részletezés elmarad, s a lényegre való törekvés mutatkozik meg: *Kolozsvárott, Kisasszony havának* **1.** *napján* **1791**-*be* (Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság

iratai. Bukarest, 1955. 120), *Mvásárhelyt, X-bernek* **3**-*dik napján* **1793**-*ban* (Jancsó i. m. 130). Az utóbbi adatban a hónapnév megtévesztő lehet: manapság X-szel az októbert szokás jelölni, illetve rövidíteni. Adatunkba azonban a római számnak megfelelő latin számnevet (decem) kell helyettesíteni, így decemberről van szó. Végül következzen a leegyszerűsített forma: *Maros-Vásárhely, júl.* **29. 1849**. (Petőfi Sándor Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi, 1960. 542).

c) É v, n a p, h ó n a p. Ez a típus a legkevésbé magyar nyelvű. Az *anno*, a *die* csaknem mindig előfordul, a hónapnév pedig genitívuszban áll: *ANNO DNI, M. D.LXXXII. die vigefima octaua Maij* (MNy. 60: 501), *Anno* **1619** *die* **25** *7 bris* (MNy. 64:482). Ez a hónapnév is megtévesztő, mivel nem a hetedik hónapról (júliusról) van szó, mivel a 7 megfelelője a septem, a hónapnév tehát szeptember. Néhány esetben a nap latin nevét is megadják, s ez az utolsó helyen szokott állni: *Anno* **1622. 18.** *Maji. die Jovis* (RMKT. XVII. század 2: 60). Erre a sorrendre találtuk a legkevesebb példát, s igen valószínűnek tartjuk, hogy csupán egy rövidebb korszakra volt jellemző.

d) É v, h ó n a p, n a p. Jelenleg is ezt a formát használjuk. Nyelvünkben természetes az, hogy a nagyobb egységből indulunk ki, s haladunk a kisebbekhez, például: a címzésben: helységnév, utcanév, házszám (esetleg emelet, ajtó). Ehhez hasonlóan először a nagyobb időegységet írjuk le, majd fokozatosan a kisebbeket. Már a XVI. században datált így Bornemisza Péter: „. . . *nagy ket czudakat lattunc az egben* **1577**. *esztendöben, Szent Andras hauanac* **24**. *napiatul fogua soc napig. . .* " (Nemeskürthy i. m. 414). Latin szavakkal is előfordul ez a sorrend: *Anno* **1620**. *mense Majo die* **7**. (RMKT. XVII. század 2: 60). Kazinczy Ferenc az esetek többségében ezt a sorrendet használja (bár olykor az év megjelölését elhagyja): *Bécsben,* **1797**. *jul.* **17**-*én* (Válogatott munkái. Lampel Róbert kiad. 1898—1903. 321). E forma győzelme az 1870-es évekre tehető, bár például a Borsszem Jankó két dátumozást is ad: a fejlécen: *Deczember* **25. 1870**., az egyik cikk végén: **1870**. *decz.* **20**. (3. évfolyam 156. szám). Arany László leveleiben már így találjuk: *Budapest,* **1878**. *dec.* **21**. (Válogatott művei. Szépirodalmi, 1960. 492). A XX. században már nincs ingadozás, e forma győzelme véglegessé vált. Legfeljebb ott látunk eltérést, hogy a hónapot a megfelelő névvel (rövidítve is) vagy a római (ritkábban arab) számjeggyel látják-e el: *Érmindszent,* **1908**. *nov.* **19**. (Szöveggyűjtemény a XX. század irodalmából. A Nyugat és Ady kora I. Tankönyvkiadó, 1963. 181); *Bp.* **1930**. *XII.* **12**. (i. m. 311).

2. É s z r e v é t e l e k, t a n u l s á g o k. A helységnév többnyire a keltezés elején van, ritkábban a végén, olykor el is marad. A ma használatos nominatívuszi, illetve szuperesszívuszi alak mellett régebben a lokatívusz (a latinos változatban is), az inesszívusz és a delatívusz dominált (a latinos kifejezésekben: *ex, in* + ablatívusz): *Budapest, Bcsabán, Mvásárhelyt, Liscae, Bécsben, Sempteröl, ex Ujvár, in Chernelhaza.*

A keltezést jelentő szó eléggé változatos. Latin formulák: *data, datum, datur, actum,* sőt még a *raptim* is. Magyar megfelelők: *kelt, költ, kelt ez leuel, írám* stb. A XVIII. század második felétől igen megritkulnak.

Körülbelül az 1820-as éveket megelőző korokban az egyes szerzők dátumozása nem volt következetes. Olykor napok alatt megváltozhat, például Kisfaludy Sándor esetében. Műve utószavában a következőket olvashatjuk: „A keltezés Kisfaludynál a Napló kezdetétől (1796. március 6-tól) 1796.

április 9-ig latinos *(die* **6**. *Martii* **1796**.*)*, április 10-től magyaros *(April* **10**-*dikén)*." (Napló és francia fogságom. Magyar Helikon, 1962. 169). Az utóbbi adatból az év megjelölése hiányzik, így csak azt tudjuk eldönteni, hogy magyarosabb az előzőnél.

Az évek számát arab vagy római számjegyekkel jelölték, vagy leírták betűkkel akár magyar, akár latin nyelven (ez utóbbi esetben az az érdekesség figyelhető meg, hogy az ezrest, a százasokat és az egyeseket nagy, a tízeseket többnyire kis kezdőbetűvel írták). Az *év* forma ritka, általánosabb az *esztendő* megjelölés, de el is maradhat. A latin formulákban az *anno, anno Domini* (ritkábban: *Christi)* szerepel.

A hónapnevekben általános a latin — a jelenleg is használatos — elnevezés. Az 1500-as években gyakoriak a keresztény ünnepekhez kötődő hónapnevek *(Karácsony hava)*, később a zodiákus jellegűek is *(Vízöntő hava)*, vagy az évszakkal kapcsolatosak *(Télelő hava)*. Találkozhatunk egyéb megjelölésekkel is, de ezek nem jellemzőek az egész magyar nyelvterületre. A reformkorig a genitívuszos forma használatos, akár a latinos, akár a magyaros változatokról beszélünk. A hónapnevet a megfelelő sorszámnévvel igen ritkán helyettesítették; ez inkább a XX. századra jellemző. Általában római számjegyekkel történik, újabban arab számokkal is.

Némely keltezésben a napok neve is szerepel, főként a feriás keltezésben. Manapság ritka.

Mai keltezésünk körülbelül száz éves. Az ezt megelőző korok változatosan kelteztek. Ez az ingadozás nemcsak a magyar nyelvre jellemző, hanem a finnre is: *Helsingissä, kesäk.* **21** *p.* **1928**. (Kalevala, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Helsingissä, 1928. X.), *Helsingissä,* **25**. *p:nä marraskuuta* **1956**. (Papp István: Finn nyelvkönyv. Tankönyvkiadó, 1957. 210).

Régen is, ma is két helyre írhatjuk a dátumot: az írásmű elejére vagy a végére. Ebben a kérdésben még ma sincs következetesség, bár a hivatalos levelek szabványosítása a levél fejlécére teszi a dátumot.

A naptári egységek magyaros sorrendjének megváltoztatása nélkül sem vagyunk következetesek a dátumozásban, illetőleg több formát is helyesnek ismerünk el. Az éveknek és a napoknak a számát mindig arab számjegyekkel jelöljük, csupán a hónap leírásában van ingadozás, anélkül, hogy nyelvünk szabályai ellen vétenénk. Például: *március, márc., III.*, **3**., **03**. Hogy melyiket használjuk, egyéni ízlés dönti el.

Mizser Lajos

A „fentebb stíl" és a „köz-népi" stílus

— Egy stílusvita és Csokonai stílustörténeti jelentősége —

A költő születésének 200. évfordulójára.

„Bizonyos az, hogy még Nemzetünkben egyetlen egy, akár Poéta, akár más Író sem volt, a' ki az olvasásra való kedvet az egész Nemzetben annyira felélesztette volna, mint ő, és tsak ennél fogva is az ő neve áldásban lehet minden magyar Századok fijai előtt. Bizonyos az is, hogy semmi Magyar Poéta Nemzeti Poésisunkat annyiféle újjal nem gazdagította, mint ő . . ."

(Némethi Nagy János: Válasz Kölcsey bírálatára. 1818.

„Majd, majd, készüljön el tsak a' Magyar Poézisről való Tudomány, akkor emelik Csokonai tiszteletére az emlékeztető Oszlopokat késő Poétáink.

(Névtelen válasz Kazinczy Csokonai-nekrológjára. 1805.)

Csokonai egyike legváltozatosabban író, leghajlékonyabb tollú stílusművészeinknek. Nyelvének, stílusának káprázatos, szinte matematikailag is számbavehetetlen gazdagságáról sokan sokat írtak. Verseihez függesztett szómagyarázatai alapján értekeztek stílusának népnyelvi gazdagságáról, a régi nyelv iránti érdeklődéséről, a divatszók, a tudományos szókincs iránti fogékonyságáról. Rámutattak, hogy az élőnyelv stílusrétegeiből milyen gátlástalan természetességgel merített, ha például egy pesti gavallért, egy falusi „oskolamester"-t, egy kályhafűtő cigányt vagy egy ferences gvardiánt, egy városi hajdút, egy somogyi béreslegényt, egy boltosinast, egy öregedő kalmárnét vagy egy tűzrőlpattant szobalányt kellett színjátékaiban megszólaltatni. A stílussal való egyénítésnek ezt a nagyszerű képességét megcsillogtatta verses műveiben is: egyik legemlékezetesebb példája ennek a Dorottya öreg Gergőjének beszéde, de éppígy remekel a stílussal a Parasztdal névtelen legénye vagy a csikóbőrös kulacshoz írt „Szerelemdal" éneklője. A falusi vőfély rigmusait parodizáló verse (Ván, vén vagy az üstökös eloquentia) szintén a megfigyelés és utánzás remeke. Aki nagy stílusművész, annak a stílusparódia egyik erőssége: ahogy a Dorottya summái („Mikippen az Dorotthia Kifs Azzon az tamétalan Zűzekvel thábort yáratván. . ." stb.), a „Tolvaj Isten" kacskaringós alcíme a régies stílust parodizálják, a „Búcsú a magyar múzsáktól" a döcögős gvadányiságot, a „Debreceni Magyar Psyche" a korabeli újságnyelvet utánozza remek érzékkel.

De nemcsak a stílus objektív, társadalmi kötöttségű rétegeiben, a stílusrétegekben mozog természetes otthonossággal, hanem a stílus szubjektív, hangulati, érzelmi kötöttségű rétegeiben: a műfaji stílusokban, az érzelmi árnyalatok nyelvi festésében éppúgy otthon van. A Dr. Földi halálára vagy a Virág Benedekhez írt ódában Berzsenyi fensége zeng („Látom lábod alatt a letiport halált — | Né, mint küzdik az éj rettenetes fia! | Mint tajtékzik acél ínye, s eszén kívül | Mint ordítja kivert fogát!"), a Siralomban a népdalok lírai gyöngédsége („Te pedig, óh, kedves-kellő, | Álomhozó esti szellő! | Legyezd gyengén angyalomat | S ejtsd mellyére egy csókomat."); Vajda Juliannához írt levelei, kollégiumi búcsúbeszéde, a Dorottya előbeszéde a műfaj remekei.

Ismerte a nyelv minden csínját-bínját: nemcsak a szókincs szinte valamennyi tartományát (a Dorottyában a tűfajtáknak szinte árulistáját kapjuk, a Karnyónéban is egész árujegyzékeket hallhatunk, ahogy a hajdúk beszéde, Kanakuz béres vagy Szuszmir meséje meg valóságos népnyelvi kincsestár), hanem hangulati s zenei értékükkel is tisztában volt: a *búzavirág* görög nevét, a *cyana*-t a jóhangzás, eufónia okából hagyta meg versében, hasonló okból „becses tokaji borunknak" „insonorus és nyomorék s hosszú neve" — az *asszuszőlőbor* — helyett a *máslás*-t használta költeményében. Sokat idézték azt a versét is, amelyben a hangszerek „egyéniségét" ábrázolja nagy művészettel:

Jámbor zörgéssel

... a trombita tűrt reze tördelt
Hangra ropog, közzé zendűlnek az erdei kürtök,
S a buta rézdobokon fabotok repedeztetik a bőrt.
Sír a lágy klarinét, dobog a dobok apja gorombán,
S a csörgők nesze közt fenekét veri, döngeti tölgygomb;
Akkordál öblös hangon a tompa fagótnak
Réz nyaka. Most egyedűl ábrándozik egy vagy két hang,
Majd pedig egybezavarva zsibonganak s a megeresztett
Trombita-dob-sípszó harsog, kopog, énekel, ordít,
S a csengő tányért némítja a tábori tambur.

(A békesség és a hadi érdem: HG. 1: 321)

Arról azonban kevesebb szó esett: hogyan illeszkedik Csokonai e kaleidoszkopikus gazdagságú stílusa a magyar stílustörténetbe.

Irodalmi nyelvünk történetének sorsdöntő korszakában élt: a nyelvújításban játszott szerepével többen is foglalkoztak, de azt — rendszeres magyar stílustörténeti munkák híján — kevesen vizsgálták, hogyan illeszkedik bele páratlanul gazdag stílusa a magyar stílustörténetbe — s itt most elsősorban írói nyelvének szubjektív, lírai indítékú, ihletésű tartományaira: lírai költeményeire, költői prózájára, drámáinak erősen lírai monológjaira, tirádáira vagy erős szubjektivitású leveleire, szónoki műveire gondolunk, amelyekben a maga stíluseszménye legtettenérhetőbben ölt testet.

Csokonai irodalmi jelentkezésekor az érzelmes, szentimentális stílus már itthon is bontakozott (gondoljunk a Fanni hagyományaira, amely 1794-ben jelent meg az Urániában, ahol Csokonai hat költeménye), s már itt volt a romantika előszele: Az estve című nagy költeményét az angol Young, és Hervey romantikus sírköltészetének fuvallata is megérintette, ahogy romantikus elvágyódás van a tárgyban is a rousseau-i eredendő boldogság után. A fejlettebb nyugati irodalmakban ekkor már megszületett a romantika népkultusza: Thomas Percy angol püspök 1765-ben kiadta angol és skót népköltési gyűjteményét, a romantikus nép- és múltkutatás alapvető munkáját. (Zárójelben itt meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati irodalmak népkultusza s a hazai „népkultusz" között lényeges különbség van: más az, ha Wordsworth a Lyrical Ballads 1792-i előszavában az egyszerű emberek nyelvét, stílusát magasztalja Londonban, s más az, ha a Debreceni Grammatika írói 1795-ben Magyarországon a köznép nyelvét magasztalják, azt írván, hogy „a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság". Ami ott egy fejlett polgári társadalom kiforrott stílusú irodalmában csupán kuriozitás —bár nyilván hatottak benne a korszak demok-

ratikus törekvései is — nálunk alapvető társadalmi szükség: a népnyelvet a követelő társadalmi fejlődés predesztinálja az irodalmi nyelv alapjául. Az ország lakossága zömében paraszti munkát folytat, „népélet"-et él és „népnyelv"-et beszél.)

A határozottan polgári jellegű, színezetű szentimentalizmus (az „érzékenység", érzelmesség voltaképpen az erkölcsileg nemes, többre hivatott, de még gyönge polgárság gyöngeségének irodalmi kifejeződése) s a romantikus népkultusz sajátságosan ütközik meg a kor magyar stílustörekvéseiben. Ez az ellentét legszembetűnőbben Kölcsey finomkodó szentimentalizmusában s Csokonai népi színekkel, ízekkel, átitatott realisztikus stílusában figyelhető meg. Szinte természetes, hogy a középnemes Kazinczy és Kölcsey, akik a fejlettebb polgárosult irodalmak (elsősorban a német) stíluseszményét (az eszmény itt valóban „ideál"-t, „ábrándkép"-et jelent) követik, szembekerülnek a polgári-plebejus Csokonai stílustörekvésével. Kazinczy és Kölcsey sem tagadják a népköltészetet, a népnyelvet (Csokonaiból éppen a Parasztdalt, a „Szegény Zsuzsi"-t s a csikóbőrös kulacshoz írt Szerelemdalt emelik ki, s nyelvújításukban is merítenek — módjával — a népnyelvből), de csak annyiban érdekli őket, mint a fejlettebb nyugati írókat: érdekesség, egyfajta irodalmi, stiláris lehetőség, szemben Csokonaival s körével, akik számára ez az alap, a fundamentum, amelyből minden többi stílus és irány kisarjad.

Ezért rótta meg Kölcsey nevezetes bírálatában 1817-ben (voltaképpen már 1815-ben elkészült, Márton József 1813-i Csokonai-kiadásának recenziójául), keményen fölróva a költőnek, hogy Földivel együtt „kezdette ő is kiáltozni, hogy a köznéptől kell magyarul tanulni", hogy „a' köznépé az igaz magyarság, az idegennel nem egyveleges magyarság." Innen van — Kölcsey szerint —, hogy „az iskolai tónust, 's az alföldi provincialismust levetkezni nem igyekezett." S ehhez nemcsak azt tette még hozzá, hogy „Csokonai ezen embernek tanítványa volt", hanem már előzőleg azt is, hogy Földinek „mesteri [= oskolamesteri] tónus"-a s „zordon ízlése" volt, amelyet Csokonai, a tanítvány is átvett. (Földi is, akárcsak Csokonai, plebejus értelmiségi: egy szűrszabó mester árvája.)

Mikor ebben az első nagy hatású Csokonai-értékelésben Kölcsey a debreceni költőt jellemezni próbálja, legelőször mégsem Földivel hozza rokonságba, hanem August Bürgerrel (ahogyan egész bírálata a klasszicizáló Schiller elmarasztaló Bürger-kritikáját követi), megállapítva, hogy Csokonai leginkább Bürgerhez hasonlít, abban is, hogy „mindketten nem gazdag és nem fő nemzetből származtak". Erre később is kitér, mert Csokonai stílusát — s nem is alaptalanul — elsősorban származásából, társadalmi helyzetéből magyarázza: „Ő, mint felebb is mondatott, olly sorban született, melly alacsony ugyan nem volt, de neki még sem szerezhetett ifjúkorában olly társalkodást [= társaságot], melly az úgy nevezett nagy világ' csínosabb tonusát vele megismertette volna." Amit Kölcsey negatívumnak érzett, azt mi is elfogadhatjuk: pozitívumként. „Egyszerű emberek gyermeke volt. Apja borbély, az anyja egy szabómester leánya. Másféle viszonyban élt a néppel, a poétai vér vasával, mint Kölcsey vagy Berzsenyi is, aki episztoláiban keservesen panaszkodik mord, gyilkos szemet meregető parasztjaira. Ő a nagy költészetbe benyomult nép volt, a nép jókedvével és kifejezése bőségével" — amint Németh László megfogalmazta (Az én katedrám. Budapest. 1969. 207). Ez a bőség, amely a népnyelv gátlástalan, korlátlan befogadásából fakadt, alapja Csokonai rendkívül gazdag stílusának. Kölcsey és Kazinczy sem tagadja a népnyelv, a köz-

nyelv jogosultságát, de csak bizonyos műfajokban, bizonyos művekben. Itt, a népies helyzetdalokban, bordalokban nem is tagadják meg a költőtől elismerésüket: „az Evoe Bacche, a' Csikóbőrös kulacs, a' szegény Zsuzsi, a' Farsangi búcsu, és mindenek felett az a' nagy szépségű paraszt dal: Ama sűrű nyárfák alatt stb. valóan poetai lélekkel írattak, 's ezek legtöbb Originalitást is bizonyitanak" (Tud. Gyűjt. 1817 III. 114). Kazinczy másfél évtized múltán, a Muzárion 1829-i évfolyamában megjelent bírálata, amelyet eredetileg még 1817-ben írt, szinte Kölcsey ítéletét visszhangozta: „Valóban Kölcseynek igaza van, 's abban különösen igaza, hogy a' Csokonay' tévedései egyenesen születése helyének, neveltetésének, társalkodásának hibájok. Más helytt, vagy ott de később, Csokonay is más lett, más volt volna." Feltűnő, hogy Csokonainak ugyanazokat a verseit dicséri, mint Kölcsey, hozzájuk véve még Ivó-dal címmel Miért ne innánk? c. versét. Ahogyan e verseket magyarázza, abból az derül ki, hogy ugyanabba a hibába esett, mint Kölcsey: Csokonai költészetének, stílusának népies vonásait, amelyek csupán kis részét teszik életművének, kizárólagos rangra emelték költészetében, s minden más művét — amelyek pedig lényegében éppúgy a „köznépi", köznyelvi stíluson épültek — megtagadták, elhibázottnak ítélték: „E' nagyszépségű, mások után dolgozott dalok köztt a koronát a' Paraszt-dal érdemli, még inkább mint a' Csokonay által önmagából merített *Csikóbőrös Kulacs*, hol az ő dévaj ere kifogyhatatlanságát nem csudálni nem lehet. Kép, szóllás, szó, 's az egész szín a' Csokonaytól olly igen ismért világból van véve, 's a' dal *simplex dumtaxat et unum.*"

S ehhez még egyszer hozzáteszi végső érvként: „az ő megtévedéseinek okát mi is egyenesen abban keressük a' miben Kölcsey leli" — azaz: „alacsony származásá"-ban. Hogy ez a magyarázat mennyire igaz — pozitív értelemben! —, arról már szóltunk.

Voltaképpen nekünk kellene most már megtalálnunk Kölcsey és Kazinczy tévedésének okát. Ha köznemesi származásukat említjük, csak részben adtuk meg a feleletet.

A kulcsot részben ők maguk adják.

Kölcsey konkrétan szól Csokonai költői szókincséről, ezt a feltűnő megállapítást téve: „Cs. a' régi szavaknak és szóllásoknak épen olly keresőjök és használójok volt, mint Révai, Kazinczy, és Horvát Endre, még is az ő munkájiban azok a' magok régi színében jelennek meg, holott azon emlitett Írókban azok gyakran új szók gyanánt vétetnek. A' *martalék*, *lomb* 's többek, ha úgy jelennének-meg, mint amazoknak írásaikban az *érzemény*, *vért*, *csarnok*, *sarjaik*, *fenyér* stb. újitásoknak vétettek volna a' publicumtól, mint a' *Vihar* és a' *Rivancs* 's száz meg száz szavak újitásoknak vétettek." A *martalék* az Anakreoni dalok, a *lomb* A' tavasz jegyzeteiben fordul elő, Csokonai mindkettőt a régi nyelvből felújított szónak mondja. Kölcsey ma már kissé nehezen érthető megállapításának az a lényege, hogy Csokonai ezeket a régi szavakat eredeti régi jelentésükben használja, míg Révai, Kazinczy és Pázmándi Horvát Endre a régi nyelv szavait, amilyen pl. a *csarnok*, sajátos, új jelentéssel ruházták fel. A szóban forgó *csarnok* a régi nyelvben 'amphitheatrum' értelemben fordult elő, s a nyelvújítók kezdték használni a német *Halle* megfelelőjeként. A Mondolat 1813-ban ki is gúnyolta: „Tsárnok. Tornátz, follyosó." (96. l.) A Kazinczy által felújított *fenyér* eredeti jelentése 'füves terület' volt, s Kazinczy kezdte használni 1815-ben 'puszta, Heide' jelentésben (ld. TESz.), tehát neologizált: új jelentéssel ruházta fel a régi szót. A *vihar*-t Szemere Pál kezdte elterjeszteni a régi nyelvből; a 'jégeső' jelentésű *rivancs*-ot szintén a neológusok

terjesztették el, úgyhogy a Mondolat föl is vette „Szótár"-ába: „Rivants. *Jégesső*" (87).

Ez elárulja Kölcsey bírálatának elvi — nyelv- és stílustörténeti — alapjait: Csokonai nem használt új szókat, a régi s népi szavakat eredeti régi jelentésükkel újította föl, nem úgy, mint az „újság ingeré"-t kereső neológusok. Logikai konklúziójának alapja az a téves premissza, előítélet, hogy „jó az, ami neológia, rossz az, ami ortológia." Szerinte Csokonai lényegében ortológus módjára „direkt" úton merített a népnyelvből s a régi nyelvből, ahelyett, hogy szublimálta volna őket, ahogy igazi irodalmárhoz illik. Hogy ez mennyire így van, elárulja föntebb idézett soraihoz fűzött magyarázata: „REC. nem akar philologiai villongásra bocsátkozni, de azt meg kell mondania, hogy Cs. a' maga expressiójinak 's szavainak ritkán tudta megadni az újság' ingerét, s' ennek oka egyenesen a' köznép' nyelvéhez való ragaszkodás." (I. h. 115.) S következik a hibaforrások feltárása után az elmellőzött eszmények felmutatása: Csokonai nem fogta fel „az aesthetikának szellemét", ami „Báróczyt és Daykát nagyokká tevé".

Csokonai fő stílusjegye, fő fogyatékossága tehát Kölcsey szerint a k ö z n é p n y e l v é h e z v a l ó r a g a s z k o d á s, az, hogy nem csupán népies helyzetdalaiban él a nép nyelvével — ahol az Kazinczy és Kölcsey szerint egyedül „stílszerű" —, hanem más „emelkedettebb" műfajokban, pl. az ódákban is. Kiviláglik ez félreérthetetlenül Kazinczy bírálatából is: „Ódákat is vára magától, 's írt Ódákat is — *sustorogó tüzűeket* — mint Szonetteket Anacreonticákat. Most Arpadiászt akara adni, de szerencséjére egy neki magánál inkább kedvező halál kikapá gyalázatja elől." (I. h. 61.) Minden más műfajban kudarcot vallott tehát — Kazinczy szerint — Csokonai, s éppen azért, mert azokban — még az ódákban is! — k ö z n y e l v i s z a v a k a t mert használni, le merte írni pl. a Földit sirató ódában is:

sustorogó tüzed onta egybe...

Neki a zsánerképeket festő flamand Teniersnek kellett volna maradnia, zsánerköltőnek, semmi többnek: „Csokonay valóban Tenniers. Mint ragyogna ő, ha csak Tenniers akart volna inkább maradni, mint hogy Ódaköltő is leve! Mert, csak valljuk-meg, maga az a' csudálójitól csudált t r i l l á s é s L i l l á s *Földiekkel játszó* is rendes egy Óda!" Ismét a szavakkal, a szavak stílusértékével van tehát baj: a *trilla* és a *Lilla* — ódában! Hogy mennyire ellene volt Kazinczy a köznyelvi szavak költői felhasználásának, mutatja Csokonaival a *babér*-ról folytatott vitája. Szerinte a *babér* csak „a' Konyhába és a' Rickl boltjába való" (KazLev. 4:137). Ugyanitt idézte Adelungot: „Wörter aus der Küchel gehören nicht in Aestetische Werke." A költői nyelvbe *borostyán* illik (vö. Kardos Albert: Csokonainak babér, Kazinczynak borostyán. Debreceni Szemle 1930: 481—3, ill. Nyr. 60: 26). Hasonlóképpen „költőietlennek" minősítette Csokonai köznyelvi *pillangó* szavát a maga *lepé*-jével szemben. (Vö. IrNyDolg. 69.)

Alig menthető tévedésként tehát — nyelvi, stiláris alapon — vitássá tette mindazt, ami népies helyzetdalain kívül érték Csokonai költészetében. Hol maradnak ódái, gazdag filozófiai költészete, anakreoni versei, szerelmi lírája! Mily megcsonkítása, elszegényítése Csokonai páratlan műfaji gazdagságú költészetének! Pedig Kölcsey és Kazinczy bírálata nem volt hatástalan: majd száz évre Csokonai a bordalok és a népies helyzetdalok, a Csikóbőrös

kulacs és a Szegény Zsuzsi s a Parasztdal költője maradt: nagyszerű gondolati lírájáról alig esett szó. Joggal írta Szalai László 1833-ban a Muzárionba: „1817 jelene meg Kölcsey' recenciója 's ez alapul fekvék minden később megjelent itéleteknek felőle." (I. h. 62.) Jól írta Toldy is 1844-i Csokonai kiadásában: „jő két tekintély, mint Kazinczy és Kölcsey s olly rostába hányja ez irodalmi vértanu munkáit, mellyen át, néhány népdalt kivéve, minden egyéb a feledék porába hullajtatott." (I. m. XCIII. h.) S ő volt az első, aki leszögezte, hogy nyelvi vonatkozásban Csokonai „épen nem a népit, hanem a magyar sajátságot", azaz: a nyelv egyetemét tartotta szem előtt (XCVI. h.). Ugyancsak Toldy védte meg a debreceni költőt a provincializmus vádjától, találóan mutatva rá, hogy a „könyvnyelv [= irodalmi nyelv] kifejlése előtt" az írók voltaképpen mind tájnyelven írnak: „hiszen még Kazincy sem birta magát azon időben a vidékiség hatalmától egészen függetlenné tenni." (Uo.) De Csokonai emelkedett, magasabb rendű nyelvi szemlélete épp a provincializmusok kérdésében is megnyilvánult: egyáltalán nem ragaszkodott a maga tiszántúli nyelvjárásához, noha századokon át azt tartották legfőbb mértéknek; mint Helmeczy írta: küldözgetik „csufolgatva más melléki [= nem Tisza melléki] polgártársainkat Debreczenbe, Szolnokra vagy Szegedre magyarul tanulni..." (Értekezés XXXII. h.); a „sipító *ly*"-vel szemben a jóhangzás nevében a „kellemetes" dunántúli *l* mellett foglalt állást, leszögezve: „Én ugyan neheztelek, mikor a szabad magyarnak szabad nyelvéből, valamely tájék monopoliumot akar csinálni." (HG. 2:531.)

Más dolgunk nincs most már, mint az, hogy egyrészt elemezzük Kazinczy hat s Kölcsey két Csokonai-átdolgozását, rámutatva: stílusának, költői nyelvének milyen elemeit cserélték ki a „fentebb stíl" nevében, másrészt megrajzoljuk az erővonalakat, amelyek Kazinczy és Kölcsey irodalmi ízlését, stíluseszményét — és végső soron: tévedését — befolyásolták.

A válasz, amellyel eddig lényegében adós marad az irodalomtörténet-írás, szinte magától kínálkozik, ha megnézzük, mikor írta Kölcsey s Kazinczy a maga bírálatát s milyen okok, körülmények hatására.

A gyökerek az 1813. évbe nyúlnak vissza.

Ebben az évben jelent meg Márton József gyűjteményes Csokonai-kiadása, a költő műveinek első jelentős kiadása Bécsben, négy feltűnően csinos kis kötetben. Kazinczyt több okból igen érzékenyen érintette a díszes kiadás: egyrészt ő szerette volna e műveket kiadni, mégpedig a maga válogatásában s a maga „korrekcióival", nyelvi, stiláris javításaival, úgy, ahogyan éppen 1813-ban Dayka verseit, aki pedig egyébként az irodalmi (közelebbről: költői) nyelvi eszményt testesítette meg szemében. S ugyanabban az évben többi irodalmi bálványának műveit is közreadta: „hirdesse most, midőn husz holnapok' elforgása alatt Daykának, Báróczynak 's Kisnek munkájikat vala örömem kiadni, hogy engem Dayka, Báróczy 's Kis szerettek. Ez az én életemnek legcsillogóbb szerencséji közzé tartozik" (KazLev. 12: 15). Másutt pedig ezt írta: „Ezen esztendő a' pénz' ritkasága mellett is nevezetes typographiai mívekkel dicsekedhetik. Illyen Dayka, Berzsenyi, a' Virág Thaliája, a' Szabó Dávid Aeneisze, illyen lesz Báróczi, kiből már sok ív elkészűlt, mert 200 előfizetőjénél több találtaték" (i. h. 10: 454). Jegyezzük meg jól e neveket: Dayka, Báróczi, Virág, Kis — ők fognak majd Kölcsey s Kazinczy bírálatában vezérszólamként újra meg újra visszatérni.

Az 1813. esztendő „nevezetes typographiai mívei" között Kazinczy nem említette Márton kottákkal díszített pompás Csokonai-kiadását. Minden

oka megvolt rá, hogy hallgasson róla: valamikor ő maga szerette volna kiadni a debreceni poétát, a saját ízlése, nyelvi eszménye szerint, amelyet — a nyelvújítás és a tervezett stílusreform programját — éppen Dayka verseinek előbeszédében, illetőleg Báróczy-kiadása nyolcadik kötetének bevezetésében fejtett ki.

Kazinczy e kiadásai határozott irodalmi, stiláris program jegyében készültek. Szauder József mutatott rá: „nincs más, akinek ilyen átgondolt terve volna irodalom és nyelv megújítására. S aki ily határozottan vallaná meg klasszicista ízlését: »Ízlésem el van kényeztetve; nem olvashatom; ami nem 'classisch'! s azt tartom, hogy a Szép mesterségek produktumai közt *igen nem-szép*, ami nem *igen-szép*.«" (Bevezetés Kazinczy Ferenc válogatott műveihez. Budapest. 1960. 1: LXII.)

(Ugyanígy a klasszicista ízlés jegyében tervezi meg Dayka és Báróczy római modorú „büszt"-jét köteteik elé s így keres klasszicizáló emblémákat munkáik címlapjára. Mily ellentétben van ezzel Márton kiadásának magyar dolmányos Csokonai-arcképe s a Békaegérharc meg a kancsót ürítő költő kis realista szignettje!)

Ezek az alapvető értekezések tartalmazták Kazinczy elgondolásait a nyelvújításról és stílusújításról, a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonyáról, s számunkra azért rendkívül érdekesek, mert nem nehéz bennük fölismernünk Kölcsey recenziójának gondolatmenetét. Kazinczy meg akarja teremteni az irodalmi nyelv stílusnemeit, stílusárnyalatait, hogy „nyelvünk más színűséget (Vieltönigkeit) kapván Homért és Horátzot, Liviuszt és Tacituszt, Klopstockot és Voltairet egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szókból fűzött beszédben, de nem egy nemű beszédben, 's mindenikét a' néki tulajdon színben, tónban, fordíthatni. —" (Báróczynak minden munkája: VIII. Pest, 1814. 22.) (Hasonlóan írt Helmeczy is 1816-ban, a Berzsenyi-kiadás előtt megjelent Értekezésében. Mintája bizonyára Kazinczy volt.)

Ennek a „sokszínű" irodalmi nyelvnek a köznyelvhez való viszonyáról pedig ezt írta: „'S mit nyerünk ha ezt cselekesszük a' mit minden lelkes, minden gondos Írónk cselekedett?... azt, hogy szóllásunk, a' köz nép' szóllásaitól eltávozván [Én emeltem ki. Sz. F.], nemesbbé lesz, energiát, praecisiót, kellemet, zengést nyer;" (uo. 20—22.).

E gondolatok is visszatérnek majd Kölcsey bírálatában s versátdolgozásaiban. Ide nyúlnak hát vissza Kölcsey és Kazinczy Csokonai-bírálatának gyökerei!

Barcsayról szóló, elvi jelentőségű életrajzi bevezetésében Kazinczy párhuzamot vont Báróczi s Bessenyei György között, az utóbbinak származását s stílusának „műveletlenségét" emlegetve, ahogy majd Kölcsey fog párhuzamot vonni Dayka és Csokonai közt, fölemlegetvén az utóbbinak nem eléggé magas származását, s elmarasztalván stílusának „köznépi" expresszióit: „Barcsay Ábrahám és Bessenyei György a' Gárdának legszálasabb és legszebb tagjai közzé tartoztak. Barcsay, a' legszebb kék szemmel 's szög hajjal, eggy Antinouszhoz, Bessenyei, fekete szemekkel és üstökkel, eggy szép Meleágerhez... hasonlítathatott. Barcsaynak módja mutatta benne a' nagy ház' gyermekét, a' fejedelmi vérből származott férjfit: Bessenyein kiismerszett hogy új világban él itt..." (i. h. 10). Báróczy nyelvének legfőbb erénye Kazinczy szerint „a' legcsinosabb, leggondosabb stil". Az erdélyi származású hajdani gárdatisztnek múzsáját is jellemzi, s a jellemzés természetesen Bessenyei múzsájának rová-

sára üt ki: „A' Báróczy' Múzája eggy Grátzia-alaku 's növésü, nagy-nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük: a' Bessenyeié — ha a' kép nem volna illetlen — eggy alföldi piros-pozsgás leányasszony ki ama' körül cselédkedik, és a' kin az asszonyától el-tanult városi szóllás, az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól, mert a' közzé a' mit felszedett és a' mi neki tulajdona, nem tud hozni öszveillést" (uo. 27). E vádak is szinte szóról szóra fognak visszhangozni Kölcsey Csokonai-bírálatában: Csokonai múzsáját éppúgy képzeli a szatmári költő, ahogy Kazinczy a Bessenyeiét leírta. Csokonainak is az a fő vétke, ami Kazinczy szerint Bessenyeinek: „Bessenyei Írónak is Tudósnak is kívánt tartatni, 's inkább igyekezett igen sokat írni, mint jót; 's töretlen lévén az út mellyen ment, 's igen is míveletlen mind az ő ízlése mind a' nemzeté, meg sem sejdítette hogy munkájin hol a' hamarkodás hol valami egyéb gyakorta rettenetes hibákat ejte" (i. h. 11).

Mindehhez azt kell még hozzátennünk, amit már említettünk, hogy Dayka s a többi Kazinczy-kedvenc műveinek kiadása, ill. „korrigálása" egy nagyméretű írói terv szerves része volt: a széphalmi író saját tervezésű, klaszszicizáló emblémákkal díszített kiadásokban igyekezett kedvenceit közreadni. (Ezekről bővebben ír Báróczy-kiadása első kötetének bevezetésében.) S a fölsorolt írók művein kívül, Dayka kötetéhez függesztve kiadta a maga „Poétai berkét" is, eredeti műveit és versfordításait, s erre az is sarkallta, hogy még egy író várta a megjelenést 1813-ban: Berzsenyi, akinek általa is nagyra tartott tehetsége elégedetlenné tette saját alkotásai iránt. „Miért ne remélhetne Dayka napfényt? — Most Berzsenyi verseit akarja kiadni Vitkovicsunk. Mindent jóvá hagyott a' Revizor" — írta Virág 1812. március 29-én. (Ld. KazLev. 9: 369.) Szauder József megjegyzése szerint „Kazinczy még nem sejtette mily napfénnyel fogja elhomályosítani Daykát is, saját költészetét is [ti. Berzsenyi 1813-ban megjelent kiadása]." (Ld. i. h. XCIII.) S ugyanilyen — ha nem erősebb — napfénnyel homályosította el nemcsak Daykát s Kazinczyt, hanem egész stíluselméletét s -gyakorlatát az 1813-ban váratlanul megjelent Csokonai-kiadás!

Kazinczy nagy igénnyel készítette elő a maga „Poétai berké"-t, Daykát s Báróczyt: saját magának s barátainak fogadtatásától sok függött: a maga stílusesszményének győzelme vagy bukása. S Dayka — a Kazinczy által átdolgozott — ha nem bukott is meg zajosan, de — ahogy maga a kiadó írja —: „nem fogadtatott érdemlett kedvességgel." (KazLev. 10: 455.) A kedvezőtlen fogadtatást Kazinczy a „praenumeratio" tényében kereste, holott más okok játszottak közre; Lőkös István szerint „Berzsenyi zsenijének vitathatatlan fölénye" (Egri PedFőiskÉvk. 1971. 229); 1813-ban ugyanis a niklai remete összegyűjtött munkái csakugyan megjelentek, majd kelendőségük folytán 1816-ban újra ki kellett adni őket, éppúgy, mint Csokonai munkáit, szintén 1816-ban. (Érdemes az évszámokra figyelnünk!)

Berzsenyi és Csokonai költeményeinek nagy közönségsikere csak tovább fokozta Kazinczynak Dayka bukásán érzett elkeseredését, s annál indulatosabban támadta Csokonait, minél jobban látta, hogy a maga — s néhány tanítványa — által választott út egyre járhatatlanabb: egyre kevesebb követőre, helyeslőre talál az írók és az olvasók körében.

S nagyon súlyosan közrejátszott Csokonai megítélésében — különösen Kazinczy 1817-ben megírt bírálatában — az 1816-i Berzsenyi-kiadás (Kölcsey bírálata lényegében már 1815-ben készen volt).

Helmeczy a kiadás előtt — akárcsak Kazinczy a maga Dayka- és Báróczy-

kiadása elé írt bevezetésében — a nyelvújítás útjait-módjait és eredményeit tárgyalta (s erre szükség is volt éppen Berzsenyi versei előtt !). Fejtegetésében Csokonait a nyelvújítás korának valóságos mértékéül, legfőbb példaképéül teszi meg. Kiderül értekezéséből, hogy az ortológus hírébe hozott Csokonai milyen nagyszerű újító volt; Helmeczy fölsorolja az újítás fajtáit, s szinte minden „cikkely"-nél példákat idéz a debreceni költőből, többnyire a legelső helyen vagy mindjárt Bessenyei után — s épp Helmeczy, a neológusok híres, sőt hírhedt vezéregyénisége ! Már az első helyen a szófaji átcsapás példájaként Csokonait idézi: „*hamar* követje a tavasznak" (VI.). (Az más dolog, hogy a *hamar*-nak melléknévi alkalmazása nem Csokonai egyéni leleménye !) A *B)* pontban tárgyalt „Új származtatás"-ok sorában azonban Bessenyei *segély* szava után Csokonaiból mindjárt majd két tucat eredetinek tartott szóalkotást idéz Helmeczy: „*rémzet, rémlet, hamuhodni, merevülni, csiklándozat, fukálni, zengzet, viszonzani, istenleni, áltatni, ámulás, lépkedni, poffangani, ragyogvány, hullámolni, bukadék, enyhes, dühögni, kéremény, élénk, tisztelkedni, élvény* stb..." (VII.) A „Szórövidítés [= szócsonkítás]" esetében is a Bessenyeinek tulajdonított *győzelem* után mindjárt Csokonaiból idéz példákat: „*kétes, remény, kellem, negéd, keserv, pazér, segéd, mámor* (crapula), *Nádor, csermely, fejdelem, csillám, villám* stb." (X.) S azt is érdemes megfigyelni, hogy kiktől, mikből idéz még példát: Debreczeni **új** Énekeskönyv, Döme, Dugonics, Gyöngyösi [István], (Pázmándi) Horvát Endre, Kis János, Kisfaludy, Kulcsár [István], Kunics, Baróti Szabó, Wagner, Verseghy, Virág és Zrínyi. Mint látható, betűrend szerinti közlésre törekedett, így Csokonai kiemelése voltaképpen nem jelent rangsorolást; föltűnő azonban, hogy Kazinczy szinte teljesen hiányzik az **újítók** közül: csak egyetlen egyszer bukkan föl majd a neve.

„A' gyökerek 's avult szók' felelevenitése" című alfejezetben ismét Csokonait idézi Helmeczy: Csokonainál: „*szomj, enyh, őr, csend, gőg, pír, kör, gyám, véd, dölyf, gömb, hars* 'stb." (XII.). (Kazinczy csak az „Új szók" cikkelyében fordul elő a *szellem* és a *rény* alkotójaként (XIII.).

Kazinczyt nemcsak a maga mellőztetése, hanem Csokonai valóságos tekintélyként való idézése egyaránt bánthatta — éppen egy harcos neológus értekezésében ! Még inkább megérthetjük Kazinczy érzéseit, ha tudjuk, hogy az előző évben Dayka és Barcsay művei mellett kiadta Kis János verseit is, s írói nyelvét — Kisfaludy és Berzsenyi költői nyelvével együtt — a magyar költői nyelv csúcsának nyilvánította: „Verselésünknek e nemében Kis, Himfivel és Berzsenyi barátjával, azt a' tetőt érte-el melly Íróink által meghágva mind-eddig nem vala. Nyelve tiszta, egyenlő távolságban vagyon némellyeknek félénkségektől 's másoknak vakmerő bátorságoktól, 's tanult nyelv; stilje eleven, piperétlen, de csinos, zengő, velős, és, a' hol helye vala — mert ez a' neme verselésünknek örömest nem szárnyaló — felemelkedett." (Kis János versei. Kiadta Kazinczy Ferencz. Pest, 1815. Előbeszéd. V.)

Kazinczy és Kölcsey bírálatát már Toldy is „visszahatás"-nak érezte Csokonai nagy költői népszerűségére, tekintélyére (l. i. m. XCIII). A merőben más ízlésirányt képviselő irodalmi vezérnek — hogy ne mondjuk: diktátornak — meg kellett most őt fosztani e népszerűségtől: egyszerű népies „zsánerköltővé" kellett lefokozni, s Helmeczy által bizonyított állítólagos neológusságát is kétségbe kellett vonni. Hiszen Helmeczy nevezetes Értekezésének XXXII—XL. lapján szóról szóra közölte Csokonainak A' tavasz c. fordítása elé írt előbeszédét, a nyelvbővítés nagyszerű programját, e szavakkal: „Halljuk ezekről a popularis Csokonait..." Ennek a „popularis Csokonai"-nak kellett most nyelvi tekintélyét kétségbe vonni.

Ezekhez az előzményekhez kell hozzávennünk, hogy Márton „korrigálatlan" Csokonai-kiadása formailag is nagyon tetszetős volt: tetszetősebb, mint Kazinczy nagy gonddal s igényességgel előkészített Dayka-kiadása.

Ha nem esnek is ily fontos stíluselméleti programok és harcok az 1813. évre, Kazinczyt akkor is érzékenyen érintette volna a Márton-féle kiadás: ő maga, hiába kérte, Csokonai anyjától nem tudta megszerezni a kiadás jogát, a költő barátai pedig átdolgozás, „korrekció" nélkül, „diplomaticai hűséggel" akarták műveit közreadni. Érthető hát az előítélet, az elfogultság, amellyel Kazinczy s köre Márton József rendkívül vonzó Csokonai-kiadását fogadta. S Kazinczy tanítványának, Kölcseynek 1817-ben megjelent, de már 1815-ben megírt recenziója voltaképpen e kiadás bírálatául készült!

De ez a körülmény s Kazinczy 1813-i Dayka- s Báróczy-kiadása s ott kifejtett stílusprogramja még mindig nem ad teljes magyarázatot a Kölcsey- és Kazinczy-féle bírálat tévedéseire. 1813 más okból is nevezetes: a Kazinczy-féle nyelvújítást megtámadó Mondolat megjelenésének éve. Kazinczynak s tanítványának szemében Márton díszes zsebkiadású Csokonaija (amely a kevéssé választékos stílusú Békaegérharcot — noha valamelyest megfésülve — először adta közre) s a „Dicshalom"-ból keltezett Mondolat (amely Kazinczyt szamárháton ábrázolja a Helikon tövében) szinte azonosult: a Csokonai-kiadás Kazinczy ellenlábasainak, az ortológusoknak kihívó műve az ő finomabb, „tisztultabb", „fentebb" stílusával szemben. Be kell tehát bizonyítani a Mondolat íróinak, „imádóinak", hogy a Csokonai járta út legfeljebb arra alkalmas, hogy sikeres — bár korrekcióra szoruló — népies verseket írjon rajta, de arra semmiképpen nem, hogy az egész nemzeti költészetnek mértéket és irányt szabjon.

Erre annál inkább szükség volt, mert növekvő népszerűsége folytán Csokonai mindinkább kezdte betölteni a népköltő, a „Volksdichter" szerepét, amelyről Schiller írt híres Bürger-recenziójában. (A *Volksdichter*-t nyelvhasználatunk alapján talán helyesebb itt „nemzeti költő"-nek fordítanunk.) Kölcsey talán ezért is vette alapul recenziójához Schiller bírálatát, de okot s alkalmat adott erre az is, hogy Csokonai valóban jól ismerte s fordította is az osztrák költőt (éppen Kazinczy küldte el neki Bürger német nyelvű munkáit 1792 augusztusában, mikor a debreceni költő verseivel fölkereste), s a népköltészetet mindketten jól ismerték, s mindketten merítettek is belőle. Schiller morális alapon s a klasszicista ízlés alapján marasztalja el Bürgert, mert — szerinte — leszáll, alkalmazkodik a nép ízléséhez, tónusához, ahelyett, hogy azt megnemesítené, ahogyan azt az igazi nemzeti költőnek kellene: „Als der aufgeklärte, verfeinerte Wortführer der Volksgefühle würde er dem hervorströmenden, Sprache suchenden Affekt der Liebe, der Freude, der Andacht, der Traurigkeit, der Hoffnung u.a.m. einen reinern und geistreichern Text unterlegen; es würde, indem er ihnen den Ausdruck lieh, sich zum Herrn dieser Affekte machen und ihren rohen, gestaltlosen, oft tierischen Ausbruch noch auf den Lippen des Volks veredeln." (Über Bürgers Gedichte. Schillers Werke. Nationalausgabe. XXII. Weimar. 1958. 249.) Kölcsey és Schiller bírálatának a század elején már készült egy gondos egybevetése, amely találóan állapította meg, hogy a népies stílusról mi volt a klasszicista Schiller s Kölcsey elképzelése: „Schiller és Kölcsey kényes ízlése a népies-nemzetit, aesthetikai rendszerüknek megfelelően, csak idealizálva, eredeti mivoltából kiforgatva tartja jogosultnak. Bürger és Csokonai annak minden sajátságát viszik bele költészetükbe, eredeti zamatával, színével együtt, minden klasszicista finynyásság nélkül, ha mindjárt nyers és durva is" (Schill Fülöp: Párhuzam

Kölcseynek Csokonairól és Schillernek Bürgerről írt bírálata között. Temesvár, 1905. Különlenyomat a temesvári áll. főreáliskola 1904—5. évi értesítőjéből. 9). Kölcsey a maga stílusfelfogásában őszintén féltette az irodalmi nyelv fejlődését attól, ha Csokonai lesz a legfőbb mérték: Kazinczyhoz hasonlóan csak a szublimált, megnemesített köznyelvet merte beengedni a költészetbe, külön „írói nyelv"-et képzelt a beszélt nyelv fölé, s e tekintetben még mesterénél is tovább ment. 1827-ben, tíz évvel a Csokonai-recenzió után a komikumról írt tanulmányában („A leányőrző" címmel található művei közt), ahol pedig némi revízió alá veszi a debreceni költőről mondott ítéletét is, így fejtette ki elképzelését: „ha sok újonnan felfedezett régi szavunk, s az újaknak egy része egyedül a költőnek engedtetnék, s több effélék: kétségkívül egy a prózai nyelvtől szerencsésen megválasztott poétait nyernénk, melyért a későbbi genie hálával fogna reánk visszatekinteni. Ezen kinézés [= kilátás] az, aminél fogva nyelvbeli újításainknak minden megválasztás nélkül versben, és mind poétai, mind nem-poétai prózában használását ártalmasnak tarthatjuk" (Kölcsey Ferenc összes művei. I. Budapest, 1960. 617).

Tanulmányában még Kazinczynál is tovább megy: elismeri, hogy „ujitásai minden kétségen tul nagy haladást szerzettek a nyelvnek", de kifogásolja, hogy Kazinczy nem fordított kellő figyelmet a „fentebb próza" és a „tulajdon poétai nyelv" közt megkövetelendő különbségre, „pedig nem csak a szó, nem csak a szórakás, de a legmerészebb kitétel is elveszti a maga poétai fontosságát és színét, midőn a prózával is közössé tétetik" (uo. 617).

E felfogása, meggyőződése ott volt Csokonai-recenziója mélyén is, ahogy ösztönzője volt az is, hogy féltette a Csokonai-szabású nemzeti költőktől az irodalom jövőjét, az ő felfogásában a nemzeti költő megtestesítője a Kazinczy-féle stílusművész volt, aki a „sokaságnak" szabja a törvényt, tanítja s nem tanul tőle. (Téves ítéletének persze oka, alapja volt az is, hogy a morális felelősséggel író, az egész nemzetben gondolkodó héroszi lelkű Csokonait a cenzúra jóvoltából nem ismerte, nem ismerhette; Tudományos Gyűjteménybeli recenziójában s a komikumról írt későbbi tanulmányában is megütközve idézi Csokonainak „Egy fiatal házasulandónak habozása" címen ismert versét, amely — mint címe is mutatja — a hasonló tárgyú népi versektől kapott ihletet, s a költő itt csak beállt a vagyonra ácsingó szegény legény szerepébe: szarkazmusba átcsapó keserű öngúnnyal. A vers csak mint a hasonló jellegű csúfolódó népdalok édestestvére érthető, értékelhető — és menthető: ha kell! — igazán.)

Már Schill Fülöp rámutatott tanulmányában, hogy míg Schiller fő figyelmét „Bürger költészetének általános aesthetikai és művészi oldalára fordította, Kölcsey... inkább a nyelvbeli sajátságokra" (i. m. 22). S azt is jól látta meg, hogy ennek oka a nyelvújítási mozgalomban keresendő. Valóban nem szabad elfelednünk, hogy Kölcsey ugyanazzal az indulatos tollal írta Csokonai-recenzióját, mint amellyel híres Feleletét a Mondolatra! Az összefüggésekre Schill is utalt: „Kazinczy iskolája ép oly ellentétben állott Csokonai költészetével, mint Schiller Bürgerrel. Nálunk azonban ez ellentétet egy különös momentum módosította, t. i. a nyelvújítás ügye. Az ósdiak, kik 1810—1830-ig leghevesebben ostromolták Kazinczyék ujitásait, diadallal mutattak Csokonaira, hogy íme ő minden neologus törekvés nélkül is mily kiváló költővé fejlődhetett. Ez Kazinczyt és társait ingerelte s bizonyosan sokkal hozzájárult ahhoz, hogy e körben Csokonait elfogultan itéljék meg. Kölcsey bírálatán rajta ennek nyoma..." (i. m. 19).

S hogy ez valóban így van, azt vitathatatlanul bizonyítják Kölcsey, bírálatának az „ujság ingeré"-re, a neologizmusokra utaló, már idézett sorai, valamint az újítás igazolására felsorolt szójegyzéke, amelyből a *csarnok* és a *rivancs* a Mondolat szótárából került indulatos tollára. A Kölcsey-bírálat tévedéseinek hátterében a nyelvújításnak, a nyelvújítóknak sokszor személyeskedéstől sem ment „pennacsatája" húzódik tehát, amely voltaképpen nem csupán két nyelvi szemlélet, hanem két irodalmi ízlés összecsapása is egyben. Mert igaza van Szauder Józsefnak: „több rejlik a nyelv szűken vett újítási mozgalmának mélyén is, mint merő grammatikai kérdések." (Ld. i. h. XCIII.)

S hogy ez mennyire így van, azt újabb — eddig figyelmen kívül hagyott — adatokkal bizonyíthatjuk. A Mondolat Kazinczyt ábrázoló gúnyrajza alatt ez a gúnyvers olvasható:

A' bölts APOLLÓ függve-hevert ezüst
Lantjára kezd eggy Isteni bájoló
Erő patakkal folyni 's Pannon'
Énekesit heve lelkesiti
Örül Hazám — már láttya Te benned a'
Bóldog Jövendőt.

A filológia eddig nem figyelt föl rá, hogy Kazinczy Jövendőlés című versparódiája, a Mondolat e kis epigrammájára felel címével: az „ortológusok" s Csokonai révén fenyegető „jövendőt" akarja célba venni. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Kölcsey bírálatával azonos időpontban keletkezett; 1817-ben ezt írta Kazinczy Nagy Gábornak: „Nem Csokonait bántom én, hanem azokat, a' kik azt imitálják Csokonaiban, a' mit nem kell, és a' mit Cs[okonai] maga is kitörlene, ha életben volna. Ezen Epigrammába senkire sincs czélzás. Csombók Jankó úgy personificálja a' Poocs András ízlésű embereket, mint John Bull az Anglusoknál a' honn vad népét" (KazLev, 15: 284).

Maga a Jövendőlés versparódia, Csokonai „Lantomtól búcsúvétel" c. kis szesszenetét vette alapul. Tanulságos az egybevetés:

Bessenyei obojjára,
Horváth réz trombitájára,
Szabó zengő hárfájára,
Mátyási tamburájára,
Földi érzékeny lantjára,
Kazincy Orphicájára,
Pócsnak négy húrú bráccsára,
Gyöngyösinek Nablumára,
Apolló dűlt oltárára,
Sőt minden Múzsák szavára
Esküszöm, hogy utoljára
Függesztlek a bodzafára.

(HG. 2: 91—2)

Kazinczy nem ismerte föl, hogy a sok egyhangú *-ára* rím Csokonainál paródia: az elavult négyes rímű költészetet gúnyolja vele, ugyanakkor a ragrímek klapanciái groteszk kísérő zenét adtak a maga keserves kínjábankacagásához. (Az elavult négyesrímű versekkel búcsúzott el a magyar múzsáktól is éppen ebben az időben; ld. „Búcsú a magyar múzsáktól" c. versét.)

Kazinczy tehát ráduplázott a paródiára: nem fedezte föl, hogy paródiát parodizál.

Csokonai a maga költészetének forrásaiul már ekkor, huszonegy évesen, a magyar költészet szinte minden valamirevaló íróját fölsorolta, Kazinczyt is — igaz, hogy Földi után; s az érzékeny és hiú széphalmi írónál a sorrend is számított.

Kazinczy verse egész terjedelmében:

JÖVENDŐLÉS

Hony soit qui mal y pense

Hős Mihályunk karvasára, (Csokonai) *Vitéz.*
Patikaszag babérjára,
Sustorogó Ódájára,
Békegeres Éposára,
Tisztes Crimen Raptusára,
Rossz órájú Gersonára,
Tempefői bajnokjára,
Amazon szűz vén lyányára,
Matrónásúlt Dorisára,
Kérdéseknek kérdásáre,
Füstölt galád kis nagyjára,
Esküszöm, te nem sokára
Felhágsz, csak nézz e' példára,
A' homoksík' Tátrájára,
'S Csombók Jankó 's Csombók Sára
Szát szemet tát a' csudára.
(KazLev. 15: 283—4)

Maga a „Lantomtól búcsúvétel" 1817-ben jelent meg Domby Márton Csokonai-életrajzában, akire Csokonai-rajongása miatt Kazinczy éppúgy neheztelt, mint Mártonra. (Domby életrajza voltaképpen bevezetésül íródott Márton József 1816-i kiadásához, de „késvénn tőle elmaradt.") 1816-ban ugyanis — mint volt róla szó — Márton József újból kiadta az előző, 1813-i kiadáshoz hasonló díszes zsebkiadásban Csokonai poétai munkáit két kötetben. Csokonai munkáinak „közönségsikere" a fanyalogva fogadott Dayka mellett s Domby magasztaló sorai csak olajat öntöttek Kazinczy lappangó indulataira. Meg is írta határozottan, mi ösztönözte az átdolgozások megírására: „Prof. Márton és Domby Urak hálánkat érdemlik, hogy a' mit Csokonay hagya, és a' mi ezekből nyomtatás alá mehet, kiadák. De ez homályt vet az ő nevére, nem fényt. A lelkes, bár nem-teremtő lelkű, 's midőn jók' társaságában volt, nagyon szeretetre-méltó, és igazán szerény Csokonay, méltó, hogy emlékezete a' Mesterség' barátjai köztt szennyek nélkül maradjon fenn, 's Géniuszának valamelly barátja tégye, a' mit Csokonay később bizonyosan meg tett volna, — adjon a' sokból keveset, de jót. Azon darabjaival, mellyeket én elejétől fogva leginkább kedveltem, egyedül kedveltem, itt tészek egy próbát némelly helyeit megváltoztatva." (Muzárion. IV. 1829: 61)

S még egy kellemetlen mozzanatot hozott az 1815. ill., 1817. év Kazinczynak: akkor jelent meg Bécsben Fazekas Lúdas Matyija, amelyben a Mondolat által felingerelt költő allegóriát sejtett (mintha neki akartak volna Matyi módján visszafizetni az ortológusok — akiket ő ekkor már — Fazekassal is szembekerülve — a debreceniekkel azonosított). A Debrecennek szóló ellenszenv is ott feszült hát Kölcsey, ill. Kazinczy bírálataiban, amikor Csokonai „köznépi" stílusát, „köz-expressziói"-t vették célba, hiszen a költő Fazekas barátja, fegyvertársa volt irodalmi értelemben is, s a Lúdas Matyi kis népi eposzáról a széphalmi mester tömören így vélekedett: „a prozódia kegyetlen, a stíl paraszt."

*

Az erővonalakat megrajzolva most már nagyjából világos előttünk, milyen indítékokból születtek meg a fiatal Kölcsey, majd Kazinczy súlyos részigazságokat tartalmazó bírálatai s versátdolgozásai, amelyeket a következőkben fogunk elemezni.

Szilágyi Ferenc

Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről

1. Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésére mind a tananyagot, mind az oktatási módszereket tekintve kétségtelenül nagy szükség van. A korszerűsítésnek ez a két útja külön-külön is járható. Mint számos újabb kísérlet bizonyítja, a változatlan tananyagot is lehet egyre korszerűbb eljárásokkal oktatni. Mindamellett az a helyesebb, ha ez a két út összetalálkozik, már csak azért is, mert a tananyag modernizálása termékenyítő hatással lehet az oktatási módszerek megújulására is. S az oktatás tartalmának korszerűsítése elől egyébként sem lehet immár kitérni.

2. Következő fejtegetéseim az anyanyelvi nevelésnek két (illetőleg három) műhelyét érintik: egyrészt az általános iskolát (elsősorban ennek felső tagozatát) és a középiskolát (e kettőt az oktatási folyamat szempontjából egyre szervesebb egységnek tekintve), másrészt a tanárképző intézményeket, főleg az egyetemet. Az elsőnek említett terület oktatási módszereihez hozzászólni nemigen érzem magam illetékesnek, ezért itt mindenekelőtt a tananyag koncepciójára nézve teszek megjegyzéseket (módszertaniakat csak annyiban, amennyiben a tananyag korszerűsítéséből következnek). Az egyetemi oktatásra vonatkozólag azonban szervezési és metodikai kérdéseket is fölvetek.

Bár megfigyeléseim, javaslataim — mint kiderült — a kitűzött témának csak néhány részletére vonatkoznak, mégis megkísérlem őket anyanyelvi oktatásunk alapvető feladatainak, fő céljainak nagyobb összefüggésébe beállítani, s egymással is szerves kapcsolatba hozni. Ennek érdekében nem látszik fölöslegesnek néhány már régebben ismert vagy újabban megvilágosuló alaptételnek a kimondása. Minthogy ezek sűrűn szerepelnek a tárgyunkra vonatkozó s örvendetes módon egyre élénkülő eszmecseréken, publikációkban, talán nem kell őket sem részletesen kifejtenem, sem hivatkozásokkal támogatnom.

3. Az anyanyelvi oktatásnak kettős célja van. Az egyik — ami a tantárgyon túlmutat — a mondanivalóhoz, az alkalomhoz stb. illő h a t á s o s, h e l y e s és s z é p s z ó b e l i m e g í r á s b e l i k i f e j e z é s k é p e s s é g é n e k a k i a l a k í t á s a. A másik: a n y e l v t u d o m á n y b i z o n y o s e r e d m é n y e i v e l v a l ó m e g i s m e r t e t é s az iskolatípus szintjének megfelelően.

Ez a kettő persze összefügg egymással, mégpedig sajátos módon. Hiszen az első célt szolgálja a nyelvművelés, a beszédművelés, a helyesírás tanítása stb., ezek pedig nyelvtudományi diszciplínák: az alkalmazott nyelvtudomány körébe vágnak. Tanításuk tehát szükségképpen a nyelvtudomány eredményeit

közvetíti. Mindezeknek az oktatása pedig — mint majd részletesebben kitérek rá — föltételezi az anyanyelv grammatikájának megfelelő ismeretét.

De persze az anyanyelv nyelvtanát nemcsak ezért kell ismernie a tanulónak, hanem más célból is: az idegen nyelvek eredményes elsajátítása érdekében. Sőt — egyéb fontos nyelvészeti ismeretekkel együtt — egyszerűen azért is, mert tudása hozzátartozik az általános műveltséghez, s illő, hogy egy érettségizett, tehát egyetemi továbbtanulásra képesített fiatalember a közvetlen gyakorlati haszontól eltekintve is tájékozott legyen a nyelvtudomány legfőbb, közérdekű eredményeiről, megállapításairól oly mértékben, amilyen mértékben mondjuk a földrajztudományéiról. A nyelvtudomány efféle ismeretanyagának elsajátíttatása pedig zömében az anyanyelvi oktatás keretén belül valósítható meg.

4. Félreértés ne essék: nyilvánvaló, hogy az első cél a fontosabb. Igazság szerint ezt — a felszabadulás utáni időben — sohasem tévesztettük szem elől, legföljebb az anyanyelvi kultúra emelésének, a kifejezőképesség fejlesztésének társadalmi hasznosságát nem láttuk oly mérvűnek, a vele kapcsolatos feladatokat oly kiterjedtnek, komplexnek, mint napjainkban, számos társtudomány kutatásának eredményeképpen.

Az már közvetlenül a felszabadulás után nyilvánvalóvá lett, hogy a közélet demokratizálódásához, a dolgozók egyre szélesebb köreinek politikai, társadalmi szerepléséhez lényeges kellék nyelvi kifejezőkészségük javítása, gazdagítása. Ám, hogy ennek alapjait az iskolában kell megvetni, mégpedig a helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai ismeretanyag erőteljesebb kidomborításával, azt már jóval később ismerte fel közoktatásunk. Körülbelül ezzel egyidőben értünk el oda, hogy az irodalom tanításában is szerepet kapott a nyelvi anyagnak, a tartalom és a nyelvi megformálás összefüggéseinek, az irodalmi alkotások nyelvi-stilisztikai értékeinek tüzetesebb elemzése, teljesebbé téve az olvasás nyújtotta esztétikai élményt, gazdagítva a tanulók gondolat- és érzelemvilágát. Ezekkel a lépésekkel az anyanyelvi oktatás kezdett kitörni egy tantárgynak, pontosabban szólva: egy résztárgynak a kereteiből. De csak napjainkban kap (illetőleg kezd kapni) kellő megvilágítást az anyanyelvi nevelésnek az oktatás egészére kiható központi szerepe, csak most válik egyre általánosabbá az a felismerés, hogy a tanulók anyanyelvi kultúrájának emelése lényegbevágó föltétele mindennemű ismeretanyag eredményes elsajátításának, a személyiség gazdagításának, az egyén társadalmasulásának.

5. Mindezekből az általános és középiskolai anyanyelvi nevelésre nézve két dolog következik. Egyrészt az írásbeli és a szóbeli kifejezőkészség, a helyesírás és a világos fogalmazás, szerkesztés tekintetében a többi szakórán is ugyanazokat a követelményeket kell a tanárnak a tanulók elé állítania, mint a magyarórán; ráadásul bővítenie is kell ezeket a készségeket a szaknyelv sajátos műszavainak, fordulatainak elsajátíttatásával. (Erre persze általában csak akkor lesznek képesek a többi szaktárgy oktatói, ha a tanárképzés kellően fölkészíti rá őket.) — Másrészt magukat az anyanyelvi órákat (a nyelvtanórákat) úgy kell felhasználni, hogy itt minél célszerűbben lehessen lerakni az iskolai munka egészére kiterjedő anyanyelvi nevelés alapjait. Egyelőre ez utóbbi feladatról kívánok szólni.

6. A nyelvtanóráknak efféle célszerű felhasználása véleményem szerint semmi esetre sem jelentheti a grammatika oktatásának a háttérbe szorítását. Aggodalmat keltenek bennem azok a megnyilatkozások, amelyek konferenciákon, hírlapi cikkekben, magánbeszélgetésekben a grammatizálás elleni harc ürügyén magát a grammatikát támadják, a grammatika oktatásának nagymérvű csökkentését javasolják. Pedig nyilvánvaló, hogy sem helyesírást, sem nyelvhelyességi ismereteket nem lehet eredményesen oktatni szilárd, megbízható grammatikai tudásanyag, a grammatikai fogalmaknak tudatos használata, kezelése nélkül.

a) A magyar helyesírás szinte teljes egészében nyelvtani alapvetésű, ezért oktatása csakis a grammatikáéval együtt, azzal szerves egységben képzelhető el. Itt a legfőbb ideje — s ez is az oktatás korszerűsítéséhez tartozik — kijelölni bonyolult szabályrendszeréből azokat a tudnivalókat, amelyek az oktatás különböző szintjein megkövetelendők. A különírás, egybeírás és kötőjeles írás komplikált szabályainak, az elválasztás különleges eseteinek stb. ismerete, alkalmazása terén nyilván gyökeresen más normák kívánatosak az általános iskolában, mint — mondjuk — a tanárképzésben. De akárhogy történik is ez az elodázhatatlan rendezés, bizonyosra vehető, hogy például az igék felszólító módú alakjainak helyesírása — ide értve a *játszik, vonz* típusú igék alakjait is — továbbra is az általános iskola tananyagában marad. Megtanulni azonban csak azok tudják, akik tisztában vannak olyan alaktani kategóriákkal, mint igemód, igető, módjel, személyrag, alanyi ragozás, tárgyas ragozás, nem is beszélve az idevágó hangtani törvényszerűségekről. De hát hol tanulják meg mindezt a diákok, ha nem a nyelvtanórán? Szinte restellem, hogy ilyen maguktól értetődő dolgokra is ki kell térnem. De kíváncsi vagyok rá, mit válaszolnak minderre azok, akik a jelenleg is szűk keretek között mozgó grammatikai oktatást még jobban háttérbe kívánják szorítani.

b) S hogy a nyelvhelyességi ismereteket sem lehet grammatikai alapok nélkül elsajátítani, azt is jól tudja mindenki, aki nyelvműveléssel csak valamennyit is foglalkozott. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő, a nagyközönség használatára szánt lexikonszerű nyelvművelő kézikönyv címszavainak megválasztásakor — pedig mutatkozott ilyen törekvés — lehetetlen volt száműzni a nyelvtan műszavait. A *„suksük" ragozás* terminus például önmagában nem sokat mond, nem is öleli fel az idevágó jelenség egészét; ennek a jelenségnek hibás voltára rámutatni, a helyes nyelvi formákat megtanítani, tudatosítani nem lehetséges éppen azok nélkül a grammatikai fogalmak nélkül, amelyeket a *játszik*-féle igék helyesírásával kapcsolatban említettünk.

c) Magam tehát a grammatikai anyag csökkentését semmiképpen nem javaslom. Az általános iskola felső tagozata — úgy tapasztaltam — kiváló lehetőségeket nyújt a nyelvtan eredményes tanítására. Itt kedvezőbb a tantárgy óraszáma, mint a középiskolában, a tanárok többsége is szívesen tanít nyelvtant (nem vonja el őket oly mértékben tőle az irodalom oktatása, mint a középiskolában), a tanulók is fogékonyabbak iránta. Természetesen a teljes grammatikát az általános iskolában nem lehet megtanítani, de a legfontosabb részeit igen, számítva arra, hogy a középiskola — bár nem nagy arányban — még kiegészíti az itt szerzett tudásanyagot. (Mondanom sem kell, hogy a grammatikának számos részlete még így is kimarad a tananyagból.) A nyelvtan oktatásában a két iskolatípus között megmutatkozó eddigi munkamegosztás tehát véleményem szerint fenntartható, legföljebb az olyanféle következetlen-

ségeken kellene javítani, mint például egyetlen mondatrészkifejtő mellékmondatnak (az állítmányinak), tehát egy kerek osztály egyetlen tagjának a kihagyása az általános iskolai tananyagból és átutalása a középiskoláéba. Viszont jó példa a sikeres munkamegosztásra — ugyancsak a mellékmondatok témakörében — az ún. sajátos jelentésű mellékmondatoknak kiegészítő jellegű középiskolai oktatása.

d) A grammatikai anyagrész eddigi arányainak fenntartásával kapcsolatban tüstént fölvetődik az a kérdés: marad-e elegendő idő a helyesírásnak, a fogalmazásnak, a nyelv- és beszédművelésnek rá alapuló tanítása számára. Mielőtt azonban erre kitérnék (a 9. pontban), szükségképpen meg kell vizsgálni — a mennyiségi vonatkozások után — a tanítandó grammatikának a minőségi problémáit is.

7. Milyen grammatikát tanítsunk az általános iskolában és a középiskolában? A válasz természetesen csak az lehet, hogy korszerűt, csakhogy ennek közelebbi meghatározása egyáltalán nem könnyű dolog. Annyit mindenesetre hozzátehetünk, hogy a nyelvtudomány, a tudományos grammatikai elmélet és gyakorlat mai színvonalának megfelelő nyelvtant kell tanítani.

a) A jelenleg használatos általános és középiskolai nyelvtankönyvek az akadémiai leíró nyelvtanra, a MMNyR.-re támaszkodnak, ami magától értetődő dolog, hiszen megírásuk idején ez volt a rendelkezésre álló legkorszerűbb magyar nyelvtani szintézis. Senki nem mondhatja tehát, hogy e tankönyvek írásakor az iskolai gyakorlat elmaradt volna a magyar nyelvtudomány színvonala mögött.

A MMNyR. alig több mint tíz éve jelent meg. Egy ilyen rövid időszaknak az eltelte önmagában még nemigen lehetne ok a nyelvtani tananyag revíziójára. Ám két körülmény is közrejátszik abban, hogy a viszonylag rövid periódus ellenére mégiscsak szükség van erre a lépésre. Egyrészt a leíró nyelvtani kutatásokban való korábbi lemaradásunk következtében a MMNyR. egy régebbi adósságot pótolt: a klasszikus, hagyományos leíró magyar grammatikának a kidolgozását. Ennek a feladatnak magas színvonalon tesz eleget; megjelenése idején — a vázolt körülmények között — ennél előbbre lépni aligha lehetett volna. De — s ez a másik figyelembe veendő tényező — a nemzetközi porondon már ebben az időszakban kibontakozóban volt a szinkrón nyelvészet forradalma, azóta pedig a leíró nyelvészeti kutatások fejlődése hallatlanul meggyorsult — persze az ilyen helyzetben óhatatlanul előforduló számos kitéréssel, tévedéssel, kockázatvállalással —, s ennek hatása a hazai kutatásokban is egyre jobban tükröződik. Különösen — az önmagukban is sokszínű — strukturális és generatív nyelvtani irányzatok értek el figyelemre méltó eredményeket, s hoztak új szemléletet a grammatikaelméletbe.

b) Mindezek a körülmények indokolttá teszik az iskolai grammatika modernizálását. Van olyan nézet is, hogy a hagyományos nyelvtan helyébe a generatív grammatikát kell állítani az anyanyelvi oktatásban. E javaslatot meggyőzően támogatja az a kétségtelen tény, hogy a generatív grammatika szabályai a helyes mondatok alkotásának az útját jelölik ki, s így egy ilyen szemléletű nyelvtan az anyanyelv spontán módon elsajátított működési szabályainak a tudatosítását, s ezzel a tanulók nyelvi teremtőképességének a hatékonyabbá tételét nagyban elősegítené, s igen jól szolgálná a végső célt: a helyes, hatásos nyelvi kifejezés készségének a kialakítását.

A generatív grammatika oktatására való áttérésnek azonban egyelőre még elháríthatatlan akadályai vannak. Az iskolai nyelvtankönyv szerzője csak kipróbált tudományos szintézisre támaszkodhat. Aki magyar nyelvtankönyv írására vállalkozik, annak egy tudományos magyar nyelvtani összefoglalást kell alapul vennie. A magyar nyelvnek azonban nincsen generatív grammatikája, s belátható időn belül nem is lesz. Ha majd megszületik, és kiállja a tudományos kritika próbáját, akkor is igen nehéz feladatként hárul a tantárgy-pedagógiára, hogy az elkészült tudományos nyelvtannak következetesen kidolgozott és éppen ezért bonyolult szabályrendszerét a tanulók életkori sajátosságaihoz, az iskola szükségleteihez mérten leegyszerűsítse, megfogalmazza. Egyelőre megvan annak a veszélye, hogy egy ilyen nyelvtan még a matematikánál is nehezebb tantárgy lesz. E távolabbi jövőben minden bizonnyal másképpen alakul majd a grammatika tanításának aránya is az általános iskola és a középiskola között.

c) Ez idő szerint azonban más lehetőség után kell néznünk.

α) Az MTA Nyelvtudományi Intézetében élénk leíró nyelvtani kutatómunka folyik. Ennek eredményeképpen kirajzolódtak egy sajátos tervnek a körvonalai „a produktivitás grammatikájá"-nak a megírásárat Ez a tervezet a következetes generatív grammatika megalkotásának gondolatáa feladva, de abból kinőve született meg. Az így létrehozandó szintézisre azonban még ugyancsak hosszú ideig várnunk kell; és az sem föltétlen előnye ennek a vállalkozásnak, hogy ilyen típusú grammatika megírására világviszonylatban is alighanem ez az első kísérlet.

β) Ezért a tudományos szintézis megalkotását tekintve jelenleg több sikerrel kecsegtet egy másik út választása: a klasszikus nyelvtan kereteibe való fokozatos beillesztése azoknak az új eredményeknek, amelyeket elsősorban a strukturális és a generatív magyar grammatikai kutatások produkáltak, nagyrészt éppen a Nyelvtudományi Intézetben folyó említett munkálatok során. Egy ilyenféle magyar nyelvtan kialakítása felé tette meg az első bátortalan lépéseket az egyetemi leíró nyelvtani tankönyv (A mai magyar nyelv). A MMNy.-nek négy-öt éven belül várható újabb kiadása még határozottabban kíván előrehaladni ezen az úton, s hasonló szándék vezeti a készülő tanárképző főiskolai tankönyv szerzőgárdáját is. Az ilyen típusú nyelvtan előkészítheti az utat — a korszerű szemléletnek egyre erőteljesebb érvényesítésével — egy nem hagyományos magyar nyelvtani szintézis számára.

Véleményem szerint az általános iskolai és a középiskolai tananyag korszerűsítésére mai helyzetünkben ez a modell ajánlható. A modell — ismétlem —, s nem a kész minta (a MMNy.), hiszen az még éppen csak hogy rálépett a korszerűsítésnek az útjára. Ezt az evolúciószerű modernizálást így az a körülmény is javallja, hogy nem kell vele egy új nyelvtan (új kiadás) megjelenéséig várni. Ráadásul a magyartanárok munkájában sem jelent az ilyen változtatás katasztrofális zökkenőt; legjobbjaikat az egyetemeken és a főiskolákon folyó továbbképzés erre a változásra már egyébként is előkészítette. Az új tanterv kidolgozása, az új tankönyvek megjelenése előtt az egyetemi és főiskolai szintű továbbképzés jelenlegi kereteit természetesen ki kell majd szélesíteni.

γ) Közvetlen teendőként nézetem szerint tüzetesen át kellene vizsgálni az általános iskola és a középiskola grammatikai tananyagát abból a célból,

hogy mely pontjain javasolható ilyen típusú korszerűsítés.

Az „Anyanyelvünk az általános iskolában" című nyíregyházi konferencián már jeleztem néhány efféle lehetőséget. Ezeket most tömören összefoglalva újból megemlítem, megtoldva egy-két más ötlettel.

A nyelvi jelenségek rendszerszerű összefüggéseinek mélyebb feltárása, valamint a generatív grammatikában szokásos levezetés, illetőleg a transzformáció alkalmazása több ponton eredményesebbé teheti a klasszikus nyelvtan oktatását.

Jól tudjuk — egyebek között a főiskolai és egyetemi fölvételi vizsgák tapasztalataiból —, milyen nehezen megy a diákoknak a névszói-igei (összetett) állítmány fölismerése. Alkalmasint az „összetett állítmány" műszó is hozzájárul ahhoz a zavarhoz, amely a névszói-igei állítmányú mondatok elemzése körül mutatkozik. A tanulók tekintélyes része névszói-igei (összetett) állítmánynak tart először is minden olyan igei állítmányt, amely több szóból áll, például az összetett igealakot *(menni fog, ment volna)*, az elváló igekötő és az ige kapcsolatát *(ment be)*, a tagadószóval vagy kérdőszóval megtoldott igealakot *(nem megy, megy-e)*, továbbá mindezeknek különféle kombinációit *(be fog-e menni, nem ment volna be* stb.). Talán még nagyobb, de szintén gyakori hiba összetett állítmánynak minősíteni egyrészt a *tud, szeret, akar* stb., másrészt a *kell, lehet, szabad* stb. állítmánynak a főnévi igenévvel való kapcsolatát.

Ezeken a bajokon úgy lehet segíteni, ha rámutatunk egyrészt a névszói és a névszói-igei állítmánykategóriának rendszerszerű összefüggésére, s ezzel kapcsolatban a létigének mód-, idő- és személyjelölő szerepére, másrészt arra a távolabbi rendszerbeli viszonyra is, amely a névszói meg névszói-igei állítmánytípus és az igei állítmánytípus között mutatkozik, s amelynek alapján a névszói-igei állítmány névszói része az igetővel, igei része pedig az ige toldalékával vethető egybe. Így a névszói állítmány olyan névszói-igei állítmányként is felfogható, amelyben az igei rész zéró fokon szerepel. Eszerint a tanulóknak csak azt az állítmányt szabad névszói-igeinek minősíteniük, amely az igei rész elhagyásával (s ha kell, a 3. személybe való átültetéssel) névszói állítmányra vezethető vissza. A strukturális vizsgálódásoknak ezzel a közismert eredményével tehát elmélyíthetjük a tanulókban a nyelvi jelek rendszerszerűségének a szemléletét, s egyúttal egy jól bevált módszertani fogással segíthetjük a kritikus grammatikai kategória felismerését, tisztán látását.

A generatív grammatikában szokásos levezetés, illetőleg a transzformáció alkalmazása nagy haszonnal járhat többek között a határozók egyes osztályainak elkülönítésében (s mintegy indokolja az ilyen határozóosztályok további fenntartását a grammatikában). Az általános iskolában azt tanítják — egyébként helyesen — az állapothatározó és a módhatározó különbségéről, hogy az állapothatározó rendszerint a cselekvő állapotát fejezi ki *(Péter betegen fekszik)*, a módhatározó pedig a cselekvés módját *(Péter szépen énekel)*. Ez a különbség azonban — mint a generatív grammatika tanítja — egzaktabban is kimutatható:

Péter betegen fekszik ← *Péter fekszik. Péter beteg;*
Pétert betegen látták ← *Pétert látták. Péter beteg (volt);* stb.;
de:
Péter szépen énekel ← *Péter énekel. (Péter) éneklése szép.*

(Más kérdés, hogy a *Péter éneklése* maga is levezetés eredménye a *Péter énekelből*: úgynevezett genitivus subiectivusos szerkezet, amivel azt is szeretném jelezni, hogy a transzformációs elemzésnek, illetőleg a generatív grammatikában szokásos levezetésnek a csírái a klasszikus latin nyelvtanban is föllelhetők. Sőt az iskolai magyar nyelvtanban is, gondoljunk csak a mellékmondatnak mondatrésszé való átalakítására!)

Az említett levezetés világosan kimutatja a komplex állapot- és módhatározást is: *F e h é r e n csillog a hó (a hó fehér*, illetőleg *a csillogás fehér)*. Azért is nagyon ajánlható ennek az újításnak az alkalmazása a tanítás alsóbb fokain is, mert az állapothatározó és a módhatározó közti különbséget grammatikusan még a középiskolában oktatott szintagmatan sem tudja megfogalmazni, illetőleg aki ennek segítségével kísérli meg különbségük érzékeltetését — a *Péter betegen fekszik* mondatból *Péter betegen* szintagmát elemezve ki —, az bizony tévedésbe esik.

Hasonlóan áll a dolog a társhatározó fölismertetésével és a társhatározónak az eszközhatározótól való elkülönítésével. A *Péter Máriával sétál* mondat társhatározója éppúgy az igei állítmánnyal alkot szintagmát, mint a *Péter késsel vágja a kenyeret* mondat eszközhatározója. Ám a társhatározó halmozott mondatrészből vezethető le, ez pedig külön mondatok megfelelő mondatrészéből *(Péter Máriával sétál ← Péter és Mária sétál ← Péter sétál. Mária sétál)*, az eszközhatározó viszont egészen másképp. (Ez a levezetés egyébként az állítmánybeli egyeztetésnek itt fölmerülő problémájára is rávilágít, sőt többek között a magyar és az orosz nyelv e ponton megmutatkozó sajátságainak összevetésére is felhasználható.)

A példákat lehetne folytatni a tárgy egyes fajtáinak elkülönítésével, a névszói állítmány, a jelző és az értelmező összefüggéseinek a bemutatásával, a közvetlen összetevők szerinti mondattani és alaktani elemzéssel, a szóösszetételnek és a szóképzésnek egységes szempontú (a transzformáción alapuló) tárgyalásával stb. A transzformáció módszere kitűnően érvényesíthető a programozott oktatásban, a munkafüzetekben, a feladatlapokon, tehát a korszerű tananyag szépen párosulhat a korszerű munkaeszközökkel. A grammatikai szinonimáknak e réven történő tudatosítása ráadásul kezére játszik a stilisztika oktatásának is.

A felsorolt példákkal azt szándékoztam jelezni, hogy a klasszikus grammatikának milyen típusú megújítását javaslom az általános és a középiskolai nyelvtanoktatás korszerűsítésének első lépéseként.

8. A grammatika anyagának korszerűsítésével kapcsolatban óhatatlanul fölmerül a anyanyelvi és az idegen nyelvi órákon oktatott grammatikának a viszonya. Csak egyet lehet érteni azzal a nézettel, hogy ez a két grammatika alapvetően nem különbözhet egymástól. Persze némi különbség mindenképpen lesz köztük: egyrészt az anyanyelv, tehát egy spontán módon elsajátított nyelv grammatikájának a kibontása más eljárást követel meg, mint egy tanulandó nyelv grammatikájának a felépítése; másrészt a magyar más típusú nyelv, mint az általános iskolában és a középiskolában oktatott idegen (indoeurópai) nyelvek. Mindamellett a két grammatikának közös alapra helyezésével (s a javasolt korszerűsítés ebbe az irányba mutat) sokat nyerhet mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatás és általában a helyes nyelvszemléletre való nevelés: a két nyelv azonos és eltérő vonásainak objektív egybevetésével mód nyílik szerkezeti stb. sajátságaiknak a tudatosítására.

A kontrasztív grammatikai kutatások fejlődése elősegíti ezeknek az összevetéseknek iskolai alkalmazását. Ennek elsősorban természetesen az idegen nyelvi órákon van helye, de éppen a magyar és az orosz viszonylatában az anyanyelvi órákon is, különösen akkor (ami gyakori eset), ha orosz szakos tanár tanítja a magyart.

Minthogy oroszt minden diák tanul, az iskolai oktatást e vonatkozásban leginkább a magyar—orosz kontrasztív grammatikának a kidolgozása támogatná. Nemrégiben örömmel értesülhettünk arról, hogy végre—több más irányú kezdeményezés után—a magyar—orosz egybevető nyelvtan munkálatai is megindultak. Közismert, hogy régebben a latin nyelv tanulása—még kellő összehasonlítás híján s az ebből fakadó ártalmak ellenére is — mennyire támogatta a diákok magyar nyelvtani ismereteit. Most az orosz léphetne — sokkal jobb feltételek között — a latin helyébe ebben a szerepkörben.

9. Rátérek annak a korábban elodázott kérdésnek a megválaszolására, hogy a grammatika eddigi arányának fenntartása mellett marad-e elegendő idő a helyesírásnak, a fogalmazásnak, a nyelv- és beszédművelésnek, továbbá — a középiskolában — egyéb alapvető nyelvészeti tudnivalóknak a tanítására.

a) Nézzük meg előbb az általános iskola felső tagozatában folyó anyanyelvi oktatást ebből a szempontból! A jelenlegi tantervben, tankönyvekben megszabott nyelvművelő ismeretanyag mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben kielégítőnek látszik. Terjedelmét növelni tehát voltaképpen nem szükséges, némileg felfrissíteni persze ajánlatos, s ebben a nemsokára megjelenő nyelvművelő kézikönyv bizonyára hasznos segítséget nyújt. Az ez idő szerint tanított helyesírási szabályok mennyisége pedig még nagyobb is a kelleténél; e problémának ésszerű rendezése remélhetőleg hamarosan megtörténik.

Mindamellett kétségtelen, hogy egyrészt mindezeknek a gyakorlására, elmélyítésére a tankönyvek kevés ösztönzést adnak, másrészt a beszédművelés, az élőszóbeli kifejezőkészség fejlesztése nem kap elegendő teret. Növelni kell tehát az ilyen irányú gyakorlatok hatékonyságát, szaporítani számukat s mindenekelőtt javítani minőségüket annak a sok nagyszerű ötletnek a felhasználásával, amely a nyelv- és beszédműveléssel és a helyesírástanítással kapcsolatban a tantárgy-pedagógiában — elsősorban a kitűnő munkafüzetekben — az utóbbi évek alatt felhalmozódott. Mindez megoldható a rendelkezésre álló óraszámon belül. A munkát megkönnyíti néhány fölösleges helyesírási ballaszt kidobása is. (Hát még ha végre-valahára rászánná magát az Akadémia az *ly* betű eltörlésére!)

b) A középiskolában már másképpen áll a dolog: az anyanyelvi nevelés itt csaknem válságba jutott. Két rákfenéje van: az általános iskolából fölkerülő tanulók felkészültségének egyenetlen színvonala és a rendelkezésre álló időnek méltánytalanul csekély volta.

Az elsőnek említett körülmény miatt manapság még szükség van a középiskolában olyan grammatikai ismeretanyagnak az oktatására is, amely a jól felkészített tanulók számára fölösleges ismétlésként hat. Ez egyrészt a jobbaknak is elveszi a kedvét az anyanyelvi óráktól, másrészt fokozza az időzavart. Az általános iskolai nyelvtanoktatásnak a megerősödése azonban ezen a helyzeten előbb-utóbb javítani fog, de csak akkor, ha a korszerűsítés ott a javasolt módon, nem pedig a grammatika oktatásának a háttérbe szorításával megy végbe.

A másik bajon sürgős intézkedéssel kell segítenie a minisztériumnak. Az anyanyelvi nevelésnek az iskolai munka egészére kiható központi szerepéből — amelyről a bevezetőben szó esett — nemcsak azt a következtetést kell levonni, hogy közös ügynek érezze minden tanár, minden tantárgy, hanem azt a konzekvenciát is, hogy az alapjait megvető nyelvtanóráknak a száma föltétlenül emelendő. A minimális követelmény a középiskola valamennyi típusában, valamennyi osztályban heti 2 óra.

Talán az elmondottakból is kitűnt már, hogy a középiskolában folyó anyanyelvi oktatás jelenlegi koncepcióját nem tartom rossznak, csak azt kifogásolom, hogy föltételei ez idő szerint nem kielégítők. Az általános és a középiskolai nevelés folyamatát egységesnek tekintve változatlanul helyesnek látszik e felsőbb szinten a grammatikai ismeretanyagnak csupán kisebb arányú növelése s a nyelv- és beszédművelés, a stilisztika, a szerkesztés- és fogalmazástan oktatásának a kiszélesítése.

Sőt még valami ráadás is. A bevezetőben már szóltam arról, hogy elsősorban az anyanyelvi oktatás keretében valósítható meg a nyelvtudomány egyéb területeiről származó lényeges eredményeknek az ismertetése. A leíró grammatika, a nyelvművelés, a stilisztika tanítása szinte felkínálja bizonyos nyelvtörténeti és dialektológiai ismeretanyag oktatásának a lehetőségét. Szükség van az általános nyelvészet, az összehasonlító nyelvtudomány alapvető tanításainak, továbbá a nyelvtudomány és más tudományok legfőbb kapcsolatainak a bemutatására vagy legalább a jelzésére. Egy középiskolát végzett tanulónak mindenképpen rendelkeznie kell valamiféle áttekintéssel a nyelvészet mivoltáról, feladatairól, munkaterületeiről (nem szabad azt hinnie, hogy a nyelvtudomány egyenlő a leíró grammatikával, a nyelvműveléssel és a stilisztikával). A középiskolában való „bemutatkozás"-nak erről az igényéről egyetlen szaktudomány sem mondhat le. Az óraszámnak javasolt fölemelése e kívánalom kielégítését is segíthetné.

c) Összegezve az itt elmondottakat: ahogy a szűkebb területen, a grammatika oktatásában, úgy az anyanyelvi nevelés egészének koncepcióját illetően is a fokozatos korszerűsítést, az eddig elért eredményekre való támaszkodást, a belőlük kiinduló előrelépést javaslom, nem pedig valamiféle teljes fordulatot, gyökeres szakítást a jelenlegi gyakorlattal. Efféle változtatás csupán az anyanyelvi nevelés jelentőségét lebecsülő nézetekben szükséges.

10. Az általános és középiskolai anyanyelvi nevelés korszerűsítése csak abban az esetben járhat sikerrel, ha összhangba hozzuk vele az egyetemeken és a tanárképző főiskolákon folyó pedagógusképzést. Tüstént hozzátenném, hogy nem csupán a magyar szakos tanárjelöltek képzésére kell ezzel kapcsolatban figyelmet fordítanunk, hanem a nem magyar szakosokéra is. Minthogy azonban mégiscsak az előbbi a fontosabb, mindenekelőtt róla szeretnék szólni, mégpedig elsősorban az egyetemeken folyó magyar nyelvészeti oktatásról.

a) Az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás területéről a leíró nyelvtan, a nyelvművelés, a stilisztika és a szakmódszertan tanítása érdemel elsősorban figyelmet, mind a tantervi anyagból való részesedésük, mind tematikájuk szempontjából. A többi diszciplína ugyanis — a tanárképzés érdekeit tekintve — mindenképpen elégséges óraszámmal ren-

delkezik, s az itt tanított anyag sem látszik e tekintetben különösképpen problematikusnak.

α) A leíró nyelvtani képzés arculata az egyetemi tankönyv (a MMNy.) jellegével kapcsolatban már szóba került. Az ilyen típusú grammatika tanítása, amelynek folyamán a klasszikus nyelvtan kereteibe igyekszünk beilleszteni a nyelvtudomány újabb eredményeit, elsősorban az úgynevezett tömegoktatásban érvényesül. Hogy az új tartalom a régi keretekben miképpen helyezkedik el, milyen mértékű, és mennyire feszíti szét őket, az egyetemenként, oktatónként változik, de mindenképpen nagyobb arányú, mint amekkorára a MMNy.-ből következtetni lehet. Tudniillik egyrészt a tankönyv megjelenése óta is szüntelenül halmozódik az új ismeretanyag, másrészt az oktatás eleven folyamatában bátrabban lehet előrelépni, mint egy tankönyvben. De számos ilyen irányú javaslat merül fel a MMNy. új kiadását előkészítő folyamatos megbeszéléseken is. S ez így is van rendjén: hiszen az egyetemi és főiskolai oktatásnak e tekintetben egy fázissal az általános és középiskolai oktatás előtt kell haladnia.

A modell rugalmas alkalmazását, a merészebb kísérletezést a budapesti egyetemen nagymértékben elősegíti a kiscsoportos oktatás, illetőleg az időszakos előadásoknak ezzel kombinált rendszere, egy-egy kérdéskör illetékes szakembereinek a bevonásával. Ez a megoldás ellensúlyozza a tisztán kiscsoportos oktatásnak talán egyetlen hátrányát: az egy tanárhoz való kötődést. A budapesti tapasztalatok alapján javasolni lehet ennek az oktatási rendszernek a bevezetését a vidéki egyetemeken is.

(Közbevetőleg megjegyzem, hogy a vidéki egyetemek a magyar leíró nyelvtani oktatás kereteit tekintve kedvezőbb helyzetben vannak, mint az ELTE. Náluk ugyanis nem csökkent a tantárgy óraszáma, míg Budapesten — egy megtévesztő intézkedés következtében — mindkét érdekelt évfolyamon leadtunk belőle egy-egy órát. Méltányos volna ezeket visszakapni.)

A kiscsoportos oktatás általánossá tételének egyébként egy másik haszna is lehet. A tantervek kidolgozásakor mindig is nagy fejtörést okozott a leíró és a történeti nyelvtan elhelyezése az oktatás rendszerében, helyes arányuknak, viszonyuknak a megtalálása. Jelenleg a történeti nyelvtan tanítása megelőzi a leíróét, régebben fordított volt a sorrendjük, de tulajdonképpen egyik megoldás sem vált be. A kiscsoportos oktatás, mely nem aprózza el az óraszámokat előadásra és szemináriumra, lehetővé tenné párhuzamos tanításukat. Így a hallgatók nyelvszemléletének formálásában jobban törekedhetnénk annak a szintetikus látásmódnak a kialakítására, amely — a leíró vizsgálatoknak a tudománytörténeti fejlődés sajátosságaiból következő, szükségszerűen egyoldalú előretörése után — kezdi áthatni a jelenkori nyelvészetet (a marxista igényűt kiváltképpen). Így eredményesebben készíthetnénk fel a tanárjelölteket a középiskolai anyanyelvi oktatásban javasolt újításra.

A leíró nyelvészetnek s általában a nyelvtudománynak legújabb irányzataival, a friss grammatikai stb. koncepciókkal, kísérletekkel való megismertetést természetesen még kötetlenebbül szolgálhatják a tömegoktatás keretein kívül eső szakkollégiumok, szakszemináriumok, s hathatós segítséget nyújt mindehhez az általános nyelvészeti oktatás is.

β) Az általános és a középiskolai tanárok szakmai felkészítésének szempontjából a leíró grammatikán kívül a nyelv- és beszédművelés meg a stilisztika a legfontosabb tantárgy. Ezeknek helyzete a tanárképző főiskolákon kielégítő, az egyetemeken azonban — az óraszámokat tekint-

ve — szinte siralmas. Igaz, hogy bizonyos nyelvhelyességi ismeretanyag helyet kap a leíró nyelvtan oktatásában, mégis rendkívül visszás az az állapot — akár a tanárképző főiskolák gyakorlatával összehasonlítva, akár attól függetlenül ítéljük meg a dolgot —, hogy a bölcsészettudományi karok magyar szakjának tantervében „Nyelvművelés, stilisztika" címmel csupán egy heti 2 órás kollégium szerepel, mindössze egyetlen félévben. Még mostohább sorsú a beszédművelés, amely a fonetika oktatásán belül bújik meg, ha egyáltalán befér oda. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a nyelvművelésnek nincsen tankönyve, a stilisztikai tankönyv pedig másfél évtizeddel ezelőtt készült, s — bármennyire úttörő jelentőségű volt is annak idején — bizony elavulóban van. A tanárképzés alapvető érdekei megkövetelik az óraszám fölemelését, valamint a nyelvművelő és az új stilisztikai tankönyv mielőbbi megjelentetését.

γ) A magyar szakos tanárok képzésével kapcsolatban fontos kitérnünk a szakmódszertan oktatására is. A tanárképző főiskolákon e tárgy tanítása mindig is magas színvonalú volt, jó hagyományokra támaszkodhat. Az egyetemeken mostanában kezdi kivívni tekintélyét. Nívós tankönyv készült belőle (A magyar nyelvtan tanítása), s az államvizsgának iskolaközpontúvá tétele tovább növelheti a jelentőségét. Megállni természetesen ezen a területen sem lehet. A tantárgy-pedagógiai anyag folyamatos korszerűsítésére kitűnő alapot teremt az a körülmény, hogy a tankönyv kitér a legújabb oktatásmódszertani eljárásokra is.

b) Végezetül a nem magyar szakos tanárok fölkészítésével kapcsolatos feladatokat vesszük szemügyre. Az a követelmény, hogy az anyanyelvi nevelés minden tantárgynak, valamennyi tanárnak közös ügye legyen, csak akkor valósítható meg, ha a nem magyar szakos tanárjelöltek is megfelelő anyanyelvi képzésben részesülnek.

α) Hogy ilyesmire nagy szükség van, az nem új gondolat a tanárképzésben. A tanárképző főiskolák ebben a tekintetben is az egyetemek előtt járnak. Az egyetemekkel kapcsolatban most csak a legutóbbi idevágó intézkedést említem meg. A magyar nyelvi és irodalmi szakbizottság kezdeményezése alapján 1966-ban a Művelődésügyi Minisztérium fölkérte a bölcsészettudományi karokat, hogy „a hallgatók anyanyelvi kultúrájának (szóbeli és írásbeli előadókészségének, helyesírásának) problémáit kari ülésen vitassák meg abból a célból, hogy az oktatók egységesen, igényes követelményekkel lépjenek fel ezen a fontos területen".

Az ELTE nyelvészeti tanszékcsoportja részletesen kidolgozott javaslatot terjesztett a kari tanács elé. Az előterjesztés bevezetése a következőket állapította meg:

„Kétségtelen, hogy a biztos helyesírás, a szép kiejtés, a gördülékeny szóbeli előadókészség és a szabatos írásbeli szerkesztés, fogalmazás alapvető feltétele az eredményes tanári munkának valamennyi szaktárgyban s különösen a humán szakokon. Sőt e készségek birtoklása jórészt elengedhetetlen követelmény minden egyéb olyan területen is, ahol a karunkról kikerülő hallgatók elhelyezkednek, így a könyvtárosi, népművelő stb. és kiváltképpen a riporteri, szerkesztői, fordítói stb. feladatkörben. — Az említett készségek kiművelése még a magyar szakos hallgatók körében sem lehet csupán a magyar nyelvészeti tanszékek feladata, belső ügye; s tekintetbe véve azt is, hogy tanítványaink jelentős része nem magyar szakos, jó eredményt valójában csak úgy érhetünk el, ha karunk minden oktatója egyöntetűen eljárva nagy gondot fordít a hallgatók anyanyelvi kultúrájának ápolására."

Az előterjesztés annak a megállapításával, hogy az idevágó kérdések többségükben kölcsönösen összefüggnek egymással, a könnyebb áttekintés kedvéért egyenként vizsgálta meg az anyanyelvi kultúra egyes területeit, s az alábbi intézkedéseket javasolta:

A felvételi vizsgán valamennyi jelentkező köteles legyen írni egy átlagos nehézségű helyesírási diktátumot. Aki ebben súlyos hibákat követ el, annak felvételét el kell utasítani; ha egyébként érdemes hallgatóról van szó, fel kell hívni a figyelmét arra, hogy pótolja mulasztásait, és egy év múlva újból jelentkezzék felvételre. — Ha a hallgatók írásban benyújtott szemináriumi dolgozatukban, szigorlati írásbelijükben, szakdolgozatukban vagy bármilyen egyéb írásbeli feladatban súlyos helyesírási hibát követnek el, munkájukat minden esetben elégtelen érdemjeggyel kell minősíteni. — Javíthatatlan beszédhibásokat nem szabad tanárjelöltnek felvenni. — A fonetikai laboratórium szervezzen minden félévben speciális beszédtechnikai gyakorlatokat, a tanszékek pedig nyomatékosan hívják fel, súlyosabb esetben pedig a dékáni hivatal közvetítésével kötelezzék a rászoruló hallgatókat e gyakorlatok látogatására. — A vizsgáztató tanár a felelet értékelésekor mutasson rá a mondanivaló megfogalmazásának erényeire és hibáira. — A hallgatók a szemináriumi beszámolókon ne előre megfogalmazott dolgozatot olvassanak fel, hanem jegyzeteik, vázlatuk alapján szabadon adjanak elő. A dolgozat értékelésének szempontjai közül ne maradjon ki a beszámoló előadásmódja. — Valamennyi oktatónak törekednie kell arra, hogy előadásmódjával is követendő példát állítson tanítványai elé. — A szóbeli előadással szemben támasztott követelmények még fokozottabban érvényesítendők a hallgatók írásbeli munkáit illetően, így a dolgozatok elbírálásában, minősítésében minden szaktárgy oktatóinak tekintetbe kell venni őket. — A magyar nyelvészeti tanszék minden félévben hirdessen speciális nyelvhelyességi-stilisztikai-fogalmazási gyakorlatokat a nem magyar szakosok számára, s a tanszékek hívják fel, súlyosabb esetben pedig a dékáni hivatal segítségével kötelezzék a rászoruló hallgatókat e gyakorlatok látogatására.

Ezek a javaslatok részben preventív jellegűek voltak (a gyenge helyesírásúak, a beszédhibások esetében, ezek a bajok ugyanis az egyetemen már nem orvosolhatók), részben rámutattak az anyanyelvi nevelésnek bizonyos — meglehetősen korlátozott — lehetőségeire. Még ma is aktuálisak, hiszen egyáltalán nem valósították meg őket, bár a kari tanács nagy tetszéssel fogadta az előterjesztést.

β) A kudarcból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy határozottabb intézkedésre, e kérdés intézményes rendezésére van szükség.

Véleményem szerint — a tanárképző főiskolák gyakorlatának mintájára — a bölcsészettudományi és a természettudományi karokon is kötelezően elő kellene írni egy nyelv- és beszédműveléssel foglalkozó kollégium fölvételét meghatározott óraszámban, valamennyi nem magyar szakos tanárjelölt számára, s ilyen irányú felkészültségüket az államvizsgán (amely tanári képesítővizsga!) számon kell kérni. Enélkül nem valósítható meg az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének az a legfontosabb feltétele, hogy közös ügyévé kell tennünk minden pedagógusnak.

Rácz Endre

Magyar nyelvi nevelés a középiskolai angoltanításban

I. Olykor analfabéták is megtanulnak idegen nyelvet. Ám középiskolában és magyar környezetben idegen nyelvet tanulni az anyanyelv alapos ismerete és a magyar nyelvtan adta általános nyelvi műveltség nélkül lehetetlen. Szánalmas a felnőtt nyelvtanfolyamokon azoknak a hallgatóknak az erőlködése, akik a nyelvtani gyakorlatok során a legegyszerűbb transzformációt is alig tudják elvégezni, például egy néhány szóból álló mondatot többes számúvá átalakítani. Nem a toldalék ismerete hiányzik: nem értik a feladatot. Az anyanyelvi kultúra hézagossága miatt akadnak el, olyan feladat közben, amelyben az anyanyelvnek közvetlen szerepe nincs. Középiskolában is gyakran bukkannak elő az idegen nyelvi órán a magyartanítás olyan gyengeségei, amelyeket esetleg a lelkiismeretes szakellenőrzés sem vesz észre.

A beszélt nyelv tanulásában a gyakorlás, az automatizálás a legfontosabb, de ebben is jut szerep a nyelvi kultúrának. Az írott nyelvet pedig lehetetlen nyelvi tájékozottság, tudatosság nélkül tanulni — hiszen még anyanyelvünket sem tudjuk írásban használni, ha szabályait nem ismerjük, ha eszközeiben nem tudunk válogatni. A klasszikus gimnázium csak a latint építette mindenestül az anyanyelvi ismeretekre. A többi idegen nyelv a már ismert latin struktúrákra támaszkodott. Nyelvészetileg érthető: a latinnal rokon nyelveket tanítottak. A magyar nyelvtan közvetlen felhasználását azonban nem mellőzhették teljesen, még a latinhoz legközelebb álló másik idegen nyelv, a görög tanításában sem.

A korszerű nyelvoktatás újabban igen gondosan figyelembe veszi a tanuló anyanyelvét, s ehhez tudományos segítséget vár a kontrasztív nyelvészettől. De különböző véleményeket hallunk, olvasunk arról, hogyan kell az anyanyelvet figyelembe venni. Vannak szakemberek, akik a tananyag rendszerezését, a várható nehézségek felismerését akarják az anyanyelv és az idegen nyelv egyezéseire, különbségeire alapozni, egyéb szerepet az anyanyelvnek nem szánnak, a tanulónak tehát nem adnak alkalmat rá, hogy anyanyelvi műveltségét tervszerűen hasznosíthassa. A magyar középiskolában ezt az elvet nem lehet alkalmazni. Inkább arra kell törekednünk, hogy az anyanyelvi nevelés minden eredményét hasznosíthassuk az idegen nyelvek tanításában (olyanformán, mint a fizikában a matematikai ismereteket). Néhány magyar szakember célszerűnek tartaná, hogy a magyar nyelvtan iskolai oktatása tudatosan készítse elő az idegen nyelvek grammatikájának a megértését. Ennek egyelőre elháríthatatlan tantervi és oktatáspolitikai akadálya van. De a magyartanár sokat tehet az angolért — és az angol nyelv oktatása anyanyelvünkért.

Ne feledkezzünk el arról, hogy középiskoláról beszélünk. A magyar és az angol a középiskolában nemcsak két nyelv, mint a tanfolyamokon, hanem két tantárgy is. Nemcsak oktatni, hanem nevelni is akarunk. A magyar és az angol kapcsolata tehát kétoldalú, hatásuk kölcsönös, nem szorítkozik a kontrasztivitásra. A két nyelv együtt, egymás javára gyarapíthatja a tanulók nyelvi műveltségét, ahogyan a matematika és a fizika együtt alapozza meg természettudományos műveltségüket.

Ezt a célt szeretném szolgálni írásommal.

Az anyanyelvi műveltség, az anyanyelv érdeke és az idegennyelv-tanítás közötti kapcsolatot bármelyik, a gimnáziumokban tanított idegen nyelv segítségével vizsgálhatnám. Véleményem szerint azonban az angol ebből a szempontból a leginkább tanulságos. Választásomnak nemcsak nyelvi oka van.

Az angol ma divatos. Egy neves szakíró eldöntött kérdésnek érzi: „English is rapidly becoming a cosmopolitan means of communication" (Simeon Potter: Our Language. Penguin Books, Revised edition, 1966.). Az angoltanításnak vannak hazai hagyományai, gondoljunk például a sárospataki gimnázium sikereire. Ám régebben az angol eléggé szerény kisebbségi helyet kapott a magyar középoktatásban, ma pedig tömegesen tanulják. Ezért a magyar és az angol kapcsolata — mint nyelvi kérdés és mint tantárgyi koncentráció — a korábbinál nagyobb figyelmet érdemel, és érdekli a nyelvvédelmet is.

Mit remélhet az angol tanítása a magyartól? A didaktika egyik alapvető törvénye, hogy az ismerttől haladunk az ismeretlen felé. Amikor a tanuló az idegen nyelv egy-egy új jelenségével ismerkedik, az anyanyelvben, illetőleg az anyanyelvi oktatás adta általános nyelvi műveltségben talál támaszt, a megértés alapjául szolgáló ismert jelenséget. (Szerepe azonban nem lehet kizárólagos: az „ismert" kategóriájában mindig ott kell lenniök a már tanult idegen nyelvi struktúráknak is.) Az így megalapozott reprezentáció természetesen csak akkor lehet eredményes, ha a tanulók nyelvi kultúrája, az összefüggések felismerésének rugalmassága megfelelő, hiszen nyelvészeti magyarázatnak nincs helye. A jól megértett, a tudás rendszerében elhelyezett jelenség könnyebben automatizálható.

Mit remélhet az anyanyelvi oktatás az angoltól? Elvben mindenki elfogadja, hogy a nyelvvédelem valamennyi tantárgynak, valamennyi szaktanárnak kötelessége. Idegen nyelvi órán ez főként a fordítás magyarosságát jelenti. A különböző szaktárgyak azonban a helyes magyar beszéd követelésén túl is értékes segítséget adhatnak az anyanyelvi oktatásnak, éppen sajátos módszerükkel, logikai fegyelmükkel. A matematika például pontos meghatározásokra, a tények szabatos elrendezésére szorítja a tanulót, a nyelvre is alkalmazható fogalmakkal, gondolkodási mechanizmussal vértezi fel, mindezzel előnyösen befolyásolja a nyelvhasználatot, főként a fogalmazást. Joggal remélhetünk ilyen természetű szolgálatot az idegen nyelvektől is. Az angol tanulása közben a középiskolás észreveszi anyanyelvének számos olyan jellegzetességét, amely a nyelvtanórán nem tűnik a szemébe. J. P. Vinay és J. Darbelnet munkája, a Stylistique comparée du français et de l'anglais (1960., francia—kanadai közös kiadvány) az előszóban az idegennyelv-oktatás egyik fő érdemeként jelöli meg, hogy: „. . . permet justement de pénétrer dans le génie de la langue étrangère et par voie de conséquence dans le génie de la langue maternelle." A nyelv: rendszer, amely különbözik a többitől. „. . . minden nyelvnek megvannak a maga eszközei a különböző rendű és rangú viszonyulások kifejezésére, ezek az eszközök rendszert alkotnak . . ." (Korponay Béla: A gyakorítás kifejezése az angolban. Modern Nyelvoktatás, 9: 1—2.) Diákok és felnőttek régóta vitatkoznak azon, hogy melyik idegen nyelv különbözik legjobban a magyartól, tehát melyik a legnehezebb. A modern nyelvészet felől vizsgálódva terméketlennek mondhatjuk az ilyen vitát. Ha az egyezések, eltérések aránya szabná meg a tanulás sikerét, legkönnyebb volna nálunk a rokon finn nyelv tanulása. A magyar szakos bölcsészek oktatói tudják, hogy nincs így. Az angolról régebben sokan azt tartották, hogy a magyarok számára nehezebb, mint a középiskolákban tanított többi nyelv, mert erősen és áttekinthetetlen módon különbözik anyanyelvünktől. Felszínes vélemény volt. Egészen más eredményre jutunk, ha anyanyelvünket az iskolai oktatás igényeinek megfelelően szembeállítjuk az idegen nyelvekkel. „. . . az indo-európai nyelvcsaládon kívül álló, de ugyanakkor európai kulturális háttérrel rendelkező magyar

nyelv rendkívül alkalmas az európai nyelvekkel, köztük az angollal való összevetésre" (Korponay Béla i. m.). Minden bizonnyal a magyar—angol összehasonlítás a legtanulságosabb. Anyanyelvünknek igen gazdag a toldalékrendszere. Az angol azonban történeti fejlődése során elvesztette majdnem minden ragját, s emiatt az angol észlelhető módon különbözik a többi nyugat-európai nyelvtől (pedig a szóvégek jelentős része azokban is lekopott, leginkább a franciában). Ez a különbség sajátosan mutatkozik meg, ha a magyarral hasonlítjuk össze (pl. az angol melléknévi jelző nem változik a jelzett szóval, éppen úgy, mint a magyarban). Az egybevetés bizonyos fajta feszültséget jelez a két nyelv között, amely az egyezések, különbözések rendszerét tanulságossá, a nyelv tanulását — a magam tanári gyakorlatában így tapasztalom — termékennyé teszi.

Ha a két nyelv egybevetését a teljesség igényével vállalnánk, több kötetnyit kellene írni. A Stylistique comparée teljes könyv, pedig csak a fordítás szempontjából vizsgálja a két nyelvet. Így egész sor megszorításra kényszerülök. Mellőznöm kell mindent, ami több nyelv tanításában jelentkezik, tehát nyelvoktatásunk közös gondja, és csak az angollal kapcsolatos jelenségekre figyelek. Nem esik tehát szó a *to have* használatáról, a *there is*-ről — mert „létezésmutató" szerkezet több nyelvben van —, a **the my book* típusú hibákról (mert előfordul minden nyelvben, amelyikben a birtokos névmási jelző nem állhat együtt a névelővel) és sok másról. A határokat nem könnyű tiszteletben tartani, emiatt egy-két olyan kérdés is szóba kerül, amely felbukkan a francia tanítása közben is. A középiskolai tananyag, tanterv keretei között maradok, bár példát veszek máshonnan is. De a középiskolai anyagot sem dolgozhatom fel rendszeresen. Azoknak a jelenségeknek a körét választom, amelyeket az egyetemi tankönyv (András László és Stephanidesz Károlyné: Angol leíró nyelvtan, II., Bp. 1966.) „Alak- és funkciótan" címmel jelöl meg. A modern nyelvészek általában nem szívesen választják el az alaktant a mondattantól, a franciák „morpho-syntaxique" jelenségekről, összefüggésekről beszélnek. Kénytelen vagyok mégis megállni a hagyományos és A mai magyar nyelv rendszerében is látható határnál, s a mondattani egybevetést egy másik dolgozatomban kísérlem meg. Nem rendszert keresek, hanem típusokat, aszerint, hogy az angol nyelv egy-egy jelenségének megismerésekor milyen mértékben használhatjuk az „ismert" kategóriájaként az anyanyelvi formákat.

Több nyelvészeti és didaktikai munka bátorított. Így Saussure (Bevezetés az általános nyelvészetbe, Budapest 1967.), a Le Français dans le Monde 1971 júniusában megjelent, Comparaison des langues címet viselő száma, különösen Csécsy Magdolna tanulmánya (Les prépositions: interférences franco-hongroises, pp. 43—50), az amerikai Nemser professzor előadása Budapesten 1972 februárjában, Colette Rojas-é Poitiers-ban 1972 júliusában stb.

Nem módszertani értekezést akarok írni, bár ebben a tekintetben sem lehet elkerülni a határ átlépését. Amikor nyelvi tényekről, szembeállításról stb. beszélek, nem gondolok arra, hogy mindegyiket el kell magyarázni a tanulóknak. A korszerű iskolában nem a nyelvről beszélnek, hanem a nyelvet tanulják. A két nyelv között futó szálakról van szó, amelyeket a tanár ismer és tart a kezében. Az anyanyelvi kultúra felhasználása nem jelent grammatizálást. Ellenkezőleg. Minél megbízhatóbb tanítványaink anyanyelvi műveltsége, annál inkább megközelíthetjük a tanítás egynyelvűségét, annál szűkebbre szoríthatjuk a nyelvtan explicit tanítását. — A fordítást figyelembe veszem, de csak másodlagos feladatként. Magyar nyelvhelyességi vonatkozásairól egyszer már írtam (Magyar Nyelv 62: 342—7), ezért most nem foglalkozom velük.

II. 1. Hegedűs József írja (A kontrasztív szemantikáról; Modern Nyelvoktatás, 9: 1—2.), hogy a kontrasztív szempont főként a magyar és az idegen nyelv eltéréseit veszi szemügyre. Ez igaz. Feladatunk szempontjából azonban termékenynek ígérkezik az egyezések keresése is. Eredetük ebben a tekintetben többnyire közömbös. Egyezés esetén a magyar nyelvtan az egyik — esetleg a legfontosabb — i s m e r t tényezőnek tekinthető, amelyből a tanítás elindulhat, akkor is, ha „implicit" módon tanítunk, tehát jórészt vagy teljesen mellőzzük a magyarázatot.

Ebből azonban, mint említettem, nem következik, hogy az egyezések mindig megkönnyítik a megértést vagy az alkalmazást. Gyakran inkább megnehezítik. (A franciául tanuló olaszok ilyen természetű nehézségeit l. Francis Debyser: Comparaison et interférences lexicales [français—italien]. Le Français dans le Monde, N° 81. pp. 51—8.) Előfordul, hogy az egyezés közömbös, semmi hatással nincs a tanulóra. Jellemző példa. A magyar határozatlan névelő nem állhat többes számú főnévvel, hasonlóképpen az angol *a*, *an* sem. Mégis gyakori és meglepően makacs hiba az ilyen: **a tall girls*. Az efféle hibákat tapasztalatom szerint c s a k gyakorlással nem lehet teljesen kiküszöbölni, szükség van a tanulók nyelvi kulturáltságára is.

Az egyezések — bármiként befolyásolják is a tanítást — tények, amelyekkel számolnunk kell. Anyanyelvünk ismerete szempontjából mindenképpen tanulságosak.

A magyar melléknévi jelző változatlan, nem ragozzuk együtt a főnévvel. Idegenek bizonyára különösnek találják, hiszen éppen a földrajzi környezetünkhöz tartozó nyelvekben gazdag melléknévi ragrendszer van. A latint, olaszt, oroszt stb. tanuló diák csak hosszas viaskodás után tanulja meg az egyeztetést annyira, hogy automatikusan végre tudja hajtani — egy részük soha el nem jut odáig. Nem a szükséges toldalékok megtanulása a legnehezebb, az olaszban például kevés számú végződés közül kell a megfelelőt kiválasztani. Maga az egyeztetés művelete követel olyan jártasságot, amelyet a magyar nyelvtan nem adhat meg, ellenkezőleg, inkább gátlást okoz.

Az angoltanár helyzete ebből a szempontból igen kedvező: az angol melléknév a magyarhoz hasonlóan változatlan. A két nyelvben természetesen különböző gyökerei vannak az azonos szabálynak; a hajdan változatos angol melléknévragozás a középangolban végleg eltűnt (gondoljunk a német irodalmi nyelv még ma is bonyolult melléknévragozására!), a magyar melléknév jelzői szerepben mindig változatlan volt. (A hátratett tulajdonságjelző kérdése a középiskolai tanításban érdektelen.) Nem szokott zavart okozni az sem, hogy a magyar melléknév állítmányi szerepben kap többesjelet, az angol ilyenkor sem, bár vannak angoltanárok, akik szerint ilyen zavar előfordul. Tévedések a főnévként használt melléknevek és melléknévi igenevek esetében tapasztalhatók; ezeknek a többes számát a magyar mindig ellátja többesjellel (az angolo*k*, az alkalmazottak), az angol azonban a magyar diák szemével nézve szeszélyesnek tetszik: „The *unemployed* gathered on Tower Hill" (M. Ganshina—N. Vasilevskaya: English Grammar. Foreign Languages Publishing House. Moscow 1958. 73).

Aurélien Sauvageot (Esquisse de la langue hongroise. Paris, 1951.) szerint a magyar jelző három esetben igazodik a jelzett szóhoz: a mutató névmás, a nyomatékosító névmás és az általa attribut-nek nevezett szerkezet esetében. Számunkra az első a legfontosabb. A magyar és az angol ebben a tekintetben is egyezést mutat:

Ez (az) a fiú	*Ezek (azok) a fiúk*
This (that) boy	*These (those) boys*

Ez az egyezés a tapasztalat szerint nincs segítségünkre, még írásban sem, pedig az írás alkalmat ad a tanulónak a fontolgatásra. Az angolon belüli interferencia föléje kerekedik az anyanyelvi példának, főleg a kezdőknél; gyakran elmulasztják a mutató névmás egyeztetését a többes számú főnévvel, jóllehet ez a magyarban is kötelező. Bizonyság ez arra, hogy az egyezés nem mindig könnyíti meg a tanulást.

Finnugor örökségünk egyik érdekes maradványa: a kettős morfémák vagy nomen-verbumok (*nyom, les, zavar* stb.). Ma már csak kevés van belőlük. Az angolban a redukció, a szóvégek kopása jelentős számú kettős — sőt hármas — morfémát hozott létre (bár nem annyit, amennyit a helyesírás mutat): *mistake — to mistake, like — to like.* Az ilyen szavak látszólag gyorsítják a szókincs gyarapodását, hiszen egy hangtest megtanulásával több szót tanulnak meg. A beszédben azonban csak úgy lehet a szavakat elhelyezni, ha hovatartozásukat ismerjük, s így a két vagy több szófajhoz tartozó angol szavak sok bizonytalanságot okozhatnak. Különösen zavarják azokat, akik kevés nyelvi tapasztalattal próbálnak angolról magyarra fordítani. A két nyelv kettős morfémáinak történeti eredete különböző, szerepük és főleg gyakoriságuk szempontjából nem lehet őket összehasonlítani. Az értelmes tanuló számára mégis hasznos figyelmeztetés, ha utalunk a magyar nomen-verbumokra, s egyben a magyar nyelv egy ősi jellegzetességét is megismerik.

Az iskolában tanított idegen nyelvek számos olyan kapcsolatban használnak többes számot, amelyben anyanyelvünk az egyes számhoz ragaszkodik, s ez hibákat, zavarokat okoz. A magam tapasztalatából úgy látom, hogy az angoltanárnak kevesebb a gondja a többes szám miatt, mint más nyelvet tanító kartársainak.

A magyar diák (vagy inkább a tanár?) sok bosszúságának okozója az anyanyelvi interferencia a tőszámnevek után kötelező többes számmal kapcsolatban. Ez az egyik legszembetűnőbb különbség a magyar és az indoeurópai nyelvek között. Igaz: nemcsak az anyanyelv zavaró hatásáról van szó, hanem a kényelem kísértéséről is (mert a szótári alakot változatlanul hagyni mindig „kényelmes"), s **ten boy*-szerű hibás alakot német gyerekektől is hallottam.

A tőszámnév utáni plurális az angolban is szigorú törvény; csak így mondhatjuk: *two book**s**, twenty men.* A nyelvfejlődés mégis létrehozott olyan szerkezeteket, amelyekben a tőszámnévvel összekapcsolt főnévnek nincs többesjele: a *24-**hour** system* (Eckersley [1970] 1: 81), the *30-**penny** bacon* (Eckersley [1971.] 2: 172), *a six **foot** tall man.* Az ilyen szót az angol melléknévnek értelmezi ('órás', 'lábnyi'). Szóösszetételekben, szókapcsolatokban is találkozunk olyan egyes számú alakokkal, amelyeknek a helyén más európai nyelvek többes számot használnak: *toothbrush* (a rokon hollandban: *tand**en**borstel;* francia: *brosse à dent**s***), *word order* (fr. *ordre **des** mot**s**,* orosz: порядок *слов*). A Stylistique comparée utal arra, hogy van az angolban az egyes számnak egy fajta szerepe, amely a franciával szembeállítva jellegzetesnek tűnik: „. . . considérer la masse, l'ensemble plutôt que des unités juxtaposés" (122). Lehet, hogy az ismertetett jelenségnek az angol nyelv belső „háztartásában" nincs jelentős szerepe. De mint véletlen egyezés a magyarral, a nyelvtanítás szempontjából figyelmet érdemel; bizonyos esetekben kizár egy hibát, amely más nyelvek tanulása közben — bár rendszerint nem súlyos, esetleg a helyesírásra korláto-

zódik — makacsul vissza-visszatér. (Vö. még: szembetegség — ***eye*** *disease*, fr. *maladie* ***des yeux***; szembetűnik: *to strike one's* ***eye*** — orosz: бросаться в *глаза*

Az orosz tanulónak bizonyára magyarázni kell, hogy az angol *self* névmások nyomatékosítók is, visszahatók is (l. Ganshina i. m. 83). A magyar könnyebben megérti, mert a kettő a mi nyelvünkben is egyforma: „Az öreg Noszty Pálnak *magának* is le volt foglalva a fizetése" (Mikszáth, l. MMNyR. 1: 240). — „Vett *magának* egy takarót." Erre érdemes tanítványaink figyelmét felhívni. Igaz, utána még szórendi, mondatszerkesztési feladatokat kell megoldani, de ez már a gyakorlás ügye inkább, mint a megértésé.

A magyar ige participium perfectuma azonos a múlt idő 0 személyragos alakjával: „Mennyi húst *megevett*!" — „A *megevett* sok hús . . ." Ugyanezt látjuk az angol igék többségénél, még az *irregular*-nak nevezett csoportban is: *to dance — danced, danced; to send — sent, sent; to buy — bought, bought.* A gondolkodás jellegétől függ, segít-e ez eligazodni az angol igealakok között, vagy sem. Ha a tanuló nem szereti az elemző gondolkodást, a két alak egyezése még az anyanyelvi elemzést is zavarja. Ha azonban nyelvtani tájékozottsága jó, az egyezés segítheti a past participle bonyodalmaiban, hiszen csak a három alakú igéket *(to give, gave, given)* kell elkülönítenie, ezeknek a száma pedig nem nagy.

Úgy vélem: ezek a középiskolai angol könyvek nyelvtani anyagában megfigyelhető, a tanítás érdekében figyelmet érdemlő és a magyar nyelv ismeretét is segítő egyezések — a grammatikának azon a területén, amelyet írásom elején megjelöltem.

2. A megszólítás kérdését nehéz volna típusba sorolni. Inkább a magyar, mint az angol szempontjából fontos.

Az angol csak egyféle megszólítást ismer, a költői nyelv körén kívül mindenki *you*. (Általános alanyként is használják.) Ezt a középiskolás könnyen megjegyzi, hiszen — Csécsy Magdolna szellemes szavai szerint: „. . . qui peut le plus, peut le moins" (i. m. 48). Meglepőbb, hogy ritkán gondolnak a két nyelv között a megszólítási formában mutatkozó nyilvánvaló ellentétre.

Valószínűleg azért is, mert a nem tegező megszólítás anyanyelvünknek nem olyan szervesen fejlődött tartozéka, mint például a franciának. A XIX. századot megelőző időből többféle emlék maradt ránk (l. Pusztai Ferenc: Tegezés és magázás a XVII. század első felében. MNy. 63: 297—307). A *kegyelmed* és a belőle származó rövidebb szavak nem jutottak el korunkig. (Papp László: Hallja kend, sógor? — Édes anyanyelvünk 201—2.) A múlt században született *maga* és *ön* inkább kopik, mint erősödik. Az *ön*-t ma már alig lehet használni a hivatalos nyelv körén kívül. Az ötvenes években kiadott középiskolai magyar nyelvtan szerint a *maga* bizalmas megszólítás. Ma inkább faragatlannak tetszik, és csak néhány emberi kapcsolatban érezzük elfogadhatónak. A „meg tetszett nézni?" formát a magyartalanság vádja érte. Lőrincze Lajos védelmére kelt (El tetszett olvasni? — Nyelvőrségen 108—9), de sok fiatal, sőt felnőtt is nehézkesen használja, s ennek bizonyára megvan a nyelvi oka. A harmadik személyű beszéd a megszólítotthoz („Tanár úr olvasta a könyvet?") gördülékenyebb. A MMNyR. (1: 241) a „polgári társalgási nyelvben kialakult szokás"-nak ítéli, de az iskolában alig van más választásunk. (Felnőttek között folyó beszélgetésben kellemetlen hatású: „Ha Ernőnek megfelel" — amikor Ernőhöz beszélnek.)

Sok középiskolás, főleg az egyszerű szülők gyermeke, botladozik a szavak

között, amikor a tanárt kell megszólítania. Véleményem szerint ennek is szerepe van abban, hogy a francia és orosz önöző forma nehezen automatizálódik.

Tudunk nyelvekről, amelyek ismerik, de alig használják az önözést. A dán középiskolás tegezi a tanárt, a norvég pedig — egy ottani pedagógus kissé talán túlzó véleménye szerint — akkor ismerkedik anyanyelvének önöző alakjával, amikor — franciául tanul.

A megszólítási formákkal a magyartanításnak foglalkoznia kell, részben nyelvművelő érdekből, részben szociális okok miatt. Ha az osztályfőnök magyar szakos, célszerű a kérdésre az osztályfőnöki órán is szót keríteni. Leginkább az egyszerű emberek gyermekeinek van szükségük rá, hogy a művelt társalgásnak, írásnak ezen a zökkenőjén átsegítsük őket. Angolt tanuló osztályban tanulságos lehet a hivatkozás az angolra, éppen az ellentét miatt.

Az angol tanításában főként angolból magyarra fordítás esetén okozhat gondot ez a kontraszt a két nyelv között (a műfordítók is viaskodnak vele!), továbbá angol irodalmi szövegek tanulmányozása során akkor is, ha a szövegértelmezés nem fordítás útján történik. A helyes fordításhoz, értelmezéshez szükséges ugyan némi tájékozottság az angol hagyományokban, de főként a magyar nyelv megszólítási formáinak minél pontosabb ismerete nélkülözhetetlen. Ebben a tekintetben az angol — a fordításban is, azon kívül is — értékes segítséget ad az anyanyelvi nevelésnek.

3. A középiskolában meg kell tanítanunk számos olyan angol struktúrát, amelynek a bemutatásakor nem hivatkozhatunk magyar párhuzamra. Ám ilyen esetekben nem mindig van áthidalhatatlan különbség a magyar és az angol között. Esetleg csak az okoz nehézségeket, hogy nem olyan szembeszökő a hasonlóság, mint pl. a birtokos szórend esetében, ha ragos birtokos esetet használunk — vagy a szakirodalomban nem találunk megfelelő eligazítást.

Az angolok által írt nyelvkönyvek, amelyeknek a bemutatási módszere természetes példa a hazánkban készülő tankönyvek számára, többnyire az egyetemesség igényével készülnek. A szerzők tehát nem gondolhatnak a hallgatók anyanyelvére. (Vagy az idegenek egy meghatározott csoportját veszik figyelembe. Így Eckersley szemlátomást leginkább Lucille-nak és Pedronak, tehát újlatin nyelveken beszélőknek írt.) Eckersley, Candlin, Alexander stb. a struktúrákat önmagukból, illetőleg az angol nyelv rendszeréből igyekeznek megértetni. Ez nyelvészetileg indokolt, módszertanilag náluk az egyetlen lehetséges út. Csakhogy a középiskolás gyakran nagyon bonyolultnak érzi, legalábbis addig, amíg sajátos logikáját meg nem tanulja. Ha a magyar nyelvtanban talál valamilyen kapaszkodót, akkor bizonyára könnyebben boldogul vele. Ha nem, akkor a tanár kereshet részére fogózót, bár erőltetni nem szabad. Ennek főként a heti két órás tanításban van jelentősége. Meggyorsíthatja a nyelvtani jelenségek egy részének bemutatását, megértését, s több idő marad a gyakorlásra.

Nem lehet elsorolni, milyen nyelvtani jelenségek tanításában kell felkutatni a magyarhoz köthető, de közvetlenül nem látható szálakat. A tanár csak maga döntheti el, milyen esetekben látja az ilyen keresést hasznosnak; legfeljebb egy részletes kontrasztív nyelvtan adhatna neki annyira-amennyire autentikus útbaigazítást. Senki nem határozhatja meg helyette, hogy például a *some* és *any* tanításának előkészítésekor keressen-e magyar párhuzamot, és arra alapozza a tanítás taktikáját, vagy sem. Máskülönben erőltetett párhuzamok születnének, s akkor már jobb, ha az „ismert" kategóriájából kihagyja a magyar nyelvtant, s az anyanyelvi oktatás eredményeiből csak az általános nyelvi

műveltségre támaszkodik. (Ha magyar a másik szaktárgya, talán elvárhatnánk tőle, hogy a rejtettebb összefüggéseket is megtalálja. De megszoktuk már, hogy az ilyen „elvárások" feszélyezik, gáncsolják, nem pedig serkentik a tanárokat.)

Egy-két példa arra, milyen típusú jelenségekre gondolok, és hogyan lehet meggyőződésem szerint az anyanyelvi ismeretekhez kapcsolni őket.

Az angolban kétféle birtokos névmás van: jelzői (*my book*, *your book* stb.) és önálló (*mine*, *yours* stb.). Különbségük részletes magyarázgatásának nincs sok haszna. De hasznos lehet, ha a tanuló tudja, hogy eléggé hasonló jellegű kettősség a magyarban is van: a birtokos személyragok és a birtokos névmások. Megkívánhatjuk az osztálytól, hogy soha le ne írja — a házi feladat, a dolgozat javításában stb. — a jelzői névmást a jelzett szó nélkül. Dolgozatjavítás alkalmával meg is mondhatjuk tanítványainknak, hogy az *our*, *their* éppen úgy elválaszthatatlan a főnévtől, mint a mi birtokos személyragjaink. A felsőbb osztályokban, amikor már fordításra is sor kerül, a tanulók pontosan látják és újabb magyarázat nélkül alkalmazni is tudják ezt a magyarban és angolban párhuzamos kettősséget. Nem tartom egészen helyesnek, hogy a középiskolai tanterv időben messzire viszi egymástól a kétféle possessive tanítását — az önálló birtokos névmásokra csak a második osztályban kerül sor —; a magyar anyanyelvűek számára gazdaságosabb, ha a jelzői névmást hamar követi az önálló.

Másik példa. Vannak olyan, határozatlan mennyiséget jelölő formák — *a lot of*, *a number of* stb. —, amelyeket az angol bizonyos korlátozásokkal használ: csak állító mondatban, csak a kötetlenebb stílusban. Van bizonyos hasonlóság köztük és a magyar *egy csomó*, *rengeteg*, *temérdek* stb. között. Jelenlétük az igényes értekező stílusban alig képzelhető el, tagadó és kérdő mondatban is ritkán fordulnak elő. (Az Értelmező Szótár a *rengeteg*, *tömérdek*, *töméntelen* szavakat bemutató példái között egyetlen kérdő vagy tagadó mondatot sem közöl.) Utalhatunk erre a hasonlóságra, de óvakodjunk attól, hogy a magyar szavakat angol megfelelőik fordításaként említsük, mert ez félreértést okozhat. (Országh László magyar—angol szótárában egy csomó/nagy csomó — a lot of megfelelésre találunk példát a *csomó* címszónál.)

4. A szakemberek általános véleménye szerint az anyanyelvet, ha nyelvészeti feldolgozása megfelelő, az idegen nyelvi tanterv és tananyag készítésekor lépésről lépésre figyelembe kell venni. Sokan azonban elutasítják az anyanyelvet mint támaszt magában a tanításban. Szerintük kártékonyabb az interferencia, mint amennyire hasznos a megközelítés módjának egyszerűsítése (Janine Capelle — Guy Capelle: La France en direct. Introduction à la méthode. Librairie Hachette. Paris, 1969. 9).

Vannak a középiskolai angol könyvekben olyan nyelvtani részek, összefüggések, amelyeknek a tanítását valóban nem célszerű anyanyelvi tényekkel összekapcsolni. Bemutatásuk alkalmával tehát az „ismert" didaktikai kategóriájából a magyar nyelvtant ki kell hagynunk, s csak az angol nyelvi ismeretekből és magából a jelenségből indulhatunk el, akár implicit nyelvtant tanítunk, akár nem.

Ilyenkor is lehet, sőt többnyire szükségképpen van is az anyanyelvnek közvetett szerepe. A középiskolában semmiféle nyelvtant nem lehet tanítani a nyelvek elemi törvényeinek ismerete nélkül. Számításba kell vennünk, hogy a tankönyv nyelvtani függelékében a tanuló mindent megtalál szabályokba

foglalva, magyarul, azt is, amit az anyanyelv segítsége nélkül mutattak be neki. Ha ezt a függeléket az új struktúra megértése és alapos gyakorlása után nézi meg, nincs veszély, sőt nyelvi műveltsége nyer vele. Gyakran — a gyorsítás érdekében — az új nyelvtani anyagot szemléltető egy-két mondatot le kell fordítanunk magyarra. (Nem mindig. Hiszen a tankönyv végén ott vannak a példák magyar fordításukkal.) De ez már a módszertan területére vezet át. Annyit még jegyezzünk meg, hogy később, a fordítás alkalmával, szükségképpen sor kerül a nyelvtannak ebben a körében is a magyar és az angol szembesítésére.

Ezúttal megint csak néhány példára hivatkozom. Részben, mert itt is elvitathatatlan szerepe van a tanár döntésének. Ha nehéz is elképzelni, hogy valaki a magyar nyelvtanra hivatkozva próbálja megértetni például a gerund-ot, végtére a tanár dolga, hogy mire vállalkozik. (Ha nyelvészeti tudása hiteles!) Részben azért, mert az angol nyelvtan igen sok fejezete tartozik ebbe a körbe; a teljes leltár, még a középiskolai tanterv keretei között maradva is, nagyon hosszúra nyújtaná írásomat.

Mint ismeretes, az angolban egyetlen igei személyrag van: *-s*, a present tense egyes szám 3. személyében. A magyar igének azonban éppen ez az alakja 0 morfémás. (Legalábbis az iktelen alanyi ragozásban. A *szalad, mered, lát* stb. alaknak azonban éppen a nyelvtanulás szempontjából kitüntetett szerepe van, mert ez a magyar ige szótári alakja.) Itt tehát a magyar és az angol igeragozás eltérése szinte mértani pontosságú. Az angolról magyarra fordításban nem okoz nehézséget, hiszen az alany meghatározza az állítmány számát és személyét. De a beszédben, a fogalmazásban és a transzformációkban makacs hiba a *-s* elfelejtése.

Kétségtelen, hogy ennek az angolon belül is megtalálhatjuk az okát, ti. a másik négy személy analógiás hatását. A korrekcióhoz szükséges gyakorlatok készítésekor azonban az egyes sz. 3. személy és a megfelelő magyar igealak szembenállására is gondolnunk kell.

Legszemléletesebb példának az analitikus (összetett) igealakok grammatikája ígérkezik. Mind az itthon, mind az Angliában készült nyelvkönyvek be tudják őket mutatni, többnyire ügyesen, az anyanyelv közvetítése nélkül. De az angolon belül maradó bemutatásra vagyunk utalva azért is, mert a magyar és az angol között ebben a tekintetben igen nagy a különbség. (Az igealakok tanításáról és gyakorlásáról beszélek. Később, a fordítás során, a szembesítést a helyzet kívánta mértékben el kell végeznünk.)

Segédigék felhasználása igeidők, igemódok megkülönböztetésére általános jelenség. Nem egyetlen oka az idő- és módjelek elkopása. Voltak összetett igealakok a görögben, a latinban, találkozik a tanuló ilyenekkel az oroszban, nem ismeretlenek a rokon finnben sem. Az angol azonban olyan nagy szerepet juttat a segédigéknek, mint egyetlen más, iskoláinkban tanított nyelv sem, a franciát is értve. Az angol ige világában eligazodni elsősorban azt jelenti, hogy a tanuló megtalálja a megfelelő segédigét és a hozzá tartozó igenevet.

Ámde a kombinálásnak erre a műveletére az anyanyelv nem tanítja meg. A magyar „teljes fegyverzettel" helyezi az igét a mondatba, még a tárgyra is tud toldalékkal utalni. Igaz, vannak összetett igealakok a magyarban is: a jövő idő, a feltételes mód múlt ideje, a létige + határozói igenév szerkezet. Leginkább még a jövő idő hasonlít az európai nyelvek összetett formáihoz. Ám anyanyelvünk többnyire jelen idejű alakot használ a jövő helyett. Nem véletlen, hogy a будет встречать típusú orosz futurum is elég nehezen megy.

A feltételes mód múlt idejében pedig a segédszó változatlan, tehát nem szolgálhat mintaként a nyugati nyelvek összetett igealakjaihoz.

A MMNyR. (1: 211) szerint a segédigék „. . . csupán a mód- vagy időjeleknek megfelelő nyelvtani jelentést hordozzák . . .". Természetesen az angolban sem hordozzák a fogalmi jelentést, szerepük mégis szélesebb körű, mint anyanyelvünkben, gondoljunk pl. a continuous alakokra. Ha a segédige kérdését tudnánk is értelmezni a magyar nyelvtan felől, aligha boldogulnánk ilyen módon azzal a feladattal, hogy a megfelelő igenév kiválasztását megtanítsuk.

Az angolban modal verbs-nek nevezett igékhez (Ganshina—Vasilevskaya i. m. 195—208) hasonló szerepű szók a magyarban is vannak *(szabad, kellene* stb.).

A mondottak szerint a következő nehézségekre számíthatunk (s a magam tanári gyakorlatában valóban ezeket figyeltem meg):

a) A tanuló csetlik-botlik a segédigék között, főleg a perfect alakokkal kapcsolatban. A future tense-szel, a részleges anyanyelvi analógia miatt, valamivel könnyebben boldogul.

b) Még nehezebb a megfelelő segédige kiválasztása. Szinte reménytelennek érezzük küzdelmünket, amikor harmadikosok, negyedikesek dolgozataiban ilyen torzszülött alakokkal találkozunk: **we have learning*, **they are go*, **I did not bought*.

c) A három részből álló igealakok *(it must have been)* legtöbbje, akár idő-, akár módbeli segédige van bennük, heti két órás tanítás esetén csak receptív ismeretként követelhető.

Magyar anyanyelvűek számára legtermékenyebbek a szubsztitúciós gyakorlatok, s nagy szükség van olyanokra is, amelyekbe az igenevet kell behelyettesíteni.

A *to do*-t, mint a kérdés és tagadás segédigéjét, nem tárgyalom, mert ez nemcsak a magyaroknak nehéz.

Az analitikus igerendszer bonyodalmainak körébe tartozik a szenvedő, bár nehézségeinek más oka is van.

A magyarban — történeti szempontból — nem ismeretlen vagy szervetlen a szenvedő ige. Hajdú Péter szerint (Bevezetés az urali nyelvtudományba, Tankönyvkiadó, Bp. 1966.) már az urali alapnyelvben is megvolt, a MMNyR. szerint pedig az ikes ragozás a szenvedő ősi magyar formája. A középiskolás azonban csak az *adatik* típusú szenvedőt ismeri, az irodalomból: „Toldinak akkoron sok máj *adatott vala*" (Ilosvai). Jól ismeri, hiszen Petőfi és Arany műveiben is találkozik vele. Saját magyar nyelvhasználatából azonban hiányzik. Igaz, van mai nyelvünkben olyan összetett igealak (a tanulók használják is, többször, mint kellene), amely hasonlít az angol és több más nyelv passivumához: „be van rekesztve", „védve van". Didaktikailag vitatható, nyelvészetileg aligha igazolható annak a tanárnak a próbálkozása, aki ezzel igyekszik a passive voice-ot megértetni. Már az sem biztos, hogy a „körülírt szenvedő" egyáltalán szenvedő-e. Kovalovszky Miklós szerint: „Helyesebb volna . . . az *állapothatározó igealak v. igeragozás* elnevezés." (Nyelvművelésünk főbb kérdései 152) „This book was written by Dickens" — ennek az angol mondatnak az állítmányát nem állíthatjuk párhuzamba magyar állapothatározó igealakkal. A fordítás is csak cselekvő igével történhet.

A passivum megközelítése a magyar felől azt a feltételezést kívánja, hogy a szenvedő mindig a cselekvő transzformációja. Ezt azonban vitatni lehet (Mahinda Cooray: The English Passive Voice, English Language Teaching, May 1967. 203—10).

Az angol szenvedő jelentősen különbözik a francia, orosz stb. szenvedőtől is. Megértéséhez a hagyományos latintanítás is csak félig-meddig vezette el a gimnazistát. Gondoljunk például azokra a szenvedő mondatokra, amelyekben a cselekvő részeshatározójából lesz alany *(I was given a book)*. A Stylistique comparée több olyan passzív állítmányú angol mondatot sorol fel, amelyhez cselekvő francia fordítást javasol.

He may be said to have done more for peace . . .
On peut dire qu'il a fait plus pour la paix . . .

Helyesen teszi a tankönyv szerzője (gimn. II. o.), hogy a passive voice-ot a magyarra való utalás nélkül mutatja be és ad hozzá gyakorlatokat. A tapasztalat szerint ez nem nehezíti a megértést, sőt a negyedikesek zökkenő nélkül tudnak szenvedő mondatokat magyarra fordítani. Fordítás alkalmával aztán megbeszélhetjük, hogy az angol szenvedő szerkezetnek gyakran általános alanyú ige felel meg, az órán kívül — esetleg magyarórán — beszélgethetünk a magyar passivumról, ha az angol passive voice felkeltette néhány tanuló elméleti érdeklődését.

A szakosított tantervű osztályokban nagyon hasznosak lehetnek az olyan laboratóriumi gyakorlatok, amelyeknek drilljeit a kontrasztivitás logikája szerint állítják össze.

III. Írásomban néhányszor utaltam rá, hogy az angol tanítása igen jó szolgálatot tehet anyanyelvünk megismerésének és művelésének. Lássunk még néhány, a tanítás egy-egy mozzanatánál szélesebb érvényű lehetőséget, amelyet az angoltanár anyanyelvünk érdekében hasznosíthat, még a szerény heti két órával is.

Károly Sándor írja: „Talán furcsának látszik az első pillanatban, hogy a magyar nyelv tudományos feldolgozásához jelentős segítséget tud adni az idegen nyelvek oktatása. Mégis így van" (Idegen nyelv, anyanyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 8). Nemcsak tudományos feldolgoazásához, teheti hozzá a pedagógus, hanem iskolai megismeréséhez, megbecsüléséhez is.

Az angol nyelv tanulása megkívánja a szófajok szabatos és biztos megkülönböztetését. A diáknak nem kell pontosan ismernie a melléknév meghatározását, de biztos szemmel — és füllel! — fel kell ismernie a melléknevet. Máskülönben nem tudja a szótárt használni, nemcsak az angol—magyar, hanem az egynyelvű szótárt sem.

Az általánosan tanított nyelvek között az angolban van a legtöbb igeidő, főként a continuous formák okozta kettőződés miatt. Úgy tetszhet, hogy anyanyelvünk az igeidők és az igei időviszonyítás szempontjából nagyon szegény. De azt, amit az angol az igeidőkkel kifejez, a magyar is jelölni tudja — csak nem igeidők, hanem más eszközök segítségével, más összefüggésekkel. A cselekvések, történések időbeli sorba állítását egyetlen fejlett nyelv sem nélkülözheti. A *hogyan?* kérdése a magyar nyelv olyan sajátosságaira irányítja a figyelmet, amelyet a magyar nyelvtan nem szokott feltárni, sőt esetleg a stilisztika sem. Bebizonyosodik ez a fordítás alkalmával: ekkor kell a tanulónak, részben a maga erejéből, olyan anyanyelvi eszközöket találnia, amelyek az angol igeidőkkel egyenlő értékű árnyalatokat adnak a magyar állítmánynak, s ez az eszköz gyakran nem maga a toldalékolt ige, hanem szókapcsolat. A perfect és continuous formák fordítása sokszor követeli a magyar igekötők leleményes használatát — olyan stílusgyakorlat lehet ez, amelynek haszna a magyar dolgozatokban is megmutatkozik.

Érdeklődő, a magyar irodalmat jól tanuló osztály figyelmét felhívhatjuk rá — bár az angolóra didaktikai folyamatán kívül —, hogy valamikor nekünk is többféle múlt időnk volt, az irodalomból ismert *látá, látott vala* stb., s a mai nyelvben általános *látott* eredetileg olyan szerepet töltött be, amely valamelyest hasonlított az angol present perfect-éhez.

Az igei és névszói toldalékrendszerrel valahogyan úgy vagyunk, mint Molière hőse a prózával: csak deresedő fejjel „tudja meg", hogy egész életében prózában beszélt . . . Az általános iskolások, a középiskolások sokat hallanak a ragokról, jelekről, de aligha értik igazán, hogy a gazdag toldalékrendszer milyen jelleget ad anyanyelvünknek, miként befolyásolja használatát, a stílust és kapcsolatát Európa nyelveivel. Enélkül pedig nem teljes az anyanyelvi műveltségük. A sokágú rag- és jelrendszer jelentőségét akkor értik igazán, ha az idegen nyelvek morfológiájával szembesítik. Leginkább az angollal — éppen azért, mert ebben a tekintetben az angol különbözik legjobban a magyartól.

Az angol nyelvtudás ablakot nyit a nagyvilágra. Ám az angol megtanulásához a magyar nyelv és grammatikája ismerete elkerülhetetlen előkészület. Ezzel tesz az angoltanítás legnagyobb szolgálatot anyanyelvünknek: bebizonyítja, hogy az emberi tudás fundamentuma az anyanyelv. Ha a tanuló felismeri, hogy anyanyelvünk segítségével tud kitekinteni a világba, ennek az érzelmi nevelés szempontjából is megvan az értéke. Nem térünk vissza a fordító, összehasonlítgató módszerhez, ha elfogadjuk, hogy az angolt tanuló középiskolásnak valóban anyanyelvi fokon kell tudnia magyarul. Ifjú kozmopolitáink jó része elakad az angol tanulásában. Az írott angollal gyakran még azoknak is bajuk van, akik a családi környezet vagy külföldi ismerősök segítségével megtanultak beszélni. Ilyenkor megérthetik, hogy először magyarnak kell lenni nyelvben, tudásban, műveltségben, s csak azután lehetnek az egész emberi világ polgárai.

A beszélt nyelvben egyre gyakoribb az *ami* vonatkozó névmás az *amely* helyett. Ez az angol és több más idegen nyelv tanítása szempontjából kedvezőtlen, mert a tanuló nem szokja meg a vonatkozó névmások szabatos, igényes használatát. Amikor a magyartanár megköveteli az *amely* és *ami* határainak tiszteletben tartását — még ha csak az írott nyelvben is —, nemcsak a magyar nyelvvédelemnek tesz szolgálatot, hanem az angoltanításnak is. (Nem azt állítom, hogy a *which/what* és az *amely/ami* között pontos jelentésbeli párhuzam van, az eltolódás jól látható Országh László szótáraiban. A két nyelv a megkülönböztetés készségének erősítésében segítheti egymást.)

Ezzel eljutottunk a nyelvvédelem köréhez.

Az iskolai magyartanítás és nyelvvédelem egyik fontos kötelessége: „. . . küzd . . . az idegen nyelvek tanulásából származó idegenszerűségek ellen." (Tompa József: Idegen mintára keletkezett kifejezésmódjaink. Nyelvművelésünk főbb kérdései. 108).

A nyelvvédelem korábban főként a latin és a német nyomasztó hatásával viaskodott. Vajon nem fenyeget-e hasonló veszély az angol részéről? Hiszen angolul tanulni, tudni manapság: divat.

A latin és német veszély nemcsak nyelvi eredetű volt, hanem társadalmi, történelmi is. A közélet szempontjából jelentős rétegek főként ezt a két nyelvet tanulták a középiskolában, évszázadokon át, és olyan időkben is, amikor a magyar irodalmi nyelv még nem erősödött meg. Az angol hatása egészen más körülmények között éri anyanyelvünket, és tömeges tanulása újabb jelenség. Ha van is káros hatása, ennek általános érvényű vizsgálata korai volna. De

azt meggyőződéssel állíthatjuk, hogy az angol itt-ott mutatkozó rossz hatásához nincs köze az iskolának, a nyelvtanításnak. Az utca, a reklám, a sznobizmus torz angolsága kétségtelen veszélyt jelent. De éppen torzsága miatt az angoltanításnak is érdeke, hogy harcoljunk ellene. A *löncs* szó nélkül például nagyon jól megvolna anyanyelvünk. Még jobb volna az angoltanítás szempontjából, ha az ilyen szóátvételek megszűnnének. Az átvett szó valamiképpen — általában a kiejtés szempontjából — eltorzul (az említett szót az angolok [ʌ] magánhangzóval ejtik), s a helyes kiejtésért vagy használatért a tanárnak többet kell küszködnie, mint ha tanítványai soha nem hallották volna. („Happy end" — vajon miért került a Helyesírási tanácsadó szótárba?)

Az angol szerepével kapcsolatos igen komoly nyelvhelyességi gondjaink a műszaki nyelv területén vannak, de ez a középiskolai tanítás körén kívül esik.

Természetesen előfordulhat, hogy a középiskolai angoltanítás veszélyezteti a magyar nyelvhelyesség érdekeit. Néhány példát említek a magam megfigyeléseiből. (Ezek nem a fordítással kapcsolatosak, mert a fordítás magyar nyelvhelyességi kérdéseivel említett írásomban foglalkoztam.)

Az angol körülbelül ugyanolyan gyakorisággal használja a határozatlan névelőt, mint a többi nyugati nyelv. A „This is a chair" jellegű szerkezetek rendszerint az első angolórától kezdve elhangzanak, és a táblára kerülnek. Újabb bátorítást adhatnak tehát a határozatlan névelő magyartalan használatának.

Az angol szenvedő ige a létige + határozói igenév szerkezet használatára csábíthat olyan esetekben is, amikor a stílust torzítja. Már csak ezért sem szabad az angol szenvedőt a látszatra hasonló magyar igei szerkezettel magyaráznunk. Mind ettől, mind az előbb említett, a határozatlan névelővel kapcsolatos veszélytől óvhatjuk tanítványainkat azzal is, ha nem fordíttatunk időnek előtte, tehát addig, amíg fel nem bukkannak a tankönyvben olyan bonyolult mondatok, amelyeknek a megértését nehéz volna fordítás nélkül ellenőrizni.

Minden idegen nyelv tanítása, az angolé különösen, gyakran csábítja a tanárt a könnyű siker reményével az anyanyelv elleni vétségekre. Úgy tetszik, hogy kisebb-nagyobb magyartalanság árán könnyen megmagyarázhat nehezen érthető nyelvtani szabályokat. Amikor például a *must* igét kell elhelyeznie a hasonló szerepű igék sorában, egyszerűnek látszik a „muszáj" mint párhuzam megjelölése. Ha a *muszáj* szót a tanuló használja, talán nem megbocsáthatatlan nyelvhelyességi vétség (magyarórán természetesen nem tűrhetjük), a tanárnak azonban nem szabad alkalmat vagy bátorítást adni hozzá. A must — muszáj „magyarázat", a hasonlókkal együtt, módszertanilag is helytelen.

Személyes vallomással fejezem be. Valamikor tanítottam magyar nyelvtant középiskolában, és szívesen tanítottam, még inkább, mint az irodalmat. De a nyelvtan tantárgy volt a diáknak, hivatali kötelesség a tanárnak. Amióta az angol tanítása a fő iskolai feladatom, azóta h i v a t á s számomra, hogy magyar szakos vagyok. Akkor érzem anyanyelvemet leginkább magaménak, gondolkodásom és tanári munkám legfontosabb vonatkoztatási pontjának, amikor angolt tanítok.

Bán Ervin

A Magyar Nyelvjárások Atlasza III.*

1. A Nyatl. II. részének megjelenése után három évvel — az előzetes tervekhez képest egyesztendős késéssel — napvilágot látott a száznyolcvankét térképlapot tartalmazó III. rész. A teljes mű fele tehát már közkincs.

De a szakemberek kezében van már a Nyatl. egyik anyaggyűjtőjének és szerkesztőjének, Imre Samunak monográfiája (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) is, amely a Nyatl. anyagára és a Nyatl. munkálatai során szerzett tapasztalatokra épült, és magában foglalja a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátságainak leírását, e sajátságok területi tagolódásának megrajzolását, a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározását, e nyelvjárástípusok gócainak területi kijelölését és az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásainak ismertetését. A Nyatl. használói nem mellőzhetik Imre Samu könyvét, amely tudományosan rendszerezi és értékesen egészíti ki a Nyatl. térképlapjairól szerezhető ismereteket.

A Nyatl. III. része sem a szerkesztés elveit, sem pedig az adatok közlésének módját illetőleg nem különbözik a Nyatl. I. és II. részétől. A három rész teljesen egységes, homogén. Ezért mindaz, amit a Nyatl. I. és II. részének ismertetésekor (l. Nyr. 93: 169—76, 95: 262—9) e tárgyról írtam, tökéletesen érvényes a Nyatl. III. részére is. Ugyancsak azonos a három rész nyomdatechnikai kiállítása.

2. Tárgyköri hovatartozásukat, vizsgálati körüket tekintve a Nyatl. III. részének térképlapjai a következőképpen oszlanak meg: é t k e z é s e k ('reggeli', 'ebéd', *ebédel*, 'uzsonna', 'vacsora'), t e j t e r m é k e k ('túró', 'savó', 'író', 'köpül'), s ü t é s - f ő z é s ('leves', 'pörkölt', 'rántotta', 'töltött káposzta', 'pirított kenyér', 'befőtt', 'lekvár', 'derelye', 'palacsinta', 'fánk', 'forgácsfánk', 'metélt tészta', 'kockatészta', 'krumplinúdli', 'lángos', 'vakarcs', 'élesztő' stb.), d i s z n ó ö l é s ('böllér', 'máj', 'vese', 'epe', 'hurka', 'kolbász', 'abált szalonna', 'töpörtyű', 'sonka', 'disznósajt', 'kocsonya', 'kóstoló', 'avas', 'pörzsöl ⟨disznót⟩' stb.), r u h á z k o d á s ('gyapjú', 'vászon', 'inggallér', 'kézelő', *pendely*, 'kötény', 'szoknya', 'fejkendő', 'kesztyű', 'csizma', 'bakancs', 'tutyi', 'kapca', 'pantalló', 'gatya', 'gatyakorc', 'ülep', 'mellény', 'ellenzős sapka', *pulóver* stb.), c s a l á d, r o k o n s á g ('nagyanya', 'nagyapa', 'mostoha', 'húgom', 'néném', 'öcsém', 'bátyám', 'eljegyzés', 'vőlegény', 'menyasszony', 'lakodalom', 'násznép', 'apósom', 'anyósom', 'apatárs', 'anyatárs', *feleségem*, *uram*, 'sógornőm', 'koma', 'komaasszony', 'özvegy',

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza III. rész (389—570. térkép). A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárczi Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György.)

'állapotos' stb.), emberi test ('halánték', 'konty', 'szemöldök', 'csipa', 'könny', 'árpa', 'szemüveg', 'tejfog', 'íny', 'ajaka', 'gége', 'ádámcsutka', 'mell', 'oldalborda', 'lapocka', 'köldök', 'könyök', 'keze feje', 'ökül', 'tenyér', 'hüvelykujj', 'mutatóujj', 'középsőujj', 'gyűrűsujj', 'kisujj', 'íz', 'csípő', 'comb', 'térd', 'lábszár', 'gerince', 'anyajegy', 'pattanás', 'szemölcs', 'tyúkszem', 'bütyök', 'veríték', 'genny' stb.), tulajdonságok ('meztelen', 'libabőrös', 'zömök', 'fösvény', 'himlőhelyes', 'sápadt', 'pufók', 'szeplős', 'kócos', 'kancsal', 'pisze', 'selyp', 'falánk', 'rekedt', 'púpos', 'lúdtalpú' stb.), cselekvések ('horkol', 'nyújtózkodik', 'megmosakodik', 'nevet', 'mosolyog', 'pislog', 'tüszszög', 'dadog', 'fütyöl', 'dalol', 'csámcsog', 'köhög', 'köp', 'csuklik', 'dobog ⟨a szív⟩', 'korog', 'hány', 'lelohad', 'elzsibbad', 'kifakad ⟨a kelés⟩', 'talál', 'csettint ⟨az újjával⟩', *meggyógyul* stb.

A térképlapok túlnyomó többsége, összesen százhetvenegy térkép szóföldrajzi természetű: azt ábrázolja, hogy a térkép fejlécében szereplő fogalmat (például a 'forradás ⟨a kenyéren⟩', 'korpa', 'násznép', 'recept', 'orvosság' stb. fogalmát) az egyes kutatópontokon milyen szóval fejezik ki. Kilenc térképlap alaktani jellegű. Ezeken a rag, jel vagy képző a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak *(ebédel, megőrli, megdohosodik, kötény, feleségem, uram, szoptatja, csípője, meggyógyul)* mi a kifejezési módja. Két térkép anyagát hangtani céllal gyűjtötték össze: a *pendely* és a *pulóver* helyi ejtésváltozatát keresték.

3. A továbbiakban főleg etimológiai jellegű észrevételeket teszek a Nyatl. III. részének szóanyagához, és rámutatok a szinonimáknak arra a gazdagságára, amely egyes térképlapokról szemünk elé tárul.

A 'reggeli' (389. sz. térkép) megnevezéseihez fűzött megjegyzésekből kitűnik, hogy a *früstük* és a *reggeli* különbözhet egymástól időpontja, anyaga, fogyasztási helye tekintetében (korán reggel vagy később fogyasztják; kenyérből, szalonnából, kolbászból stb., illetőleg kávéból stb. áll; otthon vagy a mezőn fogyasztják el). A *reggeli*-vel azonos szemléletű megnevezéssel más nyelvekben is találkozunk; vö. német *Morgenbrot*, szlovák *raňajki* [többes szám], régi *raniny* [többes szám] stb. A finn nyelvjárási *murkina* 'reggeli; étel' germán jövevényszó.

A 'lekvár' (405. sz. térkép) megnevezése az erdélyi nyelvjárásokban többnyire *íz*. A köznyelvi *lekvár* helyett a magyar élelmiszer- és vendéglátóipar nyelvében használatos *(gyümölcs)íz* tehát erdélyi sajátosság.

A 'derelye' (406. sz. térkép) megnevezéseként Vágán, Nagyölveden és a környéken följegyzett *pĕrka*, továbbá a csucsomi *pirohà* a szlovákból származik; vö. nyugatszlovák *perky* [többes szám] 'derelye', illetőleg szlovák *pirohy* [többes szám] 'ua.'. (Etimológiájukhoz vö. Machek: EtSlČ.[2] 444, 451.)

A *forgácsfánk* (409. sz. térkép) helyett bizonyos nyelvjárásainkban *bokrosfánk, cserepfánk, csörgősfánk, csőröge, fánk, fársàng, forgácskarafon, herőce, herőke, laskapánkó, rátotta, száraszpánkó* stb. használatos. A *forgácsfánk* főleg a dunántúli nyelvjárások szava. Onomasziológiailag az egyező jelentésű ausztriai német *Hobelscharten, Hobelschaten, Hobelspäne* [többes szám] (tkp. 'gyaluforgácsok') főnévhez csatlakozik.

A 'krumplinúdli' megnevezéseit ábrázoló 412. sz. térképen rendkívüli lexikális tarkaság tapasztalható: *angyalbögyörő, bogyócsikmák, gömbölümácsik, istembülléje, istępöcsę, krumpligaluska, krumplinúdli, krumplisnudli, núdli, pilickę, piskura, pityókagąluska, sodróká, sodronc, tambúrfasza* stb. A keleti palóc nyelvjárásokban használatos *kokoska* forrása a keletszlovák *kokošky* 'núdli' (< : *kokoš* 'penis'), az északnyugati palóc nyelvjárásokban, az Ipoly vidékén és a középpalócban jelentkező *súlánca, súlyąnká, sulyka* típusú megnevezésekhez pedig l. szlovák *šúlance*, nyelvjárási *šúlka* 'núdli' (tkp. 'az, ami meg van sodorva'), cseh nyelvjárási (morva) *šulánek* 'núdli' (l. még Kniezsa: SzlJsz. 480 *sulĕni* a. és

Machek: EtSlČ². 630). A Bajkán feljegyzett *cicinkȧ*-hoz l. szlovák nyelvjárási *cicinka* 'bögyörő, pöcs'.

A kenyér megszegésekor levágott kenyérdarabnak (416. sz. térkép) sokféle megnevezése van: *durca, fara, fedele, gyürö, kezdés, kezdő, kis teteje, pille, pillis, púp, sarok, sërcli, szeget, szegíl, szíle, víge* stb. A magyarbődi *kromkȧ* a keletszlovák *kromka* 'ua.' (Buffa 168) átvétele. Etimológiailag összetartozik a *karima* (TESz. 2: 383) szláv eredetijével.

Tanulságosak a '⟨kenyeret⟩ vág' (423. sz. térkép) nyelvjárási megnevezései: *karél, mecc, sirít, szeg, szel, vág.*

Érdekesek a *böllér* (425. sz. térkép) helyett imitt-amott használatos megnevezések: *disznóölő, disznyóvágó, hentes, kaszap, mëgölő, mészáros, ölő, pintér, saktër, segíccség, sintér, szokács.* A cserkúti *pasztërmálló* és a cúni *pasztërmȧs* alapszava a 'füstölt hús' értelmű *pásztorma* (l. Kniezsa: SzlJsz. 709). A 'böllér' jelentésű származék kialakulásához vö. szerb-horvát nyelvjárási *(ras)pastrmovati* 'levágott malacot, kecskét, birkát sózással és szárítással tartósít' (Skok: EtRj. 2: 616) <: *pȁstrma* 'füstölt hús'.

A *vese* (427. sz. térkép) helyett csupán néhány kutatóponton használatos más szó, mégpedig a *bubricskȧ, bubrik(a), egerë, kismalac, vánkos.* Az *egerë, kismalac* és *vánkos* esetében az elsődleges jelentés és a másodlagos 'vese' jelentés között metaforikus összefüggés van. A *bubricskȧ, bubrik* stb. jövevényszó nyelvünkben; vö. szerb-horvát *bùbreg* ~ nyelvjárási *bùbrek* 'vese', *bùbrežak* [birtokos esetben *bùbreška*] 'kis vese' (ebből: szlovák nyelvjárási *bubrežka* 'ua.'). A *bùbreg* a szerb-horvátban sem eredeti, hanem a törökségből származik. (A kérdéshez l. Sadnik—Aitzetmüller: VerglWb. 1: 458—9.)

A köznyelvi *abált szalonna* (431. sz. térkép) helyett bizonyos kutatópontokon *álla, állaszalonna, csinált szalonna, főt szalonna, gogyola, kövesztett, kövesztett szalonna, páprikȧs szalonȧ, pofa, toka, tokájo, tokaszalonna, torakpęcsęnye, torokszalonna* használatos. A *gogyola* az Ausztriához tartozó Középpulyán él. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a közeli Felsőőrön a *gogyolá*-nak 'golyva' (FelsTsz. 72) a jelentése, s az 'abált szalonna' jelentés nyilván ebből fejlődött. Vö. 'álla', 'pofa', 'toka' → 'abált szalonna'. (A *gogyolá*-nak az elterjedéséhez és egyéb jelentéseihez l. MTsz. *godola* a., etimológiájához l. Kniezsa: SzlJsz. 197 *golyva* a.)

A 'töpörtyű' (432. sz. térkép) jelölésére északkeleti nyelvjárásainkban fel-felbukkan a *zsikora.* (XIX. századi előfordulásához és elterjedéséhez l. MTsz.) A magyar *zsikorá*-val etimológiailag azonos a Borzsa, Nagyág és Talabor völgyében használatos ukrán *шúкора* (Dzendzelivs'kyj: Atl. 169. sz. térkép). Kniezsa (SzlJsz. 576—7) szerint a magyar *zsikora (< sikora)* valószínű forrása az ukrán *шквáра.* A kárpátukrán *шúкора* tehát visszaközlcsönzés lehet a magyarból. — A barslédeci *skuvȧrkȧ* és a csábi *sȧvirkȧ* a szlovák *škvarka*-ból való. (Vö. Kniezsa: SzlJsz. 478 és Mikszáth: ÖM. 7: 77, 251.)

A disznó felfüstölt hátsó combjának (433. sz. térkép) legáltalánosabban használt magyar neve a *sonka,* de viszonylag nagy területen él a *sódar* is. A *disznóláb, hátulso pecsenye, láb, natysonka, pulpa* és *utósó sódȧr* csak szórványosan bukkan fel. A Brassó környéki Csernátfalun feljegyzett *pulpa* a románból származik; vö. román *pulpă* 'lábikra; comb'. A román szó forrása a latin *pulpa* 'hús az állati testen, ehető hús; a gyümölcs húsa'. Ebből való a magyar orvosi nyelvben járatos *pulpa* 'fogbél, fogvelő' (ÚjMagyLex. 2: 869), valamint a francián és angolon át hozzánk került *pulp* 'gyümölcsvelő' (ÉKsz. 1130) is. A 'sonka' térképlapján felbukkanó *pulpa* tehát etimológiailag azonos a 'fogbél' jelentésű *pulpá*-val és a *pulp*-pal.

A 'disznósajt' (434.sz. térkép) megnevezései gazdag anyagot nyújtanak onomasziológiai vizsgálódásokhoz. A *bȯrkesajt, bȯrsȧjt, disznǫfejsajt, disznyófȯsȧjt, disznósajt, sajt* egyfelől azzal kapcsolatos, hogy e húsétel készítésmódja és külseje bizonyos fokig emlékeztet a *sajt* nevű tejtermékéhez (vö. amerikai angol *pork cheese* 'disznósajt', francia

fromage de porc), másfelől pedig azzal, hogy tölteléke főleg elaprózott disznófejrészekből és bőrkéből áll. — A *gömböc* és a *pacal* arra utal, hogy a tölteléket disznógyomorba töltik; vö. felsőnémet *Saumagen* 'disznósajt' (tkp. 'disznógyomor'), szlovén *želódec* 'disznósajt' (tkp. 'gyomor'). — A nagyszámú alakváltozatban élő *prësbors* forrása a német *Preßwurst* (tkp. 'sajtolt hurka'). Ezt az magyarázza, hogy az elkészített disznósajtot kőlapra szokták kitenni, és deszkafélével megterhelik, sajtolják, hogy lapos alakja legyen. Azonos a szemléleti háttere a kakasdi székelyektől feljegyzett *nyomtatod gömbec*-nek és *nyomtatott*-nak is. L. még cseh, szlovák *tlačenka* 'disznósajt' (tkp. 'az, ami le van nyomtatva'). — A *préshurka* a német *Preßwurst* mintáját tükrözi. — A *préssajt* részint a *préshurká*-hoz, részint a *disznósajt*-hoz kapcsolódik. — A *préës* és a *hurka* a *préshurka* alapján érthető. — A *bursli, varsli* forrásához vö. bajor-osztrák *Wirschtl, Wurschtl* 'kolbászka, virsli'. — A *svártli, svargli* stb. előzményéhez l. az ún. Duna melléki svábok *Schwargel, Schwargl* 'disznósajt' (Striedter-Temps: DLwSkr. 214) szavát. A nyelvjárási szónak az irodalmi németben *Schwartenmagen* (tkp. 'bőrkés gyomor') és *Schwartenwurst* (tkp. 'bőrkés hurka') felel meg. Ez utóbbihoz áll közel a magyar *bőrkéshurka, bőrkés*. — A Nagyölveden gyűjtött *gyëdo*-hoz l. a szlovák nyelvjárási (Sóskút, Tárnok) *d'edák*, (Sárisáp) *d'edúch* (JazŠt. 2: 328) főnevet. — A Dunántúl északkeleti részén és az Ipoly mentén jelentkező *szalámi* metaforikus összefüggés révén kapta 'disznósajt' jelentését.

A *kocsonya* (435. sz. térkép) szinte valamennyi gyűjtőponton használatos, de itt-ott más megjelölés: *hidegitek* (vö. MTsz.), *ótott* (vö. MTsz.) és *pàçsà* (vö. Kniezsa: SzlJsz. 368) is előfordul. Az adatok azt mutatják, hogy a MTsz.-ban ábrázolt helyzethez képest a *hidegétek* és az *oltott* elterjedési területe módosult: a *hidegétek* kiszorult a palóc nyelvjárásokból, és csak Erdélyben maradt meg, az *oltott* pedig a bukovinai székelyekkel átkerült keleti nyelvjárásainkból a Dunántúlra is. A *pacsa* ma is ott él, ahol korábban: Szlavóniában. A *hidegétek* onomasziológiai megfelelői közül l. szerb-horvát nyelvjárási *hlàdetina*, szlovén *hladétina*, szlovák *studeno*, ukrán *холодéць*, orosz *стýдень, холодéц* stb.

A 'kézelő' (442. sz. térkép) jelölésére Mányon használatos *majc*-ban egy ismeretlen eredetű középkori szavunk, az 'öv, kantárszár; szalagszerű díszítés; korc' jelentésű *majc* (TESz. 2: 819) él tovább. — A nyugati palóc és Ipoly melléki *lémëc, límëc* forrása a szlovák nyelvjárási *lémec, limec* 'gallér'. (L. Kniezsa: SzlJsz. 311 és Sławski: SłEt. 4: 145 is.) A 'gallér' → 'kézelő' jelentésfejlődéshez l. az ugyancsak a palóc nyelvjárásokban élő *kézgállír, újgállér, ingujgáréj* 'kézelő' főneveket. — A Dunántúl jelentős részén a 'kézelő'-t a *lénzöl* ~ *lénzö* ~ *lindzö* stb. jelöli. (L. még MTsz. *lénzö* a., OrmSz. *lénzel* a.) E szó eredetét aligha kereshetjük — CzF. nyomán — az *ellenzö*-ben; tiltakozik ellene a *lénzöl*-féle változat végződése. Azt hiszem, hogy a *lénzöl*-t nagyobb valószínűséggel tarthatjuk jövevényszónak. Megfontolásra ajánlom azt a feltevést, amely szerint a *lénzöl* összefügg a *lajszli* '⟨zseb vagy gallér szélén⟩ keskeny anyagból készült szegő' (Frecskay 368) főnévvel. A *lajszli* előzménye a német *Leiste*-ből kicsinyítő képzővel alakult bajor-osztrák *laisl* 'szegély' (Tóth: MDivatsz. 19). A *lénzöl* a *lajszli*-nál jóval korábbi átvétel lehet. A megfelelő német nyelvjárási alakot még fel kell deríteni, s tisztázni kell a magyarban végbement hangtani fejlődés részleteit. — A Baranya megyei Szárászon letelepedett moldvai székelyektől (csángóktól) feljegyzett *brëcor* a románból származik; vö. román *brăţară* 'karperec; paraszting hímzett kézelője' (<latin *brachiale)*. Az ukrán nyelvjárási *бpaцáp* 'kézelő' ugyancsak román eredetű. (L. Cioranescu: DiccEtRum. 102 és Rudnyc'kyj: EtDictUkr. 1: 197.)

A 'kapca' elnevezéseit bemutató 452. sz. térképlapon figyelmet érdemel a nyugatdunántúli nyelvjárásainkra jellemző *tekerüökapca*. Alighanem ez a jelzős szerkezet vezetett át a szláv nyelvekből 'botoshoz hasonló nemezlábbeli' jelentéssel hozzánk került *kapca* (TESz. 2: 357) elsődleges jelentésétől a maihoz.

A *gatya* (454. sz. térkép) helyett néhol fel-feltűnő *lábravalao* „az adatközlők megjegyzései szerint »finomabb« megnevezés".

A 'gatyakorc' (455. sz. térkép) megnevezései közül figyelmet érdemel a *folyosó, gátyahájtās, gatyahüöllö* (= gatyahüvely), *gátyárānc, hájtóká, húzó, mazzakháZ* (= madzagház, vö. *gombház), ontra, párkány, pārtāzát, prém* stb. — A rétei *lémöc*-höz és a vágai *límëc*-hez l. a 442. sz. térképlaphoz fűzött megjegyzéseimet. — A magyarbődi *rubëc* forrása a kárpátukrán *рубець* 'szegély ⟨a ruhán⟩' alapján feltehető keletszlovák **rubec* 'ua.'. (Vö. szlovák nyelvjárási *rúbec* 'oltóvessző': Kálal 587.) — Az oltszakadáti *vʲjáką* a románból való; vö. erdélyi román *veácă* 'szegély, szél' (Cioranescu: DiccEtRum. 888).

Az 'ellenzős sapka' (458. sz. térkép) tarkán változatos megnevezéseiből egész gyűjteményt keresgélhetünk össze: *biciklisapką, csësztronsapka, csubika, hölmi, irtókapasapka, kapasapka, kástëitos sapka, lapossapka, mici, micisapka, palacsintasapka, pëtyma, prolisipká, siltës sapka, simlédërës sapka, stricisipká, tányérsapka* stb.

Az 'apatárs' (476. sz. térkép) megnevezéseként Barslédecen *szváto, szvátu*, Nagyhinden pedig *svátyko, szvátko, szvátkò* is használatos. A *szvátko* a szlovák *svat* 'apatárs' kicsinyítő-becéző képzős **svatok* származékának vocativusi **svatku, *svatko* alakjára vezethető vissza. Minthogy a *svat*-nak *svate* a vocativusa, a magyar *szváto* végződését a *szvátko*-val kell kapcsolatba hoznunk. — Az Erdélyben járatos *kuszkurą* (vö. MTsz.), *kruszka, kruszkúj, kruszkuly, kruszki* forrásához vö. román *cúscră* 'anyatárs', *cúscru* 'apatárs'. (L. Cioranescu: DiccEtRum. 269.) — A székely nyelvjárásokban a másfelé szokásos *nászuram, nászom, sógor* helyett az *apatárs* él.

Az 'anyatárs' (477. sz. térkép) jelölésére Nagyhinden a *szvátyká, szvátká* is járatos. Ez a szlovákból való; vö. szlovák *svatka* 'anyatárs'. A barslédeci *szvátuásszony*-hoz és a nagyhindi *szvátkoné*-hoz, továbbá az erdélyi *kruszka, kruszkánë, kuszkuránię*-féle alakokhoz l. a 476. sz. térképhez fűzött megjegyzéseimet. — A székely nyelvjárásokban a másutt szokásos *nászasszony, nászné, sógorasszony, nyoszolyó* helyett az *anyatárs* használatos.

A 'lubickol' (485. sz. térkép) jelölésére Magyarbődön használatos *slyápog* és *plyuszkāl* a szlovákból való; vö. szlovák *čľap* 'loccs', *čľapkať sa* 'lubickol' és keletszlovák *pľuskac śe* 'lubickol, ficánkol'. — A csernátfalui *belecsil*-hez l. román *a se bălăci* 'lubickol'.

A homlok oldalsó tájékának (488. sz. térkép) jelölésére a magyar nyelvterület nyugati részén szinte kizárólag a *halánték*, a keleti nyelvjárásokban viszont inkább a *vakszem*, északkeleten pedig a *szólitó*^{u} használatos. A *vakszem*-mel azonos szemléleten alapszik a bolgár *слѧпо окó*, macedón *слепо око*, szerb-horvát *slépo ȍko* és *sljepȍčica*, középerdélyi román *ochiul ăl orb*. A román nyelvjárási *vócsem* (Tamás: UngElRum. 863) átvétel a magyarból. — Az északkeleti nyelvjárásokban járatos *szólitó*^{u} a tápéi *szólóka* 'halánték' (SzegSz.) főnévvel tartozik össze; az előbbi a *szólít*, az utóbbi pedig a *szól* ige származéka. Az a feltevésem, hogy a *szól* igének egykor *'hall' jelentése is lehetett, és a *szólitó*^{u}, *szólóka* eredetileg a fület jelölte, s arról vonódott át a halántékra. Feltevésem támogatásaként arra hivatkozom, hogy a 'szó', a 'hír' és a 'hallás' egymáshoz kapcsolódó fogalmak, s ez nyelvi anyagon is bizonyítható. Így például az óegyházi szláv *slovo* 'szó', *slovy* 'híres, hírhedt', *sluchъ* 'hallás' etimológiailag összetartozik. Arra pedig, hogy elsődlegesen 'hallás' jelentésű főnév 'fül', majd 'halánték' jelentést vehet fel, vö. egyfelől óegyházi szláv *slucha* [dualis] 'két fül', másfelől pedig szlovák *slucha* 'halánték'.

A szemhéj valamely mirigyének gennyes gyulladását a 493. térképlap tanúsága szerint nyelvjárásaink túlnyomó többsége az *árpa*, esetleg az *árpaszëm* főnévvel jelöli. Hasonló megnevezés az orvosi latin *hordeolum*, francia *orgelet*, olasz *orzaiolo*, német *Gerstenkorn*, szeb-horvát *ječménac*, szlovák *jačmeň* stb. Az erdélyi Magyarnemegyén használt *karso, korso* viszont más onomasziológiai típushoz tartozik. Úgy keletkezett, hogy a latin *hordeolus*-ra visszamenő román *urciór* ~ *ulciór* 'szemárpa' főnevet etimológiailag egynek vették homonimájával, a latin *urceolus*-ból származó román *urciór* ~ *ulciór* 'korsó' főnévvel, és e téves azonosítás alapján magyarra fordították. A Lozsádon feljegyzett magyar *ulcsòr, urcsòr* 'szemárpa' átvétel a románból.

A maradandó fogat megelőző, gyermekkorban kihulló fognak (495. sz. térkép) általában *tejfog* a megnevezése, de előfordul *bornyúfog, csikófog, csöcsfog, egerfog, ősfog, gyerekfog, szopófog, szopósfog* is. A *tejfog*-hoz hasonló megnevezés számos más nyelvben is van; vö. orvosi latin *dens lacteus*, angol *milk-tooth*, holland *melktand*, svéd *mjölktand*, német *Milchzahn*, francia *dent de lait*, román *dínte de lápte*, szerb-horvát *mlečnjāk*, szlovák *mliečny zub*, orosz *молóчный зуб* stb. Mindezek azzal kapcsolatosak, hogy a tejfogak általában a hatodik-nyolcadik hónap táján törnek át, akkor tehát, amikor a csecsemőt még anyatejjel táplálják.

A köznyelvi *ajaka* (497. sz. térkép) elsősorban a nyelvterület keleti felén használatos nyelvjárási szinten. Másutt főleg *szája széle* járatos helyette, de szórványosan van *szája gyüre, szája pittye, szájá préme, habarója* stb. is. A Nyitragerencséren feljegyzett *ápárája* a szlovák *pera* 'ajak' főnévből származik úgy, hogy a magyarban hangrendi kiegyenlítődés ment végbe, s a **pàrà* elölről az *a* határozott névelővel, hátulról pedig a *-ja* birtokos személyraggal egészült ki. — Az ugyancsak nyitragerencséri *gámbājá*-hoz l. Kniezsa: SzlJsz. 180, a barslédeci *piszká*-hoz l. Kniezsa: SzlJsz. 423, az erdélyi *buza, buzája* stb. alakokhoz l. EtSz. 1: 585.

Az *oldalborda* (501. sz. térkép) helyett Alsóőrön és Őriszigeten használatos *ripli, ripni* a német *Rippe* 'borda' bajor-osztrák nyelvjárási alakjából származik.

A 'köldök' (503. sz. térkép) jelölésére az északi, északkeleti nyelvjárások nagy részében a *púp, pup, pupëk* használatos. Ezek részint a szlovákból (l. Kniezsa: SzlJsz. 449), részint a kárpátukránból valók; vö. szlovák nyelvjárási *pup* 'köldök' (Jancs. 2: 259), morvaszlovák *pupek* 'ua.' (Malina 99), kárpátukrán *пуп* 'ua.' (Csopei 330). A bödeházai *pupik* és a kórógyi *pupák* azonban nyilván külön átvétel egyfelől a szlovén (vend) *pôpek*-ből (Fliszár 99), másfelől a szerb-horvát *pùpak*-ból (SzbhvMSz. 2: 824). — Az erdélyi nyelvjárásokban fel-felbukkanó *burik* román jövevényszó; vö. román *buríc* 'köldök'.

Az *ököl* (507. sz. térkép) helyett a székely nyelvjárásokban az ukrán eredetű *kujak* (Kniezsa: SzlJsz. 680; TESz. 2: 656) járatos. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a kárpátukrán nyelvjárásokban az 'ököl' neve általában *п'ясть*; a *кулáк* szórványosan főleg a Verhovinán, kizárólagosan pedig a Taractól keletre használatos. (L. Dzendzelivs'kyj: Atl. 38. sz. térkép). A székely, csángó *kujak* szempontjából különösen fontosak a bukovinai ukrán nyelvjárások, amelyekben az 'ököl' neve *кулáк*.

A hüvelyk- és középsőujj közötti ujjnak (510. sz. térkép) valamennyi nyelvjárásunkban *mutatóujj* a neve. Hasonló megnevezésre számos nyelvből van példa; vö. latin *digitus index*, spanyol *indice*, francia *index*, román *arătător*, német *Zeigefinger* (ófelnémet *zeigari*, középfelnémet *zeiger*), svéd *pekfinger*, bolgár *показáлец*, szerb-horvát *kàžiprst*, szlovén *kazálec*, szlovák *ukazovák*, orosz *указáтельный пáлец* stb. Kétségtelenül ez az ujjunk a legalkalmasabb arra, hogy mutogassunk vele. De mégsem szükségszerű, hogy megnevezésében szerepeljen a 'mutatás' mozzanata. Vö. angol *forefinger* 'mutatóujj' (tkp. 'elülső ujj') és *first finger* 'mutatóujj' (tkp. 'első ujj').

A középsőujj és a kisujj közötti ujjnak (512. sz. térkép) nyelvjárásaink többségében *gyűrűsujj* a neve. Hasonló megnevezés számos más nyelvben is van; vö. angol *ringfinger*, holland *ringvinker*, svéd *ringfinger*, német *Ringfinger*, francia *doigt annulaire*, román *inelár*, szerb-horvát *prstènīk*, szlovén *prstanec*, szlovák *prstenník* stb. Mindez azzal a régi szokással kapcsolatos, hogy a jegygyűrűt általában ezen az ujjon viselik, mert — a hiedelem szerint — innen mennek az erek a szívhez, s ezért ez az ujj — illetőleg a rajta levő gyűrű — különösen alkalmas arra, hogy a szeretet szívbéli voltát szimbolizálja. Vö. német régi *Herzfinger* 'gyűrűsujj' (tkp. 'szíves ujj'), lengyel *palec serdeczny* 'ua.'. A kérdéshez l. Erich—Beitl: WbDtVolksk. 196. — Az ugyancsak nagy területen élő *nevetlenujj*-hoz vö. bolgár *безúмен пръст*, orosz *безымя́нный пáлец, безымёнка, безымя́нка*. Azzal függnek össze, hogy a kéz negyedik ujjának — a többihez képest — kisebb a szerepe a

munkában, s ezért nem kell feltétlenül külön nevének lennie. — Az itt-ott jelentkező *neveletlenujj* a *nevetlenujj*-ból formálódott. A *neveletlenujj*-hoz kapcsolódik a *növendékúj*. (Ehhez vö. *nevendékëny-ujj:* NySz. 3: 853.)

A gyerek testén már születésekor meglevő és később sem elmúló foltot (521. sz. térkép) nyelvjárásaink túlnyomó többségében az *anyajegy, anyajel,* esetleg *jegy, jel* szóval jelölik. Az ilyen folt ugyanis mintegy az anya tulajdonjegyének fogható fel, amellyel akár igazolni is tudja, hogy a gyermek az övé. (Vö. német *Muttermal,* szlovén *máterino známenje,* cseh *mateřské znamení,* szlovák *materské znamenie* stb.) Figyelmet érdemel az 'anyajegy' jelentésben használt alsóőri *kivánsáG.* Minden bizonnyal azzal a népi hiedelemmel függ össze, hogy az állapotos asszony kívánsága a magzattól ered, s ezért feltétlenül teljesíteni kell, hiszen ha a terhes asszony valamit megcsodál, az a gyermeke külsejére is hatással lesz legalábbis úgy, hogy anyajegyet fog a testén viselni. (Vö. A magyar nép. Szerkesztette Bartucz Lajos. Bp., 1943. 207.)

A 'pattanás' (522. sz. térkép) nyelvjárási megnevezései közül a dunántúli *vimëdli* a bajor-osztrák *Wimmerl*-ből (vö. Lumtzer—Melich: DOLw. 261), a péterhidai *surgyąk,* okorági *csurgyâk,* cúni *csírják,* oldi *csír^{i}ják* a szerb-horvátból (vö. csa-horvát *čirjak:* Ver. 85 *Pustula* a., 114 *Vlcus* a., kaj-horvát *čirjak:* Skok: EtRj. 1: 327), a magyarbődi *priscs* pedig a szlovákból származik (vö. szlovák *prýšť;* l. még lengyel *pryszcz,* ukrán *прищ*).

A 'szemölcs' (523. sz. térkép) jelölésére használt okorági *bëdróka* és cúni *bërdó^{u}ka* a szerb-horvátból ered; vö. szerb-horvát *bràdāvka* 'csecsbimbó' (<: *bráda* 'szakáll'). A 'szemölcs' és 'csecsbimbó' jelentés összefüggéséhez l. szerb-horvát *bràdavica* 'szemölcs; mellbimbó', szlovén *bradavica* 'ua.', német *Warze* 'ua.'. — A felsőőri *bi͡ercen,* alsóőri és őrisziget*i b^{i}ércën* forrása a német *Warze* bajor-osztrák nyelvjárási változata. (L. Imre: NytudÉrt. 72. sz. 83.)

A lábújjakon keletkező bőrkeményedést úgyszólván valamennyi magyar nyelvjárásban a *tyúkszem* (524. sz. térkép) jelöli. Hasonló kifejezéssel nagyszámú nyelvben találkozunk; vö. német *Hühnerauge,* szerb-horvát (horvát nyelvváltozat) *kȕrjē ȍko,* szlovén *kúrje okó,* cseh *kuří oko,* szlovák *kurie oko* stb. Mindezek végső mintája alighanem a VII. század óta kimutatható középkori latin *oculus pullinus*-ban (vö. latin *pullus* 'csirke') kereshető (Kluge: EtWb.[17] 318), de a magyar *tyúkszem* és az idézett szláv nyelvi kifejezések közvetlen onomasziológiai modellje inkább a német *Hühnerauge* lehetett. Ismerünk olyan megnevezéseket is, amelyekben a 'tyúk' helyett más madár és a 'szem' helyett más testrész szerepel. Vö. egyfelől francia *oeil de perdrix* (tkp. 'fogolyszem'), holland *eksteroog* (tkp. 'szarkaszem'), német *Elsternauge* (tkp. 'szarkaszem'), *Krähenauge* (tkp. 'varjúszem'), másfelől szlovák nyelvjárási *kurăcia riť* (tkp. 'tyúksegg') (Loos József: A magyar, német és tót nyelv szótára. I. Pest, 1869. 710), *kuria dupa* (tkp. 'tyúksegg') (Hvozdzik 1: 406) stb. Ez utóbbiakhoz áll közel a 'tyúkszem' jelentésben is fel-felbukkanó, de gyakrabban mégis 'szemölcs' (523. sz. térkép) jelentésű magyar *tyúksegg.* (Arra, hogy 'szemölcs' jelentése a szlovák *kuria riť*-nek és *kurie oko*-nak is van, l. Kálal 285.)

Változatosak a 'túlzó mértékben takarékos' (531. sz. térkép) nyelvjárási megnevezései: *facsari, faszarágó, faszari, fösvény, fukar, iridzs, kupori, ravasz, sóvārgó, szarafacsari, szárrāgó, uzsorās, zsugori* stb. A barslédeci *uzsërāk,* nagyhindi *uzsërāk* ~ *uzsorāk* a szlovákból való; vö. szlovák nyelvjárási *užerák* 'uzsorás' (<: *úžera* 'uzsora').

A 'kancsal' (537. sz. térkép) fogalmának jelölésére nyelvjárásainknak számos megnevezésük van: *bandzsa, csambillás, csókás, csollák, kancsi, kerbenéző, körözbęnęző, kukucsi, összeníző^{ü}* stb. A Csucsomon használatos *skuli, skuri* a szlovákból származik; vö. szlovák nyelvjárási *škulo* 'kancsal ember' (l. Kniezsa: SzlJsz. 478 és Machek: EtSlČ[2]. 608 *šilhati* a.). A Tállyán feljegyzett *slik, slikszęmű* talán az allegro ejtésmódú német *schielig*-re vagy *schieläugig*-ra vezethető vissza.

A 'falánk' (540. sz. térkép) fogalmának jelölésére nyelvjárásainkban rendkívül

változatos megnevezések használatosak: *beles, bélpoklos, bendő̈s, bömhüöc, éhendér, éhetetlen, éhönkórász, étkęs, falánk, falós, győsztelen, kopozott, lados, lóbélű, mohos, nagybélű, nagyétkű, naggyomru, öléktelen, pabzsąkją, pokolbelü, sáskabęlü, sokételü, szodé, tanyabelű, tanyahasú, telhetetlen, torkos* stb.

A 'bokasüllyedéses' (543. sz. térkép) leggyakoribb megnevezése a *lúdtalpú*, de előfordul az *egyenestàlpu, gacsitàlpu, kacsatalpu, libatàlpu, lúttalpas, medvetàlpu, rucatàlpu, talpas, simatalpú, teletalpú* stb. is. Más nyelvekben a 'lúdtalp' jelölésére főleg 'lapos láb', 'lapos talp' értelmű kifejezés járatos; vö. orvosi latin *pes planus*, angol *flat-foot*, német *Plattfuß*, holland *platvoet*, svéd *plattfot*, francia *pied plat*, román *piciór plat*, szerb-horvát *rávno stòpalo*, szlovén *plôska nôga*, szlovák *plochá noha*, orosz *плóская стопá*, *плоскостóпие* stb. L. még oszmán-török *düztaban* 'lúdtalpú' (tkp. 'lapos talp'). A magyar *lúdtalp*-hoz l. TESz. 2: 798.

A 'horkol' (545. sz. térkép) fogalmának jelölésére Csucsomon a *rą̄pog, rāpog* ige is használatos. Ennek forrása a szlovák *chrápať* (felszólító módban: *chráp! nechráp!*) 'horkol'. Arra a jelenségre, hogy a szlovákból átvett igék egy része a magyarba nem *-l*, hanem *-g* képzővel illeszkedett be, vö. *bruncsog* 'morog, dörmög' < szlovák *brnčať* 'zúg, búg; csörög', *hemzseg* < szlovák *hemžiť sa* 'hemzseg, nyüzsög', *krasnyog* ~ *krosnyog* 'csoszog' (MTsz.) < szlovák *krôšňať* 'ua.', *skripog* 'csikorog' (Nyr. 33: 223) < szlovák *škrípať* 'ua.', *smatrog* 'lassan ide-oda jár' < szlovák *šmátrať sa* 'botorkál, csetlik-botlik, cammog', *somrog* 'dörmög, morog' < szlovák *šomrať* 'mormog, zsémbel, duzzog', *szrepog* 'szortyog, szipákol' < szlovák *sŕkať* 'szürcsöl', *sztrikog* 'fecskendez' < szlovák *striekať* 'ua.'. L. még az 551., 553. és 557. térképlaphoz fűzött megjegyzéseimet.

A 'pislog' (551. sz. térkép) fogalmának jelölésére Gicén a *pislog*-on kívül a *klipog, klipkàl* is használatos. A *klipkàl* szlovák eredetű; vö. szlovák *klipkať* 'pislog'. A *klipog* a *klipkàl* képzőcserés módosulata lehet a *pislog* analógiájára.

A 'dadog' (553. sz. térkép) fogalmánál Barslédecen a *blëbog, brëbog*, Nagyhinden a *brëbog*, Palástón a *brëblyog*, Csábon a *brëblyog, brëgyog*, Csucsomon a *bërblotāz, bërblotą̄l* ige is használatos. Mindez a szlovákból való; vö. szlovák *brblať, brbotať, brbtať* 'dadog'. Figyelmet érdemel a magyar igealakok *-g* és *-z* képzője, bár képviselve van a *-l* képző is.

A 'köhög' (557. sz. térkép) fogalmánál Nagyszaláncon a *krąhog, krahog* is járatos. Ez egyfelől a magyar *kahog* 'köhög' és *krákog* igével, másfelől pedig a szlovák nyelvjárási *chrákať* 'krákog' igével hozható kapcsolatba.

4. Az a kivételes bőségű szóanyag, amelyet a Nyatl. térképlapjai nyújtanak, csak akkor válhat igazán hozzáférhetővé, ha megjelenik az egész mű együttes szómutatója, lehetőleg külön kötet formájában. Erre vonatkozó véleményemet már a II. kötet ismertetésekor (Nyr. 95: 269) előadtam. Most konkrét példára is hivatkozhatok. A tizenkét részes lengyel nyelvatlaszhoz (Mały atlas gwar polskich. I—XII. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1957—1969.) 1970-ben együttes mutatót (Indeksy i źródła) adtak ki egy 225 lapos kötetben, amely eligazít a tizenkét rész hatszázegy térképlapjának anyagában.

Ismertetésem végére érve megelégedéssel hangsúlyozom, hogy a Nyatl. III. része éppúgy rászolgál a nyelvészek, néprajzosok, művelődéstörténészek stb. elismerésére, mint a korábban megjelent I. és II. rész. Nem csökkenő érdeklődéssel várom a IV. részt, amelynek — az eredeti ütemterv értelmében — a legközelebbi páros számú esztendőben, 1974-ben kell napvilágot látnia.

Kiss Lajos

A *demokrácia* szó jelentésfejlődése

1. Már 1945 és 1949 között felfigyeltem arra a nyelvi jelenségre, hogy sokan a felszabadulás után kialakult új, népi rendszerünket egyszerűen *demokráciá*-nak nevezik minden megkülönböztetés nélkül, mintegy 'néphatalom, népuralom', sőt 'szocializmus' értelemben. Természetesen ebben a jelentésben benne foglaltatott a 'jogegyenlőség' fogalma is. 1970-ben Somodi Istvánné (akkor 69 éves takarítónő) életének eseményeit taglalva előttem, egyszer csak egy ilyen fordulattal határozott meg egy időpontot: „amióta *demokrácia* van". Kérdésemre, hogy „tehát mióta?", azt válaszolta: „1945 óta". Ekkor eszembe jutott egy 1954—1955-ben lezajlott jelenet. Színházjegyet vettem a Madách Színház akkori kamaraszínházában. Az előtérben, ahol a jegypénztár található, Lázár Mária színművész valakivel vitatkozott, majd izgatott lett (a vita tárgyát már akkor sem volt módomban megismerni), kijelentette, hogy „elvégre *demokrácia* van". E két adat birtokában és saját 1945-i emlékeimtől is felbuzdulva 1970-ben elhatároztam, anyagot gyűjtök, és megvizsgálom a *demokrácia* szó jelentésfejlődését a magyar nyelvben. Megkérdeztem édesanyámat, hogy milyen politikai rendszer van az országban, s ő kijelentette, hogy „demokrácia". A szerencse is kedvezett. A mozikban ekkortájt játszottak egy dokumentumfilmet (Primadonna címmel), amely Patkós Irma színművésszel készített riport volt. A riport abból az alkalomból született, hogy az idős színésznőt újra felfedezték, s a Sárika, drágám! című játékfilmben rábízták a címszerepet. Patkós Irma a játékfilmben együtt játszott Kern Andrással. Az említett dokumentumfilmben, amely a színésznő életútjáról szólt, Kern András volt a riporter. Feltette Patkós Irmának azt a kérdést, hogy milyen társadalmi rendszer van ma Magyarországon. A színésznő zavarba jött, nem tudott a kérdésre válaszolni, majd a színészriporter erőltetésére azt mondta, hogy „hát *demokrácia*". 1972. IX. 10-én az olimpiai közvetítések tartama alatt a televízió 2. csatornáján megismételtek egy riportfilmet, amelyet Szolnok felszabadításának 25. évfordulójára készítettek. Ebben a filmben egy szolnoki kommunista mártír édesanyját is megszólaltatták. Visszaemlékezve a háború utolsó éveire, a Horthy-korszakra, a következőt mondta: „Nem érdekelt, ha rosszabb lesz is [nyilván az ő egyéni élete, megélhetése], csak *demokrácia* legyen, hogy felemelt fejjel menjünk az utcán." Az 1972. XI. 30-án közvetített „Keressük Petőfit" című televíziós riportfilmsorozat I. részében a riporter (Berek Kati színművész) megkérdezett Kiskőrös határában egy csoport dolgozó parasztasszonyt, hogy mit tudnak Petőfi Sándorról, és mit ismernek verseiből. Egy 50 év körüli asszony azt mondta, hogy Petőfi egy jobb világért, egy olyan világért harcolt, mint amilyen ma van. E gondolatkörben hangzott el a következő spontán megfogalmazás: „a mostani világ felemelte a parasztságot, a mostani *demokrácia*". Ide kell kapcsolnom még két adatot. Egyrészt Féja Géza megfogalmazását: „A *népi demokrácia* és a szocializmus életkora együttesen csupán huszonhét esztendő" (A szocialista kultúra kérdéseihez, Kritika 1972/9. október, 17). Másrészt Marosán György okfejtését: „A második világháború után ennek jegyében következtek be azok a változások, amelyek lehetővé tették

több országban a *demokrácia*, a szocializmus építésének megvalósítását" (Népszabadság, 1972. december 10., vasárnapi melléklet 3).

2. Miután tehát megbizonyosodtam, hogy emlékeim nem csalnak, sőt még ma is él a *demokrácia* 'népi hatalom, népi rendszer', s széles körben elterjedt a 'jogegyenlőség' jelentése, elhatároztam, hogy megkeresem e jelentéstartalom gyökereit. Mai szótáraink nem igazítanak el ebben a problémakörben. Ilyen értelmezést sem A magyar nyelv értelmező szótárában, sem az új Magyar értelmező kéziszótárban nem találtam. Ekkor felmerült bennem az a gondolat, hogy meg kellene írni a *demokrácia* szó történetét, de ezt az ötletet is el kellett vetnem, mert a XVIII.—XIX. századból oly kevés nyelvi adatot gyűjtöttek, hogy azok még a jelentésfejlődés bizonyítására sem elegendőek. (vö. Kallós Ede: Demokrácia Nyr. 76: 381—3). Ezután döntöttem úgy, hogy az 1918-as októberi forradalomtól kísérem figyelemmel a szó jelentésének alakulását.

Természetesen a *demokrácia* szó már régen megtalálható nyelvünkben; Kazinczy Ferenc még 'az egyik ókori államforma' jelentésben használta, de már magyar nyelvi környezetben alkalmazta: 1790: „El-únván a' nép a' *Demokratiát*, az Aristocratiát választotta" (Orph. 2: 45). Nem is említve azokat a XVII.—XVIII. századi szótárakat, amelyek felvették a görög eredetű latin szót és értelmezték. De a szótári adatoknak más az értékük, idegen szó esetében csupán műveltségelemet képviselnek. Ennek legszebb példája Verseghy Ferenc 1826-ban megjelent Lexikonjának egyik adata, amely nem elsősorban a *demokrácia* szó jelentésére, hanem Verseghy gondolkozására jellemző: „*Democratia*, néporſzáglás, vagy a'mint Szilágyi nevezi *népuralkodás*. De ha az egéſz nép uralkodik, kik leſznek ſzolgái? Volksregierung." Sajnos a reformkorból csak 'az államot a szabadok széles körű részvételével irányító ókori államforma' jelentésre vannak adatok. A múlt század második felének íróitól gyűjtöttek a 'nép' jelentésre példákat, de ez az értelem a mi szempontunkból elhanyagolható. Az 1848-i forradalom idejéről a *demokrácia* alapszóra eddig még nem találtak adatot. A most készülő Petőfi-szótár Petőfi nyelvében is csak a szó származékait tudja felmutatni. (Ennek kettős oka lehet. Egyrészt abban a korban a *respublica*, *respublicanus* szó terjedt el — vö. Gáldi László: Nyv. 72: 155 — , másrészt a *demokrácia* és származékai mint nemzetközi szócsalád különféle korban került át a magyar nyelvbe hol a latin, hol a francia, hol a német nyelvből. Vö. TESz.) Irodalom- és történettudományunk elég jól ismeri e kor társadalmának politikai eszme- és tudatvilágát, de például Eötvös József 'demokrácia' fogalmáról még folyik a vita irodalomtörténészeink és történészeink között. Ezért hiába rendelkezünk egy nyelvi adattal Eötvös egyik művéből, nem tudjuk pontosan megmondani, hogy mit értett az író *demokráciá*-n. Más a helyzet Vajda János politikai elképzeléseivel. Tudjuk, hogy mit gondolt és mit akart, amikor demokráciáról szólt (az Önbírálat és a Polgárosodás című hosszadalmas politikai röpiratából ez kikövetkeztethető), de egy-egy kiragadott nyelvi részlet a *demokrácia* szó előfordulásával semmit sem mond nekünk. Sajnos azonban a XIX. század második felében élt magyar írók és politikusok demokrácia fogalmáról igen keveset tudunk. Meg kell állapítanunk, hogy sem történészeink, sem irodalomtörténészeink nem tudják pontosan meghatározni, hogy például száz évvel ezelőtt ki mit értett *demokráciá*-n. Hiába tudunk felkutatni egy-egy értékes adatot, nem tudjuk nyelvileg értékelni a fogalom tisztázatlansága miatt. Ilyen például Mikszáth Kálmán egyik körülírása is: „A *demokráciának* (amennyiben van Magyarországon *demokrácia)* Szeged a főfészke, az egyetlen város lévén, ahol az iparos elem vergődött hatalomra a közügyekben is, hol nem a hivatalnokok a nép fölött, hanem a nép uralkodik a hivatalnokok felett, »a város cselédei«-nek nevezvén azokat féltréfásan" (Mikszáth Kálmán Összes Művei 68: 7 [1973.]). Nem tudjuk, hogy Mikszáth milyen mértékben ironizált. De ez még a kisebbik probléma, nagyobb baj az, hogy nem ismerjük az irónia tárgyát.

A szó életéről többet mond nekünk a származékairól összegyűjtött anyag. Ha ez nem elegendő is a szó történetének megírásához, bizonyos jelentés meglétét mégis bizonyítja. 1848/1952: „Tegnap Bécsbe[n] forradalom volt, a *democrat*, magyarbarát párt nagyban győzött" (Kossuth ÖM 13: 120; Pulszky levele Csányihoz NSz.); 1796: „Az egyik Complot állott . . . *Demokratákból*" (M. Kurir 1: 825 NSz.); „a *demokraták* a legszegényebb emberek Magyarországban, s én valamennyi között a legszegényebb vagyok, mert a legrendületlenebb *demokraták* egyike voltam első fellépésem óta" (Petőfi-szótár), 1796: „Mi Frantzia Országi *Demokratikus* Respublicanusok . . . meg-határoztuk magunkban" (M. Kurir 2: 210 NSz.), „kinn volt a város nagy része, urak és nem-urak össze-vissza . . . *democraticus* szívem hangosan dobogott örömében" (Petőfi-szótár); 1848/1951: „Minél inkább hasonlít valamely társadalom a *democratikai* formához, annál közelebb áll az közhasználathoz" (Munkásmozgalom kialakulása 1:10 NSz. Táncsics Mihály).

3. A művelt polgárság körében csak mint történelmi kategória élt, s ezt a fogalmat szótározta Simonyi Zsigmond 1906-ban megjelent Középiskolai műszótárában: „*demokrácia* tört. Demokratie *(népuralom)*". Babits Mihálytól van egy-két adat a nagyszótári anyagban, de a kiragadott részletek a szó puszta léténél többet nem bizonyítanak, jelentésüket csak hosszadalmas stilisztikai elemzéssel lehetne kibogozni. A köznyelv fejlődése szempontjából sokkal érdekesebb lenne, ha feldolgoznánk a szociáldemokrata mozgalom sajtóját, s pontosan megtudnánk, mikor mit értettek *demokráciá*-n a magyar munkásmozgalomban a XX. század elején. Tudniillik az már enélkül is világos, hogy századunk fordulójának haladó magyar társadalmi mozgalmaiban alakult ki a *demokrácia* 'jogegyenlőség' értelme, s az is nyilvánvaló, hogy a nagy francia forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség" jelszavából fejlődött ki, akkor, amikor a *demokrácia* nemcsak államhatalmat, hanem 'jogállapot'-ot is jelentett. Ezt Ady Endre egyik újságcikke is bizonyítja: „Pedig még sokat segíthetne egy kis humanizmus, meg egy kis — *demokrácia*" (ÖPM 1:179; az egész cikk ismeretében a 'jogegyenlőség' értelem nyilvánvaló). Király István bebizonyította, hogy Ady Endre nem akart nyugati értelemben vett polgári demokráciát (Ady Endre Bp. 1970; 1:698). Éppen ezért szóhasználata is arra utal, hogy igazi néphatalomra gondolt, amikor *demokráciá*-ról írt. Ady egy helyen a magyar nyelvről értekezik: „De a *demokráciát*, a magyar parasztot felszabadítót, talán csak egy európai háború késlelteti s ez a *demokrácia* bizonyos. Egy *demokrata* Magyarország . . . elintézi a mi nyelvkérdésünket is." (Vallomások és tanulmányok. Budapest, 1944. 240; az idézett cikk a Nyugat 1912. február 1-i számából való.)

4. Az 1918-i polgári demokratikus forradalomban azonban a *demokrácia* politikai műszóból közszóvá vált, akkor kapott igazi tartalmat, hiszen megelevenedett a görög szó eredeti 'népuralom' értelme, s kialakult a 'politikai rendszer' jelentése. József Farkas „Mindenki újakra készül . . . " I. (1959), II. (1962) című dokumentumgyűjteménye a magyar írók, újságírók cikkeit publikálja 1918 októberétől 1919. március 21-ig. Ezeknek a politikai esszéknek az újraközlése lehetőséget teremt a *demokrácia* jelentésének vizsgálatára. Itt rögtön meg is jegyzem, hogy a *szociáldemokrácia* szó adatait most mellőzöm. Bár nyelvi jelentősége van, hiszen formai (analógiás) hatása elvitathatatlan, de egyéb vonatkozásban, főleg jelentéstartalma miatt ('mozgalom') kívül esik tárgykörömön. A *demokrácia* 'néphatalom' értelmű használatára igen érdekes példákat lehet találni az említett gyűjteményben. Móra Ferenc ezt írta: „Beszélik, hogy az új rend ellen Magyarországon alattomban tőröket köszörülnek . . . hogy adott pillanatban azzal döfjék le a *demokráciát*" (2: 35—36), Juhász Gyula megfogalmazása: „A *demokrácia* nevében követeljük, hogy a munkásság nevelése, szórakoztatása és lelkesítése érdekében a nagy szociális igazságok modern hirdetőit programszerűen adja elő a színház" (2: 117). A 'népuralom' és a 'jog-

egyenlőség' kettős értelmében: „talpra kell állnunk és kemény ököllel zörgetnünk az ajtón, amely mögött a *demokrácia* ígéretföldje virul" (2: 52), „fogadja az iskolába lépő gyermeket az első szabad emberi közösség, amelynek tagja lesz, a *demokrácia* elvei szerint, mert másképpen nem nevelheti szolidaritásra embertársaival, az összességgel szemben" (2: 232), „A *demokrácia*, az önrendelkezési jog s a többi gondolatok . . . a mi intelligenciánk zömének teljesen idegenül hangzottak" (2: 45—6).

De ez a demokrácia mégsem volt néphatalom. Nem véletlen, hogy éppen a kommunista írók bírálják az addig kialakult demokrácia fogalmát. A Ma című lapban megjelent cikk így fogalmaz: „csak a gyökeres átváltozás nyit utat az egyetlen igazi *demokráciá*hoz. Ahhoz a *demokráciá*hoz, mely a dolgozó emberek kommunista köztársasága lesz." (2: 55). Kassák Lajos erőteljes fogalmazása a kor igényét fejezte ki: „ha kell minden *antidemokráciá*val is a magatok megrugdalt, kizsákmányolt életét verekedjétek fel az intéző fórumra! Az általatok teremtett egyensúly maga lesz a legtisztább *demokrácia*" (2: 157). A Vörös Lobogó cikkírója: „Egy intelligens vas- és fémmunkás öntudata sokkal nagyobb garancia nekünk a belső rend és személybiztonság szempontjából, mint — teszem — a Madarassy-Beck bárótól megihletett Purjesz Lajos *demokráciá*ja" (2: 213). Világosan és szabatosan fogalmazott a fiatal Révai József: „Az entente kapitalista-imperialistái azok, akik több-kevesebb *demokráciát* és szocializmust engedélyeznek a központi hatalmak népeinek" (2: 251), „A *demokráciá*juk [a radikális pártról van szó] annyit jelent, hogy a hazai osztályharc élessége tompítandó, nehogy az ezeréves Magyarországon csorba essék" (2: 257). Ő nevezi a polgári demokráciát először „*nyugati demokráciá*"-nak (uo.). De a konkrét megnevezéssel is találkozunk a Ma hasábján: „ez a vagyonmegoszlás a *polgári demokráciát* nagyszerű ugródeszkának használhatja fel a mai proletárt termelő pénzuralom megerősítésére" (2: 55). Sőt a Vörös Újság (2: 116), Kassák Lajos (157), Bresztovszky Ede (231) is használja ezt a kifejezést. A fogalom fejlődése és a szó jelentéstartalmának differenciálódása szempontjából igen értékes Révai József megfogalmazása: „a szociáldemokrácia soha mást nem tud csinálni, mint egy többé-kevésbé jól sikerült *polgári demokráciát*" (261). Az 1919-i proletárforradalom végérvényesen tisztázta a demokrácia fogalmát, a *polgári demokrácia* nyelvi fordulaton kívül kialakult a *proletárdemokrácia* kifejezés is (MNy. 45: 396). Ezzel megszületett az a párhuzamos nyelvi szerkesztés és fogalmi szembeállítás, amelyből később a *polgári demokrácia* és *népi demokrácia* kifejezés született. Ez a szembeállítás természetesen elsősorban a társadalmi-történelmi fejlődésből következett, megfogalmazása Lenintől származik (Állam és forradalom [1918] Lenin Művei 25: 411—528 és A Proletárforradalom és a renegát Kautsky [1918] uo. 28: 96—105), itt csak a magyar nyelvi vetületét vizsgáljuk.

5. A *demokrácia* szó jelentését nyelvileg egyébként a származékai is befolyásolták, s származékaiban talán még virulensebb volt, mint az alapszóban: „az igazi Európa nagy *demokrata* államaiban" (J. F. 2: 65), „Azonnali béke kell, *demokrata* uralom, általános választó- joggal . . . És akkor meglesz a *demokrata* köztársaság" (1: 202—3), „*demokratikus* birtokpolitika" (1: 213), „Roppant nagy *demokratikus* erők . . . szabadulnak fel" (2: 48), „az a pacifista-*demokratikus* átalakulás" (2: 250), „a magyar alsópapságra nagy *demokratikus* hivatás vár" (2: 62); „Végét akarjuk vetni a szoldateszkának, tehát *demokratizál*nunk kellett a kaszárnyát" (1: 209), „[A szociáldemokraták] az államot akarják . . . *demokratizálni*" (2: 260). E származékok pontos jelentéstartalmát hámozhatjuk ki e marxista megfogalmazásból: „*burzsoá-demokratikus* vívmányok érdekében sorakoztatták fel a proletártömegeket" (Vörös Újság 1919. V. 1. Balogh Lajos szíves közlése).

Az 1919-i magyar Tanácsköztársaság azonban elbukott. Hogy hogyan, miként élt tovább a *demokrácia*, a *polgári*, *burzsoá*, *proletár demokrácia* szó, ahhoz alapos szótörténeti kutatások szükségesek. Tudjuk, hogy az elnyomott munkásmozgalom, a haladó

politikusok és írók sohasem adták fel a demokrácia eszméjét, s egy új, második forradalomra készültek. A későbbi nyelvi adatok és megfogalmazások felsorakoztatása visszamenőleg is igazolja a fogalom, a szó és jelentés életben maradását.

Szabó Bálint Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935—1949 Budapest, 1970 című történettudományi munkájában kimutatta, hogy az 1930-as években, Hitler uralomra jutása után a szocialista világforradalomnak új szakasza bontakozott ki. „Ebben a szakaszban a demokráciáért való harc és a társadalom szocialista átalakulása minden korábbinál szervesebb egységbe olvadt, és új utak nyíltak a szocialista átalakulás előtt" (7). Magyar vonatkozásban idézi Révai József, majd Erdei Ferenc megfogalmazását, Révai József szerint „A magyar népfront célja ma csak egy lehet: a *demokrácia* kivívása, a demokratikus köztársaság megvalósítása" (Sarló és Kalapács 1936. okt. 15.). Erdei Ferenc szerint: „Ez az átalakulás, mint politikai program, ma a *demokrácia* teljes megvalósításának a következményében áll elő . . . Azt is tényként kell azonban számításba vennünk, hogy a tényleges társadalmi helyzet olyan, amelyben tartós polgári társadalom már nem épülhet, éppen úgy, vagy talán még kevésbé, mint 1918-ban" (Szárszó, Budapest, 1943/35). Szabó Bálint kimutatja, hogy a spanyol forradalom elemzése közben született meg a kommunista munkásmozgalomban a népi demokrácia fogalma (50—51, Togliatti megfogalmazásában 1936-ban). Nálunk Révai József foglalkozott e gondolattal, s próbálta tisztázni a fogalmat: „A polgári demokratikus és szocialista proletár átalakulásra való orientáció nem egymást kizáró politikai terv, hanem kiegészíti egymást, magában a magyar társadalmi fejlődésben van meg az objektív alapja mindkét tendenciának" (lásd Szabó 69). Révai József azonban nemcsak közvetíti a gondolatot, hanem pontosan körül is írja a fogalmat, amikor azt mondja, e demokráciának mint hatalomnak: „népinek kell lennie, demokratikusnak kell lennie és valóban rendszerváltozásnak kell lennie" (Marxizmus, népiesség, magyarság 254). Sőt magam részéről úgy látom, hogy magát a nyelvi kifejezést is Révainak köszönhetjük; „Ma, amikor a *népi demokráciáért* való egységes harc a legfontosabb" — írja már idézett művében (327). Húsz évvel korábban mint ifjú politikus marxista egyértelműséggel használta a *polgári demokrácia* kifejezést, érett politikus korában tisztában volt a *népi* szónak nemcsak a fogalmi tartalmával, hanem nyelvi asszociációval is. Hogy Révainak milyen jó nyelvérzéke volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy bár a népi demokrácia fogalmára más politikusok részéről egyéb kifejezések is születtek, mégis a valószínűleg általa alkotott szerkezet győzött. Andics Erzsébet például *plebejus demokráciá*-nak nevezte (idézi Szabó a 98. lapon). A Népszava 1945. március 9. számának cikkírója *gazdasági demokráciá*-nak értékelte: „Meg kell születnie a *gazdasági demokráciá*nak, amely biztosítéka annak, hogy valóban demokratikus lesz az ország berendezkedése" (1). Ugyanitt egyéb körülírással is találkozunk: „A francia forradalom által felvetett világot formáló jelszó »Szabadság, Egyenlőség, Testvériség« ma nem töltheti ki teljesen a *demokrácia* fogalmát" (uo.). A Nemzeti Parasztpárt kiáltványában: „Az öntudatos és szervezett parasztság szövetsége az öntudatos és szervezett munkássággal: egyetlen útja a parasztság felemelkedésének és a *demokrácia* végső győzelmének" (Szabad Szó 1946. május 12. 1.). Darvas József az 1945-i balatoni diákkonferencián: „Mi *népi demokráciát* akarunk, *munkás-* és *parasztdemokráciát*, *radikális*, *plebejus* demokráciát. Ilyen *demokrácia* épült volna 1905-ben Oroszországban és a népi forradalom idején Spanyolországban, ha győzött volna a forradalom; ilyen *demokrácia* épül ma Jugoszláviában "(idézi Szabó 132). Lukács György pedig *új demokráciá*nak, *új, népi demokráciá*-nak nevezte (Valóság 1946. január—február, 96). Justus Pál pedig így fogalmazott: „a *demokráciá*nak egyetlen, reális tartalma a népuralom teljes, osztatlan, korlátlan megvalósítása . . . *szocializmus nélkül nincs demokrácia* [kiemelés a szerzőtől]" (Szocializmus 1946. 3—4. sz. 106). A *népi demokrácia* kifejezést a kommunista pártmunká-

sok terjesztették el (lásd Révai József: A népi demokrácia útja 137—8, Rajk László: A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve 169; Gerő Ernő: A Magyar Kommunista Párt 1945. március 7. MKP szeminárium 3. füzet 12—3, Kádár János uo. 11. füzet 7, 14) tömeggyűléseken mondott beszédekben, kongresszusokon, újságcikkekben és egyéni beszélgetésekben. Feleslegesnek tartom, hogy itt, ezen a helyen akármilyen mértékben is részletezzem a népi demokrácia fogalma körül kialakult vitákat, taktikai meggondolásokat. Akit ez érdekel, elolvashatja Szabó Bálint könyvében. Az azonban tény, hogy a demokrácia fogalmáról kirobbant, felszabadulás utáni, 1946—1947-i sajtóvita nagymértékben hozzájárult a *demokrácia* szó 'új, népi politikai rendszer' jelentésének elterjedéséhez, és utat vágott a *népi demokrácia* elnevezésnek ahhoz, hogy a kispolgári tömegek nyelvhasználatába is behatoljon. Azzal, hogy a polgári politikusok tagadták a népi demokrácia létét, állandóan használták a kifejezést, s ezzel maguk is terjesztették. Eléggé elterjedt a *népi demokrácia* 'új, népi politikai rendszer' jelentése, amikor a munkásosztály győzelme után kialakult nálunk is a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében az a megfogalmazás, hogy a „népi demokrácia lényegileg a proletárdiktatúra válfaja" (Szabó Bálint i. m. 244—8). Most mellőzve a dogmatikus szemlélet értékelését (ez is megtalálható Szabó könyvében) és a szektás gyakorlat boncolgatását, csak arra szeretnék utalni, hogy Rákosi Mátyás megírta Népi demokráciánk útja című fejtegetését, amelyet az MDP Pártfőiskoláján, 1952. február 29-én előadott (A szocialista Magyarországért. Budapest, 1953. 122—200). Ezt a beszédet brosúra formában is kiadták, majd 1952—1953-ban a pártoktatásban feldolgozták. (Magam 1952—1953 telén jártam hathónapos pártiskolán, tudom, hogy valóban központi kérdés volt Rákosi értékelése.) Tekintetbe véve, hogy akkor hazánkban a lakosság nagy része valamilyen módon bekapcsolódott a politikai oktatásba, a *népi demokrácia* kifejezés széles körben elterjedt, a hírközlő szervek pedig felerősítették az amúgy is gyors nyelvi folyamatot. Ezzel tehát kialakult a *népi demokráciá*-nak a politikai műszókincsen belül a 'proletárdiktatúra', a köznyelven pedig a 'szocialista politikai rendszer' jelentése.

Mielőtt a *demokrácia* jelentésének továbbfejlődésére rátérnék, egy kérdést szeretnék még érinteni. Minden terminológia bizonyos nyelvi ingadozás közben alakul ki. S ez nemcsak a *népi demokrácia*, hanem a *polgári demokrácia* esetében is így történt. Már 1918-ban megszületett a *polgári demokrácia* megnevezés. 1945-ben mégis ingadozik a szóhasználat a *polgári demokrácia* és *nyugati demokrácia* kifejezés között. Horváth Márton a *nyugati, polgári demokrácia* művészetét szembeállítja a *forradalmi demokratikus* művészettel (Szabad Nép 1945. V. 31, 5). Darvas József pedig a fentebb idézett helyen ezt írta: „Mindezek a *demokráciák* abban térnek el a *nyugati*, az angol, amerikai, francia *polgári demokráciától*, hogy a munkásság kezében van a hatalom, míg nyugaton a polgárság kezében van" (Szabó 152). Szakasits Árpád a Népszava 1945. október 23-i. számában egy politikai koncepció számára még új kifejezéseket is talált: „A kiegyeztetőknek kell lennünk a belpolitikában és hogy ezen a földön találjon kiegyenlítődésre a *keleti* és *nyugati demokrácia*" (2). Justus Pál Mi a fasizmus? című cikkében azt írja, hogy „a totális tőkediktatúra totális ellentéte . . . nem a *formális demokrácia*, hanem a konkrét, *intézményesített népuralom* [az eredetiben is kiemelve]" (Szocializmus 1945. 1. sz. 35). Mégis a *polgári demokrácia* lett a terminus, mert a *burzsoá* szónak a magyar nyelvben a *polgár* felel meg.

Érdekes módon bizonyos ingadozás tapasztalható a *szocialista demokrácia* kifejezés használatában is. Igaza van Szabó Bálintnak abban, hogy „a tárgyalt időszakban [1945—1946] ez a kifejezés nem volt elterjedt. Elvileg ugyan tisztázott volt, hogy a szocializmus magasabbrendű, a társadalom többsége számára jelent demokráciát, de a szocialista demokrácia fogalma nem volt használatos. Később, 1946 után sok esetben a népi demokrácia kap olyan értelmet, amely a szocialista demokrácia fogalmával rokon" (i. m. 116, lapalji jegyzet). Az igaz, hogy a *szocialista demokrácia* már szerepel az 1951-i Szikra ki-

adású Idegen szavak szótárában: „a D[emokrácia] új, magasabb típusa, tényleges népuralom, az igazi, a legkövetkezetesebb D[emokrácia]" értelmezéssel, de ez tipikus szótári adat, csak politikai műszó volt valójában, inkább a *népi demokrácia* vagy a *proletárdiktatúra* volt az ötvenes évek szóhasználata. A magyar nyelv értelmező szótára sem veszi fel a *szocialista demokráciá*-t. Szótározza azonban a felszabadulás után kialakult *szovjet demokrácia* szószerkezetet, amelynek értelmezése az 1951-i Idegen szavak szótárában azonos a *szocialista demokráciáéval*. Kérdés azonban, hogy a *szovjet demokrácia* az eleven szóhasználatban létezett-e, s hogy 1959-ben, amikor az ÉrtSz. I. kötete megjelent, kialakult-e a *szocialista demokrácia* kifejezés. A *szovjet demokrácia* csak fordításokban élt, sohasem volt eleven szóhasználat, a *szocialista demokrácia* pedig éppen akkor, 1956—1959 között kapott igazi tartalmat. Én úgy látom, hogy a *szocialista demokrácia* szószerkezet 1953—1956-ban kerül át a politikai irodalomból az újságnyelvbe. 1956 nyarán 'szocialista politikai rendszer' értelemben szerepel a Szabad Nép címoldalán: „Pártegységgel a *szocialista demokráciáért*" (Szabad Nép 1956. július 19. 1 és július 23. 1). A július 23-i szám közli a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július 18—21-i ülésének határozatát. Ebben a dokumentumban „4. Az állami élet további demokratizálása" című alfejezetben ún. kövér betűtípussal szedték a következő meghatározást: „Országunkban a hatalom a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály kezében van; a hatalom gyakorlásában részt vesz a munkásosztály vezetésével a dolgozó parasztság is." Ez a feltűnő nyomdai szedés egyértelműen bizonyítja, hogy a *népi demokrácia* kifejezésen kívül a *szocialista demokrácia* is 'néphatalom', 'szocialista politikai rendszer' jelentéssel rendelkezett a politikai irodalomban. A 'szocialista alapon kialakuló jogegyenlőség' jelentéstartalom is ebben az időben kezd terjedni (lásd Szabad Nép 1956. október 21. 3). E felsorolt fogalmi jegyek együttesen jelentkeznek a Népszabadság 1956. november 22-i számában, ahol közölték a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeletét a munkástanácsokról.

A szocialista országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1957. november 14—16-i, moszkvai értekezletén elfogadott nyilatkozatban a fogalmat világosan meghatározták: „A szocialista országokban, ahol a munkásosztály a kezébe vette a hatalmat, a kommunista és munkáspártoknak, amelyek minden feltétellel rendelkeznek ahhoz, hogy szoros kapcsolatot teremtsenek a legszélesebb tömegekkel, egész tevékenységükben állandóan a néptömegekre kell támaszkodniok, a szocializmus építését és védelmezését a dolgozó milliók ügyévé kell tenniök, akik mélyen átérzik azon helyzetüket, hogy ők az ország gazdái. A széles néptömegek aktivitásának és alkotó kezdeményezésének fokozása, a néptömegek tömörítése a szocialista rend erősítése és a szocialista építés fejlesztése céljából nagy jelentőségűek azok a lépések, amelyeket a szocialista államok az utóbbi években tettek a *szocialista demokrácia* kiszélesítése és a kritika és önkritika kibontakoztatása terén." (Népszabadság 1957. november 22. 3). Ebben benne van a 'hatalom', az 'egyenlőség (jog, kötelesség és felelősség)' fogalmi jegye. Bakos Ferenc az Idegen szavak kéziszótárában (Budapest, 1958.) a *demokrácia* címszóban felvette és értelmezte is ezt a szókapcsolatot. E jelzős szerkezetből a 'néphatalom' jelentésárnyalat az elkövetkező években háttérbe szorult. Bár nem tűnt el teljesen, mert Aczél György az 1972. december 30-i Petőfi-emlékesten újra ebben az értelemben használta e kifejezést: „A szabadságukat már kivívott és a szabadságukért még küzdő népekkel internacionalista szolidaritást vállalva, mindennapi munkánkban a magyar nép jólétéért, a *szocialista demokráciánk*, néphatalmunk kiteljesedéséért és fejlesztéséért harcolva Petőfi számonkérő tekintete biztató nekünk" (Népszabadság 1972. december 31. 4).

Elterjedt azonban az utóbbi időben a *szocialista demokráciá*-nak egy másik jelentésárnyalata, de ezt már csak körülírással lehet értelmezni: 'a demokrácia elvének megvalósítása a dolgozóknak a közügyekbe való bekapcsolásával'. Én 1972-ben a Népszabadság

hasábján bukkantam erre: „Jóllehet a munkahelyeken minden gazdasági, politikai döntésnek megvan a maga illetékességi fóruma, a döntések előkészítésében való részvétel a *szocialista demokrácia* keretei között nagy mértékben szélesíthető." (Faragó Jenő, 1972. november 12. 5) Hamarosan más természetű publicisztikai írásban is megjelent: "[film] a *szocialista demokrácia* gyakorlati érvényesülésének nehézségéről" (Létay Vera, Filmvilág 1973. 10: 2). A Hazafias Népfront Országos Tanácsának 1973. II. 9-i ülésén Kádár János felszólalásában tisztázta a fogalmat (Népszabadság 1973. II. 10.3). Hogy ez a 'demokratizmus' jelentés ennyire eleven, annak elsősorban társadalmi okai vannak, de közrejátszott ebben az is, hogy a felszabadulás után kialakult a *párton belüli demokrácia*, az *üzemi demokrácia* és a *szövetkezeti demokrácia* fordulat is. A *párton belüli demokrácia* a Magyar Kommunista Párt Szervezeti Szabályzata III. fejezetének „A belső *pártdemokrácia*" (14) körülírásából fejlődött ki. Az *üzemi demokráciá*-ra nehéz megtalálni az első adatot. Nekem 1956-ból van erre példám: „Vita a szocialista demokrácia kérdéseiről. Gondolatok az *üzemi demokráciáról*" (Szabad Nép 1956. X. 21. 3). De ma igen gyakori, lépten-nyomon használatos. Vértessy Sándor „az *üzemi demokrácia* továbbfejlesztését" kommentálva az egyenlőség és a munkáshatalom kérdését taglalta a televízió 1972. X. 27-i híradójában. Sőtér Edit a Népszabadság hasábjain írta: „az *üzemi demokrácia* a túlnyomórészt azonos gazdasági feltételek ellenére nagyon egyenlőtlenül, szinte vállalatonként eltérően fejlődött, s egészében véve elmarad az igényektől és lehetőségektől" (1972. november 6. 9). Sőt megszületett ennek a szónak a szinonimája is: „erősödnie kell a *munkahelyi demokráciá*nak is" (Népszabadság 1972. XI. 12. 5). A *szövetkezeti demokrácia* szerkezetre a nagyszótári anyagban 1960-ból van egy adat: „a *szövetkezeti demokráciát* mindig betartottuk" (Magyar Nemzet 1960. július 5).

A *demokrácia* szónak ma is megvan a 'jogegyenlőség' értelme. S nemcsak abban a fordulatban, amelyet Lázár Máriától idéztem: „elvégre *demokrácia* van". Kádár János 1973. IV. 6-án a Láng Gépgyárban tartott képviselői beszámolójában, amelyet a televízió közvetített, ezt mondta: „a polgári demokráciák nagy hírharanggal beszélnek az ő *demokráciá*jukról". Vadász Ferenc a Népszabadságban a sztálingrádi csatára emlékezve a következőt írta: „A haladás és a *demokrácia* minden megnyilvánulásától rettegő, magyar uralkodó körök számára a sztálingrádi mementó nem volt elegendő ahhoz, hogy megrázza, felébressze lelkiismeretüket" (1973. február 2. 7). A Magyar Televízió Pogány című négyrészes dokumentumfilmjében az 1972. VIII. 9-én látható adásban megszólaltattak egy pogányi sváb embert, aki a svábok kitelepítésekor elmenekült a faluból, és csak 1953-ban tért oda vissza. Az ő szájából hangzott el ez a mondat: „negyvenötben is *demokrácia* kezdett lenni". A riporter kérdésére: „Mikor lett *demokrácia?*", azt válaszolta, hogy a tsz-szervezés után két évvel, mert akkor egyenlőség lett, s szerinte a demokrácia nemzetiségi egyenlőséget jelent. Ezek és az ehhez hasonló fordulatok hozták azután létre a 'beleszólási jog' értelmű használatot. Ezt az értelmezést a női egyenjogúság fogalmával összekapcsolva kedves-humoros természetességgel mondta Lorán Lenke a Film, Színház, Muzsika riporterének: „Szeretnénk . . . több megbecsülést, megértést, segítséget és — de nemcsak a családi veszekedések szintjén — egy kicsivel több beleszólási jogot. Vagy, ahogy magyarul mondják: *demokráciát*. Minekünk: lányoknak, asszonyoknak." (1973. II. 3. 21).

Összefoglalva: Leninnek az a felismerése, hogy a *demokrácia* nemcsak 'jogegyenlőség'-et, hanem 'államformá'-t is jelent (Lenin Művei 25: 506) — amint láttuk — a mi nyelvünkben is tükröződött: *burzsoá, polgári, nyugati, proletár, szovjet, népi* és *szocialista demokrácia* jelzős szerkezetek alakultak ki, és megtalálható az *antik demokrácia* kifejezés is. Magának a *demokrácia* szónak a jelentésfejlődése a magyar nyelvben természetszerűleg szoros összefüggésben van a magyar nép történetének alakulásával. A görög szó a nagy francia forradalom után terjedt el (vö. TESz.), a magyar felvilágosodás írói között is

kapott valamelyes konkrét tartalmat, és így került magyar nyelvi környezetbe. Az 1848-i forradalom szélesebb körben elterjeszthette a szót (igen-igen kevés adatunk is erre utal). Igazi életre azonban csak 1918-ban kelt, mert közvetlen kapcsolat csak akkor alakult ki a szó és a valóság között. Az egész nép körében pedig csak 1945 után terjedt el, akkor azonban rohamosan és széles körben, mintegy rálépve a jövevényszóvá válás útjára. Végül szeretném ismételten hangsúlyozni, hogy nem akartam, hiszen nem is tudtam szótörténeti tanulmányt írni, csak a szó jelentésfejlődését felvázolni. E vázlatból is kiderül talán, hogy a ködös 'népuralom' fogalomból hogyan jött létre egyrészt a szó 'néphatalom', 'népi politikai rendszer', 'szocialista rendszer', másrészt a 'jogegyenlőség' jelentése.

R. Hutás Magdolna

Jogi szókincsünk történetéből.

A jogtudomány alapszava a magyarban, a *jog* szó régi eleme szókincsünknek. A *jó* mn. *-g* denom. névszóképzős származéka, ugyanolyan alakulat, mint testvérpárja, a *bal-og*. A *jog* eleinte minden bizonnyal hosszú *ó*-val hangozhatott: *jóg*. Első jelentése: 'jobb oldali, jobb oldalon levő', azaz mn. volt. Majd a gyakran használt *jóg kéz, jóg oldal* kapcsolatokból tapadással kivált a *jóg*, és főnevesült 'jobb kéz, jobb oldal' jelentésben. Valószínűleg ezután rövidülhetett meg a szó magánhangzója (talán a *balog* hangalakjának hatására), noha későbbi írásképei alapján arra következtethetünk, hogy sokáig megmaradt a *jog* ~ *jóg* ingadozás.

A *jog* szó eddig ismert első adata helynév. 1326/18. sz.: „Lad. abb. de S. *Jog*" (Győrffy: Árpád-kori tört. földr. 1: 668. TESz.). Hogy először helynévként fordul elő, az arra mutat, hogy mint köznév sokkal régebbi, csak nincs rá adatunk. — Köznévként először a JókK.-ben találjuk. 1372 u./1448 k.: „frater ylyes magat vetetteuolna ew *jog*yahoz": frater Helias posuisset se ad dexteram eius (23). Jelentése: 'jobb oldal.' — Ugyanott: „Es vetee *jog*yat ew feyere": Et posuit dexteram super caput eius (124). Jelentése: 'jobb kéz'. — De ugyancsak a JókK.-ben előkerül a *jog* szó elvont jelentése is: „Es ada *yog* regulayat": et protulit regulam evangelicam (21). Itt a jelentése: 'a jó, az igaz(ság)'.

A *jog* szó később elavult, a kódexek kora után nem találunk rá adatokat. A 'jobb kéz, jobb oldal' jelentéseket a *jó* mn. középfokú *jobb* (kéz, oldal) alakja veszi át, a latin *ius* fogalmát pedig akkor még leggyakrabban a *törvény*, az *igazság* szavak fejezték ki, vagy sokszor magát a latin szót használták. Pl. MA. 1604: „*Jus* Lév, item Tőrvény, Szokás". „*Dext(e)ra* Jobbkéz." — PP. 1708-i szótárában sincs *jog*, a *dext(e)ra* alatt 'jobb kéz' van. A *ius* alatt: „Törvény, Szokás, Lév . . . Jus divinum: Isteni igazság . . . Recuperare ius suum: Maga *jussát* ismét meg-szerezni".

A nyelvújítók a latin *ius*-ra is kerestek magyar megfelelőt. Ekkor gondoltak a régi *jog* szó felélesztésére. Az volt az érvelésük, hogy több európai nyelvben a 'jobb kéz' és a 'jog' ugyanaz a szó, pl. német die *Rechte* 'jobb kéz', das *Recht* 'jog'; francia la *droite* 'jobb kéz', le *droit* 'jog'; angol *right* 'jobb kéz' és 'jog'. Ezért a régi magyar *jog* 'jobb kéz' is jelentheti a *ius* magyar megfelelőjét. Ráadásul a nyelvújítók belemagyarázták a *jog*-ba az *igaz* szó *ig-* gyökerét (mint *ihar-juhar, iktat-jochtat* HB.). Sándor István (Sokféle 7: 198: NyŰSz.) az *ig*-et ajánlotta *ius*-nak, de más jelentésű személyragos alakja (bármelyik hangrendben: *iga* v. *ige)* miatt nem vált be. A *jog* szónál nem adódott ilyen baj, azért ezt fogadták el, noha jó harminc évig folyt a harc érvényesüléséért. A Phil. Műsz. szerint a *jog* szó meghonosítói Jankovich, Döbrentei, Berzsenyi és Kállay. A NyŰSz. Döbrenteitől idézi első előfordulását, 1822: „az ahhoz való igaz *jog* (jus) nem tesz köztük különbséget" (Külf. Színj. 2: 226), de a Nagyszótár gyűjtésében van rá korábbi adat is, 1799:

„az ingatlan Javak tudnivaló hogy *jog* szerént (radicaliter) nem szállanak" (Nánásy Benjámin: A magyar polgárnak törvény szerint való rendes örökösse 91). — Meglepő, hogy Márton egyik szótárában (1799—1823) sem fordul elő a *jog* szó, a *Recht* és a *ius* magyar megfelelői nála: 'igazság, törvény, szokás, parancs, hatalom, jus, atyafiság stb.', de sohasem *jog*. — Fogarasi szótározza elsőnek, 1833: „Jus, *jog* v. ig". (Diák—magyar Műszókönyv). Fogarasi ezt mondja az Előbeszédben: "meghánytam minden ekkorig szokásban és könyvekben található szókat, és . . . mindeniknek saját értelmét megadni ügyekeztem." Ebből kiderül, hogy a *jog* szó már régebben használatban volt *ius* értelemben, csak még nem volt szentesítve. A NyÚSz. szerint az Athenaeum (1: 1094) 1842-ben amiatt panaszkodik, hogy Deák Ferenc nem használja az e l f o g a d o t t *jog* szót, hanem még mindig *jus*-t ír. Ezután már Deák is elfogadta a *jog*-ot. — A *jog* szó tehát jónak bizonyult, meggyökeresedett, és ma is nélkülözhetetlen eleme szókincsünknek.

Később a *jog* fogalomköre bővül, jelenti a jogtudományt, a jog tanulmányozását is. Így használja Vas Gereben, 1847: „ültem a természeti *jog* mellett" (Életképek és Darázsfészek 84: NSz.).

A joggal hivatalból foglalkozó személy a *jogász*. E szavunk nem sokkal a *jog* mai jelentésének bevezetése után megszületett, első előfordulása 1833-ból adatolható. Megalkotása előtt azonban sok szava volt népünknek e fogalom kifejezésére. Ilyenek: *fiskus, prókátor, fiskális, jurista, jurátus, patvarista, ügyész, ügynök, ügyvédő, ügyvéd* stb., hogy csak a valóban használtakat említsük. Lássuk őket egyenként megjelenésük sorrendjében !

Prókátor szavunk már a XV. század elején (1418. OklSz.) személynévként előfordul (SzófSz.), tehát köznévként jóval előbb használatban kellett lennie. Első köznévi adata a GuaryK.-ben: „Az ragalmazo ördögnec *procatora*" (8: NySz.). — Szótárban először Calepinusnál (1585): 175 causidicus, 430 formularius, 740 orator, 892 rabula. — MA. 1604: „Causidicus, *Prokátor*"; „Procurator Gondviselő"; „*Prókator* Causidicus". — PP. 1708: „Causidicus *Prókátor*". — Etimológiai irodalmunk szerint a *prókátor* a latin *procurator* összevonásából keletkezhetett.

Fiskus. Eredeti jelentése a latinban: 'pénztár, államkincstár'. Idővel kialakult 'az államkincstár őrzője; jogvédője', sőt 'ügyvéd' jelentése is. MA. 1604: „*Fiscus* Tárhaz, kénczes lada, tűszö". De 'ügyvéd' jelentéssel Kovács István idézi nagyszombati magyar oklevelekből, 1598: „Fizettunk 2 Mandathumert mellett az varas *phiscus*a varos dolgaba zerzeot"; és: „*Fiscus*sal iartunk Posonban" (MNy. 62: 104: TESz.).

Fiskális. A latin *fiscus* fn. melléknévi származéka, jelentése eredetileg: 'kincstári'. Azelőtt ebben a szókapcsolatban szerepelt: *fiscalis procurator*. Ez a hazai latinban: 'kincstári gondnok; a kincstár őrzője'; később: 'ügyész, ügyvéd' jelentést kapott. Ennek a latin szókapcsolatnak az az érdekessége, hogy idővel mind a két tagja önállósult, és mind az előtagja (fiskális), mind az utótagja (prókátor) ugyanazt jelentette a magyarban: 'ügyvéd'. Mind a két szó évszázadokon át egymás mellett élt, bekerült a népnyelvbe, és tréfás hangulati árnyalattal ma is fel-felbukkan hol az egyik, hol a másik. A *fiskális* szó első adatát az 1642-ben kiadott Latin—magyar szójegyzékből idézi Fludorovits Jolán Latin JövSz. c. munkájában (38). Ott 'kincstári tisztviselő' a jelentése. A Magyar Hírmondónak 1784. évi számában (555) *fiscális* alakban fordul elő, itt már 'ügyvéd' a jelentése. A népnyelvben sok alakváltozata keletkezett: *fiskárius, fiskárus, fiskáros, fiskáris, ficskális, fickális, fiskaór* stb. Ez is azt mutatja, hogy sokat perlekedő népünk gyakran használta ezt a szót.

Jurista. E szavunk már 1624-ben előfordul magyar szövegben. „Tőrvény tudo *jurista*" (MA.: A ker. religióra való Tanitás 1134), jelentése: 'juris peritus; jurist'. Idézi: NySz. — 1790: „Eger várossába vala ő *Jurista*" (Gvadányi: Nót. 32). — 1818: „*Jurista* törvénytanuló" (Márt. II.); ugyanígy Diák-magyar Műszókönyv, 1833. — Jókainál gyakran előfordul, pl. Hétközn. 99: „Ki pipázott itt? Alkalmasint a *juristák*." Vagy:

Mégis mozog 1: 26 : „Nekem mint *juristának* a törvények idézését jobban kell tudnom" (NSz.)

Az ugyanabból a tőből származó *jurátus*, valamint a *patvarista* legtöbbször a joggyakornokot, az ügyvédbojtárt jelentette.

Jurátus. 1668: „Ebéden *jurátusával* együtt jól is lakék szállásomon" (Keczer András naplója 356: Nyr. 46: 151). Az idézetből kitűnik, hogy jelentése: 'joggyakornok'.

Patvarista. Szintén régi eleme szókincsünknek. Érdekessége, hogy szláv eredetű szóból (*patvar* 'viszály, pereskedés') a latin *-ista* képzővel magyar szóalkotás. Azért is érdekes, mert első alkalommal latin oklevélben fordul elő. 1524: „due *pathwariste*" (OklSz). — PPB. 1767: „*Patvarista:* Törvényt tanuló" (608). — Bartal Glossariumában így definiálja a patvaristát: „*Patvarista* disciplinae iuris studiosus; *V*. Amanuensis, joggyakornok". Idézi Molnár Ferenc *Patvarista* Novitius c. munkáját, Eger 1762. — 1790: „Nagy Prókátoroknál lévén *Patvarista*" (Gvadányi: Nót. 32). — Simai Kristóf 1807-ből való szótárában önmagával értelmezi: "*Patvarista* patvarista" (1: 18: NSz.). — Kunoss így értelmezi: „*Patvarista* patvaros, patvarnok" (Gyalulat, 1835). — Thaly Kálmán a XVII. századból magyar szövegben idézi: „Hogy ha *patvarista* akarna lenni, módja nincsen hozzá" (VÉ. 2: 108).

A kétnyelvű szótárak latin részében rendszerint a *iuris peritus*, *iuris consultus*, ritkábban a *iurista*, *iuratus* szavaknak (az *ügyvéd* szó megjelenése előtt) a 'törvénytudó(s)' volt a magyar megfelelője. Mivel csak szótárban fordul elő, arra gondolhatunk, hogy élőbeszédben nem volt használatos.

A nyelvújítók az eddig említett latin jogi kifejezéseket igyekeztek magyar szavakkal pótolni. Ilyen nyelvújítási alkotások: *ügyész*, *ügyvédő*, *ügyvéd*, *ügyfogó*, *ügyfolytató*, *ügyviselő*, *ügynök*, *pervédő* stb. Ezek közül csak az *ügyész* és az *ügyvéd* maradt meg jogi kifejezésként, az *ügynök* pedig más, nem jogi területen él ('cég megbízottja, üzletkötő', ma mindinkább: 'idegen állam javára tevékenykedő kém').

Ügyész szavunk első előfordulása, 1786: „*Ügyész:* ügyfolytató, prókátor" (M. Hírmondó). A NyÚSz. szerint Barczafalvi alkotása. Ugyanebben az évben megtalálható még Baróti Szabó Verskoszorújában is (151).

Az *ügyvédő* első adatát a II. Józsefnek 1787-ben kiadott, a jobbágyok és földesurak pöreiről szóló Rendeletből idézi a NyÚSz. (26. és 27. fejezet). Annyiban érdekes ez a szó, mert bizonyára ez volt a mai *ügyvéd* szavunk közvetlen elődje.

Az *ügyvéd* szó első ízben 1793-ban jelenik meg Márton Istvánnak Phaedri Fabulae (483) c. munkájában (idézi NyÚSz.), attól kezdve napjainkig élő szava nyelvünknek.

Időrendben legutolsónak jelenik meg az összefoglaló jelentésű *jogász* szavunk. Tudatos alkotás, a kortársak Fogarasi Jánosnak tulajdonítják megalkotását. Első adatunk rá 1833: „iuris peritus: jog- vagy törvénytudós, törvényész, *jogász*" (Fogarasi: Diák-magyar Műszókönyv). Fogarasinak tulajdonítja a *jogász* szót a Phil. Műsz. is (1834). Gyors elterjedését mutatja, hogy ettől kezdve vele értelmezik a jogi szakkönyvek a latin megfelelőket, pl. 1835: „Jurista, iuris consultus; *jogász*, jogtudós" (Kassics: Praxis; idézi Bartal: Gloss.).

P. Balázs János

Turf. Ez az angol szó nyelvünkben ma már csak a lósportok híveinek szókészletében él, 'lóversenyezés' és 'lóversenypálya' jelentésben. Az ősi germán eredetű szó eredetileg és hosszú időn át 'gyep, gyeptégla, tőzeg' értelemben volt használatos az angol nyelvterületen. A 'lóversenypálya' jelentése is a lósportok klasszikus hazájában, Angliában alakult ki, a XVIII. század közepén. Mielőtt nálunk, mintegy másfél évszázada, ez az utóbbi jelentés meggyökeresedett volna, megjelent 'tőzeg' jelentésben is. Így Németh

László 1795-ben Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírásában azt közli, hogy hasznos dolog „a' *törf*, mellyel a' Hollanduſz tüzel" (75), s megállapítja, hogy „*törfje* Hiberniának elég vagyon" (206). Ugyane betűképpel szerepelt a szó Cranz Dávidnak németből fordított Grönländ históriájában 1810-ben: „*Törf* minden motsárokban van homokkal követtsel elegy, de tüzelni semmit nem ér, a' lapályos helyekenn jó *Törföt* is lehet találni. . . . A legjobb *Törf* az ollyan puszta ſzigetekenn és kopasz kősziklákonn nő, hol sok madarak ſzoktak tanyázni, ezeknek ganéjja a' földel öszve keveredvén, mohval fűvel bénő . . . jól ég és melegit" (76). Ugyanígy Lassú István 1827-ben megjelent Nagy Británnia . . . leírásában: „Skócziának . . . *törfje* annyi, hogy építésre is használják" (16). Egy származéka pedig már 1801-ben Benkő Ferenc Magyar Géográfiájában: „a' Botáni Báj vagy ſziget . . . a' föld elegyesen fövenyes, maraſztos és *törfös*" (2: 245). A *törf* alak még 1833-ban is előfordul a Közhasznu Esmeretek Tárában: „van mesze, márgája és *törfje* melly legjelesebb ásványgazdagsága Pomerániának" (9: 403).

Mind e művek német forrásokon alapulnak. A német nyelvben azonban e korban már *Torf* az irodalmi nyelvi alak, a *Törf* pusztán nyelvjárási változat. (De lehet a *törf* az angol *turf* szónak német mintára átfonemizált változata is.)

A *törf* alak mellett már a XIX. század elején megjelentek a *turf* szónak egyéb változatai is. Így 1810-ben Hübner Lexikonában: „A' posványság, *torfa* lapok számosak Cheshirben" (1: 697), majd a már említett Közh. Esm. Tárában 1833-ban: „*turfa* vagy gyeptőzeg" (5: 273). Ez a *turfa* alak maradt uralkodó nyelvünkben az egész XIX. században. Így pl. Térey Pálnál 1859-ben az Angol-skóthoni naplóban: „[A liverpool—manchesteri vasúti vonal] oly feneketlen mocsárokon s *turfarétegeken* vezet keresztül, melyen minden töltésezési és lecsapolási kísérletek meghiúsultak" (144). Ezt a *turfá*-t különösképpen csak az évszázad legvégén (1899.) szótározta először Babos Kálmán. Ekkorra azonban már jórészt ki is szorította a *tőzeg* a nyelvi úzusból, mely szót a NyÚSz. már 1823-tól kimutatta.

A *törf—torfa—turfa* sorral párhuzamosan jelent meg, pár évtized késéssel, és nyomult fokozatosan előtérbe a sportjelentésű *turf*. E lósport jelentésű szó magyarországi megjelenésének első évtizedeiben még mint magyar szövegekben olvasható angol foglalkozásnév vagy könyvcím eleme szerepelt. Így Wesselényi Miklós útinaplójában 1822 június 1-én azt írta, hogy „A *turfman* s Hunterek lótenyésztésbeli principiumaik közt sok s nagyok a különbségek" (123). Mint később megjegyzi, a *turfman* a versenyeztető, esetleg a lovar, a *hunter* pedig a falkavadász. Széchenyi István 1828-ban a Lovakrul írva a The *Turf* Companion c. kézikönyvet említi (68), a Közh. Esm. Tára 1831-ben William Pick *Turf* Registere c. könyvről szól (1: 297). Bölöni Farkas Sándor pedig 1831. május 26-án egy más hasonló könyv kapcsán írja angliai naplójegyzeteiben, hogy „1779. esztendő olta a futó, nyerő és híresebb ménlovakról éppen úgy sematizmusok jőnek ki (Racing Calendar és Turf List) minden esztendőn" (1966-i bukaresti kiadás, 334).

A XIX. század közepén a *turf* szó mind gyakrabban fordul elő — ahogy könyvében Bánhidi Zoltán is kimutatta —, elsősorban persze a futtatók és lóversenyre járók világában, tehát lényegében az uralkodó osztály legfelső rétegeiben. Az 1857-ben Bérczy Károly által alapított Vadász- és Versenylap ugyan igyekezett helyette a *gyep* és *verseny-gyep* szavakat népszerűsíteni. Csak amikor ez valamilyen jóhangzási okból nem volt kívánatos, élt a *turf* szóval, mint pl. 1858-ban egy ilyen mondatban: „Nagy zajt üt az angol *turfvilágban* Peel tábornok egy inditványa" (2. évf. 27.).

Bevonult a szó a szépirodalomba is, általában 'lóversenypálya (és annak közönsége)' jelentésben. A nyelvi beilleszkedés jele a magyar toldalékolás is, pl. Justh Zsigmond naplójának egy mondatában 1889. május 5-ről: „Megismerkedem a *turfon* gyermekkori barátom fiatal, gyönyörű feleségével" (370). De Justh is, mint sokan mások, a *gyep* szóval váltakozva használja 'lóversenyre járó közönség' értelemben. Különösen gyakori

a szó a XX. század elején Krúdy Gyulánál, pl. „Jolán már régen nem jár a *turfra*" (A „Kakasos ház" és vendégei. Nyugat 1925., újra kiadva: Írói arcképek 2 [1957]: 193). Mivel igazi lóversenyélet nálunk csak Budapesten létezett, ezért a nagy hangulatfelidéző erővel bíró *turf* szó a fővároson kívül nagyon kevéssé volt ismert, társadalmi akciórádiusza csekély volt. Mindamellett ma is létezik egy *Turf* című szaklapjuk a lóversenybarátoknak.

Nyelvünk ezen angol szavát betűejtéssel ejtjük, habár idegenszavak-szótáraink egy része (pl. Babos Kálmán 1899-ben) igyekezett a *törf* ejtést elterjeszteni, más azonban (pl. Radó A. 1904-ben) már belenyugodott a tényekbe, hogy „nálunk inkább turf".

Trafik. E szó eredetével a szakirodalom már többször is foglalkozott. Melich nyelvünkben német jövevénynek tartotta, Kőrösi az olasz eredetet hangsúlyozta. Karinthy az utóbbit nem fogadta el. A német nyelvben is élő szót Kluge az olaszon és latinon át erős fenntartásokkal az arabig vezette vissza. A Nagyszótár adatgyűjtéséből tudjuk, hogy a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdve nyelvünkben kimutatható *trafikol, trafikáz, trafikáns* és *trafika* s ezek származékai valamint összetételei a 'kereskedik, szövetkezik, tárgyal, ármánykodik' jelentéskörbe tartoznak. Csak tőelemükkel és időbelileg alkotják előzményét a dohányárusítással kapcsolatos jelentésű *trafik* szónak. Ez utóbbinak dohány vonatkozású jelentése nem magyar földön jött létre, mégpedig jóval a magyar nyelvben való megjelenése előtt. A Nagyszótár cédulaanyaga 1854-től tudja adatolni a 'dohánybolt' jelentésű *trafik* szót, valamivel későbbről az azonos jelentésű *trafika* főnevet, a *trafikás* (dohányboltos) szót, a *trafikol* (trafikban kapható dohányt szív) igét, valamint összetételeket, mint *trafikdohány* (kincstári jövedéki dohányáru), *trafik füst* (az előző füstje), stb.

E száraz tények mellett érdemes arra is rámutatni, hogy a *trafik* szó megjelenése nyelvünkben korszaknyitó politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal esett egybe, illetve volt azok következménye. Magyarországon a dohánynemű az abszolutizmus koráig lényegében szabad forgalom tárgya volt, a termelőtől közvetlenül juthatott el a fogyasztóig. Az utóbbinak dohányzási kedvét és jogát csak csekély mértékben korlátozták helyi jellegű közigazgatási (pl. tűzkárvédelmi) intézkedések. Ezzel szemben Ausztriában már a XVIII. század utolsó negyedében állami kezelésbe vették a dohányárusítást, jelentékeny jövedelmi forráshoz juttatva ezzel az államkincstárt. Magyarországon azonban az uralkodóház ilyen szándékával szemben ellenállás mutatkozott (Grünwald Béla: A régi Magyarország. Budapest 1888. 299). Csak a szabadságharc bukása adott alkalmat a dohánymonopólium megvalósítására, amit az 1850. november 29-i császári nyílt parancs deklarált. Elsőnek az árusítási, később a dohánygyártási monopóliumot vezették be (Borovszky Károly: A dohányjövedék Magyarországban. Nemzetgazdasági Szemle, 1888. 12: 212; Daróczi Vilmos: A dohány Magyarországon. Budapest, 1890.).

Magyarországon a császári önkény emez intézkedése a legszélesebb körű felháborodást keltette. (Legalábbis a férfiak körében.) A sérelem ugyanis többszörös volt. Először is beavatkozott a férfilakosság magánéletének egy mindennapos, évszázadok óta korlátozást nem ismerő jelenségébe. Másodszor, megdrágította egy fogyasztási cikk árát. Harmadszor és legfőképp: a gyűlölt idegen elnyomó hatalomnak hozott igen jelentős hasznot, s egyben demonstrálta e hatalom jelenvalóságát és erejét.

Az országos méretű érzelmi visszahatást jól szemlélteti egy magánember naplója e korból. Egyben e naplófeljegyzés tudomásom szerint a *trafik* szónak eddig kimutatott első előfordulása nyelvünkben. A pápai születésű Francsics Károly veszprémi borbélymester több évtizeden át vezetett gondos és részletes naplót a múlt század közepén. Az OSzK-ban található nagy terjedelmű kézirat fontos művelődéstörténeti dokumentum,

s egyben nyersanyaga lehetne pszichológiai tanulmányoknak is. Francsics naplójából Vörös Károly tett közzé egy kis kötetnyi válogatást 1973-ban Kis kamorámban gyertyát gyújték címen.

A naplóíró erős dohányos volt. 1851-ben többször is foglalkozott a dohányzás kérdésével, a nemzet egyéb politikai és gazdasági sérelmei számbavételekor. Hamvazószerdán, 1851, március 5-én ezt írta: „Egyik nagy adó a másik után rohant hegyibénk: bejött a fogyasztási adó! — a dohány *Trafik!* — a bélyeg! — melyek felől előbb mit sem tudott a magyar!" (290). Április 14-én kissé nagyobb távlatból látta már e kérdést: „Hogy dohányunkat elrabolták tőlünk, és a császári *trafikok* megnyittattak, ennél kissé nagyobb bajunk is volt e korban." (291).

Ugyanazon év augusztus 27-én, a naplóíró és nyilván sok más kisember számára oly fájdalmas témára visszatérve Francsics már észrevette, hogy az új intézkedésnek van jó oldala is, ha nem is sok. „Robot és dézsma eltöröltetett ugyan, de bezzeg jött helyette mindenféle tarkabarka adó!, — ilyen a bélyeg, a fogyasztási adó, a dohány *trafik*, útcsinálás stb. Hagyján volna, csak volnánk hát érte szabadok: hanem egész szabadságunk abból állt, hogy elrablott dohányunkat drága pénzért megvéve az osztráktól, utcáról utcára szabadon szíhattuk, pörköltük; ezt forradalmunk előtt kisebb városokban és falvakban tennünk szabad nem volt" (294).

Az eddigi naplófeljegyzések a *trafik* szónak már a mai, 'dohánybolt' jelentését használják. A későbbi bejegyzésekben a szó már egy összetételnek első eleme. Így 1851 november 23-án: „Alig van már egy font dohányod, a *trafikféle* pedig majd nem fog tetszeni ... Átelleni szomszédom, Guthard Theodor kereskedésében már trafik volt: átmentem hozzá, s vettem nála egynegyed font *trafikdohányt* 11 ezüstkrajcárért, melyből azonnal rá is gyújtottam, azon gondolkodva, hogy vajon kénytelen leszek-e én teljes életemben ezen komisz *trafikdohányt* színi vagy se. Pedig nem volt egészen megvetendő azon komisz dohány. Mégis — nem magyar dohány volt biz az" (295). E passzusból arra is lehet következtetni, hogy az illegális dohánykereskedelem, ill. annak tárgya, az ún. szűzdohány is hamarosan megjelent.

Tizenegy évvel később, 1862, január 16-án olvasunk a naplóban (legalábbis annak 1973-ban közzétett részeiben) utoljára a trafikról. „Ha egykor, a magyar forradalom után, *trafik* bejöttével el tudtad hagyni [a] nagy dohányzásokat, mért ne tudnád elhagyni ezt az undok burnót szipákolást?" (428).

Az utolsó bejegyzésből kitűnik, hogy voltak olyanok e korban, akik hazafiságból, az ellenállás egy szelíd formájaként bojkottálták a trafikokban kapható s Ausztriának jövedelmező dohány elfüstölését. Helyette pótmegoldásokat kerestek, ami sokkal kisebb mértékben volt jövedelmező a császári kincstárnak. De talán az is beleolvasható az 1862-i naplóbejegyzésbe, hogy a *trafik* már nem csupán 'kincstári, dohányjövedéki árut forgalomba hozó bolt'-ot jelentett, hanem magát 'az e boltokban árusított jövedéki dohány'-t, az árut is. Ez az utóbbi jelentés egyébként 1870 táján más szerzők írásaiban is egyre gyakoribbá vált, s tömören kifejeződött a szűzdohányt és a jövedékit szembeállító mondásban: „Magyar ez, nem trafik!"

Szomorúan jellemzi múlt századi lexikográfiánk rendkívül lassú mozgását, hogy több mint fél évszázadig kellett várni, míg a *trafik* szó idegenszó-szótárainkban megjelent (Radó Antal, 1904.).

Országh László

Éder Zoltán: Révai Miklós (A múlt magyar tudósai sorozat) Akadémiai Kiadó, 1972. 295 lap

A tudománynak nemcsak hősei és vértanúi lehetnek, hanem megszállott, önfeláldozó aszkétái is. A nyelvtudomány inkább az utóbbiakkal büszkélkedhet, mint például Kalmár Györggyel, Kőrösi Csomával, Reguly Antallal. Sorsuk és pályafutásuk azonban nem kevésbé megpróbáló, nehéz, tehát éppúgy tiszteletre késztető, mint a hősöké és vértanúké. Ezeknek nevét sokszor egyetlen tettük emelte fénybe, amazoknak egész élete erőfeszítés és áldozat a tudomány szenvedélyes szolgálatában, egy eszmei cél eléréséért.

Közülük való a magyar nyelvtudomány egyik nagy úttörője, Révai Miklós is. És mit tud róla — nem a „művelt nagyközönség", az érettségiző diákság, a magyartanárok serege — a hivatásos nyelvészek szűkebb köre is? Néhány általánosságot, hacsak nem foglalkozott valaki Révai korával, működésének valamelyik részletével vagy egyik-másik munkájával. Régebben a középiskolai irodalomtörténetben tanultak az ún. klasszikai triászról (Baróti Szabó, Révai, Rájnis), Révai és Verseghy jottista-ipszilonista vitájáról, de a tananyag szükségszerű arányeltolódásai folytán mindez az irodalomtörténeti szakmunkákba és lexikonokba szorult vissza.

Ennyire érdektelen, figyelemre és említésre méltatlan volna Révai Miklós alakja, működése és kora? Jól tudjuk, hogy nem, s Éder Zoltán kis monográfiája is kétségtelenné teszi ezt, föltárva Révai pályaképét. Bánóczi, Csaplár Benedek és Melich munkái óta, tehát jóval több mint egy fél százada — néhány évfordulós, emlékező cikken és adatközlésen kívül — nem akadt a magyar nyelvtudomány első rendszerezője életművének korszerű, értékelő feldolgozása. Legutóbb 1956-ban terelődött rá a figyelem, amikor Balázs János sürgette Révai A magyar szép toll c. stilisztikájának kiadását (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. 1956.) Az akkor lelkesen fogadott javaslat csaknem két évtized múltán most vált valóra, szintén Éder Zoltán gondozásában.

Az új Révai-monográfia szerzője tehát hivatott a régi mulasztást pótló vállalkozásra. Révai alakjának homályba merülése teszi megokolttá, hogy Éder az életrajzba ágyazva adja Révai szellemi fejlődésrajzát, tudós pályájának, működésének és műveinek elemző méltatását. Élete-sorsa maga is kiáltó példája a szellemi alkotóvágy vergődésének a feudalizmus magyar kalodájában. A falusi zsellér-csizmadia tehetséges fia, akit a nemesi származás hitében élő apa feltörekvő becsvágya is sarkallt, egy pap rokonuk ajánlásával került a szegedi piaristák kitűnő gimnáziumába. E korszerű és magyar szellemű iskola tárta ki előtte a szellem vonzó távlatait, a tudományok csábítón gazdag világát. Milyen út nyílhatott számára ebbe az irányba? Érdeklődésének, tanár példaképei vonzásának s bizonyára az ő biztató hívásuknak engedve: belépett a rendbe. Elhibázott lépés volt, mint csakhamar bebizonyosodott, s maga is megvallotta. Önérzetes, makacs és heves természete, önálló gondolkodása, erős egyéniségtudata, megalkudni nem tudó, ellenvéleményt nem tűrő, de egyszersmind érzékeny, a sérelmeken gyötrődő lelkületének nyűg volt minden kötöttség, leginkább a szerzetesi élet fegyelme. Egész pályáját betölti a szabadulás vágya, a függetlenségre törekvés, harc és védekezés rendtársainak és a

jezsuitáknak vádjai és támadásai ellen. 1794-ben végre fölmentik szerzetesi fogadalma alól, s az addig városról városra vándorló, egyik iskolából a másikba hányódó, „rendjéből szökött, kóbor szerzetes" világi papként legalább szabadabban élhetett tudományos munkájának. Mi tartotta benne addig is az erőt, az elhivatottság tudatán és a kutató szellem szenvedélyén kívül? Néhány főúri, sőt — elismeréssel kell mondanunk — főpapi pártfogójának támogatása, akik felismerték és megbecsülték benne a nagyra hivatott, nemzete javára lankadatlanul dolgozó tudóst és irodalmárt. Mellettük pedig sokat köszönhet azoknak a hozzá hasonló törekvésű, nyelvünk ügyét szívükön viselő, érte dolgozó és áldozó férfiaknak, akik barátságukkal, biztatásukkal gondjaiban osztozva, szerény anyagi segítségükkel igyekeztek megtartani benne a hitet munkája értelmében és értékében. Tisztelettel kell szólnunk e kis „szellemi köztársaság"-ról, a felvilágosodás magyar közkatonáiról: ők hoznak fényt e kor tekintélyek és babonák előtt hódoló elvakultságába; szerepük jelentőségének művelődéstörténeti föltárása méltó volna külön tanulmányra.

Nyomasztó korviszonyok és hányatott egyéni sors ilyen ütközései ellenére született meg Révai sokirányú életműve: klasszikus mintájú versek, magyar nyelvű tankönyvek, természettudományi munka fordítása, kortárs írók, valamint nyelvi és irodalmi emlékek kiadása, újságszerkesztés, a Tudós Társaság tervezete és megalakulásának szívós előkészítése, rövid, de nagy hatású egyetemi működése, Verseghy elleni vitairatai és végül önpusztító erőfeszítéssel készült nagy összefoglalásai: az Elaboratior Grammatica és A magyar deákság (I—III.), amely nemcsak nyelv- és irodalomtörténet, hanem az első magyar stilisztikát is tartalmazza (A magyar szép toll).

Révai polihisztor-becsvágyó érdeklődése — amint e hézagos felsorolásból is látjuk — egyre szűkebb körre irányul, a magyar nyelv tudományos kutatására és fejlesztésére. Rövid életének a felét áldozta arra, hogy nemzetét nyelvi öntudatra ébressze, és az anyanyelvi műveltség tudományos alapját megvesse. Ezért búvárkodik, szervez, buzdít, tervez, s vállal hányattatást, létbizonytalanságot, megaláztatást. (A főúri házaknál, ahol nevelősködött, „egy lovász, egy vadász, egy seggtörlő, tisztességgel mondván, nagyobb becsben volt" — panaszolja.) Történelmi viszonyainkkal magyarázható paradox helyzet, hogy ez időben Bécs a magyar szellemi élet központja: Révai ott talál gazdag könyvtárakat, tudós és lelkes társakat, termékenyítő szellemi légkört, s úgy érzi, onnan tehet legtöbbet hazájáért, nyelvünk és tudományunk gazdagítására. Az akkor megszülető — pozsonyi és bécsi — magyar sajtót is a nyelvművelés fontos eszközének tekinti. Bessenyeiék mozgalmának és akadémiai törekvéseinek Révai a folytatója és itthoni zászlóvivője.

Tudományos jelentőségét értékelve, a hatalmas méretű előkészítő anyaggyűjtés és az első nagy összefoglalás érdeme mellett Révait tekintjük a magyar történeti nyelvtudomány megalapítójának, sőt általában a nyelvtörténet úttörőjének. Ezt a láncszemet ő iktatta a már virágzó leíró nyelvészet és a még bizonytalanságban botladozó nyelvhasonlítás közé, amely őt is tévútra csábította. A régi nyelv adatainak föltárása és belőlük a fejlődés irányának és törvényeinek kikövetkeztetése: ez az ő korszakos érdeme. „Fölfedezésének" újdonsága és jelentőségének tudata magyarázza felfogásának merevségét a Verseghyvel való vitában (a „veneranda antiquitas" vagy az élő nyelvszokás normája, az ikes ragozás kérdése és a szóelemző, ill. fonetikus helyesírás körül); az ellentét kiéleződésében nagy része volt Révai szenvedélyes, ellenvéleményt nem tűrő egyéniségének is. Hogy azonban figyelme és tudós tárgyilagossága túl is tudott látni az önszabta korlátokon, bizonyítja érdeklődése a nyelvjárások iránt. Ezt pedig megalapozta az ország különböző vidékeinek ismerete, hiszen Nagyszentmiklóstól Nyitráig, Nagykárolytól Sopronig sokfelé megfordult. A népnyelvi és népköltészeti gyűjtésre buzdító felhívása (Magyar Hírmondó, 1782.) a magyar hagyományőrzés gondolatán kívül európai eszmeáramlat (Herder) ösztönzését is tükrözi.

E nagy távlatú, következetes tudományos tevékenységnek legfontosabb gyakorlati eredménye az, hogy Révai nyelvművelő és helyesírási elvei — a melléje álló Kazinczy segítségével — elősegítették irodalmi nyelvünk egységének kialakulását. Életműve tudományos jelentőségének korabeli érvényesülését viszont gátolta egyrészt Révai elvi hajthatatlansága, másrészt érdeklődésének egyetemes mohósága s főként terveinek a maga erejéhez és lehetőségeihez nem arányított igényessége és túlméretezettsége. Ez siettette korai végét is, s ennek következménye életművének tragikus csonkasága, ill. kéziratban rekedése is.

Éder Zoltán ezt a gazdag, de fájdalmas tanulságú életpályát tárja elénk. Feladata nem volt könnyű, hiszen szűkre szabott terjedelemben s népszerűsítő igénnyel kellett egy bonyolult kort és benne egy mozgalmas életsorsú, jelentős egyéniséget megelevenítenie, kibontva tudományos törekvéseinek elveit és műveinek jelentőségét. Az adott lehetőségek közt ez természetesen csak vázlatosan volt megoldható. A teljességet pótló történelmi hitelű életszerűséget azzal idézi föl a szerző, hogy bő idézeteket ad a kor sajtójából, a kortársaknak és elsősorban magának Révainak az írásaiból. E szövegek régies betűhűsége pedig a filológus igényének is eleget tesz. Ezt a célt szolgálja Révai műveinek és a róla szóló szakirodalomnak gondos bibliográfiája. Éder törekvése elsősorban az volt, hogy ismét a köztudatba emelje Révainak méltatlanul elsikkadt alakját. Remélhetőleg az irodalomtörténeti kutatás figyelme is feléje fordul.

A hátteret megelevenítő bevezető után a könyv három fejezetre oszlik, a pálya szakaszai szerint tagolva. Az életrajz időrendje s Révai tudományos munkásságának és tárgyköreinek áttekintése azonban nem mindig egyeztethető össze pontosan: az átnyúlások némi zavart okoznak, a helyenként elmosódó időpontok miatt is. Talán élesebb különválasztással vagy kisebb egységekre való tagolással, több fejezetre bontással lehetett volna ezen javítani. A szűk keretekbe okos válogatással zsúfolt gazdag anyag mellett is szívesen olvasnánk bővebben például a korviszonyokról és a jelentősebb kortársakról, Révai nyelvújító, szóalkotó tevékenységéről; nagy, összefoglaló műveinek részletesebb taglalása és mai értékelése is nagyobb helyet kaphatna.

Ilyen igényeinket a könyv érdekessége kelti föl, de mindennek korlátot állít persze a sorozat köteteinek szabott terjedelme és tudománynépszerűsítő célja. Ám fölmerül bennünk a kétely: vajon jól szolgálja-e a sorozat ezt a célt? Az „árukapcsolás" a különféle szakmák tudósairól szóló kis monográfiákat csak ötösével teszi elérhetővé, s így az egyes kötetek nemhogy a nagyközönséghez nem jutnak el, de még azokhoz sem, akik szakmai szempontból érdeklődnének irántuk. A Révai- és a Gombocz-kötet példája legalábbis ezt mutatja.

Kovalovszky Miklós

Nyelv és gondolkodás, nyelv és társadalom. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII. és VIII. Szerkesztette Telegdi Zsigmond és Szépe György. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. 330 lap, ill. 1972. 328 lap)

I. Minden bizonnyal a nyelvtudomány legrégibb és legnehezebb problémáját választotta témájául ez a kötet, melyben 15 tanulmány és 12 ismertetés jelent meg. Sajnos a sorozat más köteteitől eltérően nem kíséri előszó, így fogadatlan prókátorként a recenzens próbálja most meg vázolni, mit várhat az olvasó a könyvtől. Dolgát azzal szeretné megkönnyíteni, hogy utal az (egyébként is igen hasznos és tanulságos) Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet című tanulmánygyűjteményre (szerk. Telegdi Zsigmond. Tankönyvkiadó, 1972.). Itt ugyanis Nyíri J. Kristóf filozófiai szempontból tárgyalja a „nyelv és gondolkodás" kapcsán rutinszerűen megfogalmazott problémát: léteznek-e

egymás nélkül, ill. melyikük elsődleges a másikkal szemben. Az ÁNyT VII. kötete nem akar igen—nem-mel válaszolni erre a kérdésre, mert egy hasonlattal élve úgysem az a kérdés, hogy „van-e élet a Marson?", hanem hogy „mi van a Marson?". Visszatérve témánkhoz: a kötet tanulmányai körüljárják a legszélesebb értelemben vett „gondolkodás"-t, mert a „gondolkodás"-nak sokféle megközelítése lehetséges, sőt: többféle „gondolkodás" van, és ezek mindegyike külön viszonyul a nyelvhez, sőt a világhoz. Az is gondolkodás, ha egy magyar anyanyelvi interferencia folytán az *üvegtartóedény*-t is *Glas*-nak fordítja németre (Juhász János: Fonetikai és fogalmi homogén gátlás a nyelvek közötti érintkezésben) és az is, ha egy afáziás beteg nem tudja múlt időbe tenni a mondatot (Herman József: Afáziakutatás és nyelvelmélet). A nyelvészeti (tehát szaktudományi) gondolkodás mintaszerű tárgyalása pl. Pap Mária dolgozata (Vissza a nyelvészethez!), amelyben a tudományos elmélet és a valóság viszonyának alapvető összefüggéseit ismerteti, de az is a „gondolkodás"-hoz tartozik, hogy vannak-e velünk született eszméink (l. ugyanezt a dolgozatot, valamint Bence György ismertetését Lenneberg A nyelv biológiai alapjai c. könyvéről). Ide tartozik a gyermek nyelvhasználatának és világmegismerésének kapcsolata éppúgy (Dezső László: A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elvi-módszertani kérdései, S. Kádár Júlia: A szókincs és a szófajok gyakoriságának alakulása 3—6 éves gyermekek beszédében), mint W. v. Humboldt görög héroszokat idéző birkózása az ember nyelvalkotó képességének kérdéseivel (Telegdi Zsigmond: Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége c. mély és széles látókörű dolgozata). Találunk ismertetést (Károly Sándor tollából) a magát Humboldt örökösének valló etnolingvisztikáról is. Külön „szekció"-t alkotnak a nyelvészeti jelentéstan témáját tárgyaló cikkek és ismertetések (lásd Nyíri J. Kristóf: Szemantika nélkül; Bakos Ferenc ismerteti Greimas strukturális szemantikáját, Martinkó András Antal László szemantikáját, Nagy Ferenc Ábrahám—Kiefer jelentéstani modelljét, Papp Ferenc Melcsuk—Zsolkovszkij elméletét. Már most felhívjuk a figyelmet, hogy ez az elmélet sok mással együtt magyarra fordított tanulmányok formájában hamarosan hozzáférhető lesz a Szépe György szerkesztette A nyelvtudomány ma c. kötetben, mely sajtó alatt van a Gondolat Kiadónál). Akad a rokon tudományokat tárgyaló dolgozat is (G. Havas Katalin: Analógiák a logikai és a nyelvi formák vizsgálatában, Büky Béla ismertetése Millernek A kommunikáció pszichológiája c. könyvéről). És végül vannak nyelv és gondolkodás összefüggését közvetlenül tárgyaló cikkek (elsősorban Bence György—Kis János: A nyelv a mindennapi élet elméletében; Zsilka János: Nyelv és gondolkodás; Békési Imre: A nyelv heterogén természetéről; Balázs János: A képzőelemek funkciói a nyelv és gondolkodás fejlődése szempontjából; Fabricius-Kovács Ferenc: Nyelv, gondolkodás, jelentés; Károly Sándor: A mondat szemantikai-logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése; Kovács Ferenc: Fogalomváltozás, jelentésváltozás) és ismertetések (Nyíri J. Kristóf Katz Nyelvfilozófiájáról; Kis János Vigotszkij„ Gondolkodás és beszéd"-éről; Péter Mihály a Nyelv és gondolkodás c. szovjet tanulmánygyűjteményről; Terestyéni Tamás Albrecht „Nyelv és megismerés"-éről).

A kötet legfőbb erényét abban látom, hogy megismertet az egyes nyelvészeti és nem nyelvészeti, de az adott témában illetékes tudományok, tudományágak (jelentéstan, pszichológia, filozófia, logika) eredményeivel. Felelőtlenség volna állítani, hogy „könnyen-gyorsan" tájékoztat, mert nehéz, elmélyült olvasást igénylő, gyakran elég hosszú tanulmányokról van szó. Aki a maga munkájában (legyen az elméleti nyelvészet, idegennyelvoktatás vagy az anyanyelvvel való foglalkozás) találkozott az itt felvetettekhez hasonló kérdésekkel, és saját bőrén érzett-tapasztalt kérdésekre keres választ, az rengeteget tanulhat és igen sok szempontot, utalást, további kutatást segítő ötletet talál. De ennek az az ára, hogy bele kell mélyednie az egyes szaktudományokba is. Ez azonban nem újság: az autóvezetést se percek alatt tanuljuk meg és a többi (mondjuk a filozófiához képest

mégiscsak közismerten könnyű) ismereteket sem. Ha viszont igaz az a „népművelési elv", hogy „csak az egzisztenciálisan fontos dolgok iránti érdeklődés az, amiben bízhatunk" (Vekerdi László, Természettudományi Közlöny 1967/9. 390), akkor bizonyosan sokan fogják kézbe venni ezt a kötetet. A Nyelvőr olvasóit természetesen — hogy egy példát vegyünk — nem az érdekli elsősorban, hogy a velünk született eszmék feltételezése (NB. aminek megértéséhez minimális előfeltétel Descartes filozófiájának ismerete) a nyelvelméletet instrumentalistából realista elméletté teszi, és ennek egy sor tudományelméleti következménye van, hanem — mondjuk — a gyermeknyelv jelentősége vagy az emberi és állati nyelv fundamentális különbsége. Ez utóbbi kérdés hallatlanul fontos a nyelvelmélet szempontjából is. De az is igen hasznos mindenki számára, ha végiggondolja Konrad Lorenz nálunk is népszerű könyvei, a szemléletes és élvezetes példák alapján, hogy mi a jelentősége a nyelvnek az ember életében (összehasonlítva az állati kommunikációval). Ahogy ez a kötet is közösségi alkotás, sok szakma és irányzat együttműködésének eredménye, úgy „feldolgozása" módjául is a közös olvasást, a megbeszélést, alkalomadtán a konzultációt ajánlhatjuk. Végül megemlítjük, hogy erről a kötetről vita folyt a Magyar Filozófiai Szemle hasábjain (1971—1972). Akit a téma mélyebben is érdekel, többek között itt nézhet utána.

II. A nyolcadik kötet ismertetését azzal a megjegyzéssel kezdhetjük, hogy címe — Nyelv és társadalom — szinte tautológia, hiszen a nyelv nyilvánvalóan beszélőinek életközösségével, a társadalommal függ össze legerősebben. Igen tanulságos előszó (ezt hiányoltuk a VII. kötetből) tájékoztat arról, hogy a társadalmiság szempontja mit jelent, és hogyan jelentkezett az újabbkori nyelvtudomány történetében, elsősorban hazánkban. A szerkesztők igen magas mércét állítottak maguk és a 17 tanulmány és 10 könyvismertetés szerzője elé és — bár bizonyos területekről nem sikerült beszámolót közölni — átfogó képet kap az olvasó a „nyelv és társadalom" kérdéseiről. Az egyedül helyes és az ÁNyT. sorozat minden kötetében követett ábécé-sorrend az ismertető dolgát nagyon megnehezíti. Hiszen nyilván nem szólhat ebben a sorrendben az egyes tanulmányokról, ha viszont csoportosít, ez minden esetben szubjektív, esetleg erőszakolt is lehet. Mi most nagyjából a nem túl sokat mondó és persze nem értékelést jelentő „hagyományos" és „modern" részre tagoljuk a kötetet.

A szerkesztői bevezetésen kívül Végh József (A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány) és Erdődi József (Néhány szó a hazai szociolingvisztika kezdeteiről) tárgyal különösen a fiatalabb korosztályoknak igen érdekes és tanulságos t u d o m á n y t ö r t é n e t i kérdéseket. Erdélyi Ágnes Nyelvi kommunikáció és hermeneutika c. tanulmánya Dilthey kapcsán a filozófiai „megértésproblémá"-t tárgyalja. E sorok írójának olvasás közben nagy segítséget jelentett Erdélyi Ágnesnek a Magyar Filozófiai Szemlében (1970/5) megjelent dolgozata („Megértés és félreértések: a hermeneutika Wittgenstein után"). Benkő Loránd (A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében) a „szavak vallomásá"-t foglalja össze az újabb vizsgálatok fényében. Dezső László dolgozata (Településtörténet és nyelvjárástörténet) kárpátaljai ukrán nyelvjárási anyagon mutatja be, hogyan segíti egymást a címben említett két tudományág. Imre Samu (Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról) összefoglalja ezt a széles és a magyar nyelvtudományban hagyományosan fontos kutatási területet, és rámutat a még elvégzendő nem kevés feladatra. Ugyanezt a nyelvi-társadalmi folyamatot tárgyalja a szélesebb összefüggéseket és a nyelvelméleti vonatkozásokat is hangsúlyozva Kovács Ferenc (A falu nyelvének átrétegeződése). Manherz Károly tanulmányának (A nyugatmagyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegeződése) ugyanez a tanulsága: a nyelvi anyag tükrözi a társadalmi szerkezetet, mozgást, és megfordítva, társadalomtörténeti ismeretek nélkül bizonyos nyelvi jelenségeket sem lehet megmagyarázni. G. Varga Györgyi

a budapesti nyelvhasználati társadalmi rétegződéséről ír. Károly Sándor (Nyelvtörténet és kommunikáció) a nyelvleírásban egységbe olvasztja a „szűkebb és tágabb nyelvhelyzetet": egymásra vetíti a nyelvtörténet (a változó nyelv) és a kommunikáció (a működő nyelv) szempontjait. A modern társadalom nyilvánvalóan fontos területének, a tömegkommunikációnak nyelvészeti vonatkozásait tárgyalja Terestyéni Tamás (A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök). Már meglevő ismeretek közlése mellett arra is rámutat, hogyan lehet a nyelvészet társadalmilag hasznos, hogyan kapcsolódhat az elmélet a gyakorlathoz. Fabricius-Kovács Ferenc a nyelv szociális jellegéről szólva a nyelv társadalmiságát az eddiginél konkrétabban értelmezi társaslélektani vizsgálódással.

Kifejezetten modern elméletekkel ismerteti meg az olvasót Hoppál Mihály (Gesztuskommunikáció), Kanyó Zoltán (A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben) és Voigt Vilmos (Folklór és szociolingvisztika). Ezek a dolgozatok azt mutatják be, milyen is a modern társadalomtudomány, hogy „modernségének" mi a tartalma. Gondoljuk meg, milyen nagy dolog, hogy leírható a gesztusok „grammatikája", vagy hogy egységes kommunikációelméleti modellbe illeszthető a mindennapi, a népköltészeti és a hivatásos szájhagyományozó közlés, és hogy a modern pragmatika kiépítésével nagyjából választ kapnak az olyan kérdések, mint „szép, szép egy egzakt nyelvelmélet, de hová lesz a nyelvből a humánum?".

Ha e három cikk új elméletekkel ismertet meg, akkor a következő kettő inkább új módszerekkel. Mártonfi Ferenc (A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkeletázsiai nyelvekben) egy számunkra szokatlan „nyelvszövetség" törvényszerűségeit tárgyalja formálisan. Az egészen merev, nyelvileg, sőt grammatikailag rögzült tiszteletiség rendszerének feltárása önmagában is szép teljesítmény, de jó ötletekkel szolgál az európai nyelvek hasonló jelenségeinek leírásához is. Szépe György hasonlóan, formális módszerrel vizsgálja A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdését (felhívjuk a figyelmet az egyébként is igen hasznos és tanulságos Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás c. kötetben — Tankönyvkiadó 1973. 479 — megjelent cikkére, ahol a magyar rendszert a franciával veti egybe). Célja „a műszó jellegű rokonsági elnevezések alkotta sajátos nyelvi rendszer" vizsgálata, amely — bár a társadalmi viszonyokra épül — nem azonos azzal. A tartalmi jegyek (férfi, nő, egyenes ági stb.) megállapításával a rendszer belső logikája derül ki (éppígy járt el a fonológia is). E módszer más társas viszonyok (esedékes!) vizsgálatában is felhasználható.

A sok könyvismertetés közül kiemeljük a nyelvszociológiai-szociolingvisztikai témájúakat (Kronstein Gábor ír Denis Lawton Társadalmi osztály, nyelv és oktatásáról, melynek egyébként magyar kiadása is készül, Mikó Pálné A. Capell,, szociolingvisztikai tanulmányairól, Pap Mária a Bright, Lieberson és Fishman kiadásában megjelent három legismertebb szociolingvisztikai antológiáról). A kommunikáció témájában említsük meg Nagy Ferenc (Hoppál Mihály: Egy falu kommunikációs rendszere), Szegfű András (Jaromír Janoušek: A társadalmi kommunikáció) és Kelemen János (A kommunikációs viselkedés mintái) ismertetését. Péter Mihály A társadalmi nyelvészet kérdései c. szovjet tanulmánygyűjteményt ismerteti (különösen felhívjuk a figyelmet a híres germanista Viktor Zsirmunszkij cikkére, amelyben a marxista nyelvszemlélet alapvető elveit fejti ki igen találó tudománytörténeti példákat is felhasználva). Károly Sándor Általános és magyar jelentéstanát Kiefer Ferenc, G. Varga Györgyi Alakváltozatok a budapesti köznyelvben c. könyvét Kovalovszky Miklós ismerteti. A kötet utolsó recenziójában Terestyéni Tamás Roman Jakobson magyarul megjelent tanulmánygyűjteményéről, a Hang — Jel — Vers-ről ír, és ezzel egy nagy nyelvész életművén mutatja meg, hogyan valósul meg a nyelvészetben a „nyelv és társadalom" egysége.

Az ismertetés végén szeretném hangsúlyozni: nem azért emeltem ki néhány „modernebb" eljárást és elméletet, mintha lebecsülném a „hagyományos" eredményeket

(nem teszi ezt egyébként egyetlen szerző sem). De ez utóbbiak ismertebbek még a nem nyelvész szakemberek körében is. Kevésbé ismertek a modern (formális) eljárások. „Házi feladat"-ként ajánlom minden olvasónak, hogy a Szépe György és Mártonfi Ferenc tanulmányában leírtakhoz hasonlóan foglalja táblázatba mondjuk a magyar megszólítási, köszönési és állítmányhasználati szokásokat, és aztán próbálja elhelyezni például a *Kovácskám, Kovács elvtárs, Kovács* stb. — *Kezét csókolom* stb. — *Elmegy tanár úr?, El tetszik menni?, Elmegy?* stb. formákat (vízszintesen legyen a megszólított, függőlegesen a beszélő). Egy pár ilyen apró fogás (hogy ti. olyan jegyeket használunk, mint a fonológia, és táblázattal, tehát két dimenzióban dolgozunk) segítségével új fényben tűnnek fel jól ismert, de külön figyelemre ritkán méltatott jelenségek, mint a megszólítások vagy a gesztusok. Aki pedig teheti, lapozzon bele egy-két cikkbe az ÁNyT. VIII. kötetén kívül is. A Chomsky utáni nyelvészet arculatához ugyanis jellemzően hozzátartozik a változatokat felmutató nyelvi rendszer vizsgálata (tehát a nyelv és társadalmi környezete). Ugyanakkor az anyanyelv kérdéseiben is sokat segíthet ez az új tudományág (ezért kerülhetett egymás mellé az augusztusi nyíregyházi konferencia nevében „Anyanyelvi oktatás és szociolingvisztika"). Ezzel együtt teljes a modern nyelvészet képe, és így ez a társadalmilag hasznos nyelvészet is hozzátartozik a „nyelvészeti humanizmushoz".

Terts István

Matijevics Lajos: A vajdasági magyar diáknyelv. (A Magyar Tanszék Kiadványai, Értekezések 1. Szerk.: Penavin Olga, Bori Imre, Bányai János.) Újvidék 1972. (Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke). 265 lap

Nap mint nap hallható fiataljaink különös, sokszor szinte érthetetlen beszéde. És aki hallja — dicsérve vagy elítélve — azonnal véleményt is alkot. Hatással tehát úgyszólván mindenkire van, mégis azt kell mondanunk, hogy viszonylag keveset tudunk róla. Matijevics Lajos könyve tehát hiánypótlónak számít abból a szempontból, hogy módszeres vizsgálat alá veszi egy terület, földrajzi egység diákságának nyelvét, ennek forrásait. Mindenekelőtt megkeresi a diáknyelv helyét a nyelvi rétegek rendszerében. Számba véve a szakirodalmat, megállapítja, hogy az eddigi meghatározási kísérletek a diáknyelvnek csupán egy-egy — bár olykor igen lényeges — sajátságát emelik ki: pl. az argóval való hasonlósága alapján azzal azonosítják (Vajthó László), a titkos nyelvek közé sorolják (Balassa József) stb. Maga a következő definíciót ajánlja: „A diáknyelv az egy közösségben azonos céllal élő tanulóknak a csoportnyelve, sajátos beszéde, azaz olyan nyelvi eszköz, amely az irodalmi nyelvtől, a köznyelvtől és a népnyelvtől csak a szókincsben tér el, s ezek az eltérő szavak főleg az iskolai életre vonatkoznak és olyan sajátos jelek, amelyek csak a beavatottak számára szimbolizálják a valóság valamelyik mozzanatát" (24. lap).

A gyűjtés helyéül a Vajdaság két nagy részét, a Bácskát és a Bánságot választotta. (A Szerémségben való gyűjtésről azon az alapon mondott le, hogy a diáknyelv mint rétegnyelv a serdülőkorhoz van kötve kialakulásában, a Szerémségben viszont csak az általános iskola alsó tagozatában volt magyar nyelvű oktatás a gyűjtés idején. Ezen a területen tehát magyar diáknyelvvel nem számolhatunk.) A kiválasztott területen 26 település 38 különböző fokú iskolájában végzett gyűjtést.

A gyűjtés és az ellenőrzés részben magnetofonnal történt, részben pedig különféle, erre a célra készült, diáknyelven írt fogalmazások, az iskolai életre vonatkozó szavak diáknyelvi szinonimái felsorolásának stb. számbavételével. Így mintegy 8000 szavas nyelvi anyag feldolgozása vált lehetővé, amelyből 1476 diáknyelvi szó és 200 állandó

szókapcsolat került elő. A szerző a gyűjtött anyag alapján elemzi a diákszókincs gazdagításának módjait, és tárgykörök szerint csoportosítva közli a legfontosabb fogalmak diáknyelvi kifejezéseit. Az adattári részben közread néhány diáknyelvi szöveget, a könyv hátralevő (tetemes) részét pedig az anyag szótárszerű feldolgozása teszi ki. Befejezésül 10 térképet közöl.

Sorrendi helye ellenére központi szerepe van a könyvben a szótárnak. Ebben a címszót szófajmegjelölés és a legfontosabb ragos alakok követik. Itt hivatkozik lapalji jegyzetekben egy-egy vajdasági magyar diáknyelvi szónak a magyar argóban, diáknyelvben való meglétére az ÉrtSz.-ból vett idézetekkel. Így a vizsgált kérdés nagyobb távlatairа utal, és további kutatásokra ösztönöz, amelyek során a magyarországi és a környező államokbeli rétegnyelvek kapcsolatára is fény derülne. — Ezt követően megadja a szó jelentéseit, és valamennyit köznyelvi helyesírással közölt példamondattal, illetőleg diáknyelvi szövegrészlettel magyarázza. A példamondat után rövidítésekkel jelzi, hogy a szó a megfelelő jelentéssel mely település(ek)ről adatolható.

A szótárban bemutatott anyagon vizsgálja a diákszókincs gazdagításának módjait. Közülük első helyen a szóképzés szerepel. Kiderül, hogy a diáknyelv a kicsinyítő képzőket különösen kedveli, alkalmazási módjukban viszont gyakran eltér a magyar köznyelvtől. Leggyakoribbak az *-i*, *-ó*, *-ci*, *-csi*, *-ka* ~ *-ke*. Jellegzetesen csoportnyelvi képzők az *-aj*, *-esz*, *-nya*, *-usz*, ezek a magyarországi diáknyelvből is ismertek.

További szóalkotási módok a vajdasági magyar diáknyelvben: a szóösszetétel, szócsonkítás, játszi szórövidítés, játszi szóferdítés, metatézises szóferdítés és a mozaikszavak alkotása. Igen gyakorinak találta a szerző a névátvitelt.

Jelentős számban kerülnek a diáknyelvbe argószavak. Ez magyarázhatja, hogy korábban a kutatók egy része a diáknyelvet tolvajnyelvnek tekintette. A kettő kapcsolatának vizsgálatára Matijevics Lajos széles körű gyűjtést végzett a vajdasági magyar argó terén is. A mintegy másfél ezer diáknyelvi szóból 242 alakilag megegyezett a két csoportnyelvben, és ebből 186-nak a jelentése is azonos volt, csupán 56 jelentése tért el.

A diáknyelvbe került idegen szavakat a szerző az átadó nyelvek szerint csoportosítja. Miként ez az adott területen várható is, a legtöbb kölcsönszó a szerb-horvát nyelvből került a vajdasági magyar diáknyelvbe. Ezt a német, majd a cigány követi, és a legkevesebb az angolból származik. A szókölcsönzésre — természetesen — elsősorban a városi iskolákban lehet példát találni, de néhány lényegesen kisebb község is igen „előkelő" helyet foglal el ezen a téren.

A könyvben ez után következik a szavak tárgykörök szerinti csoportosítása, majd a diáknyelven írt fogalmazványok.

A kötetet a szakirodalom egészét felölelő irodalomjegyzék egészíti ki.

A könyv sokrétű anyagával széles körű érdeklődésre tarthat számot. A nyelvész szakembereken kívül haszonnal forgathatják a középiskolai tanárok is, sőt hasznos mondanivalója van a szociológusok és pszichológusok számára is. Kár, hogy a munka Magyarországon nehezen érhető el.

Zelliger Erzsébet

A Nyelvőr postája

Anyag. Az Értelmező Szótár az *anyag* szónak öt értelmezését adja szellemi és tárgyi vonatkozásban egyaránt. Az itt következőkkel kapcsolatban különösen a 2. és 3. pontot kellene idéznünk, ez azonban felesleges. Érdekes azonban, hogy a szellemi és a tárgyi valóságoknak ezt az egész világmindenséget felölelő szavát a női divat szóhasználata egyetlenegy készítményre szűkíti: a textilneműekre. *Anyag*-on a nők csakis a kelmét, a selymet, a vásznat, a szövött és font „textilvilágot", magát a ruhaanyagot értik. A divat szóhasználatában a bőr, az érc, a fa, a fém, a természet adta s az ember alkotta millióféle anyag sohasem egyszerűen „anyag". A műszálból készült textilnemű némi kegyelmet kapott: *műanyag*. Az értelmi szűkítés jellegzetes esetének lehetünk napról napra tanúi.

A szónak egy másik szűkítését egy OTP-fiókban hallottuk. Az ügyfélnek ama kérdésére: „Mennyi még a banktartozásom?", az előadónő így felelt: „Ma nem tudom meg mondani, *még anyagban van.*" Azaz: a feldolgozandó napi postában, a reá váró irat-anyagban.

Szombathy Viktor

Aiszóposz. Az Élet és Irodalom 1972. november 18-i számában rövid írás jelent meg: V. M. azt kifogásolja, hogy a „bölcs Aesopus" neve igen sokféle változatban látott és lát napvilágot a különféle magyarországi sajtótermékekben. Valóban hihetetlenül gazdag példatárt állított össze: *Esopus, Aisopus, Ezópusz* stb. — hogy csak néhányat emeljünk ki belőle. Az ilyenfajta átírások hibáztatását magam is jogosnak tartom. Azonban nem értem a szerzőnek a legutolsó variánssal *(Aiszóposz)* kapcsolatos aggályait — különösen, ha figyelembe veszem az etimológiai logikáról rögtönzött eszmefuttatását. Érvelésében — szerintem — a cikk írója több dolgot figyelmen kívül hagyott.

Aiszóposz, mint tudjuk, görög volt. Meséit Phaedrus ültette át latin nyelvre, illetve a görög tanítómester meséi ihlették őt újak megírására is.

Ógörög nyelven így írták le Aiszóposz nevét: A *'ίσωῆος*. Az *Aesopus* alak már a latinosított forma. Vitathatatlan: nálunk így vált ismertté és általánossá az átírás. Ennek bizonyára a latin nyelv több évszázados magyarországi hegemóniája az oka.

Mivel a szerző kategorikus megállapításával nem tudtam egyetérteni, utánanéztem ennek a kérdésnek. Munkámban figyelembe vettem Ferenczy Géza javaslatait és egykori főiskolai tanárom, Pásztor Emil tanácsait is. Vizsgálódásaim eredményeit az alábbiakban összegezem.

A helyesírási szabályzat megszabta normák szerint az *Aiszóposz* írásmód ellen nem merülhet föl kifogás. A 307. szabály ugyanis ezt mondja: „Az ógörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket ógörög hangértéküknek megfelelően magyar betűkkel, vagyis fonetikusan írjuk át akkor, ha az antik görög művelődés köréből vett történelmi,

irodalmi, filozófiai, mitológiai stb. tárgyról írunk: *ἀγορά = agora, ἀρχή = arkhé; Αἰσχύλος = Aiszkhülosz, Βάκχος = Bakkhosz* . . . ; stb. Az ógörög szavaknak és tulajdonneveknek tehát sem a latinosított formáját (pl. *Telemachus)*, sem a nyugati nyelvekben szokásos csonkított formáját (pl. *Homér)* nem használjuk."

E szabály logikus mivoltához, egyértelműségéhez nem férhet kétség. Ennek alapján *Αἴσωπος* átírva *Aiszóposz.*

A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (2. kiadás. Budapest, 1972.) 22. pontja jóval engedékenyebb, de ez a szabály is feltételhez köti másfajta átírások alkalmazását és egyéb megszorításokat is tartalmaz: „Tudományos munkákban — a szerző külön kívánságára — az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű formák is használhatók: *Orestes, Euripides, Aeschylus, Odysseus* stb. — A régi latinos alakokat azonban minél ritkábban, a németes *(Orest, Homer* stb.) formákat pedig egyáltalában ne használjuk."

A Helyesírási tanácsadó szótár megengedi az *Ezópus fabulái, ezópusi mesék* magyaros változatok használatát is. A Világirodalmi lexikon (1970) az *Aiszóposz* címszó mellett még a következő variánsokat tünteti fel: „*Aisopos; Aesopus* (latinos névalak); *Ezópusz* vagy *Ezópus* (magyaros névalak)." Ezzek a formák korábbi, több évszázados kiejtési normákat, szokásokat is tükröznek.

Az idézett munkák tanulmányozása után az alábbi megállapításokhoz jutottam.

V. M. érvelésében — érzésem szerint — inkább a hazánkban évszázadokon át uralkodó „latinos kultúra" hagyományainak tisztelete a döntő, mintsem a logika.

Véleményem szerint azonban még hosszabb ideig lehet mind a n á l u n k hagyományos latinos alakot, mind pedig a görög hangzást jobban visszaadó (és logikus !) fonetikus alakot használni az írásban, hisz annyi más ingadozás is van helyesírásunkban. Speciális esetekben (pl. tudományos szakmunkákban) — hivatkozva a Helyesírási és tipográfiai tanácsadóra — a latinos formák használata indokolt lehet. Más esetekben (pl. régebbi magyar Aiszóposz-fordításokra hivatkozások alkalmával; stílusjegyek érzékeltetésének szándékával) a már idézett magyaros alakok használata is megengedett. Az egységes írásmód kialakulása — a köznyelvben és az irodalmi nyelvben — a nyelvi és helyesírási kultúra fejlődésével előbb-utóbb úgyis megtörténik.

Tóth Imre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Isz. Nagy József tanító — Magyarszék, Baranya megye — levelében elmondja, hogy beszélgetés közben egy olyan szóalakra bukkant, amely bántotta a fülét, de nem tudja, miért. S az sem egészen világos előtte, hogyan is kellene mondani. Így szól a mondat: „Ha a bor nem *isz* meg engem, én nem iszom meg" vagy „Ha a bor nem *iszik* meg engem, én nem iszom meg." Az *isz* igéről van szó.

Mindjárt megvilágosodik a kérdés, ha az *iszik* ige párjával, az *eszik*-kel kezdjük. Tudjuk, van az *eszik, megeszik* ikes igének iktelen változata is: *esz, megesz;* A magyar nyelv értelmező szótárában is megtaláljuk. Egészen közönségesek az ilyen kifejezések: *esz a méreg, esz a fene.* A kisgyermeket sokszor tréfásan így ijesztgetik valamivel: „Vigyázz, *megesz!*" Gyakori ez is: *mindent esz* vagy *megesz a penész, a por, a piszok, a rozsda.* Az Értelmező Szótár Kosztolányitól is idéz hasonlót: „Nekem is jobb volna már söpörgetni, mert *megesz* a kosz."

Ezzel párhuzamosan olykor fölbukkan az *iszik* ige iktelen alakja is az Ön idézte pédához hasonlóan: „Ha a bor nem *isz* meg engem, én nem iszom meg." Ez azonban nem köznyelvi; általában így mondják (ha nagy ritkán előfordul): „nem *iszik* meg engem."

F. G.

Csikó. Dr. Vertse Albert arról tudósít bennünket, hogy dél-amerikai ismerősei között elterjedt: magyar eredetű a spanyol *chico* szó. Igaz lehet ez? — kérdi némi kétellyel.

A magyar *csikó* és a spanyol *chico* között semmiféle kapcsolat nincs. A spanyol szó eredetével részletesen foglalkoznak a megfelelő etimológiai szótárak. Csak egyet idézünk közülük: J. Corominas: Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana (Editorial Francke, Berna [1954]). Szerzője a chicagói egyetem romanista professzora. Ő is csatlakozik ahhoz az általánosan elfogadott véleményhez, hogy a spanyol szó végső soron a latin *ciccum*-ra vezethető vissza.

A magyar *csikó* szó 1213 óta mutatható ki nyelvemlékeinkben, ún. állathívogató származékszó, a csikó hívogatására, ill. terelésére használt *csi, csid, csit, cset* szavakból keletkezett *-kó* kicsinyítő képzővel. Belső nyelvi fejlemény.

R. L. G.

Puruttya. Bárány János a Nógrád megyei Varsányban érdekes kifejezésre bukkant: *puruttya* — mondják rosszallóan. Idegen szó ez? Sehol sem hallotta.

A *puruttya* magyar tájszó, nagyon sok helyen ismeretes. Nemcsak Nógrád megyében, hanem Csongrád, Vas, Baranya, Tolna, Komárom megyében és a két Kunságban is használatos. A következő jelentései vannak: 'ronda, szennyes, lompos, rendetlen'; emberre, tárgyra, helyre, sőt időre is mondják. A *puruttya idő:* ronda, lucskos, sáros idő. *Puruttya munka:* fölületes, rendetlen munka. *Puruttya ember:* csúf, utálatos; lusta ember. Nagykőrösön jegyezték föl, hogy az alázatos, petyhüdt, szamár módra viselkedő lovat ezzel a szóval illetik. A Tolna megyei régi Ózsák puszta szóhasználatában a 'rendetlen': *taráta, puruttya.*

R. L. G.

Utcanevek írása. É. Kiss Sándor — Debrecen — levelében hozzászól egy utcanévhelyesírási cikkhez, amely a Hajdú-Bihari Naplónak 1970. március 1-i számában jelent meg (Kovácsvölgyi Sándor: Még egy kalandozás Debrecen térképén. *Hétvezér, egymalom* és társai.)

A cikknek több megállapításával nem ért egyet. Így írná ezután is, egy szóba: *Halköz.* Ez ellenkezik A magyar helyesírás szabályainak érvényben levő 10. kiadásával, mégpedig ennek 246. pontjával; ott egyebek közt ezt a példát látjuk: *Haris köz;* erről is el lehetne mondani, hogy összeforrott, hiszen régi pesti utcanév. Az új szabályzat mégis két szóba íratja. Szerintünk ugyanígy két szó a debreceni *Hal köz* is. A *Gyepű sor,* a *Déli sor* természetesen szintén két szó.

Így tartaná jónak: *Zöldfa utca,* tehát egybeírná a *Zöldfá*-t. Ez szintén ellenkezik mai helyesírásunkkal. Az idézett helyesírási szabályzat kiegészítéséül megjelent egy akadémiai kiadvány: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (Bp., 1965. Akadémiai Kiadó). Ennek a szabályzatnak 53. pontja szerint okvetlenül két szóba kell írnunk a kérdéses kifejezést. Abban bizonyosan igaza van, hogy az utca a Zöld Fa vendéglőről kapta a nevét. Ezért a most említett pont *Fehér Hajó utcá*-jának példájára így szabályszerű: *Zöld Fa utca.*

Másról van szó az *Egy malom utca* esetében (abban az utcában valamikor csakugyan e g y m a l o m volt). Az ilyen, több szóból álló utcanevekben csak az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel, az említett 53. pont példái szerint: *Bécsi kapu tér, Erzsébet királynő tér, Farkas bíró utca, Kupa vezér útja, Lila orgona utca, 48-as hősök útja, Szabad sajtó út, Vidám vásár utca, Zsolt fejedelem utca.*

Ennélfogva így írjuk jól a szóban forgó debreceni utcaneveket: *Egy malom utca, Két malom utca, Öt malom utca;* hasonlóképpen: *Hét vezér utca.* (Ennek az írásmódnak természetesen semmi köze sincs az úgynevezett mozgószabályhoz.) Abban igazat kell

adnunk Kovácsvölgyi Sándornak, hogy beleillett előbbi helyesírásunk rendszerébe a *Hétvezér-utca, Egymalom-utca* stb. forma; de tévesen alkalmazza a Magyar Nyelvőrnek 1968. évi 3. számában (a 352. lapon) olvasható kis cikkből idézett *Új piac tér* példát, amikor *Hét vezér utcá*-t, *Egy Malom utcá*-t, *János Vitéz utcá*-t akar írni; az utóbbi három utcanévben csak az első szót írhatjuk nagy kezdőbetűvel. Sajnálatos lenne, ha esetleg tévesen, a hibás értelmezés szerint írnák át az érintett debreceni utcaneveket. Mint már tudjuk, a *Zöld Fa utca* más csoportba tartozik. (Itt a *Zöld Fa* a kocsmának tulajdonnévi elnevezése.) A kaposvári *Új Piac tér* nevet az említett kiegészítő szabályzatnak 52. pontja szerint kell úgy írni: „Ha valamely meglevő utcanév földrajzi jellegű jelzővel bővül, akkor az eredeti nagybetűt megtartó utcanév elé a nagybetűvel kezdett jelzőt kötőjel nélkül írjuk: *Alsó Törökvész út, Alsó Körtvélyes utca, Felső Sas utca, Kis Gömb utca, Régi Fóti út, Új Palotai út* stb."

Egy másik debreceni levélírónk szintén hozzászólt a Hajdú-Bihari Naplóban megjelent utcanév-helyesírási cikkekhez. Említi a „Külső Vásártér" esetét is. Tőle tudjuk, hogy több vásártér is volt Debrecenben, amint ez különben a *külső* jelzőből is kitűnik. Minthogy valójában nem térről, hanem utcáról van szó, helyeseljük az ő javaslatát, hogy így kellene hívni és írni a szóban levő közterület elnevezését: *Külső Vásártér utca*. Ez megfelel az 52. pont követelményének.

Sajnos, nemigen ismerik az említett kiegészítő szabályzatot, ezért sajtónkban, de még inkább a tanácsok irataiban, utcanévtábláin nagyon sok a hiba, a bizonytalanság. Igaz, első olvasásra nem könnyű a földrajzi nevek írásának szabályzata, de maga a földrajzinév-anyag is rendkívül bonyolult. De ha jobban megismerkedünk új helyesírásunk rendszerével, az újabb, kiegészítő szabályokkal, egyre könnyebb lesz eligazodnunk az útvesztőben. *F. G.*

Műszaki kifejezések helyesírása. Elek István — KFKI Pf. 49 1525 Budapest 114. — azt kérdezi, van-e olyan kiadványunk, amely a speciális szakkifejezések írását szabályozza.

A műszaki és egyéb tudományos szakkifejezések egybe-, ill. különírására vonatkozólag — ugyanúgy, mint a köz- és irodalmi nyelvi kifejezések írásmódjára — a helyesírási szabályzat és a tanácsadó szótár idevonatkozó pontjai az irányadók. Ezenkívül a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (második és bővített változatát 1972-ben adta ki a Nyomdaipari Egyesülés; a könyvesboltokban sajnos nem kapható, de a kiadótól valószínűleg meg lehet szerezni) is részletesen foglalkozik az egybeírás—különírás kérdéseivel; különösen Deme László—Fábián Pál—Bencédy József A külön- és egybeírás című cikke ad részletes és összefoglaló útmutatást e kérdéskörben.

A Helyesírási tanácsadó szótár bevezetőjében található ide vonatkozó rövid összefoglalás (l. ott a 10. lapon) tulajdonképpen nem szabály, csak megfontolt, józan tanács; a három tagból álló összetételeket hat szótagig, a négy vagy ennél több tagból állókat öt szótag hosszúságig tanácsos egybeírni, a hosszabb összetételeket pedig az összetétel nyelvtani szerkezetétől függően a megfelelő helyen kötőjellel „kell" tagolni. Az írás olvashatósága, áttekinthetősége érdekében ugyanis arra kell törekednünk, hogy ne keletkezzenek túlságosan hosszú szavak, kifejezések, mert ezek félreértést, zavart okozhatnak. A különböző szakszövegek lektorálásakor azonban mi is tapasztaltuk, hogy nem lehet minden esetben ezt a tanácsot követni; indokolt esetben el lehet térni tőle, s alkalmanként hosszabb összetételek esetén is hasznosabb az egybeírás mellett dönteni.

Ha egy gyakran használt kifejezés egybeírt formában már nagyon megszokottá vált, akkor a megszokott, hagyományos írásmódot követjük sokszor akkor is, ha az illető szó három összetételi tagból áll és hatnál több szótagos. Ilyen szó például a *közgazdaságtudomány* is. A helyesírási szabályzatban kötőjel nélkül szerepel, és a tanácsadó

szótár is változatlanul, a hagyományos írásmódnak megfelelően közli. A *pénzügyminisztérium* (szintén háromtagú és hét szótagú) szó viszont csak a tanácsadó szótárban szerepel — tehát írásmódjára nem lehetett hatással már egy további szabályzatban rögzített íráskép —, a tanácsadó szótár szerzői mégis a kötőjel nélküli, egybeírt forma mellett döntöttek, valószínűleg a kifejezés gyakori használatára való tekintettel. Végül, hogy egy műszaki jellegű példát is említsünk: az *épületszerkezettan* összetételt mi is egybeírnánk, mert egy szótagú harmadik összetételi tagot — véleményünk szerint — kár kötőjellel elválasztani ebben a műszakiak által oly gyakran használt szakkifejezésben.

U. I.

Petőfi Sándor nevének cirillbetűs írása. Dr. Bártfay István (Ungvár) nehezményezi, hogy ukrán nyelvű kiadványokban Petőfi Sándor nevét *Petefi Alekszander*-nek írják. Jobb lenne úgy írni, hogy a második szótagban magyar *ö* legyen az *e* helyén, ugyanígy például a *Török* névben is. Problematikus az *é* átírása is. Elsikkad a *Keresz—Kérész* nevek magánhangzóinak különbsége is. A Magyar Tudományos Akadémia intézkedését kéri ez ügyiben. Tiltsa meg az Akadémia a magyar keresztnevek lefordítását is.

A Magyar Tudományos Akadémia a hivatalos helyesírási szabályzatban nem foglalkozik a magyar tulajdonneveknek más betűtípussal való átírásával. Az átírás mindig annak a nyelvnek helyesírási szabályai szerint történik, amely a magyar nevet átveszi. Újságjaink több ízben is hírt adtak arról, hogy Petőfi Sándor költeményeit — többek között — ukrán nyelven is kiadták. Természetesnek tartjuk, hogy ebben az esetben az Ukrán Tudományos Akadémia által előírt szabályokat kell követni. A *Petefi Alekszander* nekünk valóban igen furcsa alak. Még furcsább lenne azonban egy keverék — cirill és latin —, amolyan „öszvér" megoldás. A csak cirillbetűket ismerő nagyközönség, amely számára a fordítás tulajdonképpen készült, nemigen tudna mit kezdeni egy latin betűvel, hisz kiolvasni sem tudná. A *Sándor*-t persze át lehetett volna cirillbetűkkel írni, tudomásunk szerint ez szokás is, ennek azonban az a veszélye, hogy az ukrán átlagolvasó nem ismerheti föl, melyik a vezetéknév, melyik az utónév (keresztnév).

Mindenképpen igen nehéz feladat a *Petőfi*, valamint a *Török, Hőgyész, Kérész—Keresz* típusú nevek átírása. A megnyugtató megoldás érdekében tett javaslatok azonban nem tartoznak, nem tartozhatnak a Magyar Tudományos Akadémia hatáskörébe. Ez ügyben ajánlatos a helyi illetékes szervekhez fordulni.

R. L. G.

Vételjegyzett — vételjegyzet — vételjegy. Pallagi Ilona, a békéscsabai Gabonafelvásárló és -feldolgozó Vállalat dolgozója arról értesít bennünket, hogy munkahelyén a következő mondatrész helyességén vitatkoztak: „... vételjegyzettből kérjük jelzett mennyiséget stornálni." Véleménye szerint az idézett rész első szavát helytelenül írták két *t*-vel, *vételjegyzet* lenne itt a helyes írásmód.

Ez bizony valóban nem helyes; az egész mondat nagyon idegenszerű. Ön csak azt kérdezi, melyik helyes, a *vételjegyzett* vagy a *vételjegyzet*. Egyik sem. Minthogy az úgynevezett *vételjegy*-ről, szövegéről van szó, ilyenformán volna helyes a kifejezés: „... a vételjegyen feltüntetett mennyiségből szíveskedjenek a jelzett hányadot stornálni." Persze még sokféleképp lehetne fogalmazni, de a helytelen képzésű *vételjegyzett* szót s a nem szabatos *vételjegyzet*-et okvetlenül el kellene kerülni. Tudjuk, a *stornál* vagy *storníroz* vagy *sztorníroz* nemzetközi kereskedelmi műszó, de itt bizonyára magyarul is lehetne írni: „... a jelzett mennyiséget *törölni*." — Nagyon elterjedt az a németesség, hogy a *kér* igét puszta főnévi igenévvel használják: *kérjük stornálni, kérjük ezt meg ezt tenni;* helyesen: *kérjük, tessék* vagy *szíveskedjék ezt meg ezt megtenni*. Ilyenkor el is maradhat a *kérjük*, elég udvarias a *tessék* vagy *szíveskedjék*.

F. G.

Sáfrány. Eugen Hauser (Moldava, Csehszlovákia) kérdése a *sáfrány* szóval kapcsolatos. Egy régi műben *sáfrányos kalács*-ról olvasott. Tévedés lehet ez — véli —, bizonyára a *fahéjas kalács* helyett írt a szerző *sáfrányos kalácsot*. Talán régen 'fahéj' jelentése volt a *sáfrány*-nak.

Semmi esetre sem. A kettő nem azonos. A sáfrányt (Crocus sativus) nemcsak ételek festésére, színesítésére használták, hanem ízesítésére, fűszerként is. Egy 1673-ban kiadott műben (Comenius: Janua) ez áll: „Fűszerszámok: szegfű, mustár, *sáfrány, vad sáfrány*". A múlt században húsfélékbe, levesekbe rakták, régebben másféle ételekbe is. Erről tanúskodnak a Nyelvtörténeti Szótár következő idézetei: „Vágj almát, mikor az húsa félsültében vagyon, metéljed reá, *sáfrányozd*, gyömbérezd, borsold, úgy add fel" (Radvánszky: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században). „Végy pirított fejér kenyérbélt, mandolát egy kis borba áztatva, *sáfrányozva* "(Történelmi Tár I.). Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy orvosság is volt: „Ez erdei *sáfránnak* . . . levelét borsos borral ha meg iszod, mérges harapás ellen jó (Melius Péter: Herbarium, 1578.). A rendelkezésünkre álló forrásokban nincs ugyan példa a *sáfrányos kalács-ra*, mégsem hisszük, hogy az említett műben az tévedés lenne, nagyon jól elképzelhető, hogy volt, és nem a mai fahéjas kalácsról van szó. Egyébként is, mi szükség lett volna arra, hogy mást írjon, hisz már megvolt akkor is *fahéj* szavunk, nem kellett mással helyettesíteni. Idő hiányában, sajnos, nem vállalkozhatunk levéltári vagy könyvtári külön kutatómunkára. Valószínű, hogy akadna több példa is a *sáfrányos kalács*-ra egyikben vagy a másikban.

R. L. G.

Casco. Nagy Lajosné a Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat dolgozója e szó eredete és jelentése felől érdeklődik. Védett szó-e, tiltja-e valamiféle törvény, hogy vállalatunk egyfajta szolgáltatást végző részlege a *Gelcasco* nevet vegye fel.

A *casco* spanyol eredetű, nemzetközivé vált szó. Eredeti jelentése: 'hajótest'. A jelentése később kiszélesedett, s a szó olyan biztosítási ügyletet jelentett, amely a hajótestre terjed ki, a hajón levő rakományra azonban már nem vonatkozik. További jelentésbővüléssel a *casco* ma Európa-szerte azt a biztosítási formát jelöli, amely általában a szállítóeszközökben keletkezett kárra vonatkozik (vö. Brockhaus Enzyklopädie IX., Wiesbaden, 1970.). Arról tehát nincs szó, hogy a *casco* valamiféle védett kifejezés volna, ám a *Gelcasco* ellen mégis nyomós érv szól, ti. az, hogy a *casco* az eredetének megfelelően csak szállítóeszközök (hajó, autó stb.) kár elleni biztosításának jelölésére alkalmas. Persze elképzelhető további jelentésbővülés is, de ez a *casco* jelenlegi nemzetközi használatának eléggé ellentmond.

Összefoglalva: a *Gelcasco* elnevezés használata tilalomba nem ütközik, nyelvészeti szempontból azonban nem látszik célszerűnek. A döntés ezek után önökre, illetőleg az Országos Találmányi Hivatalra tartozik.

G. L.

Szapul. Fekete Jenő arról értesít bennünket, hogy egy tv-adásban így határozták meg a *szapul* ige jelentését: 'ruhát áztat'. Szülővárosában, Besztercén más folyamatot neveztek szapulásnak: a már kimosott ruha további tisztítását, fehérítését és fertőtlenítését a szapulókádban. A vastag vászondarabbal letakart ruhára szitált fahamut hintenek, és erre forró vizet öntenek. A vizet, ill. lúgot csak másnap eresztik le róla, és akkor öblítenek (esetleg sulykolás után). Ezt a jelentést hiába keresnénk az Értelmező Szótárban.

A magyar nyelv értelmező szótára valóban kissé szűkszavúan tárgyalja a *szapul* igét. Mentségére legyen mondva, nem is feladata, hogy a vidékenként esetleg eltérő jelentésárnyalatokat mind számba vegye, ez elsősorban a szakszótárak és a tájszótárak feladata, az értelmező szótár csak az általánosan ismert köznyelvi jelentést adja.

Nem mindenütt járatos a *szapulás, szapul;* Szeged vidékén, úgy látszik, más a vászonnemű stb. tisztításával kapcsolatos eljárás is, a neve is; Bálint Sándor Szegedi Szótára ugyanis egyáltalában nem említi. Csűry Bálint viszont a Szamosháti Szótárban így értelmezi a *szapul (szapull)* szót: 'forró lúggal tisztít, s utána vízbe áztat és verősulyokkal kimos (vászonneműt, fonalak) . . .' *Szapulás* pedig a „fehérneműnek, fonalnak forró hamulúggal való tisztítása és mosása; nagymosás. *Szapulás*-kor a fonalat vagy ruhát a kádban 'felrakják' . . . *Szapuló:* szapulni való, összegyűjtött szennyes . . . *Szapulókád* nagy fakád, melyben a szennyes ruhát forró lúggal szapulják". Az Ormánságban a hasonló műveletet *párolás*-nak is hívják, itt a *párol* pontosan a következőt jelenti: szennyes ruhát mosás előtt gőzöl, ruhát csappal ellátott nagy sajtárba, a párolósajtárba lerak, föléje hamvast (erős szálú lepedőt) borít. A hamvast hamuval szórja tele, s forró vízzel öntözi. Az alul kicsurgó lúgot újra meg újra fölforralja, s öntözi vele tovább a ruhát. Ugyanez a szótár a *párolósajtár*-t így értelmezi: „négylábra állított, csappal ellátott nagy sajtár, amiben a szennyes ruhát párolták. Csapja az oldalba beépített ún. *lükő*-ben és a sajtár fenekén levő *üstöklik*-ban járt. Az utóbbit zárta el, ill. nyitotta ki a kieresztendő lúg számára."

A készülő Új magyar tájszótár kéziratos anyagában olyan feljegyzések is találhatók, amelyek szerint bizonyos vidékeken a *szapul*-nak ilyenféle jelentései is élnek: főzi a ruhát; ruhát mos; a ruhát fakádban hamulúggal öntözi; a szapulóba rakott ruhát forró lúgos vízzel kimossa; fonalat, vásznat mos, fehérít; a kendert megszappanozzák s egy napig benne áll a vízben, kiveszik, tiszta vizet öntenek rá s mosófával kiverik. Egy dunaújvárosi nóta szerint: „Pénteken szapultam, Szombaton kimostam, Mégis a rózsámnak Fehér ruhát adtam."

R. L. G.

Pontosság a királyok erénye. Rozsnyay Mihályné kérdezi: Helyes-e így ez a szállóige?

Ennek a szállóigének az eredetije francia földön termett. XVIII. Lajos francia király szavajárása volt. Korabeli levelek és emlékiratok megemlítik, hogy a király gyakran mondta: *L'éxactitude est la politesse des rois.* Ennek pontos fordítása valóban ez: *A pontosság a királyok udvariassága.* Így is terjedt el széles körben, s ma is ez a gyakoribb forma. Újabban használják némi éllel, esetleg humorral ebben az átalakított változatban is: *A pontosság a királyok erénye.* Nem meglepő ez a forma sem, s bár kevéssé pontos, nem is hibáztatható.

Sok olyan szólás, szállóige s egyéb van, amelynek két vagy három változata is él. Csak egyet említenénk: III. Frigyes császárnak tulajdonítják azt a mondást, amelyben a magyarban ezekben a változatokban szokásos: *előre alkudni a medve bőrére — előre osztozni a medve bőrén — előre inni a medve bőrére.*

R. L. G.

Különös. Bányai Mária kérdi: „Ezentúl már minden *különös* lesz?"

Igaza van, a *különös* egyre inkább terjed 'rendkívüli, kiemelkedő, fokozott mértékű'-féle értelemben. Ez a használat nem célszerű, s adott esetben zavart, félreértést is okozhat, hiszen a *különös* szó 'a megszokottól, szabályostól eltérő'-t, 'furcsá'-t, 'szokatlan'-t jelent. Az Ön példamondatánál maradva: ha valaki azt akarja közölni, hogy *X. Y. a kérdésnek nagy* vagy *fokozott figyelmet szentel,* s ezt a gondolatot a *különös figyelmet szentel* szerkezettel fejezi ki, akkor ez a mondat — a *különös* hagyományos jelentéséből kiindulva — így is értelmezhető: *X. Y. szokatlan, furcsa figyelmet szentel a kérdésnek,* azaz X. Y. eddigi viselkedésére az volt jellemző, hogy nemigen figyelt a szóban forgó kérdésekre, de most, szokatlanul, furcsa módon, ennek a kérdésnek figyelmet szentel. Persze, azért nem

lennének sokan, akik így értelmeznék, mert már *különös mértékben*, jobban mondva *különös(en) nagy mértékben* elterjedt ez a használat. Talán mi sem figyeltünk volna fel rá, és nem foglalkoztunk volna ezzel a kérdéssel, ha Ön nem veti fel levelében. Így azonban alkalomadtán — cikkben vagy előadásban a rádióban tollhegyre (illetőleg nyelvhegyre) tűzzük. Valószínű, hogy a *különös* szónak ez a 'rendkívüli'-féle jelentése a melléknevek és határozószók előtti határozószerű, nyomósító, fokozó használatából alakult ki, „tömbösödött". Például: *Ez a munka különös nagy pontosságot igényel* → *Ez a munka különös pontosságot igényel; Az árut különös nagy gonddal kell becsomagolni* → *Az árut különös gonddal kell becsomagolni.* (A *különös* szó magába szívta a *nagy* jelentését: fokozó, túlzó jelentésűvé sűrűsödött.)

U. I.

Bárczi Géza nyolcvanéves

Nemrégiben a magyar tudomány, s ezen belül főként a magyar nyelvtudomány képviselői meleg ünneplésben részesítették Bárczi Géza akadémikust, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyik magyar nyelvtudományi tanszékének nyugalmazott professzorát abból az alkalomból, hogy 1974. január 9-én töltötte be nyolcvanadik életévét. Ez az ünneplés azonban valójában nem maradt meg a tudomány, illetőleg a szaktudomány viszonylag szűk keretei között, hanem jócskán túlnőtt rajtuk. Belekapcsolódott elsősorban a legfőbb állami vezetés: magas kitüntetéssel, a Munka Érdemrend arany fokozatával honorálván a kiváló tudós munkásságát; részt vett benne több jelentős társadalmi szervezet; sőt a sajtó, a rádió és a televízió jóvoltából — legalább passzíve — részesévé váltak társadalmunk meglehetősen széles rétegei is. Természetes tehát, hogy a köszöntők sorából a Magyar Nyelvőr szerkesztősége, szerzőgárdája és olvasótábora sem szeretne kimaradni.

Annyi alkalommal méltatták már Bárczi Géza érdemeit, tudósi és emberi kvalitásait, hogy magam már aligha tudom jelentős új vonásokkal gazdagítani a róla mások által korábban megrajzolt képet. Pedig azon szerencsések közé tartozom, akik tudósi és tanári pályafutásának egyik legtermékenyebb korszakában, a negyvenes évek közepe táján, a debreceni tudományegyetemen kerülhettek tanítványai sorába, személyes segítsége révén juthattam a nyelvtudomány hivatásos művelői közé, s közel harminc esztendeje tekinthetem őt mesteremnek és atyai jóbarátomnak.

Még emlékszem a „legendákra", amelyek alakját (meg egy kicsit szaktudományát is) a debreceni egyetemen körülvették; amelyek elsősorban szigorú igényességéről és a hallgatók szemében olykor szinte félelmetes tudásáról szóltak, de amelyek — a fiatalok igen sokszor jól ítélnek — sohasem felejtették el hangsúlyozni igazságosságát, emberségét és megnyugtató vizsgáztatói módszerét sem. Egy-két év múlva azután mindannyian, akik közelebb kerültünk hozzá, arról is értesültünk, hogy professzorunk kiváló romanistából — már negyvenedik életévén túl — lett magyar nyelvész, nyelvtörténész és dialektológus, egyúttal természetesen általános nyelvész és a finnugor nyelvtudomány szakértője is; hiszen abban az időben a nyelvtudományi diszciplínák oktatásában a maihoz hasonló szakosodásnak még nyoma sem volt az egyetemeken. Számunkra, akkori hallgatói számára tanulmányaink során ő jelentette „a nyelvtudományt", s hogy milyen sokféle területen tudott maradandót nyújtani számunkra, legjobban talán az igazolja: akár tanítványainak legszűkebb körét, akár hallgatóinak széles táborát tekintjük, az oktatásnak és a kutatásnak, s a más jellegű szellemi tevékenységnek legváltozatosabb posztjain tudnak és tudunk az ő tanításai nyomán megfelelő módon dolgozni.

Nagy élmény volt még számunkra az is, hogy tanúi lehettünk „A Tihanyi Apátság alapítólevele" című nevezetes, Kossuth-díjjal is kitüntetett munka születésének, amellyel a magyar nyelvtörténet kérdéseivel akkor még alig néhány éve foglalkozó tudós valósággal új iskolát teremtett a magyar nyelvtudományban.

A termékeny és — sokunk számára legalábbis, de talán az ő számára is — szép debreceni éveket az Eötvös Loránd Tudományegyetemen töltött esztendők követték, amelyeket megint kiváló munkák hosszú sora fémjelez. Cikkek, tanulmányok és egyetemi tankönyvek, s — főként és elsősorban — az 1963-ban megjelent „A magyar nyelv életrajza" című könyve, amely egyszerre tette őt az Állami Díjnak, és a kritika, valamint az olvasóközönség legszélesebb körű elismerésének birtokosává.

„A magyar nyelv életrajza", amely népünk olvasó rétegei számára közkinccsé tette mindazt, amit nyelvünkről okvetlenül tudni kell, a leginkább mutatja talán (s ezt éppen a Magyar Nyelvőr hasábjain illő és szükséges hangsúlyozni), hogy Bárczi Géza sohasem zárkózott be a szó legszűkebb értelmében vett tudomány sáncai mögé; a nyelv mindig mint társadalmi teljesítmény érdekelte, s ez abban is megnyilvánult és megnyilvánul, hogy az úgynevezett alkalmazott nyelvtudomány különböző stúdiumai (a helyesírás, a nyelvművelés, a nyelvoktatás, a stilisztika stb.) problémái ugyanúgy foglalkoztatták mindig — és foglalkoztatják ma is —, mint a legelvontabb elméleti kérdések.

Nem véletlenül használtam jelen időt: foglalkoztatják ma is. Mert Bárczi Géza — mindannyiunk örömére — ma is tevékeny alkotója, kiemelkedő egyénisége mind a kutató munkának, mind tudományos közéletünknek. Cikkeivel lépten-nyomon találkozunk folyóiratainkban; közelesen könyvecskéje jelenik meg a nyelvművelés kérdéseiről a Gondolat kiadónál; a munkálat kezdete óta általános lektora a Történeti-Etimológiai Szótárnak; elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és több akadémiai munkabizottságnak; részt vesz a Tudományos Minősítő Bizottság aktuális feladataiban. S mindezen felül még ahhoz is volt és van kedve, ereje, hogy a Magyarok Világszövetsége, illetőleg az Anyanyelvi Bizottság munkájába bekapcsolódjék, s több kiváló vezető nyelvészünkkel együtt, mintegy ezek élére állva a határainkon túl élő magyarok nyelvi kultúrájának a gondját is a vállára vegye. Sokunknál gyorsabban értette meg ugyanis, hogy ha az idegen környezetben élő magyarok érdeklődését a mai Magyarország, az anyanyelv, a magyar kultúra iránt élesztgetjük és ébren tartjuk, ha megkönnyítjük, hogy nyelvünket ne csak ők ismerjék saját vagy szüleik emlékeiből, hanem gyermekeik is elsajátíthassák: ugyanúgy nemzeti nyelvünk és műveltségünk ügyéért dolgozunk, mint a hazai középiskolák, főiskolák és egyetemek katedráin vagy a nyelvtudományi kutatómunkában. Így vált Bárczi Géza az elmúlt években megrendezett anyanyelvi konferenciák központi alakjává, egyik legrangosabb előadójává, s ugyanakkor a külföldi magyaroktól is nagy megbecsüléssel és szeretettel körülvett résztvevőjévé.

Mert az emeberek, akik megismerik, általában hamar meg is szeretik; és aki egyszer megszereti, az — különösen ha közelebbi, munkatársi, tanítványi vagy baráti kapcsolatba kerül vele — nem is felejti el könnyen. Kitűnően tanúsította ezt — az alig néhány napja lezajlott születésnapi ünneplésen kívül — az a múlt év szeptemberében Debrecenben tartott ünnepség is, melynek során a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bárczi Gézát — Soó Rezsővel, a kiváló botanikus professzorral együtt — díszdoktorává avatta. Miközben debreceni nyelvész és tanár barátainkkal együtt négyen-öten, régi debreceniek is ott szorongtunk a zsúfolásig megtelt aulában, s magunk körül a sok egykori Bárczi-tanítványt mint a debreceni, nyíregyházi stb. kutató- és pedagógusgárda színe-javát láttuk viszont: jól le tudtuk mérni e maradandó és nem felejtő szeretet forróságát.

Az ünnepnapok azonban — Debrecenben is, meg Budapesten is — elmúltak. Rendre sorakoznak előttünk a szürke hétköznapok, s a sokfelől összesereglett ünneplők szétszéledve újra nekilátnak a reájuk váró feladatoknak. A tanítványok többsége így vagy úgy, az oktatásban, a népművelésben vagy a tudományban, ha nem is professzoráéval azonos színvonalon, de nagy igyekezettel dolgozik a magyar nyelv és a nemzeti műveltség ügyéért, próbálva tudományban és emberségben továbbvinni és továbbadni mindazt, amit fiatal korában Bárczi Gézától tanulhatott.

S jólesik tudni, hogy ugyanezekben a napokban csillaghegyi otthonában mesterünk újra könyvei, munkája fölé hajol. Aligha kívánhatunk többet, jobbat neki, magunknak, és főként a magyar nyelvtudománynak, mint hogy még nagyon sokáig alkosson és tevékenykedjeék körünkben, s hogy minél tovább tarthassa még szemmel — a tőle megszokott, egyre jobbra és többre serkentő követelő szeretettel — a nyomában járó nemzedékek, mindannyiunk munkálkodását.

B. Lőrinczy Éva

A szép magyar beszéd versenyei 1973-ban

1. Az állami és társadalmi szervek (vö. Nyr. 95: 505) 1973-ban nyolcadik alkalommal rendezték meg a középiskolai tanulók számára a szép magyar beszédnek Kazinczyról elnevezett versenyét. Az országos döntő 1973. április 27—29-én zajlott le Győrött, a Rába Művelődési Központban. A verseny házigazdája — a hagyományoknak megfelelően — a Győri Kazinczy Gimnázium és Szakközépiskola volt.

A döntő hatvanhét versenyzőjét, valamint a tanár és diák vendégeket Kádár Géza a vendéglátó iskola igazgatója köszöntötte. A háromnapos versenyt Horváth Imre a Városi Pártbizottság Propagandaosztályának vezetője nyitotta meg. Beszédében hangoztatta, hogy a nyelvnek s vele a beszéd művelésének milyen nagy szerepe van a nevelésben, a haza és a nép igaz szeretetében, s hogy ma, az információk áradásának korában a szép beszéd — a jó, helyes gondolatoknak hű társa — fontosabb, mint valaha is volt. Utalt rá, hogy a Kazinczy versenyek résztvevői a nyelvet művelve — s Győr utcáit járva — olyan példaképek nyomdokain haladnak, mint Révai Miklós, Sajnovits János, Czuczor Gergely, Gárdonyi Géza és mások.

A megnyitó után, a verseny első napján a szabadon választott szövegek hangzottak el. Ezeknek tematikai gazdagsága ismét a versenyzők sokoldalú érdeklődését tükrözte: ugyan a választott szövegek tekintélyes része — a Petőfi évforduló kapcsán — Petőfivel és költészetével foglalkozott; sokan olvastak fel részleteket a nyelvvel, művészetekkel, az irodalmi és zenei élet nagy egyéniségeivel foglalkozó művekből, sőt az esszé jellegű szövegek mellett egy-két leíró jellegű novellarészlet is elhangzott. A művek szerzőinek névsora az elmúlt évekhez viszonyítva az idén volt a legváltozatosabb.

A verseny második napjának délelőttjén a kötelező szöveg hangzott el, Illyés Gyula Móricz Zsigmond című írásának huszonhárom sora („Mi lett volna, ha . . . Így látom én a fiatal Móricz Zsigmondot, és így látom őt ma is.")

Az eredmény kihirdetésére április 29-én került sor. Módos Dezsőné ünnepi beszéde után dr. Bencédy József összegezte a verseny tapasztalatait. Mint mondotta, a versenyek során állandó fejlődés figyelhető meg. A szép, tiszta beszéd igényeitvéve figyelembe — az apróbb, a korábbi versenyek alkalmával is említett (vö. Nyr. 97: 126—7) hibákat nem tekintve — jó az eredmény, megnyugtató az a kép, mely a hallgatók előtt kibontakozik. Az eredmények azonban kötelezik a versenyzőket: az előre haladás érdekében túl kell lépni a felolvasáson a szöveg megelevenítése irányába. Ehhez azonban — a tiszta beszéden kívül — a szöveg egészének, a szöveg építkezésének megértésére is szükség van, hiszen csak ezek ismeretében lehet a szöveg egészét adekvát módon olyan formában elmondani, mely megfelel a gondolatoknak és az őket hordozó nyelvi stílusnak.

A tanulságok összegezése után — dr. Bencédy József, Péchy Blanka és Kádár Géza a húsz első helyezettnek átadta a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, a Győr-Sopron megyei Tanács, Győr megyei Város Tanácsa és a KISZ Központi Bizottsága jutalmát.

A bíráló bizottság (tiszteletbeli elnöke Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze; elnöke dr. Bencédy József, az MM Közoktatáspolitikai Főosztályának vezetője; tagjai: dr. Deme László, a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár; Gálos Tibor, az MM közoktatási főosztályának főelőadója; Herczegi Károly, az MM szakoktatási Főosztályának osztályvezetőhelyettese; Körmendy László, a Magyar Rádió bemondója, Kazinczy-díjas; Perédy László, színművész a Győri Kisfaludy Színház tagja; Sasvári Erzsébet, a KISZ KB munkatársa; Wacha Imre az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos munkatársa) a következő tanulákat jutalmazta a Kazinczy-éremmel: Doktor Ferenc (Szombathely, Nagy Lajos Gimnázium), Havas Ágnes (Budapest, Veres Pálné Gimnázium), Kovács Andrea (Kecskemét, Bányai Júlia Gimnázium), Megygyesi Pál (Budapest, Piarista Gimnázium); Végvári Ágnes (Nyíregyháza, Krúdy Gyula Gimnázium), Zsurzs Katalin (Budapest, Kölcsey Ferenc Gimnázium); valamint Bajka Bea (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Szakközépiskola), Esküdt Judit (Szekszárd, Garay Gimnázium), Faragó Zsuzsa (Budapest, Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium), Farkas Erika (Budapest, Landler Jenő Gimnázium), Kováts Nóra (Budapest, Móricz Zsigmond Gimnázium), Kőnig Éva (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola), Masszi Gabriella (Budapest, Veres Pálné Gimnázium), Munkácsi Ildikó (Debrecen, Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium), Pusztai Mária (Mohács, Kisfaludy Károly Gimnázium), Romsics Mária (Fehérvár, Teleki Blanka Gimnázium), Szarvas Ibolya, Széder Ildikó (Pécs, Janus Pannonius Gimnázium), Török Mária (Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium), Udvarhelyi Tibor (Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium).

2. Időben korábban, április 12—14-én rendezte meg a Művelődésügyi Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke a Pécsi Tanárképző Főiskola KISZ VB-je a Magyar Nyelvtudományi Társaság Pécsi Csoportja, a TIT Baranya megyei Titkársága a pedagógusjelöltek első Kazinczy szép kiejtési versenyét. A verseny résztvevőit és hallgatóságát Kálmánchey Zoltán, a Pécsi Tanárképző Főiskola főigazgatója köszöntötte. Péchy Blanka színművész, érdemes művész, ünnepi megnyitójában arról szólt, hogy milyen fontos esemény az, hogy a pedagógusjelöltek is belekapcsolódnak abba a mozgalomba, melynek célja a szép beszéd művelése, hiszen a leendő pedagógusok fogják formálni a jövendő generáció beszédkultúráját, s ezt a munkát nem lehet elég korán elkezdeni.

A Kazinczy-versenyek gyakorlatának megfelelően a verseny első napján az ország pedagógusképző intézeteit képviselő 25 versenyző a szabadon választott szövegeket, a második napon a kötelező szöveget mondta el Az előbbiek többségükben Petőfiről szóltak, az utóbbi Hevesi Sándor „Az előadás művészete" című könyvének egy kivonatolt részlete volt.

A verseny eredményének kihirdetése előtt Deme László tartott előadást A prózamondás kulcsa címmel. A szövegalkotás és szövegelemzés kérdéseinek összefüggéseit vizsgálva bemutatta, miként kell a szöveget alkotóelemeire lebontva, majd ezekből újraépítve megkeresnünk azokat az akusztikus és egyéb eszközöket, melyek lehetővé teszik a kifejező, adekvát szövegmondást. (Rendkívül hasznos lenne, ha előadása nyomtatásban is megjelenne.) A bíráló bizottság nevében dr. Bencédy József mondott véleményt a versenyről. Elsősorban a helyes technikájú beszéd fontosságát hangoztatta (e téren volt a legtöbb hiba: zavaróan hangos légzés, helye artikuláció, elhalkuló, gyenge dinamikájú hang stb.). Szólt a nyelvjárásias beszéd gondjairól, majd a helytelen hangsúlyozási és hanglejtési formákról, valamint a pedagógusjelöltek szövegmondásának legsúlyosabb prob-

lémájáról: a szövegmondás stílusáról. Ebben az a legnagyobb gond, hogy a szövegmondás hangvételében nem alkalmazkodik eléggé a szöveg mondanivalójához, stílusához. Nem érződött például, hogy a Petőfiről szóló szövegeket különböző alkotóegyéniségek (pl. Illyés Gyula, Ady Endre, Hatvani Lajos, Krúdy Gyula, Váci Mihály stb.) írták.

A bíráló bizottság (díszelnöke: Péchy Blanka színművész, érdemes művész; elnöke: dr. Bencédy József, az MM Közoktatáspolitikai Főosztályának vezetője; Baráz Miklósné, az MM Főiskolai Osztályának előadója; Borbély Gábor, a KISz KB titkára; Borsos József, a Pécsi Rádió igazgatója; Deme László egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; Körmendy László, a Magyar Rádió bemondója, Kazinczy-díjas; Lőrincze Lajos, egyetemi tanár, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, Molnár József, egyetemi docens; Wacha Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa) a következő pedagógusjelölteket jutalmazta a Kazinczy-éremmel: Csipke Jolán (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), Erdei Iván (Budapest, Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola), Hajas Ilona (Pécs, Tanárképző Főiskola), Harsányi Ágnes (Debrecen, KLTE), Kaczur Katalin (Szeged, JATE), Kolozsvári Erzsébet (Szeged, JATE), Kun János (Debrecen, KLTE), Mezős Gábor (Szombathely, Tanárképző Főiskola), Rónai Béla (Budapest, ELTE), Tihanyi Gyöngyi (Budapest, ELTE).

3. Jóval szerényebb keretek között rendezte meg első ízben, 1973. október 30-án az Egri Gárdonyi Géza Társaság a pedagógusjelöltek Gárdonyi Géza prózamondó versenyét. A verseny résztvevőinek szabadon választott szövegként egy-egy Gárdonyi-novella részletét, kötelező szövegként pedig az Egri csillagok egy részletét kellett elmondaniok. A verseny érdekessége — és egyben legnagyobb gondja — az volt, hogy a pedagógusjelölteknek erőteljesebb érzelmi és hangulati töltésű szépirodalmi szövegeket kellett megszólaltatniuk, tolmácsolniuk. Mint a verseny bírálói (Pelle Béláné, vezetőtanár, Raisz Rózsa főiskolai adjunktus és Wacha Imre tudományos munkatárs) megállapították, — ha más síkon is — nagyjából hasonló problémák bukkantak fel ezen a versenyen is, mint a Kazinczy versenyeken. Külön gondot jelentett még itt az előadói magatartás, s hogy milyen mértékben szabad színészi eszközöket (pl. mimikát és gesztust) felhasználni a gondolatok és érzelmek tomácsolása érdekében. A verseny öt helyezettje: Magyar Erzsébet (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), Csipke Jolán (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), Molnár Erzsébet (Győr, Tanítóképző Intézet), Csordás Rózsa (Pécs, Tanárképző Főiskola), Tóth Irén (Baja, Tanítóképző Intézet).

Wacha Imre

A magyar nyelv és kultúra ápolára — Nyugaton

Az 1970 augusztusában Debrecenben megrendezett első anyanyelvi konferencia munkája során többen javasolták, hogy megfelelő kereteket kell kialakítani külföldön az anyanyelv problémái iránt érdeklődők, a magyar nyelv barátainak tevékenysége számára. Az erre vonatkozó tervek kidolgozását a résztvevők az anyanyelvi konferencia előkészítő bizottságára bízták.

Az anyanyelvi konferencia védnöksége és a magyar nyelv baráti körének előkészítő bizottsága 1972 augusztusában Budapesten tartott együttes ülésén Imre Samu, a MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese a következő javaslatot tette: „A magyar nyelv barátainak köre országonként, helyi kezdeményezésre, teljesen önkéntes alapon alakuljanak meg . . . formai-szervezeti kereteit minden országban az illető ország

lehetőségeit, adottságait figyelembe véve célszerű kialakítani. Vagyis: a baráti körök megalakulhatnak már működő szervezetek, egyesületek keretében is ... a magyar nyelv barátainak köre minden országban saját maga határozza meg működésének keretét, formáit. Maga dönt arról, hogy kik lehetnek a kör tagjai ... maga dönt az esetleges tagdíjak, önkéntes adományok, alapítványok kérdésében, ezek felhasználásáról; arról, hogy tevékenységét milyen széles körben, milyen keretek között, milyen formában végzi ... Maga dönt arról, hogy milyen kapcsolatot épít ki más országokban működő baráti körökkel ... Javasoljuk, hogy a baráti körök lehetőleg minél lazább, rugalmas szervezetek legyenek, mentesek minden merev megkötöttségtől. Ennek megfelelően a baráti körök tagjai lehessenek mindazok, akik a magyar nyelv megőrzésének, ápolásának, a magyar kultúra ismertetésének gondolatával egyetértenek, akkor is, ha az ilyen jellegű munkában — bármilyen okból — nem tudnak vagy nem akarnak részt venni ... A baráti körök célját, tehát munkájuk tartalmát a következőkben lehet megjelölni: a magyar nyelv megőrzésének és tanulásának elősegítése; a magyarsághoz való tartozás hagyományainak ápolása; általában a magyar kultúra megismertetése és terjesztése, illetőleg az ilyen irányú törekvések támogatása az egyes külföldi országokban élő magyarság között. Ezeknek az általános céloknak a megvalósítását a baráti körök, illetőleg a kör tagjai a következő módon segíthetik: — a magyar nyelvoktatás lehetőségeinek megteremtése, a már meglevő lehetőségek további biztosítása és növelése (szervezett iskolákban, hétvégi és vasárnapi iskolákban, egyházi szervezetekben, különféle társadalmi egyesületekben stb.); a különböző szintű nyelvoktatás munkájában való részvétel ... — aktív közreműködés olyan kulturális rendezvények megszervezésében, amelyek a magyar nyelv megőrzését, jobb megismerését, a magyar kultúra ... értékeinek bemutatását szolgálják."

Ez a javaslat volt alapja az 1973. július 29-e és augusztus 4-e között Szombathelyen megrendezett II. anyanyelvi konferencia — baráti körökre vonatkozó — dokumentumának is, amelyben „ajánlással fordul mindazokhoz a külföldön élő honfitársakhoz, akik a magyar nyelv és kultúra őrzését és ápolását szívügyüknek tekintik, a magyar nép, a magyar nyelv minden külföldi barátjához, aki ki akarja fejezni a magyar nép iránti rokonszenvét: segítsék országukban az első anyanyelvi konferencia ajánlására megalakult baráti körök munkáját!"

A franciaországi magyar baráti kör néhány régebben Párizsban élő magyar értelmiségi, mindenekelőtt Gergely Ferenc önálló kezdeményezésére jött létre 1971 végén, tehát megelőzve az anyanyelvi konferencia védnöksége és a magyar nyelv baráti körének előkészítő bizottsága javaslatát, s céljául a már létező baráti körök, egyesületek hatókörén kívül eső párizsi magyarok egybegyűjtését tűzte ki. Mivel azonban az anyanyelvi konferencián javasolt feladatok megvalósítását maga is fontosnak tartja, a magyar nyelv és kultúra franciaországi baráti körének tekinthető. Munkáját ma is önállóan, függetlenül végzi, anyagi támogatást senkitől nem kap, de nem is kér: tagdíjakból fedezi szerény költségeit (terembér, meghívók stb.). Nyilvános működését (néhány előkészítő összejövetel után) 1973 márciusában kezdte meg Kemény Mihály elnökletével, s azóta (1973 december végéig) hat előadást rendezett. Kecskeméti Károly: Petőfi és a magyar liberalizmus; Pilinszky János és Tóth Judit költők szerzői estje; Gergely János: A franciaországi magyarok magyar nyelvéről; Abody Béla: Tessék kérdezni!; Illés László: Az avantgarde problémái a magyar irodalomban.

A hatodik előadásról illik külön megemlékeznünk. 1973. december 3-án ugyanis Lőrincze Lajost láttuk vendégül, aki nemcsak kitűnő nyelvész és közismert nyelvművelő, hanem az anyanyelvi konferencia védnökségének ügyvezető elnöke is. Ilyen minőségben keresett és talált kapcsolatot Párizsban mindazokkal, akik a magyar

nyelv és kultúra ápolását szívügyüknek tekintik. Két előadását hozzávetőlegesen 250 párizsi magyar hallgatta meg. A Kölcsönösen Segélyző Magyar Egylet Magyar Ház-beli összejövetelén inkább a nyelvművelés gyakorlati teendőiről, míg a Magyar Nyelv és Kultúra franciaországi Baráti Köre rendezésében a francia filmmúzeum vetítőtermében tartott, s filmvetítéssel egybekötött előadásán a nyelvművelés elvi kérdéseiről s Kodály Zoltán nyelvművelő munkájáról beszélt, s dedikálta Nyelvőrségen és Édes anyanyelvünk című köteteit.

Lőrincze Lajos hosszú baráti beszélgetést folytatott a barát kör vezetőségével. Érdeklődéssel hallgatta a vezetőség terveit a leendő klubhelyiséggel s az azon belül kialakítandó egyesületi élettel kapcsolatban; a jelenlevő írók beszámolóját arról, hogy a Nyugat-Európában, Amerikában élő, progresszív gondolkodású fiatal magyar írók hazai befogadásának, közlésének ügye akadozik, és sajnálatos volna, ha ez rossz hatással lenne az anyanyelvi konferencia és a baráti körök céljainak megvalósításáért folytatott munkájukra; helyeselte a vezetőség álláspontját, miszerint az előadások tartására körülbelül fele-fele arányban kér fel külföldön élő és hazai előadókat. Elmondotta, hogy véleménye szerint a Magyar Nyelv és Kultúra franciaországi Baráti Köre — bár magyar nyelvoktatással nem foglalkozik, hiszen az jelenleg Párizsban két helyen is folyik; a Magyar Házban és a Magyar Katolikus Misszió keretében — például szolgálhat más baráti köröknek is, mint a magyar nyelv és kultúra ápolásának egyik lehetséges formai kerete; beszélt arról, milyen hasznos volna, ha az egy városban működő körök és egyesületek legalább néhány alapvető kérdésben, például az anyanyelv ápolásának kérdésében egyetértenének.

A hasznos eszmecsere, egymás jószándékának elismerése, a felek függetlenségét és véleményét tiszteletben tartó gyümölcsöző együttműködésre törekvés jellemezte Lőrincze Lajos párizsi útját. Ezért osztozhattunk a közös eredmények örömében.

Nagy Pál
(Párizs)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. X. 5. — Terjedelem: 11,25 (A/5) ív
73.75542 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A MAGYAR NYELVŐR 1972. ÉVI, 96. ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

SZÓMUTATÓ

A szómutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: Merényi Oszkár: Berzsenyi és a Mondolat (3); Bachát László: A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek (17); Szabó József: A felső nyelvállású magánhangzók megterheltsége Nagykónyiban (78, 356), Voigt Vilmos: A tíz legszebb magyar szó (139); May István: Mészáros Ignác mint nyelvművelő és műfordító (144); Kocsány Piroska: Megújított köznyelvi szóképek Tamási Áron nyelvében (179); Kőháti Zsolt: Jegyzetek fiatal írók nyelvéről (314); Berényi Zuszsa: Az iskolai ragadványnevek gyűjtése (414).

A, Á

B

C

Cs

D

E, É

F

T

U

Z

TÁRGYMUTATÓ

Készítette: *Szűts László*

PÁLYÁZAT

1973. évi kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a távlati tudományos kutatási terv kutatási főirányaiban elért jelentős eredmények jutalmazására

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1/1973. MTA—E (A. K. 3.) sz. utasításának megfelelően pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektíváik, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régibb — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munka folyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatási kollektívák esetében 6000—25 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

— az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;

— akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékain, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi, stb. díjban) részesültek;

— kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai- és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatási főirányért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1973. június 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvezeti szakvéleményét, és a pályázatot július 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni, vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1973. február 10.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A távlati terv kutatási főirányai:

Országos szintű kutatási főirányok

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTÉRIUM gondozásában

5. Biológiailag aktív vegyületek kutatása

Tárcaszintű kutatási főirányok

(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTÉRIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

Az EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTÉRIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
5. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása
6. Daganatok ethiopathogenesise és therápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegeződésének alakulása és az életmód változása

A MAGYAR TESTNEVELÉSI ÉS SPORTSZÖVETSÉG ORSZÁGOS TANÁCSA gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMEZÉSÜGYI MINISZTÉRIUM gondozásában

1. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A zöldségtermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása
4. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
5. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
6. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
7. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
8. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai kérdéseinek kutatása
9. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetés fejlesztése
10. Az élelmiszergazdaság közgazdasági szabályozórendszerének fejlesztése
11. Az élelmiszergazdaság jelentőségének, makroökonómiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
12. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
13. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
14. Az élelmiszergazdaság egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, prognózisok kidolgozása
15. Közgazdasági befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)
16. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)

A MUNKAÜGYI MINISZTÉRIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

73. 74764 Akadémiai Ny.

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1973-BAN

E. Abaffy Erzsébet
Bachát László
P. Balázs János
Balogh Lajos
Bán Ervin
Bárczi Géza
Benkő László
Bottyán János
Chikán Zoltánné
Czúni István
Dömötör Sándor
Erdődi József
Fábián Pál
Fajcsek Magda
Fehértói Katalin
F. G.
Fónagy Iván
Gáspári László
Ginter Károly
G. L.
Graf Rezső
Grétsy László
Guttmann Miklós
Herczeg Gyula
Hexendorf Edit
R. Hutás Magdolna
Inczefi Géza
Jakab László
Kígyósy Edit
Kiss Jenő
É. Kiss Katalin
Kiss Lajos
É. Kiss Sándor
K. M.
Kovalovszky Miklós
Kőháti Zsolt
L. J.
†Lotz János
R. Lovas Gizella
Lőrincze Lajos
B. Lőrinczy Éva
Mátyás Ferenc
Mikesy Sándor
Mizser Lajos
Nagy Pál
Országh László
Papp Ferenc
Pásztor Emil
Posgay Ildikó
Rácz Endre
Raisz Rózsa
Reuter Camillo
R. L. G.
Sipka Sándor
J. Soltész Katalin
Somogyi Béla
Sz. A.
Szabolcs Anna
Szántó Jenő
Szathmári István
Szeli István
Szemere Gyula
Szende Aladár
Szende Tamás
Szilágyi Ferenc
Szombathy Viktor
M. Takács Lajos
Terts István
Tompa József
Tóth Imre
U. I.
Vörös József
Wacha Imre
Zaicz Gábor
Zelliger Erzsébet

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A Nyelvőr hírei

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza:* A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos:* Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
   [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László:* Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza:* Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András:* A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza:* Arany János, nyelvünk búvára és művelője ..... 3 „
7. *Benczédy József—Deme László:* Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre:* A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

Magyar Nyelv, évi előfizetése ..... 44 Ft
Nyelvtudományi Közlemények, évi előfizetése ..... 40 „
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, kötetenkénti előfizetése ..... 60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ..... 9 Ft
Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban ..... 100 „
Imre Samu: A Szabács Viadala ..... 58 „
Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe .... 15 „
Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből ..... 12 „
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből ..... 15 „
Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ..... 15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. *Benkő Loránd*) ..... 28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft) .....à 200 „
Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása ..... 14 „
Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez ..... 15 „
Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák ..... 12 „
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz ..... 100 „
Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában ..... 130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. *Pais Dezső* közreműködésével *Mikesy Sándor*) ..... 50 „
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában ..... 28 „
Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői ..... 10 „
Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet ..... 5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. *Tompa József*) ..... 90 „
Karácsony Sándor Zsimond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig ..... 15 „
Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan ..... 6 „
Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai ..... 8 „
Pais Dezső: Szer ..... 12 „
Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..... 16 „
Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai ..... 14 „
Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..... 35 „
Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből ..... 62 „
Grétsy László: A szóhasadás ..... 65 „
Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig
Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése ..... 10 „
Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 14 „
Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere 12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. *Pais D.—Benkő L.*) ..... 20 „
Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere ..... 18 „
Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete ..... 15 „
Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok ..... 18 „
Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében .... 12 „
J. Perrot: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben 9,50
Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer ..... 20 „
Deme László—Fábián Pál—Benczédy József: A magyar helyesírás rendszere 9 „
Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..... 16 „
Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében ..... 19 „
Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt ..... 16 „
Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században ..... 35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II. .....à 250 „
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben ..... 15 „